औ

औत्सुक्यम् क्ली. [उत्सुकस्य भावः, उत्सुक+ष्यञ्] उत्कण्ठा; 'औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया'—इति रत्नावली। 'रथचरणसमाह्वस्तावदौत्सुक्यनुन्ना'—इति माघे (११-२६)। 'इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे'—इति पूर्वमेघे (५)। व्यभिचारिभावभेदः; 'औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जाः'—इति साहित्यदर्पणे। इच्छा; 'औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्यमाणप्राप्तौ निवर्तते इष्यमाणश्च स्वार्थं इष्टलक्षणत्वात् फलस्य'—इति तत्त्वकौमुद्याम्। ७४२

औदरिकः त्रि. [उदरे प्रसितः। उदर+ठक्] उदरमात्रपूरकः; आद्यूनः; विजिगीषाविवर्जितः; 'आद्यूनः स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्जिते'—इत्यमरः। ३५०

औपयिकः त्रि. [उपायेन सञ्जातः। उपाय+ठक्+ह्रस्वश्च] न्याय्यः; उपयुक्तः; 'एतत्तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह। वृत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत'—इति महाभारते (१।२०५।१२)। 'वासमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल'—इति रामायणे (२।५४।३९)। स्त्रियां तु ङीप्—'न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता न च द्विजानां कथयन्ति वीराः'—इति महाभारते (२।१९४।११)। [स्वार्थे विनयादित्वात् ठक्प्रत्यये कृते उपाय एव औपयिकम्] 'शिवमौपयिकं गरीयसीम्'—इति भारविः (३५)। ७४६

औपवाह्यः पुं. [उपवाह्य, स्वार्थे अण्] राजवाह्यः। २२४

औमीनम् त्रि. [उमानां भवनं क्षेत्रं 'विभाषा तिलमाषोमेति' पक्षे खञ्] उम्यम्; उमाक्षेत्रम्। 'अलसी, तीसी का खेत' इति भाषा। १६३

औरभ्रः पुं. [उरभ्रस्य मेषस्य इदम्। उरभ्र+अण्] कम्बलः; ऊर्णायुः; उर्णयुः; आविकः, रल्लकः; मेषमांसम्; 'द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु। औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै'—इति मनुः (३।२६८)। मेषदुग्धम्; 'औरभ्रं मधुरं रूक्षमुष्णं वातकफापहम्। न शस्तं रक्तपित्तानां वातिकानां हितं भवेत्'—इति हारीते। धन्वन्तरिं प्रति प्रश्नकारकः ऋषिभेदः; 'अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वतरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः'—इति सुश्रुते। ५५१

और्वः पुं. [और्वात् भृगुवंशीयाद् ऋषेर्जातः। और्व+अण्। और्वर्षिक्रोधजत्वात्तथात्वम्] वाडवानलः; स तु भूगोलस्य दक्षिणसीमा। तत्र सर्वे नरका दैत्याश्च वसन्ति। 'स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानि'—इति सिद्धान्तशिरोमणिः। भृगुवंशीयऋषिभेदः; पञ्चप्रवरान्तर्गतमुनिविशेषः; 'ततश्च क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये। उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ'—इति पुराणे। उर्वस्यापत्यम्; क्ली. [उर्व्यां भवम्, उर्वी+अण्] पांशवलवणम्। ७०

औशीरम् क्ली. [उश्यते, वश्+ईरन्, प्रज्ञाद्यण्। यद्वा उशीरस्येदं, 'तस्येदम्' इत्यण्] शयनासनं; शयनं; स्वापः; शय्या वा आसनम्; 'छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च। यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे'—इति महाभारते (१२।६०।३१)। उशीरजं; चामरं; दण्डः; पुं. चामरदण्डः। १२१

औषधम् क्ली. [ओषधेरिदम्। ओषधिरेव वा, 'ओषधेरजातौ' इत्यण्] रोगनाशकद्रव्यम्; [ओषधिभवं, भवार्थे ष्णप्रत्ययः;] भेषजं; भैषज्यम्; अगदः; जायुः जैत्रम्; आयुर्योगः; गदारातिः; अमृतम्, आयुर्द्रव्यम्; 'शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा। शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम्'—इति वाग्भटः। ६१३

क

कम् क्ली. [कायति शब्दो निर्गच्छति यतः यस्मिन् सतीत्यर्थः, सजिह्वावदास्यशिरोऽन्तर्वतित्वात्। यद्वा कायति वर्णात्मकं ध्वन्यात्मकं वा शब्दं करोति जीवः यस्मिन् सतीति यावत्। कै शब्दे, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ड। कायति शब्दायते स्रोतोवेगेनालोडनेन वेति यावत्] जलम्; 'सूर्योऽग्निः खं मरुद्दावः सोमः सन्ध्याहनी दिशः। कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैह्यस्यसाक्षिणः॥' शिरः; 'द्वाभ्यामोष्ठौ द्विरुन्मृज्य चैकेन क्षालयेत्करम्। मुखघ्राणनेत्रश्रोत्रनाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात्'—इति तन्त्रसारे। सुखम् [कायन्ति आनन्दोत्सवध्वनिं कुर्वन्ति यस्मिन् समागते उपस्थिते इत्यर्थः, गृहिण इति

शेष: । आनन्दध्वनेस्तु सुखानुवर्तित्वात्] 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च तु न विजानामीति । ते होचुर्यद् वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः'–इति छान्दोग्योपनिषदि (४।१०।५) । केशः [कचते दीप्यते मस्तकोपरि शोभते इति भावः । यद्वा कच्यते बध्यते सयम्यते कराभ्याम् । कच् बन्धने, ड]; पुं. ब्रह्मा; विष्णुः; प्रजापतिः; दक्षः; कामदेवः; अग्निः; वायुः; यमः; सूर्यः; आत्मा; राजा; ग्रन्थिः; मयूरः; मनः; शरीरं; कालः; धनं; शब्दः; प्रकाशः; कः; त्रि. सर्वनाम । (८४७) सुखं; वायुः; जलं; ब्रह्म; मस्तकः (शेषार्था उपरि द्रष्टव्याः) । ६४८

कंसजित् पुं. [कंसं जयति जितवान् वा । कंस+जि, कर्तरि क्विप्] श्रीकृष्णः । २५

ककुदः पुं.–क्ली. [कं सुखम् उत्कर्षं वा कौति प्रकाशयति । धातूनामनेकार्थत्वात् कुधातुरत्र प्रकाशनार्थः अन्तर्ण्यन्तार्थश्च । कु+क्विप्+तुक् च, पृषोदरादित्वात् तस्य दः । यद्वा कस्य सुखस्य शरीरस्य वा कुं भूमिमूलम् आकरमिति यावत्, ददातीति । ककु+दा+क । यद्वा 'ककुदस्यावस्थायां लोपः', अर्द्धर्चादिः] वृषाङ्गम्; वृषपृष्ठस्थमांसपिण्डम्; 'सुपार्श्वं विपुलस्कन्धं सुरूपं चारुदर्शनम् । ककुदं तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य धिष्ठितम्'—इति महाभारते (३।१४।२३९) । (८२१) पर्वताग्रभागः; शृङ्गम्; प्राधान्यम्; 'इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् । काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोशलेन्द्राः'—इति रघुवंशे (६–७१) । 'ऊर्द्धो बिन्दुरुदचरद् ब्रह्मणः ककुदादधि'—इति अथर्ववेदे (१०।१०।१९) । राजचिह्नम्; तत्तु श्वेतच्छत्रादि; 'अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे । नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्'—इति रघुवंशे (३।७०) । २६६

ककुद्मान् [त्] पुं. [ककुदस्यास्तीति । मतुप्, 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' इति न मस्य वकारत्वम्] वृषः; 'तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्मान्'—इति कुमारे (१–५६) । पर्वतः; 'ककुद्मान् पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु'—इति विष्णुपुराणे (२।४।२) । ऋषभौषधम्; ऊर्मिः; 'ऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुद्मान्'—इति यजुर्वेदे (९।६) । २६३

ककुद्मती स्त्री. [ककुदिव वृषस्कन्धवत् अतिशयितो मांसपिण्डः अस्त्यस्याम् । मतुप्, यवादित्वान्न मस्य वत्वं, स्त्रियां ङीप्] कटिः; 'कमर' इति भाषा । ५१२

ककुप् [भ्] स्त्री. [कं वातं स्कुभ्नाति विस्तारयति या । स्कुभ् इति सौत्रः, क्विप्, पृषोदरादित्वात् सलोपः] दिक्; प्रवेणी; शोभा; चम्पकमाला; शास्त्रम् । १००

ककुभः पुं. [कस्य वातस्य कुः भूमिः स्थानं प्रकाशरूपविशेष इति यावत्, भात्यस्मात् । ककु+भा+क । यद्वा कं वातं स्कुभ्नाति विस्तारयति, क+स्कुम्भ्+क, पृषोदरादित्वात् सलोपः] अर्जुनवृक्षः; 'गोधूमककुभचूर्णं छागपयो गव्यसर्पिषा पक्वम् । मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥ मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् । हृद्रोगश्वासकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥ रसायनं परं बल्यं वातजिन्मासयोजितम् । संवत्सरप्रयोगेण जीवेद् वर्षशतं नरः'—इति चक्रदत्तः । वीणाङ्गं; प्रसेवकः; वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम्; दण्डाधः शब्दगाम्भीर्यार्थं दारुमयं भाण्डं यच्चर्मणाच्छाद्य दीयते तदित्यन्ये । वीणास्थितालावुफले—इत्यपरे । रागविशेषः; शिवः; 'हर्यक्षः ककुभो वज्री शतजिह्वः सहस्रपात्'—इति शिवसहस्रनामकीर्तने । १९५

ककुभा स्त्री. [केन आदित्येन कुत्सितानि भानि नक्षत्राण्यस्याम्] रागिणीविशेषः; दिक्; [केन सूर्येण दिनप्रकाशेनेति भावः; कुत्सिता भाति । भा दीप्तौ इति धातोः सुपीति क भिदाद्यङ् वा । रात्रावेवास्या माधुर्यस्याधिक्यमिति तात्पर्यार्थः] १०४ अ.

कक्खटः त्रि. [कक्खति हसति यः । प्रफुल्लमुखो जनः इति व्युत्पत्त्यर्थः, अन्यस्तु रूढ्यर्थः । कक्ख+अटन् । अथवा कक्खं प्रसन्नभावं अटति कर्कशान्तवृत्तित्वात्, कक्ख+अट्+अच् । यदा काठिन्यां वर्तते तदा कक्खति कृष्ट्याप्रकाशयति वर्गान्, अन्तर्णिजर्थः] कठिनः । ३४२

कक्षः पुं. [कषतीति, कष् हिंसायाम्, 'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' इति स] कच्छः; 'कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः । न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति'—इति महाभारते 'महाकक्षे बृहत्कच्छे' इत्यर्थः । तृणं; वीरुत्; 'यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति'—इति मनुः (७।११०) । **बाहुमूलम्**;

'काँख,बगल' इत्यादि भाषा। कक्षा (५२५); 'बदर्यरूपान् प्रतिगृह्य काञ्चनानक्षान् स कक्षे परिरभ्य वाससा'—इति महाभारते (४।६।१)। शुष्कतृणम्; 'प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम्'—इति माघे (२-४२)। शुष्कवनं; पापम्; अरण्यम्; 'अयमग्निर्दहन् कक्षमित आयाति भीषणः'—इति महाभारते (१।२३१।३)। भित्तिः; पार्श्वः; 'तस्य वानरसिंहस्य क्रममाणस्य सागरम्। कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति'—इति रामायणे। ८३३

कक्षा स्त्री. [कष् हिंसादौ+स टाप् च] बाहुमूलम्; कक्षः; हस्तिरज्जुः; काञ्ची; गेहप्रकोष्ठकः; 'तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम्'—इति भागवते (३।१५।२७)। भित्तिः; साम्यं; रथभागः; अन्तरीयपश्चिमाञ्चलम्; परिधानवस्त्रस्य पृष्ठतो निहिताञ्चलम्; उद्ग्राहिणी; 'आँचल' इति भाषा। 'परिधानाद् बहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्'—इति याज्ञवल्क्यः। 'एभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः'—इति स्मृतिः। स्पर्द्धापदं; रुद्रः; कक्ष्या; हस्तिमध्यदेशबन्धनरज्जुः; क्षुद्ररोगवशेषः; 'कक्षाञ्च गन्धनाम्नीं च चिकित्सति चिकित्सकः। पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्वमुक्तया'—इति भावप्रकाशः। 'बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कक्षमित्यभिनिर्दिशेत्। पित्तप्रकोपसम्भूतां कृष्णस्फोटां सवेदनाम्'—इति माधवकरः। ५२५

कक्षापटः पुं. [कक्षाकारः हस्तिरज्जुतुल्यः पटो वस्त्रम्] कौपीनम्; गृहभित्तिस्थपटः; कक्षायाः गृहप्रकोष्ठस्य पटः। ४११

कक्ष्या स्त्री. [कक्षे भवा। कक्ष+शरीरावयवत्वात् यत् टाप् च] गजमध्यबन्धनचर्मरज्जुः; चूषा; वरत्रा; वृषा; दृष्या; दूष्या; कक्षा; कक्षरज्जुः; चर्मरज्जुः; हर्म्यादिप्रकोष्ठः; राजगृहादेर्वेष्टनावच्छिन्नो देशः; 'महल' इति भाषा। 'प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः'—इति रामायणे (२।२०।११)। काञ्ची; अन्तर्गृहम्; 'क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश'—इति कुमारसम्भवे (७-७०)। सादृश्यम्; उद्योगः; बृहतिका; उत्तरीयवस्त्रं; गुञ्जा। २२१

कङ्कटः पुं. [कं देहं कटति आवृणोतीति। क+कट्+अच्, अथवा ककि लौल्ये, कङ्कते क्षणेन नाशतां याति अचिरस्थायित्वात्, ककि+अटन्] कवचः; कङ्कटकः; 'सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च'—इति रघुवंशे (७-५९)। ४५९

कङ्कणम् क्ली. [कं शुभं कणतीति। क+कण् शब्दे, कर्तरि अच्, पृषोदरादित्वाण्णत्वम्] हस्ताभरणभेदः; करभूषणं; कौशुकं; हस्तसूत्रम्; 'मृणालगौरं सितिवाससं स्फुरत् किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम्'—इति भागवते (६।१६।३०)। मण्डनं; शेखरः। ५५८

कङ्कतम् क्ली. [कङ्कते शिरोमलं प्राप्नोतीति। ककि गतौ, +अतच्] कङ्कतिका; 'कंघी' इति भाषा। ३११

कङ्कतः पुं. [कङ्कते भूमिं भित्वा उद्गच्छति झटिति नाशं गच्छति वा। 'ककि गतौ' इति धातोः अतच्] केशप्रसाधनी; कङ्कती; प्रसाधनी; प्रसाधनं; फली; फलिका; फलिः; नागबला। ३११

कङ्कपत्रः पुं. [कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्रमेव पत्रं पक्षो यस्य] बाणविशेषः; 'विव्यधुर्घोररूपास्ते कङ्कपत्रैरजिह्मगैः'—इति रामायणे (१-२८-४)। कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्रम्; 'नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे'—इति रघुवंशे (२-३१)। ४६६

कङ्कालः पुं. [कं सुखं शिरो वा कालयति क्षिपतीति। कम्+कालि+अच्] शरीरास्थि; समुदितशरीरास्थिसंघातस्त्वङ्मांसरहितः; करङ्कः; अस्थिपञ्जरः; 'अस्थिकङ्कालसंकीर्णा भूर्बभूव'—इति सुन्दोपसुन्दोपाख्याने। ६३३

कङ्कावातः पुं.—झञ्झावातः। ७७

कङ्केलिः पुं. [कं सुखं तस्मै केलिः यत्र] अशोकवृक्षः। १९२

कङ्केल्लिः पुं. [कङ्क+बाहुलकात् एलिः पृषोदरादित्वाल्लश्च] अशोकवृक्षः। १९२

कङ्गुः स्त्री. [कं सुखम् अङ्गति अङ्गयति वा। क+अगि गतौ+ण्यन्तादस्मान्मृगय्वादित्वात् कु, शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्] पीततण्डुलाः; प्रियङ्गुः; कङ्गुः; प्रियङ्गुः; 'कांगनी' इति भाषा। कङ्गुनी; चीनकः; अत्यन्तसुकुमारः धान्यविशेषः; 'स्त्रियां कङ्गुप्रियङ्गू कृष्णरक्तसितास्तथा। पीता चतुर्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता॥' ५८२

कचः पुं. [कचते शोभते शिरसीति । कच्+पचाद्यच् । कच्यते बध्यते इति, कच् बन्धने+कर्मणि अप् वा] केशाः; 'कचेषु च निगृह्यैतान् विनिहत्य बलाद्बली । चकर्ष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोंसकान्'—इति महाभारते (१।१२८।१९) । [कचते दीप्यते तपस्तेजसि, कच् दीप्तौ+पचाद्यच्] बृहस्पतिपुत्रः; बन्धः; शुष्कव्रणः; मेघः । ५३०

कच्चित् अव्य. [कच्च+चिच्च अनयोः समाहारः, कोः कदादेशः, अथवा काम्यते इति कद्, चीयते निधीयते यस्मात्, कम्+विच्, चि+क्विप्, ततः पृषोदरादित्वान्मस्य दकारत्वम्] इष्टपरिप्रश्नः; 'कच्चिज् जीवति मे तातः।' 'आपद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत्'—इति रघुवंशे (५–५) । कामप्रवेदनम् । ८७९

कच्छः पुं. [केन जलेन छृणत्ति दीप्यते छाद्यते वा । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः, छद् वा, 'अन्येष्वपि' इति ड । कं जलं छ्यति परिछिनत्ति इति वा, छो छेदने+'आतोनुपेति' क] अनूपप्रायस्थानम्; 'कछार' इति भाषा । 'कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेनामन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्यैः' –किराते (१२–५४)।परिधानाञ्चलं(८३३) ; (तत्पर्यायाः–कक्षा, कच्छा, कच्छोटिका, कच्छटिका, कच्छाटिका।) सिन्धूनां सरसां च प्रान्तभागः; कूलं; तटं; तीरं; जलाशयप्रान्तदेशः; नदीपर्वतादिसमीपम्; 'नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसन्निभम्'—इति महाभारते (१।७०।१६) । तुन्नवृक्षः; नौकाङ्गं; देशविशेषः; 'गणेश्वरात् पूर्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे । कच्छदेशः समाख्यातस्तन्त्रे श्रीशक्तिसङ्गमे ॥' त्रि. [केन जलेन छृणत्ति दीप्यते । छृद् बाहुलकाड्ड] जलप्रान्तः । ६६७

कच्छपः पुं. [कच्छम् आत्मनो मुखसम्पुटं पाति, स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा शरीरे एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति, सम्पुटे च कच्छशब्दः प्रसिद्धः । यद्वा कच्छे अनूपदेशे पाति आत्मानं रक्षतीति । कच्छ+पा+कर्तरि ड] कूर्मः; कमठः; गूढाङ्गः; धरणीधरः; कच्छेष्टः; पल्वलावासः; कठिनपृष्ठकः, पञ्चसुप्तः, क्रोडाङ्गः; पञ्चनखः; गुह्यः; पीवरः; जलगुल्मः । अवतारविशेषः; 'सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्यवेपितं परिभ्रमन्तं गिरिमङ्गपृष्ठतः । बिभ्रत्तदावर्तनमादिकच्छपो मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः'—इति भागवते (८–७–१०) । नन्दीवृक्षः; कुबेरस्य निधिविशेषः; मल्लस्य बन्धविशेष; मदिरायन्त्रविशेषः; ऋषिविशेषः; विश्वामित्रपुत्रः; 'विश्वामित्रस्य पुत्रास्तु देवराजादयः स्मृताः । विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु । देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात् कात्यायनाः स्मृताः । शालावत्यां हिरण्याक्षो जज्ञे रेणौ तु रेणुमान् । साङ्कृतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विश्रुताः । मधुच्छन्दादयश्चैव देवलश्च तथाष्टकः । कच्छपः पूरितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुताः । तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम्'—इति हरिवंशे (२७-४७-५०)। नागविशेषः; 'कर्कोटकोऽथ सर्पश्च वासुकिश्च भुजङ्गमः । कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः'—इति महाभारते । ६५६

कच्छुः स्त्री. [कषति देहं, कष् हिंसायाम्+'कषेश्छश्चेति' ऊ छान्तादेशश्च, पृषोदरादित्वाद् वा ह्रस्वः] रोगविशेषः; 'सूक्ष्मा बह्व्यः पिडिकाः स्राववत्यः पामेत्युक्ता कण्डुमत्यः सदाहाः । सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च ।' 'अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् । नाशयेत् सार्षपं तैलं पामाकच्छुविचर्चिकाः'– इति चक्रदत्तः । ६०२

कच्छूः स्त्री. [कषति हिनस्ति देहम्, 'कषेश्छश्च' इति ऊ छादेशश्च] रोगविशेषः; पाम; पामा; विचर्चिका; 'खाज' 'खुजली' इति भाषा । ६०२

कज्जलम् क्ली. [कु कुत्सितं जलं यस्मात्, शुभ्रमपि जलं संयोगात् स्ववर्णत्वं नयतीति यावत् । यद्वा कुत्सितम् ऊर्द्ध्वगं चक्षुषोर्जलं दूरीभूतं भवत्यस्मात् । कोः कदादेशः] अञ्जनं; लोचकः; 'काजल' इति भाषा । 'ततः साकारयद् भूरि चेटीभिः कुण्डकस्थितम् । कस्तूरिकादिसंयुक्तं कज्जलं तैलमिश्रितम्'—इति कथासरित्सागरे (४–४७) । 'धिङ् मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम्'– इति भागवते (६।२।२७) । पुं. [कत् कुत्सितं यथा तथा जालयति आच्छादयति आतपादिकं, यद्वा कुत्सितमपि लतागुल्मादिकं चेति यावत्, जालयति जीवयति वर्षणेनेतिशेषः । कु+जल्+णिच्+अच्, ततो ह्रस्वः] मेघः । ५५५

कञ्चुकः पुं. [कञ्चते आपुच्छात् सकणमुखपर्यन्तम्, अभितो दीप्यते प्रकाशते शोभते वा, कञ्चते आवृणोति

शत्रुनिक्षिप्तास्त्रादीनि वारणाय, कचि+बाहुलकादुकन्] भटादेश्चोलाकृतिसन्नाहः; वारबाणः; वाणवारः; 'कवच' इति भाषा। 'कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रकर्कशपाणयः। उत्सारयन्तः सहसा समन्तात्परिचक्रमुः'—इति रामायणे। (६४४) सर्पत्वक्; निर्मोकः; 'साँप की केंचुल' इति भाषा। 'भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिलाः क्रूरचेष्टिताः। सुदृष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव'—इति पञ्चतन्त्रे। चोलकं; चोलः; कञ्चुलिका; कूर्पासकः; अङ्गिका; वर्द्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रम्; 'सख्यः किं करवाणि यान्ति शतधा यत्कञ्चुके सन्धयः'—इत्यमरुशतके (८१)। वस्त्रम्; 'देवांश्च तच्छ्वासशिखाहतप्रभान् धूम्राम्बरस्रग्वरकञ्चुकाननान्'—इति भागवते (८-७-१५)। ५५२

कञ्चुकी [न्] पुं. [कञ्चुकोऽस्यास्तीति, कञ्चुक+अस्त्यर्थे इनि] सर्पः; कञ्चकालुः; महल्लरक्षकः; अन्तःपुराध्यक्षः; सौविदल्लः; स्थापत्यः; सौविदः; 'नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपामन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः'—इति रत्नावली। 'अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः। सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते'—इति भरतः। यवः; चणकः; षिङ्गः; जोङ्गकद्रुमः। स्त्री. [कञ्चयति शरीरकान्त्यादिकं प्रकाशयति, रोगादिकम् उपशमयति वा। कञ्च्+णिच्,बाहुलकादुकन्,गौरादित्वाद् ङीष्] ओषधिभेदः; क्षीरीशवृक्षः। ६४०

कटः पुं. [कटति मदवारि वर्षति यः। कट् वर्षणे, कर्तर्यच्] हस्तिगण्डस्थलम्; 'कण्डूयमानेन कटं कदाचिद् वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य'—इति रघुवंशे (२-३७)। कटिदेशः (२५९); किलिञ्जकः; समयः (८२०); अतिशयः; शरः; तृणम्; 'गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्वस्तरेषु कटेषु च। आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च'—इति मनुः (२-२०४)। 'कटेषु तृणादिनिर्मितेषु, इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। शवः; शवरथः; ओषधी; श्मशानं; तक्षितकाष्ठं; 'तख्ता' इति भाषा। 'तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम्। शुश्रूषमाणामेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत्'—इति रामायणे। राक्षसविशेषः; 'शुकनासस्य वक्रस्य कटस्य विकटस्य च। रक्षसो लोमहर्षस्य दंष्ट्रालह्रस्वकर्णयोः'—इति रामायणे। त्रि., क्रियाकारः [कट्+णिच्+अच्।] २१६

कटकः पुं.–क्ली. [कटति वर्षति अस्मिन् मेघ इति, अथवा कटचते निर्गम्यते अस्मात् निर्झरिण्यादिभिः। 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' इति वुन्] पर्वतमध्यभागः; नितम्बः; मेखला; 'मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु वन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना'–इति रघुवंशे (१६-३१)। वलयः (५५७); माघे (१६।७७)। सेना (७९०); माघे (५।५९)। हितोपदेशे (१।३३२)। चक्रं; हस्तिदन्तमण्डनं; सामुद्रलवणम्; 'राजधानी; नगरी; सानुः; पर्वतस्य समभूभागः; 'गिरिकूटेषु दुर्गेषु नानाजनपदेषु च। जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु परेषु च'–-इति महाभारते। १६६

कटाक्षः पुं. [कटावतिशयितौ अक्षिणी यत्र। कट+अक्षि+अच्। यद्वा कटं गण्डम् अक्षति व्याप्नोति। अक्षु व्याप्तौ+अच् कर्मण्यण् वा] अपाङ्गदर्शनम्; 'तिरछा देखना' इति भाषा। 'आमोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान्'—इति मेघदूते (३५)। ५६७

कटाहः पुं. [कटम् उत्तापादिकम् आहन्ति निवारयतीति। कट्+आ+हन्+ड। कटं कटुगन्धादिकम् आहन्ति, तैलादिकदुर्गन्धः आहन्यतेऽत्र वा] तैलादिपाकपात्रम्; [कटं शत्रुम् आहन्त्यसौ] जायमानविषाणाग्रमहिषीशावकः; [कटः पापी आहन्यते यत्र] नरकः; कर्वुरः; कूपः; 'प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः'—इति सिद्धान्तकौमुद्याम् (५।१।५२)। ३१५

कटिः पुं.– स्त्री. [कटचते वस्त्रादिना व्रियतेऽसौ। 'सर्वधातुभ्य इन्' इति कट्+इन्] शरीरावयवविशेषः; कटः; शोणिफलकं; श्रोणी; ककुद्मती; श्रोणिफलं; कटी; श्रोणिः; कलत्रं; कटीरं; काञ्चीपदं; करभः; कटिपार्श्वः; 'येषां बृहत्कटितटाः स्मितशोभिमुख्यः कृष्णात्मनां न रज आदधुरुत्स्मयाद्यैः'—इति भागवते (३-१५-२०)। ५१२, ५२८

कटिदेशः पुं. [कटिश्चासौ देशः] मेखलास्थानम्; तात्स्थ्यात् मेखलाशब्दवाच्योऽपि सः। ८२४

कटिप्रोथः पुं. [प्रोथतीति, प्रोथृ पर्याप्तौ, 'पुंसीति' घ, कटचाः प्रोथः मांसपिण्डः] कटिदेशस्थमांसपिण्डं; स्फिक्; पूलकः; कटीप्रोथः; कटिः; प्रोथः; पूलः। ५१३

कटिशीर्षकः पुं. [कटिः शीर्षमिव । संज्ञायां कन्] कटिदेशः । ५२८

कटिसूत्रम् क्ली. [कट्यां धार्यं सूत्रम् । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः] कट्यलङ्कारविशेषः । 'स्फुटकिरणप्रवरमणिमयमुकुटकुण्डलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधना इव'—इति भागवते (५।३।४) । ५६०

कटी स्त्री. [कटयते कटुरसेषु गृह्यतेऽसौ, कटयते आव्रियते वस्त्रादिना । 'सर्वधातुभ्य इन् ।' 'कटात् श्रोणिवचने' इति गौरादिषु पाठाद् वा ङीष्] श्रोणिदेशः; 'सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः । तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे रुवन्तं भैरवं रवम्'—इति महाभारते । पिप्पली; पुं. कटी [न्]; हस्ती । ५१२, ५२८

कटीरम् पुं.– क्ली. [कटयते आव्रियतेऽसौ वाससेतिशेषः । कट्+'कृशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्'—इति ईरन्] कटिः; जघनं; कन्दरः । ५१२

कटुः त्रि. [कटति परलक्ष्मीदर्शनेन कृपणतां गच्छतीति । कट्+उ] कटुरसयुक्तः; 'कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा । भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते' — इति भागवते (३।२६।४२) । मत्सरः; तीक्ष्णः; 'क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्युपहतोऽन्धो बभूव'—इति महाभारते । अप्रियः; 'इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः' — इति रघुवंशे (७।८५) । 'कटु क्वणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव'—इति कादम्बरी । दुर्गन्धः; सुगन्धिः; 'सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम्'-रघौ (५-४८) । क्ली. [कटति सदाचारमावृणोतीति, कट्+उन्] अकार्यं; दूषणम् [पुं. कटति तीक्ष्णतया रसनां मुखं वा आवृणोति । यद्वा कटति वर्षति चक्षुर्मुखनासादिभ्यो जलं स्रावयतीति । कट्+उन् 'कटिवटिभ्यां चेति'] सविशेषः; 'कटू रूक्षः स्तन्यमेदःश्लेष्मकण्डूविषापहः । वातपित्तकृदाग्नेयः शोषी पाचनरोचकृत्'—इति भावप्रकाशः । चम्पकवृक्षः; चीनकर्पूरः; पटोलः; कट्वी लता । ८१३

कट्वरः त्रि. [कटे वर्षावरणयोः, 'छित्वरछत्वरधीवर' इत्यादिना ष्वरच्] कुत्सितः; क्ली. [कटति वर्षति रसान्तरम् इति व्युत्पत्तेः] दधिसरः; व्यञ्जनं; तक्रम्; 'दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कट्वरमुच्यते'—इति चक्रदत्तः । ३७८

कठिनम् त्रि. [कठ्+इनन् । उणादिमते तु इनच् 'बहुलमन्यत्रापि' इत्यनन] कठरं; कक्खटं; क्रूरं; कठोरं; निष्ठुरं; दृढं; जठरं; मूर्तिमत्; मूर्तं; खक्खटं; कठोलं; जरठं; कर्करं; काठरं; कमठायितं; स्तब्धम्; 'उन्मूलयंश्च कठिनान् नृपान् वायुरिव द्रुमान्'—इति कथासरित्सागरे । 'न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः' —इति कुमारसम्भवे (४।५) । 'भक्ष्यांश्चातिकठिनान् दन्तरोगी विवर्जयेत्'—इति सुश्रुते । ३४२

कठोरः त्रि. [कठति पारुष्यमाचरति । 'कठिरकिम्यामोरन्' इति कठ्+ओरन्] कठिनः; 'प्रवृद्धरोषः स कठोरमुष्टिना नदन् प्रहृत्यान्तरधीयतासुरः'—इति भागवते (३।१९।१५) । दारुणः; 'कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः'—इति भागवते (५।१३।३) । अतिविस्तृतः; 'युगान्ताग्निकठोरजिह्वाम्'—इति भागवते (६।१२।२) । पूर्णः; 'स तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः'—इति माघे (१।२०) 'कठोरताराधिपस्य पूर्णेन्दोः'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । ३४२

कडः त्रि. [कडति माद्यतीति, कड्+मदे+पचाद्यच्] मूर्खः । ६०९

कडङ्गरः पुं. [कडाद् भक्षणीयतण्डुलादेः सकाशाद् ग्रियते क्षिप्यते दूरीक्रियते इति भावः । कड+गिरतेः कर्मणि खच् । यद्वा कडं भक्षणीयं सस्यादि गिरति उद्गिरति आत्मनः सकाशात् । कड+गॄ+अच्] बुषम्; 'भूसा' इति भाषा । 'नीवारपाकादि कडङ्गरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कच्चित्' इति—' रघुवंशे (५।९) । 'कडङ्गरं बुषम् अर्हन्तीति कडङ्गरीयाः वृषादयः'— इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । ५७८

कडारः पुं. [गड सेचने, इति 'गडेः कड् च' इति आरन् कडादेशश्च धातोः] पिङ्गलवर्णः । तद्युक्ते त्रि. 'सविद्युरम्बरविकाशि चमूसमुत्थं पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारभासाः'— इति माघे (५।३) । 'कडारस्तृणवह्निवत्'—इत्यन्ये । दासः । ७३५

कणः पुं. [कणति अग्निसूक्ष्मत्वं गच्छति । कण्+

पचाद्यच्] अग्निकणः; धान्यांशः (५७८); 'कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि'—इति मनुः (११।९२)। अतिसूक्ष्मः (६८८); 'आनन्दाश्रुकणान् पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्केशयाः'—इति शान्तिशतके (५)। वनजीरकः। ६७

कणा स्त्री. [कण+स्त्रियां टाप्] पिप्पली; जीरकं; कुम्भीरमक्षिका। ६१४

कणिशम् क्ली. [कणो विद्यतेऽस्य इति। इनि, तं श्यति। कणिन्+शो+क। यद्वा कणिनः शेरतेऽस्मिन्। [कणिन्+शी+ड] सस्यमञ्जरी। ५७९

कण्टकः पुं-क्ली. [कण्टति इति, कटि+ण्वुल्+अर्द्धर्चादिः] रोमाञ्चः; क्षुद्रशत्रुः; 'प्रह्लादः कथ्यतां सम्यक् तथा कण्टकशोधने'—इति विष्णुपुराणे (१।१९।३१)। मत्स्याद्यस्थि; नैयायिकादिदोषोक्तिः; द्रुमाङ्गम्; 'काँटा' इति भाषा। 'उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत्। पादलग्नं करस्थेन कण्टकेनेव कण्टकम्' —इति चाणक्यशतके (२२)। केन्द्रम्। पुं. [कटि+ण्वुल्] सूच्यग्रं; क्षुद्रशत्रुः; लोमहर्षः; कुण्डल्यां कर्मस्थानं; दोषः; मकरः; वेणुः; लोकोपद्रवकारी। ६५१

कण्टकारिका स्त्री. [कण्टकान् इयर्ति ऋच्छति वा। कण्टक+ऋ+कर्तरि ण्वुल्, स्त्रियां टाप्, इत्वं च। यद्वा कण्टकम् ऋच्छति, ऋ+कर्मण्यण् ततः कन् च, ततः प्राग्वत्। तत्फले तु अणि कृते हरीतक्यादित्वाल्लुक्] क्षुद्रवृक्षविशेषः; निदिग्धिका; स्पृशी; व्याघ्री; बृहती; प्रचोदनी; कुली; क्षुद्रा; दुष्पर्शा; राष्ट्रिका; अनाक्रान्ता; भण्टाकी; सिंही; धावनिका; कण्टकारी; कण्टकिनी; दुष्प्रधर्षिणी; निदिग्धा; धावनी; क्षुद्रकण्टका; बहुकण्टा; क्षुद्रफला; कण्टालिका; चित्रफला; 'मुस्तामृतामलक्यश्च नागरं कण्टकारिका। कणाचूर्णान्वितः क्वाथस्तथा मधुसमन्वितः। ऐकाहिकं वा वेलाद्यं ज्वरजातं व्यपोहति'—इति हारीतः। ६१९

कण्ठः पुं. [कठि+अच्, इदित्वान्नुम्। कण् शब्दे, 'कणेष्ठः' इति ठ वा] ग्रीवापुरोभागः; गलः; 'विकचसरसिजायाः स्तोकनिर्मुक्तकण्ठं निजमिव कमलिन्याः कर्कशं वृन्तजालम्'—इति शाकुन्तले। निकटः; ध्वनिः; मदनवृक्षः; होमकुण्डाद् बहिरङ्गुलिपरिमितस्थानम्; 'खाताद् बाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। ५१६

कण्ठिका स्त्री. [कण्ठो भूष्यतयास्त्यस्याः। कण्ठ+ठन्+टाप्। यद्वा कण्ठयति कण्ठं भूषयति या। कठि+णिच्+ण्वुल्+टाप्, अत इत्वञ्च] कण्ठाभरणम्। 'एकलड़ी, कंठी'—इति भाषा। ५६३

कण्ठीरवः पुं. [कण्ठ्यां रवो यस्य] सिंहः; पारावतः; मत्तहस्ती। २१४

कण्डरा स्त्री. [कडि+अरन्+टाप् च] महास्नायुः; महानाडी; 'महत्यः स्नायवः प्रोक्ताः कण्डरास्तास्तु षोडश'—इति भावप्रकाशः। 'तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः'—इति सुश्रुतः। ६३४

कण्डुः स्त्री. [कण्डते शरीरं माद्यति अस्माद् उष्णशोणितत्वात्। यद्वा कण्डयति कण्डूयुक्तं करोति शरीरम्। कडि मदे, 'मृगय्वादयश्च' इति कु] कण्डूः; खर्जुः; कण्डूया; कण्डूतिः; पुं. ऋषिविशेषः; 'कण्डुर्नाममुनिः पूर्वमासीद् वेदविदां वरः। सुरम्ये गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः'—इति विष्णुपुराणे (१।१५।११)। ६०३

कण्डूः स्त्री. [कण्डूञ्+सम्पदादित्वात् क्विप्] रोगविशेषः; खर्जुः; कण्डूया; कण्डूतिः; कण्डूयनम्; 'खुजली' इति भाषा। 'अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णखदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे। विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डूरपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरं च'—इति भैषज्यरत्नावली। ६०३

कण्डूतिः स्त्री. [कण्डूञ्+क्तिन्] कण्डूः; 'राज्ञ्या बप्पटदेव्याः स निर्दयैः सुरतोत्सवैः। खण्डयामास कण्डूतिं साप्यस्यार्यैषणां घनैः'—इति राजतरङ्गिण्याम्। ६०३

कण्डूयनम् क्ली. [कण्डूञ्+भावे ल्युट्] कण्डूः; 'यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखं हि तुच्छं, कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम्'—इति भागवते (७।९।४५)। ६०३

कण्डूया स्त्री. [कण्डू+'कण्ड्वादिभ्यो यक्', 'अ प्रत्ययात्', स्त्रीत्वात् टाप् च] कण्डूः। ६०३

कथनम् क्ली. [कथ्यते इति, कथ वाक्यप्रबन्धे, भावे ल्युट्] कथा; 'कहना' इति भाषा। 'मिथ्याक्रमकथनं कूटतुलामानम्'—इति पञ्चतन्त्रे। १३८

कथा स्त्री. [कथ् + 'चितिपूजिकथिकुम्बिचर्चिश्चेति' अङ, टाप् च] प्रबन्धकल्पना; स्वयंरचना; 'प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः। परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित्'—इति कोलाहलाचार्यः। 'यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्द्यादमत्सरः। ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितॄणामेतदीप्सितम्'—इति मनुः (३।२३१)। वार्ता; वाक्यम्; 'अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु'—इति रघुवंशे (८।४३)। विवरणम्; 'सनत्कुमारो भगवान् पुरा कथितवान् कथाम्। भविष्यं विदुषां मध्ये तव पुत्रसमुद्भवम्'—इति रामायणे (१।८।६)। १५२

कदकः पुं. [कदः मेघ इव कायति प्रकाशते उपरिभागे। कद+कै+क] वितानम्; 'चँदवा' इति भाषा। ३१०

कदनम् क्ली. [कदयति दुःखं वैक्लव्यं वा प्राप्नोत्यनेन, क्रद्यते दुःखं प्राप्यतेऽनेन वा। कद् + णिच् + करणे ल्युट्, घटादित्वान्न वृद्धिः। कद्यते इति भावे ल्युट्, कद्यते आहन्यते विह्वलीक्रियते निहन्यते वा यत्र। अधिकरणे णिच् ल्युट् , यद्वा कद्यते म्रियते यत्र] मारणम्; उत्तररामचरिते (५।१०)। पापम्; 'त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल ! दुःसहोग्रसंसारचक्रकदनाद् ग्रसतां प्रणीतः'—इति भागवते (७।९।१६)। मर्दः; 'क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युत्युत्सताम्'—इति रामायणे (६।२८।२०)। युद्धम्; 'इति ते भर्तृ निर्देशमादाय शिरसादृताः। तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः'—इति भागवते (७।२।१३) ४७८

कदम्बम् क्ली. ['कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' इति कद् + अम्बच्] निकुरम्बं; समूहः। पुं. [कद्यते दर्शनाद् विरहिणां चित्तवैक्लव्यं जायतेऽनेन, कद् + करणे अम्बच्) वृक्षविशेषः; नीपः; प्रियकः; हलिप्रियः; कादम्ब; षट्पदेष्टः; प्रावृषेण्यः; हरिप्रियः; वृत्तपुष्पः; सुरभिः; ललनाप्रियः; कादम्बर्यः; सीधुपुष्पः; महाढ्यः; कर्णपूरकः; 'कदम्बो मधुरः शीतः कषायो लवणो गुरुः। सरो विष्टम्भकृद् रूक्षः कफस्तन्यानिलप्रदः'—इति भावप्रकाशे। ६८६

कदम्बकम् क्ली. [कदम्ब + संज्ञायां कन्] समूहः; 'गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं, छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु'—इति शाकुन्तले। पुं. कदम्बवृक्षः; सर्षपः; हरिद्रुः। ६८६

कदर्यः त्रिः [कुत्सितोऽर्यः स्वामी। 'कुगतीति' समासः] क्षुद्रः, कृपणः; 'आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन्। यो लोभात् सञ्चिनोत्यर्थान् स कदर्य इति स्मृतः'—इति स्मृतिः। 'तेभ्यो प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह प्रातः सञ्जिहान उवाच 'न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः। नानाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः'—इति छान्दोग्योपनिषदि (५।११।५)। ३४७

कदली स्त्री. [कदल + गौरादित्वाद् ङीष्, यद्वा काय जलाय दल्यते त्वगस्य, गौरादित्वाद्ङीष्] ओषधिविशेषः; रम्भा; मोचा; अंशुमत्फला; काष्ठीला; कदलः; वारणबुषा; सुफला; सुकुमारा; सकृत्फला; गुच्छफला; हस्तिविषाणी; गुच्छदन्तिका; निःसारा; राजेष्टा; बालकप्रिया; ऊरुस्तम्भा; भानुफला; वनलक्ष्मीः; कदलकः; मोचकः; रोचकः; लोचकः; बारवृषा; वारणवल्लभा; चर्मवती; 'केला' इति भाषा। 'कदलीशुण्डसदृशं सर्वलक्षणसंयुतम्। गजहस्तप्रतीकाशं वज्रप्रतिमगौरवम्'—इति महाभारते। करिवैजयन्ती (८०३); हरिणविशेषः; पताका। १९२

कद्रुः पुं. [कद् + रु] पिङ्गलवर्णः; तद्वति त्रि.। ७३५

कद्रूः स्त्री. [कद् + रु, यद्वा मृगय्वादित्वात् साधु :'संज्ञायाम्' इत्यूङ] नागमाता; दक्षकन्या; कश्यपपत्नी; 'रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनस्तथा। सुरसाजनयन्नागान् राम! कद्रूश्च पन्नगान्'—इति रामायणे। (३।२०।२९)। ११९

कद्वदः त्रि. [कुत्सितं वदति यः। वदेः पचाद्यच्। कुत्सितः वदः इति वा। 'रथवदयोश्च' इति कदादेशः] कुत्सितवक्ता; गर्ह्यवादी; दुर्वाक्; अतिकुत्सितः; 'सर्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकम्। येन जातं प्रियाप्राये कद्वदं हंसकोकिलम्'—इति भट्टिः (६।१५)। ३७८

कनकम् क्ली. [कनति दीप्यते इति, कनी दीप्तौ + 'कृञादिभ्यो वुन्'] स्वर्णम्; 'तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी, नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः'—इति मेघदूते (२)। पुं. पलाशवृक्षः; नागकेशरवृक्षः; धूस्तूरवृक्षः; 'कपालं मानुषं

गृह्य कनकस्य फलानि च'—इति इन्द्रजालतन्त्रे। काञ्चनालवृक्षः; कालीयवृक्षः; चम्पकवृक्षः; कासमर्दवृक्षः; कणगुग्गुलवृक्षः; लाक्षातरुः; शिवः; 'उपकारः प्रियः सर्वः कनकः काञ्चनच्छविः'—इति महाभारते। यदुवंशीयदुर्दमपुत्रः; 'दुर्दमस्य सुतो धीमान् कनको नाम नामतः'—इति हरिवंशे (३३।६)। १७४

कनका स्त्री. [कनति दीप्यते। कन्+वुन्, टाप्] अग्नेः सप्तजिह्वासु एका। ६८

कनकालुका स्त्री. [कनकनिर्मित आलुः। सलिलाद्याधारपात्रविशेषः, संज्ञायां कन् टाप् च] स्वर्णकलसः; भृङ्गारः। ३१५

कनिष्ठः त्रि. [अतिशयेन युवा अल्पो वा, इष्ठन् कनादेशश्च] पश्चाज्जातः; यवीयान्; अवरजः; अनुजः; कनीयान्; कन्यसः; यविष्ठः; 'ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम्। येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम्'—इति मनुः (९।११३)। शिवः; 'पवित्रं त्रिककुन्मन्त्रः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः–इति महाभारते। ५०६

कनिष्ठा स्त्री. [कनिष्ठ+ङीषादिकं बाधित्वा अजादित्वात् टाप्] दुर्बलाङ्गुली; दुर्बलाङ्गुलिः; 'कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भ्रातुर्मम स राक्षसः। दुःखं कर्तुमपर्याप्तो देवि! कस्माद्विषीदसि'—इति रामायणे (३।५१।७)। धीरादितिसृणां द्विधाभेदान्तर्गतनायिकाविशेषः। त्रि. 'पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः—इति मनुः (९।१२२)। 'यदि प्रथमोढायां कनीयान् पुत्रो जातः पश्चादूढायां च ज्येष्ठः'–इति कुल्लूकभट्टः। ५३८

कनिष्ठिका स्त्री.–- कनिष्ठा; कनीनिका; कनीनी; कनिष्ठाङ्गुलिः। ५३६

कनीनिका स्त्री. [कन्+ईन, संज्ञायां कन्, ततष्टाप् अत इत्वम्] चक्षुस्तारा; कनिष्ठाङ्गुलिः। ५२०

कन्दम् क्ली.–पुं. [कन्दयति जिह्वायां वैक्लव्यं जनयति रोदयति वा भक्षयन्तं जनम्। कदि+णिच्+अच्। यद्वा कन्द्यते कन्द इति नाम्ना ज्ञायते। कदि+कर्मणि घञ्] सूरणः; सस्यमूलं; गृञ्जनम्; 'वन निवसतां नित्यं कन्दमूलफलाशिनाम्'—इति महाभारते। 'शीतं निर्झरवारिपानमशनं कन्दः सहाया मृगाः'—इति शान्तिशतके (२।२०)। पुं. [कं जलं ददातीति, क+दा+क, कन्दति कन्दयति कन्द्यते वा, कदि आह्वाने रोदने च, अच् घञ् वा] मेघः; योनिरोगविशेषः; 'गैरिकाम्रास्थि जन्तुघ्नं रजन्यञ्जनकट्फलाः। पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः। त्रिफलायाः कषायेण सक्षौद्रेण च सेवयेत्। प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते'—इति भावप्रकाशः। ६८२

कन्दरः पुं.- स्त्री. [केन जलेन दीर्यते विदीर्यतेऽसौ। दृ+कर्मणि अप्] गुहा; 'निर्ह्रादश्चेन्मुरज इव ते कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्'—इति मेघदूते (५८)। कृत्रिमोऽकृत्रिमो वा सजलो निर्जलो वा गृहाकारो गिरिनितम्बदेशः; दरी; कन्दरी; कन्दरा; दरः; 'नानामलप्रस्रवणैर्नाना कन्दरसानुभिः'—इति भागवते (४।६।११)। पुं. [कं मातङ्गशिरो दीर्यतेऽनेन, दृ+करणे अप्] अङ्कुशः; क्ली. [केन जलेन दीर्यते, दृ विदारणे+कर्मणि अप्। कं जलं श्लेष्मजनितं दृणाति नाशयतीति वा। दृ+अच्] आर्द्रकम्। १६७

कन्दरा स्त्री. [कन्दर+टाप्] गुहा (ङीबन्ते कन्दरी इत्यपि)। १६७

कन्दर्पः पुं. [कमित्यव्ययं कुत्सायां, कं कुत्सितो दर्पः यस्मात्। यद्वा, कं सुखं तेन तत्र वा दृप्यति। कम्+दृप्+अच्। कं ब्रह्माणं प्रति दर्पितवान् वा] कामदेवः; 'साहन्त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम्। दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र! कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता'—इति महाभारते। ध्रुवकभेदः; 'त्रयोविंशतिवर्णाङ्घ्रिर्ध्रुवः कन्दर्पसंज्ञकः। वीरे वा करुणे वा स्यात् खण्डताले विधीयते'—इति सङ्गीतदामोदरः। ३२

कन्दुः पुं.–स्त्री. [स्कन्दति शोषयति जलादिकं, 'स्कन्देः सलोपश्चे'त्यु] लौहमयपाकपात्रं; स्वेदनी; 'तन्दूर' इति भाषा। ३१३

कन्धरा स्त्री. [कं शिरो धरतीति, कम्+धृ+अच्+टाप्] कन्धिः; ग्रीवा; 'कन्धराबाहुसक्थ्नां च भङ्गे मध्यमसाहसः'—इति याज्ञवल्क्यः। ५१६

कन्यकुब्जा स्त्री.– कन्याकुब्जः, देशविशेषः। २८७

कन्या स्त्री. [कन् दीप्तौ+अघ्न्यादित्वाद् यक्, 'कन्यायाः कनीन् चेति' निर्देशात् न ङीप् ततष्टाप्] कुमारी; दशवर्षीया; कन्यका; कन्याका; 'यस्मात् कामयते

सर्वान् कमेधातोश्च भाविनि ! तस्मात् कन्येह सुश्रोणि ! स्वतन्त्रा वरवर्णिनि'—इति महाभारते। अविवाहिता (४८८); नारी; ओषधिविशेषः; घृतकुमारी; 'कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः। कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी'—इति सुश्रुते। स्थूलैला; वाराहीकन्दः; वन्ध्याकर्कोटकी; मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतषष्ठराशिः—'पाण्डुर्द्विपात् स्त्री-द्वितनुर्यमाशा निशामरुच्छीतसमोदयक्ष्मा। कन्यार्द्ध-शब्दा शुभभूमिवैश्यरुक्षाल्पसङ्गप्रसवा शुभा च'—इति नीलकण्ठीजातके। 'कन्यालग्नोद्भवो मर्त्यो नाना-शास्त्रविशारदः। सौभाग्यगुणसम्पन्नः सुन्दरः सुरतप्रियः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। सुता; पुत्री; 'कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्राद्धं न विद्यते। नामान्नप्राशनं चूडां कुर्यात् स्त्रीणाममन्त्रकम्'—इति महानिर्वाणतन्त्रे। तीर्थ-विशेषः; 'ततो गच्छेत धर्मज्ञ ! कन्यातीर्थमनुत्तमम्। कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्'—इति महाभारते। ४८३

कन्याकुब्जः पुं. [कन्याः कुब्जाः यत्र देशे सः, वायुना हि अस्मिन् देशे कन्याः कुब्जीकृता अतोऽस्य तथात्वम्] कान्यकुब्जदेशः; कुशस्थलम् (अयं कालीनदीतटे स्थितः); 'कन्याकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः'—इति महाभारते। २८७

कन्यागर्भः पुं. [कन्यायाः गर्भः] कानीनः; कन्यापुत्रः। ५०१

कन्यापुत्रः पुं. [कन्यायाः पुत्रः] कन्यकया जातः; अनूढा-पत्यम्। ५०१

कपटः पुं.– क्ली. [पटतीति पटः, पट्+अच्, कस्य सतो ब्रह्मणोऽपि पटः आवरकः। यद्वा कप्+अटन्] अयथार्थ-व्यवहारः; प्रतारणा; व्याजः; दम्भः; उपधिः; छद्म; कैतवं; कूटं; कल्कं; छलम्; मिषं; कैरवम्; 'नरेन्द्रसिंह ! कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि'—इति महा-भारते। दनुपुत्रः; 'निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपट-स्तथा। एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्तिताः'—इति महाभारते। ७०९

कपर्दः पुं. [पर्व पूरणे+सम्पदादित्वाद् भावे क्विप्, 'राल्लोपः' इति वलोपे पर् पूर्तिः। केन सुखेन जलेन वा परं पूर्तिं ददाति इति। क+पर्+दा+'सुपीति' योगविभागात् क। कस्य गङ्गाजलस्य परा पूरणेन दापयति शोधयति वा। क+पर्+दैप् शोधने, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क] शिवजटा; 'कमनीय-जला कम्रा कपर्दिषु कपर्दगा'—इति काशीखण्डे (२९। ४४)। वराटकः (६६४); 'पञ्चभिः कपर्दैः पञ्चिका नाम द्यूतमस्ति'—इति पाणिनि (२।१।१०) सूत्रस्य सरला टीका। १४

कपर्दी [न्] पुं. [कपर्दो जटाजूटोऽस्त्यस्य। इनि] शिवः; 'अजश्च बहुरूपश्च गन्धधारी कपर्द्यपि'—इति महाभा-रते। 'कपर्दी कैलासं करिवरमथोऽयं कुलिशभृत्'—इति कालिदासः। 'शुनमष्ट्रा व्यचरत् कपर्दी'—इति ऋग्वेदे (१०।१०२।८)। ११

कपाटम् त्रि. [कं वायुं मस्तकं वा पाटयतीति। पट् गतौ +णिच्+कर्मणि उपपदे अण्] द्वाराच्छादककाष्ठ-फलकविशेषः; अररं; कवाटः; कपाटी; कवाटी; अररी; अररिः; द्वारकण्टकम्; असारम्; 'चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्ये नाति महाबिलम्। कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्याश्च भारत'—इति महाभारते। [कं शिरः इत्युपलक्षणेन मनुष्यादीनां ग्रहणमिति बोध्यम्। कं वातं वा पाटयति वारयति गृहद्वारदेशं आवृणोतीत्यर्थः, मनुष्यवातादीनां गतिं रुणद्धि वा। क+पट्+णिच्+अण्] 'द्वाराणि समुपावृण्वन् कपाटान्यवघट्टयन्'—इति रामायणे। २८८

कपालः पुं.– क्ली. [कं मस्तकं पालयतीति, क+पालि+अण्। यद्वा कम्पते यः, कपि चलने+'तमिविशि-विडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्' इति कालन्। कपिनिर्देशाद् नलोपः] शिरोऽस्थि; कर्परः; 'द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा'—इति याज्ञवल्क्यः (३।९०)। घटादेः खण्डम् (८०४); 'घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः। तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः॥' समूहः; मृण्मयकर्परादिभिक्षा-पात्रम्; 'कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता। समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्'—इति मनुः (६।४४)। पुरोडाशः; 'कपालानि चोपदधाति पुरोडाशं चाधिश्रयति'—इति शतपथब्राह्मणे। कुष्ठरोगविशेषः; 'कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु। कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्'—इति माधवकरः। ६३३

कपिः पुं. [कम्पते यः सदा । कपि चलने, 'कुण्डिकम्प्योर्नलोपश्च' इति इप्रत्ययः] वानरः; 'विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः । प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्—इति मनुः (११।१५४) । सिह्लकः; मधुसूदनः; 'सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः'—इति महाभारते । धात्रिका; करञ्जभेदः; [कादुदकात् पृथ्वीं पाति इति] वराहः; रक्तचन्दनं; पिङ्गलम्; तद्वर्णवति त्रि. । ['कं जलं पिबति किरणैः इति कपिः सूर्यः'—इत्युपनिषद्व्याख्यायां रामानुजाचार्याः] । २३१

कपिञ्जलः पुं. [कपिरिव जवते वेगेन गच्छति, यद्वा कम् श्रुतिसुखदं शब्दम् पिञ्जयति, कपिवत् पिञ्जलो वा, ईषत्पिङ्गलवर्णो हरितालवर्णो वा । पृषोदरादित्वात् साधुः] चातकपक्षी; पक्षिविशेषः; तेजलः; तित्तिरिपक्षी; 'कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिरः । कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिशतित्तिरः' ('तित्तिरः' अदन्तोऽपि)—इति भावप्रकाशः । 'पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः । मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात्'—इति चरकः । 'रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः । कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते ।' ऋषिकुमारभेदः; श्वेतकेतुपुत्रस्य पुण्डरीकस्य बन्धुः; 'सखे ! कपिञ्जल ! किं मामन्यथा सम्भावयसि' —इति कादम्बर्याम् । २५४

कपिलः पुं. [कमु कान्तौ, 'कमेः पश्च' इति इलच् पश्चान्तादेशः] पिङ्गलवर्णः; तद्युक्ते त्रि. । नीलपीतः; 'कपिलो रोचनाच्छविरित्यन्ये'—इति भरतः । 'अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः'—इति महाभारते । महादेवः; 'कपिलः कपिशः शुक्ल आयुश्चैव परोऽपरः'—इति महाभारते । विष्णुः; 'सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः'—इति महाभारते । नागविशेषः; 'शङ्खश्च शङ्खपालश्च कपिलो वामनस्तथा'—इति हरिवंशे (३।११४) । दानवभेदः; 'अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा'—इति हरिवंशे (३।८२) । मुनिविशेषः; 'गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः'—इति भगवद्गीता (१०।२६) । कश्चित् स्वनामख्यातो मुनिः; रघुवंशे (३।५०) । अग्निः; कुक्कुरः; सिह्लकनामगन्धद्रव्यम् । ७३६

कपिशः पुं. [कपिः तद्वद् वर्णः अस्त्यस्य, कपिनामास्यास्ति वा । लोमादित्वात् श] श्यावः; कृष्णपीतमिश्रितवर्णः; तद्युक्ते त्रि.; 'सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः । अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः'—इति रघुवंशे (१२।२८) । शिवः (सर्ववर्णमयत्वात्); 'कपिलः कपिशः शुक्ल आयुश्चैव परोऽपरः'—इति महाभारते । सिह्लकनामगन्धद्रव्यम् । ७३५

कपोतः पुं. [को वायुः पोतः नौरिवास्य । यद्वा कब् वर्णे + 'कबेरोतच् पश्च' इति ओतच् बस्य पश्च] गृहकपोतः; कलरवः; पारावतः; पारापतः; छेद्यः; रक्तलोचनः; गृहकुक्कुटः; 'कबूतर' इति भाषा । यथा चरके—'कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिबर्हणाः । विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ।' 'श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः । अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः'—इति रामायणे । वनकपोतः; चित्रकण्ठः; कोकदेवः; धूसरः; धूम्रलोचनः; दहनः; अग्निसहायः; भीषणः; गृहनाशनः; 'कपोतो बृंहणो बल्यो वातपित्तविनाशनः । तर्पणः शुक्रजननो हितो नृणां रुचिप्रदः'—इति हारीतः । २५४

कपोतपाली स्त्री. [कपोतान् पालयति इति । कपोत + पाल् + कर्मण्यण् ङीप् च । केचित्तु पाल् + अच्, गौरादित्वान् ङीष्] कपोतपालिका; विटङ्कः; सौधादिप्रान्तकाष्ठादिरचितपक्षिस्थानम्; 'चित्रसया कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम्'—इति माघे (३।५१) । ३०३

कपोलः पुं. [कम्पते, 'कपिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्' इति ओलच्, कपि इति निर्देशात् नलोपः । कं सुखं पोलतीति वा, पुल् महत्त्वे, कर्मण्यण्] सृक्वतिर्यक्सन्निधिभागः; गण्डः; गल्लः; 'गाल' इति भाषा । 'तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् । कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्'—इति रघुवंशे (४।६०) । ५२२

कफः पुं. [केन जलेन फलति इति । फल् निष्पत्तौ, 'अन्येष्वपि' इति ड । के शिरसि फलति वा, प्राग्वड्ड] शरीरस्थधातुविशेषः; श्लेष्मा; संघातः; सौम्यधातुः; घनः; बली; 'कफधाम्नान्तु शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । ततोऽवलम्बकाख्याति श्लेष्मा प्राप्नोत्युरःस्थितः ।' ६०५

कफणिः पुं.—स्त्री. [केन सुखेन फणति अनायासेन सङ्कोच-विकोचनत्वं प्राप्नोति स्फुरति वा। फण् गतौ, स्फुर् संचलने इति वा धातोः इन्, पृषोदरादित्वात् साधुः] कफोणिः; कूर्परः। ५३३

कफोणिः पुं. [कं सुखं स्फोरयति, स्फुर् स्फुरणे संचलने च, ण्यन्तात् 'अच इः।' अथवा केन सुखेन फणति स्फुरति वा, स्फर् फण् वा+इन् उभयत्र पृषोदरादित्वात् साधुः] भुजमध्यग्रन्थिः; कूर्परः; 'कुहनी' इति भाषा। ५३३

कबन्धः पुं.—क्ली. [केन प्राणवायुना पुनर्बध्यते सम्बध्यते, मस्तकहीनस्यापि प्राणावेशात् जीवतो नरस्येव क्रिया-कारित्वशक्तित्वात् तथात्वम्। क+बन्ध+घञ्] क्रियायुक्तापमूर्द्धकलेवरम्; 'कबन्धाश्छिन्नशिरसः खङ्ग-शक्त्यृष्टिपाणयः'—इति मार्कण्डेये। 'नानानागयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं, पत्तीनां दशकोटयो निपतिता एकः कबन्धो रणे। तादृक् कोटिकबन्ध-नर्त्तनविधौ खेलज्ज्वलत्खेशिरस्तेषां कोटिनिपातने रघुपतेः कोदण्डघण्टारवः।' पुं. राहुः; रक्षोविशेषः; उदरं; धूमकेतुः; क्ली. जलम्। ६३०

कबरः, कवरः त्रि. [कव् वर्णे, बाहुलकादरन्] चित्रः, मिश्रवर्णः। ७४१

कबरी, कवरी स्त्री. [कुङ् शब्दे, 'कोररन्' इत्यरन्, जान-पदेति ङीष्] केशवेषः; सीमन्तः, 'जूडा' इति भाषा। ५३०

कमठः पुं. [के जले मठति वसतीति। क+मठ् निवासे, पचाद्यच्] कच्छपः; कूर्मः; 'कमठपृष्ठकठोरमिदं धनु-र्मधुरमूर्तिरसौ रघुनन्दनः'—इति हनुमन्नाटके। 'कमठा-त्कामठं मांसं रामठन समन्वितम्। यदि सर्पिःसमा-युक्तं का सुधा वसुधातले'—इत्युद्भटः। भगवद्विष्णो-द्वितीयावतारः; 'अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः। अशेषयोगयुक्तानामाधारकमठो हठः'—इति हठयोग-दीपिकायाम्। वंशः; दैत्यविशेषः; मुनिभाजनं; शल्लकी; नृपविशेषः; 'कक्षसेनः क्षितिपतिः क्षेमक-श्चापराजितः। काम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महा-बलः'—इति महाभारते। ६५६

कमण्डलुः पुं.—क्ली. [कस्य प्रजापतेः जलस्य वा मण्डः सारः तं लाति आदत्ते। क+मण्ड+ला+मित-द्र्वादित्वात् डु] संन्यासिनां मृत्काष्ठादिमयपात्रं; कुण्डी; करकः; 'मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्। अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवित्'—इति मनुः (२।६४)। प्लक्षवृक्षः; कमण्डलतरुः। ४११

कमलम् क्ली. [कमेः णिङभावे वृषादित्वात् कलच्। कम् जलम् अलति अलङ्करोति वा। कम्+अल्+अच्। अन्तर्णिजन्तो वा] जलपुष्पविशेषः; पद्मं; पाथोजं; नलं; नलिनम्; अम्भोजम्; अम्बुजम्; अम्बुजन्म; श्रीः; अम्बुरुहम्; अम्बुपद्मं; सुजलम्; अम्बोरुहं; सारसं; पङ्कजं; सरसीरुहं; कुटपं; पाथोरुहं; पुष्करं; वार्जं; तामरसं; कुशेशयं; कञ्जं; कजम्; अरविन्दः शतपत्रं; विसकुसुमं; सहस्रपत्रं; महोत्पलं; वारिरुहं; सरसिजं; सलिलजं; पङ्केरुहं; राजीवम्; 'अगच्छ-दंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम्'—इति रघुवंशे (३।३६)। 'कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित्'—इति भावप्रकाशः। जलं; ताम्रं; क्लोम; औषधं; सारसपक्षी। पुं. [कमेः कलच्, यद्वा को वायुः तस्य अमः गतिः तं लाति आदत्ते। क+अम्+ला+क] मृगभेदः; ध्रुवकविशेषः; 'उक्तो मलयतालेन लघुमध्ये स्फुरद्गुरुः। सप्तदशाक्षरैर्युक्तः कमलोऽयं भयानके'—इति सङ्गीतदामोदरः। ६७९

कमला स्त्री. [काम्यतेऽसौ, कमेः वृषादित्वात् कलच्, कमलम् अस्त्यस्याः इति वा, अर्श आद्यच् टाप् च] लक्ष्मीः; 'कमला श्रीर्हरिप्रिया'—इत्यमरः। वरस्त्री; कमलानिम्बुकः; 'रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमला नाग-रङ्गकम्। फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्'—इति तन्त्रसारे। छन्दोविशेषः; 'द्विगुणन-गणसहितः सगण इह हि विहितः। फणिपतिमतिविमला क्षितिप भवति कमला'—इति वृत्तरत्नाकरे। नर्तकी-विशेषः; 'नर्तकी कमला नाम कान्तिमन्तं ददर्श तम्। असामान्याकृतेः पुंसः सा ददर्श सविस्मया'—इति राजतरङ्गिण्याम् (४।४२४)। पुरीविशेषः; 'राजा मल्लाणपुरकृत् चक्रे विपुलकेशवम्। कमला सा स्वना-म्नापि कमलाख्यं पुरं व्यधात्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (४।४८३)। गङ्गा; 'कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी'—इति काशीखण्डे (२९।४४)। ३१

कमलासनः पुं. [कमलमासनमस्य, विष्णोर्नाभिपद्मजात-

त्वात् तथात्वम्] ब्रह्मा; 'यस्मिन् बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याऽऽसनं परिकल्पितम्'—इति भागवते (५।२०।३०)। क्ली. (कमलाया लक्ष्म्या असनं क्षेपणं दानमित्यर्थः) 'तात्पर्यं कमलासने विचरितं गौरीहितैः पालिता'—इति राजेन्द्रकर्णपूरे (५३)। ७

कमिता [ऋ] त्रि. [कम्+णिङभावे तृच्] कामुकः। ४९७

कम्पः पुं. [कपि चलने+भावे घञ्] गात्रादिचलनं; वेपथुः; वेपनं; वेपः; कम्पनम्; 'न कम्पो वायुना विना'—इति वैद्यकम्। 'मुञ्चति न तावदस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम्'—इति विक्रमोर्वशीये। ६०१

कम्बलः पुं. [कं कुत्सितं शिरो वा कं सलिलं वा बलते, बल् संवरणे सञ्चारणे च, अच्। यद्वा कम्ब् गतौ इति धातोः वृषादित्वात् कलच्] मेषादिलोमरचितवस्त्रासनादिरूपः; रल्लकः; वेशकः; रोमयोनिः; रेणुका; प्रावारः; 'न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः। शीतवातार्दितं लोकं यथा तव मरीचयः' —इति महाभारते (३।३।५१)। सास्ना; कृमिः; उत्तरासङ्गः; मृगविशेषः; नागभेदौ; अनयोरेकः अधस्तात् पाताले वासुकिप्रमुखो निवसति, अपरस्तु वरुणदेवसभास्थः। यथा—'ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति'—इति भागवते (५।२४।३१)। 'कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ'—इति भागवते (२।९।९)। कम्बलाद्यधिष्ठितप्रयागान्तर्वर्तिनागतीर्थविशेषः; 'प्रयागं सम्प्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा। तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः'—इति महाभारते (३।८५।७५)। ५५१

कम्बलिवाह्यम् क्ली. [कम्बलः सास्ना अस्ति एषाम् इति। इनि, कम्बलिभिर्वृषैरुह्यम्। वह्+कर्मणि ण्यत्] वृषवहनीयशकटं; गन्त्री; गान्त्री; कम्बलिवाह्यकम्। ४४४

कम्बुः पुं.-क्ली. [कम्+'जत्र्वादयश्चेति' निपातनात् साधुः, कम्+उन् बुक् चेति वा] शङ्खः; माघे (१८। ५४)। 'कम्ब्वब्जचक्रशरचापगदासिचर्मव्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिव कर्णिकारः'—इति भागवते (४।७।२०)। पुं. वलयं; शम्बूकः; हस्ती; कर्बुरवर्णः; ग्रीवा; नलकम्। ६६४

कम्बुग्रीवा स्त्री. [कम्बुवत् रेखात्रयशोभिता ग्रीवा] कम्ब्वाकृतिरेखात्रययुक्तग्रीवा; कम्बुः शङ्खः तद्वत् रेखात्रययुक्ता ग्रीवा यस्येति विग्रहे वाच्यलिङ्गः, यथा—'कम्बुग्रीवः पुष्कराक्षो भर्त्ता युक्तो भवेन्मम'—इति महाभारते (१।१५३।१८)। ५१७

कम्रः त्रि. [कामयतीति, कम्+'नमिकम्पीति' र] कामुकः; (काम्यतेऽसौ) कमनीयः; सुन्दरः; स्त्री. गङ्गा, यथा काशीखण्डे (२९।२४) 'कमनीयजला कम्रा कपर्दिषु कपर्दगा।' 'जह्नुं प्रतीपं शान्तनुं कामितवती कम्रा कामुका'—इति तट्टीका। 'लोलां दृष्टिमितस्ततो वितनुते सभ्रूलताविभ्रमामाभुग्नेन विवर्तिना बलिमता मध्येन कम्रस्तनी'—इति शाकुन्तले (१ अङ्के)। ३८१

करः पुं. [कं सुखं राति ददातीति। क+रा+क] किरणः; 'तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः करैस्तापयते जगत्'—इति रामायणे (६।११।४४)। (४३३) राजस्वं; भागधेयः; बलिः; कारः; प्रत्यायः; 'यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः। तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः'—इति मनुः (७।१२७।१३३)। हस्तः (५११); हस्तिशुण्डः। [कीर्यते विक्षिप्यतेऽसौ, बल्याद्यर्थे कर्मणि अप्, हस्तकरिशुण्डयोस्तु करणे अप्] 'एवन्तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशाम्पते। ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः।' कर्मोपपदे कर्तृवाचकः, यथा—सुखकर इत्यादिः। 'तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः करैस्तापयते जगत्। प्रतिलोमश्च ते वायुस्त्वत्पराभवलक्षणम्'—इति रामायणे (६।११।४४)। वर्षोपलः। ३९

करकम् क्ली.-पुं. [किरति विक्षिपति जलम् अस्मात्, करोति जलमत्र वा। कृ वा कॄ 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' इत वुन्] वर्षोपलः; घनोपलः; कमण्डलुः (३१७); करङ्कः; 'उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्। उपवीतमलङ्कारं स्रजः करकमेव च'—इति मनुः (४।६६)। पुं. [करोति वाय्वादिजनितदोषाभावं, कृणोति फलपत्रादिभिः वायुपित्तादिदोषं नाशयति वा। कृञ् हिंसायाम्, 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' इति वुन्] दाडिमवृक्षः; राजकरः; पक्षिविशेषः; लट्वाकरञ्ज-

वृक्षः; पलाशवृक्षः; कोविदारवृक्षः; वकुलवृक्षः; करीरवृक्षः; नारिकेलास्थि; 'हिरण्मयैश्च करकैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि'—इति रामायणे (५।१४।४९) । ५९

करञ्जः पुं. [कं सुखं शिरो जलं वा रञ्जयतीति । क+रञ्ज्+णिच्+अण्] करजवृक्षः; वृक्षविशेषः; 'कंजा' इति भाषा । 'करञ्जकः स्यात् करजः पत्रसूची फलाशनः । अङ्गारमञ्जी षड्ग्रन्थो मर्कटघङ्गारवल्लरी । करञ्ज-भेदाश्चत्वारो विज्ञेया लोकतस्त्विमे'—इति शब्द-रत्नावली। 'चिरविल्लो नक्तमालः करञ्जश्च करञ्जकः । सोमवल्कः कलिङ्गस्तुः पूतिकः कलिकारकः । प्रकीर्यः पूतिकरजः पट्टिलः सुमना अपि । करञ्जभेदाः षड्-ग्रन्थो मर्कटघङ्गारवल्लरी'—इति जटाधरः । 'पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा । वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी । करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनो नराः'—इति महाभारते (३।२२९।३५) । [किरति विक्षिपति धार्मिकानिति, कॄ विक्षेपे+बाहुलकादौणादिकोऽञ्जन्प्रत्ययः] धर्मद्वेष्टरि त्रि.; 'त्वं करञ्जमुत पर्ण्यं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी'—इति ऋग्वेदे (१।५३।८) । १९८

करटः पुं. [किरति विक्षिपति मदवारि इति । कॄ+अटन् । कं कुत्सितं रटति शब्दं करोतीति । रट् शब्दे, पचाद्यच् वा] हस्तिगण्डः; 'कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वन-गोचरम् । उपस्थाय महानागं करेणुः शूकरं स्पृशेत्'—इति महाभारते (३।२७७।३८) । काकः (२४५); 'वरमिह गङ्गातीरे सरटः करटः'—इति गङ्गास्तोत्रे । कुसुम्भवृक्षः; निन्द्यजीवनः; एकादशाहादिश्राद्धं; दुर्दुरूटः; नास्तिक इति यावत् । इदं तु क्षत्रियभेदाभि-प्रायेणोक्तम् । 'मालवा वल्लवाश्चैव तथैवापरवर्तकाः । कुलिन्दाः कालदाश्चैव दण्डकाः करटास्तथा'—इति महाभारते (६।९।६२) । वाद्यविशेषः । २१६

करणम् क्ली. [क्रियतेऽनेन, कृ+करणे ल्युट्] इन्द्रियम्; 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्'—इति भगवद्गीतायाम् (१८।१४) । गात्रम् (७९६); कुमारसम्भवे (४।५) । साधकतमं, षट्कारकान्तर्गत-कारकविशेषः (८६६); तिथ्यर्द्धपरिमितववाद्येका-दशसंज्ञककालविशेषः; तन्नामानि – १ ववः, २ बालवः, ३ कौलवः, ४ तैतिलः, ५ गरः, ६ वणिजः, ७ विष्टिः, ८ शकुनिः, ९ चतुष्पदः, १० किंस्तुघ्नः, ११ नागः । क्षेत्रं; हेतुः; कर्म; हस्तलेपः; नृत्य-प्रभेदः; गीतविशेषः; ताले व्यवस्थापकस्ताडनविशेषः, यदुक्तं राजकन्दर्पेण–'नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवश-भेदिनाम् । संस्थानं ताडनं रोधः करणानि प्रचक्षते ॥' 'शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् । अनु-गर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः'—इति कुमारसंभवे (६।४०) । क्रियाभेदः; संवेशनं; कायस्थः; कायस्थ-संहतिः; लिपिवर्णानां स्पृष्टादि; योगिनाम् आसनादि; कृतादि; विष्णुः (सर्वेषामादिकारणत्वात्); 'करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः'—इति महाभारते (१३।१४९।५४)। लेख्यपत्रसाक्षिदिव्यादि; 'अर्थेऽपव्यय-मानं तु करणेन विभावितम् । दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्ड-लेशं च शक्तितः'—इति मनुः (८–४१) । [भावे ल्युट्] कृतिः; 'धर्मतः शेषकरणे प्रतीक्षिष्यामहे वयम्'—इति रामायणे (४।१७।५६) । ५३५

करणग्रामः पुं. [षष्ठीसमासः] इन्द्रियग्रामः; इन्द्रिय-समूहः । ८११

करपत्रम् क्ली. [करेण करात् वा पततीति । पत्+'सर्व-धातुभ्यः ष्ट्रन्' इति ष्ट्रन्] क्रकच.। 'आरी, आरा' इत्यादि भाषा । (करो पत्रमिव नौरिव यत्र) जलक्रीडा । ४७५

करबालः पु. [करस्य बालः पुत्र इव । नखस्य करजातत्वात् तथात्वम् । करं बलति संवृणोति, बल्+अण्] खड्गः; तरवारिः; 'तलवार' इति भाषा । 'म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालम्'—इति गीतगोविन्दे । नखम् । ४७२

करभः पु. [कृणाति कार्यतेऽनेन वा । कृञ् हिंसायां, कॄ विक्षेपे वा, कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' इति अभच् । करे भाति शोभते इति वा, भा+क] उष्ट्रः; मणि-बन्धावधिकनिष्ठापर्यन्तं करस्य बहिर्भागः (७९३); 'धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः'—इति रघुवंशे (६।८३)। उष्ट्रशिशुः; नखनामगन्धद्रव्यं; कटिः । २८०

करमुक्तम् क्ली. [करेण धृत्वा शत्रुं प्रति मुच्यते । कर+मुच्+कर्मणि क्त] अस्त्रविशेषः; शक्त्याद्यस्त्रम्; (यथा चक्रम्) । ४६२

करम्बः त्रि. [कृञ् करणे+'कृकदिकडी'त्यम्बच्] मिश्रितः; पुं. करम्भः । ७४१

करम्भः पुं. [केन जलेन रम्यते मिश्रीक्रियते। रभि धातोरनेकार्थत्वात् 'अकर्तरि चेति' घञ्, 'रभेरशब्लिटोः' इति नुम्] दधिमिश्रितसक्तुः; 'अतुषानिव यवान् कृत्वा तानीषदीवोपतप्य तेषां करम्भपात्राणि कुर्वन्ति'—इति शतपथब्राह्मणे (२।५।२।४)। उदमन्थः; 'धानाः करम्भः सक्तवः परिवापः पयो दधि' इति यजुर्वेदे (१९।२१)। 'करम्भः उदमन्थः'—इति वेददीधितिः। भृष्टयवमात्रम्; 'करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्'—इति मनुः (१२।७६)। मिश्रगन्धः; 'करम्भपूतिसौरम्यशान्तोदग्रादिभिः पृथक्। द्रव्यावयववैषम्याद् गन्ध एको विभिद्यते'—इति भागवते (३।२६।४५)। ३२१

कररुहः पुं. [करे रोहति कराङ्गुलीभ्य उत्पद्यते इत्यर्थः। कर+रुह्+'इगुपधेति' क] नखः; 'अस्याः कररुहखण्डितकाण्डपटप्रकटनिर्गता दृष्टिः'—इति आर्यासप्तशती (३७)। खड्गः। ५११

करवीरः पुं. [करं वीरयति। वीर् विक्रान्तौ+कर्मण्यण्] वृक्षविशेषः; प्रतिहासः; शतप्रासः; चण्डातः; हयमारकः; 'दाडिमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा'—इति रामायणे (३।११।१०)। तत्पर्यायाः—प्रतीहासः; अश्वघ्नः; हयारिः; अश्वमारकः; शीतकुम्भः; तुरङ्गारिः; अश्वहा; वीरः; हयमारः; हयघ्नः; शतकुन्दः; अश्वरोधकः; वीरकः; कुन्दः; शकुन्दः; श्वेतपुष्पकः; अश्वान्तकः; नखराह्वः; अश्वनाशनः; स्थलकुमुदः; दिव्यपुष्पः; हरिप्रियः; गौरीपुष्पः; सिद्धपुष्पः। 'करवीरः श्वेतपुष्पः शीतकुम्भोऽश्वमारकः। द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा। करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकं च तत्। व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम्। वीर्योष्णं क्रिमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम्'—इति भावप्रकाशः। नागविशेषः; खड्गः; दैत्यविशेषः; श्मशानं; ब्रह्मावर्ते दृशद्वतीनदीतीरे चन्द्रशेखरराजपुरं; पर्वतप्रभेदः; 'एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ'—इति भागवते (५।१६।२७)। नागविशेषे उदाहरणम्—'करवीरः पुष्पदंष्ट्रो बिल्वको बिल्वपाण्डरः'—इति महाभारते (१।३५।१२)। १९४

करशाखाः स्त्री. [करस्य शाखाः इव] अङ्गुल्यः (एकत्वे अङ्गुली); अग्रुवः; अल्व्यः; क्षिपः; विशः; शर्याः; रशनाः; धीतयः; अथर्यः; विपः; कक्ष्याः; अवनयः; हरितः; स्वसारः; जामयः; सनाभयः; योक्त्राणि; योजनानि; धुरः; शाखाः; अभीशवः; दीधितयः; गभस्तयः। 'अष्टभिस्तैर्भवेज्ज्येष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः। कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तम'—इति कात्यायनदर्शनात्। ५१६

करशीकरः पुं. [करात् करिशुण्डात् निःसृतः शीकरः। करस्य गजशुण्डस्य शीकरो वा] हस्तिशुण्डनिर्गतजलकणसमूहः; वमथुः; 'उद्यन्तमग्निं शमयाम्बभूवुर्गजा विविग्नाः करशीकरेण'—इति रघुवंशे (७।४८)। २१६

करहाटः पुं. [करेण किरणेन सूर्यस्येति यावत् हाटयते दीप्यते इति। हट्+णिच्+कर्मण्यण्] पद्ममूलम्; मदनवृक्षः; महापिण्डीतरुः। १८३

कराग्रम् क्ली. [करस्य अग्रम्] हस्तिशुण्डाग्रम्; हस्ताग्रम्; 'कराग्रे वसते लक्ष्मीः।' २१९

करालः त्रि. [कराय क्षेपाय भयप्रदर्शनाय अलति पर्याप्नोति] तुङ्गः; 'ऊँचा' इति भाषा। दन्तुरः; 'करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम्'—इति चामुण्डाध्यानम्। भीषणः; भयानकः; 'तद्वचोऽग्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम्। वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम्'—इति रघुवंशे (१२।९८)। क्ली. [कराय चक्षूरोगादिनाशाय अलति पर्याप्नोति। अल्+अच्] कृष्णकुठेरकः; 'काली तुलसी' इति भाषा। पुं. [करम् आलाति गृह्णाति, आ+ला+क। कराय क्षेपाय अलति पर्याप्नोति वा] सर्जरसयुक्ततैलं; तैले घृते वा पक्ववेसवारः; क्वचित् क्लीबेऽपि; 'तप्तस्नेहे पचेत् पूर्वं वेसवारकसंज्ञकम्। पाकप्रापितसौरम्यं करालं सूदकर्मतम्।' गन्धर्वभेदः; 'सद्धा बृहद्धा बृहकः करालश्च महामनाः—इति महाभारते (१।१२३।५४)। ७५३

करिपोतः पुं. [करिणः पोतः शिशुः] करिशावकः; गजशिशुः। २२४

करिमकरः पुं. [करीव मकरः] मत्स्यविशेषः; जलजन्तुः। ६६०

करिवैजयन्ती स्त्री. [करिणः उपरि प्रतिष्ठिता वैजयन्ती] महापताका; उत्तुङ्गो ध्वजः। ८०३

करिस्कन्धः पुं. [करिणां स्कन्धः] हस्तिसमूहः। ८११

करी [न्] पुं. [करः शुण्डः अस्यास्तीति, इनि] हस्ती; 'स घर्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्वृतो मदच्युत्कलभैरनुद्रुतः'—इति भागवते (८।२।२२) । २१४

करीरः पुं. [कीर्यते क्षिप्यते जलमत्र, 'कृशॄपॄकटीति' ईरन्] घटः। [कीर्यते दूरे निक्षिप्यते दूरतः त्यज्यते कण्टकादिभयादिति यावत्] मरुभूमिजकण्टकिवृक्षः; क्रकरः; ग्रन्थिलः; क्रकचः; निष्पत्रिका; करिरः; गूढपत्रः; करकः; तीक्ष्णकण्टकः; 'करील' इति भाषा। [इरन् प्रत्ययपक्षे] 'करिरः' इत्यपि । 'करीरः कटुकस्तिक्तः स्वेद्युष्णो भेदनः स्मृतः। दुर्नामकफवातामगरशोथव्रणप्रणुत्'—इति भावप्रकाशे। ३१६

करीरः पुं.–क्ली. [किरति विक्षिपति स्वदेहजावरणादीनिति। 'कृशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्' इति ईरन्] वंशाङ्कुरः; 'रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः'–इति माघे (४।१४)। 'वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः। विदाहिनो वातकराः सकषाया विरूक्षणाः'—इति सुश्रुतः। ८२८

करीरकम् क्ली. [संज्ञायां कन्] दौर्मद्यं; युद्धम्। ७३१

करीषः पुं.– क्ली. [कीर्यते विक्षिप्यते इति, 'कॄतॄभ्यामीषन्' इति कॄ+ईषन्] शुष्कगोमयं; छगणः; गोग्रन्थिः; 'कंडा' 'उपले' इत्यादि भाषा। 'ददर्श च वने तस्मिन् महतः सञ्चयान् कृतान्। मृगाणां महिषीणां च करीषैः शीतकारणात्'—इति रामायणे (२।१००।७)। २७३

करुणः पुं. [करोति मनः आनुकूल्याय, कृ+'कृवृदादिभ्य उनन्' इति उनन्] शृङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गततृतीयरसः; 'इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत्। धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः।' वृक्षविशेषः (१९४); बुद्धभेदः; सर्वजीवेषु दयावान्; 'यदृच्छयोपलब्धेन सन्तुष्टो मितभुग् मुनिः। विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान्'—इति भागवते (३।२७।८)। ९२

करुणा स्त्री. ['कृवृदादिभ्य उनन्' इति कृ+उनन् टाप् च] परदुःखहानेच्छा; कारुण्यं; घृणा; कृपा; दया; अनुकम्पा; अनुक्रोशः; शूकः; 'करुणा विमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम्'—इति रघुवंशे (८।६७)। गङ्गानामविशेषः; 'कूटस्था करुणा कान्ता कूर्मयाना कलावती'—इति काशीखण्डे (२९।४३) 'करुणा दयास्वरूपा'—इति तट्टीका। ७२४

करेणुः पुं. ['कृहृभ्यामेनुः' इति कृ+एनु। के मस्तके रेणुः पांशुर्यस्य वा। मस्तके शुण्डाकृष्टधूलीनिक्षेपणात् तथात्वम्] हस्ती; माघे (५–४८)। 'उत्क्षिप्तगात्रः स्म विडम्बयन्नभः समुत्पतिष्यन्तमगेन्द्रमुच्चकैः। आकुञ्चितप्रोहनिरूपितक्रमं करेणुरारोहयते निषादिनम्'—इति माघे (१२।५)। कर्णिकारवृक्षः। ८३३

करेणुः स्त्री. [कृ+एनु] हस्तिनी; रघुवंशे (१६।१६)। 'शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्वनः। यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे'—इति रामायणे (२।४०। २९)। 'ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः'—कुमारसम्भवे (३।३७)। ८३३

करोटम् क्ली. [कं वायुम् अन्तर्वायुम् रोटते प्रतिहन्ति, के मस्तके रोटते दीप्यते वा। रुट्+अच्] शिरोऽस्थि; 'खोपडी' इति भाषा। ६३३

करोटिः स्त्री. [केन वायुना अन्तर्वायुना रुट्यते प्रतिहन्यते, के शिरसि रोटते दीप्यते शोभते वा। रुट्+इन्] शिरोऽस्थि; 'खोपडी' इति भाषा। ६३३

करोटी स्त्री. [करोट+गौरादित्वाद् ङीष्] शिरोऽस्थि। ६३३

कर्कः पुं. [करोति आदिष्टं पालयति। 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' इति क, बहुलवचनान्न ककारस्येत् संज्ञा] शुक्लाश्वः; कुलीरः; दर्पणः; [क्रियतेऽसौ] घटः; कर्कटराशिः; [कृणोति हिनस्ति] अग्निः; कर्कटवृक्षः; कर्कटराश्युदाहरणम्—'कर्कलग्ने समुत्पन्नो भोगी सर्वजनप्रियः। मिष्टान्नपानभोगी च जायते स्वजनप्रियः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। 'श्रुतकलामलनिर्मलवृत्तयः सकुशगन्धजलाशयकेलयः। किल नरास्तु कुलीरगते विधौ वसुमतः सुमतोऽर्थितलब्धयः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ४३७

कर्कटः पुं. [कर्क+अटन् प्रत्ययः] जलजन्तुविशेषः; कर्कटकः; कुलीरः; कुलीरकः; सदंशकः; पङ्कवासः; तिर्यग्गामी; 'केंकड़ा' इति भाषा। 'अयमुद्गृहीतवडिशः कर्कट इव मर्कटः पुरतः'—इति आर्याशप्तशती (३२२)। पक्षिविशेषः; पद्मकन्दः; तुम्बी; मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतचतुर्थराशिः; कर्कः; नागविशेषः; 'अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मस्तु तक्षकः। कुलीरः कर्कटः शङ्ख-

श्चाष्टौ नागाः प्रकीर्तिताः—इति पुराणम् । ६५८

कर्कटिः स्त्री. [करं कटति प्राप्नोति, कट्+'सर्वधातुभ्य इन्', कर्क+अट्+इन् वा] कर्कटी । २०९

कर्कटी स्त्री. [कर्कं कण्टकम् अटति गच्छति, कर्क+अट्+इन् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः, ततो ङीष् । करं कटति वा, कटे+इन् ततो ङीष्] फललताविशेषः; कटुदली; छर्दापनिका; पीनसा; मूत्रफला; बहुकन्दा; कर्कटाक्षः; शान्तनुः; चिर्भटी; बालुकी; एर्वारुः; त्रपुषी; 'ककड़ी'—इति भाषा । 'कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः । रुच्या पित्तहरा सामा पक्वा तृष्णाग्निपित्तकृत् ॥ त्वग्बीजरहिता प्रौढा गुलिकाकारखण्डिता । तलिता सुघृते तप्ते कर्कटी वाऽवलेहिता'—इति भावप्रकाशः । शाल्मलिफलं; सर्पः; देवदालीलता; कर्कटशृङ्गीवृक्षः; घोटिकावृक्षः । २०९

कर्कन्धुः पुं.–स्त्री. [कर्कं कण्टकं दधातीति । कर्क+धा+निपातनात् कु, नुम् च] बदरीफलं; कोलिवृक्षः । १९४

कर्कन्धूः पुं.– स्त्री. [कर्कं कण्टकं दधातीति, धा+'अन्दूदृम्भूजम्बूकम्बूफलकर्कन्धूदिधिषु'—इति कू निपातनात् साधुः] बदरीवृक्षः; 'कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् । दशाहेन तु कर्कन्धूः पेश्यण्डं वा ततः परम्'—इति भागवते (३।३१।२) । १९४

कर्करी स्त्री. [कर्कं ह्रासं हास्यप्रकाशवत् निर्मलसलिलं रातीति । रा+क गौरादित्वाद् ङीष्] स्वल्पवारिधानिका; आलुः; गलन्तिका; अलुः; आरुः; कर्करीका; 'झारी' इति भाषा । ३१७

कर्कशः त्रि. [कर्कात् लोमादित्वात् श] कठोरः; 'खराश्च कर्कशैः क्षतः खुरैर्घ्नन्तो धरातलम्—'इति भागवते (३।१७।११) । साहसिकः; अमसृणः; 'हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ'—इति रघुवंशे (३।४।५) । दुष्पर्शः; क्रूरः; निर्दयः; 'तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः' —इति रामायणे (५।४९।५) । कृपणः । ३४२

कर्कारुः पुं. [कर्कं हास्यवत् शौक्ल्यम् ऋच्छति प्राप्नोतीति । कर्क+ऋ+बाहुलकाद् उण्] कूष्माण्डः; 'कष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्तिता । कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः । पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्'—इति भावप्रकाशः । २०९

कर्णः पुं. [कीर्यते क्षिप्यते शब्दो वायुना यत्र । किरति शब्दग्रहणेन मनसि सुखं क्षिपति ददातीत्यर्थः । कॄ विक्षेपे+'कॄवॄजॄसीति' नन् निच्च । यद्वा कर्ण्यते आकर्ण्यते अनेन । कर्ण+करणे अच्] श्रवणेन्द्रियं; शब्दग्रहः; श्रोत्रं; श्रुतिः; श्रवणं; श्रवः; श्रौत्रं; वचोग्रहः; 'तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः'—इति रघुवंशे (१।९) । युधिष्ठिराग्रजः; राधेयः; वसुषेणः; अर्कनन्दनः; घटोत्कचान्तकः; चाम्पेशः; सूतपुत्रः; चम्पाधिपः; अङ्गराट्; राधासुतः; अर्कतनयः; अङ्गाधिपः; 'प्राङ्ग नाम तस्य प्रथितं वसुषेण इति क्षितौ । कर्णो वैकर्तनश्चैव कर्मणा तेन सोऽभवत्' —इति महाभारते (१।१११।३१) । सुवर्णालिवृक्षः; धृतराष्ट्रशतपुत्रेषु एकः पुत्रः; 'दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च'—इति महाभारते (१।११७।३) । नौकायाः क्षेपणीविशेषः; 'हतप्रवीरा विध्वस्ता निरुत्साहा निरुद्यमा । सेना भवति सङ्ग्रामे हतकर्णेव नौर्जले—'इति रामायणे (६।२३।३०) । [कर्णः अस्त्यस्य प्राशस्त्येन । अर्श आद्यच्] दीर्घकर्णे त्रि. । 'खड्गो वैश्वदेवः श्वाकृष्णा कर्णो गर्दभः'—इति यजुर्वेदे (२।४।४०) । ५१६

कर्णधारकः पुं. [कर्णं धरति धारयति वा । कर्ण+धृ+'कर्मण्यण्' —इति अण्, ण्यन्तादच् वा संज्ञायां कन्] नाविकः; कर्णधारः; 'यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्न नेता ततः प्रजा । अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव'—इति हितोपदेशे (३।४) । ६५५

कर्णपूरः पुं. [कर्णं पूरयति अलङ्करोतीति । कर्ण+पूर्+'कर्मण्यण्' इति अण्] अवतंसः; 'ज्याकृष्टिबद्धखटकामुखपाणिपृष्ठप्रेखन्नखांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः । त्वां पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूरलोभभ्रमद्भ्रमरविभ्रमभृत्कटाक्षः'—इति अमरुशतके (१) । अशोकवृक्षः; शिरीषवृक्षः; नीलोत्पलं; कदम्बवृक्षः । ५५४

कर्णमूलम् क्ली. [कर्णस्य मूलम्] हस्तिनां कर्णमूलं; चूलिका । २१७

कर्णमोटी स्त्री. [कर्णं कर्णोपलक्षितरोगविशेषं मोटयति नाशयति । यद्वा कर्णं शरीरभेदिरोगविशेषं मोटयति नाशयति । कर्ण+मुट्+इन् वा ङीप्] चामुण्डादेवी ।१७

कर्णवेष्टनम् क्ली. [कर्णौ वेष्टयतेऽनेन । वेष्ट्+करणे ल्युट्] कुण्डलम् । ५५६

कर्णाटी स्त्री. [कर्णाट+स्त्रियां ङीप्, रूढोऽयं शब्दः] रागिणीविशेषः; सा तु मालवरागस्य पत्नी। हंसपदीवृक्षः। १०४ अ.

कर्णालङ्करणम् क्ली. [कर्णयोः अलङ्करणम् । कर्ण+अलम्+कृ+करणे ल्युट्] कर्णभूषणं; कर्णिका । ५५६

कर्णिका स्त्री. [कर्ण+इकन्+टाप् च, यद्वा, कर्ण+ठञ्, ततष्टाप्, अत इत्वम्] कर्णाभरणविशेषः; तालपत्रं; ताडङ्कः; दन्तपत्रम् (२१९) । करमध्याङ्गुलिः; मध्यमा; करिहस्ताङ्गुलिः; पद्मबीजकोषी (६८२); 'तस्यां सचाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः'—इति भागवते (३।८।१६) । करिणः शुण्डाग्रवर्त्यङ्गुलाकृतिः; क्रमुकादिच्छटांशः; लेखनी; अग्निमन्थवृक्षः; अजशृङ्गीवृक्षः; अप्सरोभेदः; 'मेनका सहजन्या च कर्णिका पुञ्जिकस्थला'—इति महाभारते (१।१२३।६१) । सेवती; 'गुलाब का फूल' इति भाषा। 'शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा । महाकुमारी गन्धाढ्या लक्षपुष्पातिमञ्जुला'—इति भावप्रकाशः। योनिरोगविशेषः; 'अकाले वाहमनाया गर्भेण पिहितोऽनिलः। कर्णिकाञ्जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः'—इति चरकः। ५५६

कर्णिकारः पुं. [कर्णिं भेदनं करोतीति। कर्णि+कृ+कर्मण्यण् । उदरमलभेदकत्वाद् अस्य तथात्वम्] वृक्षविशेषः; द्रुमोत्पलः; परिव्यधः; वृक्षोत्पलः; 'तच्छालतालाम्रमधूकनीपकदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः । तपात्यये पुष्पवरैरुपेतं महाबलं राष्ट्रपतिर्ददर्श'—इति महाभारते (३।२४।१७) । 'कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः'—इति महाभारते (१।१२५।२) । कर्णिकारस्य पुष्पम् ['अवयवे च प्राण्यौषधि वृक्षेभ्यः'—इति उत्पन्नस्य तद्धितस्य 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुक्] 'वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारम्'—इति कुमारसम्भवे (३। २८) । आरग्वधविशेषः; राजतरुः; प्रग्रहः; कृतमालकः; सुफलः; चक्रः; परिव्याधः; व्याधिरिपुः; पिण्डबीजकः; लघ्वारग्वधः। १९९

कर्णीरथः पुं. [कर्णसाध्या श्रवणक्रिया उपचारात् कर्णः। कर्णोऽस्यास्ति इनि। कर्णी चासौ रथश्चेति शब्दमात्रेण रथो न वस्तुतः। यद्वा सामीप्यात् कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते। सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन, इनि। कर्णी चासौ रथश्च, 'अन्येषामपीति' दीर्घः] क्रीडार्थनिर्मितस्वल्परथः; पुरुषस्कन्धनीयमानरथः; स्त्रीवहनार्थमुपरिवस्त्राच्छादितरथविशेषः; चतुर्दोलः; स्त्री• रत्नवहनार्थमुपरिवस्त्राच्छादितमनुष्यवाह्ययानविशेषः; प्रवहणं; ह्यनं; प्रहरणं; डयनं; 'पालकी'—इति भाषा। ४४५

कर्णेजपः त्रि. [कर्णे जपति यः। जपादित्वात् स्तम्बकर्णयोरित्यच्, हलदन्तादित्यलुक्] अप्रकाशेनानुचितप्रबोधकः; कर्णे लगित्वा परापकारं वदति यो जनः; सूचकः; पिशुनः; दुर्जनः; खलः। ३४६

कर्तनम् क्ली. [कृत्+भावे ल्युट्] छेदनं; 'काटना' इति भाषा । सूत्रनिर्मितिः; 'कातना' इति भाषा। ७२९

कर्तरी स्त्री. [कृन्ततीति, कृती छेदने+बाहुलकादरप्रत्ययः ततो ङीष्। यद्वा कृत्+घञ्। कर्तं रातीति, 'आतोनुपेति' क, गौरादित्वात् ङीष्] पुत्रः; कृपाणी, (५९५); पत्रीकृतस्वर्णादिः कर्तनास्त्रम्; केशकर्तनिका; 'कैंची' इति भाषा । ग्रहयोगविशेषः; 'क्रूरमध्यगतश्चन्द्रो लग्नं वा क्रूरमध्यगम्। कर्तरी नाम योगोऽयं कन्यानिधनकारकः'—इति ज्योतिषशास्त्रे। ४६८

कर्दमः पुं. [कर्द, कुत्सितरवे+'कलिकर्दोरमः' इति अम] कर्दः; निषद्वरः; जम्बालः; पङ्कः; शादः; 'रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः। मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च'—इति याज्ञवल्क्यः (१।१९७) । 'कर्दमो दाहपित्तातिशोथघ्नः शीतलः सरः' —इति भावप्रकाशः। 'स्वायम्भुवमन्वन्तरे प्रजापतिविशेषः; पापं; छाया; वेदेषु कर्दमः शब्दश्छायायां वर्तते स्फुटम्। बभूव कर्दमाद्बालः कर्दमस्तेन कीर्तितः' —इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः। नागविशेषः; 'कर्दमश्च महानागो नागश्च बहुमूलकः' —इति महाभारते। (१।३५।१६) । ६७८

कर्पटः पुं. [कीर्यते क्षिप्यते इति, कॄ+कर्मणि विच्, कर् चासौ पटश्च इति कर्मधारयः। यद्वा करस्थः पटः। पृषोदरादित्वाद् अलोपे साधुः] मलिनत्वादि-

दुष्टजीर्णवस्त्रखण्डं; लक्तकः; नक्तकः; 'चिथड़ा' इति भाषा। 'चीरखण्डैककर्पटः'—इति कथासरित्सागरे (४।६१)। पर्वतप्रभेदः; 'नीलशैलस्य पूर्वस्मिन् स्वरूपं प्रतिपादितम्। नाभिमण्डलपूर्वस्यां भस्मकूटस्य दक्षिणे। पूर्वस्यां कर्पटो नाम पर्वतो गमरूपधृक्। तत्र याम्यशिला कृष्णा नीलाञ्जनसमप्रभा। अनेनैव तु मन्त्रेण शमनं यस्तु पूजयेत्। कर्पटाख्येऽचलवरे नापमृत्युं समाप्नुयात्'—इति कालिकापुराणे, ८१ अध्यायः। ५४८

कर्परः पुं. [कृप्+बाहुलकात् अरन् लत्वाभावश्च] कटाहः; कपालः; शिरोऽस्थि; 'खोपड़ी' इति भाषा। शस्त्रभेदः; उडुम्बरः। ३१५

कर्पासः पुं.– क्ली. ['कृञः पासः' इति कृधातोः पास] कार्पासः; 'कपास' इति भाषा। २०२

कर्पूरः पुं.– क्ली. [कृप्+खर्जूरादित्वाद् ऊर] सुगन्धिद्रव्यविशेषः; 'कपूर' इति भाषा। तत्पर्यायाः– घनसारः; चन्द्रसंज्ञः; सिताभ्रः; हिमबालुका; सिताभः; घनसारकः; सितकरः; शीतः; शशाङ्कः; शिला; शीतांशुः; हिमबालुकः; हिमकरः; शीतप्रभः; शाम्भवः; शुभ्रांशुः; स्फटिकाभ्रः; कारमिहिका; ताराभ्रः; चन्द्रार्द्रकः; चन्द्रः; लोकतुषारः; गौरः; कुमुदः; हनुः; हिमाह्वयः; चन्द्रभस्म; वेधकः; रेणुसारकः। 'कर्पूरो नूतनस्तिक्तः स्निग्धश्चोष्णास्रदाहृदः। चिरस्थो दाहशोषघ्नः स धौतः शुभकृत्परः' —इति राजनिर्घण्टः। 'कर्पूरः शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः। सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः॥ दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदोदौर्गन्ध्यनाशनः। कर्पूरो द्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्वप्रभेदतः। पक्वात् कर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम्'–इति भावप्रकाशः। ५४५

कर्बुरम् क्ली. [कर्बति गर्वत्यस्मात्, यस्मिन् सति वा गर्वो भवति, कर्बत्यनेन वा। कर्ब दर्पे, 'मद्गुरादयश्च' इति उरच्] स्वर्णं; धुस्तूरवृक्षः; जलम्। १७४

कर्बुरः पुं. [कर्बति नानावर्णतां गच्छति, कर्ब गतौ, उरच्] नानावर्णः; चित्रः; किर्मीरः; कल्माषः; शबलः; एतः; 'इति चैनमुवाच दुःखिता सुहृदः पश्य वसन्त! किं स्थितम्। तदिदं कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम्'—इति कुमारसम्भवे (४।२७)। तद्वति त्रि.। शटी; पापं; नदीनिष्पावधान्यं; [कर्बति हिनस्ति जीवं, कर्ब हिंसायाम्, 'मद्गुरादयश्च' इति उरच्] राक्षसः। ७४१

कर्म [न्] क्ली. [क्रियते तत्, कृ+मनिन्] यत् क्रियते तत्; क्रिया; कर्तव्यम्। ५९१

कर्मठः त्रि. [कर्मणि घटते इति। 'कर्मणि घटोऽठच्' इति अठच्] कर्मकुशलः; प्रयत्नेन प्रारब्धं कर्म समापयति यः; कर्मशूरः; कर्मशीलः; 'ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत् स कर्मठः कर्मसुतानुबन्धम्'— इति भट्टिः (१।११)। ३६९

कर्मण्या स्त्री. [कर्मणा सम्पाद्यते, 'तत्र साधुरिति' यत् टाप् च] वेतनं; मूल्यम्। ७२८

कर्मन्दी [न्] पुं. [कर्मन्देन स्वनामख्यातऋषिविशेषेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते यः। कर्मन्द+इनि] भिक्षुः; सन्यासी। ४०९

कर्मविपाकः पुं. [कर्मणः अधर्ममूलकस्य अशुभफलजनकस्येति यावत्, विपाकः परिणामः। इह रोगादिभोगजनकदुःखमयपरिणामः। अमुत्र नरकभोगादिजनकदुःखमयपरिणामश्च] अशुभकर्म; कर्मजन्यफलस्य विपाकः; रोगादिरूपजन्मान्तरीयाशुभकर्मफलभोगः। (गारुडे कर्मविपाकः २२९ अध्याये द्रष्टव्यः।) ७९९

कर्मशाला स्त्री. [षष्ठीसमासः] कारूणामन्वासनम्; कारुशाला; 'कारखाना' इति भाषा। २९७

कर्मशूरः त्रि. [कर्मणि शूरः दक्षः] कर्मठः; फलपर्यन्तकर्मसमापकः; कर्मशीलः; कार्मः। ३६८

कर्मसंन्यासिकः पुं. [कर्मणां सन्न्यासः, स अस्त्यस्य इति ठन्] यतिः; संन्यासी। ३९४

कर्मसाक्षी [न्] पुं. [कर्मणां साक्षी, यद्वा कर्म साक्षात् पश्यति प्रत्यक्षं करोति] सूर्यः; 'सूर्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च। एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः'—इति वैदिकक्रियापद्धतौ। क्रियासाक्षात्कारिणि त्रि.। 'हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति'—इति महाभारते (१।४७।२९)। ३७

कर्षकः त्रि. [कर्षति भूमिमिति। कृष्+ण्वुल्] कृषिजीवी; क्षेत्राजीवः; कृषिकः; कृषीवलः; कार्षकः; 'सुखमापतितं सेवेद् दुःखमापतितं सहेत्। कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः'—इति महाभारते

(३।२५८।१५)। आकर्षणकर्त्तरि त्रि.। ५७४

कर्षूः स्त्री. [कृष् विलेखने, 'कृषिचमितनीति' ऊ] नदीमात्रं; कुल्या; अल्पा कृत्रिमा सरित्; इष्टखातः; 'तथाधःखाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्यात् कर्षूसमीपे अग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात्' —इति श्राद्धविवेकधृतविष्णुसूत्रम्। पुं. वार्ता; करीषाग्निः; कृषिः; जीविका। ६६६

कलः पुं. [कल्+भावे घञ् वृद्धयभावः] मधुरास्फुटध्वनिः; 'जगौ कलं वामदृशां मनोहरम्'—इति भागवतम्। 'सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ'——इति रघुवंशे (१।४१)। सालवृक्षः; क्ली. [कडति माद्यति अनेन, कड् मदे+'हलश्च' इति घञ्, संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धयभावः डलयोरेकत्वम्] शुक्रं; कोलिवृक्षः; त्रि. [कलयति मान्द्यं नयति जाठराग्निम्, कल्+णिच् अच्। धातूनामनेकार्थत्वाद् विशेषतः कलिहलिरित्युक्तेश्च तथात्वम्] अजीर्णः। १४०

कलकण्ठः पुं. [कलप्रधानः कण्ठो यस्य] पिकः; 'युष्माकं रतिकान्तकार्मुकलताक्रेङ्कारकान्ते रुते, सोत्कण्ठं कलकण्ठकण्ठकुहरीभूतेऽपि मा भून्मनः' —इति राजेन्द्रकर्णपूरे। २४३

कलकलः पुं. [कलादपि कलः युगपत्समुत्थितबहुलशब्दानामेकीभूततया तुमुलत्वात्तथात्वम्। कल् शब्दे, घञ्, वृद्धयभावः। यद्वा कलः नानाप्रकारः, गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम्] कोलाहलः; 'उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः'—इति गीतगोविन्दे (१।३८)। सालनिर्यासः। १३९

कलङ्कः पुं. [कलयति इति, कल्+क्विप्, कल् चासौ अङ्कश्चेति] चिह्नम्; अपवादः (८२०); 'उत्तमस्य विशेषेण कलङ्कोत्पादको जनः'–इति कथासरित्सागरे (२४।२०४)। दोषः; भर्तृहरिशतके (३।४८)। लौहमलम्। ४५

कलत्रम् क्ली. [गड सेचने+'गडेरादेश्च कः' इति अत्रन् गकारस्य ककारश्च, डलयोरेकत्वस्मरणात् डस्य लः। यद्वा कलं त्रायते। त्रै+क। यद्वा कड्यते शिष्यते इति, कड् शासने, बाहुलकात् अत्रन्] भार्या; 'तां कस्याञ्चिद् भवनवलभौ सुप्तपारावतायां नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः'—इति मेघदूते (४०)। श्रोणिः (५१२)। ४९४

कलधौतम् क्ली. [कलेन अवयवेन धौतम्। धूतं शुद्धं कलधूतम् इत्यपि] कलधूत्रं; रूप्यं; रजतम्; माघे (४-४१,१२-५१)। स्वर्णम् (८०६); 'कन्येयं कलधौतकोमलरुचिः कीर्तिस्तु नातः परा'—इति हनुमन्नाटकम्। 'इमे च कस्य नाराचाः सहस्रं लोमवाहिनः। समन्तात्कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये'—इति महाभारते (४।४०।६)। कलध्वनिः; अस्फुटमधुरध्वनिः। १७२

कलभः पुं. [कलेन करेण शुण्डेनेति यावत्, भाति। कल+भा+क, यद्वा, कल् गतौ 'कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' इति अभच्। कलं, भाषते वा, ड] करिशावकः; तरुणगजः; दुर्दान्तः; व्यालः; 'महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव'—इति रघुवंशे (३।३२)। धत्तूरवृक्षः। २२४

कलमः पुं. [कलते कलयति वा, अक्षरं प्रकाशयति जनयति वा। कल्+'कलिकर्द्योरमः' इति अम] शालिधान्यविशेषः; 'आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम्। फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः'—इति रघुवंशे (४।३७)। 'रक्तशालिर्महाशालिः कलमः षष्टिकोऽपरः—इति हारीते। 'शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा। महांस्तस्यानुकलमस्तञ्चाप्यनु ततः परे'–इति वाग्भटः। चौरः; लिपिसाधनवस्तु; लेखनी; वर्णतूली; अक्षरतूलिका; लेखनिका। ५८२

कलम्बः पुं. [कल्यते क्षिप्यते शत्रुं प्रति। कल् क्षेपे+अम्बच्] शरः; शाकनाडिका; कदम्बः। ४६६

कललः पुं.– क्ली [कल्यते वेष्टयतेऽनेन। कल्+वृषादिभ्यः कलच्] जरायुः; गर्भवेष्टनचर्म; 'ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत्। आर्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि। मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम्। कललं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणैः' —इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्यायः। ५००

कलविङ्कः पुं. [कलं मधुरास्फुटं वङ्कते रौति। वकि गतौ+अच्, पृषोदरादित्वात् अत इत्वे साधुः] चटकः; 'कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्'

—इति मनुः (५।१२) । कलिङ्गकवृक्षः; कलङ्कः; श्वेतचामरः; त्वष्टृपुत्रविश्वरूपस्य शिरोभेदः (एतद्विवरणं तु श्रीमद्भागवते ६।९ अध्याये द्रष्टव्यम्) । २४३

कलशः त्रि. [कलं मधुराव्यक्तशब्दं शवति जलपूरणसमये प्राप्नोति। कल+शु गतौ+ड] जलाधारविशेषः; तत्पर्यायाः—घटः; कुटः; निपः; कलसः; कलसिः; कलसी; कलसं; कलशिः; कलशी; कलशं; कुम्भः; करीरः। 'पञ्चाशदङ्गुलव्याम उत्सेधः षोडशाङ्गुलः। कलशानां प्रमाणं तु मुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम्। षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम् । षोडशं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्'—इति तन्त्रसारे। ३१६

कलहः पुं.–क्ली. [कलं कामं हन्त्यत्र। कल+हन्+अधिकरणे ड] कलिः; विवादः; युद्धम्; आयोधनं; जन्यं; प्रधनं; प्रविदारणं; मृधम्; आस्कन्दनं; संख्यं; समीकं; साम्परायिकं; समरः; अनीकः; रणः; विग्रहः; सम्प्रहारः; अभिसम्पातः; संस्फोटः; संयुगः; अभ्यामर्दः; समाघातः; संग्रामः; अभ्यागमः; आहवः; समुदायः; संयत्; समितिः; आजिः; समित्; युध्; शमीकं; साम्परायकं; संस्फेटः; युत्; पुं. वाटः; खड्गकोशः; मण्डनम्। ४५३, ७८९

कलहंसः पुं. [कलेन मधुरास्फुटध्वनिना विशिष्टो हंसः। शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समासः] हंसविशेषः; कादम्बः; कलनादः; मरालकः; राजहंसः। 'कुन्दावदाताः कलहंसमालाः प्रतीयिरे श्रोत्रमुखैर्निनादैः'–इति भट्टिः। नृपोत्तमः; परमात्मा; ब्रह्म; सिंहनादः; अतिजगती वृत्तिः (सा च त्रयोदशाक्षरा); 'सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः।' 'यमुनाविहारकुतुके कलहंसो व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः। जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः'—इति छन्दोमञ्जरी। २५३

कला स्त्री. [कलयति वृद्धितो धनं संगृह्णाति, सञ्चिनोतीत्यर्थः । कल्+अच्+टाप्] कालमानम्; त्रिंशत्काष्ठात्मकः; 'त्रिंशत्काष्ठाः कलाः'–इति सुश्रुते ६ अ.। मूलधनवृद्धिः; 'सूद, व्याज' इत्यादि भाषा। शिल्पादिः; 'गीतवादित्रकुशला नृत्येषु कुशलास्तथा । उपायज्ञाः कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिताः—इति रामायणे (१।९।८)। अंशमात्रं; चन्द्रस्य षोडशांशः; 'सालङ्कारतया त्वया मम कथं नेन्दोः कला दृश्यते। पश्यामीन्दुकलां स्फुटं पुनरिदं लङ्कारता नास्मि यत्'—इति वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । शरीरस्यांशविशेषः; 'मांसासृङ्मेदसां तिस्रो यकृत्प्लीह्नोश्चतुर्थिका। पञ्चमी च तथान्त्रानां षष्ठी चाग्निधरा मता । रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकलाः स्मृताः'—इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्। स्त्रीरजः; नौका; कपटः; राशेस्त्रिंशद्भागोंऽशस्तस्य षष्टिभागः;—'विकलानां कला षष्टया तत्षष्टया भाग उच्यते । तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते'—इति सूर्यसिद्धान्तः। जिह्वा; 'कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत्'—इति हठयोगप्रदीपिकायाम् (३।३७)। 'कलां जिह्वां पराङ्मुखमास्यं यस्याः सा तथा, तां प्रत्यङ्मुखीं कृत्वा तिसृणां नाडीनां पन्थाः तस्मिन् कपालकुहरे संयोजयेत्'—इति तट्टीका। शिवः; 'कलाः काष्ठा लवा मात्रा मुहूर्ताहःक्षपाः क्षणाः'—इति महाभारते।

अथ शैवतन्त्रोक्ताश्चतुःषष्टिकला लिख्यन्ते—

१ गीतं, २ वाद्यं, ३ नृत्यं, ४ नाट्यम्, ५ आलेख्यं, ६ विशेषकच्छेद्यं, ७ तण्डुलकुसुमबलिविकाराः, ८ पुष्पास्तरणं, ९ दशनवसनाङ्गरागाः, १० मणिभूमिकाकर्म, ११ शयनरचनम्, १२ उदकवाद्यम्, १३, उदकघातः, १४ चित्रायोगाः, १५ माल्यग्रथनविकल्पाः, १६ शेखरापीडयोजनं, १७ नेपथ्ययोगाः, १८ कर्णपत्रभङ्गाः, १९ गन्धयुक्तिः, २० भूषणयोजनम्, २१ ऐन्द्रजालं, २२ कौचुमारयोगाः, २३ हस्तलाघवं, २४, चित्रशाकपूपभक्ष्यविकारक्रिया, २५ पानकरसरागासवयोजनं. २६ सूचीवापककर्माणि, २७ सूत्रक्रीडा, २८ प्रहेलिका, २९ प्रतिमाला, ३० दुर्वचनकयोगाः, ३१ पुस्तकवाचनं, ३२ नाटिकाख्यायिकादर्शनं, ३३काव्यसमस्यापूरणम्, ३४ पट्टिकावेत्रबाणविकल्पाः, ३५ तर्कुकर्माणि, ३६ तक्षणं, ३७ वास्तुविद्या, ३८ रूप्यरत्नपरीक्षा, ३९ धातुवादः, ४० मणिरागज्ञानम्, ४१ आकरज्ञानं, ४२ वृक्षायुर्वेदयोगाः, ४३ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः, ४४ शुकशारिकाप्रलापनम्, ४५ उत्सादनं, ४६ केशमार्जनकौशलम्, ४७ अक्षरमुष्टिकाकथनं, ४८ म्लेच्छितकविकल्पाः, ४९ देशभाषाज्ञानं, ५० पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानं, ५१

यन्त्रमातृका, ५२ धारणामातृका, ५३ सम्पाटवं, ५४ मानसी काव्यक्रिया, ५५ क्रियाविकल्पाः, ५६ छलितकयोगाः, ५७ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानं, ५८ वस्त्रगोपनानि, ५९ द्यूतविशेषः, ६० आकर्षक्रीडा, ६१ बालकक्रीडनकानि, ६२ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानं, ६३ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानं, ६४ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम्। १०५

कलादः पुं. [अलङ्कारनिर्माणाय गृहस्थैः समर्पितानां स्वर्णादीनां कलाम् अंशम् आदत्ते गृह्णाति। अलङ्कारनिर्माणहेतुना गृहस्थोपार्जितधनांशं वा आदत्ते। आ+दा+क] स्वर्णकारः। ५८८

कलान्तरम् क्ली. [अन्या कला अंशः। 'सुप्सुपेति' समासः] वृद्धिः; लाभः; 'व्याज, सूद' इति भाषा। 'मासे शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यात्' —इति लीलावती। चन्द्रस्य अन्यकला; 'पुपोष लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि'—इति कुमारसम्भवे (१।२५)। ५७२

कलापः पुं. [कलां मात्राम् आप्नोति। कला+आप्+'कर्मण्यण्' इति अण्। यद्वा कला आप्यतेऽनेन, 'हलश्च' इति घञ्] मयूरपिच्छः; 'सम्प्रदीप्तकलापाग्रा विप्रकीर्णाश्च बर्हिणः'—इति रामायणे (५।५२।१३)। तूणः (४६५); 'ततः कलापान् सन्नह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ'—इति रामायणे (२।५२।११)। काञ्ची (५६०); समूहः; 'क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः श्रद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये'—इति भागवते (४।२४।६२)। भूषणम्; 'कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य'—इति कुमारसम्भवे (१।४२) तट्टीकायां 'मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य' —इति मल्लिनाथः। चन्द्रः; विदग्धः; व्याकरणविशेषः; 'अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति। तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा'—इति बृहत्कथासारः। ग्रामविशेषः; 'देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः। सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति'—इति भागवते (९।१२।६)। अस्त्रविशेषः; 'खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्। विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह' —इति महाभारते (४।५।२८)। २४२

कलापी [न्] पुं. [कलापाः फलपत्रसमूहाः सन्त्यस्मिन्। कलाप+इनि। कलापो बर्हः अस्ति अस्य, इनि] मयूरः; 'पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ'—इति रघुवंशे (६।९)। प्लक्षवृक्षः; कोकिलः; त्रि. तूणवान्; कलापव्याकरणाध्यायी। २४१

कलायः पुं. [कलाम् अयते। 'कर्मण्यण्' इति अण्] शमीधान्यविशेषः; सतीलकः; हरेणुः; खण्डिकः; त्रिपुटः; अतिवर्तुलः; मुण्डचणकः; शमनः; नीलकः; कण्टी; सतील हरेणुकः; सतीनः; सतीनकः; 'विकसत्कलायकुसुमासितद्युतेः'—इति माघे (१३।२१)। 'कलायो वर्तुलः प्रोक्तः सतिलश्च हरेणुकः। कलायो मधुरः स्वादुः पाके रूक्षश्च वातलः'—इति भावप्रकाशः। ५८२

कलिः पुं. [कलते कलेराश्रयत्वेन वर्तते इति। कल्+'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्] युद्धम्; [कल्यते पापेषु निक्षिप्यते अनेन, यद्वा कलयति पापेन जडयति कलुषितं करोति। कल्+इन्] विभीतकवृक्षः (६१८); 'इत्येवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिरव्ययः। दीनान् दृष्ट्वा च शक्रादीन् विभीतकवनं ययौ'—वामने २७ अध्याये। (७८९) विवादः; कलहः; 'तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदम्। ममानुरूपो नायं व इति तद्गतचेतसाम्'—इति भागवते (९।६।४४)। [कलते स्पर्धते इति, कल्+'सर्वधातुभ्यः इन्' इति इन्] शूरः; अन्त्ययुगम्; कलियुगम्। स्त्री. [कलयति ईषत्प्रकाशते उद्भिद्यते वा, कल्+इन्] कलिका। ४५३

कलिका स्त्री. [कलिरेव, स्वार्थे कन् टाप् च] अस्फुटितपुष्पं; कोरकः; कलिः; कली; कोरकम्ः; 'मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः'—इति साहित्यदर्पणे (३।१६०)। वीणामूलं; पदसंततियुक्तरचनाविशेषः; 'स्युर्महाकलिकारम्भे श्लोकास्तु युगशः स्मृताः। अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते। पूर्तौ द्वौ कलिकाभिस्तु विरुदास्तुल्यसङ्ख्यकाः।' 'कला नाम भवेत्तालनियता पदसन्ततिः। कलाभिः कलिका प्रोक्ता तद्भेदाः षट् समीरिताः। कलिका चण्डवृत्ताख्या द्विगादिगणवृत्तका। तथा त्रिभङ्गी वृत्ताख्या मध्या मिश्रा च केवला।' छन्दोभेदः; 'प्रथममपरचरणसमुत्थ श्रयति स यदि

लक्ष्म। इतरदितरगदितमपि यदि च तूर्यम् चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा' —इति वृत्तरत्नाकरे ४ अध्याये। कला; 'तन्यन्ते कलिका यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः'—इति सिद्धान्तशिरोमणौ । १८६

कलिङ्गः पुं. [के मस्तके लिङ्गं पीतादिचिह्नमस्य] धूम्याटपक्षी; [कलिं पूतिगन्धादिकं गच्छति प्राप्नोति। कलि+गम्+ड, निपातनात् साधुः] पूतिकरञ्जवृक्षः; देशविशेषः; नृपतिविशेषः; 'अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च ते सुताः। तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि। अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः। कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः'—इति महाभारते (१।१०४।४९–५०)। 'कलिङ्गः पूतिकरजे धूम्याटे भूम्नि नीवृति' —इति मेदिनी। 'ततः शकपुलिन्दाश्च कलिङ्गाश्चैव मार्गतः —इति रामायणे (४।४०।२१)। तद्देशवासिमानवादयः; 'ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः। भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत'— इति महाभारते (३।११४।३)। कुटजवृक्षः; कलिङ्गकः; इन्द्रयवम्ः; 'उक्तं कुटजबीजं तु यवमिन्द्रयवं तथा। कलिङ्गश्चापि कालिङ्गं तथा भद्रयवा अपि।' 'बिल्वं छागमयःसिद्धं सितामोचरसान्वितम्। कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम्' —इति चक्रपाणि संग्रहः। शिरीषवृक्षः; प्लक्षवृक्षः। २४८

कलिलः त्रि. [कल्यते मिश्र्यते इति। 'सलिकलि' इति इलच्] गहनः; 'यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति'—इति भगवद्गीतायाम् (२।५२)। मिश्रः; 'न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा'—इति भागवते (६।२।४६)। ७७७

कलेवरम् क्ली. [कले शुक्रे वरं श्रेष्ठं देहोत्पत्तिहेतुकत्वात् पवित्रम्। सप्तम्या अलुक्] शरीरम्; 'यं यं भावं स्मरन् देही त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवैति कौन्तेय! सदा तद्भावभावितः'—इति भगवद्गीतायाम् (८।६)। ५१०

कल्कः पुं.–क्ली. [कल् गतौ+'कृदाधारार्च्चिकलिभ्यः कः'—इति क] पापम्; 'विधूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात् प्रयाति चक्रं नृप! शैशुमारम्'—इति भागवते (२।२। २४)। यस्य कस्यचिद् वस्तुनो चूर्णम्; 'तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैलामाश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्'—इति कुमारसम्भवे (७।९)। कर्णमलः; तुरुष्कनामगन्धद्रव्यं; घृततैलादिपाके देयमौषधद्रव्यं; पिष्टः; विनीयः; आवापः; प्रक्षेपः; 'द्रव्यमात्रं शिवापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम्। तदेव सूरिभिः पूर्वैः कल्क इत्यभिधीयते।' 'द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत्। प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसम्मितम्'—इति शार्ङ्गधरः। शाठ्यं; विभीतकवृक्षः; विष्ठा; किट्टं; दम्भः; 'तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः। प्रसह्यवित्ताहरणं न कल्कः तान्येव भावोपहतानि कल्कः'—इति महाभारते (१।१।२७१)। त्रि. [कलयति पापमाचरति, कल्+क] पापाशयः; पापात्मा। ६२७

कल्पः पुं. [कल्प्यते विधीयते असौ। क्लृप्+कर्मणि घञ्] विधिः; 'एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः। अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः' —इति मनु (३।१४७)। [कल्प्यते सृष्टिर्नाशो वा अत्र। क्लृप्+णिच्, अधिकरणे घ] प्रलयः; 'युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते। कृताब्दसंख्यस्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः। ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश। कृतप्रमाणकल्पादौ सन्धिः पञ्चदश स्मृतः।' [कल्पते स्वक्रियायै समर्थो भवत्यत्र। क्लृप्+अधिकरणे घ] ब्राह्मं दिनं; दैवद्विसहस्रयुगम्; 'कल्पान् कल्पविकल्पांश्च चतुर्युगविकल्पितान्। कल्पान्तस्य स्वरूपञ्च युगधर्मांश्च कृत्स्नशः'—इति विष्णुपुराणे (१।१।१२)। ८२६

कल्पनम् क्ली. [क्लृप्+भावे ल्युट्] क्लृप्तिः; छेदनम्। ७२९

कल्पपालः पुं. [कल्प्यते इति कल्पः मद्यं तस्य पालः] शौण्डिकः; कल्यपालकः। ५९३

कल्पवृक्षः पुं. [कल्पस्य सङ्कल्पस्य दाता वृक्षः, कल्पस्थायी वृक्ष इति वा] देवतरुः; 'नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितान्नप्रदाय च। विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्तये'—इति दानसागरे। १३५

कल्पान्तः पुं. [कल्पस्य अन्तो यत्र] ब्रह्मणो दिनान्तः; प्रलयः; 'उपवासरताश्चैव जले कल्पान्तवासिनः'—इति रामायणे (३।१०।४)। ११७

कल्पितः पुं. [कल्प्यते सज्जीक्रियते असौ । क्लृप्+णिच्+कर्मणि क्त] सज्जितहस्ती; रचिते त्रि., 'ब्रह्मादितृणपर्यन्तं मायया कल्पितं जगत् । सत्यमेकं परं ब्रह्म विदित्वैवं सुखी भवेत्'—इति महानिर्वाणोक्तात्मज्ञाननिर्णये । २२१

कल्मषम् क्ली. [कर्म शुभकर्म स्यति नाशयति । रस्य लत्वे षत्वे च पृषोदरादित्वात् साधु] पापम्; 'यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः । तान्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः'–इति मनुः (१२।२२) । हस्तिपुच्छं; मालिन्यम्; 'न हि कञ्चन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् । दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम्'—इति रामायणे (२।३६।२७) । पुं. नरकविशेषः; मलिने त्रि. । ६२७

कल्माषः पुं. [कलयति इति, क्विप्, कल् । माषयति स्वभासा अभिभवति अन्यवर्णान् । मष् हिंसायाम्, णिच्+अच् । कल् चासौ माषश्चेति] कृष्णपाण्डुरवर्णः, तद्वति त्रि. । चित्रवर्णः; (७४१), तद्वति त्रि. । कृष्णवर्णः; [कलं शुभकर्म माषयति हिनस्ति, कल्+मष्+णिच्+अच्] राक्षसः; गन्धशालः; नागविशेषः; 'नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा' —इति महाभारते (१।३५।७) । ७३६

कल्यम् क्ली. [कल्यते आगम्यते, कल् गतौ+कर्मणि यत्] प्रत्यूषः; अहर्मुखम्; 'इदं यः कल्य उत्थाय प्राञ्जलिः श्रद्धयान्वितः । शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबन्धनैः' —इति भागवते (४।२४।७८) । (३३०) मद्यम्; आसवः; ह्यस्तनदिनं (८०९); [कलयति मिष्टतां सम्पादयति । अघ्न्यादित्वाद् यक्]. मधु; त्रि. [कलासु साधुः इत्यर्थे यत्] सज्जः; 'कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव'—इति महाभारते (१।५।३) । निरामयः; वाक्श्रुतिवर्जितः; दक्षः; कल्याणवचनम्; उपायवचनम् । १११

कल्यपालः पुं. [कल्यं मद्यं पालयतीति । कल्य+पाल्+अण्] शौण्डिकः; कल्यापालः; कल्यपालकः; प्रातराशः । ५९३

कल्याणम् क्ली. [कल्ये प्रातः अण्यते शब्द्यते इति । कल्य + अण् + 'अकर्तरि चेति' घञ्] मङ्गलं; श्वःश्रेयसं; शिवं; भद्रं; शुभं; भावुकं; भविकं; भव्यं; कुशलं; क्षेमं; शस्तं, तद्युक्ते त्रि. । 'प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिर्द्विजे'—इति मनुः (८।३९२) । स्वर्णम् (१७३) । १२२

कल्यापालः पुं. [कल्यां मद्यं पालयतीति । कल्या+पाल्+अण्] शौण्डिकः; कल्यपालः; कल्यपालकः । ५९३

कल्लमूकः त्रि. [कल्लः बधिरः मूकः अवाक्] वाक्श्रुतिवर्जितः; अवाक्श्रुतिः; 'गूंगा-बहरा' इति भाषा । ६०९

कल्लोलः पुं. [कल्ल्+बाहुलकात् ओलच् । यद्वा कं जलं लोलं चपलं यस्मात्, निपातनात् साधुः] महातरङ्गः; उल्लोलः; 'कालिन्दी जलकल्लोलकोलाहलकुतूहली'—इत्युद्भटः । हर्षः; शत्रौ त्रि. । ६५३

कवचः पुं.–क्ली. [कं देहं वञ्चति विपक्षास्त्रेभ्यः वञ्चयित्वा रक्षति इति शेषः । क+वञ्च्+अच्, कं वातं वञ्चति वा, अन्तर्ण्यर्थो वा । यद्वा कवते इति कुधातोरच प्रत्यय इति केचित्] सन्नाहः, तत्पर्यायाः– तनुत्रं; वर्म; दंशनम्; उरश्छदः; कङ्कटकः; जगरः; दंसनं; जागरः; अजगरः; कटकः; योगः; कञ्चुकः; 'शराश्च दिव्या नभसः कवचं च पपात ह'—इति विष्णुपुराणे (१।१३।४०) । 'यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रति वारणम् । तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्'—इति मलमासतत्त्वम् । लौहादिवर्मवद् अङ्गादिरक्षणार्थं देवतामन्त्रविग्रहः । तत्तु पूजायां पाठ्यं (यथा देवीकवचम्) भूर्जे विलिख्य कण्ठादौ धार्यं च —इति तन्त्रम् । पटहवाद्यम् । ४५९

कवचितः त्रि. [कवचं संजातम् अस्य । इतच्] वर्मितः; सन्नद्धः; दंशितः । ४६०

कवरम् त्रि. [के मस्तके वरं शोभमानत्वात् श्रेष्ठम्] संपृक्तं; खचितं; पुं. केशपाशः; 'वल्गुस्पन्दनस्तनकलशकवरभाररशनां देवीम्'—इति भागवते (५।२।७) । पुं.–क्ली. [कं जलं वृणोति, क+वृ+अच्] लवणः; अम्लः । [कौतीति, कु शब्दे+'कोररन्' इति अरन्] पाठकः; कर्बुरवर्णः; 'दृष्ट्वैव निर्जितकलापभरामधस्ताद्व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः'—इति माघे (५।१९) । ७४१

कवरी स्त्री. [कं शिरः वृणोति आच्छादयति । क+वृ+अच्, जानपदेत्यादिना ङीप् । कु+अरन् ङीष् वा]

केशविन्यासः; केशवेशः; कवरः; केशगर्भकः; केशपाशः; 'अमरीकवरीभारभ्रमरी'—इति चन्द्रालोके। 'गोपीभर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी, उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्'—इति पदाङ्कदूते(१)। ववंरा; कारवी। ५३०

कविः पुं. [कवते सर्वं जानाति, सर्वं वर्णयति, सर्वं सर्वतो गच्छति वा। कव् इन्। यद्वा कुशब्दे, 'अच इः' इति इ] शुक्राचार्यः, 'ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान् भृगुः। भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः'—इति महाभारते (१।६६।४२)। त्रि [कवते श्लोकान् ग्रथते वर्णयति वा, कव्+इन्] पण्डितः (३३३); 'अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः'—इति मनुः (२।१५१)। ब्रह्मा; 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये'—इति भागवते (१।१)। वाल्मीकिमुनिः; 'एकोऽभून्नलिनात् ततस्तु पुलिनात् वल्मीकतश्चापरस्ते ह्येव प्रथिताः कवीन्द्रगुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्महे'—इत्युद्भटः। सूर्यः; काव्यकरः; 'मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्'—इति कालिदासः, रघौ (१।३)। [कवति शब्दायते इति, कु शब्दे 'अच इः' इति इ, अश्वमुखे शब्दायमानत्वात्] खलीने स्त्री.। विष्णुः; 'वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः'—इति महाभारते (१३।१४९।२७)। कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता; 'कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः। तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः'—इति कल्किपुराणे २ अध्याये। चौरयोद्धा; 'वेधस्थान रणे भङ्गो दुर्गे खण्डिः प्रजायते। कविप्रवेशनं यत्र योधाघातश्च तत्र वै'—इति सर्वतोभद्रचक्रे ज्योतिस्तत्त्वम्। ४८

कविकम् क्ली. [कवि+स्वार्थे कन्] खलीनः; कविः; कविका; 'लगाम' इति भाषा। ४४२

कविका स्त्री. [कवि+स्वार्थे कन् टाप् च] खलीनः; केविकापुष्पं; कवयीमत्स्यः; 'कविका मधुरा स्निग्धा कफघ्ना रुचिकारिणी। किञ्चित् पित्तकरी वातनाशिनी वह्निवर्द्धिनी'—इति भावप्रकाशः। ४४२

कशा स्त्री. [कशति शब्दायते ताडयति वा। कश्+करणस्य कर्तृविवक्षया कर्तरि अच् टाप् च। ताडयत्यनया वा] अश्वादेस्ताडनी; 'कोड़ा, चाबुक' इत्यादि भाषा। 'जघान कशया मोहात् तदा राक्षसवन्मुनिम्'—इति महाभारते (१।१७७।१०)। मांसरोहिणी। ४४२

कशिपुः पुं. [कशति दुःखं, कश्यते वा, कश् गतिशासनयोः। कश्+मृगय्वादित्वाद् निपातनात् साधुः] भक्तम्; आच्छादनम्; एकोक्त्यान्नवस्त्रे कशिपू इति द्विवचनान्तं; शय्या; 'सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैः'—इति भागवते (२।२।४)। १२१

कशेरुः पुं.–क्ली. [के देहे शीर्यते, क+शॄ+'के श्र एरङ चास्य' इति उ एरङ चान्तादेशः] पृष्ठास्थि; 'किं कुर्वता वराहेण खाद्यन्ते हि कशेरवः'—इत्युणादिधृतचन्द्रवचनम्। क्ली. [कं जलं वातं वा शृणाति, क+शॄ+उणादित्वाद् उ एरङ चान्तादेशः] कशेरुका; तृणकन्दः; 'कसेरू' इति भाषा। 'कशेरु द्विविधं तत्तु महद्राजकशेरुकम्। मुस्ताकृति लघु स्याद् यत् तच्चिवोटमिति स्मृतम्'—इति वैद्यकम्। पुं. [क+शॄ+उ+एरङ] जम्बूद्वीपस्य खण्डविशेषः। ६३४

कश्मलम् क्ली. [कश् गतिशातनयोः+कल 'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्' इति मुट्] मलिने त्रि.। मूर्च्छा; मोहः; 'कुतस्त्वाकश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्'—इति भगवद्गीता (२।२)। पापम्। ७२७

कश्यम् क्ली. [कशति अनेन, कश्+बाहुलकात् करणे यत्] मद्यम्; 'ब्रह्मणस्तनयो योऽभून् मरीचिरिति विश्रुतः। कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः'–इति मार्कण्डेयपुराणे (१०४।३)। [कशाम् अर्हतीति। कशा+दन्तादित्वाद् यत्] अश्वमध्यभागः (४४१); कशार्हे त्रि.। ३३०

कश्यपनन्दनः पुं. [कश्यपस्य नन्दनः] गरुडः; देवासुरादयः। ३०

कषायः पुं.–क्ली. [कषति कण्ठम्,कष्+आय] रसविशेषः; तुवरः; कुवरः; तूवरः; तद्युक्ते त्रि.। 'कसैला' इति भाषा। 'शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः'—इति मनुः (११।१५३)। 'कषायः शोषणः स्तम्भी व्रणपाकार्तिनाशनः। कफशोणितवातघ्नो रूक्षः शीतो गुरुस्तथा।' 'कषायनामा निरुणद्धि शोफं वर्णन्तनोर्दीपनपाचनश्च। सत्त्वापहोऽसौ शिथिलत्वकारी निषेवितः पाण्डुकरोऽतिमात्रम्'—इति राजनिर्घण्टः। त्रि. [कष+आयः] सुरभिः (८१३);

'प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः'—इति मेघदूते (३३)। पाचनादिः; क्वाथः; निर्यूहः; स्वरसः; कल्कः; क्वथितः; शीतः; फाण्टम्। 'जिह्वां कण्ठं ग्रसति नितरां ग्राहकश्चातिसारे, श्लेष्मव्याधेरुपशमकरः श्वासकासापहर्ता। हिक्कां शूलं हरति नितरां शोधनं स्याद् व्रणानां, प्रोक्तश्चायं समधिकगुणो नाम श्रेष्ठः कषायः'—इति हारीतः। निर्यासः; 'घृष्टो वटकषायेण अनुलिप्तः प्रियङ्गुणा। क्षीरेण षष्टिकान् भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते'—इति महाभारते अनुशासनपर्वणि। विलेपनम्; 'कर्णार्पितो लोध्रकषायरूक्षे गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे'—इति कुमारसम्भवे (७।१७)। तट्टीकायां 'लोध्रस्य वृक्षविशेषस्य कषायेण विलेपनेन'—इति मल्लिनाथः। अङ्गरागः; पुं. श्योनाकवृक्षः; रागः; कलियुगं; निर्विकल्पसमाधेर्विघ्नभेदः, त्रि. लोहितः; 'चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज'—इति कुमारसम्भवे (३।३२)। रक्तपीतमिश्रितवर्णः; धववृक्षः। ७७१

कसेरुः पुं. [कं शृणातीति, शृ हिंसायां बाहुलकादुप्रत्यये प्रकृतेरेरङादेशः, निपातनात् शस्य सत्वम्] कसेरुका; पृष्ठास्थि; कशेरुः; गुण्डकन्दः; क्षुद्रमुस्ता; शूकरेष्टः; सुगन्धिः; सुकन्दः; कसेरुकः। ६३४

कस्तूरिका स्त्री. [कसति गन्धोऽस्याः। कस् गतौ, खर्जूरादित्वाद् ऊर, ङीप्, कस्तूरी+स्वार्थे कन् टाप्, पृषोदरादित्वात् साधुः] कस्तूरी; कस्तुरिका; मृगनाभिः; मृगमदः; मृगः; मृगी; नाभिः; मदः; वातामोदः; योजनगन्धिका; मदनी; गन्धकेलिका; वेधमुख्या; मार्जारी; सुभगा; बहुगन्धदा; सहस्रवेधी; श्यामा; कामान्धा; मृगाङ्गना; कुरङ्गनाभिः; ललिता; श्यामला; मोदिनी; नाभी; लता; योजनगन्धा; मार्गः; गन्धबोधिका; कालाङ्गी; धूपसञ्चारी; मिश्रा; गन्धपिशाचिका। 'मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित्। कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता।' 'कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः। कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्'—इति भावप्रकाशः। ५४४

कह्लारम् क्ली. [कस्य जलस्य हार इव, के जले ह्लादते वा इति। क+ह्लाद्+पचाद्यच्, पृषोदरादित्वात् साधुः] श्वेतोत्पलं; सौगन्धिकं; कत्तृणं; गन्धकम्; 'कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्द्धिभिः'—इति भागवते (४।६।१७)। ६८१

कांस्यम् क्ली. [कंसाय पानपात्राय हितं कंसीयं, तस्य विकारः इति। 'कंसीयपरशव्ययोरिति' यञ्; छस्य लुक् च। यद्वा कंसमेव इति स्वार्थे यञ् प्रत्ययः] ताम्ररङ्गमिश्रितधातुः; कंसं; कंसास्थि; ताम्रार्द्धं; सौराष्ट्रकं; घोषं; कांसीयं; वह्निलोहकं; दीप्तिलोहं; घोरपुष्पं; दीप्तिकांस्यं; कास्यम्। 'उपधातु भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः। कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः'—इति भावप्रकाशः। १७०

काकः पुं. [कायते शब्दायते, कै शब्दे, 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' इति कन्] पक्षिविशेषः; करटः; अरिष्टः; बलिपुष्टः; सकृत्प्रजः; ध्वाङ्क्षः; आत्मघोषः; परभृत्; बलिभुक्; वायसः; वातजवः; वलः; दीर्घायुः; सूचकः; कृष्णः; ग्रामीणः; पिशुनः; कटखादकः; द्विकः; कागः; काणः; धूलिजङ्घः; निमित्तकृत्; कौशिकारिः; चिरायुः; मुखरः; खरः; महालोलः; चिरञ्जीवी; चलाचलः; करटकः; नागवीरकः; गाढमैथुनः; लुण्टाकः; श्रावकः; रतज्वरः। 'अथोच्यते काकरुतं रुतानां मूर्ध्नि स्थितं शाकुनभाषितानाम्। अचिन्तितावेदितकार्यसिद्धि पूर्वादिकाष्ठाप्रहरक्रमेण'—इति शाकुने काकचरित्रम्। पीठसर्पी; द्वीपविशेषः; परिमाणभेदः; वृक्षविशेषः; शिरोऽवक्षालनं; तिलकः; अतिधृष्टः। २४५

काकतुण्डः पुं. [काकतुण्डस्येव वर्णोऽस्त्यस्य। अर्श आदित्वाद् अच्] कालागरु; अगरुविशेषः। ५४५

काकतुण्डिका स्त्री. [काकतुण्डस्येव वर्णः फलांशे अस्याः इति। ठन्, स्त्रियां टाप् च] काकचिञ्चा; गुञ्जा। २०३

काकपक्षः पुं. [काकस्य पक्ष इव आकारोऽस्त्यस्य। काकपक्ष+अच्] मस्तकपार्श्वद्वये केशरचनाविशेषः; शिखण्डकः; शिखाण्डकः; शिखण्डः; 'जुल्फी' इति भाषा। 'कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये। काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते'—इति रघुवंशे (११।१)। ५३२

काका स्त्री. [काकवदाकारोऽस्त्यस्याः काक, अच् ततष्टाप्]

काकनासालता; काकोलीवृक्षः; काकजङ्घावृक्षः; 'काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा । पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता'—इति भावप्रकाशे। रक्तिकालता; मलपूवृक्षः; काकमाची-वृक्षः। ८०९

काकुः स्त्री. [कक् लौल्ये+उण्] शोकभयादिभिर्ध्वनिविकारः; 'भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते'—इति साहित्यदर्पणे (२।२३)। 'गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्। अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ ?' नैष्यति, अपि तु एष्यति एवेति काक्वा व्यज्यते । इति काकुं लक्ष्यीकृत्य उदाहृतं तत्रैव। १४३

काकुदम् क्ली. [काकुं ददातीति । काकु+दा+क] तालु। ५२१

काकोदरः पुं. [कु कुत्सितम् अकति । कु+अक् वक्रगतौ+अच्, कोः कादेशः, काकं कुटिलगतिकारि उदरं यस्य] सर्पः; 'यः पूतनामारणलब्धवर्णः काकोदरो येन विनीतदर्पः। यशोदयालङ्कृतमूर्तिरव्यान्नाथो यदूनामथवा रघूणाम्'—इति राघवपाण्डवीये। ६४०

काकोलः पुं. [कं जलमाकोलति संस्त्यायतीति । क+आ+कुल् संस्त्याने+अण् । कक् लौल्ये, स्वार्थे णिच्+बाहुलकाद् ओल वा] द्रोणकाकः; 'बकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकम्। मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः'—इति मनुः (५।१४)। सर्पः; शूकरभेदः; काकोलीनामख्यातौषधिविशेषः; कुलालः। पुं.—क्ली. [कु कुत्सितं तीव्रतरं यथा स्यात् तथा कोलति पीडयति विह्वलीकरोति वाऽनेन। करणे घञ्] कृष्णवर्णस्थावरविषविशेषः (६४७); 'काकोलमुग्रतेजः स्यात् कृष्णच्छविमहाविषम्'—इति वैद्यके । अस्य पर्याया यथा—'काकोलो गरलः क्ष्वेडो वत्सनाभः प्रदीपनः। शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद् गरलो विषः'—इति वैद्यकरत्नमाला। क्ली. [काकयति लोलयति दुःखदत्वात् । कक् लौल्ये+णिच्+ओल । काकेन उल्लायते भक्ष्यते अत्र वा। आधारे घञर्थे क, पृषोदरादित्वात् साधु] नरकविशेषः; 'महानरककाकोलं सञ्जीवनमहायसम्'—इति मनुः। २४६

काङ्क्षा स्त्री. [काङ्क्ष+अ] इच्छा। ७१०

काचः पुं. [कच् दीप्तौ+णिच्+घञ्] शिक्यं; क्षारः; मृत्तिकाविशेषः; 'काच्' इति भाषा । मणिविशेषः; 'आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः'—इत्युद्भटः। नेत्ररोगविशेषः; 'अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे। चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः। निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनीव पश्यति। स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिका काचसंज्ञितः'—इति माधवकरः। ७५८

काचितम् त्रि. [कच्यते बध्यतेऽसौ। कच्+णिच्, कर्मणि क्त] सिक्यितं; शिक्यितं; शिक्यारोपितवस्तु। ७६८

काञ्चनम् क्ली. [काञ्चते दीप्यते इति। काचि दीप्तौ+ल्यु] स्वर्णम्; 'अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्'।—इति मनुः (२।२३९)। पद्मकेसरं; धनं; नागकेसरपुष्पं; [भावे ल्युट्] दीप्तिः; काञ्चनमये त्रि.। 'निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति'—इति मनुः (५।११२)। पुं. [काञ्चते दीप्यते इति कर्तरि ल्यु] पुष्पवृक्षविशेषः; रक्तश्वेतभेदेन स द्विविधः । आद्यस्य पर्यायाः—रक्तपुष्पः; कोविदारः; युग्मपत्रः; कुण्डलः। द्वितीयस्य पर्यायाः— काञ्चनालः; कर्बुदारः; पाकारि; चम्पकः; नागकेसरः; उदुम्बरः; धुस्तूरः; पुरूरवसो वंश उद्भूतस्य भीमस्य पुत्रः; 'भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः'—इति भागवते (९।१५।३)। १७४

काञ्चनारकः पुं. [काञ्चनं तद्वर्णम् ऋच्छति पुष्पैः। काञ्चन+ऋ+अण्+कन्] कोविदारवृक्षः; काञ्चनारः; काञ्चनालः; काञ्चनकः; गण्डारिः; शोणपुष्पकः; 'कचनार' इति भाषा। २०६

काञ्चिः स्त्री. [काञ्चते इति, 'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्] काञ्ची; 'हृतकाञ्चिवल्लिबन्धोत्तरजघनादपरभोगभुक्तायाः । उल्लसति रोमराजिः स्तनशम्भोर्गरलरेखेव'—इति आर्यासप्तशती (६९३)। ५६०

काञ्ची स्त्री. [काञ्चि+कृदिकारान्तत्वाद् वा ङीष्] स्त्रीकट्याभरणं; मेखला; सप्तकी; रसना; सारसनं; काञ्चिः; रशना; कक्षा; कक्ष्या; सप्तका; सारशनं; रसनं; बन्धनम्; 'वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः'—इति मेघदूते (३०)। केचित्तु—'एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका। रसना षोडश

ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः ।' मोक्षदसप्तपुर्यन्तर्गत-पुरीविशेषः; 'अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः।' गुञ्जा। ५६०

काञ्चीपदम् क्ली. [काञ्च्याः पदं स्थानम्] जघनम्। ५१२

काञ्जिकम् क्ली. [अञ्ज्+धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्, टाप् अत इत्वञ्च। अञ्जिका। कु कुत्सिता अञ्जिका व्यक्तिर्यस्य, कोः कादेशः] वारिपर्युषितान्नाम्लजलम्; आरनालकं; सौवीरं; कुल्माषम्; अभिषुतम्; अवन्तिसोमं; धान्याम्लं; कुञ्जलं; कुल्मासं; कुल्माषाभियुतं; काञ्चिकं; काञ्जीकं; काञ्जिका; कञ्जिकं; काञ्जी; भक्तवारि; धान्यमूलं; धान्ययोनि; तुषाम्बु; गृहाम्लं; महारसं; तुषोदकं; शुक्लं; चुक्रं; धातुघ्नम्; उन्नाहं; रक्षोघ्नं; कुण्डगोलकं; सुवीराम्लं; वीरम्; अभिषवम्; अम्लसारकं; 'काँजी' इति भाषा। 'काञ्जिकं दधि तैलं तु बलीपलितनाशनम्। दाहकं गात्रशैथिल्यं बल्यं सन्तर्पणं परम्'—इति राजनिर्घण्टः। 'कुल्माषधान्यमण्डेन चाश्रुतं काञ्जिकं भवेत्। यन्मस्त्वादि शुची भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम्। धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते'—इति वैद्यकपरिभाषा। ३१८

काण्डः पुं.–क्ली.[कनी दीप्तौ+'अमन्ताड्डः' 'क्वादिभ्यः कित्', 'अनुनासिकस्येति' दीर्घः] अर्वा; कुत्सितः; बाणः (४६६); 'विषये काशिराजस्य ग्रामान्निष्क्रम्य लुब्धकः। सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम्'—इति महाभारते (१३।५।३)। नालं (५७९); प्रस्तावः(८६७); वृन्दः; समूहः; कुत्सा; दण्डः; 'पृषता वरत्राकाण्डेनाहन्ति'—इति कात्यायनश्रौतसूत्रे (८।७।२७)। 'वरत्राकाण्डेन वंशदण्डेन'—इति कर्कः। जलं; वारि; 'तास्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम्। निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः'—इति रामायणे (२। ८९।१०) 'क्रीडार्थं काण्डचित्राणि, काण्डे जले चित्राणि चित्रगमनानि लघुत्वात् क्रियन्ते स्मेत्यर्थः' इति तट्टीका। शरवृक्षः; वर्गः; एकजातीयसमवायः; 'क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह'–इति भागवते (४।२४।९)। परिच्छेदः; 'इदं प्रापमुत्तम काण्डमस्य यस्माल्लोकात्परमेष्ठी समाप'–इति अथर्ववेदे (१२।३।४५)। अवसरः; स्तम्बः; 'ऊरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ मध्यं च वेणिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः—इति अमरुशतके (९५)। तृणादिगुच्छः; 'दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला'—इति भट्टिः (५।१८)। तरुस्कन्धः; 'वृक्षकाण्डमितो भाति।' वृक्षाणां शाखा; 'उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः'—इति मनुः (१।४६) 'केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षतां यान्ति'—इति तट्टीका। रहः; निर्जनस्थानं; श्लाघा; पापीयान्। क्ली. [कणतीति, कण् शब्दे+ड, बाहुलकाद् दीर्घः] सन्धिः; विच्छिन्नैकखण्डास्थि; 'भग्नं समासाद्द्विविधं हुताशकाण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ। उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तितं च तिर्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट् च'—इति रोगविनिश्चयः। सन्धिविच्छिन्नमेकखण्डमस्थिकाण्डं, काण्डेन च ललककपालवलयत्तरुणरुचकानां ग्रहणम्। तत्र भग्नं काण्डभग्नम्—इति तट्टीका मधुकोषः। ३३७

काण्डपटः पुं. [काण्डे काष्ठादिनिर्मितस्तम्भे आवरकत्वात् स्थितः पटः] जवनी; जवनिका; तिरस्करिणी; 'कनात' इति भाषा। ३०९

काण्डपृष्ठः त्रि. [काण्डः बाणः पृष्ठे यस्य] काण्डस्पृष्टः; शस्त्राजीवः; 'स्त्रीपूर्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ। अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम्'—इति महाभारते (१३।२३।२२)। वैश्यापतिः; क्ली. [काण्डं तरुस्कन्ध इव स्थूलं पृष्ठं यस्य] कर्णधनुः। ४०५

काण्डस्पृष्टः त्रि. [स्पृष्टं गृहीतं काण्डं येन, निष्ठान्तत्वात् परनिपातः] काण्डपृष्ठः; शस्त्राजीवी; शस्त्राजीवः।४०५

कातरः त्रि. [कु कष्टेन तरतीति। कु+तॄ+अच्, कोः कादेशः] व्यसनाकुलचित्तः; व्याकुलः; अधीरः; 'कातरोऽसि यदि वोद्गतार्चिषा तर्जितः परशुधारया मम'—इति रघुवंशे (११।७८)। पुं. [कं जलम् आतरति, क+आ+तॄ+अच्] कातलमत्स्यः। ३५४

कात्यायनिका स्त्री. [कतस्यापत्यं स्त्री, 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ्, 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' इति ष्फ। षित्वाद् ङीष्, क, इत्वं, टाप्] अर्द्धवृद्धा; काषायवसना विधवा; दुर्गा; याज्ञवल्क्यमुनेः पत्न्योरेका; कात्यायनस्य ऋषेः पत्नी। ४८५

कात्यायनी स्त्री. [कतस्यापत्यं स्त्री । 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ् । 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' इति ष्फ, षित्वाद् ङीष्] दुर्गा; पार्वती; 'एतत्ते वदनं सौम्यं लोचनत्रयभूषितम् । पातु नः सर्वभूतेभ्यः कात्यायनि ! नमोऽस्तु ते'—इति मार्कण्डेये (९१।२३) । अर्द्धवृद्धा; काषायवसना विधवा; याज्ञवल्क्यमुनेः पत्न्योरेका। यथा बृहदारण्यकोपनिषदि—'याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः मैत्रेयी कात्यायनी च। तयोर्हि मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी।' [पत्न्यां ङीप्] कात्यायनस्य ऋषेः पत्नी। १५

कादम्बः पुं. [कदम्बे समूहे भवः । कदम्ब+अण्] कलहंसः; 'क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः'—इति रघुवंशे (१३।१५) । [कदम्ब एव-स्वार्थे अण्] कदम्बवृक्षः; [कदम्बस्येदमिति व्युत्पत्त्या अण्] कदम्बसम्बन्धिनि त्रि., कदम्बकुसुमम्; 'गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्द्धोद्गतकेसरं च'—इति रघुवंशे (१३।२७) । वाणः; कादम्बकः; शरः। २५४

कादम्बरी स्त्री. [कु कृष्णवर्णं नीलवर्णमित्यर्थः, अम्बरं वस्त्रं यस्य, कोः कदादेशः, कदम्बरो बलरामस्तस्य प्रिया। कदम्बर+अण् ततः स्त्रियां ङीप् । यद्वा कदम्बे जातो रसः कादम्बः, 'तत्र जातः' इत्यण् । कादम्बं राति ददातीति, रा दाने+'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क, गौरादित्वात् ङीष्] मदिरा; 'कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्'—इत्युद्भटः। कोकिला; सरस्वती; सारिकापक्षिणी; बाणभट्टविरचितकाव्यविशेषः (स्वनायिकानाम्नैव प्रसिद्धोऽयं ग्रन्थः। इयं कादम्बरी तु बाणभट्टेन असमापिता पुनरस्य पुत्रेण समाप्तिं नीता)। नायिकाविशेषः (सा तु तुम्बुरुप्रभृतीनां षण्णां गन्धर्वाणां ज्येष्ठस्य हंस इत्याख्यया प्रसिद्धस्य गन्धर्वस्य कन्या। अस्या जननी सोममयूखसम्भवाप्सरसां कुले जाता गौरीति नाम्ना प्रसिद्धा) । ३२९

कादम्बिनी स्त्री. [कादम्बाः कलहंसाः सन्ति अस्याम्, कादम्ब+इनि+ङीप्] मेघमाला; मेघश्रेणिः । ५९

काद्रवेयः पुं. [कद्र्वा अपत्यं पुमान् । कद्रू+'शुभ्रादिभ्यश्च' इति ढक्, 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इति भस्य न लोपः] कद्रूसन्तानः; नागाः; 'शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः। कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्तिताः'—इति महाभारते (१।६५।४१) । ६४०

काननम् क्ली. [कं जलम् अननं जीवनमस्य । यद्वा कानयति दीपयति, कन् दीप्तौ+णिच्+ल्युट्] वनम्; 'शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्'—इति मेघदूते (४४) । ब्रह्मणो मुखम्; गृहम् । २१०

कानीनः पुं.– स्त्री. [कन्यायाम् अनूढायां जातः, कन्याया जातो वा। कन्या+'कन्यायाः कनीन च' इति अण् कनीनादेशश्च] अनूढापुत्रः; कन्यकाजातः; सा कन्या यद्यनूढा पितृगृह एव तिष्ठति तदा तत्पुत्रो मातामहस्यैव, यथा—'कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः'—इति याज्ञवल्क्यः। यद्यूढा तदा वोढुरेव, यथा—'पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः। तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्'—इति मनुः। पुं. व्यासः; कर्णः। ५०१

कान्तः पुं. [कम्+क्त] पतिः; 'कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदूनः'—इति मेघदूते (१०१)। श्रीकृष्णः; चन्द्रः; चन्द्रकान्तसूर्यकान्तायस्कान्तादयः; हिज्जलवृक्षः; वसन्तऋतुः; विष्णुः; 'कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः'—इति महाभारते (१३।१४९।४५)। शिवः; 'गुहः कान्तो निजः सर्गः पवित्रं सर्वपावनः'—इति महाभारते (१३।१७।१४८)। कार्त्तिकेयः; 'कामजित् कामदः कान्तः सत्यवाग् भुवनेश्वरः'—इति महाभारते (२।२३।१४) । ४९७

कान्तः त्रि. [काम्यते इति, कम्+कर्मणि क्त, 'यस्य विभाषा' इति नेट्, 'अनुनासिकस्येति' दीर्घः] मनोरमः; शोभनः; 'मलिनमपि मृगाक्ष्या वल्कलं कान्तरूपं न मनसि रुचिभङ्गं स्वल्पमप्यादधाति'—इति शाकुन्तले १ अङ्के। क्ली. [कनते दीप्यते इति, कन्+कर्तरि क्त] कुङ्कुमं; लौहविशेषः; 'स्वादुर्यत्र भवेन्निम्बकल्को रात्रिन्दिवोषितः। कान्तं तदुत्तमं यच्च रूप्येणावर्तितं मिलेत्।' 'पात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलबिन्दुर्निषिक्तो, विद्धं गन्धं विसृजति निजं रूषितं निम्बकल्कैः। पाके दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ, कान्तं लौहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत्'—इति गुरुबोधः। ६८९

कान्ता स्त्री. [काम्यते असौ, कम्+णिच्+कर्मणिक्त+

टाप्] नारी; 'झटिति प्रविश गेहं मा बहिस्तिष्ठ कान्ते ! ग्रहणसमयवेला वर्तते शीतरश्मेः । अयि ! सुविमल-कान्तिं वीक्ष्य नूनं स राहुर्ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय'—इति शृङ्गारतिलके (६)। प्रियङ्गुवृक्षः; सर्वाङ्गसुन्दरी स्त्री; गङ्गा; 'कूटस्था करुणा कान्ता कूर्मयाना कलावती'—इति काशीखण्डे (२९।४३)। बृहदेला; रेणुका; नागरमुस्ता। ४८२

कान्तारम् क्ली. [कस्य मुखस्य अन्तम् ऋच्छति गच्छतीति। कान्त+ऋ+'कर्मण्यण्' इति अण्। कान्तं मनोज्ञम् ऋच्छति प्राप्नोति वा। 'कर्मण्यण्'] काननम्; 'सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः। बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते'—इति रामायणे (२।२८।५)। पद्मविशेषः; पुं. [कान्तं मनोज्ञं रसम् ऋच्छति प्राप्नोति, कान्त+ऋ+अण्] इक्षुविशेषः; कान्तारकः; कान्तारी; 'कान्तारतावसाविक्षुवंशकानुगुणौ मतौ'—इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः। कोविदारवृक्षः; वंशः; पुं.-क्ली. [कस्य सुखस्य अन्तम् ऋच्छति यत्र, हिंस्रसंकुलत्वात्। कान्त+ऋ+आधारे+घञ्] महावनम्; 'कैकेयान् सिन्धुसौवीरान् कान्तारगिरयश्च ये। गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गध्वं पश्चिमां दिशम्'—इति रामायणे (४।४३।११)। दुर्गमपथः (८१६); 'सिंहक्षुण्णकरीन्द्रकुम्भगलितं रक्तावतमुक्ताफलम्, कान्तारे बदरीभ्रमाद् द्रुतमगाद्भिल्लस्य पत्नी मुदा।' बिलं; छिद्रम्। २१०

कान्तिः स्त्री. [कमु कान्तौ, कन् दीप्तौ वा+भावे क्तिन्] दीप्तिः, शोभा; द्युतिः; छविः; शुभा; भा; श्रीः; भासा; भाः; अभिख्या; 'शशाङ्कः श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तस्यैवानपायिनी'—इति विष्णुपुराणे (१।८।२३)। स्त्रीशोभा; 'रूपयौवनलालित्यं भोगाद्यैरङ्गभूषणम्। शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः'—इति साहित्यदर्पणे (१३०)। इच्छा [स्पृहार्थ-कम्धातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययः] दुर्गा; 'स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च या। लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते'—इति देवीपुराणे देवीनामनिरुक्तौ ४५ अध्याये। गङ्गा; 'कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी'—इति काशीखण्डे गङ्गास्तोत्रे (२९।४०) 'कान्तिश्चन्द्रतेजोरूपा'—इति तट्टीका। ८१३

कान्दिशीकः त्रि. [कां दिशं यामि इत्याह, 'तदाहेति मा शब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति' ठक्, पृषोदरादित्वात् साधुः] भयद्रुतः; भयेन पलायितः। ४७९

कान्यकुब्जम् क्ली. [कन्याः कुब्जा न्युब्जीकृता वायुना यत्र, ततः स्वार्थे अण्] गङ्गातीरस्थपुरविशेषः; महोदयं; कन्याकुब्जं; गाधिपुरं; कौशं; कुशस्थलं; 'कन्नौज' इति भाषा। 'एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्याः पृथिवीपतिः। कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः। गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह'—इति महाभारते (३।११५।१९)। २८७

कापटिकः त्रि. [कपटेन चरति इति, ठक्] मायिकः; शठः; धूर्तः; छात्रः; अन्यमर्मज्ञः; 'तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भच्छात्रः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकः, तं वृत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात् यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत् तदानीमेव मयि वक्तव्यम्'—इति मनुसंहितायां ७।१५४ श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः। ३४९

कापिशायनम् क्ली. [कपिशैव, स्वार्थे अण्, तत्र जातम्। 'कापिश्याः ष्फक्' इति ष्फक्] मद्यं; देवता। ३३०

कापेयः त्रि. [कपेर्भावः कर्म वा, कपि+ढक्] कपिसम्बन्धी; स्त्रियां प्रमाणम्—'कच्चिन्नु खलु कापेयी सैव ते चलचित्तता।' २३२

कामः पुं. [काम्यते असौ, कर्मणि घञ्] कामदेवः; मदनः; श्रीकृष्णपुत्रः; मन्मथः; मारः; प्रद्युम्नः; मीनकेतनः; कन्दर्पः; दर्पकः; अनङ्गः; पञ्चशरः; स्मरः; शम्बरारिः; मनसिजः; कुसुमेषुः; अनन्यजः; पुष्पधन्वा; रतिपतिः; मकरध्वजः; आत्मभूः; ब्रह्मसूः; विश्वकेतुः। 'कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः'—इति कुमारे (३।६४)। इच्छा (८७९); 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते।' कामस्तु ब्रह्मणो हृदयाज्जातः, यथा—'हृदि कामो भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधोरदच्छदात्'—इति भागवतम्। वरः; 'सन्तानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा'—इति रघुवंशे (२।६५) 'कामं वरं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय' इत्यर्थः। मनोरथः; 'तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ'—इति रघुवंशे (३।६७)। महादेवः; 'गणकर्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम

एव च'—इति महाभारते (१३।१७।४१)। विष्णुः; 'कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः'—इति महाभारते (१३।१४९।४५)। बलदेवः; महाराजचूतः; काम्यः। क्ली. [कामाय हितं, काम+अण्] रेतः; निकामं; काम्यं; बाढम्; अनुमतिः; 'मनागनभ्यावृत्त्या वा काम क्ष्याम्यतु यः क्षमी'—इति माघे (२।४३)। कामम् अव्य.। अभ्यनुज्ञा। ३२

कामध्वंसी [न्] पुं. [कामं कन्दर्पं ध्वंसयतीति, काम+ध्वंस्+णिच्, णिनि] शिवः। १२

कामना स्त्री. [कम्+'अनुदात्तादेश्चेति' णिङन्ताद् भावे युच् टाप् च] इच्छा। ७१०

कामपत्नी स्त्री. [कामस्य पत्नी] कामदेवपत्नी; कामकला; रतिः। ३४

कामपालः पुं. [कामान् पालयति, काम+पाल्+अण्] बलदेवः। २९

कामम् अव्य. [कमेर्णिङन्ताद् अमु] प्रकामम्; अकामानुमतिः; 'महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ, न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते'—इति शाकुन्तले ५ अङ्के। अनुमतिः; असूया; अनुगमनम्। ७१९

कामाङ्कुशः पुं. [कामे कामोद्दीपने अङ्कुश इव, नखाघातेन कामोद्दीपनादस्य तथात्वम्] नखः; [कामस्य अङ्कुश इव] शिश्नः। ५११

कामिनी स्त्री. [अतिशयेन कामः अस्या अस्ति इति। काम+इनि+ङीप्] स्त्रीसामान्यम्; 'कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा'—इति आर्यासप्तशती (२७०)। अतिशयकामयुक्ता नारी; 'कामिनीषु विवाहेषु गवाम्भक्ष्ये तथेन्धने। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्'—इति मनुः (८।११२)। भीरुस्त्री; वन्दा; दारुहरिद्रा; मदिरा। ४८१

कामी [न्] पुं. [अतिशयेन कामयते, कम्+णिच्+णिनि] कामुकः; 'सभ्रूभङ्गं प्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघैः'—इति मेघदूते (७४)। चक्रवाकः; पारावतः; चटकः; चन्द्रः; ऋषभौषधिः; सारसपक्षी; (सर्वकामदत्वात्) विष्णुः; 'कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः'—इति महाभारते (१३।१४९।८३)। ३८१

कामुकः त्रि. [कामयते इति, 'लषपतपदेत्यादिना' उकञ्] कामी; कमिता; अनुकः; कम्रः; कामयिता; अभीकः; कमनः; कामनः; अभिकः; 'दुष्यन्तः स पुनर्भेजे स्ववंशं राज्यकामुकः'—इति भागवते (९।२३।१७)। पुं. [कम्+उकच्] अशोकवृक्षः; अतिमुक्तलता; चटकः। ३८१

कामोदा स्त्री. [कुत्सितो मोदो आमोदो यस्याः। सहृदयमनोहरत्वाभावात्] रागिणीविशेषः। १०५ अ.

काम्बोजः पुं. [कम्बोजदेशे भवः इति, अण्] कम्बोजदेशजघोटकः; सोमवल्कः; पुन्नागवृक्षः; [कम्बोजः अभिजनो यस्य, सिन्ध्वादित्वाद् अण्] म्लेच्छजातिविशेषः; 'अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत्। यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च'—इति हरिवंशे। ४३९

कायः पुं. [कायति प्रकाशते इति, अच्] मूर्तिः; देहः; शरीरम्; 'कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम्। समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भङ्गुरम्'—इति हितोपदेशः। संघः; लक्ष्यः; स्वभावः; प्राजापत्यविवाहः; 'आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः'—इति मनुः (३।३८)। मूलधनम्; 'कायाविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका'—इति नारदः। क्ली. मनुष्यतीर्थं; [कः प्रजापतिर्देवतास्य, 'कस्येत्' इत्यण् इदन्तादेशश्च ततः आदिवृद्धिः] प्राजापत्यतीर्थं; स्वल्पाङ्गुल्योर्मूलं; कनिष्ठानामिकयोरधोभागः; 'अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते। कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः'—इति मनुः (२।५९)। ५१०

कायस्थः पुं. [कायेषु सर्वभूतशरीरेषु अन्तर्यामितया तिष्ठतीति। काय+स्था+क। काये ब्रह्मकाये तिष्ठतीति] जातिविशेषः; कूटकृत्; पञ्जीकरः; करणः; पञ्जिकारकः। 'क्षणं ध्यानस्थितस्यास्य सर्वकायाद्विनिर्गतः। दिव्यरूपः पुमान् हस्ते मसीपात्रं च लेखनी। चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्मराजसमीपतः। प्राणिनां सदसत्कर्मलेखाय स निरूपितः। ब्रह्मणातीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्योर्यज्ञभुक् स वै। भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजैः। ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते। नानागोत्राश्च तद्वंश्याः कायस्था भुवि सन्ति वै'—इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डम्। परमात्मा; 'कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न

जायते। कायस्थोऽपि न भुञ्जानः कायस्थोऽपि न बध्यते' —इति उत्तरगीतायाम्। ५८६

कारणम् क्ली. [कार्यतेऽनेन। णिजन्तात् कृञो ल्युट्] येन विना यन्न भवति तत्; हेतुः; बीजं; निमित्तं; प्रत्ययः; 'यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच् चराचरम्। कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु'—इति विष्णुपुराणे (१।१७।३०)। करणं; [कृञ् हिंसायाम्+स्वार्थे णिच्, भावे ल्युट्] वधः; मूलम्, आदिः; 'ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम्। प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम्'—इति मनुः (११।८४)। ८६४

कारणा स्त्री. [कृञ् हिंसायाम्, णिजन्तात् कृञो 'ण्यासश्रन्थेति' युच्, ततः टाप्] यातना; गाढवेदना; नरकरुजा; यमयातना। ६२६

कारणिकः त्रि. [करणैः कारणैर्वा चरति। 'चरतीति' ठक्] परीक्षकः। ३८९

कारण्डवः पुं.–स्त्री. ['ञमन्ताड्डः' इति रमेर्ड, रण्डः। ईषत् रण्डः, 'ईषदर्थे' इति कोः कादेशः। कारण्डं वाति, वा गतौ+'आतोऽनुपेति'क। करण्डस्येदं कारण्डं तदाकारं वाति वा] हंसविशेषः; 'कारण्डवाननविघट्टितवीचिमालाः, कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः'—इति ऋतुसंहारे शरद्वर्णने (८)। २५४

कारा स्त्री. [कीर्यंते क्षिप्यते दण्डार्हो यस्याम्। कॄ विक्षेपे, भिदादित्वाद् अङ, 'ऋदृशोऽङीति' गुणे दीर्घत्वं निपात्यते] कारागारं; बन्धनालयः; बन्धनं; बन्धनगृहं; दूती; प्रसेवकः; पीडा; सुवर्णकारिका। ६२६

कारुः त्रि. [करोति इति, कृ+उण्] शिल्पी; कारुकः; 'कारयित्वा तु कर्माणि कारुं पश्चान्न वञ्चयेत्'–इति कूर्मपुराणे। 'कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च। गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति'—मनुः (४।२१९)। कारकः; 'राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः। सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्'—इति भट्टिः। पुं. विश्वकर्मा; [भावे उण्] शिल्पम्। ५९३

कारुण्यम् क्ली. [करुणः करुणावान् तस्य भावः, करुणैव वा, ष्यञ्] करुणा; 'मुनेः शिष्यसहायस्य कारुण्यं समजायत'—इति रामायणे (१।२।१५)। ८२३

कार्तस्वरम् क्ली. [कृतस्वरे आकरभेदे भवम्, अण्। कृताः पठिताः स्वरा येन स कृतस्वरः सामगानकर्ता, तस्मै दक्षिणात्वेन देयं वा। 'शेषे' इत्यण्] स्वर्णम्; 'स तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः'—इति माघे (१।२०)। धूस्तूरः। १७४

कार्तान्तिकः पुं. [कृतान्तं वेत्ति, 'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' इति ठक्] ज्योतिर्वित्; दैवज्ञः; ज्योतिषी। ४०३

कार्तिकेयः पुं. [कृत्तिकानामपत्यम्, 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्] शिवपुत्रः; अग्निपुत्रः; 'कुमारश्चाभवत् तत्र तरुणार्कसमद्युतिः। वह्नितेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः। ततस्ता देवता ऊचुः कार्तिकेय इति प्रभुः। पुत्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशयः'—इति वाल्मीकिरामायणम्। 'कार्तिकेयं महाभागं मयूरोपरिसंस्थितम्। तप्तकाञ्चनवर्णाभं शक्तिहस्तं वरप्रदम्। द्विभुजं शत्रुहन्तारं नानालङ्कारभूषितम्। प्रसन्नवदनं देवं सर्वसेनासमावृतम्' –इति कार्तिकेयपूजापद्धतिः। अथ कार्तिकेयपर्यायाः— महासेनः; शरजन्मा; षडाननः; पार्वतीनन्दनः; स्कन्दः; सेनानीः; अग्निभूः; गुहः; बाहुलेयः; तारकजित्; विशाखः; शिखिवाहनः; षाण्मातुरः; शक्तिधरः; कुमारः; क्रौञ्चदारणः; आग्नेयः; दीप्तकीर्तिः; अनमेयः; मयूरकेतुः; धर्मात्मा; भूतेशः; महिषार्दनः; कामजित्; कामदः; कान्तः; सत्यवाक्; भुवनेश्वरः; शिशुः; शीघ्रः; शुचिः; चण्डः; दीप्तवर्णः; शुभाननः; अमोघः; अनघः; रौद्रः; प्रियः; चन्द्राननः; दीप्तशक्तिः; प्रशान्तात्मा; भद्रकृत्; कूटमोहनः; षष्ठीप्रियः; पवित्रः; मातृवत्सलः; कन्याहर्ता; विभक्तः; स्वाहेयः; रेवतीसुतः; प्रभुः; नेता; नैगमेयः; सुदुश्चरः; सुव्रतः; ललितः; बालक्रीडनप्रियः; खचारी; ब्रह्मचारी; शूरः; शरवणोद्भवः; विश्वामित्रप्रियः; देवसेनाप्रियः; वासुदेवप्रियः; प्रियकः; गाङ्गः; स्वामी; द्वादशलोचनः; सिद्धसेनः; शम्भुतनयः; देवसेनापतिः; बालचर्यः; कृकवाकुध्वजः; महाबाहुः; युद्धरङ्गः; शिखिध्वजः; पावकात्मजः; रुद्रसूनुः; षट्शिराः; दितिजान्तकः। १९

कार्पटिकः पुं. [कार्पटम् अन्तस्तत्त्वं वेत्ति इति, कर्पटेन चरति इति वा। ठक्। कार्पटोऽस्त्यस्य वा, ठन्] मर्मवेत्ता; तीर्थसेवी; 'सायं च तत्रैव बहिः सकुटुम्बस्तरोस्तले। समावसत् कार्पटिकैः सोऽन्यदेशागतैः सह'—इति कथासरित्सागरे। ३४९

कार्पासम् त्रि. [कर्पास्याः विकारे अवयवे वा अण्, बिल्वाद्यण् वा] कार्पासजातवस्त्रादि; फालं; बादरम्; 'श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम्'—इति महाभारते (२।५०।२४)। पुं.– क्ली. [कर्पास एव, स्वार्थे अण्] कर्पासवृक्षः; 'कपास' इति भाषा। अस्य पत्रादिना सर्पदष्टः पुरुषो नीरोगो भवति, इदानीं पत्रादीनां व्यवहारक्रम उच्यते। दंशनानन्तरमेव दष्टं पुरुषं सार्द्धद्वितोलकपरिमितः कार्पासरसः पाययितव्यः। अथ क्षतप्रदेशं विधौतं परिष्कृतं च विधाय तत्र पत्ररसः प्रदेयः। एवं कृतेऽपि यदि शरीरस्य कश्चिदंशः स्फीतो भवेत् तदा तत्रैव एतत्पत्ररसेन पेषयितव्यम्। आरोग्याप्तिपर्यन्तम् प्रतिसपाददण्डमेवं कृते सर्पदष्टः पुरुषः सुस्थो भविष्यतीति निश्चयः। ५५०

कार्मणम् क्ली. [कर्मैव इति, कर्मन्+'तद्युक्तात् कर्मणोऽण्' इति अण्। कर्मणे हितमिति, अण् वा] मूलकर्म; ओषध्यादिमूलकं यत् त्रासनोच्चाटनस्तम्भनवशीकरणादिकर्म तत्; 'चाटु चाकृतकसभ्रममासां कार्मणत्वमगमन् रमणेषु'—इति माघे (१०।३७)। 'काचित्कार्मणतत्त्वज्ञा काचिन्मौक्तिकगुम्फिका' —इति काशीखण्डे (४५।९)। [कर्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य इति, अण्] कर्मठे त्रि.। ७१६

कार्मुकम् क्ली. [कर्मणे प्रभवतीति, 'कर्मण उकञ्' इति उकञ्] धनुः; 'धनुष' इति भाषा। 'कार्मुकेणेव गुणिना बाणः सन्धानमेष्यति'—इति माघे (२।९७)। पुं. [कार्मुकं धनुः साध्यत्वेनास्त्यस्य इति, अच्। कर्मणे कार्याय प्रभवतीति, कर्मन्+उकञ्] कर्मक्षमे त्रि.। श्वेतखदिरः; हिज्जलः; महानिम्बः। ४६४।

कार्मुककोटिः स्त्री. [कार्मुकस्य धनुषः कोटिः] अटनिः। ४६५

कालः पुं. [कलयति आयुः। कल् संख्याने, पचाद्यच् ततः प्रज्ञाद्यण्। यद्वा कालयति सर्वाणि भूतानि, कल् प्रेरणे, ण्यन्तात् पचाद्यच्] यमः; 'आपतन्तीं च तां दृष्ट्वा कालदण्डोपमां गदाम्'—इति रामायणे (३।३५।४३)।(१०५) क्षणदण्डमुहूर्तप्रहरदिनरात्रिपक्षमासायनवत्सरादिः; दिष्टः; अनेहा; समयः; 'जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः। परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः।' 'परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज। व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम्'—इति विष्णुपुराणे (१।२।१४)। मृत्युः (६२८); 'दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान्। भगीरथस्तस्य पुत्रस्तेपे स सुमहत्तपः'—इति भागवते (९।९।२)। कृष्णवर्णः (७३४); कृष्णगुणवति त्रि.। 'उद्यतायुधनिस्त्रिंशे रथे च समलङ्कृते। कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः'—इति रामायणे (६।६१।२)। महाकालः; शनिः; कासमर्दः; रक्तचित्रकः; रालः; कोकिलः; शिवः; (सर्वकलनात्); विष्णुः (कालनियन्तृत्वात्); पर्वतविशेषः; क्ली. लौहं; कक्कोलं; कालीयकम्। ७१

कालक्रियामानम् क्ली. [गीतिवाक्ये कालः क्रिया च मीयेते अनेन इति। मा+करणे ल्युट्] तालः। ९४

कालकूटम् क्ली. [कालं शिवमपि कूटयति अवसादयति, यद्वा कालस्य मृत्योः कूटम् आयोजनं समष्टिः दूत इव वा] विषम्; 'न भेतव्यं कालकूटाद् विषाज्जलधिसम्भवात्'—इति भागवते (८।६।२५)। बोलं; पुं.– क्ली. [कालस्य मृत्योः कूटः छद्मदूतः इव] स्थावरविषभेदः; 'अहो बकी यं स्तनकालकूटं जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी'—इति भागवते (३।२।२३)। 'देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः। दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः। निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्तितः। सोऽहिक्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्'—इति भावप्रकाशः। देशविशेषः; 'कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम्। रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च'—इति महामहाभारते (२।२०।२६)। ६४७

कालखण्डम् क्ली. [कालं कृष्णं खण्डम्] यकृत्; दक्षिणकुक्षिस्थमांसपिण्डम्। ६३५

कालशेयम् क्ली. [कलश्यां भवम्, कलशी+ढक्] कालसेयं; तक्रम्। २७५

कालसेयम् क्ली. [कलस्यां+भवम्, कलसी+ढक्] कालशेयं, तक्रम्। २७५

कालायसम् क्ली. [कालं च तत् अयश्चेति, 'अनोश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः'— इति टच्] लौहम्; 'ददर्श वीक्षमाणश्च परिघं तोरणाश्रयम्। तमादाय महाबाहुः कालायसमयं दृढम्'—इति रामायणे

(५।४९।३२)। 'लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी।' १७१

कालिन्दी स्त्री. [कलिन्दाख्यपर्वते तत्सन्निहितदेशे वा जाता, कलिन्दात् निःसृता वा, 'तत्र भवः' इति अण्, ततो ङीप्] यमुनानदी; 'उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः। निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः'—इति रघुवंशे (१५।२७)। रक्तत्रिवृत्। ६७४

कालिन्दीकर्षणः पुं. [कालिन्दीं कर्षति यः। कृष्+कर्तरि ल्यु। कालिन्द्याः कर्षणो वा] बलदेवः; कालिन्दीभेदनः। २९

कालिन्दीभेदनः पुं. [कालिन्दीं भिनत्ति, भिद्+कर्त्तरि ल्यु, कालिन्द्या भेदनो वा] बलदेवः। २९

कालिन्दीसोदरः पुं. [कालिन्द्याः सोदरः सहोदरः] यमुनाभ्राता; यमः। ७१

काली स्त्री. [कालः कृष्णवर्णोऽस्त्यस्याः, काल+'जानपदकुण्डगोण' इत्यादिना ङीष्, कालः शिवः तस्य पत्नीति, ङीष्] कालिका; अम्बिकाललाटनिनिष्क्रान्ता देवी; 'ततः कोपं चकारोच्चैरम्बिका तानरीन् प्रति। कोपेन चास्या वदनं मसीवर्णमभूत्तदा। भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद् द्रुतम्। काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी'—इति मार्कण्डेयपुराणे (८७।५)। शान्तनुराजपत्नीः; वृश्चिकालीवृक्षः; लता; भीमसेनपत्नी; मातृका। १५

कालेयम् क्ली. [कं सुखम् आलेयम् आदेयं यस्मात्] कालेयकं; कालीयनामपीतवर्णसुगन्धिकाष्ठं; कालीयकम्; 'तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैलामाश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्'—इति कुमारसम्भवे (७।९)। [कलाये रक्तधारिण्यै हितम् इति ढक्] कालखण्डं; यकृत्; पुं. [कालाया अपत्यं, ढक्] दैत्यभेदः; 'कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः। प्रविख्याता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः। विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च। क्रोधशत्रुस्तथैवान्यः कालेया इति विश्रुताः।' ५४३

काल्या स्त्री. [कालः प्राप्तोऽस्याः, 'उपसर्या काल्या प्रजने' इति कालाद्यत्, टाप् च] गर्भग्रहणप्राप्तकाला ऋतुमती गौः; उपसर्या। २७२

काव्यः पुं. [कवेः भृगोरपत्यं पुमान् इति, 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्य, यञ् इति केचित्] शुक्राचार्यः; 'जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम्। पौरोहित्येन याज्यत्वे काव्यं तूशनसं परे'—इति महाभारते (१।७६।६)। तामसमन्वन्तरीयऋषिविशेषः; 'ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्बलकस्तथा। पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्'—इति मार्कण्डेये (७४।५९)। क्ली. [कवेरिदं कर्म भावो वा, ष्यञ्] ग्रन्थः; रसयुक्तवाक्यम्; 'वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः। उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्कारशीतयः'—इति साहित्यदर्पणे। ४२

काशः पुं.- क्ली. [काशते दीप्यते शोभते इति यावत्, काशृ दीप्तौ, पचाद्यच्] तृणभेदः; 'कास' इति भाषा। तत्पर्यायाः—काशकः; इक्षुगन्धा; पोटगलः; कासः; काशी; काशा; वायसेक्षुः; काण्डेक्षुः; अमरपुष्पकः; काशकः; वनहासकः; इक्ष्वरिः; काकेक्षुः; इक्षुरः; इक्षुकाण्डः; शारदः; सितपुष्पकः; नादेयः; दर्भपत्रः; लेखनः; काण्डकाण्डकः; कच्छलकारकः; 'काशः काकेक्षुरुद्दिष्टः स स्यादिक्षुरसस्तथा। इक्ष्वालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः। काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाके हिमः सरः। मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगजित्'—इति भावप्रकाशः। पुं. [केन जलेन कफात्मकेन अश्यते व्याप्यतेऽत्र। क+अश्+अधिकरणे घञ्] क्षुतम्; रोगविशेषः; क्षवथुः; काशिका; कासः [कासृ कुशब्दे, ण्यन्तात् पचाद्यच्, कासो दन्त्यान्तः। काशयति कुत्सितशब्दं कारयति काशः। कश् शब्दे इत्यस्मात् ण्यन्तात् पचाद्यचि काशस्तालव्यान्तश्च। 'शालूरकाशशल्लक्य' इत्युष्मभेदे दन्त्यतालव्यान्तमध्ये पाठात्। 'वाराणस्यां भवेत् काशी क्षवथौ ना तृणेऽस्त्रियाम्'—इति तालव्यान्तेषु रभसः।] 'पिप्पली कट्फलं शुण्ठी शृङ्गी भार्ङ्गी तथोषणम्। कारवी कण्टकारी च सिन्धुवारो यवानिका। चित्रको वासकश्चैषां कषायं विधिवत् कृतम्। कफकाशविनाशाय पिबेत् कृष्णारजोयुतम्'—इति भावप्रकाशः। 'अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका। शृङ्गं पुनर्नवा शुण्ठी जग्धा काशं निहन्ति वै'—इति गारुडे १९९ अध्यायः। १९१

काशिः स्त्री. [काश्+'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन]

काशी; काशिका; वाराणशी; शिवपुरी; 'तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम्। सद्वृत्तं देवसङ्काशं स्वयमेवानयस्व हि।' मुष्टिः; 'आप इव काशिना संगृभीतो असन्नस्त्वासत इन्द्र वक्ता' --इति ऋग्वेदे (७।१०४।८) 'काशिना मुष्टिना' इति भाष्यम्। सूर्ये पुं.। २८७

काशी स्त्री. [काशते शिवत्रिशूलोपरि। काशृ दीप्तौ+अच्, गौरादित्वाद् ङीष्, काश्+इन् ङीष् वा। अयवा काशयति प्रकाशयति इदं सर्वं या, काश्+णिच्, अच्, ङीप्] तीर्थविशेषः; शिवपुरी; वाराणसी; तीर्थराजी; तपःस्थली; काशिका; काशिः; अविमुक्तम्; आनन्दवनम्; आनन्दकाननम्; अपुनर्भवभूमिः; रुद्रावासः; महाश्मशानं; चिच्छक्तिः; सुषुम्णाख्या नाडी; काशतृणं; मुष्टिः। २८७

काश्मीरजम् क्ली. [काश्मीरे जातम्, जन्+'सप्तम्यां जनेर्डः' इति ड] कुङ्कुमं; कश्मीरजन्म; काश्मीरं; कुष्ठं; पुष्करमूलम्। ५४३

काश्यपी स्त्री. [कश्यपस्येयम्, 'तस्येदम् 'इत्यण्, स्त्रियां ङीप्] पृथिवी; 'अथागम्य महाराज! नमस्कृत्य च कश्यपम्। पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः'—इति महाभारते (१३।१५४।७)। प्रजा। १५७

काष्ठम् क्ली. [काशते दीप्यते, काशत्यनेन वा, काश्+'हनिकुषी' त्यादिना क्थन्, 'व्रश्चेति' षत्वम्, 'तितुत्रेति' नेट्] दारु, 'काठ' इति भाषा। 'ससारमतिशुष्कं यद् मुष्टिमध्ये समेष्यति। तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम्।' ४९३

काष्ठतट् [क्ष्] पुं. [काष्ठं तक्षति, तक्षू तनूकरणे, क्विप्] वर्णसङ्करजातिविशेषः; तक्षा; वर्धकिः; त्वष्टा; रथकारः; काष्ठतक्षकः, 'बढई' इति भाषा। ५८७

काष्ठा स्त्री. [काशते प्रकाशते, काश् दीप्तौ, 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' इति क्थन्। 'व्रश्चेति' षत्वं ततः टाप्] दिक्; 'स्फुरति विशदमेषा पूर्वकाष्ठाङ्गनायाः'—इति माघे (११।१२)। स्थितिः; सीमा; कुमारसभवे (५।३८)। उत्कर्षः; 'इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तम् अव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः'—इति कठश्रुतौ। अष्टादशनिमेषात्मककालः; 'निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला'—इति मनुः (१।६४)। पञ्चदशनिमेषात्मककालः; 'काष्ठा पञ्चदश ख्याता निमेषा मुनिसत्तम'--इति विष्णुपुराणे (१।३।७)। दारुहरिद्रा; कश्यपपत्नीभेदः; 'अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्ठा सुरसा इला'—इति भागवते (६।६।२५)। (८३७) कालविशेषः; प्रकर्षः; उत्कर्षः। १००

कासः पुं. [कासतेऽनेन। कासृ शब्दकुत्सनयोः, 'हलश्च' इति घञ्] काशतृणं; (६०१) रोगविशेषः; क्षवथुः, 'खांसी' इति भाषा। 'पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः। क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्'—इति माधवकरः। शोभाञ्जनम्। १९१

कासरः पुं. [के जले आसरति, आ+सृ+अच्। महिषस्य प्रायेण जलत्रासात्तथात्वम्] महिषः; 'व्यारोषं मानिन्यास्तमो दिवः कासर कलमभूमेः। बद्धमलिं च नलिन्याः प्रभातसन्ध्यापसारयति'—इति आर्यासप्तशती (५२१)। २२७

कासारः पुं. [कास्+'तुषारादयश्च' इति आरन् प्रत्ययः। कस्य जलस्य आसारो यत्र वा। अथवा कासं शब्दम् ऋच्छति प्राप्नोति जलगमनपतनादिकाले। ऋ+'कर्मण्यण्' इति अण्] सपद्मो निष्पद्मो वा महाजलाशयः; सरोवरः; 'दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशोकलतिका-विकासः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति'—इति गीतगोविन्दे (२।२०)। ६७५

किंवदन्तिः स्त्री. [किम्+वद्+झिच्] किंवदन्ती, जनश्रुतिः। १४७

किंवदन्ती स्त्री. [किम्+वद्+झिच्, ङीष्] जनश्रुतिः; सत्यः असत्यो वा लोकवादः; 'अस्ति किलैषा किंवदन्ती अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समुत्पत्स्यते'— इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम्। १४७

किंशारुः पुं. [किं किञ्चित् कुत्सितं वा शृणातीति, शृ हिंसायाम् + 'किञ्जरयोः श्रिणः'—इति ञुण्] सस्यशूकम्। बाणः (७९१); कङ्कपक्षी। ५७९

किंशुकः पुं. [किञ्चित् अवयवैकदेशः शुक इव, शुक-

तुण्डाभपुष्पत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्] पलाशवृक्षः; 'पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः। क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः'—इति भावप्रकाशः। 'तयोः कृतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः। पुष्पिताविव निष्पत्रौ यथा शाल्मलिकिंशुकौ'—इति रामायणे (६।६८।३१)। पलाशपुष्पादयोऽपि; 'रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः। विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः'—इति चाणक्ये (७)। नन्दीवृक्षः। १९७

किकिदीविः पुं. [किकीति अस्फुटनादं कुर्वन् दीव्यति। 'कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिविः' इति क्विन् निपातनात् ह्रस्वदीर्घव्यत्ययेन सिद्धम्] स्वर्णचातकः; नीलकण्ठः; चाषः; चासः; किकीदीविः; किकी; दिविः; किकिः; किकिदिवः; किकीदिविः; किकीदिवः; स्वर्णचूडः। [अकारान्तपक्षे कप्रत्ययान्तः, शिष्टप्रयोगाद् इकारे ह्रस्वदीर्घव्यत्यास ऊह्यः] २४७

किङ्करः त्रि. [किञ्चित् करोति, 'दिवाविभेत्यत्र' कियत्तद्बहुष्वित्यच्] दासः; 'विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप। सर्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः'—इति पुराणे। ३६५

किङ्किणी स्त्री. [किमपि किञ्चिद् वा कणति। कण् शब्दे+इन्+ङीप् च, पृषोदरादित्वात् साधुः] कट्याभरणविशेषः; क्षुद्रघण्टिका; कङ्कणी; किङ्किणिका; किङ्किणिः; क्षुद्रघण्टी; प्रतिसरा; किङ्कणीका; कङ्कणिका; क्षुद्रिका; घर्घरी, 'घुँघुरू' इति भाषा। 'किङ्किणीस्वननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः'—इति महाभारते (१३।५३।३१)। विकङ्कतवृक्षः। ५६०

किङ्किरातः पुं. [किङ्किरं रक्तवर्णत्वम् अतति पुष्पकाले निरन्तरं प्राप्नोति, किङ्किर+अत्+अण्] वृक्षविशेषः; पुष्पवृक्षविशेषः; हेमगौरः; पीतकः; पीतभद्रकः; विप्रलोभी; पीताम्लानः; षट्पदानन्दः; 'किङ्किरातो हैमगौरः पीतकः पीतभद्रकः। किङ्किरातो हिमस्तिक्तः कषायश्च हरेदसौ। कफपित्तपिपासास्रदाहशोषवमिक्रिमीन्'—इति भावप्रकाशः। अशोकवृक्षः; कामदेवः; शुकपक्षी; कोकिलः; रक्ताम्लानः। २०७

किञ्चन अव्य. [किम् च. चन च] असाकल्यम्; अकात्स्र्न्यम्। पुं. [किम्+चन्+अच्] हस्तिकर्णपलाशः। 'असाकल्ये तु किञ्चन'—इत्यमरः। ८८२

किञ्चित् अव्य. [किम् च चित् च, पदद्वयम्] अल्पम्; ईषत्; मनाक्; असाकल्यम्; 'चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये। वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित् कर्मकोटिभिः'—इति विवेकचूडामणौ (११)। ६८८

किञ्चिलिकः पुं. [किञ्चित् चुलुम्पति, चुलुम्प् इति सौत्रधातुः, डु, संज्ञायां कन्, पृषोदरादित्वाद् उभयत्र उस्थाने इत्वम्] किञ्चुलुकः। ६६२

किञ्चुलुकः पुं. [किञ्चित् चुलुम्पति, चुलुम्प्+डु+संज्ञायां कन्] कीटविशेषः; महीलता; गण्डूपदः, 'कँचुआ' इति भाषा। 'बाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलूकास्तथान्तराः'—इति हारीते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये। ६६२

किञ्जल्कः पुं. [किम्+जल+बाहुलकात् क] केसरः; पद्मकेसरः; 'किञ्जल्कः केसरः प्रोक्तश्चाम्पेयश्चापि स स्मृतः। किञ्जल्कः शीतलो रूक्षः कषायो ग्राहकोऽपि सः। कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित्'—इति भावप्रकाशः। 'दूर्वासोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठाशैलबालुका'—इति वैद्यचक्रदत्तः। क्ली. [किञ्चित् जलति, जल् अपवारणे+बाहुलकात् क] नागकेशरपुष्पं; पद्माभ्यन्तरस्थकेशाकारं करहाटकवेष्टनं; मकरन्दः; केसरं; किञ्जं; पीतपरागः; तुङ्गं; चाम्पेयकम्; 'स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम्। ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत्'—इति रघुवंशे (१५।५२)। ६८२

किट्टम् क्ली. [केदति निर्गच्छति, गत्यर्थेति क्त, आगमशास्त्रानित्यत्वान् नेट्] पुरीषम्; 'शेषं किट्टं च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते'—इति भावप्रकाशः। ६३७

कितवः पुं. [कितं वायति कितेन वाति वा। कित+वा+क] अक्षदेवी; 'जटिलञ्चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा। याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्। —इति मनुः (३।१५१)। धुस्तूरः; 'कितवाङशयोर्बीजं नागरं सहरीतकम्। चूर्णीकृत्यार्द्रकरसैः' इति वैद्यककषायसंग्रहे। मत्तः; वञ्चकः; 'स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम्। प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो यथा।' धूर्तः; 'अस्थिररागः कितवो मानी चपलो विदूषकस्त्वमसि। मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा ऋजुर्भवसि'—इति आर्या-

सप्तशती (३३)। खलः; 'यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः'—इति महाभारते (१।१।१५६)। रोचनानामगन्धद्रव्यम्। ३८८

किन्नरः पुं.–स्त्री. [किं कुत्सितो नरः; अश्वमुखत्वात् तथात्वम्] देवयोनिविशेषः; स तु अश्वमुखत्वात् कुत्सितनरः; स्वर्गगायकः; तुम्बुरुप्रभृतिः; किम्पुरुषः; तुरङ्गवदनः; मयुः; अश्वमुखः; गीतमोदी, हरिणनर्तकः; 'राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा। यक्षाश्च मनुजव्याघ्र! पुत्रास्तस्य च धीमतः'—इति महाभारते (१।६६।७)। अर्हदुपासकविशेषः। ८२, ८७

किन्नरेश्वरः पुं. [किन्नराणाम् ईश्वरः] किन्नरेशः; कुबेरः; किम्पुरुषेश्वरः। ७८

किम्पचानः त्रि. [किं कुत्सितं कस्मैचिदपि न दत्त्वा केवलम् आत्मार्थं पचतीति। पच्+आनच्] किम्पचः; कृपणः। ३४७

किम्पाकः पुं. [कुत्सितः पाकः परिणामो यस्य] महाकाललता; 'न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्षयन्'—इति रामायणे (२।६६।६)। त्रि. [किं कथमपि पाकः शिक्षाप्रकारो यस्य] मातृशासितः। २०३

किम्पुरुषः पुं. [कुत्सितः पुरुषः] किन्नरः; 'पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे'—इति कुमारसम्भवे (३।३८)। लोकभेदः; आग्नीध्रस्य नवपुत्राणामेकः; 'जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम! तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा इव। नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः। हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः'—इति विष्णुपुराणे (२।१।१६–१७)। ८२

किरः पुं. [किरति विक्षिपति मलोपलक्षितस्थलम्। कॄ+क] शूकरः। २२६

किरणः पुं. [कीर्यते विक्षिप्यते इति। 'कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः' इति क्यु] सूर्यरश्मिः; चन्द्ररश्मिः; रत्नरश्मिः; सामान्यरश्मिः; अस्रः; मयूखः; अंशुः; गभस्तिः; घृणिः; धृष्णिः; भानुः; करः; मरीचिः; दीधितिः; त्विट्; द्युतिः; आभा; प्रभा; विभा; रुक्; रुचिः; भाः; छविः; दीप्तिः; रश्मिः; अभीषुः; महः; ज्योतिः; सहः; रोचिः; शोचिः; त्विषाः; पृश्निः; प्रकाशः; आतपः; द्योतः; पादः; आलोकः; वसुः; ऋषिः; भामः; घर्मः; लोकः; अर्चिः; भासः; वीचिः; हेतिः; धाम; वर्चः; शुष्म; तेजः; ओजः; 'भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः, स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः'—इति रघुवंशे (५।७४)। सूर्यः। ३८

किरातः पुं. [किरं अवस्करादेर्निक्षेपस्थानभूमिम् अतति सततम् अटतीति। अत्+अण्। यद्वा किरं शूकरादिकम् अतति हिनस्तीति, अच्] म्लेच्छभेदः; निषादः; 'कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेनामन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्यैः'—इति किरातार्जुनीये (१२।५५)। अल्पतनुः (६११); भूनिम्बः; 'चिरायता' इति भाषा। 'पर्पटाब्दामृताविश्वाकिरातैः साधितं जलम्। पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम्'—इति शार्ङ्गधरे (२।२१७)। ५९९

किरिः पुं. [किरति समलभूमिम्, 'कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यः'—इति इ प्रत्ययः] शूकरः। २२६

किरीटः पुं.– क्ली. [किरति कीर्यतेऽनेन वा। 'कॄतॄकृषिभ्यः कीटन्' इति कीटन्] मुकुटः। ५६५

किर्मीरः पुं. [कॄ+गम्भीरादित्वाद् ईरन्, निपातनात् साधुः] कर्बुरवर्णः; तद्वर्णयुक्ते त्रि.। नागरङ्गवृक्षः; राक्षसविशेषः; 'प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम्। अहं बकस्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः'—इति महाभारते (३।११।२२)। ७४१

किल अव्य. [किल्+क] वार्ता, संभाव्यम्; अनुनयार्थं; निश्चयः; 'इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति। ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति'—इति शाकुन्तले १ अङ्के। ८७४

किलाटः पुं. [किलेन श्वैत्येन अटति। किल+अट्, अच्] क्षीरविकृतिः; दधिकूर्चिकातक्रकूर्चिकयोः पिण्डः; किलाटकः; किलाटी; कूर्चिका; 'नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः'–इति भावप्रकाशः। 'पीयूषो मोरटं चैव किलाटा विविधाश्च ये। दीप्ताग्नीनाम् अनिद्राणां सर्वे एते सुखप्रदाः। गुरवस्तर्पणा वृष्या बृंहणाः पवनापहाः'—इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये। ३२४

किलासम् क्ली. [किलं वर्णम् अस्यति क्षिपति विकृतं करोति इति यावत्। किल+अस्+'कर्मण्यण्' इति अण्] रोगविशेषः; सिध्मा; सिध्मं; त्वक्पुष्पं; त्वक्पुष्पी; 'वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो निन्दा

सुराणां गुरुधर्षणं च। पापक्रिया पूर्वकृतं च कर्म हेतुः किलासस्य विरोधि चान्नम्'—इति चरके चिकित्सास्थाने ६ अध्याये। ६०२

किल्विषम् क्ली. ['किलेर्टुक् च' इति टिषच् वुगागमश्च] पापम्; अपराधः; 'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्विषैः'—इति गीता। रोगः। ६२७

किशलयम् क्ली.– पुं. [किञ्चित् शलति। शल् चलने + बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः, पृषोदरादित्वान्मलोपे साधुः] पल्लवः; किशलं; किसलयम्; 'कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः, भिन्नो रागः किशलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन'—इति शाकुन्तले १ अङ्के। १८५

किशोरकः पुं. [किञ्चित् शृणाति, शॄ हिंसायाम् 'किशोरादयश्च' इति ओरन्, निपातनात् साधुः। संज्ञायां कन्] अश्वशिशुः; तैलपर्ण्योषधिः; सूर्यः; तरुणावस्थः; एकादशवर्षावधिपञ्चदशवर्षपर्यन्तवयस्कः; कैशोरावस्थायुक्ते त्रि.। 'कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि। कैशोरमापञ्चदशाद् यौवनं च ततः परम्।' १८५

कीकसम् क्ली. [की इति कुत्सितेन रक्तादिना देहाभ्यन्तरे कसति उत्पद्यते। की + कस् + अच्] अस्थि। ६३२

कीचकः पुं. [चीकयति शब्दायते, चीक् मर्षणे 'चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च' इति वुन् आद्यन्तविपर्ययश्च] अनिलयोगात् शब्दायमानवंशः; सरन्ध्रकवंशः; 'यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन'—इति कुमारसम्भवे (१।८)। राक्षसविशेषः; दैत्यभेदः; वृक्षविशेषः; नलः; केकयराजपुत्रः; स च विराटराजस्य श्यालः सेनापतिश्च। 'सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम्। तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव। कीचकःकामयामास कामबाणप्रपीडितः'—इति महाभारते (४।१३।५)। देशविशेषः, तत्र बहुवचनान्तोऽयम्। 'मत्स्यान् त्रिगर्तान् पञ्चालान् कीचकानन्तरेण च। रमणीयान्वनोद्देशान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च'—इति महाभारते (१।१५७।२)। २०४

कीटः पुं. [कीट् + अच्] कृमिजातिः; 'कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम्'—इति मनुः (१।४०)। 'सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः। दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः। दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्वणः।' ६३६

कीटम्, किट्टम् क्ली. [केटति लोहादिधात्ववयवाद् निर्गच्छतीति। गत्यर्थेति क्त। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नेट्] मलः; पुरीषम्; 'आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः। शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तिं मूत्रत्वमाप्नुयात्। शेषं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते'—इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे। ६३७

कीनाशः पुं. [क्लिश्नातीति, क्लिश् विबाधने वधे वा, 'क्लिशेरीच्चोपधाया लोपश्च लो नाम च' इति कन् उपधाया ईत्वं ललोपो नामागमश्च] यमः; 'विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम्'—इति माघे (१।७२)। वानरविशेषः; त्रि. कर्षकः; 'कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च। विप्रस्योद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः'—इति मनुः (९।१५०)। क्षुद्रः (३४७); पशुघाती। ७१

कीरः पुं. [कीति अव्यक्तम् ईरयतीति। की + ईर् + णिच्, अच्] शुकपक्षी; 'खगवागियमित्यतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरगीरिव'—इति नैषधे (२।१५)। क्ली. [कीलति बध्नाति शरीरम्। कील् + अच् लस्य र] मांसम्। २४८

कीर्णः त्रि. [कीर्यतेऽसौ, कॄ + कर्मणि क्त] आच्छन्नः; विक्षिप्तः; 'ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः, पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम्। शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा, पश्योदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति'—इति शाकुन्तले १ अङ्के। हिंसितः। ७०२

कीर्तिः स्त्री. [कॄ + क्तिन्। यद्वा कृत् संशब्दने, 'ह्वपिषिरुहीति' इरादिकार्ये इन्] सुख्यातिः; यशः; समज्ञा; समाज्ञा; समाख्या; समज्या; अभिख्या; श्लोकः; वर्णः; कीर्तना; 'दानादिप्रभवा कीर्तिः शौर्यादिप्रभवं यशः'—इति माधवी। प्रसादः; शब्दः; दीप्तिः; मातृकाविशेषः; विस्तारः; कर्दमः। १५३

कीलः पुं.– स्त्री. [कील्यते रुध्यतेऽसौ अनेनात्र वा, कील् बन्धने + कर्मणि करणेऽधिकरणे च यथायथं घञ्, पुंसीति घ वा] अग्निशिखा; वह्निज्वाला; शङ्कुः (७९७); 'या लुप्तकीलभावं याता हृदि बहिरदृश्यापि'—इति आर्यासप्तशती (३७४)। 'परिखाश्चापि कौरव्य! कीलैः सुनिचिताः कृताः'—इति महा-

भारते (३।१५।१५)। स्तम्भः; लेशः; कफोणिः; कफोणिनिर्घातः; मृदङ्गगर्भस्य प्रकारभेदः; 'तत्र ऊर्ध्व-बाहुशिरः पादो यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः'—इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये। ६५

कीलकः पुं. [कीलति बध्नाति अनेन। करणे घञ्, स्वार्थे क] कीलः; कीला; 'खूँटा, मेख' इत्यादि भाषा। गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातः स्तम्भः; कण्डूयनार्थं काष्ठं; बन्धनखण्टः; यत्र बद्ध्वा गौर्दुह्यते सः; शिवकः; शङ्कुः। ४५१

कीलालम् क्ली. [कीलं वह्निज्वालाम् अलति वारयतीति। कील+अल्+कर्मण्यण्। यद्वा कीलात् वह्निशिखायाः (शिखाग्रहणेनात्र वह्नेरेव ग्रहणमिति ध्येयम्) अत एवाग्नेः सकाशात् अलति पर्याप्नोति उत्पद्यते इति यावत्, 'अग्नेरापः' इति श्रुतेः। कील+अल्+अच्] रक्तं; रुधिरं; जलम्; 'कूलातिगामिभयतूलावलिज्वलनकीलानिजस्तुतिविधाकोलाहल — क्षपितकालाभरी कुशलकीलालपोषणनिभाः' — इति शङ्करकविकृते अम्बाष्टके (२)। [औवग्नेः कीलम् आलाति, आ ला+क] अमृतं; मधु; पुं. [कीलाय बन्धाय अलति पर्याप्नोतीति] पशुः। ८३०

कीलिका स्त्री. [कीलक+स्त्रीत्वे टाप् इत्वम्] अक्षाग्रे या कीलिका; चक्रावरोधिनी; अणिः; अणी। ४४८

कीशः पुं. [की इति शब्दं ईष्टे। की+ईश्+क। यद्वा कस्य वायोरपत्यं (अत इञ्) किः हनुमान् ईशो यस्य] वानरः; 'रासभैः करभैः कीशैः श्येनैरश्वतरैर्बकैः'—इति काशीखण्डे (४२।३१)। [के आकाशे ईष्टे प्रभवतीति, क+ईश्+क] सूर्यः; पक्षी; नग्ने त्रि.। २३१

कुः स्त्री. [कु+मितद्रवादित्वात् डु] पृथिवी; पृथ्वी। १५६

कुकुन्दरम् क्ली.– पुं. [स्कुन्द्यते कामिनाऽत्र। स्कुदि आप्लवने, 'मद्गुरादयश्चेति' निपातनात् साधु] पृष्ठवंशादधो गर्तद्वयं; नितम्बस्थकूपकद्वयम्। कुकुन्दरे इति द्विवचनान्ततोऽपि प्रयोगः। 'पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च'—इति सुश्रुते शारीरस्थाने। 'पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः। जघनस्य बहिर्भागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ'—इति वाग्भटे शारीरस्थान ४ अध्याये। ५१३

कुकुभा स्त्री. [कु ईषत् कुः पृथ्व्याधिष्ठात्री देवता इव भा यस्याः] रागिणीविशेषः। १०४

कुकूलम् क्ली. [कोः भूमेः कूलं, कुत्सितं कूलं वा] शङ्कुभिः सङ्कीर्णं श्वभ्रम्; तनुत्रम्; पुं. [कु+ऊलच् कुगागमश्च] तुषानलः; 'शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना। अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः' —इति उद्भटः। ८३०

कुक्कुटः पुं.– स्त्री. [कुक्+सम्पदादित्वात् क्विप्। कुका आदानेन कुटतीति, कुट्+क] पक्षिविशेषः; कृकवाकुः; ताम्रचूडः; चरणायुधः; कालज्ञः; नियोद्धा; विष्किरः; नखरायुधः; ताम्रशिखी; रात्रिवेदः; उषाकरः; वृताक्षः; काहलः; दक्षः; यामनादी; शिखण्डिकः; 'मुर्गा' इति भाषा। 'कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलकृद् गुरुः। चक्षुष्यः शुक्रकफकृद्बल्यो रूक्षः कषायकः। आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः। वातपित्त क्षयवमिविषमज्वरनाशनः'—इति भावप्रकाशः। निषाद पुत्रः; शूद्रपुत्रः; तृणोल्का; कुक्कुभपक्षी; वह्निकणः; आसनविशेषः; 'पद्मासनं तु संस्थाप्य जान्वोरन्तरे करौ। निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम्' —इति हठयोगदीपिकायाम् (१।२३)। २४७

कुक्कुटिः स्त्री. [कुक्कुट इव आचरति, तस्य भावः। आचारे क्विपि इन्] दम्भचर्या; मिथ्याचारः। ७४०

कुक्षिः पुं. [कुष् निष्कर्षे+'प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः' इति क्सि] उदरम्; 'यत्रोषितं विशालाक्षि! त्वया चन्द्रनिभानने। तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भाविनि'—इति महाभारते (१।७७।१३)। दानवविशेषः; 'कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः'— इति महाभारते (१।६७।५७)। ५१५

कुङ्कुमम् क्ली. [कुम् कुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य, अर्श आद्यच्। यद्वा कुक्यते आदीयतेऽसौ, कुक् आदाने, उमक् निपतनात् मुम्] गन्धद्रव्यविशेषः; कश्मीरजन्म; अग्निशिखं; वरं; बाह्लीकं; पीतनं; रक्तं; सङ्कोचं; पिशुनं; धीरं; लोहितचन्दनं; चारु; वाह्लिकं; वरवाह्लीकं; रक्तचन्दनम्; अग्निशेखरम्; असृक्; काश्मीरजं; पीतकं; काश्मीरं; रुचिरं; शठं; शोणितं; घुसृणं; वरेण्यम्; अरुणं; कालेयकं; जागुडं; कान्तं; वह्निशिखं; केशरवरं; गौरं; केसरं;

हरिचन्दनं; खलं; रजं; दीपकं; लोहितं; सौरभं; चन्दनम्। 'कश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत्। सूक्ष्मकेसरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्। बाल्हीकदेशसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत्। केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेसरम्। कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम्। ईषत्पाण्डुरवर्ण तदधमं स्थूलकेसरम्' —इति भावप्रकाशः। ५४३

कुचः पुं. [कुचति संकुचतीति। कुच् संकोचे, 'इगुपधेति' क] स्तनः; 'अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याश्चाप्यपराकुचे। ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योऽन्यं समुपाश्रिताः'—इति रामायणे (५।१३।५७)। ५२६

कुचमुखम् क्ली. [कुचस्य स्तनस्य मुखम् अग्रभागः] कुचाग्रं; स्तनाग्रभागः; चूचुकं; चुचुकम्। ५२६

कुचरः त्रि. [कुत्सितं चरतीति। कु+चर्+अच्] कुवादः; परदोषकथनशीलः; दुर्गमदेशगन्ता; 'प्रतद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः'—इति ऋग्वेदे (१।१५४।२)। [कुस्थाने चरतीति] कान्तारादिपर्यटकः; [कौ पृथ्व्यां चरतीति] भूमिचरः; 'दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत्। अध्वगाः परितप्येयुरुष्णतो दुःखभागिनः। आदित्यः सत्त्वमुद्रिक्तं कुचरस्तु तथा तमः। परितापोऽध्वगानां च रजसो गुण उच्यते'—इति महाभारते (१४।३८।१३–१४)। ३८९

कुजः पुं. [कोः पृथिव्याः जातः। कु+जन्+ड] वृक्षः; मङ्गलग्रहः; 'अङ्गारकः कुजो भौमः'—इति मङ्गलग्रहस्तुतौ। नरकासुरः; 'तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्तबन्धुम्'—इति भागवते (३।३।८)। १७७

कुञ्जः पुं.– क्ली. [कौ जातः, जन्+ड, पृषोदरादित्वान्मुमि साधुः] हनुः; हस्तिदन्तः; पर्वतादेर्लतापल्लवादिभिः समन्तादाच्छादितगर्भो गह्वरादिदेशः; उपरि चतुर्दिक्षु च लतादिभिराच्छादितस्य स्थानस्य मध्ये शून्यदेशः; निकुञ्जः; 'गोपीभर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी, उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्। अत्रैवास्ते मुररिपुरिति भ्रान्तिदूतीसहाया, त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम'—इति पदाङ्कदूते (१)। ८१८

कुञ्जरः पुं. [प्रशस्तः कुञ्जः हनुर्दन्तो वा अस्त्यस्य। कुञ्ज+'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्' इति र] हस्ती; 'कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्याङ्कुशग्रहम्'—इति महाभारते (३।२६।१५)। उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः; यथा पुरुषकुञ्जरः इत्यादि। सर्पविशेषः; 'कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः'—इति महाभारते (३५।१५)। केशः; देशभेदः; पर्वतविशेषः; 'ततः शक्रध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्वतः। अगस्त्यभवनं तत्र निर्मितं विश्वकर्मणा'—इति रामायणे (४।४१।५०)। ८०६

कुञ्जरकरः पुं. [कुञ्जरस्य गजस्य करः इव] हस्तिशुण्डः। ८०६

कुटः पुं. [कुट्+क] कोटः; शिलाकुट्टं; वृक्षः; पर्वतः; कुटिले त्रि.; 'हविषाजारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा पिता कुटस्य चर्षणिः'—इति ऋग्वेदे (१।४६।४)। पुं.– क्ली. कलशः (३१६)। २९१

कुटजः पुं. [कुटे पर्वते जातः। जन्+ड] पुष्पवृक्षविशेषः; शक्रः; वत्सकः; गिरिमल्लिका; कौटजः; वृक्षकः; शक्रपर्यायः; कुटजः; काही; कालिङ्गः; मल्लिकापुष्पः; प्रावृष्यः; शत्रुपादपः; वरातक्तः; यवफलः; संग्राही; पाण्डुरद्रुमः; प्रावृषेण्यः; महागन्धः; पाण्डरः; 'कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका। कालिङ्गः शत्रुशाखा च मल्लिकापुष्प इत्यापि। इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः। कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः'—इति भावप्रकाशः। अगस्त्यमुनिः; द्रोणाचार्यः। १९३

कुटहारिका स्त्री. [कुटं कलशं हरति जलाद्यानयनार्थं गृह्णाति या। कुट+हृ+ण्वुल्+टाप् इत्वं च] दासी। ४९२

कुटिलम् त्रि. [कुट् वक्रीभावे+बाहुलकाद् इलच्] अनृजु; अरालं; वृजिनं; जिह्मम्; ऊर्मिमत्; कुञ्चितं; नतम्; आविद्धं; भुग्नं; वेल्लितं; वक्रं; भङ्गुरं; वेङ्कु; विनतम्, उन्दुरम् 'ज्वलज्जटाकलापस्य भृकुटीकुटिलं मुखम्। निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्'—इति विष्णुपुराणे (१।९।२३)। क्ली. तगरपुष्पे; 'कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम्।' महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्'—इति वैद्यक-

रत्नमालायाम् छन्दोभेदः। ६९६

कुटिलाशयः त्रि. [कुटिलः आशयो यस्य] परदोषकथनशीलः। ३८९

कुटुम्बव्यापृतः त्रि. [कुटुम्बभरणाय व्यापृतः नियुक्तः] कुटुम्बपोषणासक्तः; अभ्यागारिकः; उपाधिः; कुटुम्बेन पुत्रदारादिपोष्यवर्गेण व्यापृतः संयुक्तः; बहुपरिवारविशिष्टः पुरुषः। ३५७

कुटुम्बी [न्] त्रि. [कुटुम्बः पोष्यवर्गोऽस्त्यस्य, अस्त्यर्थे इनि] कृषकः; कुटुम्बविशिष्टः; गृही; गृहमेधी; गृहस्थः; गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः; 'शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत। प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः'—इति कुमारसम्भवे (६।८५)। ५७४

कुट्टनी स्त्री. [कुट्टयति छिनत्ति नाशयति स्त्रीणां शीलं या। कुट्ट+स्वार्थे णिच्, ततः ल्युट्, ङीप्। यद्वा कुट्यते छिद्यते स्त्रीणां शीलम् अनया। कुट्ट छेदने, करणे ल्युट् ङीप् च] पुरुषेण सह परस्त्रीयोगकर्त्री; शम्भली; कुटुनी; सम्भली; माधवी; रङ्गमाता; अर्जुनी; कुम्भदासी; गणेरुका; 'कुटनी' इति भाषा। 'तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत्'—इति हितोपदेशे (१।२४३)। ४९२

कुट्टितः त्रि. [कुट्ट+कर्मणि क्त] चूर्णितः; मुशलादिना क्षुण्णः; यथा तण्डुलपृथुकाः। ५८५

कुट्टिमः पुं.– क्ली. [कुट्ट+भावे घञ्। तेन निर्वृत्तः निष्पन्नः इत्यर्थे इमप्] बद्धभूमिः; मणिभूः; 'मम्लतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविव'— इति रघुवंशे (११।९)। सुधाघटितभूतलं; कुटीरः; दाडिमवृक्षः। २९४

कुट्टहारिका स्त्री [कुट्टयते यत्, कुट्ट+घ, कुट्टं मत्स्यमांसादिकं हरति। कुट्ट+हृ+ण्वुल्, टाप् अत इत्वं च] दासी। ४९२

कुड्मलः पुं.–क्ली. [कुटति ईषद् विकासोन्मुखीभवतीति। 'कुटिकशीति' कल मुट् च] मुकुलः। १८६

कुठः पुं. [कुठ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ् छेदने+कर्मणि घञर्थे क] वृक्षः। १७७

कुठारः पुं.– स्त्री. [कोठत्यनेन। कुठ्+करणे आरन्] शस्त्रविशेषः; सुधितिः; परशुः; परश्वधः; कुठारी; पर्शुः; पर्श्वधः; कुठाटङ्कः; द्रुघनः; द्रुघणः; 'तं त्वागताहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम्'—इति भागवते (३।२५।१२)। पुं. [कुठ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ्+कर्मणि आरन्] वृक्षः। ४७४

कुड्मलः पुं. [कुड् बाल्ये+'कुटिकशी' त्यत्र 'कुडेरपी'-त्यनेन कल मुट् च] कुट्मलः; मुकुलः; कोषः; विकासोन्मुखप्रौढकलिका; ईषद्विकसिता कलिका; 'द्योतितान्तः सभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतःस्मितैः'— इति माघे (२।७)। १८६

कुणपः पुं. [क्वणेः+कपन् सम्प्रसारणं च] शवं; मृतशरीरम्; एतदर्थे नपुंसकलिङ्गोऽपि। 'नारद उवाच— 'उन्मत्तवेशं बिभ्रत् स चङक्रमीति यथासुखम्। वाराणस्यां महाराज! दर्शनेप्सुर्महेश्वरम्। तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित्। तं दृष्ट्वा यो निवर्तेत स संवर्तो महीपते'—इति महाभारते (१४।६।२२-२३)। पूतिगन्धिः; अस्त्रविशेषः। पूतिगन्धौ त्रिलिङ्गोऽपि, यथा—'कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सुगन्धं क्वथितं बहु'—इति माधवकरः। रोगविशेषः; 'कुणपञ्वास्त्रपित्ताभ्याम्'-इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे १ अध्यायः। ६२९

कुणिः त्रि. [कुण+इन्] कुकरः; कुत्सितहस्तयुक्तः; रोगादिना कुञ्चितकरः; कूणिः; कोणिः; विकलपाणिकः। ६१०

कुण्ठः त्रि. [कुण्ठति क्रियासु मन्दीभवति। कुठि+अच्] क्रियासु मन्दः; अकर्मण्यः; 'वैकुण्ठीयेऽत्र कण्ठे वसतु मम मतिः कुण्ठभावं विहाय'—इति शङ्करकविकृते विष्णुस्तोत्रे (३४)। मूर्खः। ३८२

कुण्डम् क्ली.– स्त्री. [कुण्डयते रक्ष्यते भक्ष्यादि अस्मिन्। कुडि रक्षणे, अच्] स्थाली; कुण्डी; पुं. [कुण्डयते दह्यते कुलम् अनेन, कुडि दाहे+करणे घञ] अमृते भर्तरि जारजः; जीवति भर्तरि उपपतिजातः; 'पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः'— इति मनुः (३।१७४)। सर्पविशेषः; 'कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः'—इति महाभारते (१।१२३।६८)। क्ली. [कुणतीति, 'अमन्ताड् डः' इति ड] मानभेदः; [कुण्डयते रक्ष्यते जलं यत्र, कुडि+अधिकरणे अप्] देवजलाशयः; जलाधारविशेषः; पात्रविशेषः; 'भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि'— इति रघुवंशे (१।८४)।

होमीयाग्न्यालयः, चतुरस्रं चतुष्कोणम्; 'सहस्रे त्वथ होतव्ये कुर्यात्कुण्डं करात्मकम्। द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुष्करम्'—इति भविष्योत्तरम्। द्विहस्तादिके यामलः—'पूर्वपूर्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्मितम्। उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्तितम्।' ३१४

कुण्डलम् क्ली. [कुण्डयते रक्ष्यते इति, कुडि रक्षायाम् + वृषादित्वात् कलच्। यद्वा कुण्डं तदाकारं लाति गृह्णातीति, ला+क] कर्णभूषणविशेषः; कर्णवेष्टनम्; 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः। केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी'—इति विष्णुध्याने। पाशः; वलयः; पुं. कौरव्यकुलजसर्पविशेषः; 'एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः। बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्तकः प्रातरातकौ। कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्'—इति महाभारते (१।५७।१३)। रक्तकाञ्चनवाचकः; 'रक्तपुष्पः कोविदारो युग्मपत्रस्तु कुण्डलः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। ५५६

कुण्डली [न्] पुं. [कुण्डलम् अस्त्यस्य इति, इनि। कुण्डलाकारेण स्थितेरस्य तथात्वम्] सर्पः; वरुणः; [कुण्डलं कुण्डलवदाकारं शरीरे अस्त्यस्य] मयूरः; चित्रलमृगः; विष्णुः; 'अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः'—इति महाभारते (१३।१४९।११०)। कुण्डलयुक्ते त्रि.; 'इमे च पुरुषा दिव्या यान्त्यस्य रथमन्तिकात्। परं शुभाः कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः'—इति रामायणे (३।९।११)। ६४१

कुण्डिका स्त्री [कुण्ड्+स्वार्थे कन्, टाप् अत इत्वं च] कमण्डलुः; पिठरः; ताम्रकुण्डं; स्थाली; सामवेदान्तर्गतउपनिषद्विशेषः; 'अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूयांक्ष्यध्यात्मकुण्डिकाः'—इति मुक्तिकोपनिषदि। ४११

कुतपः पुं.– क्ली. [कुं भुवं तपति,'सञ्ज्ञायाम्' इति खच्; आगमशास्त्रानित्यत्वेन न मुम्] कुशतृणम्; अह्नोऽष्टमोंऽशः; दिवसस्याष्टमो मुहूर्तः; अपराह्णः; एकोद्दिष्टश्राद्धारम्भकालः; 'अह्नो मुहूर्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा। तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः'—इति मत्स्यपुराणे। मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकम्बलः। रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः। पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः। अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः'—इति मिताक्षरायाम्। 'आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत्'—इति श्राद्धतत्त्वम्। 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः। स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणामन्नमक्षयम्'—इति शातातपः। दौहित्रः; दुहितृपुत्रः; पुत्रीपुत्रः; वाद्यं; छागलोमजकम्बलः; पुं. [कुत्सितं पापं तपति, कुं भूमिं तपति वा, कु+तप्+अच्, कुत्+कपन् वा] सूर्यः; द्विजन्मा; वैश्वानरः; अग्निः; अतिथिः; गौः; भागिनेयः। ८२२

कुतूहलम् क्ली. [कुतूं चर्ममयतैलादिपात्रं हलति विलिखति, तद्वद् अन्तःकरणम् उकण्ठापूर्णं करोति इति। कुतू+हल्+मूलविभुजादित्वात् क] अपूर्ववस्तुदिदृक्षाद्यतिशयः;–कौतूहलं; कौतुकं; कुतुकं; चित्रम्। 'प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्'—इति नैषधे (१।११९)। नायिकालङ्कारविशेषः; 'रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम्'—इति साहित्यदर्पणे (३।११९)। त्रि. प्रशस्तः; अद्भुतः। ७२०

कुत्सा स्त्री. [कुत्स् निन्दने+भावे अप् टाप् च] कुत्सनम्; अवर्णः; आक्षेपः; निर्वादः; परीवादः; अपवादः; उपक्रोशः; जुगुप्सा; निन्दा; गर्हणं; गर्हा; निन्दनं; कुत्सनं; परिवादः; जुगुप्सनम्; अपक्रोशः; भर्त्सनम्; अपवादः; उपरागः; अवध्वसः; घृणा; धिक्; सामि। ८६७

कुत्सितः त्रि. [कुत्स्+कर्मणि क्त] निन्दितः; निकृष्टः; प्रतिकृष्टः; अर्वा; रेफः; याप्यः; अवमः; अधमः; कुपूयः; अवद्यः; खेटः; गर्ह्यः; अणकः; रेपः; अवमः; आणकः; अनकः; कुप्रियः; आखेटः; रेपसः; काण्डः; गर्हितः; अपकृष्टकः। ३७८

कुथः पुं. – स्त्री. [कुन्थति अशोभां क्लेशं वा। कुथि हिंसायाम्, अच्। आगमविधेरनित्यत्वात् न नुमागमः] गजपृष्ठस्थितचित्रकम्बलः; प्रवेणी; आस्तरणं; वर्णः; परिस्तोमः; प्रवेणिः; परिष्टोमः; कुथा; कुथं; वोलः, आस्तरः; 'कुथा कन्या समाख्याता कुथः स्यात्करिकम्बलम्। कुथः कुशः कुथः कीटः प्रातःस्नायी द्विजः कुथः'—इति शब्दार्थचिन्तामणौ। पुं. [कुथ्+अच्] कुशतृणम्—'शाद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरा। कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात्सुखतरं ततः'—इति

रामायणे (२।३०।१४)। ३०८

कुद्दारः पुं. [कुं पृथ्वीं दारयति विदारयति। कु+दृ+णिच्+कर्मण्यण्, पृषोदरादित्वात् साधुः] कुद्दालः; 'कुदार' इति भाषा। काञ्चनवृक्षः; वृक्षमात्रम् (भूविदारणेन समुत्थितत्वात्)। ५७७

कुद्दालः पुं. [कुं भूमिं दालयति, कु+दल्+णिच+अण्, पृषोदरादित्वात् साधुः] भूमि दारणशस्त्रं; 'कुदार' इति भाषा। 'समासाद्य बिलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः। कुद्दालैर्ह्लेषुकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः'—इति महाभारते (३।१०७।२३)। कोविदारवृक्षः; 'कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः। कुण्डली ताम्रपुष्पश्च स्मन्तकः स्वल्पकेशरी'—इति भावप्रकाशः। ५७७

कुध्रः पुं. [कुं पृथ्वीं भूमिं धरति। कु+धृ+मूलविभुजादित्वात् क] पर्वतः; 'वार्चारिड्ध्वजधंग्धृतोड्वधिपतिः कुध्रेड्जजानिर्गणेड्, गोराडारुड्डुरःसरेड्डुतरग्रैवेयकभ्राडडम्। उड्वीड्रुड्ढनरकाग्निभिस्त्रिदृगिभेडार्द्रीजिनाच्छच्छविः, स स्तादम्बुमदम्बुदालिगलरुग्देवो मुदे वो मृडः'— इति कालिदासः। १६५

कुन्तः पुं. [कुं भूमिम् उनत्ति क्लेदयति, कुं शरीरम् उनत्ति भेदयति दारयति वा, धातूनामनेकार्थत्वात्। कु+उन्द्+बाहुलकात् त, शकन्ध्वादिवत् साधुः] प्रासास्त्रं; भल्लास्त्रं; 'भाला' इति भाषा। 'कुन्तदन्ता कथं कुर्याद् राक्षसीव हि सा शिवम्'—इति कथासरित्सागरे। गवेधुका; चण्डभावः; क्षुद्रजन्तुः; क्षुद्रकीटः; उत्कुनम्; उत्कुणम्; 'जूआँ, केशकीट' इत्यादिभाषा। ४७५

कुन्तलः पुं [कुन्तम् उत्कुनं लाति गृह्णाति, कुन्त+ला+क] केशः; 'कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः। बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्'—इति साहित्यदर्पणे (३।१२४)। ह्रीवेरं; चषकः; यवः; [कुन्तस्य अग्राकारमिव लाति] लाङ्गलः; ध्रुवकभेदः; 'वर्णैः षोडशभिः कार्यः कुन्तलो लघुशेखरे। शृङ्गारे च रसे प्रोक्त आनन्दफलदायकः'—इति सङ्गीतदामोदरः। दाक्षिणात्यजनपदविशेषः; 'आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा। द्राविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा'—इति महाभारते (२।३४।११)। ५३०

कुपिन्दकः पुं. [कुप्यति ग्राहकेभ्यः इति। कुप् क्रोधे, कुपेर्वा वश्च' इति किन्दच्, संज्ञायां क] तन्त्रवायः; कुविन्दः; तन्त्रवापः; तन्तुवापः; तन्तुवायः; कुपिन्दः। ५९०

कुप्यम् क्ली. [गुप्यते रक्ष्यते द्रव्यादिकमत्र। गुपू रक्षणे, 'राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः' इति क्यबन्तो निपातितः, गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम्] स्वणरूप्यभिन्नधातुः; ताम्रादिधातुः; 'भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत! हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं भिन्नं क्षीणमथो बलम्'—इति महाभारते (१५।६।११)। ८१

कुप्रियः त्रि. [कुत्सितं प्रीणातीति, कु+प्री+'इगुपधज्ञेति' क] जघन्यः (बहुव्रीहौ तु कुत्सितप्रियः)। ७७०

कुबेरः, कुवेरः पुं. [कुम्बति धनम् अन्यस्यैश्वर्यं वा इति। कुबि आच्छादने, 'कुम्बेर्नलोपश्च' इति एरक् नलोपश्च। यद्वा कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य 'वेरं कलेवरे क्लीवम्' —इति मेदिनी। पिङ्गलनेत्रत्वात्तथात्वम्] यक्षराजः; स च विश्रवस ऋषेरिलविलायां जातः, स तु त्रिपाद् अष्टदन्तः केकराक्षश्च। 'कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते। कुवेरः कुशरीरत्वाद् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः; —इति वायुपुराणे। 'कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत!'—इति काशीखण्डे। ७९

कुमारः पुं. [कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात्] कार्त्तिकेयः; 'अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः। तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः। कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्त्तिकेय इति स्मृतः'—इति महाभारते (१।६६।२३-२४)। [कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान्, कु+मृ+णिच्+अच्] नाट्योक्तौ युवराजः; राजकुमारः (९८); 'ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः'—इति रघुवंशे (७।६३)। अश्ववारकः; शुकः; [कुमारयति क्रीडति इति, कुमार् क्रीडने+अच्] पञ्चवर्षीयबालकः; 'कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम्'—इति मनुः (७।१७५)। वरुणवृक्षः; अर्हदुपासकविशेषः; सिन्धुनदः; सनकसनातनसनत्सनन्दना एते चत्वारोऽपि बाल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते। त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विज्ञेयाः। 'अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्। दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्'—इति मनुः (५।१५९)। मङ्गलग्रहः; 'धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम्। कुमारं शक्तिहस्तं च लोहिताङ्गं

नमाम्यहम्'—इति नवग्रहस्तोत्रे। शुक्तिमत्पर्वतोद्भूत ऋषिकुल्याविशेषः; 'ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः'—इति विष्णुपुराणे। शाकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः। तन्नाम्ना तद्वर्षस्यापि तथा सञ्ज्ञा; 'शाकद्वीपेश्वरस्यापि भवस्य सुमहात्मनः। सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः। जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचकः। कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः। तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्'—इति विष्णुपुराणे (२।४।५९-६०)। मन्त्रविशेषः; 'हृतवीर्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः। कुमारश्च युवा प्रौढो वृद्धो निस्त्रिंसकस्तथा'—इति तन्त्रसारधृतविश्वसारवचनम्। स्वरोदयोक्तबालचक्रस्थस्वरभेदः; बालोपद्रवकग्रहभेदः; 'स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा। बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः'—इति सुश्रुते। त्रि. सुन्दरः। १९

कुमारी स्त्री. [कुमार+प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीष्] द्वादशवर्षीया कन्या; कुमारिका; 'अष्टवर्षा भवेद् गौरी दशवर्षा च कन्यका। सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते'—इति स्मृतिः। परीक्षित्पुत्रस्य भीमसेनस्य पत्नी; 'भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारीं नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम'—इति महाभारते (१।९५।४३)। पार्वती; नवमल्लिका; नदीविशेषः। इयं हि शाकद्वीपान्तर्गतसप्तनदीनामेका, 'नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्वपापभयापहाः। सुकुमारी कुमारी च नलिनी धेनुका च या'—इति विष्णुपुराणे (२।४।६५)। सहा; घृतकुमारी; अपराजिता; जम्बूद्वीपः; सीता; बन्ध्याकर्कोटकी; स्थूलैला; मोदिनीपुष्पं; तरुणीपुष्पं; श्यामापक्षी। ४८३

कुमुदः पुं. [कुत्सिते निर्ऋतिकोणे मोदते इति। कु+मुद्+क] नैर्ऋत्यकोणस्थदिग्गजः; दक्षिणकोणस्थदिग्गजो वा; वानरविशेषः; कपिभेदः; 'नाम्ना संकोचलो नाम नानाद्विजयुतो गिरिः। तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम वानरः'—इति रामायणे (६।२।२८)। नागविशेषः; 'कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः। कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा'—इति महाभारते (१।३५।१५)। दैत्यभेदः; सितोत्पलं; कर्पूरः; ध्रुवकभेदः 'एकविंशतिवर्णाङ्घ्रिर्भवेत् शृङ्गारके रसे। कुमुदोऽभीष्टदश्चैव ताले तुरगलोलके'—इति सङ्गीतदामोदरः। [कुं पृथ्वीं मोदयति सुखयति। अन्तर्भूतणिजन्तान्मुदः क] विष्णुः; 'शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः'—इति महाभारते (१३। १४९।१६)। विष्णुपार्षदः; 'कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्रिराट्'—इति भागवते (८।२१।१०)। मेरोरुपष्टम्भगिरिविशेषः; 'मन्दरो मेरुमन्दारः सुपार्श्वः कुमुद इति। अयुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः'—इति भागवते (५।१६। १२)। शाल्मलिद्वीपान्तर्गतप्रथमपर्वतः; कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च वलाहकः'—इति विष्णुपुराणे (२।४।२६)। आनूपजन्तुविशेषः; 'हंससारसचक्राद्याः कुमुदाश्च कपिञ्जलाः। आनूपास्तेषु विज्ञेयाः श्लेष्मला वातकोपनाः' —इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्यायः। १०४

कुमुदम् क्ली. [कौ मोदते, कु+मुद्+'इगुपधेति' क] श्वेतोत्पलं; कैरवं; चन्द्रकान्तं; गर्दभं; कुमुत्; धवलोत्पलं; कह्लारं; शीतलकं; शशिकान्तम्; इन्दुकमलं; चन्द्रिकाम्बुजं; गन्धसोमम्। 'श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा। कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीतलम्'—इति भावप्रकाशः। रक्तपद्मं; रूप्यम्। ६८१

कुमुदपत्राभा स्त्री. [कुमुदपत्रमिव आभा यस्याः] पाण्डरवर्णा; श्येनी; श्वेतवर्णा; धवलवर्णा। ७३८

कुमुदिनी स्त्री. [कुमुदानि सन्त्यस्याम्। कुमुद+इनि, ङीप्] कुमुदलता; कुमुद्वती; उत्पलिनी; 'अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः कुमुदिनी कुलकेलि कलारसः। विधिवशेन विदेशमुपागतः कुटजपुष्परसं बहु मन्यते'—इति भ्रमराष्टके (७)। कुमुदसमूहः। ६८३

कुमुद्वती स्त्री. [कुमुद+'कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप्' इति ड्मतुप्, 'मादुपधायाश्च' इति मस्य वः,'उगितश्चेति' ङीप्] कुमुदिनी; 'कुमुद्वती कैरविका तथा कुमुदिनीति च'—इति भावप्रकाशः। 'प्रभातवाताहतकम्पिताकृतिः कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम्। निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम्'—इति भट्टिकाव्ये (२।६)। कुमुदाख्यनागराजस्य यवीयसी स्वसा, सा तु रामचन्द्रपुत्रस्य कुशस्य पत्नी; 'त स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती। अन्वगात् कुमुदानन्द शशाङ्क-

मिव कौमुदी'–इति रघुवंशे (१७।६)। क्रौञ्चद्वीपान्तर्गतानां सप्तनदीनामेका नदी; 'गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्यारात्रिर्मनोजवा। क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः'–इति विष्णुपुराणे (२।४।५५)। ६८३

कुम्भः पुं. [कुं भूमिम् उम्भति जलेन। उम्भ्+अच्, शकन्ध्वादित्वात् साधुः] घटः; गजकुम्भः; हस्तिशिरसः पिण्डद्वयम् (२१६); 'तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः'—इति प्रसन्नराघवे। कुम्भकर्णपुत्रः; 'सुतोऽथ कुम्भकर्णस्य कुम्भः परमकोपनः। अब्रवीत् परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम्'—इति रामायणे (५।७९।१५)। वेश्यापतिः; समाधिविशेषः; प्राणायामाङ्गकुम्भकः; प्रह्लादपुत्रः; 'प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत! विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत!'—इति महाभारते (१।६५।१९) विष्णुः; 'अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः'–इति महाभारते (१३।१४९।८१)। द्रोणद्वयपरिमाणं; शूर्पः; मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतैकादशराशिः; हृद्रोगः; लग्नविशेषः; 'कुम्भलग्ने समुद्भूतश्चलचिन्तोऽतिसौहृदः। परदाररतो नित्यं सत्त्वकायो महासुखी'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ३१६

कुम्भकारः पुं. [कुम्भं करोति, कुम्भ+कृ+कर्मण्यण्' इति अण्] जातिविशेषः; कुलालः; चक्री; 'कुम्हार' इति भाषा। 'वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते।' 'मालाकाराच्चर्मकार्यां कुम्भकारो व्यजायत।' 'पट्टीकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह।' कुक्कुभपक्षी। ५९०

कुम्भी [न्] पुं. [कुम्भोऽस्यास्तीति। इनि] हस्ती; कुम्भीरः; जलजन्तुविशेषः; गुग्गुलुः; अग्निप्रकृतिविषकीटविशेषः; 'वाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी'— इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये। २१४

कुम्भी स्त्री. [कुम्भ+अल्पार्थे ङीप्] क्षुद्रकुम्भः; उखा; पाटलावृक्षः; वारिपर्णी; कट्फलः; 'कायफल' इति भाषा। वृक्षविशेषः; कुम्भीपुष्पः; रोमालुविटपी; रोमशः; पर्पटद्रुमः; दन्तीवृक्षः। ३१४

कुम्भीनसः पुं. [कुम्भीव नसा नासा यस्य] क्रूरसर्पः; वायुप्रकृतिकविषकीटविशेषः; 'कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी'–इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये। ६४०

कुम्भीरः पुं. [कुम्भिनं हस्तिनमपि ईरयति। ईर्+कर्मण्यण्] जलजन्तुविशेषः; नक्रः; कुम्भीलः; गिलग्राहः; महाबलः; वार्भटः; अम्बुकिरातः; अम्बुकण्टकः; 'गर्दभत्वं तु संप्राप्य दश वर्षाणि जीवति, संवत्सरं तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः'—इति महाभारते (१३।१११।५८)। ६५६

कुरङ्गः पुं. [कौ पृथिव्यां रङ्गति चलति। रगि+अच्। यद्वा 'विडादिभ्यः किच्च' इति अङ्गच् बाहुलकात् उत्वं रपरत्वं च। 'कुरङ्गविहङ्गादयः सर्वे निपात्यन्ते' इति वा] हरिणः; 'कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च'—इति भागवतटीकायां स्वामी। २३०

कुरण्टकः पुं. [कुर्यते शब्द्यते इति, कुर्+कर्मणि बाहुलकात् अण्टक्, स्वार्थे कन्] पीताम्लानः; पीतझिण्टी; वृक्षविशेषः; [पृषोदरादित्वात् कुरण्डकः इत्यपि.] 'कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृतः'—इति भावप्रकाशः। २०७

कुररः पुं. [कुङ शब्दे 'कुवः क्ररच्' इति क्ररच् प्रत्ययः]. जलचरान्तर्गतपक्षिविशेषः; कुरलपक्षी; उत्क्रोशः; खरशब्दः; क्रौञ्चः; पङ्क्तिचरः; खरः; 'प्रोद्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम्'— इति महाभारते (३।६४।११०)। 'कुररवकमकराः कङ्कचटकपिकभृङ्गसारसाः। आडिदात्यूहहंसा जलकरटिकपिङ्गटिट्टिभाद्याः। जलेचरा विहङ्गास्ते भासकाः खञ्जरीटकाः' —इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये। २४९

कुरलः पुं. [कुरर इति रस्य लः] कुररपक्षी; चूर्णकुन्तलः। २४९

कुरुण्टकः पुं. [कु+रुटि स्तेये+अच्कुण्टः+स्वार्थे कन्] पीताम्लानः। २०७

कुरुविन्दः पुं. [कुरून् विन्दति, विद् लाभे, 'अनुपसर्गालिम्पविन्द' इति श, मुचादित्वात् नुम् च] मुस्तकम्; हिङ्गुलं (६२१); माषः; 'मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम्। कुरुविन्दश्च सङ्ख्यातोऽपरः क्रोडकसेरुकः। भद्रमुस्तं च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः'—इति भावप्रकाशः। पुं.– क्ली. काचलवणं; माणिक्यं; कुरुविल्वरत्नं; कुल्माषसस्यम्; 'कासीससैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला'—इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्यायः। ६२१

कुर्कुरः पुं.–स्त्री. [कुर् इत्यस्फुटं शब्दं कुरति शब्दायते । कुर्+कुर्+क] कुक्कुरः । २८१

कुलम् क्ली. [कुल्+'इगुपधेति' क] गृहम् । वंशः (३९६); रघौ (१६।८६) । 'आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् । निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्'—इति शिष्टोक्तौ । कुलनाशकारणम्—'गोभिश्च दैवतैर्विप्रकृष्या राजोपसेवया । कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः । कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै । अनृतात् पारदार्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात् । अश्रौतधर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् । अश्रोत्रिये वै वेदानां वृषलेषु तथैव च । विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्'—इति कूर्मपुराणे । समूहः; सजातीयगणः (६८६); [कुं भूमिं लाति गृह्णाति । ला+क] जनपदः; [कौ भूमौ लीयते, 'अन्येभ्योऽपीति' ड] शरीरम्; अग्रम्; मध्यमहलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावती भूमिः; 'दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च'—इति मनुः (७।१११) । पुं. [कुल्+क] कुलिकः; शिल्पिकुलप्रधानः । २९१

कुलटा स्त्री. [कुलानि अटतीति । कुल+अट्+अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः] व्यभिचारिणी; भ्रष्टा; पुंश्चली; धर्षिणी; बन्धकी; असती; इत्वरी; स्वैरिणी; पांशुला; धर्षणी; पांसुला; धृष्टा; दुष्टा; धर्षिता; लङ्का; निशाचरी; त्रपारण्डा; 'परपतिनिर्दयकुलटाशोषितशठ ! नेर्ष्यया न कोपेन । दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य'—इति आर्यासप्तशती (३९३) । परकीयान्तर्गतनायिकाविशेषः; 'एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्षन्ति नाम्भोधराः, शैलाः शाद्वलमुद्वहन्ति न सृजन्त्येते पुनर्नायकान् । त्रैलोक्ये तरवः फलानि सुवते नैवारभन्ते जनान्, धातः ! कातरमालपामि कुलटाहेतोस्त्वया किं कृतम्'—इति रसमञ्जरी । ४९६

कुलबालिका स्त्री. [कुलस्य सदाचारवत्कुटुम्बस्य बालिका । पालिकापक्षे कुलं कुलमर्यादां पालयति । पालि+ण्वुल+टाप् इत्वम् । यद्वा कुलपाली+स्वार्थे कन्, टाप्] कुलस्त्री; कुलवती; कुलपालिः; कुलपालिका; जामिः; कुलाङ्गना (७९२) । ४९५

कुलस्त्री स्त्री. [कुले स्थिता स्त्री] कुलपालिका; कुलवती; अनन्यगामिनी; कुलरक्षिका स्त्री; 'असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः । सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः'—इति चाणक्यः । [कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या] कुलकुण्डलिनीशक्तिः; 'कुलस्त्रीज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः'—इति कुलार्णवे । ४९५

कुलायः पुं. [कुलानां पक्षिसमूहानाम् अयः वासस्थानम्] नीडः; 'खगकुलायकुलायनिलायिताम्'—इति माघे । स्थानमात्रम् । २४०

कुलालः पुं. [कुलं घटादिनिर्माणोपयोगिमृदाद्युपादानम् आलाति सम्यगादत्ते । आ+ला+क । कुलं वंशं घटादिसमूहं वा अलति पर्याप्नोति वा । अल्+कर्मण्यण्, कुल्+'तमिविशिविडीति' कालन् वा] कुम्भकारः; कुक्कुभपक्षी । ५९०

कुलिशम् क्ली.–पुं. [कुलौ हस्ते शते अवतिष्ठते । कुलि+शी+ड । यद्वा कुलिनः पर्वतान् श्यति दारयतीति । शो+ड, 'आतोनुपसर्गे कः' इति क वा] वज्रम्; 'क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्'—इति कुमारसम्भवे (१।२०) । [कु ईषत् कुत्सितं वा लिशति, कु+लिश् अल्पीभावे गतौ च+क] मत्स्यविशेषः; कण्टकाष्ठीलः (६५९); 'तिमितिमिङ्गिलकुलिशापाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः'— इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ६४ अध्याये । अस्थिसंहारवृक्षः [कौ भूमौ लिशति अल्पीभवति, कुं भूमिं लिशति गच्छति ह्रस्वतया प्राप्नोति वा] । ५६

कुलीनः पुं. [कुले प्रशस्तवंशे जातः, 'कुलात् खः' इति ख] (तन्त्रशास्त्रोक्तकुलाचारव्रते स्थितः कौलः) त्रि. उत्तमकुलोद्भवः; महाकुलः; आर्यः; सभ्यः; सज्जनः; साधुः; 'कुलीनस्य सुतां लब्ध्वा कुलीनाय सुतां ददौ । पर्यायक्रमतश्चैव स एव कुलदीपकः ।' (४३९) पुं. श्रेष्ठघोटकः; आजानेयः; स्वजानेयः; जात्यः; बालाश्विः । ३८९

कुलीरः पुं. [कुल् संस्त्याने+ईरन् किच्च] कर्कटः; 'केंकडा' इति भाषा । कर्कटराशिः । ६५८

कुल्यम् क्ली. [कुल् बन्धने+क्यप्] अस्थि; 'हड्डी'

इति भाषा। अष्टद्रोणपरिमाणं; शूर्पम्; आमिषम्; त्रि. [कुलस्यापत्यम्, 'अपूर्वपदादन्यरस्यामिति'यत्, यद्वा कुले भवः, कुलाय हितः, कुले साधुः वा; दिगादित्वात् तत्र साधुरिति वा यत्] कुलोद्भवः; कुलहितः; 'गृहान् मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च वृत्तीश्च कुल्याः पशुभृत्यवर्गान्'—इति भागवते (७।६।१३)। मान्ये पुं.। ६३२

कुल्या स्त्री. [कुले प्राणिगणे साधुः, 'तत्र साधुरिति' यत्] नदीमात्रम्; 'सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम्'—इति महाभारते ३ पर्वणि। कुलस्त्री (७९८); क्षुद्रा कृत्रिमा नदी; 'कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः'—इति शाकुन्तले १ अङ्के। पयःप्रणाली; 'पनाला' इति भाषा। जीवन्तिकौषधिः; स्थूलवार्ताकुः। ६६६

कुवलयम् क्ली. [कोः पृथिव्याः वलयमिव शोभाकारकत्वात्] नीलोत्पलम्; 'ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी, पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति'—इति मेघदूते (४६)। उत्पलम्। ६८१

कुवली स्त्री. [कुवल+स्त्रियां गौरादित्वान् ङीष्] कोलिवृक्षः। १९४

कुविन्दकः पुं. [कुत्सितं भक्तादिम्रक्षितसूत्रादिकं कुत्सितवृत्या वा जीविकां विन्ददीति। श, स्वार्थे संज्ञायां वा क] तन्त्रवायः; तन्तुवायः; कुविन्दः; कुपिन्दः। ५९०

कुवेणी स्त्री. [कु ईषत् वेणन्ते गच्छन्ति मत्स्या अस्याम्। कु+वेण्+इन्। ततः कृदिकारान्तादिति वा ङीप्] मत्स्यधानी; मत्स्यबन्धनी; [कुत्सिता वेणी यस्याः] निन्दितवेणी नारी च। ५९४

कुवेरः पुं. [कुत्सितं वेरं शरीरमस्य] देवताविशेषः; स तु विश्रवोमुनेरिडविडाभार्यायां जातः। धनयक्षोत्तरदिशां पतिश्च। त्रिचरणोऽष्टदंष्ट्रोऽयं जातः। त्र्यम्बकसखः; यक्षराट्; गुह्यकेश्वरः; मनुष्यधर्मा; धनदः; राजराजः; धनाधिपः; किन्नरेशः; कुबेरः; वैश्रवणः; पौलस्त्यः; नरवाहनः; यक्षः; एकपिङ्गः; धनी; ऐलविलः; श्रीदः; पुण्यजनेश्वरः; हर्यक्षः; अलकाधिपः; नन्दीवृक्षः; अर्हदुपासकविशेषः; त्रि. [कुत्सितं वेरं क्षेपणदानादिकं गतिर्वा यस्य] मन्दः; [कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य] कुशरीरः। ७९

कुशम् क्ली.–पुं. [कु पापं श्यति नाशयति। कु+शो+ड, यद्वा कौ भूमौ शेते राजते शोभते इत्यर्थः] तृणविशेषः; कुथः; दर्भः; पवित्रं; याज्ञिकः; ह्रस्वगर्भः; बर्हिः; कुतपः; 'कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यत्र भूषणम्। ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च।' 'पूजाकाले सर्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः। तर्जन्या रजतं धार्यं स्वर्णं धार्यमनामया। कुशकार्यकरं यस्मान्न तु वन्याः कुशाः कुशाः। कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया। नान्यस्य रजतं स्वर्णं धार्यं हि निजमङ्गले'—इति वरदातन्त्रे १ पटलः। क्ली. [कौ भूमौ शेते, भूलग्नत्वात् तथात्वम्] जलम् (६४८); पुं. [कु पापं श्यति नाशयति विहितराजधर्मानुष्ठानेन] रामसुतः; 'यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः। निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्'—इति रामायणे। पुराणोक्तसप्तद्वीपेषु द्वीपभेदः; कुशद्वीपः; 'ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्तपुत्राः शृणुष्व तान्'—इति विष्णुपुराणे (२।४।३६)। त्रि. [कु कुत्सिते कर्मणि शेते अवतिष्ठते, कु+शी+क] पापिष्ठः; [कुत्सिते मदशय्यायां शेते इति] मत्तः। १९१

कुशलः त्रि. [कौ पृथिव्यां शलति श्लाघां प्राप्नोतीति। शल्+अच्] शिक्षितः; चतुरः; 'समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः। स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति'—इति मनुः (८।१५७)। [कुशं लाति गृह्णाति, कुश+ला+क] कुशग्राहकः; क्ली. [कुश्+वृषादित्वात् कलन्। यद्वा कु पापं तस्मात् शलति गच्छति पृथक्त्वं प्राप्नोनीति। कु+शल्+अच्] कल्याणम्; 'पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः—इति रघुवंशे (१।५८)। 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्। वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च'—इति मनुः (२।१२७)। पर्याप्तिः; पुण्यं; तद्वति त्रि.। 'न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते'—इति भगवद्गीता (१८।१०)। ३३५

कुशा स्त्री. [कुश् संश्लेषे+क टाप् च] वल्गा; रज्जुः; मधुकर्कटिका; छन्दोगाः स्तोत्रीयगणनार्थानौदुम्बरान् शङ्कुन् कुशा इति व्यवहरन्ति। ४४२

कुशाग्रीयमतिः त्रि. [कुशाग्रमिव तीक्ष्णा कुशाग्रीया, तथा भूता मतिः यस्य। कुशाग्र+छ ततो बहुव्रीहिः] कुशाग्रबुद्धिः; सूक्ष्मदर्शी। ३७३

कुशिकः पुं. [कुशः कुशसंज्ञको महीपालो जनकत्वेनास्त्यस्य । कुश+ठन्] फालः; कुशी; नृपविशेषः; विश्वामित्र-पितामहः; गाधेः पिता; सर्जवृक्षः; विभीतकवृक्षः; अश्वकर्णवृक्षः; तैलशेषः; केकरे त्रि. । ५७५

कुशीदम् क्ली. [कुसीद+पृषोदरादित्वात् सस्य शत्वम्] वृद्धिजीविका; रक्तचन्दनम् । ५७२

कुशीलवः पुं. [कुत्सितं शीलम् अस्य इति कुशीलः । कुगतीति समासः, 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति व । यद्वा कुशीलं वाति गच्छति प्राप्नोतीति यावत् । वा+क] चारणः; नटविशेषः; कथकादिः; देशान्तरे कीर्तिं प्रचारयति यो नटः; 'कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च'—इति मनुः (३।१५५) । रामायणात्मना नाट्यशास्त्रप्रचारकत्वाद् वाल्मीकिमुनिः । ५९२

कुशूलः पुं. [कुसूल+पृषोदरादित्वात् शत्वम्] धान्यागारम्; अन्नकोष्ठकः; व्रीह्यगारम्; 'कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा'–इति मनुः (४।७) । तुषानलः । ३१२

कुशेशयम् क्ली. [कुशे जले शेते । कुश+शी+अच्, अलुक्समासः] पद्मं; कमलम्; 'कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन'—इति रघुवंशे (६।१८) । सारसपक्षी; पुं. [कुशेशयं पद्ममिव आकृतिर्विद्यतेऽस्य, अर्श आद्यच्] कर्णिकारवृक्षः; कुशद्वीपस्य-पर्वतविशेषः । ६७९

कुषीदम् क्ली. [कुसीद+पृषोदरादित्वात् षत्वम्] कुसीदं; वृद्ध्याजीवनम्; ऋणदानजीविका; अर्थप्रयोगः । ५७२

कुष्ठम् क्ली. [कुष्णाति रोगम् । कुष्+'हनिकुषीति' क्थन्] विषभेदः; ओषधिविशेषः; व्याधिः; पारिभव्यं; वाप्यं; पाकलम्; उत्पलम्; आप्यं; जरणं; रुजा; गदः; आमयः; रामं; पारिभद्रकं; वाणीरजं; पावनं; कुत्सितं; पद्मकं; गदाह्वं; कौवेरं; भासुरं; काकलं; नीरुजम् । 'कुष्ठं रोगाह्वयं वाप्यं पारिभव्यं तथोत्पलम् । कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्लं तिक्तकं लघु । हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान्'—इति भावप्रकाशः । ६०४

कुष्ठः पुं. [कुष्णाति शरीरस्थशोणितं विकुरुते । निष्कर्षार्थकस्य कुष्धातोरत्र विकारार्थत्वं बोध्यते धातूनामनेकार्थत्वात् । कुष् निष्कर्षे, 'हनिकुषीति' क्थन्] रोगविशेषः; श्वित्रः; श्वेतं; श्वेत्रम् । 'सर्वकुष्ठेषु वमनं रेचनं रक्तमोक्षणम् । वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ।' ६०४

कुसीदम् क्ली. [कुस्+'कुसेरुम्भोमेदेताः' इति ईद प्रत्ययः । यद्वा कुत्सितं निकृष्टरूपवृद्धिदानेनेत्यर्थः, सीदति अधमर्णो यत्र, पृषोदरादित्वात् साधु] ऋणदानजीविका; वृद्ध्याजीवनम्; अर्थप्रयोगः; वृद्धिजीविका; 'सूद' इति भाषा । 'कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते । चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमृणन्ततः ।' 'कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्वन्नेनसा युज्यते द्विजः'—इति बृहस्पतिः । ५७२

कुसीदिकः त्रि. [कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत्, प्रयच्छति । 'कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ' इति ष्ठन्] वृद्धिजीवी; वार्द्धुषिकः; वृद्ध्याजीवः; वार्द्धुषिः; कुसीदः; कुसीदी; 'वणिक् कुसीद्यदोषः स्यात् ब्राह्मणानां च पूजनात्'—इति आह्निकतत्त्वे । ५७१

कुसुमम् क्ली. ['कुसेरुम्भोमेदेताः' इति उम, निपातनात् गुणाभावः] पुष्पम्; 'वापीजलानां मणिमेखलानां शशाङ्कभासां प्रमदाजनानाम् । चूतद्रुमाणां कुसुमानतानां ददाति सौरम्यमयं वसन्तः'—इति ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने (४) । फलं; नेत्ररोगविशेषः; स्त्रीरजः; 'यदा नार्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः'—इति ज्योतिषशास्त्रे । १८६

कुसुमायुधः पुं. [कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि अस्य] कामदेवः; 'भगवन् मन्मथ ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सतस्तैक्ष्ण्यमेतत्'—इति शाकुन्तले ३ अङ्के । 'कुसुमायुधपत्नि ! दुर्लभस्तव भर्त्ता न चिराद्भविष्यति'—इति कुमारसम्भवे (४।४०) । ३२

कुसुम्भः पुं. ['कुसेरुम्भोमेदेताः' इति उम्भ प्रत्ययः] महारजनवृक्षः; 'पद्मोत्तमविकाशः स्यात् कुसुम्भः शरटस्तथा'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् । 'कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो विदाहिभावादहितः कुसुम्भः ।' कमण्डलुः; 'क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्'—इति मनुः (६।५२) । क्ली. [कौ पृथिव्यां सुम्भति शोभते दीप्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । कु+सुभि+अच्, इदित्वान् नुम्] स्वर्णं; सुवर्णं; पुष्पविशेषः

(६२०); तत्पर्यायाः—क्रमलोत्तमं; वह्निशिखं; महारजनं; पावकं; पीतं; पद्मोत्तरं; रक्तं; लोहितं; वस्त्ररञ्जनम्; अग्निशिखम्; 'कुसुम्भं ललिताशाक वृन्ताकं पूतिकां तथा। भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः' —इति तिथितत्त्वम्। ६२०

कुसृतिः स्त्री. [कुत्सिता सृतिः उपायः व्यवहारो वा] इन्द्रजालं; शाठ्यं; [कुत्सितपथः इति कर्मधारये व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः। कुत्सितासृतिराचारो यस्येति विग्रहे दुराचारे त्रि.] 'कस्माद्वयं कुसृतयः खलयोनयस्ते दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः'—इति भागवते (८।२३।७)। ७४०

कुस्तुम्बुरु क्ली. [कुत्सितं तुम्बति अर्दयति यत्। तुबि अर्दने+बाहुलकात् उरुप्रत्ययः। जातिनिर्देशात् सुट्] धन्याकम्; 'धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्' —इति वैद्यकरत्नमालायाम्। पुं. यक्षविशेषः; 'कुस्तुम्बुरुःपिशाचश्च गजकर्णो विशालकः। एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः'—इति महाभारते (२।१०।१५)। ६१७

कुहकः त्रि. [कुह् विस्मापने+'बहुलमन्यत्रापि' इति क्वुन्] धूर्तः; वञ्चकः; व्यंसकः; दाण्डाजिनिकः, मायी; जालिकः; दाम्भिकः; माया; इन्द्रजालं; जालं; कुसृतिः; 'जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्, तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः। तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा, धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि'—इति भागवते (१।१।१)। सर्पविशेषः; 'इत्युक्तास्तेन ते सर्पाः कुहकास्तक्षकान्धकाः। अदशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोल्वणाः'—इति विष्णुपुराणे (१।१७।३८)। ३४९

कुहनम् त्रि. [कु+ईषत् प्रयत्नेन हन्यते इति। हन्+कर्मणि अप्। कुत्सिताचारेण हन्तीति। हन्+अच्] ईर्ष्यालुः; क्ली. मृद्भाण्डविशेषः; काचभाजनम्; पुं. [कुं पृथ्वीं हन्ति खनतीत्यर्थः, हन्+अच्] मूषिकः; [कौ पृथिव्यां कुत्सितं वा हन्ति दशतीति+अच्] सर्पः। ३८४

कुहना स्त्री. [कुह्+'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच्] दम्भचर्या; लोभान्मिथ्यापथकल्पना; अर्थलिप्सया मिथ्याचारभेदस्य सम्पादना; दम्भमात्रकृतध्यानमौनादिः; अर्थलिप्सया धर्माश्रयणं; कुहनिका। ७४०

कुहरम् क्ली. [कुं भूमिं हरतीति। कु+हृ+अच्] गह्वरं; छिद्रम्; 'तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः'—इति प्रसन्नराघवे। कर्णः; कण्ठशब्दः; गलः; अन्तिकम्; पुं. [कुह् विस्मायने+क। कुहं विस्मायनं भयम् इत्यर्थः, राति ददाति, भयं जनयतीति भावः, रा+क] नागविशेषः। ६२४

कुहुः स्त्री. [कुह्+मृगय्वादित्वात् कु] कुहूः; पिकध्वनिः; 'कोकिलानां कुहुरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः' —इति महाभारते। ११२

कुहूः स्त्री. [कुह् बाहुलकात् कू प्रत्ययः] कुहुः; नष्टेन्दुकलामावास्या; 'दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूरिति'—इति व्यासः। तदधिष्ठात्री देवपत्नी; अङ्गिरसः सुता; 'सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति'—निरुक्ते। 'श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः। सिनीवाली कुहूराका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा' —इति भागवते (४।१।२९)। कोकिलालापः; 'केनाश्रावि पिकानां कुहूं विहायेतरः शब्दः'—इति आर्यासप्तशती (६३०)। ११२

कूटः पुं.–क्ली. [कूट्+घञ्] पर्वतशृङ्गम्; 'अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते'—इति महाभारते आनुशासनिके। भग्नशृङ्गषण्डः (२६७); कैतवम् (७०९); 'वाचः कूटं तु देवर्षेः स्वयं विममृशुर्धिया।' तद्वति त्रि. 'न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून्' —इति मनुः (७।९०)। त्रि. मिथ्याभूते; 'द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः'—इति याज्ञवल्क्यः। पुरद्वारम्; 'इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गहने महती शमी। भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः'—इति महाभारते (४।५।१४)। अग्रभागमात्रम्; 'किरीटकूटैर्ज्वलितं शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्।' 'स वज्रकूटाङ्गनिपातवेगविशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान्। उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्तः चुक्रोश यज्ञेश्वर! पाहि मेति'—इति भागवते (३।१३।२९)। निश्चलः; राशिः; 'अभ्रकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः'—इति रामायणे (१।१४।१५)। लौहमुद्गरः;—'एते त्वां सम्प्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव। संपरेतम य कूटैश्छि-

न्दन्त्युत्थितमन्यवः'—इति भागवते (४।२५।८)। माया; 'नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न चौजसा। अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन वै'—इति महाभारते वनपर्वणि। तुच्छः; सीरावयवः; यन्त्रम्; 'वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा'—इति रामायणे। अनृतम्; पुं.-स्त्री. [कूटयते दातुं न शक्यते स्थावरत्वादिति। कूट् अप्रदाने+कर्मणि घञ्] गृहम्; पुं. [कूटयति दग्धीकरोति शापप्रभावेण सापराधान् इति। कूट् दाहे+णिच्+अच्] अगस्त्यमुनिः। १६६

कूटयन्त्रम् क्ली. [आमिषं दत्त्वा मृगपक्षिबन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते तत्] उन्माथः। ७८२

कूपः पुं. [कु ईषत् आपो यत्र। 'ऋक्पूरि'त्य। यद्वा कुवन्ति मण्डूकाः अत्र। 'कुपुम्याञ्च' इति प दीर्घश्च] जलाधारविशेषः; अन्धुः; प्रहिः; उदपानम्ः; अवटः; कोट्टारः; कातः; कर्तः; वज्रः; काटः; खातः; अवतः; क्रिविः; सूदः; उदतः; ऋष्यदात्; कारोतरात्; कुशेषः; केवटः; 'भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः। बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते' —इति भावप्रकाशः। गर्तः; गुणवृक्षः; नदीमध्यस्थितो वृक्षः पर्वतो वा; कूपकः; नौकागुणबन्धनस्तम्भः; 'मस्तूल' इति भाषा। मृन्मानम्। ६८४

कूपकः पुं. [कूपे गर्ते कायते प्रकाशते इति। कै+क] गुणवृक्षः; नौकागुणबन्धनस्तम्भ; तैलपात्रं; 'कुप्पा' इति भाषा। कुकुन्दरम्ः; उदपानं; चिता; शुष्कनद्यादौ जलार्थं कृतो गर्तः। ६५५

कूरः पुं. [वेञ् तन्तुसंताने+भावे क्विप्, ऊः। कौ भूमौ उवं वयनं लाति गृह्णातीति, ला+क, लस्य रः] भक्तम्। ३१९

कूर्चकः पुं. [कुरति, कुर् शब्दे, बाहुलकाच्चट्, संज्ञायां क। कूर्च विकारे (आकृतिगणत्वात्) ण्वुल् वा] ध्वजोपरिभागस्थमलङ्करणम्। ४५८

कूर्चिका स्त्री. [कूर्चः तद्वदाकारः अस्त्यस्याः। कूर्च+ठन्] क्षीरविकृतिः; 'दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका। तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका'—इति भरतः। 'कूर्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः'—इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये। सूचिका; तूलिका; 'तूली' इति भाषा। कुड्मलः; 'कली' इति भाषा। कुञ्जिका; कुञ्चिका। 'कुंजी' इति भाषा। ३२४

कूर्पम् क्ली. [कुरं पाति, कुर्+पा+क] भ्रूद्वयमध्यस्थलम्। अस्मिन्नर्थे अमरमते कूर्चशब्दः। ५२०

कूर्परः, कुर्परः पुं. [कुप् क्रोधे, बाहुलकादरन्, पृषोदरादिः] कफोणिः; जानु। ५३३

कूर्पासः पुं. [कूर्परे शरीरे अस्यते आस्ते वा। अस्+घञ्, पृषोदरादित्वात् साधुः] अर्द्धचोलकः; कूर्पासकः; कञ्चुकः; वारवाणः; कुर्पासः; 'चोली' इति भाषा। 'प्रस्वेदवारिसविशेषविषक्तमङ्गं कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुत्क्षिपन्ती'—इति माघे (५।२३)। ५५२

कूर्मः पुं. [कु कुत्सितः ईषद् वा ऊर्मिः वेगो यस्य, के जले ऊर्मिर्यस्येति वा। पृषोदरादित्वात् साधुः] जलजन्तुविशेषः; कच्छपः; कमठः; पञ्चनखः; गुह्यः; पञ्चगुप्तः; पीवरः; जलगुल्मः। 'यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता'—इति भगवद्गीता (२।५८)। परमेश्वरः; 'परमेश्वरेणेदं सकलं जगत्क्रियते तस्मात् तस्य कूर्म इति संज्ञा'—इति ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिकायां दयानन्दः। प्रजापतेरवतारविशेषः; 'स यत् कूर्मो नाम एतद्वा रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजाः असृजत् यदसृजताकरोत्तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्मः कश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इति'—इति शतपथब्राह्मणे (१।५।१।५)। वायुविशेषः; 'उन्मीलने स्मृतः कूर्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभः'—इति शारदातिलकटीका। मुद्राविशेषः; 'कूर्मपृष्ठसमं कुर्याद्दक्षपाणिं च सर्वतः। कूर्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्मणि'—इति तन्त्रसारः। आसनविशेषः; 'गुदं निरुध्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः। कूर्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः'—इति हठयोगदीपिकायाम्। समुद्रमन्थनकाले मन्दरपर्वतधारणार्थं कच्छपरूपभगवदवतारविशेषः; 'क्षीरोदमध्ये भगवान् कूर्मरूपी स्वयं हरिः'—इति पद्मपुराणे। 'विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो दुरन्तवीर्योऽवितथाभिसन्धिः। कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत् प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार'—इति भागवतम्। कश्यपपत्न्याः कद्र्वाः पुत्रेषु एकः; नागविशेषः 'शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः।

कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः'—इति महाभारते (१।६५।४१)। ६५६

कूलम् क्ली. [कूलति जलप्रवाहम् आवृणोतीति। कूल्+अच्] नद्याः जलसमीपस्थानं; रोधः; तीरं; तटं; प्रतीरं; तटः; तटी; रोधं; वेला। 'इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः'—इति रघुवंशे (१६।३५)। [कूल्यते आव्रियतेऽसौ। कूल्+घञर्थे क] स्तूपः; सैन्यपृष्ठं; तडागः। ६६७

कूलदेशः पुं. [कूलस्य देशः] तीरप्रान्तदेशः। ६५४

कूलङ्कषा स्त्री. [कूलानि कषति, कूल+कष्+'सर्वकूलाभ्रे' ति खश्, मुम्, कूलङ्कष+टाप्] नदी; 'व्यपदेशमाविलयितुं समीहसे मान्च नाम पातयितुम्। कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च'—इति शाकुन्तले ५ अङ्के। ६६५

कूवरः पुं.– स्त्री. [कु शब्दे+वरच्] युगन्धरः; यत्र रथस्य यूपकाष्ठमासज्यते सः। 'हेमचन्द्रमसम्बाधं वैदूर्यमणिकूवरम्'—इति रामायणे (३।१८।३०)। रथमित्यर्थः। विकृतपृष्ठः; 'कुबडा'—इति भाषा। ४४७

कूवरी स्त्री. [कूवर+गौरादित्वाद् ङीष्] कम्बलाच्छादितरथः। भुग्नपृष्ठवती स्त्री; कुब्जा। ४४४

कूष्माण्डः पुं. [कु ईषत् ऊष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य] कूष्माण्डकः; कर्कारुः; घृणावासः; तिमिषः; ग्राम्यकर्कटी; पुष्पफलः। गणदेवताविशेषः; कूष्माण्डाकारत्वात् शिवगणोऽपि तन्नाम्नाख्यायते; 'अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः' —इति भागवते (२।६।४२)। ऋषिविशेषः; 'कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहा समन्वितैः'—इति याज्ञवल्क्यः। यजुर्मन्त्रविशेषः;–'कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि'—इति मनुः (८।१०६)। 'कूष्माण्डमन्त्राः 'यद्देवा देवहेलनमि' त्येवमादयः। तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात्'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। २०९

कृकलाशः पुं. [कृकं कण्ठं लासयति शोभायुक्तं करोति। कृक+लस्+णिच्+अच्। पृषोदरादित्वात् तालव्यशकारः] कृकलासः; सरटः। २३४

कृकलासः पुं. [कृकं कण्ठं लासयति शोभान्वितं करोति। कृक+लस्+णिच्, अच्] जन्तुविशेषः; सरटः; वेदारः; क्रकचपात्; तृणाञ्जनः; प्रतिसूर्यः; प्रतिसूर्यशयानकः; वृत्तिस्थः; कण्टकागारः; दुरारोहः; द्रुमाश्रयः; कृकूलासः; सूर्यवंशोद्भवो नृगनामको राजा ब्रह्मगोहरणेन कृकलासत्वं गतस्तद्विवरणं महाभारते (१३।७० अध्याये)। २३४

कृकवाकुः पुं. [कृकेन गलेन वक्ति। 'कृके वचः कश्च' इति कृकशब्द उपपदे वच् धातोः ञुण् कश्चान्तादेशः] कुक्कुटः; 'अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये'—माघे (११।९)। मयूरः; सरटः। २४७

कृकाटिका स्त्री. [कृकंकण्ठम् अटति आप्नोति, कण्ठं व्याप्यास्तीति भावः। कृक+अट्+ण्वुल्, टाप् अत इत्वं च] घाटा; 'घांटी' इति भाषा। 'जत्रूर्ध्वं मर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके'—इति सुश्रुते। 'जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्माणि।' ५२५

कृच्छ्रम् क्ली. [कृन्तति सुखम्। कृती छेदने, 'कृतेश्छः क्रू च' इति रक् छश्चान्तादेशः] कष्टम्; 'नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा। तथा त्यजन्निमन्देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते'—इति मनुः (६।७८)। 'सितोपला वा समयावशूका कृच्छ्रेषु सर्वेष्वपि भेषजं स्यात्। रेतोविघातप्रभवे तु कृच्छ्रे समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात्'—इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये। तद्वति त्रि. [कृन्तत्यनेन पापमिति] सान्तपनादिव्रतम्; 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्। जग्ध्वा परेऽह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्'—इति स्मृतौ। व्रते पुंल्लिङ्गोऽप्ययम्। पापं; मूत्रकृच्छ्ररोगः; व्यसनम्; 'अनृतं नोक्तपूर्वं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता। धर्मलोपपरीतेन न च वक्ष्ये कथञ्चन'—इति रामयणे (४।१४।१४)। ८२६

कृतम् क्ली. [क्रियते सत्यमेवानुष्ठीयतेऽस्मिन्, यद्वा क्रियते सत्ये स्थाप्यते लोको यत्र। कृ+क्त] पर्याप्तम्; अलमर्थः; 'अथवा कृतं सन्देहेन'—इति शाकुन्तले १ अङ्के। सत्ययुगम्; 'कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्यां ह्येकसप्ततिः'–इति विष्णुपुराणे (२।१।४३)। फलम्; पुं. वसुदेवस्य रोहिण्यां जातः पुत्रविशेषः; 'बलं गदं सारणं च दुर्मदं विमलं ध्रुवम्। वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदयादयत्'–इति भागवते (९।२४।४६)। ७८९

कृतकर्मा [न्] त्रि. [कृतं कर्म येन सः] कार्यक्षमः; प्रवीणः; शिक्षितः; निष्णातः; निपुणः; दक्षः; कृतहस्तः; कृतमुखः; कुशलः; चतुरः; अभिज्ञः; विज्ञः; वैज्ञानिकः; पटुः; छेकः; विदग्धः; कृती; 'अथवाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर। कृतकर्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम'—इति महाभारते (१।१५५।२९)। पुं. विष्णुः; 'इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः' —इति महाभारते (१३।१४९।९७)। ३३५।

कृतपुङ्खः त्रि. [कृतः अभ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खयुक्तो बाणो येन] बाणशिक्षाविचक्षणः; कृतहस्तः; सुप्रयोगविशिखः। ४७१

कृतमालः पुं. [कृता माला अस्य। मालावदुत्पन्नप्रसूनत्वादस्य तथात्वम्] आरग्वधवृक्षः; कर्णिकारवृक्षः; स तु लघ्वारग्वधः; 'आरेवतो राजवृक्षः प्रग्रहश्च तुरङ्गुलः। आरग्वधोऽथ शम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। 'आरग्वधो राजवृक्षः सम्पाकश्चतुरङ्गुलः। प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽश्वघातकः'—इति चरके कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये। १९८

कृतमुखः त्रि. [कृतं संस्कृतं मुखं यस्य] कृतकर्मा; कृती। ३३५

कृतहस्तः त्रि. [कृतः अभ्यस्तः हस्तः बाणादिनिक्षेपलाघवरूपा शिक्षा येन सः] कृतपुङ्खः; सुशिक्षितशरमोक्षयोधादिः; 'अप्राप्तांश्चैव तान् पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत्'—इति महाभारते (४।५६।२०)। ३३५

कृतान्तः पुं. [कृतः अन्तः नाशः शास्त्रनिर्णयः विपर्ययो वा येन। यथायथं व्युत्पत्तिर्दर्शनीया] सिद्धान्तः; 'पञ्चेमानि महाबहो कारणानि निबोध मे। साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम्'—इति भगवद्गीतायाम् (१८।१३)। यमः (७१); 'ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे। रज्ज्वेव पुरुषो बध्वा कृतान्तेनोपनीयते'—इति रामायणे (५।३५।३)। दैवं; पूर्वदेहकृतं फलोन्मुखीभूतं शुभाशुभकर्म; अकुशलकर्म; शनिवारः; 'कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्' —इति तिथितत्त्वे। यमदैवत्यभरणीनक्षत्रम्। तेन द्वित्वसङ्ख्या। १०

कृताभिषेका स्त्री. [कृतः राज्ञा सह अभिषेकः यस्याः] महिषी; पट्टराज्ञी। ४८०

कृती [न्] त्रि. [कृतं कर्म प्रशस्तमस्यास्तीति। अत इनि] निपुणः; पण्डितः; साधुः; पुण्यवान्; कृतक्रियः; 'गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते नखल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्'—इति रघुवंशे (३।५१)। ३३३

कृत्तिः स्त्री. [कृत्यते इति, कृत्+कर्मणि क्तिन्] त्वक्; कृष्णसारादिचर्म; 'पद्मासीनं समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानम्'—इति महादेवध्याने। भूर्जः; कृत्तिकानक्षत्रम्। ६३०

कृत्तिकाः स्त्री. [कृन्तन्ति उग्रत्वात्। कृत्+'कृतिभिदिलतिभ्यः कित्' इति तिकन् किच्च](एकत्वे) अश्विन्यादिसप्तविंशत्यन्तर्गततृतीयनक्षत्रम्; बहुला; अग्निदेवा; कृत्तिः। 'क्षुधाधिकः सत्यधनैर्विहीनो वृथाटनोत्पन्नमतिः कृतघ्नः। कठोरवाक् चाहितकर्मकृत् स्यात् चेत्कृत्तिकायां मनुजः प्रसूतः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ५०

कृत्तिवासाः [स्] पुं. [कृत्तिर्गजासुरस्य चर्म वासोऽस्य] शिवः; शङ्करः। [कृत्तिवासः—इत्यकारान्तपक्षे कृत्तिं वसते इति, वस् आच्छादने, 'कर्मण्यण्'।] १२

कृत्स्नम् क्ली. [कृत्+क्त्स्नप्रत्ययः] सर्वम्; 'तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा। अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा'—इति भगवद्गीतायाम् (११।१३)। कुक्षिः; जलम्। ७१३

कृपणः त्रि. [कल्पते स्वल्पमपि दातुम्, कृप्+बाहुलकात् क्युन्, अत एव न लत्वम्] अदाता; कदर्यः; किम्पचानः; मितम्पचः; क्षुद्रः; किम्पचः; अनमितम्पचः; मन्दः; कीकटः; कुमुत्; कीनाशः; 'दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महानपि समृद्ध्या। कूपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः'—इति पञ्चतन्त्रे (२।७५)। 'दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति' —इति व्यासः। दीनः; 'ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्वनं सहलक्ष्मणः। द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत्।' पारिभाषिक कृपणानाह—महाव्यसनप्राप्तो दीनः; 'आदितः कृशवृत्तिर्यः कृपणो न स राघव! महात्मा व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते'—इति रामायणे (४।२१।१९)। यो हि अक्षरं ब्रह्म अविज्ञाय लोकान्तरगामी भवति सः–'यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः'—इति बृहदारण्यके याज्ञवल्क्यः। दुहिता हि कृपापात्रत्वात् कृपणा;

'भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः। छाया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्'—इति मनुः (४।१८५)। कुत्सितः; पुं. कृमिः। ३४७

कृपा स्त्री. [क्रपेः सम्प्रसारणञ्चेति भिदादिपाठादङ टाप् च] करुणा; दया; 'उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः'—इति महाभारते। ७२४

कृपाणः पुं. [कृपां नुदति प्रेरयति दूरीकरोतीत्यर्थः। कृपा+नुद् प्रेरणे+'अन्येभ्योऽपीति' ड, पूर्वपदादिति णत्वम्] खड्गः; कृपाणकः; 'जघान दैत्यमतिरक्तलोचना कृपाणपाशाङ्कुशशूलपट्टिशैः'—इति कालिकापुराणे। ४७२

कृपाणी स्त्री. [कृपाण+गौरादित्वाद् ङीष्] कर्तरी; छुरिका; कृपाणिका। ५९५

कृपीटम् क्ली. [कृप+'कृतृकृपिभ्यः कीटन्' इति कीटन्, बाहुलकात् लत्वाभावः] उदरं; जलं; विपिनम्; इन्धनम्। ८२७

कृपीटयोनिः पुं. [कृपीटस्य जलस्य योनिः कारणम्, 'वायोरग्निरग्नेरापः'—इति श्रुतौ। यद्वा कृपीटं काष्ठं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य] अग्निः; वह्निः। ६३

कृमिः पुं. [क्रामतीति, क्रमु पादविक्षेपे+'क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च' इति इन् 'भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च' इति अनुवृत्तेः सम्प्रसारणं च] कीटः; नीलाङ्गः; नीलाङ्गुः; क्रिमिः; पुण्ड्रः। (८२३) लाक्षा; कृमिलः; खरः; उदरजातकीटरोगः। 'बदरीकारवीमूलं गुडाज्येन समन्वितम्। अग्निना साधितं जग्ध्वा कृमीन्सर्वान् हरेच्छिव'—इति गारुडे १९४ अध्यायः। 'क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव दधीनि शाकानि च पर्ववन्ति। समासतोऽम्लान् मधुरान् हिमांश्च कृमीन् जिघांसुः परिवर्जयेत्तु'—इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५४ अध्यायः। ६३६

कृशः त्रि. [कृश् धातोः क्त प्रत्यये 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवेति' निपातनात् साधुः] सूक्ष्मः; क्षीणः; 'व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम्। कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम्।' 'प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च। कृशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च ग्रहणीमुखाः'—इति चरके सूत्रस्थाने २१ अध्याये। अल्पः; आकाशेशाश्च विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः' —इति मनुः (४।१८४)। अक्षमः; 'क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन'—इति मनुः (४।१३५)। पुं. विष्णुः (सर्वाकारत्वात्); 'अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्'—इति महाभारते (१३।१४९।१०३)। मुनिपुत्रविशेषः; स तु परीक्षिच्छापप्रदातुः शृङ्गिणः सखा; 'स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सूनृतां वाचमुत्सृजन्। अपृच्छत्तं कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः'—महाभारते (१।४१।२)। ऐरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः; 'पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः। ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्'—इति महाभारते आस्तीकपर्वणि (५७।११)। ७१७

कृशानुः पुं. [कृश्यति तनूकरोति तृणकाष्ठादिवस्तुजातमिति। 'ऋतन्यञ्जीति' आनुक् प्रत्ययः] अग्निः; 'प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे' —इति रघुवंशे (७।२४)। चित्रकवृक्षः। [पृषोदरादित्वात् षत्वे कृषाणुः इत्यपि]। ६२

कृशाश्वी [न्] पुं. [कृशाश्वेन धुन्धुमारवंश्यनृपविशेषेण प्रोक्तं नाटयसूत्रादिकम् अधीते वेत्ति वा। 'कर्मन्द कृशाश्वादिनिः'—इति इनि] नटः। ५९२

कृषकः त्रि. [कृषति भूमिं यः, 'कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्' इति क्वुन्] कृषिजीवी; कर्षकः; पुं. [कृषति भूमिमनेन इति करणे क्वुन्] फालः; वृषः। ५७४

कृषिकः पुं. [कृषत्यनेन, 'वृश्चिककृष्योः किकन्' इति किकन्] कृषिजीवी; कर्षकः; फालः। ५७४

कृषीवलः त्रि. [कृषिरस्यस्ति वृत्तित्वेन इति। 'रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्' इति वलच्, 'वले' इति दीर्घः] कर्षकः; कृषिजीवी; 'कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा। त्वया च पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्तुष्टाः कृषीवलाः'—इति महाभारते (२।५।७७)। काकजङ्घावृक्षः। ५७४

कृष्टिः पुं. [कृषत्यन्तर्भवं विद्यालोचनाभ्यासादिभिरसौ। कृष्+कर्तरि क्तिच्, बाहुलकात् ति वा] पण्डितः; यथा ऋग्वेदे (६।१८।२) 'बृहद्रेणुश्च्यवनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा।' स्त्री. कर्षणे [कृष्+भावे क्तिन्] आकर्षणं; जनमात्रम्; 'विश्वा नमन्त कृष्टयः'—इति ऋग्वेदे (८।६।४)। 'कृष्टयः प्रजाः'—इति भाष्यम्। ३३३

कृष्णः पुं. [कर्षत्यरीन् महाप्रभावशक्त्या । यद्वा कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परिणमयति भक्तानां मनः इति यावत् । 'कृषेर्वर्णे' इति बाहुलकात् वर्णं विनापि नक् णत्वं च । यद्वा कर्षति सर्वान् स्वकुक्षौ प्रलयकाले—'कर्षणात् कृष्णो रमणाद् रामो व्यापनाद् विष्णुः' इति श्रुतेस्तथात्वम्] भगवदवतारविशेषः—'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्चनिर्वृतिवाचकः । कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः'—इति महाभारते (५।७०।५)। 'उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं वृषो लाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमवशात् पूषोशनोराहवः । नैशीथः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्रह्मर्क्षमत्रक्षणे श्रीकृष्णाभिधमम्बुजेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत् ।'—इति खमाणिक्ये ज्योतिर्ग्रन्थे । 'अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः'—इति ब्रह्मपुराणे । व्यासः; 'यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः । लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च ।'—इति महाभारते (१।१०५।१४)। शिवः; 'दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च'—इति महाभारते (१।१०५।१४) । अर्जुनः; (अयं तु तृतीयपाण्डवः; अस्य दशनामस्वन्यतमं नाम) 'कृष्णावदातस्य सदा प्रियत्वाद् बालकस्य वै । कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम' —इति महाभारते (३।४२।२२) । [कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति मतुबन्ताद् 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति' लुक्] कोकिलः; काकः; [कर्षति पापानि शरणागतानाम्, बाहुलकात् कृषेर्नक् वर्णं विनापि णत्वं च] परब्रह्म; 'कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते । भस्मीभवन्ति राजेन्द्र ! महापातककोटयः'—इति पौराणिकी गाथायाम् । चन्द्रह्रासकरप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियारूपः; प्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः कालभेदोऽर्द्धमासः; 'चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लःकृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः'—इति तिथितत्त्वे । कृष्णापक्षाभिमानिदेवताविशेषः; 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्'—इति भगवद्गीतायाम् । कृष्णसारमृगः; 'धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णजिनानि च'—इति महाभारते (१।१३०।१५) । अशुभकर्म; वेदोक्तसुरविशेषः; ऋषिविशेषः; अथर्ववेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः; 'गोपालतापनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगारुडानामथर्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सङ्ख्यकानाम् उपनिषदां भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।'—इति मुक्तिकोपनिषदि । करमर्दकः; कृष्णपाकफलः । (७३४) वर्णविशेषः; कालवर्णः; नीलः; असितः; श्यामः; कालः; श्यामलः; मेचकः; बहुलः; रामः; शितिः; तद्वति त्रि. । २१

कृष्णकाकः पुं.— द्रोणकाकः । २४६

कृष्णपाण्डुरः त्रि.— कल्माषः । ७३६

कृष्णभूमः पुं. [कृष्णा कृष्णवर्णा भूमिर्मृत्तिका यत्र देशे, समासे अच्] कृष्णवर्णमृत्तिकायुक्तो देशः; कृष्णमृत्तिकः । १६०

कृष्णमृत्तिकः पुं. [कृष्णा मृत्तिका भूमिर्यत्र] कृष्णभूमः । १६०

कृष्णमृत्तिका स्त्री. [कृष्णा काली मृत्तिका भूमिः] कालमृत्तिका; श्लक्ष्णभूमिः । १६०

कृष्णला स्त्री. [कृष्णल+टाप्] गुञ्जा; 'साङ्गुष्ठा कृष्णला गुञ्जा रक्तिका काकणन्तिका । काकादनी काकतिक्ता काणकजङ्घा शिखण्डनी'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् । २०३

कृष्णवक्त्रः पुं. [कृष्णं कृष्णवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य] वानरः; कृष्णवानरः; कालवानरः; गोलाङ्गूलः; गौरास्यः; कपिः; कृष्णमुखः । २३२

कृष्णवर्णः त्रि.— कालवर्णः । ४३७

कृष्णवर्णोऽश्वः पुं — कालहयः । ४३७

कृष्णवर्त्मा [न्] पुं. [कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म यस्य, वायुप्रसारितधूमपथाभ्यन्तर एव गतिरस्येति भावः] अग्निः; वह्निः; 'हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते' —इति महाभारते (१।८५।१२) । चित्रकवृक्षः; [कृष्णम् अपवित्रं कर्म आचरणं यस्य] दुराचारः; राहुः; [कृष्णः वासुदेवः परब्रह्म इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य] ब्रह्मनिष्ठपुरुषः । ६३

कृष्णशारः पुं. [कृष्णः शारः शबलश्च] कृष्णसारमृगः; 'काला हिरन' इति भाषा । २३०

कृष्णसारः पुं. [कृष्णश्चासौ सारः शबलश्चेति] हरिणभेदः; कृष्णसारङ्गः; कृष्णवर्णमृगः । 'कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः । स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः'—इति मनुः (२।२३) । स्नुहीवृक्षः; शिंशपावृक्षः; खदिरवृक्षः । २३०

कृष्णा स्त्री. [कृषर्नक् णत्वं ततः टाप्] अग्नेः सप्तजिह्वाभेदः। ६८

कृष्णा स्त्री. [कृषेर्नक् णत्वं ततः टाप्] पिप्पली; 'पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा। कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। द्रौपदी; पञ्चपाण्डवमहिषी; (कृष्णवर्णत्वादेव अस्या नाम तथा) 'कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णाभूत् सा हि वर्णतः। तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे'—इति महाभारते (१।१६८।४४)। नीलीवृक्षः; द्राक्षा; नीलपुनर्नवा; कृष्णजीरकः; गम्भारी; कटुका; सारिवाविशेषः; राजसर्षपः; पर्पटी काकोली; सोमराजी; द्वादशप्रकाराणां जलौकसां मध्ये सविषप्रकारीयजलौकोविशषः; 'तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा'—इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १३ अध्याये। नदीविशेषः; दुर्गा। ६१४

क्लृप्तिकः त्रि. [क्लृप्तं मल्यदानेन सत्त्वं देयत्वेनास्ति अस्य। क्लृप्त+ठन्] क्रीतः। ५७३

केका स्त्री. [के मूर्द्धि कायति शब्दायते, के+कै+क, टाप्, अलुक्समासः। यद्वा 'अन्येभ्योऽपीति' कर्मणि ड, 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' इत्यलुक्] मयूरवाणी; 'षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः'—इति रघुवंशे (१।३९)। २४२

केकी [न्] पुं. [केका ध्वनिभेदः अस्यास्तीति। 'व्रीह्यादिभ्यश्चेति' इनि] मयूरः; 'केकी केकां परित्यज्य मौनं तिष्ठति तद्भयात्। चकोरश्चन्द्रिकाभोक्ता नक्तव्रतमिवास्थितः'—इति काशीखण्डे (३।७१)। २४१

केणिका स्त्री. [के शिरसि कुत्सितो वा अणकः, ततः टाप्, अत इत्वम्। स्त्रीत्वं लौकिकम्] पटकुटी; वस्त्रगृहं; 'कनात्' इति भाषा। ४५१

केतनम् क्ली. [कित् निवासाद्यर्थेषु+कर्मभावकरणाधिकरणादिषु यथायथं ल्युट्] ध्वजः; 'अपतुषारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः। कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम्'—इति रघुवंशे (९।३९)। कार्यं; चिह्नं; निमन्त्रणम्: 'प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान् एकोद्दिष्टस्य केतनम्। त्र्यहं न कीर्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके'—इति मनुः (४।११०)। गृहम्; 'स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुन्धराम्। दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः'—इति रामायणे (१।७४।८)। स्थानम्; 'एतद्ब्राह्मासनं सर्वभूभृत्संश्रयकेतनम्'—इति विष्णुपुराणे (१।११।९)। ४५८

केतुः पुं. [चायते दूराद् ज्ञायते, चाय्+'चायः किः' इति तुप्रत्ययः क्यादेशश्च] रश्मिः; किरणः; 'उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः। दृशे विश्वाय सूर्यम्' (४९)। नवग्रहान्तर्गतग्रहविशेषः; राहोः शरीरं; शिखी; 'अर्द्धोनेन्द्वर्कसौराराः पापाः सौम्यास्तथापरे। पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ।' ३९

केतुः पुं.— पताका; 'सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैः निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्'—इति रघुवंशे (७।६५)। रोगः; दीप्तिः; उत्पातः, 'उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च'—इति मनुः (१।३८)। चिह्नम्; 'तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्। विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः'—इति रघुवंशे (२।३३)। सूर्यः 'प्रकेतुना वहता यात्यग्निः'—इति ऋग्वेदे (१०।८।१)। 'प्रारोचयन् मनवे केतुमह्नाम्'—इति ऋग्वेदे (३।३४।४)। ४९८

केदारः पुं. [के जले दार आदरो यस्य, यद्वा केन जलेन द्रियते विदीर्यते। कर्मणि घञ्, निपातनाद् एत्वम्] क्षेत्रम्; 'क्यारी' इति भाषा। 'भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः। नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः'—इति मनुः (९।३८)। क्षेत्रस्थक्षुद्रजलाधारविशेषः; 'वृषः पिबति केदारे निश्वासाकुलितं पयः'—इति रामायणे (३।२२।१८)। [के मस्तके शिखरदेशे द्वारः प्रस्रवणादिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानम् अस्य] पर्वतविशेषः; [के मस्तके शिरःस्थितजटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य। सर्वत्र निपातनात् एत्वम्] शिवः; भूमिभेदः; आलवालं; भ्रूमध्यस्थानविशेषः; 'कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः। त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः' —इति हठयोगदीपिका (३।२४)। 'केदारभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं मनः स्वान्तं प्रापयेत्' —इति तट्टीका। तीर्थविशेषः; 'केदारे चैव राजेन्द्र, ! कपिलस्य महात्मनः। ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः। सर्वपापविशुद्धात्मात्र ह्यलोकं प्रपद्यते' —इति महाभारते (३।८३।६६) केदारनामकशिव-

लिङ्गभेदः; 'नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणानिधे ! । वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया। तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव कास्यामनुत्तमा। तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव! महाधियः'—इति काशीखण्डे ७७ अध्याये। ५७४

केयूरम् क्ली.– पुं. [के बाहुशिरसि भूषणतां याति। या प्रापणे+ऊर, अलुक्समासः] अलङ्कारविशेषः; अङ्गदं; बाहुमूलविभूषणम्; 'पादानां भूषणानां च केयूराणां च सर्वशः। राशयश्चात्र दृश्यन्ते भीष्मभीम-समागमे'--इति महाभारते (६।६७।२१)। पुं. रतिबन्धविशेषः; 'स्त्रीजङ्घे चैव सम्पीड्य दोर्भ्या-मालिङ्ग्य सुन्दरीम्। कारयेत् स्थापनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः'–इति स्मरदीपिका। 'स्त्रीणां जङ्घान्तरा-विष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम्। कामयेद्विपुलं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः'--इति रतिमञ्जरी। ५५७

केलिः पुं.– स्त्री. [केल्+इन्] परीहासः; द्रवः; क्रीडा; नर्म ; लीला। नायिकालङ्कारविशेषः ; 'विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते'—इति साहित्यदर्पणे। 'मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केलिः कृता हेलया'—इति भ्रमराष्टके (४)। स्त्री. [केलति सदा गच्छतीति, 'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्] पृथिवी। ४३२

केलिकिलः पुं. [केलिना लीलया किलतीति। किल् क्रीड़ायाम्+क] नाट्ये नायकवयस्यः; विदूषकः; वासन्तिकः; वैहासिकः; प्रहासी; प्रीतिदः; कूष्मा-ण्डकः; शिवस्यानुचरविशेषः; [केलिना परीहासेन किलतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गः] 'स तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः'—इति हरिवंशे। ४३२

केवली [न्] पुं. [केवलं शुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति। इनि] जैनविशेषः; स्त्री. [केवल+ङीप्] ज्ञानभेदः; ग्रन्थ-विशेषः। ८६

केशः पुं. [के मस्तके शेते। शी+अच्। अलुक्समासः] चिकुरः; कुन्तलः; बालः; कचः; शिरोरुहः; शिरसिजः; मूर्द्धजः; अस्रः; वृजिनः; 'वटावरोहकेशिन्योश्चूर्ण-नादित्यपाचितम्। गुडूचीस्वरसेतैलमभ्यङ्गात्केश-रोहणम्।' तत्समूहार्थवाचकः; 'बालाः स्युस्तत्पराः पाशो रचनाभार उच्चयः। हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः'—इति हेमचन्द्रः। [कस्य जलस्य ईशः] वरुणः; ह्रीवेरम्; 'बालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशोऽम्बुनाम च'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। दैत्य-विशेषः; [कस्य ब्रह्मणोऽपि ईशः। के जले शेते वा] विष्णुः; [काशते प्रकाशते लोके, लोकं काशयति वा। काश्+अच्, पृषोदरादित्वाद् एत्वे साधुः] सूर्याग्नि-प्रभृतिरश्मिः; परब्रह्मशक्तिः; 'ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-संज्ञाः शक्तयः केशसंज्ञिताः'—इति भागवते। ब्रह्मा; 'केशो योनौ तथा भावे हावलावण्ययोरपि। लम्पटे पुरुषे चैव प्रमदाया विशेषतः।' 'प्रजापतौ कचे चैव केशशब्दः प्रकीर्त्यते'—इति महाभारतटीकाकृन्नीलकण्ठः। ५३०

केशघ्नम् क्ली. [केशं हन्ति नाशयतीति। हन्+टक्] इन्द्रलुप्तकं, केशरोगः। ६०५

केशपक्षः पुं. [केशानां पक्षः समूहः, बाहुलकात् पक्षा-देशो वा] केशपाशः; केशकलापः; केशसमूहः; 'उत्तरं तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनञ्जयः। गत्वा शतपदं तूर्णं केशपक्षे परामृशत्'—इति महाभारते (४।३६।४१)। ५३१

केशपाशः पुं. [केशानां पाशः समूहः] केशसमूहः; 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे'—इत्यमरः। 'तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युः बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः —इति कुमारसम्भवे (१।४८)। ५३१

केशमार्जकम् क्ली. [केशान् मार्ष्टि, केश+मृजूष् शुद्धौ+ कर्तरि ण्वुल्] कङ्कतिका; 'कंघी' इति भाषा। ३११

केशमार्जनम् क्ली. [केशा मृज्यन्तेऽनेन। केश+मृज्+ करणे ल्युट्, वृद्धिश्च] कङ्कतिका; [भावे ल्युट्] केशशोधनक्रियामात्रं; केशशुद्धिः। ३११

केशरः पुं. [केश इव केशाकृतिपदार्थः अस्यास्तीति, मत्वर्थीयो र] नागकेशरवृक्षः; 'मदनमहीपतिकनक-दण्डरुचिकेशरकुसुमविकाशे' — इति गीतगोविन्दे (१।३१)। वकुलवृक्षः; 'स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्'—इति कुमारसम्भवे (३।५५)।। पुन्नागवृक्षः; 'पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः। कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः'— इति महाभारते (१।१२५।३)। सिंहजटा; 'मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरमालः'—इति कादम्बर्याम्। हिङ्गु-वृक्षः; नीपः; 'नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढैः'— इति मेघदूते (२२)। २०६

केशरी [न्] पुं. [केशराः सन्त्यस्य इति, इनि] सिंहः; 'स पाटलायां गवि तस्थिवासं धनुर्धरः केशरिणं ददर्श'—इति रघुवंशे (२।२९) । घोटकः; पुन्नागवृक्षः; नागकेशरवृक्षः; बीजपूरकवृक्षः । २१४

केशवः पुं. [कः ब्रह्मा, ईशः रुद्रः तौ आत्मनि स्वरूपे वयति, प्रलये उपाधिरूपमूर्तित्रयं मुक्त्वा एकमात्रपरमात्मस्वरूपेणावतिष्ठते इति । यथा भागवते (२।९।३३) चतुःश्लोक्याम् । तथा केशं केशिनं वाति हन्ति, केश+वा+क । यथा हरिवंशे (८०।६६) 'यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु । केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यति ।' यद्वा के जले शववत् भातीति । प्रलयकाले क्षीरोदशायितया तथाऽत्रम् । कश्च अश्च ईश्च ते केशाः ब्रह्मविष्णुरुद्राः नियम्यतया सन्त्यस्य । यद्वा कश्च ईशश्च तौ केशौ पुत्रपौत्रत्वेन भवतोऽस्य । 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।' इति व प्रत्ययः । अथवा वाति गच्छति तद्वत्तया, वा+क । स्वरूपतस्तेषां भेदाभावादपि वासुदेवे सर्वात्मनि परमेश्वरेऽस्य वृत्तिः । यथा—'नरसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः ।'—इति विष्णुसंहितायाम् । अभिरूपाः केशाः यस्य सः केशवः । कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्तयस्ते वशे वर्तन्ते यस्य सः । केशिदानवहननाद्वा केशवः । यथा—'यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन ! । तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यति ।' केशसंज्ञिताः सूर्यादिसक्रान्ता अंशवः तद्वत्त्वेन केशवो वा । 'अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः । सर्वज्ञाः केशवं तस्मात्प्राहुर्मां द्विजसत्तमाः ॥'—इति महाभारते । 'त्रयः केशिनः' इति श्रुतेश्च ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञिताः । 'मत्केशा वसुधातले' इति पुराणोक्तेः । तद्वान् केशवः । 'को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवांशसम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान्'—इति हरिवंशे । तेनास्य बहुधा निरुक्तिः] विष्णुः; केशिनिषूदनः; केशिसूदनः; केशिहा; केशी; पुन्नागवृक्षः; [केशाः प्रशस्ताः सन्त्यस्य, 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति व] केशवति त्रि. । जलस्थशवदेहः; पानीयस्थमृतशरीरम्; 'केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणा हर्षमुपागताः । रुदन्ति पाण्डवाः सर्वे हा ! हा ! केशव ! केशव ! ।' (के जले शवं मृतदेहं पतितं दृष्ट्वा द्रोणाः काकाः हर्षं प्राप्तवन्तः, किन्तु पाण्डवाः शृगालाः रुदन्ति चीत्कारं कुर्वन्ति) । २१

केशहस्तः पुं. [केशानां केशस्य वा हस्तः समूहः । हस्तादयश्च केशात् समूहार्थे] केशसमूहः । ५३१

केसरः पुं. [के वृक्षशिरोऽवच्छेदे उच्छ्रितदेशे इत्यर्थः सरति, सृ+अच्] वकुलवृक्षः; 'ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम्'—इति रघुवंशे (९।३६) । नागकेशरवृक्षः; तुरङ्गस्कन्धकेशाः; 'विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः । दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान्'—इति रघुवंशे (४।६७) । सिंहस्कन्धकेशाः; 'व्याकीर्णकेसरकरालमुखा मृगेन्द्रा नागाश्च भूरि मदराजिविराजमानाः'—इति पञ्चतन्त्रे पुन्नागवृक्षः; किञ्जल्कः (६८२) । २०६

केसरः पुं.–क्ली. [के जले सरतीति, के+सृ+पचाद्यच्, 'हलदन्तादिति' अलुक्] किञ्जल्कः; हिङ्गुनि पुं.–स्त्री. । [के शीर्यते, शॄ हिंसायाम्+'ऋदोरप्' इत्यप्, ततः शकारमध्योऽपि] ६८२

केसरी [न्] पुं. [केसराः जटाः सन्त्यस्य, केसर+इनि] सिंहः; घोटकः; पुन्नागः; नागकेशरः; रक्तशिग्रुः; वानरविशेषः; हनूमत्पिता; 'अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्राक्ष ! हनूमान् नाम वानरः'—इति महाभारते (३।१४७।२७) । 'सूर्यदत्तवरः स्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः । यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता'—इति रामायणे (७।४०।१९) । २१४

कैटभारिः पुं. [कैटभासुरस्य अरिः शत्रुः । पक्षे कैटभस्य तमसः अरिर्दमयिता । सगुणावस्थायामपि ईश्वरस्य विष्णोः सत्त्वगुणप्राधान्यात् तथात्वम्] विष्णुः । २५

कैतवम् क्ली. [कितवस्य भावः कर्म वा, युवादित्वादण्] कपटः; द्यूतम्; वैदूर्यमणिः; [कितवस्य भावः] कपटता; 'धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्रपरमो निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्'—इति भागवते (१।२।२) । ७०९

कैरवम् क्ली. [के जले रौति कलनादं करोतीति । रु+अच्, केरवः हंसः, तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्, तस्य प्रियमित्यण्] कुमुदं; श्वेतोत्पलम्; ' पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः । नृबुद्धिकैरवाणां च कृतमेत-

त्प्रकाशनम्'–इति महाभारते (१।१।८६)। पुं. [कुत्सितो रवो यस्य, स एव, स्वार्थे अण् पृषोदरादित्वाद् औकारस्य ऐकारत्वम्]. शत्रुः; कितवः। ६८१

कैरविणी स्त्री. [कैरव+पुष्करादित्वाद् इनि, ततो ङीप्] कुमुदिनी; [कैरवाणि सन्त्यस्याम् इति, इनि ङीप् च] कुमुदयुक्ता पुष्करिणी। ६८३

कैवर्तः पुं. [के जले वर्तते, वृत्+अच् अलुक्समासः, ततः स्वार्थे अण्] वर्णसङ्करजातिविशेषः; वैश्या-गर्भे क्षत्रियस्यौरसजातः; दाशः; दासः; धीवरः; दाशेरकः; जालिकः; कैवर्तकः; मत्स्यबन्धी; 'निषादो मार्गवं सूते दाशं नौकर्म जीविनम्। कैवर्तमिति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः'—इति मनुः (१०।३४)।५९४

कैवल्यम् क्ली. [केवलस्य सर्वोपाधिवर्जितस्य भावः इति। केवल+ष्यञ्] मुक्तिः; 'यदाज्ञयैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते। तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं-स्तुमः।' कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः; 'कठवल्ली-तैत्तिरीयकब्रह्मकैवल्यश्वेताश्वतरेत्युपक्रम्यकृष्णयजुर्वेदग-तानां द्वात्रिंशत्संख्यकानामुपनिषदां सहनाववत्विति शान्तिः'—इति मुक्तिकोपनिषदि। १२४

कोकः पुं. [कोकते आदत्ते क्षुद्रपशून् इति। कुक् आदाने+पचाद्यच्] वृकः; 'वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकै-रिवार्दिता'—इति रामायणे (५।२९।९)। चक्रवाकः (२४४); 'कोकानां करुणस्वरेण सदृशी दीर्घा मद-भ्यर्थना'—इति गीतगोविन्दे (५।१७)। ज्येष्ठी; खर्जूरीवृक्षः; भेकः; विष्णुः। २२८

कोकनदम् क्ली. [कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति वात्मविकासेन। कोक+नद्+अन्तर्भावितण्यन्तादच्, मूलविभुजादित्वात् क वा] रक्तकुमुदं; रक्तपद्मं; रक्तराजीवम्; 'रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यदलोहितम्' —इति वैद्यकरत्नमालायाम्। 'नीलनलिनाभमपि तन्वि! तव लोचनं धारयति कोकनदरूपम्'—इति गीतगोविन्दे (१०।५)। ६८०

कोकिलः पुं. [कुक् आदाने+'सलिकल्यनिमहिभडि-भण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्' इति इलच्] कृष्णवर्णमधुरस्वरपक्षिविशेषः; वनप्रियः; परभृतः; पिकः; परपुष्टः; कालः; वसन्तदूतः; ताम्राक्षः; गन्धर्वः; मधुगायनः; वासन्तः; कलकण्ठः; कामान्धः; काकलीरवः; कुहूरवः; अन्यपुष्टः; मत्तः; मदनपाठकः; 'कोकिलः श्लेष्मलो ज्ञेयः पित्तसंशमनस्तथा'—इति हारीते १ स्थाने ११ अध्याये। मूषिककल्पान्तर्गत-शुक्रविषजातीयविशेषः; 'ग्रन्थयः कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः'—इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठाध्याये। अङ्गारः; छन्दोविशेषः; कोकिलकम्'; (अस्य सप्तमे षष्ठे चतुर्थे च यतिः) 'हयऋतुसागरैर्यतियुतं यदि कोकिलकम्'। 'अलिललितद्युति रविसुतावनकोकिलकम्। ननु कलयामि तं सखि! सदा हृदि नन्दसुतम्। २४३

कोटरम् क्ली.–पुं. [कोटं कौटिल्याकारं स्थानं गर्तमिति यावत्, रातीति। रा+क] वृक्षस्थितगह्वरं; निष्कुहः; निर्गूढः; प्रान्तरम्; [कोट शब्दात् चतुरर्थ्यां वुञ्छण्क-ठेत्यश्मरादित्वाद् र दुर्गसन्निहितदेशादौ त्रि.]। १८२

कोटवी स्त्री. [कोटं कौटिल्यं निर्लज्जतां वाति गच्छ-तीति। कोट+वा+क, ङीष्] कौटवी; नग्ना। ४८३

कोटिः स्त्री. [कोटयते छिद्यतेऽनया। कुट् छेदने, 'सर्व-धातुभ्य इन्' इति इन्, बाहुलकाद् गुणः] अस्त्रादेः कोणः; 'हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः'–इति रघुवंशे (७।४६)। उत्कर्षः (८३६); शतलक्षसङ्ख्या; 'करोड़' इति भाषा। 'एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा। लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च'—इत्यङ्कशास्त्रे। धनुरग्रम्; 'तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासृजत्। समुत्क्षिप्य धनुष्कोट्या स चैनं समुपैक्षत'—इति महाभारते (१।४०।२२)। रेखा; 'आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः। रुद्राणा-मपि मूर्द्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः'—इति कुमारसम्भवे (२।२६)। वादविचारः; संशयनिर्णयाय पूर्वपक्षः; 'विप्रतिपत्ति वाक्यजन्यकोट्युपस्थितिः'–इति गादाधरी-संशय हेतूक्तिः। त्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदः; 'इष्टा-द्वाहोर्यः स्यात् तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः। त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्ज्ञैः'—इति लीलावती। राशिचक्रस्य तृतीयांशः; 'त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे, क्रमात् स्यादयुग् युग्मसंज्ञा च तेषाम्। अयुग्मे पदे यातमेष्यन्तु युग्मे, भुजं बाहुहीनं त्रिभं कोटि रुक्ता'—इति सिद्धान्तशिरोमणौ। छायानिरूपणार्थं कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाभेदः; 'दिक्सूत्रसम्पातगतस्य शङ्कोः छायाग्रपूर्वापरसूत्रमध्यम्। दोर्दोः प्रभा वर्ग-

वियोगमूलं कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्'—इति सिद्धान्तशिरोमणौ। 'दिवसम्पातस्थस्य शङ्कोर्भाग्रं यत्र पतति तस्य पूर्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते। दोश्छाययोर्वर्गान्तरपदं पूर्वपरा कोटिः' इति। चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं क्षेत्रावयवविशेषः; 'योऽधो नरो दिनकृतः स विधोरुदग्रशङ्कवन्वितो मम मता खलु सैव कोटिः'—इति सिद्धान्तशिरोमणौ। अर्कस्य योऽसौ अधः शङ्कुः यस्य ऊर्ध्वशङ्कुना युक्तश्चेत् तह्येव कोटिर्मतेति। यो रवेरधः शङ्कुरसौ विधोरूर्ध्वशङ्कुना युतः। सैव कोटिर्मम मता। उदयास्तसूत्रकल्पित क्षेत्रावयवविशेषः; 'तदन्तरैक्यं समवृत्तखेटमध्यांशजीवां भुवि बाहुमाहुः। दृग्ज्यां श्रुतिं चाथ तयोस्तु कोटिं पूर्वापरां वर्गवियोगमूलम्।' पृक्का। ७२७

कोटिपात्रः पुं. [कोटिः अग्रभागः पात्रं पत्राकारम् अस्य। यद्वा कोटिः अग्रं पात्रे जलांशेऽस्य, जलक्षेपणादिति भावः] केनिपातकः; 'डाँड़ा' इति भाषा। ६७२

कोटिशः पुं. [कोट्या अग्रेण श्यति नाशयति चूर्णीकरोतीत्यर्थः। कोटि+शो+क] लोष्टभङ्गसाधनमुद्गरः; लेष्टुभेदनः; लेष्टुघ्नः; कोटीशः; लेष्टुभेदी; चूर्णदण्डः; लोष्टभङ्गार्थमुद्गरः; लोष्टघ्नः। [कोटिरस्यास्तीति, लोमादित्वात् श] कोटियुक्ते त्रि.; वासुकिवंशीयनागविशेषः; 'कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलामकः'—इति महाभारते (१।५७।५)। कोटिशः [स्] अव्य. [कोटि+वारार्थे शस्] कोटिः कोटिः; 'गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोघ्नीः'—इति रघुवंशे (२।४९)। ५७६

कोटी स्त्री. [कुट्, 'सर्वधातुभ्य इन्' इतीन् ततो वा ङीष्] कोणः; उत्कर्षः (८३६); शतलक्षसंख्या; 'प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुङ्कारैः साधुवाहितैः। कशापार्ष्णिभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च'—इति महाभारते (७।८७।३०)। खड्गादेरग्रभागः; पृक्काशाकम्। ७२७

कोटीरः पुं. [कोटिभिः ईरयति प्रेरयति। कोटि+ईर्+णिच्+अच्] किरीटं; जटा; 'किरीटं वैरञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः, कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्'—इति आनन्दलहर्याम् (३०)। ५६५

कोटीशः पुं. [कोटीं लोष्टादीनां कोटिसंख्यां श्यति चूर्णयतीति। कोटी+शा+क] कोटिशः। ५७६

कोट्टवी स्त्री.— नग्ना स्त्री; नग्निका; दुर्गा; नग्नमुक्तकेशी नारी; 'या त्ववासा मुक्तकेशी कोट्टवी नग्निका च सा'—इति जटाधरः। [कोट्टं कुट्टनं छेदनं स्वपुत्रस्येति यावत्, वाति हिनस्ति निवारयतीति भावः। यद्वा कोट्टे कुट्टने संग्रामे स्वसुतस्य रक्षार्थं वाति गच्छतीति। कोट्ट+वा गतिहिंसयोः+क, गौरादित्वाद् ङीष्] नग्ना स्त्रीरूपिणी दुर्गा; 'तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा। पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया'—इति भागवते (१०।६३।२०)। नहीयं स्वयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा, किन्त्वस्याः लम्बाख्योऽष्टमो भागः। 'व्याविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा। कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती सुतनुं तदा। दिग्वासा देववचनात् प्रातिष्ठत्तत्र कोट्टवी। लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः। चित्राकनकशक्तिस्तु सा च नग्ना स्थितान्तरे'—इति हरिवंशे बाणकृष्णयुद्धे १८२ अध्याये (२२।२३)। ४८३

कोणः पुं. [कुणति वादयत्यनेन। कुणति वादयतीति वा। कुण् शब्दे+करणे घञ्, कर्तरि अच् वा] वीणादिवादनम्; 'भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघट्टितः पुनः'—इति रामायणे (२।७१।२९)। (७२७) अस्त्रादेरग्रभागः; पालिः; अश्रिः; कोटिः; 'कनककोणैरभिहन्यमानः'—इति कादम्बर्याम्। वाद्यप्रभेदः; गृहादेरेकदेशः; 'स्वगृहस्याङ्गणे तेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः। कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि'—इति कथासरित्सागरे (१९।३३)। लगुडः; मङ्गलग्रहः; शनिः; द्वयोर्दिशोर्मध्यभागः; विदिक्; कोणमात्रम्; 'विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्'—इति तन्त्रसारे। ९८

कोदण्डम् क्ली.— पुं. [कु शब्दे+विच्, गुणः, ओदन्तकोशब्दः। कौः शब्दायमानो दण्डोऽस्य] धनुः; 'विस्फूर्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान्'—इति भागवते (३।२१।५२)। पुं. [कोदण्ड धनुः तत्सदृश आकारो विद्यते अस्य, अर्श आदित्वादच्] भ्रूः; जनपदविशेषः। ४६४

कोद्रवः पुं. [कु+विच्, कौः सन् द्रवतीति, द्रु+अच्, कौद्रव इति कर्मधारयो वा। केन वायुना द्रवति वा, पृषोदरादित्वात् पूर्वस्य ओकारादेशे साधुः] धान्यविशेषः; कोरदूषकः; कुद्रवः; कोरदूषः; उद्दालः; मदनाग्रकः; कोद्रवः; कोरडुष्कः; वनकोद्रवः; 'कोदों' इति

भाषा। 'कोद्रवः कोरदूषः स्याद्दुद्दलो वनकोद्रवः। कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः। उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्'—इति भावप्रकाशः। ५८०

कोपः पुं. [कुप्यते इति, कुप्+भावे घञ्] क्रोधः; 'वत्स ! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति'—इति विष्णुपुराणे (१।११।१३)। ३६२

कोपनः त्रि. [कुप्+युच्] कोपविशिष्टः; 'आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्'—इति महाभारते (१।२९।१६)। पुं. बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः; 'शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः'—इति हरिवंशे (४१।८४)। क्ली [कुप्+णिच् भावे ल्युट्] दोषविकारकारकव्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्; 'स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्। अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति'—इति महाभारते अनुगीतायाम् (१४।१७।१३)। ३६१

कोपी [न्] त्रि. [अवश्यं कुप्यति इति, आवश्यके णिनि] क्रोधनः; पुं. जलपारावते। ३६१

कोमलम् क्ली. [कौति शब्दायते वाय्वादियोगेन स्रोतोवेगेन वा। कु शब्दे, वृषादित्वात् कलच्, तस्य मुट् च, बाहुलकाद् गुणः] जलम्; त्रि. [कमु कान्तौ+बाहुलकात् कलच् अत उत्वं गुणश्च] अकठिनः; सुकुमारः; मृदुलः; मृदुः; पेलवः; मनोज्ञः; 'श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः। उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः'—इति रघुवंशे (९।३५)। १८९

कोयष्टिः पुं. [कं जलं यष्टिरिवास्य। पृषोदरादित्वाद् अत उत्वे गुणत्वे च साधुः] जलकुक्कुभपक्षी; 'प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टि नखविष्किरान्'—इति मनुः (५।१३)। २४९

कोरकः पुं. [कुल् संस्त्याने+कर्तरि ण्वुल्, लस्य रत्वम्] कलिका; 'कली' इति भाषा। 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यपरः। पुं.— क्ली. [कुल्+ण्वुल्। लस्य रः] मुकुलं; 'कोरकोऽस्त्री कुड्मलं स्यात्।' 'मरुदवनिरुहां रजोवधूभ्यः समुपहरन् विचकार कोरकाणि'—इति माघे (७।२६)। कक्कोलं; मृणालम्; 'कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोः'—इति विश्वमेदिन्यौ। चोरनाभगन्धद्रव्यम्। १८६

कोरदूषकः पुं. [कोलं संस्त्यानं दूषयति। दूष्+णिच्, 'कर्मण्यण्' इत्यण्, लस्य रत्व, संज्ञायां कन्] कोद्रवः; धान्यविशेषः; कोरदूषः; 'कोदों' इति भाषा। 'ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते। वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकः। भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये'—इति महाभारते (३।१९०।१८-१९)। 'स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः। वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः'—इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये। ५८०

कोलः पुं. [कोलति कामपि बाधां न मत्वैव शत्रुं प्रति धावतीति। कुल्+अच्] शूकरः; [कोलति प्लवते जले इति] प्लवः; 'तरणसाधनकाष्ठादिः; अङ्कपालिः; शनिः; चित्रं; [कोलन्ति आलिङ्गन्त्यङ्गान्यत्र। कुल्+अधिकरणे हलश्चेति घञ्] क्रोडं; देशविशेषः; अस्त्रभेदः; वर्णसङ्करजातिविशेषः; 'पाण्डयश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिव ! तेषां जनपदाः स्फीताः पाण्डयाश्चोलाः सकेरलाः'—इति हरिवंशे (३२।१२३)। स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः। श्मश्रुधारिम्लेच्छजातिविशेषः। २१६

कोलाहलः पुं. [कोल एकीभूताव्यक्तशब्दविशेषः तम् आहलति आलिखतीति। हल् विलेखने+अच्] बहुविधदूरगाव्यक्तध्वनिः; कलकलः; कालकीलः; 'ततो हलहलाशब्दः पुनः कोलाहलो महान्। महान् राक्षसनादस्तु पुनस्तूर्यरवो महान्'—इति रामायणे (३।३१।४१)। १३९

कोल्या स्त्री. [कोलमर्हतीति यत्] पिप्पली। ६१४

कोविदः त्रि. [कुङ शब्दे, विच्, कोः वेदः तं वेत्ति जानातीति। को+विद्+'इगुपधेति' कः] पण्डितः; 'इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः। लब्धापचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान्—इति भागवते (१।१२।२९)। ३३२

कोविदारः पुं. [कुं भुवं विदृणाति विदारयति, भूमिं विदार्योद्भवतीत्यर्थः। दृ+'कर्मण्यण्' इति अण्, ततः पृषोदरादित्वात् साधुः] रक्तकाञ्चनवृक्षः; चमरिकः; कुद्दालः; युगपत्रकः; काञ्चनारः; कणकारकः; कान्तपुष्पः; करकः; कान्तारः; यमलच्छदः; काञ्चनालः; ताम्रपुष्पः; कुदारः; रक्तकाञ्चनः; विदलः; 'कचनार' इति भाषा। 'कोऽप्ययं दारुरित्याहुरजानन्तो

यतो जनाः। कोविदार इति ख्यातस्ततः स सुमहातरुः। मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः। स वृक्षो ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत्कुसुमोत्तमम्'—इति हरिवंशः (१२४।७०–७१)। २०६

कोशः पुं. [कुश्यते संश्लिष्यते अत्र। कुश् संश्लेषणे+'अकर्तरि चेति' अधिकरणादौ घञ्] खड्गपिधानं; 'म्यान' इति भाषा। 'कस्यायं विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः'—इति महाभारते (४।४०।१३)। अण्डम् (५२३); दिव्यम् (८४०); 'ततो निक्षिप्य चरणं रक्ताक्ते मेषचर्मणि। कोशं चक्रतुरन्योऽन्यं सखड्गौ नृपडामरौ'—इति राजतरङ्गिण्याम् (५।३३५)। घनसंहतिः; अर्थसंग्रहः; 'कोशो बलं चापहृतं तत्रापि स्वपुरे ततः'—इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये। [कुष्यते-आकृष्यते आयस्थानेभ्यः कोषः, कुष् निष्कर्षे, घञ्। कोषो मूर्द्धन्यान्तः, तालव्यान्त इत्यन्ये] कृताकृतं हेमरूप्यम्; हिरण्यम्; आवरणविशेषः; 'अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च स चन्द्रमाः सर्वविकारकोशः'—इति भागवते (२।१।३४)। मुकुलम्; 'तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्'—इति रघुवंशे (३।८)। ४७३

कोशातकी स्त्री. [कोशम् अततीति, अत्+क्वुन्, ततः कोशातक+गौरादित्वाद् ङीष्] पटोली; घोषकः; फलशाकविशेषः; कृतच्छिद्रा; जालिनी; कृतवेधना; क्ष्वेडा; सुतिक्ता; घण्टाली; मृदङ्गफलिनी; कर्कशच्छदा। 'कोशातकीफलं स्वादु मधुरं वातपित्तनुत्। विपाके च कफं हन्ति ज्वरे शस्तं प्रदिश्यते'—इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये। कोशातकी [न्] पुं. [कोशातकोऽस्यास्तीति, इनि] वाणिज्यं; वणिक्; वाडवाग्निः। २०२

कोशिका स्त्री. [कोश+संज्ञायां क, टाप्, इत्वम्] मल्लिका; 'कुल्हड़, पुरवा' इत्यादि भाषा। ३१६

कोषः पुं.–क्ली. [कुष्यन्ते आकृष्यन्ते अस्यादयोऽस्मात्। कुष् निष्कर्षे+'अकर्तरि चेति' अपादाने घञ्] खड्गपिधानम्; 'कस्य पाञ्चनखे कोषे सायको हेमविग्रहः। प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः। कस्य हेममये कोषे सुतप्ते पावकप्रभे। निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः शैक्यः परमनिर्व्रणः'—इति महाभारते (४।४०।१४-१५)। अण्डं (५२३); दिव्यम् (८४०); अर्थसमूहः; 'तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोषजातम्'—इति रघुवंशे (५।१)। कृताकृतं हेमरूप्यं; पात्रं; जातीकोषः, 'जायफल' इति भाषा। शब्दादिसंग्रहः, यथा—अमरकोषः। भाण्डागारं; पानपात्रचषकः; योनिः; शिम्बा; पनसादिफलस्यान्तः; शब्दान्तरसंयोगे गोलकवाचकः; घनसंहतिः। ४७३

कोषातकी स्त्री. [कोषातक+गौरादित्वाद् ङीष्] घोषालता; राजकोषातकी; ज्योत्स्निका; ज्योत्स्नावती रात्रिः। २०२

कोष्ठः पुं. [कुष् निष्कर्षे+'उषिकुषिगतिभ्यस्थन्' इति थन्] कुक्षिमध्यम्; 'स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते।' उदरम्; 'पतिं भार्योपतिष्ठेत ध्यायेत्कोष्ठगतं च तम्'—इति भागवते (६।१८।५३)। नाभेरुपरिस्थितमणिपूरपद्मम्; 'संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः। नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकण्ठशीर्षणि'—इति भागवते (४।२३।१४) प्राकारः; 'पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम्। षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृति स्त्रीधवम्'—इति भागवते (४।२८।५६)। कुसूलः; 'कच्चित् कोषश्च कोष्टश्च वाहनं द्वारमायुधम्। आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः।' गृहमध्यम्; 'सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठश्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटङ्का'—इति भागवते (९।१०।१७)। आत्मीये त्रि.। ८१७

कौक्षेयकः पुं. [कुक्षौ कोषे तिष्ठति इति, ढकञ्] खड्गः। ४७२

कौटकिकः त्रि. [कूटमेव इति स्वार्थे कन्, कूटकं मासं पण्यमस्य इति, ठञ्] मांसिकः मांसविक्रयी। ५९५

कौटवी, कोटवी स्त्री.–विवस्त्रा स्त्री; नग्ना, दुर्गा। ४८३

कौटिकः त्रि. [कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति। 'चरति' इति ठक्] मांसविक्रेता; कौटकिकः; वैतंसिकः; मांसिकः; 'कसाई' इति भाषा। ५९५

कौणपः पुं. [कुणपः शरीरं शवो वा, तं भक्षयितुं शीलमस्य। अण्] राक्षसः; 'न कौणपाः शृङ्गिणो वा न च देवाञ्जनसृजः'—इति महाभारते (१।१७१।१४)। वासुकिवंशोद्भवः सर्पविशेषः; 'पिच्छलः कौणपश्चक्रः काल-

वेगः प्रकालनः । हिरण्यबाहुः शरणः कक्षकः कालदण्डकः । एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहने'—इति महाभारते (१।५७।५) । ७३

कौतुकम् क्ली. [कुतुक+प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् । कुतुकस्य भावः इति युवादित्वाद् अण् वा] कुतूहलम्; कौतूहलम्; 'चक्रतुः कौतुकोद्ग्रीवां सभां चित्रार्पितामिव—इति राजतरङ्गिणी (१५।३६४)। अभिलाषः; 'पश्यन्त्यास्तं नृपं तस्या लज्जाकौतुकयोर्दृशि । अभूदन्योऽन्यसंमर्दो रचयन्त्या गतागतम्'—इति कथासरित्सागरे। उत्सवः; 'कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं निशम्य देहः सुरवर्य ! नेङ्गते'—इति भागवते (४।३।१३)। नर्म; हर्षः; 'इयं च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती । श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका'—इति भागवते (१।१७।२५)। परस्परायातमङ्गलं; विवाहसूत्रम्; 'वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैर्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम्'—इति कुमारसंभवे (७।२)। गीतादिभोगः; गीतादिः; भोगकालः। ७२०

कौतूहलम् क्ली. [कुतूहलस्य भावः कर्म वा । युवादित्वाद् अण् । यद्वा कुतूहलमेव इति, प्रज्ञाद्यण्] कुतूहलम्; अपूर्ववस्तुदिदृक्षाद्यतिशयः; 'भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुक्रमात् । महत् कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति'—इति मार्कण्डेये (८।१)। ७३०

कौद्रवीणम् त्रि. [कुत्सितं यथा तथा द्रवति इति।पृषोदरादित्वात् सिद्धे कोद्रवं कुत्सितधान्यभेदः, तस्य भवनम् उत्पत्तिस्थानम् । 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' इति खञ्] कोद्रवधान्योद्भवयोग्यक्षेत्रम् । १६२

कौपीनम् क्ली. [कूपपतनमर्हतीति । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति साधुः] कच्छटिका; कच्छा; मेखलाबद्धपरिधेयवस्त्रखण्डं; कक्षा; धटी; 'बिभृयाद् यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम्'—इति भागवते (७।१३।२) । अकार्यं (८३०); गुह्यदेशः; चीरं; पापम्; 'तत्साधनत्वात् तद्वद् गोप्यत्वात् पुरुषलिङ्गमपि, तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि'—इति सिद्धान्तकौमुदी । ४११

कौपोदकी स्त्री. [कौमोदकी इति, पृषोदरादित्वाद् मस्य पत्वम्] कौमोदकी; विष्णुगदा । २६

कौमदी स्त्री. [कुमुदस्य इयं प्रकाशकत्वात् । 'तस्येदम्' इत्यण् ततो ङीप्] ज्योत्स्ना; 'शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते । प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि'—इति कुमारसम्भवे (४।३३) । उत्सवः; 'अकालकौमुदीञ्चैव चक्रतुः सार्वकालिकीम्'—इति महाभारते १३ पर्वणि । [कुमुदस्य कार्तिकमासस्य इयम्, 'तस्येदम्' इति अण् ततो ङीप्] 'कु शब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे ततो द्वयम् । धातुज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता ।' कार्तिकोत्सवः; कार्तिकीपूर्णिमा; आश्विनीपूर्णिमा; कोजागरपूर्णिमा; शारदी; 'आश्विने पौर्णमास्यां तु चरेज्जागरणं निशि । कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ।' 'कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी स्मृता ।' दीपोत्सवतिथिः; कुमुदान्येव कौमुदी । ४४

कौमोदकी स्त्री. [कोः पृथिव्याः पालकत्वान् मोदकः इति कुमोदको विष्णुः, तस्येयम् । 'तस्येदम्' इत्यण् ततो ङीप्] कौमोदी; कौपोदकी; विष्णुगदा; 'श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम'—इति भागवते (८।४।१९) । २६

कौलीनम् क्ली. [कौ पृथिव्यां लीनम्, भूलीनपदार्थानामिव एतेषामप्रकाशतया तथात्वम् । ली, भावे क्त, तस्य नत्वम् । लीनं लयः कौ पृथिव्यां लीनं लयो यस्मात्, कुलीनं भूमिलयमर्हतीति अण् वा] लोकापवादः; 'कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः'—इति रघुवंशे (१४।८४) । निन्दा; 'कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम्'—इति रघुवंशे (१४।३६) गुह्यं; जन्यं; कुकर्म; [कुलीनस्य भावः, युवादित्वादण्] कुलीनत्वं; कुलीनता; 'सदश्व इव मर्यादां कौलीनां नाभ्यवर्तत'—इति रामायणे । पश्वहिपक्षिणां युद्धं; पुं. कौलेयकः । १४७

कौलेयकः पुं. [कुले भवः, 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु' इति ढकञ्] कुक्कुरः; [कुलस्यापत्यम्, 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ' इति ढकञ्] कुलीने त्रि. । २८१

कौवेरी स्त्री. [कुवेरः देवता अस्याः । 'सास्य देवता' इत्यण् ततो ङीप्] उत्तरादिक्; 'दिग्विभागे तु कौवेरी दिक् शिवा प्रीतिदायिनी'—इति तिथ्यादितत्त्वम् । कुवेरशक्तिः । १०१

कौशिकः पुं. [कुशिकस्यापत्यम्, ऋष्यण् । कुशिके तद्वंशे

भवो वा, अण्] इन्द्रः; 'कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः। लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान्'—इति हरिवंशे (२७।१३)। उलूकः (२४६); गुग्गुलुः; व्यालग्राही; कोशज्ञः; मगधराजजरासन्धस्य सेनापतिर्हंसनामा नरपतिरपि कौशिकनाम्ना विश्रुत आसीत्; 'स तु सेनापतिं राजा सस्मार भरतर्षभ! कौशिकं चित्रसेनं च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते। ययोस्तु नामनी राजन्! हंसेति डिम्भकेति च। पूर्वं संकथिते पुम्भिर्नृलोके लोकसत्कृते'—इति महाभारते (२।२२।३१–३२)। [कुशिकस्य गोत्रापत्यम् इति, विदाद्यञ्। कुशिकस्य पुत्रो गाधिस्तत्पुत्रो विश्वामित्रोऽपि कुशिकवंशजातत्वात् कौशिकः] विश्वामित्रमुनिः; 'तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम्। समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्'—इति रामायणे (१।१२।१)। पुरुवंशीयनृपविशेषः; 'प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्रौ पैप्पलादिश्च कौशिकः'—इति हरिवंशे। [कोशं करोतीति, कोश+ठक् ठञ् वा बाहुलकात्] कोषकारः; शृङ्गाररसः; मज्जा; अश्वकर्णवृक्षः; नकुलः; [कोशात् कृमिकोशाज्जातम्] कृमिकोषोद्भवे त्रि। 'या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभैराच्छादितं पुरा। दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र! सा त्वां पश्यामि चीरिणम्'—इति महाभारते (३।२७।१४)। ५२

कौसीद्यम् क्ली. [कुत्सितं सीदति अस्मिन् इति। कु+सीद्+श, ततः स्वार्थे ष्यञ्] आलस्यं; तन्द्रा; [कुसीदस्य कर्म भावो वा, ष्यञ्] कुसीदत्वम्। ७५७

कौसृतिकः त्रि. [कुसृत्या कुत्सितगत्या चरति इति। ठक्] मायाकारः। ३४९

कौस्तुभः पु. [कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोति इति कुस्तुभः सागरः। 'तत्र भव' इत्यण्। यद्वा कुं भूमिं जगदित्यर्थः, स्तुभते व्याप्नोति सर्वमाक्रम्य तिष्ठतीति भावः, कुस्तुभो विष्णुः। तस्यायं मणिरित्यण्] विष्णुवक्षःस्थो मणिः; 'कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः। तस्मिन् हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलङ्करणे मणौ'—इति भागवते (८।८।५)। 'कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिसूर्यसमप्रभः। इदं किमुत वक्तव्यं प्रदीपाद्दीप्तिमानिति'—इति भागवतामृतम्। मुद्राविशेषः; 'अनामाङ्गुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका। कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्जन्या दक्षया तथा। वामानामाञ्च बध्नीयाद् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके। अङ्गुष्ठमध्यमे भूयः संयोज्य सरलाः पराः। चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका'—इति तन्त्रसारः। २७

क्रकचः पु.–क्ली. [क्र इति कृत्वा कचति शब्दायते, कच् शब्दे, पचाद्यच्] करपत्रं; काष्ठविदारणास्त्रविशेषः; 'करवत्, आरा' इति भाषा। 'मध्येन पाटयामास क्रकचो दारुविवोच्छ्रितम्'—इति महाभारते (३।२२।३४)। ग्रन्थिलवृक्षः; ज्योतिषोक्तयोगभेदः; 'षष्ठ्यादितिथयो मन्दाद् विलोमं क्रकचः स्मृतः।' 'त्रयोदशस्य मिलने संख्ययोस्तिथिवारयोः। क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हितः'—इति नारदोक्तिः। ४७५

क्रकरः पुं. [क्र इति शब्दं कर्तुं शीलमस्य इति। क्र+कृ+ताच्छील्ये ट] क्रकणपक्षी; पक्षिविशेषः; 'पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति' 'चकोरकलविङ्कमयूरक्रकर' इत्याद्युपक्रम्य 'लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः'—इति सुश्रुते। दीनः; क्रकचः; करपत्रं; काष्ठविदारणास्त्रविशेषः; करीरवृक्षः। २५४

क्रतुः पुं. [क्रियतेऽसौ इति, कृ+'कृञः क्तुः' इति कर्मणि क्तु प्रत्ययः] यज्ञः; सप्तर्ष्यन्तर्गतब्रह्ममानसपुत्रविशेषः; 'ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण् महर्षयः। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।' 'क्रतोरपि क्रिया भार्या वालखिल्यानसूयत। ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा'—इति भागवते (४।१।३८)। विश्वेदेवविशेषः; 'दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्। वशिष्ठं गौतमं चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम्।' यूपसहितः सोमसाध्यो यज्ञः; विष्णुः; 'यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः'—इति विष्णुसहस्रनामसु। अश्वमेधयज्ञः; 'यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः। धर्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च'—इति मनुः (७।७९)। आषाढमासः; 'वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजाय स्वाहा, क्रतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा'—इति यजुर्वेदे (१८।२८)। 'क्रतवे यागरूपाय,चातुर्मास्यादियागप्राचुर्यात् क्रतुराषाढः'—इति वेददीधितिः। प्रज्ञा; 'अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति। तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत'—इति छान्दोग्योपनिषदि। ४१४

क्रतुपुरुषः पुं. [क्रतुः यज्ञः तन्मयः तदधिष्ठाता वा पुरुषः] विष्णुः । २२

क्रन्दितम् क्ली. [क्रदि+भावे क्त] रोदनम्; आह्वानं; योधचीत्करणम् । ६३९

क्रमुकः पुं. [क्रमु+संज्ञायां कन्] गुवाकवृक्षः; माघे (३।८१)। पट्टिकालोध्रः; ब्रह्मदारुवृक्षः; भद्रमुस्तकं; कार्पासिकाफलम् । ५४५

क्रमेलकः पुं. [क्रममालम्ब्य इलति क्षिपतीति । इल् क्षेपे +ण्वुल् । यद्वा क्रामतीति क्रम्, क्विप् । इलतीति एलः, अच् । क्रम् चासौ एलः । क्रमेल+स्वार्थे कन्] उष्ट्रः; क्रमेलः; 'भो ममाग्रेऽपि क्रमेलकहृदयं भक्षयित्वा अधुना मम मुखमवलोकयसि'—इति पञ्चतन्त्रे (१।४१४)। २८०

क्रव्यम् क्ली. [क्लव्+यत् । लस्य रत्वम्] मांसम्; 'क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे । सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं वाऽचरमेव च'—इति भागवते (४।१८। २४)। ६३१

क्रव्यात् [द्] पुं. [क्रव्यं मांसम् अत्तीति । 'क्रव्ये चेति' विट्] राक्षसः; त्रि. मांसाशिनि; गृध्रादिमांसभुक्पक्षिविशेषः; 'धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः । क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः'—इति रघुवंशे (१५।१६)। तट्टीकायां 'क्रव्यादो गृध्रादयः'—इति मल्लिनाथः । व्याघ्रादिहिंस्रपशुभेदः; 'श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् । क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः'—इति मनुः (५।१३१)। 'क्रव्याद्भिः व्याघ्रश्येनादिभिः'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः । शवदाहकाग्निभेदः; 'अपाग्ने ! अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेध इत्ययं वा आमाद् येनेदं मनुष्याः पक्त्वाश्नन्ति अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति । हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आमादमग्निमपजहि परित्यज, क्रव्यादमग्निं निःसेध निःशेषं दूरे गमय'—इति भाष्यम् । 'योऽग्निं क्रव्यात् प्रविवेश वो गृहम्'—इति ऋग्वेदे (१०।१६।१०)। ७३

क्रव्यादः पुं. [क्रव्यं मांसमत्ति, अद्+उपपदे 'कर्मण्यण्' इति अण् । कृत्तं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृत्तं पक्वं च भुङ्क्ते इति, कृत्तविकृत्तपक्वशब्दस्य पृषोदरादित्वात् क्रव्यादेशः] राक्षसः; सिंहः; श्येनः; शवभक्षकाग्निः; 'क्रव्यादो मृतभक्षणे'—इति तिथ्यादितत्त्वम् । मांसाशिनि त्रि. । ७३

क्रिमिः पुं. [क्रमु पादविक्षेपे, 'क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च' इति इन्, कित् अत इच्च] कीटः; कृमिः; द्रुमामयः; रोगविशेषः; 'ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगश्छर्दनं भ्रमः । भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम्'—इति माधवकरः । ६३६

क्रिया स्त्री. [क्रियते अनया, असौ अस्याम् इति वा । डुकृञ् करणे, करणकर्माधिकरणादौ च यथायथं श प्रत्ययः, 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः, 'अचि-श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' इति इयङ्] कर्म; आरम्भः; निष्कृतिः; शिक्षा; पूजनं; सम्प्रधारणम्; उपायः; चेष्टा; चिकित्सा; 'आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् । उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः'—इति भावप्रकाशे । कारणं; श्राद्धं; शौचम् । आचारातिक्रमः (७८३)। ३८२

क्रियावान् [त्] त्रि. [क्रिया अस्यास्तीति, मतुप्, मस्य वः] कर्मसूद्यतः; क्रियासु नियुक्तः; 'पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिरानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान्'—इति भट्टिः (१।१०)। ३८३

क्रीडा स्त्री. [क्रीड्+भावे अप् ततष्टाप्] परीहासः; खेला; 'स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः । बालक्रीडनकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां य आददे'—इति भागवते (२।३।१५)। अवज्ञानम् । ४३२

क्रीडारथः पुं. [क्रीडायै रथः] क्रीडार्थरथः; पुष्परथः । ४४६

क्रुञ्चः पुं. [क्रुञ्च्+अच्] बकविशेषः; पक्षिभेदः; क्रौञ्चः; क्रुङ; क्रुञ्चा; क्रौञ्चा; कालिकः; कलिकः; 'वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्'—इति यजुर्वेदे (२४।२२)। क्रौञ्चपर्वतः; अयं हिमवतः पौत्रः मैनाकस्य पुत्रः । २४४

क्रूरः त्रि. [कृत् छेदन + 'कृतेश्छः क्रू च' इति रक्प्रत्ययः धातोः क्रूवादेशश्च] निर्दयः; नृशंसः; घातुकः; पापः; 'स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः'—इति भागवते (९।१४।३७)। 'तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः ।' कठिनः; 'तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया'—इति रघुवंशे (१२।४)। पर-

द्रोहकारी; 'क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः' —इति मेघदूते (१०७)। घोरः; 'क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः'—इति पञ्चतन्त्रे (३।२५)। उष्णः; प्रथम-तृतीय-पञ्चम-सप्तम-नवमैकादशराशयः; 'ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च। चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः'—इति दीपिका। पुं. भूताङ्कुशवृक्षः; रक्तकरवीरवृक्षः; श्येनपक्षी; कङ्कपक्षी। ३४२

क्रूरकर्मकृत् पुं. [क्रूरकर्म + कृ + क्विप् तुक्] उग्रकर्मकारी। ३७२

क्रूरकर्मा [न्] पुं. [क्रूरं कर्म यस्य] भयानककर्मकर्त्ता; हिंस्रः। ३७२

क्रोडः पुं. [क्रुड् + घञ्। क्रोडोऽस्यास्तीति, अर्श आदित्वादच् वा] शनिः; शूकरः (२२६); वाराहीकन्दः; 'नदीशैवालदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम्। नग्नैः शङ्खनखैर्गात्रैः क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम्'—इति महाभारते (१३।५०।२०)। ४८

क्रोडम् क्ली.-स्त्री. [क्रुड् + घञ्] बाह्वोर्मध्यम्; भुजान्तरम्; उरः; वत्सं; वक्षः; उत्सङ्गः; भोगः; वपुषः प्राक्; 'इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्'—इति यजुर्वेदे (२५।८)। 'शेषमिडापाश्यामासिच्य क्रोडमनस्थीनि च पास्यति'—इति कात्यायनश्रौतसूत्रे (६।८।१३)। 'तत्र तरोर्निर्मितनीडक्रोडे पक्षिणः सुखं वर्षासु निवसन्ति'—इति हितोपदेशे। ५२८

क्रोडीकरणम् क्ली. [क्रोड + कृ + भावे ल्युट्। अभूततद्भावे च्वि] आलिङ्गनं; क्रोडीकृतिः। ५६८

क्रोधः पुं. [क्रुध् + भावे घञ्] प्रतिकूले सति तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः; कोपः; अमर्षः; रोषः; प्रतिघः; रुट्; क्रुत्; आमर्षः; भीमः; क्रुधा; रुषा; हेलः; हरः; घृणिः; त्यजः; भामः; एहः; ह्वरः; तपुषी; जूर्णिः; मन्युः; व्यथिः। 'काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः। महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्'—इति भगवद्गीतायां ३ अध्याये। ३६२

क्रोधनः त्रि. [क्रुध् + 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च'—इति युच्] क्रोधविशिष्टः; अमर्षणः; कोपी; क्रोधी; रोषणः; 'यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौणायनिः क्रोधनः'—इति वेणीसंहारे तृतीयाङ्के। कुरुवंशीयनृपविशेषः; 'ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च'—इति भागवते (९।२२।२१)। षष्टिवर्षान्तर्गतोनषष्टितमवर्षभेदः; 'रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधोतरसङ्कुलम्। क्रोधने विषयं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये'—इति तन्त्रे। भैरवभेदः; 'असिताङ्गो रुरुश्चण्ड उन्मत्तः क्रोधनस्तथा'—इति तन्त्रे। ३६१

क्रोष्टा [ष्टु] पुं.-स्त्री. [क्रोशति रौतीति। क्रुश् + 'सितनिगमिमसीति' तुन्, 'तृज्वत् क्रोष्टुः'—इति तृज्वत्] शृगालः; 'ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्ध्वाङ्क्षैः प्रलुप्यते। शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्दति' —इति महाभारते (१।२१४।८)। यदुवंशीयो राजविशेषः; 'क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र वंशमुत्तमपौरुषम्। यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्मणः। क्रोष्टोर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते'—इति हरिवंशे (३३।६१)। २२९

क्रौञ्चः पुं. [क्रुञ्च + प्रज्ञाद्यण् स्वार्थे] पक्षिभेदः; कुङः; कुञ्चः; कुञ्चा; क्रौञ्चा; कालिकः; कालीकः; कलिकः; 'क्रौञ्चो वृष्योऽतिरुचिकृदश्मरीं हन्ति नित्यशः। शोषमूर्च्छाहरो दीप्यो हन्ति कासमरोचकम्।' पर्वतविशेषः; 'एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः। पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते। मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चो नाम महागिरिः। पर्वतप्रवरः शुभ्रो नानारत्नसमन्वितः'—इति हरिवंशे (१९।१३।१४)। कुररपक्षी; द्वीपभेदः; 'क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च। आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः। दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः। क्रौञ्चद्वीपस्य विस्तारा‌द् द्विगुणेन महामुने!'—इति विष्णुपुराणे (२।४।५७–५८)। क्रौञ्चद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतराजपुत्रो घृतपृष्ठः; 'तथा च बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परीत उपक्लृप्तो वृतो यथा, कुशद्वीपो घृतोदेन यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते। तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः'—इति भागवते (५।२०।१८-२०)। दैत्यविशेषः; मयदानवपुत्रः; 'ईहामृगगणाकीर्णा पवनाघूर्णितद्रुमाम्। निर्मितां स्वेन पुत्रेण क्रौञ्चेन दिवि कामगाम्'—इति हरिवंशे (४६।२४)। 'क्रौञ्चे क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हेमकन्दरे। स्कन्देन युद्ध्वा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना। स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण कर्मणा।

केतुतामगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते'—इति मृगेन्द्रसंहितायाम्। अर्हतां ध्वजः; राक्षसविशेषः।२४४

क्रौञ्चारातिः पुं. [क्रौञ्चस्य क्रौञ्चपर्वतस्य दैत्यस्य वा अरातिः शत्रुः] कार्तिकेयः; क्रौञ्चारिः; परशुरामः। १९

क्लमथः, क्लमथुः पुं. [क्लम् + 'शमादिभ्योऽथच्' इति अथच्(१), बाहुलकादथुच् अट्वित्त्वात्(२)] आयासः; क्लमः; (६०१) **क्लिन्नम्** त्रि. [क्लिद् + कर्तरि क्त]; आर्द्रम्; 'गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम्। स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे च प्रपितामहाः'—इति रामायणे (१।४२।१९)। 'गीला' इति भाषा। ६०१

क्लिन्नाक्षः त्रि. [श्लेष्मादिक्लेदेन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य] श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षुः; कफादि-जनितक्लेदयुक्तं चक्षुर्यस्य सः; चुल्लः; चिल्लः; पिल्लः [कर्मधारयेण क्लिन्ने चक्षुषि क्ली.] ६०७

क्लीबः पुं.-क्ली. [क्लीबृ अधाष्ट्र्ये, 'इगुपधेति' क, पृषोदरादित्वाद् वत्वम्] स्त्रीपुरुषभिन्नः; पण्डः; नपुंसकं; तृतीयप्रकृतिः; षण्डः; सण्डः; शण्ढः; पुरुषत्वहीनः; 'न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति। मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते'—इति उद्वाहतत्त्वे। 'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ। पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते'—इति पराशरसंहितायाम्। त्रि. विक्रम-हीनः (८२०); कच्चिद्राजन् न निर्वेदादापन्नः क्लीव-जीविकाम्'—इति महाभारते (३।३३।१३)। धर्म-कार्यादौ निरुत्साहः; 'आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा'—इति मनुः (३।१६५)। ३४७

क्लेशः पुं. [क्लिश् + भावे घञ्] दुःखम्; आदीनवः; आस्रवः; 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्'-इति भगवद्गीतायाम् (१२।५)। कोपः; व्यवसायः। ८५३

क्लोम [न्] क्ली. [क्लुङ् गतौ + मनिन्] फुप्फुसं; पुप्फुसं; तिलकं; क्लोमं; कोमम्; 'फेफड़ा' इति भाषा। 'बाह्वोर्द्वयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानम्'—इति वैद्यकम्। 'उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च'—इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमोऽध्यायः। (क्लोमम् इत्यकारान्तोऽपि)। ६३६

क्षणः पुं. [क्षणोति हन्ति नाशयति वा सर्वं यथाकालम् आयुरवसानं वा। काल एव युगान्ते सर्वमात्मसात् करोतीत्यर्थः। स एवांशभेदेन नानाख्यो भवतीत्यर्थः] अवसरः; [क्षणोति दुःखं नाशयति उत्सवकाले, क्षणु हिंसायाम् + अच्] उत्सवः (७६३); 'नवानघोऽधो बृहतः पयोधरान् समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम्। क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना'—इति माघे (१।४)। (८५१) त्रिंशत्कलापरिमित-कालः; दशपलपरिमितः; निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः; 'आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्ण-कोटिभिः। स चेत्तु विफलो याति का नो हानि-स्ततोऽधिका'—इति शब्दार्थचिन्तामणिः। 'क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे। अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावहः'—इति शिष्टोपदेशः। अवसरः; निर्व्यापारस्थितिः; परतन्त्रत्वं; मध्यम्; उत्सवः; पर्व; प्रशस्तमुहूर्तः; 'अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा'—इति नलोपाख्याने (५।१)। ७५०

क्षणदा स्त्री. [क्षणम् उत्सवं ददाति। क्षणद + स्त्रियां टाप्] रात्रिः; 'इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून्। रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः'—इति भागवते (३।३।२१)। हरिद्रा। १०७

क्षणमात्रानुरागी [न्] त्रि. [क्षणमात्रं स्वल्पकालम् अनुरागो यस्य] हरिद्रारागः; हरिद्रारागकः। ३७५

क्षणिका स्त्री. [क्षणिक + स्त्रियां टाप्] विद्युत्; क्षण-कालमात्रस्थायिनी; 'योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम्। एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वि-युज्यते'—इति हितोपदेशे (१।१५४)। ६०

क्षतम् क्ली. [क्षण्यते वध्यतेऽनेन। क्षण् + करणे क्त] स्रवद्रक्तपूयादि; व्रणः; अरुः; ईर्मं; क्षणनुः; तद्वति त्रि.। विदारणम्; 'नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्'-इति कुमारसम्भवे (३।२९)। विनाशः; 'क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः'। त्रि. ताडितः; विद्धः; 'रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः'—इति रघुवंशे (३।५३)। क्षतियुक्तः; 'रुद्राणामपि मूर्द्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः।' रोगविशेषः; 'मधुकाष्टपलं द्राक्षा प्रस्थक्वाथे घृतं पचेत्। पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले। पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत्। समं सक्तु-

क्षतक्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्धितम्'—इति चरकः। ६३०

क्षतजम् क्ली. [क्षतात् व्रणात् जातम् उत्पन्नम् इति। जन्+ड] रक्तः; 'स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः तस्योपरिष्टात् पवनावधूतः।' पूयम्। ६३२

क्षतव्रतः त्रि. [क्षतं भ्रष्टं व्रतमस्य] ध्वस्तनियमः; अवकीर्णी। ४०४

क्षत्ता [ऋ] पुं. [क्षद् संवृतौ। सौत्रधातुरयम्। 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' इति संज्ञायां तृच् स चानिट्] द्वाःस्थः; सारथिः (४४८); दासीपुत्रः; 'ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशाम्पते! उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः'—इति महाभारते (१।२०१।१७)। नियुक्तः; ब्रह्मा; क्षत्रियायां शूद्राज्जातः; 'शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः'—इति मनुः (१०।१२)। मत्स्यः। ४२४

क्षत्रः पुं. [क्षद्+'गुधुवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः' इति त्र। यद्वा क्षतः क्षतात् त्रायते इति, त्रै+क] क्षत्रियः; 'क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः'—इति रघुवंशे (२।५३)। 'नाश्वकर्णादिवत् केवलरूढः किन्तु पङ्कजादिवद् योगरूढः'—इति मल्लिनाथः। क्ली. [क्षतः त्रायते इति, क्षत्+त्रै+क] शरीरं; तगरं; क्षत्रियकुलं; 'अक्रविहस्ता सुकृते परस्पायं त्रासाथे वरुणेना स्वन्तः। राजानां क्षत्रमहृणीयमाना सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ'—इति ऋग्वेदे (५।६२।६)। ४२१

क्षत्रियः पुं. [क्षत्रे राष्ट्रे साधुः, क्षत्रस्यापत्यं वा, 'क्षत्राद् घः' इति जातौ घ। क्षदति रक्षति जनान् इति क्षत्रः। क्षद् संवृतौ सौत्रः, ततः 'गुधीत्यदिना' त्र। क्षतात् त्रायते इति डे पृषोदरादित्वात् क्षतान्त्याकारलोपे वा क्षत्रः। क्षत्रो द्वितकारः। पुंनपुंसकयोः क्षत्रः। 'पतिर्मम क्षत्रमशेषभूभृत्प्रभाभिरामो भरतश्च जिष्णुः'—इति राघवपाण्डवीये। क्षत्र एव क्षत्रियः, स्वार्थे अपत्यार्थे वा घ इत्यन्ये] ब्रह्मबाहुजवर्णविशेषः; 'लोकानां तु विवृद्धयर्थं मुखबाहूरुपादतः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत्'—इति मनुः (१-३१)। (४२१) मूर्द्धाभिषिक्तः; राजन्यः; बाहुजः; विराट्; क्षत्रः; द्विजलिङ्गी; राजा; नाभिः; नृपः; मूर्द्धकः; पार्थिवः; सार्वभौमः; 'बाह्वायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः। सर्वे धर्माः सोपधर्मास्त्रयाणां राज्ञो धर्मादिति वेदात् शृणोमि'—इति भागवतम्। वटुकभैरवः; 'क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट्। श्मशानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्तकृत्'—इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुकभैरवस्तोत्रम्। ३९२

क्षपणः त्रि. [क्षपयति क्षिपति दूरीकरोति लज्जाम् इति। क्षप्+प्रेरणे, कर्तरि ल्यु। क्षपयति विषयरागम् इति वा] क्षपणकः; जैनः; निर्लज्जः; बौद्धसंन्यासी; [भावे ल्युट्] क्षपणम्; 'भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्'—इति मनुः (४।२२२)। ३४५

क्षपा स्त्री. [क्षपयति दूरयति चेष्टामिन्द्रियाणाम्। क्षप्+अच् टाप्] रात्रिः; 'राजानं तु कुरुश्रेष्ठ ते हंसमधुरस्वराः। आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वां व्यनोदयन्'—इति महाभारते (३।१।४३)। हरिद्रा। १०७

क्षमः त्रि. [क्षमते इति, क्षम्+अच्] शक्तः; सहः; प्रभूष्णुः; रघुवंशे (११।६)। 'इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति'—इति शाकुन्तले। हितः; क्ली. [क्षम्+पचाद्यच्] युक्तम्; 'यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा त्वमसि किं पुनरुत्कुलया त्वया। अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः पतिगृहे तव दास्यमपि क्षमम्'—इति शाकुन्तले। ३८६

क्षमा स्त्री. [क्षमते आत्मोपरिस्थितानां जीवानाम् अपराधं या। क्षम्+अच्+षित्वादङ वा ततष्टाप्] पृथिवी; 'विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव'—इति भट्टिः (३।२२)। क्षान्तिः (७२५); 'बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता'—इत्येकादशीतत्त्वम्। रात्रिः; दुर्गा; 'जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी। दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते'—इति दुर्गार्चातत्त्वम्। 'क्षमा तु श्रीमुखे कार्या योगपट्टोत्तरीयका। पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिनी। शूलमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता। सितपुष्पोपहारेण सितहोमेन सिद्धिदा'—इति देवीपुराणे। खदिरः; गोपीविशेषः; 'मया पूर्वं

च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह। सुवेशयुक्तो मालावान् गन्धचन्दनसंयुतः'—इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे। १५६

क्षयः पुं. [क्षि क्षये, 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' इति अच्] लयः; संवर्तः; प्रलयः; कल्पः; कल्पान्तः; निलयः (२९१); नीतिवेदिनां त्रिवर्गान्तर्गतप्रथमवर्गः; 'क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्'—इत्यमरः। कासरोगविशेषः; यक्ष्मा; शोषः; राजयक्ष्मा; रोगराजः; गदाग्रणीः; उष्मा; अतिरोगः; रोगाधीशः; नृपामयः; 'शृणुत गुणगरिष्ठा व्याधिघोरं नराणां भवति रहितचेष्टो वातुलः प्राणिनां वै। चिरनिरयकरोऽयं प्राकृतैः कर्मपाकैरिह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽधम्।' [क्षयत्यस्मादनेन वा, क्षि+क्षये, अप्। क्षयति विनाशयति इति अन्तर्भूतणिजन्तादच्] रोगमात्रम्। ११७

क्षवथुः पुं. [क्षु+'ट्वितोऽथुच्' इति अथुच्] कासः; 'भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाताच्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः। कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः'—इति उत्तरतन्त्रे। क्षुतं; कण्डूयनम्। ६०१

क्षान्तिः स्त्री. [क्षम्+भावे क्तिन्] सत्यपि सामर्थ्ये अपकारिणि अपकाराचिकीर्षा; तितिक्षा; सहिष्णुता; क्षमा। 'शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च'—इति भगवद्गीतायाम् (१८।४२)। ७२५

क्षामः त्रि. [क्षै+कर्तरि क्त, 'क्षायो मः' इति निष्ठातस्य मत्वम्] क्षीणः; अबलः; 'विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम्। नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात्'—इति भागवते (३।२१।४६)। विष्णुः (सर्वरूपत्वात्); 'आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः'—इति महाभारते (१३।१४९।१०४)। [स्त्रियां टाप्] 'आधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपार्श्वाम्'—इति मेघदूते (८९)। ७१७

क्षारः पुं. [क्षर्+सञ्चलने+ज्वलादित्वाद् ण] भस्म; रसविशेषः; 'क्षारः क्लेदं जनयति मुखे स्वादुरुष्णो विदाही शूलश्लेष्मारुचिभृशतृषामूत्रकृच्छ्रोपणश्च। आनाहं सञ्जनयति पुनर्वह्निसन्धुक्षणः स्यादेवं प्रोक्तं विदितगुणकैः कोविदैः क्षारवीर्यम्'—इति हारीते प्रथमस्थाने ६ अध्याये। लवणम्; 'दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवाददाः। राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम्'—इति रामायणे (२।७३।३)। काचः; गुडः; टङ्कणः; 'सौभाग्यं टङ्कणं क्षारो धातुद्रावकमुच्यते—' इति भावप्रकाशः। सर्जिक्षारः। ६९

क्षारणा स्त्री. [क्षर् संचलने, ण्यन्ताद् भावे युच्, टाप्] निन्दा; आक्रोशः। १४९

क्षितिः स्त्री. [क्षियति वसत्यस्याम्, क्षि निवासगत्योः, संज्ञायां क्तिच्] पृथ्वी; 'महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्तिता। काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। 'मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ। विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति'—इति मनुः (४।२४१)। वासः; क्षयः; कालभेदः; प्रलयः। रोचनानामगन्धद्रव्यम्। १५६

क्षितिधरः पुं. [धरतीति धरः, धृ+अच्, क्षितेः धरः; षष्ठीसमासः] पर्वतः; 'अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण'—इति कुमारसम्भवे (७।९४)। कूर्मवासुकिदिग्गजाः। १६५

क्षितिरुहः पुं. [क्षितौ रोहतीति, रुह्+क] वृक्षः; 'सन्धान वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम्'—इति विष्णुपुराणे। (१।१५।६), १७७

क्षिप्तः त्रि. [क्षिप्+कर्मणि क्त] त्यक्तः; नुत्तः; नुन्नः; अस्तः; निष्ठुतः; विद्धः; ईरितः; निक्षेपकृतवस्तु; उद्गीर्णः; 'क्षिप्ता इवेन्दोः स रुचोऽब्धिवेलं मुक्तावलीराकलयाञ्चकार'—इति माघे (३।७३)। पतितः; 'क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्यां काञ्चिदामजघनस्य महत्त्वम्'—इति माघे (१०।७७)। 'रतेषु उर्व्यां क्षिप्तं पतितम्'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। हतः; 'केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः।' अवज्ञातः; 'तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि'—इति भागवते (२।१८।४८)। विस्रस्तः; 'नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः। प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः'—इति मार्कण्डेये (८८।१९)। वायुग्रस्तः; विक्षिप्तः। 'पागल' इति भाषा। ७६७

क्षिप्रम् क्ली. [क्षिप्+'स्फायितञ्चिवञ्चीति' इति रक्] शीघ्रं; तद्युक्ते त्रि. 'विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि'—इति मनुः (३।१७९)। मर्मविशेषः; 'तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म, तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम्'—इति सुश्रुते शारीरस्थाने

षष्ठेऽध्याये। ६९७

क्षीणः त्रि [क्षि+क्त, 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घः, 'क्षियो दीर्घात्' तस्य नः] अबलः; दुर्बलः; कृशः; क्षामः; तनुः; छातः; तलिनः; अमांसः; पेलवः; 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।' पुं. राजयक्ष्मान्तर्गतरोगविशेषः; 'क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः।' 'यद्यत् सन्तर्पणं शीतम् अविदाहि हितं लघु। अन्नपानं निषेव्यन्तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः'—इति चरकः। ६९८

क्षीरम् क्ली. [अद्यते इति, 'घसेः किच्च' इति ईरन् उपधालोपे कत्वं षत्वं च] दुग्धं; 'स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि'—इति मनुः (५।९)। जलं (६४८): 'अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेन मुदन्। क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः'—इति ऋग्वेदे (१।१०४।३)। सरलद्रवः; 'जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय। तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत्'—इति रामायणे (२।५२।६९)। २७४

क्षीरोदतनया स्त्री. [क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य तनया] क्षीरसागरसुता; लक्ष्मीः। ३१

क्षीवः त्रि. [क्षीवृ मदे, कर्तरि क्त, 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवेति' तलोपो निपातनात्] सुरामत्तः; 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः'—इत्यमरः। 'उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुपानप्रहर्षिताः। क्षीवाः कुर्वन्ति हास्यं च कलहांश्च तथापरे'—इति रामायणे (५।६०।१२)। ३८६

क्षुण्णम् त्रि. [क्षुद्यते इति, क्षुद् संपेषणे, कर्मणि क्त] प्रहतम्; अभ्यस्तम्; 'रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्'—इति रघुवंशे (१।१७)। 'उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनैः, अभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम्। उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनः, त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया'—इति माघे (१।३२)। चूर्णीकृतम्; 'सोऽपि कोपान्महावीर्यः खुरक्षुण्णमहीतलः। शृङ्गाभ्यां पर्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च। वेगभ्रमणविक्षुण्णा मही तस्य व्यशीर्यत'—इति मार्कण्डेये (८३।२४–२५)। ३५२

क्षुत् [ध्] स्त्री. [क्षुध्+संपदादित्वाद् भावे क्विप्] क्षुधा; 'तात! तात! ददस्वान्नम् अम्बाम्ब! भोजनं दद। क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा'—इति मार्कण्डेयपुराण (२१९।५४)। ३६१

क्षुद्रः त्रि. [क्षुणत्ति सौजन्यं चूर्णीकरोति ! क्षुद्+'स्फायितञ्चीति' इति रक्] अधमः; 'क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव'—इति कुमारसम्भवे (१।१२)। कृपणः (३४७); दरिद्रः (३४८); अल्पः (६८८); 'तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनाम्वरः। जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा'—इति महाभारते (३।१०।२४)। क्रूरः (७९६); तुच्छः; 'क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप!'—इति भगवद्गीतायाम् (२।३)। ३४६

क्षुद्रघण्टिका स्त्री. [घण्टा+अल्पार्थे कन्, टाप् इत्वञ्च, तत. क्षुद्रा घण्टिका इति कर्मधारयः] कटचलङ्कारविशेषः; किङ्किणी; क्षुद्रघण्टी; प्रतिसरा; किङ्किणीका; कङ्कणी; कङ्कणिका; क्षुद्रिका; घर्घरी। 'घंटी' 'घूंघरू' इत्यादि भाषा। ५६०

क्षुद्रतण्डुलः पुं. [क्षुद्रः हीनश्चासौ तण्डुलः] कणः; कणरूपो व्रीहिः। ५७८

क्षुद्रधान्यम् क्ली.– पुलाकः; अणु-अन्नम्। ८२९

क्षुद्रनासिकः त्रि. [क्षुद्रा नासिका नासाऽस्य] स्वल्पनासायुक्तः; नःक्षुद्रः। ६०७

क्षुद्रपक्षिका स्त्री.– चटकिका; ग्रामचटका; कलविङ्की। २५३

क्षुद्रशङ्खः पुं. [क्षुद्रः शङ्खः स्वल्पशङ्खजातिः] शङ्खनखः; शङ्खनकः; क्षुल्लकः; शम्बूकः; भषशङ्खकः। ६६४

क्षुद्रा स्त्री. [क्षुद्+स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदीति' इति रक् ततष्टाप्] सरघा; मधुमक्षिका; वेश्या (४९०); नटी (५९२); व्यङ्गा; कण्टकारिका; 'अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्री भण्टाकी च निदिग्धिका। सिंही धामनिका क्षुद्रा बृहती कण्टकारिका।' 'कण्टकारी तु दुष्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धका। कण्टालिका काण्टकिनीं धावनी बृहती तथा।' चाङ्गेरिका; हिंस्रा; मक्षिकामात्रं; वादरता; गवेधुका। २५६

क्षुद्राण्डः त्रि. [अण्डाद् अण्डसंघाताद् उत्पन्नः क्षुद्रः मत्स्यशिशुसंघः। 'वाहिताग्न्यादिषु' इति पूर्वनिपातः] मत्स्यशिशुसमूहः; पोताधानम्। ६६१

क्षुधा स्त्री. [क्षुध् बुभुक्षायाम्, सम्पदादित्वात् क्विप्, हलन्तत्वाद् वा टाप्] भोजनेच्छा; अशनाया; बुभुक्षा;

क्षुत्; जिघत्सा; 'व्याधयो निर्जिताः सर्वे क्षुधया नृपसत्तम! कुण्डली मुकुटी स्रग्वी तथैवालङ्कृतो नरः। क्षुधार्तो न विराजेत प्रेतवत्तृषितो नृणाम्। स्त्रीरत्नं विविधान् भोगान् वस्त्राण्याभरणानि च। न चेच्छति नरः कश्चित् क्षुधया कलुषीकृतः। यथा भूमिगतं तोयं रविरश्मिभिः शुष्यति। शरीरस्थस्तथा धातुः शुष्यते जाठराग्निना। न शृणोति न चाघ्राति चक्षुषा न च पश्यति। दह्यते वेपते मूढः शुष्यते च क्षुधार्दितः। मूकत्वं बधिरत्वं च जरान्धत्वं तु पङ्गुताम्। रौद्रं मर्यादहीनत्वं क्षुधा सर्वं प्रवर्तते। भगिनीं जननीं पुत्रं भार्यां दुहितरं तथा। भ्रातरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति'—इति वह्निपुराणे। ३६१

क्षुधितः त्रि. [क्षुध्+कर्तरि क्त, यद्वा क्षुधा जातास्य इति। तारकादित्वादितच् प्रत्ययः] क्षुधान्वितः; बुभुक्षितः; जिघत्सुः; अशनायितः। ३६०

क्षुपः पुं. [क्षुप्+'इगुपधेति' क] क्षुपकः; ह्रस्वशाखाशिफः; क्षुद्रवृक्षः; 'तस्या रूपेण स गिरिर्वेशेन च विशेषतः। स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत्'—इति महाभारते (१।१७२।२८)। गुच्छः (५७९); श्रीकृष्णात् सत्यभामायां जातपुत्रविशेषः; 'जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः। रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः'—इति हरिवंशे १६३ अध्यायः। इक्ष्वाकुराजपिता; 'आसीत् कृतयुगे तात! मनुर्दण्डधरः प्रभुः। तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः। प्रसन्धेरभवत् पुत्रः क्षुप इत्यभिसंज्ञितः। क्षुपस्य पुत्रस्त्विक्षाकुर्महीपालोऽभवत्प्रभुः'—इति महाभारते (१४।४।२–४) द्वारकापश्चिमदिक्स्थपर्वतः; 'दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते। इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः'—इति हरिवंशे १५७ अध्यायः। १७८

क्षुभितः त्रि. [क्षुभ्+कर्तरि क्त] भीतः; रुषाद्याविष्टः; सञ्चलितः (इति क्षुभ्धात्वर्थदर्शनात्)। ३५५

क्षुमा स्त्री. [क्षु+मक्+टाप्] अतसी; शणः; नीलिका; लताभेदः। ५८२

क्षुरप्रः पुं. [क्षुर इव पृणाति हिनस्ति छेदनक्रियां पूरयति वा। पृ+क, कित्वान्न गुणः] बाणविशेषः; 'स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत्'—इति महाभारते (४।५३।४६)। क्षुरपानामकघासच्छेदनास्त्रम्। ४६९

क्षुरमर्दी [न्] पुं. [क्षुरं मृद्नातीति। क्षुर+मृद्+णिनि] नापितः; 'पुस्तं लेप्यादिकर्म स्यात् नापितश्चण्डिलः क्षुरी। क्षुरमर्दी दिवाकीर्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि'—इति हेमचन्द्रः। ५८९

क्षुरिका स्त्री. [क्षुर+ङीप् स्वार्थे कन्, टाप्, पूर्वं ह्रस्वश्च] क्षुरी; छुरिका; शस्त्री; असिपुत्री; असिधेनुका; खुरी; छूरी; कृपाणिका; धेनुपुत्री; छूरिका; पालङ्कघशाकं; मृत्पात्रविशेषः; कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः; 'अमृतनादकालाग्निरुद्रक्षुरिकासर्वसारेत्युपक्रम्य सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्वेदगतानां द्वात्रिंशत्सङ्ख्याकानाम् उपनिषदां सहनाववत्विति शान्तिः'—इति मुक्तिकोपनिषदि। ४७३

क्षुल्लकः त्रि. [क्षुधं लाति, क, क्षुल्ल+स्वार्थे कन्] क्षुद्रः; स्वल्पः; नीचकः; कनिष्ठः; दरिद्रः; दुःखितः; पामरः; 'येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम्। अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः'—इति भागवते (४।३०।२९)। खलः। ३४७

क्षुल्लकः पुं. [क्षुल्ल+संज्ञायां स्वल्पार्थे वा कन्] क्षुद्रशङ्खः; 'कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खं कासीसं टङ्कणं तथा। नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटकाः। जम्बीरवारिणा स्विन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा। शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये'—इति भावप्रकाशः। ६६४

क्षेत्रम् क्ली. [क्षि+ष्ट्रन्] कलत्रम्; 'क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान्। क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्वदेहिनाम्—' इति मनुः (९।३३)। शरीरम् (५१०); 'इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते—इति भगवद्गीता (१३।१)। (५७४) भूमिः; वप्रं; केदारः; वलजं; निष्कुटः; राजिका; पाटीरः; 'कैदारकं तु कैदार्यं क्षेत्रं कैदारकं तथा। वारटं चेति पर्यायः क्षेत्रवृन्दे निगद्यते'—इति शब्दरत्नावली। मेषादिद्वादशराशयः; 'राशिनामानि च क्षेत्रं भमृक्षं गृहनाम च। मेषादीनां च पर्यायं लोकादेव विचिन्तयेत्।' ग्रहाणां क्षेत्राणि—'कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम्। जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। 'मेषमङ्गारकक्षेत्रं वृषं शुक्रस्य कीर्तितम्। मिथुनस्य बुधो ज्ञेयः सोमः कर्कटकस्य तु।

सूर्यक्षेत्रं भवेत्सिंहः कन्याक्षेत्रं बुधस्य च। धनुः सुरगुरोश्चैव शनेर्मकरकुम्भकौ। मीनः सुरगुरोश्चैव ग्रहक्षेत्रं प्रकीर्तितम्'—इति गारुडे ६० अध्यायः। महाभूतादि-धृत्यन्तगीतापरिभाषितः पदार्थसमूहः। यथा—'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः। इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः। एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्' (१३।६)। मनः; सप्तद्वीपा पृथिवी; 'यावत् सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति। सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते'—इति भागवते (९।६।३७)। सिद्धस्थानम्; 'पाटलिपुत्रं क्षेत्रं लक्ष्मीसरस्वत्योः'—इति कथासरित्सागरे (३।७८)। गृहं; नगरम्। ४९४

क्षेत्रज्ञः पुं. [क्षेत्रं शरीर ममेति कृत्वा यो जानाति, आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति, स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेदनेन विषयीकरोति वा, कृषीवलवत् तत्फलभोक्तृत्वादित्यर्थः। ज्ञा+'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति क] शरीराधिदैवतम्; आत्मा; पुरुषः; क्षेत्रेषु सर्वदेहेषु सर्वान्तर्यामितया विराजमानः सन् 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् सर्वक्षेत्रपालयिता' इत्यात्मस्वरूपं जानाति अनुभवति यः प्रज्ञानघनः परमपुरुषः स सर्वान्तरात्मा असंसारी परमेश्वरः [क्षेत्रं शरीरं जानातीति, क्षेत्रे शरीरे जानाति ज्ञानवान् भवतीति वा क्षेत्रज्ञः]; सुबीजः; पुरुषः; अन्तर्यामी; ईश्वरः; पुद्गलः; परसंज्ञकः; प्रधानम्; 'इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते। एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः।' क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम'—इति भगवद्गीता (१३।१।२)। विष्णुः; 'पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः। अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च'—इति महाभारते (१३।१४९।१५)। वटुकभैरवः; 'क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट्' इति वटुकभैरवस्तोत्रे। छेकः; कृषकः; त्रि. विदग्धः; कुशलः; चतुरः (३३५)। १३४

क्षेत्राजीवः त्रि [क्षेत्रेण क्षेत्रोद्भवसस्यादिना आजीवतीति। क्षेत्र+आ+जीव्+कर्तरि अच्] कर्षकः। ५७४

क्षेपणिः, क्षेपणी स्त्री. [क्षिप्+बाहुलकाद् अनि, ङीप् वा] नौकादण्डः; 'डाँडा' इति भाषा। जालभेदः; अस्त्रविशेषः; 'क्षेपण्यस्तोमराश्चोग्राश्चक्राणि मुशलानि च'—इति रामायणे (६।७।२४)। ६७२

क्षेमङ्करः त्रि. [क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+'क्षेमप्रियमद्रेऽण् च' इति अण् चात् खच् मुम् च] मङ्गलकारकः; अरिष्टतातिः; शिवतातिः; शिवङ्करः; क्षेमकारः; भद्रङ्करः; शुभङ्करः। ३४०

क्षैरेयी स्त्री. [क्षीरे संस्कृतं यदन्नम्। ढक् ततः स्त्रियां ङीप्] परमान्नं; क्षीरसम्बधिनि त्रि.। ३२०

क्षोणिः, क्षोणी स्त्री. [क्षै+बाहुलकात् डोनि, वा ङीष्] पृथिवी, 'अक्रन्दयो नद्योऽरोरुवद्वना कथा न क्षोणीभिर्यसा समारत'—इति ऋग्वेदे (१।५४।१)। १५६

क्षोदः पुं. [क्षुद्यते इति, क्षुद् संपेषणे+कर्मणि भावे च घञ्] चूर्णः; 'सापि प्राग्वासनायोगाल्लिङ्गार्चनरता सती। हित्वा मलयजक्षोदं विभूतिं बह्वमंस्त वै'—इति काशीखण्डे (३३।९३)। रजः; पेषणम्; 'कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरैर्हेमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिरःशेखराङ्कैः किरातैः'—इति रत्नावलीनाटिका। ४४३

क्षौणिः, क्षौणी स्त्री. [क्षु+बाहुलकात् नि, णत्वं, वृद्धिः, वा ङीप् च] पृथिवी; 'इज्या च यागधाराच्च क्षौणी क्षीणालये च या। महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्तिता'—इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे। 'तस्य चोद्धरतः क्षौणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया'—इति भागवते। १५६

क्षौद्रम् क्ली. [क्षुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः सरघाभिर्निर्मितम्। क्षुद्र+'क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्' इति अञ्] मधु; जलं; पिङ्गलवर्णक्षुद्रमक्षिकाकृतकपिलवर्णमधु; 'माक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु। मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्। गुणैर्माक्षिकवत् क्षौद्रं विशेषान्मेहनाशनम्'— इति भावप्रकाशः। पुं. [क्षुद्र+अण्] चम्पकवृक्षः; वर्णसङ्करविशेषः; 'चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः। मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्ध्यमिति विश्रुतम्'—इति महाभारते (१३।४८।२२)। क्षुद्रता। ६२१

क्षौमम् पुं.–क्ली. [क्षु+मन्। ततोऽण् वृद्धिश्च] पट्टवस्त्रं; दुकूलम्; 'क्षौममट्टे दुकूले स्यादतसीवसनेऽपि च'—इति विश्वप्रकाशः। अट्टालकः; अट्टः; अतसीवस्त्रम्।

'स गौरसर्षपैः क्षौमं पुनः पाकान्महीमयम्। कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखं तथा'—इति याज्ञवल्क्यः। शणजवस्त्रं; [क्षुमाया विकारः; स्त्रियां क्षौमी] कन्था इत्यादिः। 'क्षौमं दुकूले स्यादट्टे पुंनपुंसकयोरिह। क्षौमं तु शणजेऽपि स्यादतसीजे नपुंसकम्'—इति शब्दरत्नावल्याम्। 'कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला। कृताभिवादनाश्वश्रवास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जली'—इति महाभारते (१।२००।३)। ५४९

क्षौरम् क्ली. [क्षुरस्य कार्यं कर्म, क्षुरकृतं कर्मेति भावः, क्षुरस्येदं वा] क्षुरकर्म; मुण्डनं; भद्राकरणं; वपनं; परिवापनम्; 'स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टं च चन्दनम् नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम्। रवौ दुःखं सुखं चन्द्रे कुजे मृत्युर्बुधे धनम्। मानं हन्ति गरोर्वारि शुक्रे शुक्रक्षयो भवेत्। शनौ च सर्वदोषाः स्युः क्षौरमत्र विवर्जयेत्'—इति कर्मलोचनम्। ७२१

क्ष्मा स्त्री. [क्षमते सहते भारम् अपराधजनितं वात्मस्थानां जीवानां चतुर्विधानाम् इति। क्षम्+अच् उपधाया लोपश्च] पृथ्वी; 'द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुला प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीडिता'—इति भागवते (७।८।३३)। १५६

क्ष्वेडः पुं. [क्ष्विड्+भावादौ घञ्, क्ष्वेडते इति अच् वा] विषम्; 'करालं यत्क्ष्वेडं कवलितवतः कालकलना न शम्भोस्तन्मूलं जननि तव ताटङ्कमहिमा'—इति आनन्दलहर्याम् (२९)। ध्वनिः; कर्णामयः; कर्णरोगः; पीतघोषावृक्षः; त्रि. दुरासदः; कुटिलः; क्ली. घोषापुष्पं; लोहितार्कपर्णफलम्। ६४६

क्ष्वेडा स्त्री. [क्ष्विड्+घञ्+टाप्] सिंहनादः; शब्दविशेषः; 'एषा सागरसङ्गताभिमततां याता न मे कर्हिचित्, मुग्धे कण्ठभुवं ब्रवीषि मम किं सक्ष्वेडतामीयुषीम्। क्ष्वेडाराव इहोचितस्तवगणत्रातैः सह क्रीडतो, यष्मान्नीलगतोऽवतादिति गिरा गौर्या कृतोऽनुत्तरः'—इति वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् (३६) 'क्ष्वेडा जनस्य शब्दविशेषः'—इति तट्टीका। वंशशलाका; कोषातकी।७८५

ख

खम् क्ली. [खर्वति मनोऽस्मिन्, खन्यते क्षुभ्यते मनोऽनेन वा। खर्व गतौ, खन अवदारणे वा, अन्येभ्योऽपीति ड] आकाशम्; 'खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम्'—इति मनुः (१२।१२०)। इन्द्रियम्; 'त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात् ततो मुखम्। खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च'—इति मनुः (२।६०)। पुरं; क्षेत्रं; शून्यम्; 'पतत्युदीर्णाम्बुधरान्धकारात् खात्खेचराणां प्रवरो यथार्कः'—इति महाभारते (१।८८।७)। बिन्दुः; 'वेदाग्निबाणखाश्वैश्च खखाभ्राभ्ररसैः क्रमात्'—इति लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारे। संवेदनं; देवलोकः; शर्म; लग्नाद् दशमराशिः; 'तनुनिधनखभेशाः केन्द्रकोणे त्रिलाभे' इति—जातकप्रकरणे। अभ्रकं; छिद्रम्; 'खे खानि वायौ निःश्वासांस्तेजस्युष्माणमात्मवान्'—इति भागवते (७।१२।२५)। शब्दतन्मात्रम्; 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी सर्वस्य धारिणी'—इति माण्डूक्योपनिषदि। चिदानन्दमयब्रह्माकाशम्; 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म यद् वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः'—इति छान्दोग्योपनिषदि। पुं. [खर्वयति स्वरश्मिभिरिति, खर्व+अन्तर्भूतणिच्+ड] सूर्यः; खकारः; व्यञ्जनद्वितीयवर्णः; 'खकारं परमाश्चर्यं शङ्खकुन्दसमप्रभम्। कोणत्रययुतं शून्यं बिन्दुत्रयसमन्वितम्। गुणत्रययुतं देवि! पञ्चदेवमयं सदा। त्रिशक्तिसंयुतं वर्णं खकारं प्रणमाम्यहम्'—इति कामधेनुतन्त्रे। 'खः प्रचण्डः कामरूपी ऋद्धिर्वह्निः सरस्वती। आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीशस्तापिनी गुरुः। शिखण्डी दन्तजातीशः कफोणिर्गरुतो यदि। शून्यं कपाली कल्याणी सूर्पकर्णोऽजरामरः। शुभ्राग्नेया चण्डलिङ्गो जना व्यङ्गारखड्गकी'—इति नानातन्त्रेषु। १३७

खगः पुं. [खे आकाशे गच्छति। ख+गम्+ड] सूर्यः; पक्षी (२३८); 'तं व्रजन्तं खगश्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताडयत्।' बाणः (४४६); ग्रहः; 'आपोक्लिमे यदि खगाः स किलेन्दुवारः'—इति ज्योतिषे। देवः; वायुः; 'तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानग्निर्घनान् खगः' इति महाभारते वनपर्वणि। शलभः; 'मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः'—इति मनुः (१२।६३)। महादेवः; 'आकाशनिर्विरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः'—इति महाभारते (१३।१७।६६)। ३७

खचितम् त्रि. [खच्+क्त] संयुक्तं; करम्बितं; रूषितं; गुरुगुण्डितं; करम्बं; कवरं; मिश्रं; सम्पृक्तं; व्याप्तं;

गुण्ठितं; छुरितम्। ७४१

खजकः पु. [खजति मथ्नातीति । खज्+ण्वुल्] मन्थानदण्डः। २७६

खजाका स्त्री.– पुं. [खजति मथ्नाति पाकम् । खज् मन्थे+ 'खजेराकः' इति आकः ततष्टाप्] दर्वी; चमसः; 'खजाकः पक्षिणि ख्यातः खजाका दर्विरुच्यते—' इत्युणादिवृत्तिटीका। ३१२

खञ्जः त्रि. [खजि गतिवैकल्ये+अच्] विकलगतिः; खोडः; खोलः; खोरः; खञ्जकः; खोटः; 'लँगड़ा' इति भाषा। 'खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्'—इति मनुः (३।२४२)। 'वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्'—इति माधवकरः। ६१०

खञ्जनः पुं. [खजि+कर्तरि ल्यु] पक्षिविशेषः; खञ्जरीटः; कणाटीनः; काकच्छर्दिः; खञ्जखेलः; तातनः; मुनिपुत्रकः; भद्रनामा; रत्ननिधिः; खञ्जखेटः; गूढनीडः; तण्डकः; चरः; काकच्छदः; नीलकण्ठः; कणाटीरः; कणाटारकः; 'वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं, याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये। वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे, ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने।' २४४

खञ्जरीटः पुं. [खञ्ज इव ऋच्छतीति। ऋ गतौ+ बाहुलकात् कीटन्] खञ्जनपक्षी; 'तन्वी शरत् त्रिपथगापुलिने कपोलौ लोले दृशौ रुचिरचञ्चल– खञ्जरीटौ'—इति अमरुशतके (९९)। २४४

खड्गः पुं. [खडति भिनत्ति। खड्+'छापूखडिभ्यः कित्' इति गन्] अस्त्रविशेषः; निस्त्रिंशः; चन्द्रहासः; असिः; रिष्टिः; कौक्षेयकः; मण्डलाग्रः; करबालः; कृपाणः; ऋष्टिः; करपालः; विशसनः; तीक्ष्णधारः; दुरासदः; श्रीगर्भः; विजयः; धर्मपालः; कौक्षेयः; तरवारिः; तलवारिः; तवराजः; कृपाणीः; कृपाणकः; शस्त्रम्। 'यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः। सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्वभारसहं दृढम्'—इति महाभारते (४। ४१।२५)। गण्डकः; 'गैंडा' इति भाषा। 'कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु। आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः'–इति मनुः (३।२७२)। 'खड्गो गण्डकः' लोहो लोहितवर्णश्छागः'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। गण्डकशृङ्गं; बुद्धभेदः; चोरकनामगन्धद्रव्यम्। ४७२

खड्गपिधानम् क्ली. [खड्गस्य पिधानम् आच्छादनम्] खड्गकोषः; प्रत्याकारः; परीवारः; कोशः; खड्गाधारः; खड्गपिधानकं; 'म्यान' —इति भाषा। ४७३

खड्गफलम् क्ली. [खड्गस्य फलम्] पुष्करं; खड्गधारा; करवालकोटिः। ८५८

खड्गी [न्] पुं. [खड्गस्तदाकार शृङ्गमस्यास्तीति। इनि] वनजन्तुविशेषः; गण्डकः; खड्गः; खड्गमृगः; क्रोडीमुखः; तुङ्गमुखः; बली; वज्रचर्मा; वार्द्धीणसः; एकचरः; गण्डः; गणोत्साहः; 'गैंडा' इति भाषा। 'कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम्। पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम्'—इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। महादेवः; 'अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी महान्'—इति महाभारते (१३।१७।४२)। [खड्गो विद्यतेऽस्य इति व्युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गः] 'सुस्रग्धरोऽथ सन्नह्य धन्वी खड्गी धृतेषुधिः'—इति भागवते (८।१५।१८)। १२२७

खण्डः पुं.–– क्ली.[खडि+घञ्, इदित्वान् नुम्] एकदेशः; भित्तं; शकलम्; 'धुतशृङ्गविभिन्नाश्च खण्डं खण्डं ययुर्घनाः'—इति मार्कण्डेये (८३।२६)। अब्जादिसमूहः; पुं. इक्षुविकारः; 'खाँड' इति भाषा। 'खण्डं तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं बृंहणं हिमम्। वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम्'—इति भावप्रकाशः। पुं. मणिदोषः; योगिविशेषः; 'भानुकी नारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा'—इति हठयोगदीपिकायाम् (१।८)। क्ली., विडलवणम्। ७१३।

खण्डपरशुः पुं. [खण्डयति शत्रून् इति, तादृशः परशुरस्य] शिवः; 'पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम्'—इति महाभारते (७।२००।४१)। विष्णुः; 'सुधन्वा खण्डपरशुर्द्दारुणो द्रविणप्रदः'—इति महाभारते (१३।१४९।७४)। ७८८

खण्डशर्करा स्त्री. [खण्डरूपा कणरूपा शर्करा। मध्यपदलोपी कर्मधारयः] मत्स्यण्डी; फाणितम्; 'खणसारी चीनी' इति भाषा। ३२४

खण्डिकः पुं. [खण्डोऽस्यास्तीति, ठन्] कलायः; त्रिपुटः;

'मटर' इति भाषा । 'त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ'—इति भावप्रकाशः । कक्षः; 'बगल' इति भाषा। ५८२

खद्योतः पुं. [खम् आकाशं द्योतयति, खे आकाशे द्योतते वा । द्युत्+अच्] कीटविशेषः; ज्योतिरिङ्गणः; खज्योतिः; प्रभाकीटः; उपसूर्यकः; ध्वान्तोन्मेषः; तमोमणिः; दृष्टिबन्धुः; तमोज्योतिः; ज्योतिरिङ्गः; निमेषकः; 'विदितमनन्तसमस्तं तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् । विज्ञाप्यं परमगुरोः कियदिव सवितुरिव खद्योतैः'—इति भागवते (६।१६।४६) । सूर्यः; 'खद्योताविर्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते । रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः'—इति भागवते (४।२९।१०) । २५७

खनकः पुं. [खन्+'शिल्पिनि ष्वुन्' इति ष्वुन् स च षित्] उन्दुरुः; मूषकः; सन्धितस्करः; भूमिवित्तज्ञः; स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानज्ञः; विदुरस्य बन्धुविशेषः; 'विदुरस्य सुहृत्कश्चित् खनकः कुशलो नरः'—इति महाभारते (१।१४८।१) । त्रि.; अवदारकः; खननकर्ता; 'स्थापत्ये चेह स्थाप्यन्तां वृद्धाः परमधार्मिकाः । कर्मान्तिका लिपिकरा वर्धकाः खनका अपि'—इति रामायणे (१।१२।६) । २३५

खनिः स्त्री. [खनु अवदारणे, 'खनिकष्यञ्जघसीति'—इन्] रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्; आकरः; खानी; खनी; खानिः; गञ्जा; 'खान' इति भाषा। १६९

खनी स्त्री. [खनि+वा ङीष्] रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्। १६९

खरम् क्ली. [खाय अन्तरिन्द्रियाय खस्य वा तीव्रतारूपगुणं रातीति । ख+रा+क] तीव्रं; तिग्मं; तीक्ष्णं; 'कृत्वाट्टहासं खरमुत्स्वनोल्वणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः'—इति भागवते (७।८।२८) । तद्वति त्रि., 'न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव'—इति रघुवंशे (८।९) । ४०

खरः पुं. [खं मुखकुहरं छिद्रमतिशयेनास्यास्तीति । र] गर्दभः; 'परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः'—इति मनुः (२।२०१) । अश्वतरः; 'उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः'—इति मनुः (११। २०) । धर्मः; निष्ठुरः; राक्षसविशेषः; रावणभ्राता; 'वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य । च'—इति रामायणे (१।३।२७) । दैत्यः; 'ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः'—इति भागवते (२।७।३४) । कण्टकिवृक्षविशेषः; कङ्कः; काकः; कुररपक्षी; वत्सरविशेषः; 'उपद्रुतं जगत् सर्वं तस्करैर्मूषिकैः खगैः । पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गः खरे प्रिये'—इति ज्योतिषतत्त्वे । कठिनं; रविपार्श्वगः; पश्चिमद्वारगृहम् । २८०

खर्जुः पुं. [खर्ज्+उन्] कण्डुः; खर्जूरी; कीटः । ६०३

खर्जूः स्त्री. [खर्ज् व्यथने+'कृषिचमितनीति' ऊ] कण्डुः; कीटः । ६०३

खर्वशाखः त्रि. [खर्वा शाखा हस्तपादाद्यवयवा यस्य] वामनः; खर्वः; ह्रस्वः । ६११

खलः त्रि. [खं छिद्रं लाति, आत इति क] नीचः; अधमः; क्रूरः; दुर्जनः; पिशुनः; दुर्विधः; विश्वकद्रुः; नृशंसः; घातुकः; पापः; 'खलस्वभावं भवितव्यतां तथा चकार सर्वं किल शूद्रको नृपः'—इति मृच्छकटिके १अङ्के । पुं. [खल्+अच्] सूर्यः; तमालवृक्षः; धत्तूरवृक्षः; प्रवाहिकारोगे भेषजादिविहितपथ्यविशेषः; 'कल्को बिल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः । दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम्'—इति वाग्भटः । क्ली. भूः; स्थानं; कल्कः; खलाधानं (५७८); 'खलिहान' इति भाषा । ३४६

खलतिः पुं. [स्खलन्ति केशाः अस्मात् । स्खल् सञ्चलने +'खलतिः' इति निपातनात् साधुः] इन्द्रलुप्तरोगयुक्तः; खल्वाटः; ऐन्द्रलुप्तिकः; शिपिविष्टः; बभ्रुरधः; खल्लीटः; खल्लिटः; 'रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः । रोमकूपान् रुणद्धयस्य तेनान्येषामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं रूढयाञ्च प्राहुश्चाचेति चापरे । खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात्—इति वाग्भटः । ६०८

खलधान्यम् क्ली. [धान्यार्थं खलम् । वाहिताग्न्यादित्वात् पूर्वनिपातः] खलं; खलाधानम; 'खलिहान' इति भाषा । ५७८

खलिनः पुं.– क्ली. [खे अश्वमुखछिद्रे लीनः । पृषोदरादित्वाद् वा ह्रस्वः] खलीनः, 'लगाम' इति भाषा । 'उभयतः खलिनकनकक्कटकावलग्नाभ्यां पदे पदे कृता-

कुञ्चतप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवकृष्यमाणम्'—इति कादम्बर्याम्। ४४२

खलीनः पुं.– क्ली. [खे अश्वमुखछिद्रे लीनः] कविका; वल्गा; 'शतं रथानां वरहेममालिनां वतुर्युजां हेमखलीनशालिनाम्'—इति महाभारते (१।१९९।१५)। ४४२

खलु अव्य. [खल्+बाहुलकाद् उन्] निश्चितम्; 'दयितास्वनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने' —इति कुमारसम्भवे (४।२८)। निषेधः; वाक्यालङ्कारः; 'सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुशलपाणिना। निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम्'—इति माघे (२।७०) 'अत्राद्यः खलुशब्दः प्रतिषेधार्थे द्वितीयो वाक्यालङ्कारे' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। जिज्ञासा; 'स खल्वधीते वेदम्?' इति गणरत्ने। अनुनयः; 'न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यमेतत्'—इति गणरत्ने। पदवाक्यादिपूरणम्; 'वध्याः खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण! ये त्वामुत्पथमारूढं न निगृह्णन्ति सर्वशः'—इति रामायणे (३।४१।६)। वीप्सा; 'न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्, मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः'—इति शाकुन्तले १ अङ्के। ३७४

खलूरिका स्त्री. [खलु+रिष्+निपातनात् साधुः] शस्त्राभ्यासभूमिः; व्यूहशिक्षास्थानम्। ४७०

खलेधानी स्त्री. [खले धीयन्ते वृषभा अस्मिन्। धा+अधिकरणे ल्युट्, ततो ङीप्] मेधिः; खले पशुबन्धनदारु। ५७८

खलेवाली स्त्री. [खले वाल्यन्ते चाल्यन्तेऽत्र वृषभा इति। वल्+अधिकरणे घञ्, गौरादित्वाद् ङीष्] खले गोबन्धनदारु; 'खलेवालीयूपो लाङ्गलेषा'—इति कात्यायनश्रौतसूत्रे (२२।३।४८)। ५७८

खसः पुं. [खं हस्तादीन्द्रियं स्यति निश्चलीकरोतीति। ख+सो+क] पामा; पाम; कच्छूः; विर्चचिका; 'खाज' इति भाषा। देशविशेषः; 'पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खसाः (शाः)'—इति मनुः (१०।४४)। ६०२

खातम् क्ली. (खाता स्त्री.) [खन्यते इति, खन्+कर्मणि क्त] पुष्करिणी; 'यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे। तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे'—इति लीलावत्याम्। ६७५

खादनम् क्ली. [खाद्+भावे ल्युट्] भक्षणम्; आहारः; [खादति चर्वत्यनेन इति] दन्ते पुं.। ३२५

खिलम् त्रि. [खिल्+क] अकृष्टभूमिः; अप्रहतं; 'बंजर भूमि' इति भाषा। सारसंक्षिप्ते वेधसि च पुं. 'खिलो नारायणः प्रोक्त इषवस्तद्गुणाः स्मृताः' —इति नीलकण्ठः। १५८

खुरः पुं. [खुर् छेदने+क] शफं; गवादीनां पादाग्रम्; 'न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न बालधिविरूपितैः'—इति मनुः (४।६७)। कोलदलं; नखीनामगन्धद्रव्यं; छेदनवस्तु; नापितस्य क्षुरः; खट्वादीनां पादुकं; 'खाट का पाया' इति भाषा। ४४१

खेटः त्रि. [खिट्+अच्] अधमः; घोटकः; सुनिन्दकः; सुनन्दकः; बलरामस्य गदा। ३३७

खेटः पुं.– क्ली. [खिटचते भयमुत्पद्यते अस्मादनेन वा। खिट्+अपादाने करणे वा घञ्] कफः; मृगया; [खेटचते भक्षोपयोगिसस्यादिना उपजीव्यते अस्मात्] ग्रामभेदः; कर्षकग्रामः; 'खेटखर्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च', 'खेटाः कर्षकग्रामाः' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। चर्म; पुं. [खे आकाशे अटति, खे+अट्+अच्] ग्रहः; 'यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत्'—इति भावविवेके। क्ली. [खे+अट्+अच्] तृणं; खेट्टम्। ७९२

खेटकः पुं. [खेट+स्वार्थे क] ग्रामभेदः। (४६०) फलकं; चर्म; खेटः; 'खेटकं वसुनन्दके'—इति हारावली। वसुनन्दको धनवृद्धिजीवकः। 'खेटकं तु सुनन्दके' इति पाठान्तरे 'सुनन्दकः बलदेवस्य गदा' इति। पुं. [खेटति भयमुत्पादयत्यनेन। खिट्+करणे घञ्, खेट+स्वार्थे क] यष्टिः; 'यष्टिरूपेण खेट त्वमरिसंहारकारकः। देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च'—इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ अस्त्रपूजाप्रकरणे। 'खेटकं पूर्णचापं च पाशमङ्कुशमेव च'—इति तत्र दुर्गाया ध्यानम्। २५०

खेदः पुं. [खिद्+भावे घञ्] शोकः; अवसन्नता; विषण्णता; 'अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः।

खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वं वनमेव विचिन्वताम्'—इति रामायणे (४।४९।७)। ७५४

खेलनम् क्ली. [खेल्+भावे ल्युट्] क्रीडनं; खेला; क्रीडा; कूर्दनम्; 'कापि विलासविलोलविलोचनखेलनजनितमनोजम्'—इति गीतगोविन्दे (१।४१)। ४३२

ग

गगनम् क्ली. [गं गानं शब्दात्मकं गुणं गच्छति। यद्वा गकारं भूतेषु प्रथमभूतत्वात् प्राधान्यं गच्छति। यद्वा गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इति। 'गमेर्गश्च' इति युच् गश्चान्तादेशः] आकाशम्। (बर्हिः; धन्वः; आपः; पृथिवी; भूः; स्वयम्भूः; अध्वा; सगरः; समुद्रः; अध्वरः—एतेऽर्था वेदे प्रसिद्धा इति निघण्टुः।) 'गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत्सुभाजने। बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम्। रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहम्'—इति सुश्रुते। 'प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी—रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्'—इति मेघदूते (४८)। १३७

गङ्गा स्त्री. [गमयति प्रापयति ज्ञापयति वा भगवत्पदं या शक्तिः। यद्वा गम्यते प्राप्यते ज्ञाप्यते मोक्षार्थिभिर्या। गम्लृ गतौ+'गन् गम्यद्योः' इति गन् ततष्टाप्] नदीविशेषः; विष्णुपदी; जह्नुतनया; सुरनिम्नगा; भागीरथी; त्रिपथगा; त्रिस्रोताः; भीष्मसूः; अर्घ्यतीर्थ; तीर्थराजः; त्रिदशदीर्घिका; कुमारसूः; सरिद्वरा; सिद्धापगा; स्वरापगा; स्वर्ग्यापगा; स्वापगा; ऋषिकुल्या; हैमवती; स्वर्वापी; हरशेखरा; सुरापगा; धर्मद्रवी; सुधा; जह्नुकन्या; गान्दिनी; रुद्रशेखरा; नन्दिनी; अलकनन्दा; सितसिन्धुः; अध्वगा; उग्रशेखरा; सिद्धसिन्धुः; स्वर्गसरिद्वरा; मन्दाकिनी; जाह्नवी; पुण्या; समुद्रसुभगा; स्वर्णदी; सुरदीर्घिका; सुरनदी; स्वर्धुनी; ज्येष्ठा; जह्नुसुता; भीष्मजननी; शुभ्रा; शैलेन्द्रजा; भवायना; गङ्गका; गङ्गाका गङ्गिका। 'गङ्गा सरस्वती कोनं यमुना सरयूः सची। वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी। हिमवत्प्रभवा ह्येता हिमसम्भवशीतलाः। समाः सर्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम्। आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्वसमुद्रगा'—इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये। ६७३

गङ्गाधरः पुं. [धरतीति धरः, धृ+अच्। गङ्गाया धरः स्वशिरोजटाभिरिति शेषः] शिवः; समुद्रः; जीर्णातिसाररोगनाशकौषधविशेषः; 'धातक्यामलकीपयोधरवृकीकट्वङ्गयष्टीमधु, श्रीजम्ब्वाम्बफलास्थिनागरविषाह्रीवेरलोध्रेन्द्रजैः। तुल्यांशं विहितं सतण्डुलजलं गङ्गाधराख्यं महत्, चूर्णं तूर्णमपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम्'—इति शब्दार्थचिन्तामणिः। १३

गजः पुं. [गजति मदेन मत्तो भवतीति। गज्+अच्] हस्ती; 'भद्रो मन्दो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः' —इति शब्दार्थचिन्तामणिः। 'हया जिहेषिरे हर्षाद्गम्भीरं जगजुर्गजाः'—इति भट्टिः (१४।५) परिमाणविशेषः; स तु हस्तद्वयं पादोनहस्तद्वयं च; 'अरत्नीनां शतान्यष्टावेकः षष्ट्यधिकानि च। गजप्रमाणमाख्यातं मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः'—इति शब्दार्थचिन्तामणिः। वास्तुनः स्थानभेदः; 'प्रस्तारे दैर्घ्यमानं तु स्वहस्तेन तथा नरैः। कृत्वा त्रिघ्नं गजैर्हृत्वा वास्तुस्थाननिरूपणम्। ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च। गजः काकपदं चैव स्थानान्यष्टौ च वास्तुनः।' 'ध्वजे विभूतिर्मरणं च धूमे सिंहे जयः श्वा च करोत्यनर्थम्। वृषे च भोगी क्षयणं खरे च पुष्टिर्गजे काकपदे विनाशः' —इति ज्योतिषम्। औषधपाकार्थगर्तविशेषः; 'हस्तप्रमाणगर्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः। इत्थं चारत्निके कुण्डे पुटो वाराह उच्यते'—इति वैद्यकप्रयोगामृतम्। असुरविशेषः; महिषासुरपुत्रः; 'महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुरः। प्रमथन् प्रमथान् सर्वान् निजवीर्यमदोद्धतः'—इति काशीखण्डे (६८।३)। २१४

गजप्रिया स्त्री. [गजस्य प्रिया] शल्लकीवृक्षः; गजभक्ष्या। १९९

गजबन्धनम् क्ली. [गजः हस्ती बध्यते अत्र। बन्ध्+ल्युट्] गजबन्धनस्थानम्। २२३

गजबन्धनी स्त्री. [गजः हस्ती बध्यते लौहशृङ्खलादिभिः रुध्यतेऽस्याम्। बन्ध्+ल्युट् ङीप् च] गजबन्धनस्थानं; वारी; वारिः; प्रारब्धिः। २२३

गजवदनः पुं. [गजस्य वदनमिव वदनं यस्य] गणेशः। १८

गजाजीवः पुं [गजैःआजीवति,इगुपधेति क। गजः आजीवः जीवनोपायोऽस्य। गजपरिचालनपालनादिकार्यमालम्ब्य आजीवतीति। जीव+कर्तरि अच् वा] हस्तिपालकः;

आधोरणः; हस्तिपकः; इभपालकः। २२५

गजारोहः पुं. [गजम् आरोहति, गज+आ+रुह्+अच्] गजारूढः; निषादी। ३९१

गञ्जः पुं. [गजि+भावे घञ्] भाण्डागारम्; अवज्ञा; खनिः; खानिः; गोष्ठागारम्। 'गोठ', 'गोशाला' इत्यादिभाषा। भाण्डागारे क्लीवमपि। ७९७

गञ्जा स्त्री. [गञ्ज+टाप्] खनिः; खानिः; मदिरा-गृहं; पामरसद्म; मद्यभाण्डम्। १६९

गडुः पुं. [गड्+बाहुलकाद् उन्] पृष्ठग्रन्थिः; गलगण्डः; घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसवृद्धिः; कुब्जत्वकरः पिण्डः; शल्यास्त्रं; किञ्चुलुकः; विषमग्रन्थिः; 'न च अजागल-स्तनवदन्तर्गडुना तेन किं वेति वाच्यम्'—इति वेदान्त-भाष्यम्। ६०४

गडुरः त्रि. [गडुल+रस्य लत्वम्] कुब्जकः; मेषः। ६११

गडुलः त्रि. [गडुः स्थूलमांसपिण्डविशेषः अस्यास्तीति। गडु+सिध्मादिभ्यश्चेति' लच्] कुब्जः; न्युब्जः। ६११

गणः पुं. [गण्यते गणयति वा, कर्मण्यप् कर्तरि अच् वा] प्रमथः; 'भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः' —इति मेघदूते (३५)। समूहः (६८६); 'न गणस्या-ग्रतो गच्छेत् सिद्धे कार्ये समं फलम्'—इति हितोपदेशे। रुद्रानुचरः; 'धनाध्यक्षसभां देवः प्राप्तो हि वृषभध्वजः। उमासहायो देवेशो गणैश्च बहुभिर्वृतः'—इति रामायणे (५।८९।७)। सेनासख्याविशेषः, तद्यथा—गजाः २७, रथाः २७, अश्वाः ८१, पदातिकाः १३५; समुदायेन २७०। 'त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः' —इति महाभारते। संख्या; चोरकनामगन्धद्रव्यं; गणेशः; 'गाणपस्तु महेशानि! गणदीक्षाप्रवर्तकः' —इति महानिर्वाणतन्त्रे। अश्विन्यादिजन्मनक्षत्रानुसा-रेण देवमानुषराक्षसगण इति तु पारिभाषिकम्। दे म रा म दे म दे दे रा रा म म द रा द रा। दे रा रा म म दे रा रा म म देतिगणत्रयम्'—इति ज्योतिषरत्नमाला। धातुसमूहः; 'भ्वाद्यदादिजु-होत्यादिदिवादिः स्वादिरेव च। तुदारुधातनुक्र्यादि-श्चुरादिश्च गणा दश'—इति मनोरमा। छन्दः-शास्त्रोक्तपारिभाषिकाक्षरविशेषः, स तु 'म-न-भ-य-ज-र-स-त-ग-ल-संज्ञः'—इति छन्दोमञ्जरी। महादेवः; 'विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः'—इति महाभारते (१३।१७।४०)। दैत्यविशेषः, स तु अभिजिदिति नामान्तरस्य दैत्यस्य गुणवतो भार्यायां गुणवत्यां सम्भूतः। एषा कथा स्कन्दपुराणे गणेश-खण्डे ३ अध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या। १४

गणकः पुं. [गणयति शुभाशुभग्रहभोगजनितफल निरू-पयतीति। गण सङ्ख्याने+कर्तरि ण्वुल्] दैवज्ञः; ज्योतिर्वित्; सांवत्सरः; ज्यौतिषिकः; दैवज्ञ;: मौहूर्तिकः; मौहूर्तः; ज्ञानी:; कार्तान्तिकः; ज्योति-षिकः। वर्णसङ्करजातिविशेषः, देवलाद् वैश्यागर्भजातः। तस्य कर्म तिथिवारादिज्ञापनं, स तु अस्पृश्यः; 'कलि-काले महेशानि! पाषण्डा बहवो जनाः। सङ्गदोषान्-महेशानि! तत्क्षणाद्धानितां व्रजेत्। तस्मात् प्रयत्नतो देवि! संसर्गं वर्जयेत् सुधीः। वरं चाण्डालसंस्पर्शं कुर्यात्तु साधकोत्तमः। तथाप्यस्पृश्यगणकं सर्वदा तं परित्यजेत्'—इति महिषमर्दिनीतन्त्रवचनम्। 'ज्योतिःशास्त्रविशेषज्ञः सुन्दराङ्गः सभापटुः। कुलक्र-मागतः शुद्धो गणकः स्यान्महीपतेः'—इति युक्ति-कल्पतरुः। यच्च शास्त्रविशेषे गणकस्य निन्दादिकं श्रूयते तत्तु केवलं नक्षत्रजीविन एवेति बोध्यम्। प्रकृत-ज्योतिःशास्त्रं तु द्विजातिभिरेवावश्यमध्येतव्यं वेदाङ्ग-त्वात्, यथा—'संयुतोऽप्यीतरैः कर्णनासादिभिश्चक्षु-षाङ्गेन हीनो न किञ्चित् करः। तस्माद् द्विजैर-ध्ययनीयमेतत् पुण्यं रहस्यं परमं च तत्त्वम्'—इति सिद्धान्तशिरोमणिः। प्रजापतिपुत्रास्ताराविशेषाः केतवः; 'ताराः पुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापते-रष्टौ पुत्राः'—इति बृहत्संहिता (११।२५)। संकीर्ण-जातिविशेषः; 'चर्मकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको वाद्यपूरकः।' ४०३

गणपतिः पुं. [गणानां गणसंज्ञकानांदेवानां पतिः अधीश्वरः स्वामी वा] गणेशः; 'अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपते-राखुं क्षुधार्त्तः फणी। तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरि-सुतासिंहोऽपि नागाशनम्'—इति पञ्चतन्त्रे (१।१७०)। अग्रपूजनीयप्रधानदेवताविशेषः; 'नमो गणेभ्यो गणपति-भ्यश्च वो नमो नम इति'—यजुर्वेदीयसंहितायाम् (१६।२६)। बृहस्पतिः; 'गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपश्रवस्तमम्'—इति ऋग्वेदे (२।२३।१)। शिवः; 'गणकर्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च। मन्त्र-

वित् परमो मन्त्रः सर्वभावकरो हरः'—इति महाभारते (१३।११।४१)। आथर्वणोपनिषद्विशेषः; 'त्रिपुरातपन-देवीभावनाभस्मजाबालगणपतिमहावाक्यगोपालतपन-कृष्णहयग्रीवेति'—मौक्तिकोपनिषदि प्रथमाध्याये। १८

गणरात्रः पुं. [गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः। गणशब्दस्य सङ्ख्यावत्त्वात् तद्धितार्थेतिसमासः—'अहः-सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः' इत्यच्। 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम्] रात्रिसमूहः। १०८

गणाधिपः पुं. [गणानाम् अधिपः अधीश्वरः] शिवः; गणेशः। १३

गणिका स्त्री. [गणः लम्पटगणः उपपतित्वेनास्त्यस्याः इति। ठन्] वेश्या; 'गणिकानां पृथङ् मञ्चाः शुभैरास्त-रणाम्बरैः'—इति हरिवंशे। हस्तिनी (७९९); यूथिका; गणिकारिकावृक्षः। ४९०

गण्डः पुं. [गडि आस्यैकदेशे+अच्। यद्वा गम्+'ञमन्ता-ड्डः' इति ड] हस्तिकपोलः; कटः; करटः; कटकः; हस्तिगण्डकः, कपोलः (५२२); 'गाल' इति भाषा। 'तदीषदार्द्रारुणगण्डलेखम् उच्छ्वासिकालाञ्जनराग-मक्ष्णोः'—इति कुमारसम्भवे (७।८२)। पिटकः (६०४); खड्गी; वीथ्यङ्गं; चिह्नं; स्फोटकः; वीरः; हयभूषणं; बुद्बुदः; ग्रन्थिः; विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गत-दशमयोगः; 'गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा' —इति ज्योतिषवचने। 'स्वकार्यकर्ता परकार्यहर्ता गण्डो-द्भवः स्यादतिगण्डवाक्यः। अत्यन्तधूर्तः पुरुषः कुरूपः सुहृ-द्गणानामतितापदाता'—इति कोष्ठीप्रदीपः। दोषजन-कोऽश्विन्यादिनक्षत्राणां भागविशेषः; 'अश्विनीमघमू-लानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः। अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवना जगुः। मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः। संध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः।' 'सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः। आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम्।' 'दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान्। नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पर्वतम्'—इति ज्योतिषतत्त्वम्। २१६

गण्डकः पुं. [गण्ड+स्वार्थे कन्] खड्गी; 'गैंडा' इति भाषा। खड्गः; संख्याप्रभेदः; 'गण्डा' इति भाषा। विद्याविशेषः; अवच्छेदः; अन्तरायः; दशाविशेषः; 'ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः'—इति महाभारते (२।२९।४)। भूषणम्; व्याघ्रनखपङ्क्ति मण्डिता गण्डकाभरणा च'—इति कादम्बर्याम्। ग्रन्थिः; 'गोरोचनालिखितभूर्जपत्रगर्भान् मन्त्रगण्डकान्'—इति कादम्बर्याम्। स्फोटकरोगविशेषः; 'अनेकवेत्राघात-निर्मितबहुगात्रगण्डकम्'—इति कादम्बर्याम्। २२७

गण्डशैलः पुं. [गण्ड इव शैलः, स्खलितस्थूलोपलः। शैलशब्दोऽत्र शैलावयवे वर्तते। 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्'—इति समासः। यद्वा शैलस्य पर्वतस्य गण्ड इव राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः] गिरेश्च्युतः स्थूलोपलः; भूकम्पादिना पर्वताद् गलितो महान् प्रस्तरः; 'किं पुत्रि! गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि। अनुभव चपलाविलसितगर्जितदेशान्तरभ्रान्तीः'—इति आर्या-सप्तशत्याम् (१७९)। ललाटम्। १६८

गण्डूपदः पुं. [गण्ड्वः ग्रन्थयः पदानि यस्य] किञ्चु-लुकः; 'गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च'—इति माधवकररोगविनिश्चये अर्शोऽधिकारे। ६६१

गण्डूषः पुं. [गडि+'गण्डेश्च' इति ऊषन्] मुखपूरणम्; 'भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः। तस्य जह्नुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत्'—इति भागवते (९।१५।३)। हस्तिशुण्डाग्रभागः; प्रसृतिपरिमितम्; 'अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोहितः। गण्डूष-जलमात्रेण शफरी फर्फरायते।' ७८५

गण्डूषा स्त्री. [गण्डूष+टाप्] मुखपूर्णतोयं; मुखपूरणं; गण्डूषः। [पुंलिङ्गस्तु गण्डूषशब्दश्चुलुकपरिमाणे, यथा—'अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते'। ७८५

गतिः स्त्री. [गम्+भावे क्तिन्] गमनकर्म। तदर्थक-वर्तमानकालिकक्रियापदानि निघण्टुप्रोक्तानि—'वर्तते, अयते, लोटते, लोठते, स्यन्दते, कसति, सर्पति, स्यमति, स्रवति, स्रंसते, अवति, श्चोतति, ध्वंसति, वेनति, मार्ष्टि, गुरण्यति, शवति, कालयति, पेलयति, कण्टति, पिस्यति, विस्यति, मिस्यति, प्रवते, प्लवते, च्यवते, कवते, गवते, नवते, क्षोदति, नक्षति, सक्षति, म्यक्षति, सचति, ऋच्छति, तुरीयति, चतति, अतति, गाति, इयक्षति, सञ्चति, सरति, रंहति, यतते, भ्रमति, घजति, रजति, लजति, क्षिपति, धमति, मिनाति, ऋण्वति, ऋणोति, स्वरति, सिसर्ति, वेषिष्टि, योषिष्टिः, ऋणाति, ऋयते, तेजति, दघ्यति, दघ्नोति, युध्यति,

धन्वति, अरुषति, आर्यन्ति, डीयते, तकति, टीयते, इषति, फणति, हनति, अर्द्धति, मर्दति, ससृते, नसते, हर्षति, इर्यति, ईर्ते, ईङ्खते, च्यवति, स्वात्रति, गन्ति, आगनीगन्ति, जङ्गन्ति, जिन्वति, जसति, गमति, ध्रति, ध्नाति, ध्रयति, वहते, रथर्यति, जेहते, स्वःकति, क्षुम्पति, प्साति, वाति, याति, दृयति, द्राति, डूलति, एजति, जमति, जवति, वञ्चति, अनिति, पवते, हन्ति, सेधति, अगन्, अजगन्, जिगाति, पतति, इन्वति, द्रमति, द्रवति, वेति, हयन्तात्, एति, जगायात्, अयुथुः–इति द्वाविंशं शतं गतिकर्म'—इति वेदनिघण्टौ २ अध्याये । कर्मफलम् (७९९); 'गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्'–इति भगवद्गीतायाम् (९।१८) । 'गतिः कर्मफलम्' इति शाङ्करभाष्यम् । दशा; 'अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः । अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति'—इति भगवद्गीतायाम् (६।३७) । [गम्यतेऽस्यामिति । गम्+अधिकरणे क्तिन्] मार्गः; 'शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः'—इति भगवद्गीतायाम् (८।२६) । [गम्यते ज्ञायतेऽनया, करणे क्तिन्] ज्ञानम्; 'न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः । अन्धा यथान्धैरुपनीयमानास्तेऽपीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः'—इति भागवते (७।५।३१) 'स्वस्मिन्नेव आत्मन्येव अर्थः प्रयोजनं येषां ते स्वार्थास्तत्त्वविदस्तेषां गतिं ज्ञानस्वरूपं विष्णुं ते दुराशया बहिरर्थमानिनो न विदुः जानन्ति'—इति तट्टीकायां स्वामी । [गम्यते प्राप्यतेऽनया इति, गम्+करणे क्तिन्] यात्रा; अभ्युपायः; 'यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः'—इति महाभारते (१३।१४९।६१)। नाडीव्रणः; सरणी; [गम्+भावे क्तिन्] परिणतिः; 'मदनमुपदधे स एव तासां दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम्'—इति किरातार्जुनीये (१०।४०) 'गतिः परिणतिः'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । प्रमाणम्; 'कृपेति चेदस्तु मृगः क्षतः क्षणादनेन पूर्वं न मयेति का गतिः'—इति किराते (१४।१५) 'मया नेत्यत्र का गतिः किं प्रमाणम्' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । [गम्यते इति, गम्+कर्मणि क्तिन्] स्वरूपम्; 'चरतस्तपस्तव वनेषु सहा न वयं निरूपयितुमस्य गतिम्'—किराते (६।३६) 'तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुम्' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । विषयः; 'तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते'—इति कुमारे (५।६४) 'मनोरथानां कामानाम् अगतिः अविषयः'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । ग्रहभेदेन गतिभेदः; 'अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रिताः । शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः'—इति सूर्यसिद्धान्तः । ७२६, ७७६

गदः पुं. [गद्यते रुज्यतेऽनेन, गदयति वा । गद्+करणे अप्, णिजन्तादच् वा] रोगः; 'शत्रुः स्थानबलं प्राप्य विक्रमं कुरुते बली । तथा धात्वन्तरं प्राप्य विक्रमं कुरुते गदः ।' 'यावत्स्थानं समाश्रित्य विकारं कुरुते गदः । तावत्तस्य प्रतीकारः स्थानत्यागाद् बलीयसः'—इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये । श्रीकृष्णभ्राता; 'हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः'—इति भागवते (१।१४।२८) । भाषणम्; औषधम्; 'अथ शुश्राव गच्छन् स तक्षको जगतीपतिम् । मन्त्रैर्गदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः'—इति महाभारते (१।४३।२१) । असुरविशेषः; 'गदो नामासुरो ह्यासीद् वज्राद्वज्रतरो दृढः'—इति वायुपुराणे ५ अध्याये । क्ली. [गद्यते पीड्यतेऽस्मादनेन वा । गद्+अपादाने करणे वा अप्] विषम् । ६००

गदा स्त्री. [गदयति पीडयत्यनया, विपक्षमितिशेषः । गद्+णिच्+करणे अप् टाप् च । गदयतीति णिच् अच् वा] लौहमयास्त्रभेदः; 'तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः । अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्रं वृकोदरः'—इति महाभारते (९।५६।४५) । विष्णुगदा तु देवशिल्पिना गदसंज्ञकस्यासुरविशेषस्यास्थ्ना निर्मिता; 'गदो नामासुरो ह्यासीद् वज्राद् वज्रतरो दृढः । प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम् । ब्रह्मोक्तो विश्वकर्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा ।' योगविशेषः; 'अनन्तरयोः केन्द्रयोर्यदा सर्वे ग्रहा भवन्ति तदा गदानाम योगो भवति'—इति लघुजातके (१०।३) । पाटलवृक्षः । ४७६

गदाग्रजः पुं. [गदस्य वसुदेवपुत्रभेदस्य अग्रजः] श्रीकृष्णः;

धन्वति, अरुषति, आर्यन्ति, डीयते, तकति, टीयते, इषति, फणति, हनति, अर्द्धति, मर्दति, ससृते, नसते, हर्षति, इर्यति, ईर्ते, ईङ्खते, व्ययति, स्वात्रति, गन्ति, आगनीगन्ति, जङ्गन्ति, जिन्वति, जसति, गमति, घ्रति, ब्नाति, ध्रयति, वहते, रथर्यति, जेहते, स्वःकति, क्षुम्पति, प्साति, वाति, याति, दृयति, द्राति, डूलति, एजति, जमति, जवति, वञ्चति, अनिति, पवते, हन्ति, सेधति, अगन्, अजगन्, जिगाति, पतति, इन्वति, द्रमति, द्रवति, वेति, हयन्तात्, एति, जगायात्, अयुथुः–इति द्वाविंशं शतं गतिकर्म'—इति वेदनिघण्टौ २ अध्याये । कर्मफलम् (७९९); 'गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्'–इति भगवद्गीतायाम् (९।१८) । 'गतिः कर्मफलम्' इति शाङ्करभाष्यम् । दशा; 'अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः । अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति'—इति भगवद्गीतायाम् (६।३७) । [गम्यतेऽस्यामिति । गम्+अधिकरणे क्तिन्] मार्गः; 'शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः'—इति भगवद्गीतायाम् (८।२६) । [गम्यते ज्ञायतेऽनया, करणे क्तिन्] ज्ञानम्; 'न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः । अन्धा यथान्धैरुपनीयमानास्तेऽपीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः'—इति भागवते (७।५।३१) 'स्वस्मिन्नेव आत्मन्येव अर्थः प्रयोजनं येषां ते स्वार्थास्तत्त्वविदस्तेषां गतिं ज्ञानस्वरूपं विष्णुं ते दुराशया बहिरर्थमानिनो न विदुः जानन्ति'—इति तट्टीकायां स्वामी । [गम्यते प्राप्यतेऽनया इति, गम्+करणे क्तिन्] यात्रा; अभ्युपायः; 'यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः'—इति महाभारते (१३।१४९।६१)। नाडीव्रणः; सरणी; [गम्+भावे क्तिन्] परिणतिः; 'मदनमुपदधे स एव तासां दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम्'—इति किरातार्जुनीये (१०।४०) 'गतिः परिणतिः'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । प्रमाणम्; 'कृपेति चेदस्तु मृगः क्षतः क्षणादनेन पूर्वं न मयेति का गतिः'—इति किराते (१४।१५) 'मया नेत्यत्र का गतिः किं प्रमाणम्' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । [गम्यते इति, गम्+कर्मणि क्तिन्] स्वरूपम्; 'चरतस्तपस्तव वनेषु सहा न वयं निरूपयितुमस्य गतिम्'—किराते (६।३६) 'तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुम्' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । विषयः; 'तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते'—इति कुमारे (५।६४) 'मनोरथानां कामानाम् अगतिः अविषयः'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । ग्रहभेदेन गतिभेदः; 'अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रिताः । शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः'—इति सूर्यसिद्धान्तः । ७२६, ७७६

गदः पुं. [गद्यते रुज्यतेऽनेन, गदयति वा । गद्+करणे अप्, णिजन्तादच् वा] रोगः; 'शत्रुः स्थानबलं प्राप्य विक्रमं कुरुते बली । तथा धात्वन्तरं प्राप्य विक्रमं कुरुते गदः ।' 'यावत्स्थानं समाश्रित्य विकारं कुरुते गदः । तावत्तस्य प्रतीकारः स्थानत्यागाद् बलीयसः'—इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये । श्रीकृष्णभ्राता; 'हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः'—इति भागवते (११।१४।२८) । भाषणम्; औषधम्; 'अथ शुश्राव गच्छन् स तक्षको जगतीपतिम् । मन्त्रैर्गदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः'—इति महाभारते (१।४३।२१) । असुरविशेषः; 'गदो नामासुरो ह्यासीद् वज्राद्वज्रतरो दृढः'—इति वायुपुराणे ५ अध्याये । क्ली. [गद्यते पीड्यतेऽस्मादनेन वा । गद्+अपादाने करणे वा अप्] विषम् । ६००

गदा स्त्री. [गदयति पीडयत्यनया, विपक्षमितिशेषः । गद्+णिच्+करणे अप् टाप् च । गदयतीति णिच् अच् वा] लौहमयास्त्रभेदः; 'तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः । अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्रं वृकोदरः'—इति महाभारते (९।५६।४५) । विष्णुगदा तु देवशिल्पिना गदसंज्ञकस्यासुरविशेषस्यास्थ्ना निर्मिता; 'गदो नामासुरो ह्यासीद् वज्राद् वज्रतरो दृढः । प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम् । ब्रह्मोक्तो विश्वकर्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा ।' योगविशेषः; 'अनन्तरयोः केन्द्रयोर्यदा सर्वे ग्रहा भवन्ति तदा गदानाम योगो भवति'—इति लघुजातके (१०।३) । पाटलवृक्षः । ४७६

गदाग्रजः पुं. [गदस्य वसुदेवपुत्रभेदस्य अग्रजः] श्रीकृष्णः;

'तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो यावद् गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात्'—इति भागवते (४।२३।१२)। २५

गदाधरः पुं. [गदां धरति धारयति वा। धृ+अच्। यद्वा धरति इति धरः, गदायाः धरः। धृ+अन्तर्णिजन्तात् अजित्येके] विष्णुः; गदाभृत्; 'नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर। त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः'—इति भागवते (१।८।३८)। गदाधारणकथा वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ५ अध्याये द्रष्टव्या। 'मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्। धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः'—इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये। महादेवः; 'भोजपुरे भोजनाथो गयायां च गदाधरः'—इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे। गदाधारिणि त्रि.। २४

गन्ता [ऋ] त्रि. [गच्छतीति, गम्+कर्तरि तृच्] गमनकर्ता। ४४४

गन्त्री स्त्री. [गम्यतेऽनया इति। गम्+करणे ष्ट्रन् ततो ङीष्] वृषवहनीयशकटं; 'बैलगाडी' इति भाषा। [गच्छतीति, गम्+कर्तरि तृन्+स्त्रियां ङीप्] गमनशीला; गमनकारिणी; 'गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च। फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति'—इति याज्ञवल्क्यः (३।१०)। ४४४

गन्धः पुं. [गन्ध्+पचाद्यच्] लेशः; आमोदः; 'घ्राणग्राह्यो भवेद् गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः। सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः'—इति भाषापरिच्छेदे (१०३)। 'गन्धो मलयजो यस्तु दैवे पैत्र्ये च सम्मतः। तत्पङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः। सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा। कृष्णागरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः। वैष्णवीप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरव! । कुङ्कुमागरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः। त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्डयाश्च शम्भुना। दैवतोद्देशपूर्वेण गन्धान् सम्पूज्य साधकः। देवायेज्याय वितरेत् सर्वसाध्येषु पूजकः। गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्मप्रदः सदा। अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः। अयं वा कथितो गन्धः पुत्रौ वैतालभैरवौ'—इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः। प्रतिवेशी; सम्बन्धः; गन्धकः; 'शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जरामृत्युरुजापहः। अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्यवृद्धिकरोऽस्थिकृत्'—इति प्रयोगामृते। गर्वः; शोभाञ्जनः; घृष्टचन्दनम्; 'घृष्टो मलयजो गन्धः' इति शुद्धितत्त्वम्। क्ली.[गन्धो विद्यतेऽस्य, अर्शआदित्वादच्] कृष्णागरुः। ७९३

गन्धकारिका स्त्री. [गन्धं सुरभिप्रधानं मण्डनं करोतीति। गन्ध+कृ+ण्वुल् ततष्टाप् अत इत्वञ्च] सैरिन्ध्री; सैरन्ध्री; सा तु परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारि[illegible]। ४९२

गन्धनम् क्ली. [गन्ध् गतिहिंसायाचनेषु+भावे ल्युट्] उत्साहः; सूचनं; प्रकाशनं; हिंसा। ८७०

गन्धमूषिका स्त्री. [गन्धा दुर्गन्धप्रधाना मूषी, ततष्टाप्] छुच्छुन्दरी; गन्धमूषिकः। २३५

गन्धर्वः पुं. [गन्धं सङ्गीतवाद्यादिजनितप्रमोदम् अर्वति प्राप्नोतीति। गन्ध+अर्व् गतौ+अण्, शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः] स्वर्गगायकः; गातुः; दिव्यगायनः; 'भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ'—इति रामायणे (१।४।११)। घोटकः (४३६); 'रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्हममालिभिः'—इति महाभारते (३।१६१।२३)। पशुजातिविशेषः; कस्तूरीमृगः; अन्तराभवसत्त्वः; अन्तराभवसत्त्वस्तु जन्ममरणयोर्मध्यभवः प्राणी, यो मृतो नैव कायान्तरं प्राप्तः नापि जन्म, सः। मरणजन्मनोरन्तरा भवत्वादन्तराभवसत्त्वम्, तच्च यातनाशरीरम्। गुप्तप्राणीति केचित्; 'गन्धर्वाः पतयो मम'-इति विराटे। 'न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने! दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च मे बलवत् प्रियाः। प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते'—इति महाभारते(४।८।३४)। पुंस्कोकिलः; गायनमात्रं; शिवः; 'गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः'—इति महाभारते (१३।१७।९७)। ग्रहविशेषः; 'देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः। रक्षांसि या चापि पिशाचजातिरेषोऽष्टधा देवगणो ग्रहाख्यः'—इति सुश्रुते। [गाः रश्मीन् वर्षणोपयोगीनि वारीणि वा धारयति इति। गो+धृ+व, गोर्गमादेशश्च] सोमः; 'गन्धर्वो अस्य रशनामगृभ्णात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट।' 'गन्धर्वः सोमः' इति भाष्यम्—इति ऋग्वेदे (१।१६३।२)।

रश्मिमात्रधारकः; 'ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधिनाके अस्थात् विश्वारूपा प्रतिचक्षाणो अस्य।' 'गन्धर्वो रश्मीनां धारकः' इति भाष्यम्—इति ऋग्वेदे (९।५८६।१२)। उदकधारकसूर्याशादित्यविशेषः, सूर्यश्च, एते सर्वे एव बोधिताः; 'गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्यद्भुतः।' 'गन्धर्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारकः आदित्यः' इति भाष्यम्—इति ऋग्वेदे (९।८३।४)। 'वहत् कुत्समार्जुनेयं शतक्रतुः त्सरद्-गन्धर्वमस्तृतम्।' 'गन्धर्वं गवां रश्मीनां धर्तारं सूर्यम्' इति भाष्यम्—इति ऋग्वेदे (८।१।११)। अहः; दिवससमूहः; 'तस्याहानीह गन्धर्वा गन्धर्व्यो रात्रयः स्मृताः'—इति भागवते (४।२९।२१)। राज्ञां स्तुति-पाठकः; 'नटनर्तकगन्धर्वाः सूतमागधवन्दिनः। गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च'—इति भागवते (१।११।२०)। शरीराधिष्ठातृदेवविशेषः; 'सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः। तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः'—इति ऋग्वेदे (१०।५०।४०)। तथा च पञ्चतन्त्रे (३।२१०–२१३)। ८७

गन्धवहः पुं. [गन्धं वहतीति, वह्+अच्। गन्धस्य वहो वा] वायुः; 'मन्दाराणामुदाराणां वनानि परि-लोडयन्। सौगन्धिकवनानां च गन्धं गन्धवहो वहन्'—इति महाभारते (२।१०।७)। गन्धयुक्ते त्रि.। ७६

गन्धवाहः पुं. [गन्धं वहतीति। गन्ध+वह्+'कर्मण्यण्'] वायुः; 'इह हि दहति चेतः केतकीगन्धबन्धुः प्रसर-दसमबाणप्राणवद् गन्धवाहः'—इति गीतगोविन्दे (१।३६)। मृगविशेषः; कस्तूरीमृगः। ७६

गन्धोत्तमा स्त्री. [गन्धेन उत्तमा, गन्धप्रधानेत्यर्थः] मदिरा। ३२९

गभस्तिः पुं. [गम्यते ज्ञायते इति गः विषयः। गम्+ड। तं बभस्ति दीपयति प्रकाशयतीति। भस्+'क्तिच्क्तौ चेति' क्तिच्] किरणः; 'मामुपसृतमृगतनयं शिशिर-शान्तानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च'—इति भागवते (५।८।२२)। [गम्यते ज्ञायते इति, गम्+ड, गम् इदं सर्वं जगत् बभस्ति भासयति निजकिरणजालैरिति शेषः। ग+भस्+क्तिच्] सूर्यः; 'गभस्तिमान् गभस्तिश्च विश्वात्मा भासकस्तथा। त्वं योनिर्वेदविद्यानां वेदवेद्यस्तथैव च'—इति सूर्यस्तोत्रे। शिवः; 'गभस्तिर्ब्रह्मकृद् ब्रह्मा ब्रह्मविद् ब्राह्मणो गतिः'—इति महाभारते (१३।१७।१३३)। स्त्री. [गच्छति प्राप्नोति हव्यादिकमिति गः अग्निस्तं बभस्त्यनया इति। ग+भस्+करणे क्तिच्] स्वाहा। ३८

गभीरम् त्रि. [गच्छति जलमत्र। गम्+'गभीरगम्भीरौ' इति ईरन् भश्चान्तादेशः] गम्भीरं; नीचस्थानं; निम्नं; गम्भीरकम्; अगाधं; गहनं; प्रचण्डम्। १४१

गम्भीरम् त्रि. [गच्छति जलमत्र, गच्छतेरीरन् भश्चान्ता-देशः नुमागमश्च] गभीरं; नीचस्थानं; निम्नं; गभीरकम्; 'ततः सागरगम्भीरो वानरः पवनो जवे'—इति रामायणे (५।१।५०)। पुं. जम्बीरः; पङ्कजम्; ऋङ्मन्त्रः; शिवः; 'गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः'—इति महाभारते (१३।१७।५२)। स्त्रियां हिक्कारोगः; 'नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी। शुष्कोष्ठ-कण्ठजिह्वास्यश्वासपार्श्वरुजाकरी। अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता'—इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५० अध्याये। १४०

गरः पुं. [गीर्यते इति, गॄ+कर्मणि अप्] विषम्; 'विद्वेष-नष्टमतयः स्त्रियो दारुणचेतसः। गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा नृपतिं प्रति'—इति भागवते (६।१४।४३)। उपविषं; रोगः। क्ली. [गिरति दोषबहुलं नाशयति स्वस्मिन् जातस्य बालस्येति भावः। गॄ+पचाद्यच्] ववाद्येकादशकरणान्तर्गतं पञ्चमकरणम्; 'बवबालव-कौलवतैतिलाख्यगरवणिजविष्टिसंज्ञानाम्'—इति बृह-त्संहितायाम् (९९।४)। 'विचारदक्षो विजितारिपक्षः शूरोऽतिधीरो मृदुहास्ययुक्तः। दाता दयालुर्गुणवान् नरः स्याद् गरे परेषामुपकारकर्ता'—इति कोष्ठी-प्रदीपः। 'कृषिबीजगृहाश्रयजानि गरे वणिजि ध्रुवकार्य-वणिग्युतयः'—इति बृहत्संहितायाम् (९९।७)। [गीर्यते भक्ष्यते इति, गॄ+कर्मण्यप्] विषम्; 'तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे'—इति भागवते (८।७।४१)। वत्सनाभाख्यविषं; सम्मोहजं विषम्। ६४१

गरलम् क्ली. [गिरति ग्रसति नाशयति। गॄ+अलच्। गरात् भक्षणात् लाति आदत्ते जीवनं वा। गर+ला+क] विषम्; 'व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम्।' पन्नगविषं; परिमाणम्; तृणपूलकम्। ६४१

गरुडः पुं. [गरुद्भ्यां पक्षाभ्यां डयते उड्डीयते इति। गरुत्+डी+ड। पृषोदरादित्वात् तलोपे साधुः। यद्वा 'गिर उडच्' इति उडच्] पक्षिविशेषः; गरुत्मान्; तार्क्ष्यः; वैनतेयः; खगेश्वरः; नागान्तकः; विष्णुरथः; सुपर्णः; पन्नगाशनः; महावीरः; पक्षिसिंहः; उरगाशनः; शाल्मली; हरिवाहनः; अमृताहरणः; नागाशनः; शाल्मलिस्थः; खगेन्द्रः; भुजगान्तकः; तरस्वी; तार्क्ष्यनायकः; 'प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुडो विष्णुमब्रवीत्। भवतेऽपि वरं दद्मि वृणोतु भगवानपि'—इति महाभारते (१।३१।३३)। व्यूहविशेषः; 'वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा'—इति मनुः (७।१८७)। 'सूक्ष्ममुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः। एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। ३०

गरुत् पुं. [गृणाति शब्दायते वायुवेगवशादिति। गॄ शब्दे, 'मृग्रोरुतिः' इति उति] पक्षः; 'पंख' इति भाषा। [गिरतीति, गॄ+निगरणे+उति] निगरणं; भक्षणं; 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे'—इति यजुर्वेदे (१७।७२) 'अग्ने! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्षाकारो गरुडोऽसि गरुत्मान् गरुत् गरणं गिलनं भक्ष अस्यास्तीति गरुत्मान् अशनायत्वानित्यर्थः'-इति वेददीधितिः। २३९

गरुत्मान् [त्] पुं. [गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य। गरुत्+मतुप्] गरुडः; 'जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम्'—इति भागवते (३।१९।११)। पक्षिमात्रम् (२३७)। ३०

गर्गरी स्त्री. [गर्गं शब्दं रातीति। गर्ग+रा+क, गौरादित्वाद् ङीष्] मन्थनी; दधिमन्थनपात्रं; 'कलसी, गगरी' इति भाषा। 'मेषादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी'—इति तिथ्यादितत्त्वे। ३१७

गर्जन्मेघः पुं. [गर्जन् यः मेघः; कर्मधारयः] नादवन्मेघः; स च पर्जन्यः कथ्यते। ८१८

गर्जितम् क्ली. [गर्ज्+भावे क्त] मेघशब्दः; रणादौ आस्फालनम्; 'बाण! किं गर्जसे मोहात् शूराणां नास्ति गर्जितम्'—इति हरिवंशे (१८२।४९)। कृतशब्दे त्रि. 'सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः। चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्या यशो बलम्'—इति स्मृतौ। पुं. [गर्जो गर्जनं जातोऽस्य, जातार्थे इतच्] मत्तहस्ती। ८४१

गर्तः पुं. [गिरति ग्रसति स्वस्मिन् पतितं जीवजातादिकमिति। गॄ निगरणे+'हसिमृग्रिण्वामिदमीति' तन्] अवटः; भूरन्ध्रं; दरः; श्वभ्रम्; आवटिः; आवटुः; पृथिवीरन्ध्रं; 'गड्ढा' इति भाषा। 'धरण्यां विवृते गर्ते निपपात लघुक्रमः'—इति मार्कण्डेये (२१।९)। त्रिगर्तदेशः; कुकुन्दरः; रोगभेदः; मातृगर्भरूपगह्वरम्; 'शेते विण्मूत्रयोर्गर्ते स जन्तुर्जन्तुसम्भवे'—इति भागवते (३।३१।५)। कूपः; 'यद्रोमगर्तेषु निलिल्युरध्वरास्तस्मै नमः कारणशूकराय ते।' नरकविशेषः; 'निपपात महागर्ते तिमिरौघसमावृते'— इति मार्कण्डेये (२१।१०)। अष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिदेवखातभेदः ; 'धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते। न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ते परिकीर्तिताः'—इति छन्दोगपरिशिष्टे। 'नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च। स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च'—इति मनुः (४।२०३)। [गीर्यते स्तूयते वेदस्तुतिं कुर्वतां जनैरिति, गॄ+तन् गुणश्च] देवरथः; 'आरोहथो वरुण! मित्र! गर्तमतश्चाक्षाथे अदितिं दितिं च।' 'गर्तं रथम्' इति भाष्ये--इति ऋग्वेदे (५।६२।७)। ६२४

गर्दभः पुं. [गर्दति गर्दयति वा, कर्कशशब्दं करोतीत्यर्थः। गर्द रवे+'कशृशलिकल्लीति' इति अभच्] पशुविशेषः; चक्रीवान्; बालेयः; रासभः; खरः; राशभः; शङ्कुकर्णः; भारगः; भूरिगमः; धूसराह्वयः; वेशवः; धूसरः; स्मरसूर्यः; चिरमेही; पशुचरिः; चारपुङ्खः; चारटः; ग्राम्याश्वः। 'गार्दभं वा घनं मूत्रं तैलयोग्यं क्वचिद्भवेत्। सक्षारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगजित्'—इति हारीते। 'गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत्। दीपनं गार्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहम्'—इति सुश्रुते। 'अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णं च न विन्दति। ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्दभात्'—इति चाणक्ये (७०)। २८०

गर्धनः त्रि. [गृध्यति स्पृहयतीति। गृध्+'जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधीति' इति युच्] लुब्धः। ३६३

गर्धना स्त्री. [भावे युच्] तृष्णा; अभिलाषः। ३६४

गर्भः पुं. [गीर्यते जीवसञ्चितकर्मफलदात्रा ईश्वरेण प्रकृतिबलाद् जठरगह्वरे स्थाप्यते पुरुषशुक्रयोगेणासौ। गॄ+'अर्तिगृभ्यां भन्' इति कर्मणि भन्] भ्रूणः; 'स्वर्गाच्च नरकान्मुक्तः स्त्रीणां गर्भो भवत्यपि'—इति

गारुडे २२९ अध्यायः । 'वातसम्प्रेरिते गर्भे अपूर्णे दिवसे यदि । प्रसूतये वाप्यय तद्गर्भे बालः प्रदृश्यते'— इति हारीते। शिशुः (५०२); [गीर्यते निगीर्यते निःक्षिप्यते वीर्यं योनिरन्ध्रेण अस्मिन् । गिरति सिञ्चति निषेकं करोति रेतोऽत्र वा। गॄ गॄ वा+भन्] कुक्षिः (५१५); 'यथा लोहस्य निस्यन्दो निषिक्तो बिम्बविग्रहम् । उपैति तद्विजानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम्'— इति महाभारते (१४।१८।९) । सन्धिः; पनसकण्टकं; मध्यम्; 'केतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी द्रुतमुपेताः'— इति आर्यासप्तशत्याम् (१७६) । अपवरकः; गङ्गादिसन्निहितदेशः; 'भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् । तावद् गर्भं विजानीयात् तदूर्ध्वं तीरमुच्यते'—इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । आभ्यन्तरिकवस्तुमात्रम्; 'अष्टमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः । रसं सर्वसमुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्'—इति रामायणे (३।२७।३) । ४९९

गर्भकः पुं. [गर्भे केशगर्भे केशमध्ये इति यावत्, कायते प्रकाशते शोभते इत्यर्थः, यद्वा गर्भ इव प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्] केशमध्यस्थितमाल्यं; क्ली. [गर्भ+संज्ञायां कन्, यद्वा चन्द्रस्य गर्भद्वयमिव कायतीति, कै+क] रजनीद्वन्द्वम् ; 'रात्रियुग्म' इति भाषा । ५५२

गर्भगृहम् क्ली. [गर्भरूपम् आभ्यन्तरं गृहम्] अपवरकं; गर्भभवनं; गर्भवेश्म; 'भीतरी घर' इति भाषा । २९२

गर्भाशयः पुं. [आशेतेऽस्मिन्निति । आ+शी+अधिकरणे अच् । गर्भस्य भ्रूणस्य आशयः शय्यावदाश्रयस्थानम्] जरायुः; येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः; गर्भशय्या; 'शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् । क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाशुभम्'— इति महाभारते (१४।१८।५) । 'पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णत्रिंशेन सङ्गता । शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि । वीर्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः । रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा'—इति वाग्भटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये । ५००

गर्भिणी स्त्री. [गर्भोऽस्त्यस्याम् । गर्भ+'अत इनिठनौ' इति इनि, ततो ङीप्] गर्भवती; 'सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा । अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्'—इति मनुः (३।११४) । 'गर्भिणीकुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् । व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् । शोकं रक्तविमोक्षं च साध्वसं कुक्कुटाशनम् । व्यवायं च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत्'—इति काश्यपः । क्षीरावीवृक्षः । ४९८

गर्वः पुं. [गर्व मदे+भावे घञ्, यद्वा गिरति मदमत्तस्यात्मानमुद्गिरतीव इति । गॄ निगरणे+'कॄ गॄ शॄदॄभ्यो वः' इति व] अहङ्कारः; 'यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् । प्राप्य दुर्मनसा वीर ! गर्वेण च विशेषतः'—इति महाभारते । व्यभिचारिभावविशेषः; 'गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः । अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्'—इति साहित्यदर्पणे (३।१५०) । ७२२

गर्हणम् क्ली. [गर्ह कुत्सने+भावे ल्युट्] निन्दा । १४८

गर्हा स्त्री. [गर्ह्यते निन्द्यते इति । गर्ह्+'गुरोश्च हलः' इति स्त्रियां अ ततष्टाप्] निन्दा; 'कुलपतनं जनगर्हां बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम् । अङ्गीकरोति कुलटा सततं परपुरुषसंसक्ता'—इति पञ्चतन्त्रे (१।१८७) । १४८

गर्हावादी [न्] त्रि. [गर्हां वदतीति, गर्हा+वद्+'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनि] कद्वदः; निन्द्यवादी । ३७८

गलः पुं. [गलति भक्षयत्यनेन । गल्+करणे अप् । यद्वा गीर्यतेऽनेन । गॄ+करणे अप्] कण्ठः; 'प्रजा न रञ्जयेद् यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः । अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम्'—इति पञ्चतन्त्रे (३।१६४) । [गलति क्षरति शालवृक्षादेरिति । गल्+पचाद्यच्] सर्जरसः; 'राल' इति भाषा । वाद्यभेदः; [गलति निःसरति जालादेरिति] गडकमत्स्यः; गलकः । ५१६

गलकम्बलः पुं. [गले कम्बल इव] गवां गलस्थितकम्बलाकृतिमांसम्; सास्ना; 'सास्ना गोगलकम्बलः'—इत्युज्ज्वलदत्तः । २६६

गलन्तिका स्त्री. [गलतीति । गल्+शतृ, उगित्वान्ङीप्, नुम्, स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च] कर्करी; स्वल्पवारिधानिका; 'प्रपा कार्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका'—इति काशीखण्डे । ३१७

गलितः त्रि. [गल्+क्त] पतितः; स्रस्तः; ध्वस्तः;

भ्रष्टः; स्कन्नः; पन्नः; च्युतः; 'निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्'-इति भागवते (२।१।३)। १६८

गल्लः पुं. [गमनं गत्, संपदादित्वात्क्विप्। गतं लाति, गत्+ला+क] गण्डः; 'गाल' इति भाषा। ५२२

गल्वर्कः पुं. [गलुर्मणिविशेषः स इव अर्को दीप्तिर्यस्य] चषकः; मद्यपानपात्रं; मसारवन्मणिः; 'मसारगल्वर्कसुवर्णरूप्यैर्वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यैः'—इति महाभारते (७।१५।५३)। ३२७

गवलम् क्ली. [गुङ शब्दे, गवनं गवः, गवं लाति। क] महिषशृङ्गं; पुं. वनमहिषः; 'गवलालिकुलाहिनिभा विसृजन्ति पयः पयोवाहाः'—इति बृहत्संहितायाम् (२३।१७)। ७६४

गवाक्षः पुं. [गवामक्षीव, 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यच्। यद्वा गावः रश्मयः अक्ष्णुवन्ति व्याप्नुवन्ति अनेन इति। अक्षू व्याप्तौ, अकर्तर्यथ घञ्] गवामक्षीव यः; वातायानं; वधूदृगयनं; जालं; जालकं; 'खिडकी, जाली' इति भाषा। 'उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान'—इति रघुवंशे (७।७)। वानरविशेषः; वैवस्वतपुत्रः; 'पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः। गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः'—इति रामायणे। ३०४

गव्यम् त्रि. [गोरिदं गोर्विकारो वा। 'गोपयसोर्यत्' इति यत्, 'वान्तो यि प्रत्यये' इति अव्] गवां सर्वं; गोसम्बन्धि; दुग्धगोमयादि; 'संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च'—इति मनुः (३।७१)। गोहितं; क्ली. [गवि बाणे साधुः। गो+यत् ततोऽव्] ज्या; [गवि नेत्रे साधु इति] रागद्रव्यम्। २७४

गहनम् क्ली. [गाह्यते दुर्गम्यतेऽस्मिन्निति। गाह्+'बहुलमन्यत्रापि' इति युच्, कृच्छ्रगहनयोरिति निर्देशाद् वा ह्रस्वः] वनम्; 'सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्वं प्रतिश्रुतम्। निलीय गहने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात्'—इति रामायणे (६।९।६)। गह्वरं; दुःखं; पुं. विष्णुः (दुर्ज्ञेयत्वादस्य तथात्वम्); 'करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः'—इति महाभारते (१३।१४९।५४)। (७७७) त्रि. [गाह्यते दुःखेन गम्यते इति। गाह+युच्। कृच्छ्रगहनयोरिति निर्देशाद् वा ह्रस्वः] दुर्गमः; दुष्प्रवेशः; कलिलः; 'गहनेष्वाश्रमान्तेषु लीलाविकृतदर्शनाः। रमन्ते तापसास्तत्र त्रासयन्तः सुदारुणाः'—इति रामायणे (३।१।२३)। २१०

गह्वरम् क्ली. [गाह्यते विलोड्यते आत्मानेन इति] गाह्+'छित्वरच्छत्वरेति' वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु] दम्भः; [गाह्यते इति] गुहा; 'गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश'—इति रघुवंशे (२।२६)। वनं; रोदनं; गहने त्रि., 'नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम्। एक एवातियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत्'—इति भागवते (१।६।१३)। ७९१

गाङ्गेयः पुं. [गङ्गाया अपत्यं पुमान्। 'शुभ्रादिभ्यश्च' इति ढक्] कार्तिकेयः; 'आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि। श्रूयते भगवान् देवः सर्वदेवमयो गुहः'-इति महाभारते (१।१३८।१३)। इल्लीशमत्स्यः; भद्रमुस्ता; भीष्मः; 'वसुदेवं विदित्वैनं सुखं भुङ्क्ष्व सुतोद्भवम्। गाङ्गेयोऽयं महाभाग! भविष्यति बलाधिकः।' क्ली. स्वर्णम् (१७३); 'यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम्। तदुल्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत।' धुस्तूरः; कशेरु; मुस्तम्; 'मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम्।' गङ्गाजातजलादौ त्रि., योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्ष्यो जितेन्द्रियः। गाङ्गेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान्'—इति महाभारते (३।३।३४)। २०

गाढम् क्ली. [गाहते स्म इति, गाह् विलोडने+क्त] दृढम्; 'आलिङ्गति सा गाढं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे'—इति आर्यासप्तशत्याम्। अतिशयः; तद्युक्ते त्रि. दृढम्; 'श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण'—इति रघुवंशे (९।७२)। ७१८

गाणिक्यम् क्ली. [गणिकानां वेश्यानां समूहः। 'गणिकाया यञिति वक्तव्यम्' इति यञ्] गणिकासमूहः; बहुवेश्याः। ४९१

गात्रम् क्ली. [गच्छत्यनेन, गम्+'गमेरा च' इति त्रन् आकारादेशश्च] हस्तपादाद्यवयवसमुदायः; कलेवरं; वपुः; संहननं; शरीरं; वर्ष्म; विग्रहः; कायः; देहः; मूर्तिः; तनुः; तनूः; इन्द्रियायतनम्; अङ्गं; क्षेत्रं; भूषणम्; मत्करणं; वेरं; सञ्चरः; घणः; बन्धः; पुरं; पिण्डः; पुद्गलं; भूतात्मा; स्वर्गलोकेशः;

स्कन्धः; पञ्जरः; कुलं; बलम्। 'गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम्। तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम्। मद्यातिसक्ति विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत्'—इति वाग्भटे। हस्तिपूर्वजङ्घादिदेशः; हस्त्यग्रपादादिसम्मुखभागः; 'आपस्काराल्लूनगात्रस्य भूमिं निःसाधारङ्गच्छतोऽग्राङ्मुखस्य'—इति माघे (१८।४६) 'लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। [गच्छति मरणात् परं स्वकारणभूतपञ्चत्वं प्राप्नोति, यद्वा गम्यते स्थानात् स्थानान्तरं प्राप्यते सञ्चाल्यते वाऽनेन] अङ्गम्। ५१०

गात्रसङ्कोची [न्] पुं. [गात्रं सङ्कोचयतीति। सम्+कुच्+णिच्+णिनि, यद्वा गात्रस्य सङ्कोची] जाहकजन्तुः; गन्धमार्जारः; विडालविशेषः। २३६

गानम् क्ली. [गीयते इति, गै+भावे ल्युट्] गीतम्; गेयं; गीतिः; गान्धर्वम्; 'जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो लयः। लयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि।' ध्वनिः। ९३

गिरा स्त्री. [गॄ+भावे क्विप्, स्त्रियां टाप्] वचनम्; 'तां गिरां करुणां श्रुत्वा'—इति दशरथविलापनाटके। ९

गिरिः पुं. [गिरति धारयति पृथ्वीं,ग्रियते स्तूयते गुरुत्वाद्वा। 'कॄगॄशॄपकुटिभिदिछिदिभ्यश्च' इति इ किच्च) पर्वतः; 'मेरुमन्दरकैलासमलया गन्धमादनः। महेन्द्रः श्रीपर्वतश्च हेमकूटस्तथैव च।' गेण्डुकः; चक्षूरोगविशेषः; पारदस्य दोषविशेषः; 'नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यं च विषं गिरिः। असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिताः।' संन्यासिनां भेदविशेषः; 'सदोर्ध्वबाहुर्यो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः। सर्वत्र समभावेन भावयेद्यो नरोत्तमः। इष्टदेवीधिया नारीं स गिरिः परिकीर्तितः'—इति तन्त्रशास्त्रम्। शङ्कराचार्यकृतदशनामपरिव्राजकानामन्यतमः; 'तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः। पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा दश।' 'वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः। गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते।' यदुवंशीयश्वफल्कस्य द्वादशपुत्राणामन्यतमः; 'अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः। आसङ्गः सारमेयश्चः मृदुरो मृदुविद् गिरिः'—इति भागवते (९।२४।१५)। स्त्री. निगरणं; बालमूषिका; पूज्ये त्रि.। १६५

गिरिकर्णी स्त्री. [गिरेर्बालमूषिकायाः कर्ण इव पत्रमस्याः] अपराजिता; 'गवाक्ष्यश्वखुरीश्वेता श्वेतभण्डापराजिता। द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादिनी। गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता क्वचित्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। यवासः इति शब्दचन्द्रिका। २०२

गिरिजा स्त्री. [गिरेर्हिमालयपर्वतात् जाता। जन्+ड, स्त्रियां टाप् च]पार्वती; ''स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तत्रैव देवी स्वयं भगवती गिरिजापि यस्यै'—इति अनर्घ्यराघवे (४।३३)। गायत्रीरूपा देवी; 'गिरिजा गुह्यमातङ्गी गरुडध्वजवल्लभा'—इति देवीभागवते (१२-।६।४३)। [गिरौ पर्वते जाता इति, जन्+ड] गङ्गा; मातुलुङ्गी; 'मातुलुङ्गी सुगन्धान्या गिरिजा पूतिपुष्पिका। अत्यम्ला देवदूती च सा क्वचिन्मधुकुक्कुटी'—इति वैद्यकरत्नमाला। श्वेतवुह्ना; क्षुद्रपाषाणभेदः; त्रायमाणा लता; कारीवृक्षः। मल्लिका; गिरिकदली। १६

गिरिमल्लिका स्त्री. [गिरौ जाता मल्लिकेव, मध्यपदलोपिसमासः] कुटजवृक्षः; 'वृक्षकः शक्रपर्यायो वत्सको गिरिमल्लिका। कुटजस्तत्फलं चेन्द्रयवश्चापि कलिङ्गकः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। १९३

गिरिशः पुं. [गिरिराश्रयत्वेन वसतित्वेनास्त्यस्य इति। 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' इति श। यद्वा गिरौ कैलासाख्यपर्वते, आध्यात्मिकार्थे तु नित्यशुद्धमनसीत्यर्थः, शेते विराजते इति। यद्वा गिरिं त्रिगुणवृत्तात्मकं मनः श्यति तनूकरोति विशुद्धं करोति शरणागतभक्तसाधकानाम्। शीङ् शयने, शो तनूकरणे वा, 'गिरौ डश्छन्दसि'। छान्दसानां क्वचिद्भाषायामपि प्रयोग आशुशुक्षणिवदित्याह स्वामी] शिवः; 'इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य। प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावाद् आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार'—इति रघुवंशे (२।४१)। ११

गिरिसानु क्ली. [षष्ठीसमासः) वप्रः; गिरिशिखरः। ८१०

गिरिसारः पुं. [गिरेः सार इव] लौहम्; 'तत्तैलधौतं विमलं गिरिसारमयं महत्। शस्त्रं परमसंक्रुद्धो बालिपुत्रे न्यपातयत्'—इति रामायणे (६।७८।१९)। वङ्गं;

मलयपर्वतः। १७१

गिरीशः पुं. [गिरेः कैलासस्य ईशः] शिवः; 'चिन्ता मेऽत्र न वेश्मनि प्रियतमे किं चिन्तया स्यान्नवग्राण्णीत्यद्रिसुतां जयन्नवतु वः सूक्तया गिरीशोऽनिशम्'—इति वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् (३३)। [गिरीणां पर्वतानाम् ईशः श्रेष्ठः] हिमालयपर्वतः; [गिरां वाचां शास्त्राणां वा ईशः] बृहस्पतिः। ११

गीतम् क्ली. [गीयते इति, गै शब्दे+भावे क्त] गानम्; 'धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः। तत्र नादात्मको धातुर्मातुरक्षरसञ्चयः।' 'गीतं च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः। यन्त्रं स्याद्वेणुवीणादि गात्रं तु मुखजं मतम्।' 'गीतं पीनपयोधरा समदना नारी विचित्रा कथा, रम्यं हर्म्यतलं सुधांशुकिरणप्रोद्दीपिता यामिनी। चित्तज्ञाः सुहृदः सुता सुमनसो भक्ताः पुनः सेवकाः, शुद्धं गीतफलं कवित्वमतुलं संसारसारा मताः।' ९३

गीः [र्] स्त्री. [गॄ+सम्पदादित्वात् क्विप्] वाणी; वचनं; सरस्वती। ९

गीतक्रमः पुं. [षष्ठीसमासः] गीतारम्भः; गानारम्भोपक्रमः। ८६०

गीतवाद्यम् क्ली. [समाहारद्वन्द्वः] संगीतम्; 'गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं संगीतमुच्यते।' ९५

गीर्वाणः पुं. [गीर्वागेव बाणोऽस्त्रं यस्य, अन्वर्थवाक्यतयास्य तथात्वम्। अन्तःस्थवकारमध्यपाठे तु गिरं वनुते याचते काङ्क्षतीत्यर्थः, स्तुतिप्रियत्वादिति। वन् याच्ञायाम्+'कर्मण्यण्' इत्यण्, 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' इति णत्वम्] देवता; 'एवं सुमन्त्रितार्थास्ते गुरुणार्थानुदर्शिना। हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गीर्वाणाः कामरूपिणः'—इति भागवते (८।१५।३२)। ४

गुग्गुलः पुं. [गुजति शब्दायतेऽनेनेति। गुज्+क्विप्, गुक् रोगस्तस्मात् गुडति रक्षतीति। गुड्+'इगुपधज्ञेति' क, डलयोरैक्याड्डस्य लत्वम्] गुग्गुलुः। ६२०

गुग्गुलुः पुं. [गुज्यतेऽनेनेति, गुज् शब्दे+क्विप्, गुक् रोगस्तस्माद् गुडतीति। गुड् रक्षणे+बाहुलकात् कु। डलयोरैक्याड् डस्य लत्वम्] वृक्षविशेषः; गोमूत्रोद्भवः; अस्य निर्यासः; सुगन्धिद्रव्यम्, तत्पर्यायाः—कुम्भम्; उलूखलकं; कौशिकः; पुरः; कुम्भोलुः; खलकं; कुम्भोलूखलकं; गुग्गुलः; जटायुः; कालनिर्यासः; देवधूपः; सर्वसहः; महिषाक्षः; पलङ्कषा; यवनद्विष्टः; भवाभीष्टः; निशाटकः; जटालः; पुटः; भूतहरः; शिवः; शाम्भवः; दुर्गः; यातुघ्नः; महिषाक्षकः; देवेष्टः; मरुदिष्टः; रक्षोहा; रूक्षगन्धकः; दिव्यम्। 'माधुर्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा। तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा।' 'महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि। हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः।' ६२०

गुच्छः पुं. [गुङ शब्दे+क्विप्, गुतं शब्दं छ्यति नाशयतीति। गुत्+छो+'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क] स्तवकः; 'फूल आदि का गुच्छा' इति भाषा। 'अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीम्'— इति गीतगोविन्दे (११।११)। मुक्ताहारः (५६२); स्तम्बः (५७९); 'तृण, शाक आदि का गुच्छा या मूठा' इति भाषा। उद्भिद्विशेषः; मल्लिकादिः; 'गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः—' इति मनुः (१।४९)। 'मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। कलापः; 'मोरपंख' इति भाषा। द्वात्रिंशद्यष्टिकहारः। १८८

गुच्छकः पुं. [गुच्छ+स्वार्थे कन्] स्तवकः; गुलञ्चः; स्तम्बः; कुसुमोच्चयः; गुच्छः; गुत्सः; गुत्सकः; रीठाकरञ्जः [स्वार्थे कप्रत्ययाद् गुच्छशब्दार्थोऽप्यत्र] क्ली. [गुच्छ+संज्ञायां कन्] ग्रन्थिपर्णम्। १८८

गुञ्जा स्त्री. [गुञ्जतीति, गुजि+अच् टाप्। अस्याः पक्वफलगुच्छे शब्दबाहुल्यात्तथात्वम्] लताविशेषः; काकचिञ्ची; कृष्णला; साङ्गुष्ठा; रक्तिका; काकणन्तिका; काकादनी; काकतिक्ता; काकजङ्घा; शिखण्डिनी; चूडामणिः; सौम्या; शिखण्डी; अरुणा; ताम्रिका; शीतपाकी; उच्चटा; रक्ता; कृष्णचूडिका; काम्बोजी; भिल्लभूषणा; वन्या; गुञ्जिका; श्यामलचूडा; काकचिञ्चिका; 'श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः। गुञ्जाद्वयं तु केश्यं स्याद् वातपित्तज्वरापहम्। मुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम्। नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत्। कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च'—इति भावप्रकाशे। 'अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः। गुञ्जाफलसमाकाराः

स्वभावादेव योषितः।' चतुर्यवपरिमाणं; 'रत्ती' इति भाषा; 'यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम्' —इति शार्ङ्गधरे प्रथमेऽध्याये। चतुर्धान्यपरिमाणं; गोधूमद्वयमानं; पटहः; [गुञ्जनमिति, भावे अप्] कलध्वनिः; [गुञ्ज्यते भ्रमरादिभिर्मद्यपायिभिर्वा यत्र। अधिकरणे अप् घञ् वा] मदिरागृहं; चर्चा। २०३

गुडकरी स्त्री. [गुडं गुडवत्सुमिष्टं श्रुतिसुखकरमित्यर्थः, करोतीति। गुड+कृ+'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति ट, स्त्रियां ङीप्] रागिणीविशेषः। १०२

गुडची स्त्री. [चि+क्विप् निपातनाद्दीर्घत्वे साधुः। गुडवत् ची चयनं क्षरितो रसो यस्याः। अमृतोद्भवत्वादेवास्यास्तथात्वम्] गुडूची। [गुडची+निपातनादुत्वागमः] गुडुची। ६१५

गुडूची स्त्री.– लताविशेषः; वत्सादनी; छिन्नरुहा; तन्त्रिका; अमृता; जीवन्तिका; सोमवल्ली; विशल्या; मधुपर्णी; गुडची; कुण्डली; चक्रलक्षणा; अमृतवल्ली; ज्वरारिः; श्यामा; वरा; सुरकृता; मधुपर्णिका; छिन्नोद्भवा; अमृतलता; रसायनी; छिन्ना; सोमलतिका; भिषक्प्रिया; कुण्डलिनी; वयःस्था; छद्मिका; नागकुमारिका; चन्द्रहासा; अमृतवल्लरी; सुधा; जीवन्ती; सोमा; चक्रलक्षणिका; वयस्या; मण्डली; देवनिर्मिता। 'गुडूची क्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम्। हन्ति वातं तथारक्तकुष्ठं जयति दुस्तरम्'— इति चक्रपाणिः। ६१५

गुणः पुं. [गुण्यते मन्त्र्यते, मन्त्रणादिभिर्निश्चीयते राजभिरिति शेषः। गुण् आमन्त्रणे+घञ्] धनुराकर्षणरज्जुः; मौर्वी; ज्या; शिञ्जिनी; शिञ्ज्या; ज्यावा; पतञ्चिका; जीवा। 'अथ नभस्य इव त्रिदशायधं कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम्। धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोषितकेशरी'—इति रघुवंशे (९।५४)। (८६१) द्रव्याश्रितः; शौर्यादिः; रसगन्धादिः; रूपं, रसः, गन्धः, स्पर्शः, शब्दः। (८६५) सत्त्वरजस्तमांसि; 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेगुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते। स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः'—इति भागवते (१।२।२३)। रूपादयः, तद्यथा—रूपं, रसः, गन्धः, स्पर्शः, संख्या, परिमाणं, पृथक्त्वं, संयोगः, विभागः, परत्वम्, अपरत्वं, बुद्धिः, सुखं, दुःखम्, इच्छा, द्वेषः, यत्नः, गुरुत्वं; द्रवत्वं, स्नेहः, संस्कारः, धर्मः; अधर्मः, शब्दः। तन्तुः; शिञ्जिनी; अप्रधानं; सूदः; इन्द्रियं; त्यागः; वटी; रज्जुः; 'गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि। सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति।' सूत्रम्; 'काञ्चीगुण इव पतितः स्थितकरत्नः फणी स्फुरति'—इति आर्यासप्तशत्याम्। शुक्लकृष्णरक्तपीतादिः; दोषान्यविशेषणं; विद्यादि; व्यञ्जनम्; 'गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु। विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः'— इति मनुः (३।२२६) 'गुणान् व्यञ्जनानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्याद् गुणयुक्तान् वा' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। आवृत्तिः; 'आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा। षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः'—इति महाभारते। व्याकरणोक्तसंज्ञाविशेषः; यथा—'अदेङ् गुणः।' काव्यगुणः; 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः। उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः'—इति काव्यप्रकाशः। ४६४

गुणलयनी स्त्री. [गुणाः गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र। गुण+ली+ल्युट्, ङीप्] गुणलयनिका; वस्त्रनिर्मितगृहं; केणिका; पटकुटी। ४५१

गुणवृक्षः पुं. [गुणानां तरणीस्थरज्जूनां वृक्ष इव] गुणवृक्षकः, नौकागुणबन्धनस्तम्भः; कूपकः; 'मस्तूल' इति भाषा। ६५५

गुणोत्कर्षः पुं. [गुणानाम् उत्कर्षः उत्कर्षणं प्राधान्यमित्यर्थः] गुणप्राधान्यम्; 'स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कामजैर्बहुलैर्वृतः। भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः'– इति रामायणे (१।२५।१९)। अतिशयः; परभागः। ७८६

गुण्ठितः त्रि. [गुठि वेष्टने+कर्मणि क्त] गुण्डितः; रूषितः; धूल्यादिभिर्धूसरितः; 'यत्र युद्धेन मे कार्यं न प्राणैर्नापि सीतया। लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं पांशुगुण्ठितम्'—इति रामायणे (६।८२।८)। आवृतः। ७६८

गुण्डितः त्रि. [गुडि वेष्टने, कर्मणि क्त] रूषितः; धूल्यादिभिः धूसरितः; चूर्णीकृतः। ७६८

गुत्सः पुं. [गुध्यते तृणपत्रपुष्पादिभिः परिवेष्ट्यतेऽसौ। गुध् परिवेष्टने+'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' इति कर्मणि

स किञ्च] स्तवकः; स्तम्बः; [हारादौ तु गुध्यते परिवेष्टयते कण्ठवक्षःस्थलादिकमनेन] द्वात्रिंशद्यष्टिक-हारः; ग्रन्थिपर्णवृक्षः। १८८

गुदम् क्ली. [गोदते खेलति चलतीत्यर्थः, अपानसंज्ञकवायुः अनेन। गुद्+'इगुपधेति' क] मलत्यागद्वारम्; अपानं; पायुः; गुह्यं; गुदवर्त्म; चूतः; गुदद्वारं; च्युतिः। ५१३

गुदकीलकः पुं. [गुदकील+स्वार्थे कन्। गुदस्य अपानस्य मलद्वारस्येत्यर्थः, यद्वा गुदे, कील इव गुदकीलः] अर्शो-रोगः; गुदकीलः। ६०५

गुन्द्रः पुं. [गुद्रि+अच्] शरतृणं; वृक्षविशेषः; पटरकः; अच्छः; शृङ्गवेरा ह्वमूलकः; 'गुन्द्रान् दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला। उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम्'—इति सुश्रुतः। ६२२

गुम्फः पुं. [गुम्फ्+घञ्] ग्रन्थनम्; 'सततमरुणित-मुखे सखि! निगरन्ती गिरां गुम्फम्'—इति आर्यासप्त-शत्याम् (६०६)। 'निगुम्फनिर्भरक्षरन्मधूलिकामनो-हरम्'—इति रावणकृतशिवताण्डवस्तोत्रे (१३)। बाहोरलङ्कारः; श्मश्रु। ७३०

गुरुः पुं. [गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि इन्द्रादि-देवेभ्यः इति। यद्वा गीर्यते स्तूयते देवगन्धर्वमनुष्यादिभिः। गृ+'कृग्रोरुच्च' इति उत्] बृहस्पतिः; 'इत्याश्वास्य गुरुं शक्रो दूतं वक्तु विचक्षणः'—इति देवीभागवते (१।११।४४)। निषेकादिकृत्; 'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि। सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते'—इति मनुः (२।१४२)। निषेको गर्भाधानम्, आदिना सीमन्तोन्नयनादेर्मन्त्रविद्यादानादेश्च ग्रहणम्। तत्कर्ता पित्रादिर्गुरुः; मन्त्रदाता; 'अभिशप्तमपुत्रं च सन्नद्धं कितवं तथा। क्रियाहीनमकल्पाङ्गं वामनं गुरु-निन्दकम्। सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्जयेत्। गुरुर्मन्त्रस्य मूलं स्यान्मूलशुद्धौ सदा शुभम्—' इति कालिकापुराणे। कपिकच्छः; द्विमात्रः; दीर्घः; [गृणाति उपदिशति वेदान्] वेदाध्यापयिताचार्यः; 'षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्। तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा'—इति मनुः (३।१)। [गृणाति उपदिशति किञ्चिदपि यः] उपाध्यायः; 'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः। तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया' इति मनुः (२।१४९)। [गीर्यते स्तूयतेऽसौ ज्ञानतपोवृद्धत्वात्] ज्ञान-प्रभावान्वितत्वात् तपोबलप्राधान्याद् वा पूज्यतमो महात्मा। 'मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून्'—इति मनुः (२।१३०)। 'भूयिष्ठाः खलु गुरव इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्व-कीर्तनात् तयोश्च कनिष्ठयोरपि सम्भवात् तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। [गृणाति उपनीय सन्ध्योपासनाचारादीनि कर्माणि उपदिशति] उपनेता; सन्ध्योपासनाद्युपदेष्टा; 'उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः। आचारमग्निकार्यं च सन्ध्यो-पासनमेव च—' इति मनुः (२।६९)। पिता; 'गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः'—इति रामायणम् (२।७९।२)। चक्रवर्ती सम्राट्; 'गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य'—इति रघुवंशे (२।६८)। [गिरति अज्ञानमन्त-र्यामिरूपेणाविद्यां नाशयतीत्यर्थः। गीर्यते स्तूयते जीवनिकरैरिति वा] विष्णुः; 'आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद् गुरुः'—इति महाभारते (१३।१४९।६५)। शिवः; 'सहस्रमूर्द्धा देवेन्द्रः सर्वदेवमयो गुरुः'—इति महाभारते (१३।१७।१३०)। ब्रह्मा; माननीयः; 'बिभ्रत् सहज-काठिन्यं जातो गौरीगुरुर्गुरुः। शम्भुं प्रपूज्य सुतया स्रजा विश्वगुरोरपि'—इति काशीखण्डे (६६।७१) 'विश्व-गुरोर्ब्रह्मणोऽपि गुरुर्माननीयः पूज्यो वा' इति तट्टीका। ज्येष्ठभ्राता; मातुलादिः; 'उपाध्यायः पिता ज्येष्ठ-भ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता माता-महपितामहौ। बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः।' मातुलानीत्यादिः; 'मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदरा। श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रिषु।' ४७

गुरुः त्रि. [गीर्यते स्तूयते महत्त्वात्। गृ+'कृग्रोरुच्च' इति उत्] महान्; 'इदं मे अग्ने! क्रियते पावकामिनते गुरुं भारं न मन्म'—इति ऋग्वेदे (४।५।६)। दुर्जरः; अलघुः; 'प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुमृगस्तावत् त्वया मे हृतः'—इति पञ्चतन्त्रम् (२।१९८)। पराक्रान्तः; 'सोत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम्'—इति पञ्चतन्त्रे (३।२८)। भारायमाणः; 'अथ मदगुरु-पक्षैर्लोकपालद्विपानाम्'—इति रघुवंशे (१२।१०२)।

'अथ मदेन गजगण्डसञ्चारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैः भारायमाणपक्षैः अलिवृन्दैः' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। अतिशयः; 'कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः। शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः'—इति मेघदूते (१।१)। ६९९

गुरुक्रमः पुं. [गुरुरेव क्रमः पारम्पर्यं यत्र] इतिह; पारम्पर्योपदेशः; सम्प्रदायः। ४०२

गुर्विणी स्त्री. [गर्वति कुक्षौ सन्तानम् प्राप्नोति। गर्व् गतौ, 'गर्वेरत उच्च' इति उत् इनन् च, गौरादित्वान् ङीष्। यद्वा गुरुर्गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्त्यस्याः। गुरु+'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति इनि] गर्भिणी; 'बन्धकीपद्मशरभशूलिकागुर्विणीस्तनात्। प्रज्ञा नृपेण चादेया तथा गोपालयोषितः'—इति मार्कण्डेये (२७।२०)। ४९८

गुर्वी स्त्री. [गुरुर्भारयुक्तो गर्भोऽस्याः। गुरु+ङीष्] गर्भवती; 'न हि बन्ध्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनाम्'—इति हितोपदेशः। गुरुपत्नी [गुरोः पत्नीति, गुरु+ङीष्]; गौरवयुक्ता [गुरु+'वोतो गुणवचनात्' इति विभाषया ङीष्] 'अनन्यगुर्व्यास्तव केन केवलः पुराणमूर्तेर्महिमावगम्यते'—इति माघः। गुरुभारविशिष्टा; 'ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे। द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा'—इति महाभारते (३।२२।३७)। गायत्री; 'गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी। गुर्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणरूपिणी'—इति देवीभागवते (१२।६।४२)। ४९८

गुलुच्छः पुं. [गुच्छ+पृषोदरादित्वात् साधुः] गुच्छः; स्तवकः; गुलुञ्छः। १८८

गुलुञ्छः पुं. [गुण्डति गोलाकारेण वेष्टयतीति। गुड्+क्विप्, गुड्, त तदाकारम् उञ्छति आदत्ते उपार्जयति वा। 'कर्मण्यण्', ततो डस्य लत्वे साधुः] गुच्छः; गुलुञ्छकः; गुलुच्छः। १८८

गुल्फः पुं. [गल्+'कलिगलिभ्यां फगस्योच्च' इति फक् अकारस्योत्वं च] पादग्रन्थिः; घुटिका; चरणग्रन्थिः; घुटिकः; घुण्टकः; घुण्टः; 'समवेतौ करौ पादौ गुल्फौ चावनतौ मम।' ५१५

गुल्मः पुं. [गुडति वेष्टयति, गुड्यते वेष्ट्यते वानेन। गुड्+करणे बाहुलकान्मक्, डलयोरैक्याड् डस्य लत्वे साधुः] अप्रकाण्डवृक्षः; स्तम्बः; 'गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः'—इति मनुः (१।४८) 'यत्र लतासमूहा भवन्ति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः सङ्घातजाताः' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। सेनासंख्याविशेषः; 'एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः। त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते। पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः। त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते।' अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः, पदातयः पञ्चचत्वारिंशत्, समुदायेन नवतिः। प्लीहा; उदरजरोगविशेषः; 'श्वयथूत्योपचारैश्च दोषैः संकुप्यतेऽनिलः। मन्दाग्निना हि जठरे जायते गुल्मरुङ् नृणाम्।' 'शुण्ठी सौवर्चलं जीरे द्वे वा हिङ्गुसमन्वितम्। काञ्जिकं पानमेतेषां रूक्षणं गुल्मशान्तये। गुल्मचिकित्सिते क्षारपाकोऽत्र प्रतियुज्यते'—इति सुश्रुतः। घट्टभेदः; सैन्यरक्षणं; रक्षितृपुरुषसमूहः; 'द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम्।' गुल्मं रक्षितृपुरुषसमूहमित्यस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः।' सैन्यैकदेशः; 'गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः।' 'गुल्मान् सैन्यैकदेशान्' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। १९०

गुवाकः पुं. [गुवति मलवत् क्वाथमुत्सृजतीति। गु+'पिनाकादयश्च' इति आक, तुदादित्वाद् गुणाभावः निपातनाद् दीर्घोऽपि दृश्यते] घोण्टा; पूगः; क्रमुकः; खपुरः; गूवाकः; पूगवृक्षः; दीर्घपादपः; वल्कतरुः; दृढवल्कः; चिक्कणः; पूगी; सुरञ्जनः; गोपदलः; राजतालः; छटाफलः। एतत्फलस्य पर्यायाः—क्रमुकफलं; पूगं; चिक्कणी; चिक्का; चिक्कणं; श्लक्ष्णकम्; उद्वेगं; पूगफलं; पूगीफलम्। 'ताम्बूलं न मुखे दत्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि। तावच्चाण्डालतां याति यावद् गङ्गां न पश्यति।' २००

गुहः पुं. [गूहति रक्षति देवसेनाम्। गुह्+'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति क। नामनिरुक्तौ तु गुहा आवासत्वेनास्त्यस्येति अच्] कार्त्तिकेयः; 'रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतां वरम्'—इति महाभारते (३।२२८)। 'दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः। ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु बालार्कसदृशद्युतिम्। स्कन्नत्वात् स्कन्दताञ्चापि गुहावासाद् गुहोऽभवत्'—इति महाभारते

(१३।८३)। घोटकः, श्रीरामसखः; शृङ्गवेरपुरवासी निषादाधिपतिः; 'तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा। निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः'—इति रामायणे (२।५०।३३)। [गूहते संवृणोति स्वरूपादीनि मायया इति। गुह्+क] विष्णुः; 'करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः'—इति महाभारते (१३।१४९।५४)। महादेवः; 'व्यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित्'—इति महाभारते (१३।१७।६०)। कायस्थानां पद्धतिविशषः; 'अयं गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान् कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः'—इति कायस्थकुलदीपिका। २०

गुहा स्त्री. [गुह्+क टाप् च] गर्तः; पर्वतादेर्गह्वरं; बिलं; शिलासन्धिः; देवखातं, गह्वरम्; 'किष्किन्धां रामसुग्रीवौ जग्मतुस्तौ गुहां तदा'—इति रामायणे (१।१।७०)। सिंहपुच्छीलता; शालपर्णीवृक्षः; हृदयम्; 'तस्मादिदं गुहाहृदयम्'—इति शतपथब्राह्मणे(११।२।६।५)। [गूढा ज्ञातृज्ञानज्ञेयपदार्थाः अस्यां, गूहतेऽस्यामात्मा इति वा। गुह्+भिदादित्वादधिकरणे अङ टाप् च] बुद्धिः; 'अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः'—इति श्वेताश्वतरोपनिषदि। १६७

गुह्यम् त्रि. [गुहां गोपनम् अर्हति, वस्त्राद्यभ्यन्तरस्थानं लब्धुमर्हतीति यावत्। गुहा+'तदर्हति' इति यत्, गुह्+कर्मणि क्यबित्येके] रहस्यं; गोप्यं; विविक्तः; विजनः; छन्नः; निःशलाकः; रहः; उपांशु; गूढम्; उपह्वरम्; 'राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्'—इति भगवद्गीतायाम्। 'पुराणगुह्यं सकलं समेतं गुरोः प्रसादात् करुणानिधेश्च'—इति देवीभागवते (१।३।३७)। क्ली. उपस्थः (८२३); स तु भगं लिङ्गञ्च। भगार्थे यदुक्तम्—'कामार्त्तः पुरुषो ह्यत्र चुम्बयेद् गुह्यमादृतः।' पुं. [गुहां सरस्यादेर्गर्तमर्हतीति, गुहा+'दन्तादिभ्यो यत्' इति यत्] कमठः; दम्भः; [गूहितुमर्हति योग्यो भवति उपनिषद्वेद्यत्वात्, यद्वा गुहायां बुद्धौ हृदयाकाशे वस्तुमर्हति ध्यानायार्हतीति यावत्] विष्णुः; 'गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः'—इति महाभारते (१३।१४९।७१)। महादेवः; 'यजुःपादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा'—इति महाभारते (१३।१७।९१)। गुणशालिप्रभावान्वितजीवविशेषः; 'गुह्यानि गूहति गुणान् प्रकटीकरोति' इति। 'अध्वर्यवो धर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न केचित्'—इति ऋग्वेदे (७।१०३।८)। उपदेवताविशेषः; 'गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः'—इति महाभारते (३।३।४३)। [स्त्रियां टाप्] गायत्रीस्वरूपा देवी; 'गुर्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणदायिनी'—इति देवीभागवते (१२।६।४२)। गोपनीये त्रि., 'स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद् वेदो यस्तं वेद स वेदवित्'—इति मनुः। 'प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। ७०८

गुह्यकः पुं. [गूहति निधिं धनविशेषं रक्षतीति। गुह्+ण्वुल्, पृषोदरादित्वाद् यगागमे साधुः] कुबेरः। (८७) देवयोनिविशेषः; कुबेरानुचरः; निधिरक्षकः; मणिभद्रादियक्षभेदः; 'निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः'—इति व्याडिः। [गुह्यं कुत्सितं कायति शब्दायते प्रकाशयति वा। कै+क। यद्वा गुह्यं गोप्यं कं सुखं यस्य। 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति' काशिकोक्तेः क्यप् वा। यद्वा गुह्यात् सृष्टिं चिकीर्षोः परब्रह्मणः कृष्णस्य गुह्यदेशात् कायति आविर्भवतीति] यदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे (५।६०)—'आविर्बभूव कृष्णस्य गुह्यदेशात्ततः परम्। पिङ्गलश्च पुमानेकः पिङ्गलैश्च गणैः सह। आविर्भूता यतो गुह्यात् तेन ते गुह्यकाः स्मृताः।' पक्वान्नविशेषः; 'समितां सर्पिषा भृष्टां सिताद्राक्षादिसम्भृताम्। एलालवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम्। क्षिप्तान्यसमितालम्बपुटे वेष्ट्य घृते पचेत्। ततः खण्डे न्यसेत् पक्वे गुह्यकोऽयमुदाहृतः।' 'गुह्यको बृंहणो हृद्यो वृष्यः पित्तानिलापहः। मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकृत्सरः'—इति शब्दार्थचिन्तामणिः। ७९

गुह्यदीपकः पुं. [गुह्येन गुह्यस्थज्योतिषा दीपयति प्रकाशयतीति। स्वयं गुह्यः सन् दीपयतीत्येके। दीप्+ण्वुल्] खद्योतः। २५७

गुह्यपिधानम् क्ली [षष्ठीसमासः] कक्षा; कौपीनम्। ८४२

गूढपात् [द्] पुं. [गूढं पादयति, पद् गतौ+णिजन्तात् क्विप्। यद्वा गूढाः पादा अस्य, पृषोदरादित्वादलोपे साधुः] सर्पः। ६४०

गूढपादः पुं. [गूढाः संवृताः पादा अस्य] सर्पः। 'पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती'—इत्यागमः। आच्छादितपादे त्रि., 'सन्तोषामृततृप्तस्य विश्वैश्वर्यं करे स्थितम्। उपानद्गूढपादस्य सर्वा चर्मावृतेव भूः'—इति महाभारते। ६४०

गूढपुरुषः पुं. [गूढः गुप्तः पुरुषः, छद्मवेशी राजप्रेरितो जनः इत्यर्थः] चरः; प्रणिधिः; स्पशः। ४२५

गूथम् क्ली.-पुं. [गवते शब्दायते, गूयते उत्सृज्यते वा। गुङ शब्दे विष्ठोत्सर्गे वा+'तिथपृष्टगूथयूथप्रोथाः' इति थक् दीर्घश्च] विष्ठा। शरीरादिमलेऽपि, कर्णगूथादिशब्ददर्शनात्। ६३७

गूवाकः पुं. [गुवति पुरीषमुत्सृजत्यनेन, यद्वा गुवति बहुलभक्षणेन मुखविवरात् पुरीषवदुत्सृजतीति। गु विष्ठोत्सर्गे+'पिनाकादयश्च' इति आक, कुटादित्वाद् गुणाभावः। निपातनाद् दीर्घत्वम्] गुवाकः; क्रमुकः; पूगः। २००

गृध्नुः त्रि. [गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति शेषः। गृध्+त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' इति क्नु] लुब्धः; 'न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि! अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः'—इति भागवते (३।१४।२०)। (क्वचिद् गृध्नोऽपि पाठः।) ६३६

गृष्टिः स्त्री. [गृह्णाति सकृद् गर्भमिति। ग्रह् उपादाने+कर्तरि क्तिच्, पृषोदरादित्वात् साधुः] एकवारप्रसूता गौः; सकृत्प्रसूतिका; 'प्रष्ठौहीनां पीवरीणां च तावत् अग्र्या गृष्ट्यो धेनवः सुव्रताश्च'—इति महाभारते (१३।९३।३३)। सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रं; वराहक्रान्ता; बदरवृक्षः; काश्मरी। २७३

गृहम् क्ली. [गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थम्। ग्रह्+'गेहे कः' इति क] इष्टकादिरचितवासस्थानं; गेहम्; उदवसितं; वेश्म; सद्म; निकेतनं; निशान्तं; वस्त्यं; सदनं; भवनम्; अगारं; मन्दिरं; गृहाः; निकाय्यः; निलयः; आलयः; वासः; कुटः; शाला; सभा; पस्त्यं; सादनम्; आगारं; कुटिः; कुटी; गेहः; निकेतः; साला; मन्दिरा; ओकः; निवासः; संवासः; आवासः; अधिवासः; निवसतिः; वसतिः; केतनं; गयः; कृदरः; गर्तः; हर्म्यम्; अस्तम्; दुरोणे; नीलं; दुर्य्यः; स्वसराणि; अमा; दमे; कृत्तिः; योनिः; शरणं; वरूथं; छर्दिः; छदिः; छाया; शर्म; अजम्। 'घर' इति भाषा। 'वैशाखश्रावणाषाढमार्गफाल्गुनकार्तिकाः। सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्रसमृद्धिदाः।' [गृह्यते स्वीक्रियते धर्माचरणायासौ] कलत्रम् (४९४); 'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते। तया हि सहितः सर्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते'—इति स्मृतौ। [गृह्यते निर्दिश्यतेऽनेन इति] नाम। २९१

गृहगोधिका स्त्री. [क्षुद्रा गोधा, अल्पार्थे क, अत इत्वं टाप् च। गृहस्य गोधिका गोधिरिव] ज्येष्ठी; 'छिपकली' इति भाषा। 'शिवा श्यामा रला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिका। शूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः'—इति बृहत्संहितायाम् (८६।३७)। 'मार्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रानखविषाः'—इति सुश्रुतः। २५७

गृहगोलिका स्त्री. [गृहे गृहस्था वा गोधिकेव। निपातनात् साधुः] ज्येष्ठी। २५७

गृहबलिभुक् [ज्] पुं. [गृहे दत्तं बलिं भक्ष्यद्रव्यं भुङ्क्ते इति। भुज्+क्विप्] चटकः; बकः; काकः। २४३

गृहभित्तिः स्त्री. [गृहस्य भित्तिः, गृह+भिद्+क्तिच्] पक्षः, 'भींत, दीवाल' इति भाषा। ८४९

गृहभूमिः स्त्री. [गृहयोग्या भूमिः] वास्तुः; वेश्मभूः। २९०

गृहमेधी [न्] पुं. [गृहैर्दारैर्मेधते सङ्गच्छते इति। गृह+मेधृ सङ्गमे+'सुप्यजाताविति' णिनि] गृहस्थः; 'वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः। पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत्'—इति मनुः (३।४१)। ३७२

गृहवाटी स्त्री. [गृहसमीपस्था वाटी आरामः] गृहवाटिका; गृहसमीपवनम्; निष्कुटः। ८१६

गृहस्थः पुं. ['न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते', अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभिरमते इति। गृह+स्था+'सुपि स्थः' इति क] गृही; द्वितीयाश्रमी; ज्येष्ठाश्रमी; गृहमेधी; स्नातकः; गृहपतिः; सत्री; गृहयाय्यः; गृहाधिपः; कुटुम्बी; गृहायनिकः। 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः। चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः।' गृहस्थानम् (२९०)। ३९३

गृहाधिपः पुं. [गृहस्य अधिपः] गृहस्थः। ३७२

गृहावग्रहणी स्त्री. [गृहमवगृह्यतेऽनया इति। गृह+अव+ग्रह्+करणे ल्युट् ततो ङीप्] देहली। ३०२

गृहिणी स्त्री. [गृहं गृहस्वामित्वमस्त्यस्या इति। इनि ङीप् च] भार्या; 'गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ। करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम्'—इति रघुवंशे (८।६७)। [गृहं गृहकार्यं साध्यतयाऽस्त्यस्या इति, इनि ङीप् च] गृहकर्मकुशला स्त्री; 'शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने, भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः। भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी, यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः'—इति शकुन्तलायां चतुर्थाङ्के। ४९४

गृहीतदिक् [श्] त्रि. [गृहीता आश्रिता दिक् हन्तुः प्रहर्तुर्वा भयाद्येन] पलायितः; तिरोहितः। ४७९

गृह्यः त्रि. [गृह्यते स्वाम्यादिभिरिति। ग्रह्+क्यप्] पक्षः; 'ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः'—इति भारविः। अस्वैरी; अस्वतन्त्रः; गृह्यकः; पराधीनः; [गृहे भव इति यत्] गृहोत्पन्न-वस्तु; क्ली. [गृह्यते आक्रम्यते अर्श-आदिभी रोगैरिति। ग्रह्+'पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च' इति क्यप्] गुदं; [गृह्यन्ते संगृह्यन्ते सामवेदाद्युक्तानि कर्मविधानान्यत्र इति। ग्रह्+क्यप्] कात्यायनगोभिलादिकृतसूत्र-ग्रन्थभेदः। तत्र तु गोभिलादिकृतसामवेदाद्युक्तकर्म-काण्डनिर्णयः। पुं. [गृह्यते मानवेनेति, ग्रह्+'पदा-स्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च' इति क्यप्। पञ्जरादिबन्धनेन परस्वीकृतत्वादस्य तथात्वम्] गृहासक्तमृगादिः; अग्निः; 'वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम्। आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्'— इति मनुः (३।८४)। ३८९

गृह्यकः त्रि. [गृह्य+स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन्] गृह्यः; अस्वतन्त्रः; पराधीनः। ३४१

गेहम् क्ली. [गो गन्धर्वो गणेशश्च। गेन गन्धर्वेण गणेशेन वा ईह्यते काम्यते इति। ग+ईह्+कर्मणि घञ्। यद्वा गो गन्धर्वो गणेशो वा ईहः ईप्सितो यस्मिन्] गृहम्; 'तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता। एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन'—इति हितोपदेशः। २९१

गेहेनर्दी [न्] पुं. [गेहे नर्दति गर्जतीति। गेह+नर्द्+णिनि, अलुक्समासः। अस्य गृह एव गर्जनं नान्यत्र। अतस्तथात्वम्] कापुरुषः; गेहेशूरः; पिण्डीशूरः। ३६७

गेहेशूरः पुं. [गेहे एव शूरः। अलुक्समासः। अन्यत्र शूरत्वाभावादस्य तथात्वम्] गेहेनर्दी; पिण्डीशूरः; कापुरुषः। ३६७

गैरिकम् क्ली. [गिरौ भवतीति। अध्यात्मादित्वात् ठञ्] रक्तवर्णधातुभेदः; रक्तधातुः; गिरिधातुः; गवेधुकं; धातुः; सुरङ्गधातुः; गिरिमृद्भवं; वनालक्तं; गवेरुकं; प्रत्यश्मा; गिरिमृत्; लोहितमृत्तिका; गिरिजं; 'गेरू' इति भाषा। 'गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजं तथा। सुवर्णगैरिकं त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत्। गैरिकाद्वितयं स्निग्धं मधुरं तुवरं हिमम्। चक्षुष्यं दाहपित्तास्रक-फहिक्काविषापहम्'—इति भावप्रकाशः। १७०

गोकर्णः पुं. [गोः कर्ण इव। तत्तुल्यपरिमाणवत्त्वादस्य तथात्वम्] परिमाणविशेषः; अनामिकायुक्तविस्तृता-ङ्गुष्ठम्; वितस्तिः; [गोः कर्णाविव कर्णौ यस्य] मृगभेदः; 'मुनिविनियोगविलूनप्ररूढमृदुशाद्वलानि बर्हीषि। गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्युपकण्ठकच्छेषु'—इति अनर्घराघवे (२।२३)। 'गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफापहम्। विपाके मधुरं चापि रक्तपित्तविनाशनम्'—इति सुश्रुते। अश्वतरः; [गौश्चक्षुरेव कर्णौ यस्य] सर्पभेदः; [गोरिव कर्णौ यस्य] गणदेवताविशेषः; तीर्थविशेषः; 'ततोऽभिव्रज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्त-कान्। गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः'—इति भागवते। पीठस्थानम्; 'केदारपीठे सम्प्रोक्ता देवी सन्मार्गदायिनी। मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्र-कर्णिका'—इति देवीभागवते (७।३०।६०)। ५३८

गोकुलम् क्ली. [गवां कुलम्] गोसमूहः; गोधनं; गवां व्रजः; 'गोकुलाकुलतीराया स्तमसाया विदूरतः। अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह।' गोस्थानम्; 'गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः। अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च।' मथुरैकदेशे श्रीनन्दस्य वासस्थानम्; 'कालेन व्रजता तात! गोकुले राम-केशवौ। जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्रतुः'—इति भागवतम्। 'गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर

इतीरितः'—इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे। पण्डितविशेषः; (अयं तु सप्तदशशतपरिमितशकाब्दप्रारम्भे एव मिथिलादेशान्तर्वर्तिनि 'मगरौणी' संज्ञकग्रामे विद्यानिधिपीताम्बरपण्डितात् जातः । अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता ग्रन्थास्त्वेते–१ दीधितिविद्योतः (शिरोमणिटीका), २ न्यायसिद्धान्ततत्त्वं, ३ पदवाक्यरत्नाकरः, ४ मासमीमांसा, ५ मिथ्यात्वनिरुक्तिः, ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामणिटीका), ७ रसमहार्णवः, ८ लाघवगौरवरहस्यं, ९ शिवशतकम्) । २६२

गोक्षुरः पुं. [क्षुरति विलिखतीति । क्षुर् विलेखने+ 'इगुपधज्ञेति' क। ततो गोः पृथिव्याः क्षुरः अस्त्रविशेषः इव। बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम्] क्षुद्रक्षुपविशेषः; त्रिकण्टकः; स्थलशृङ्गाटः; गोकण्टः; त्रिकण्टकः; त्रिपुटः; कण्टकफलः; क्षुरः; गोक्षुरकः; पलङ्कषा; इक्षुगन्धा; श्वदंष्ट्रा; स्वादुकण्टकः; गोकण्टकः; वनशृङ्गाटः; क्षुरकः; भक्ष्यकण्टः; इक्षुगन्धिका; क्षुरङ्गः; श्वदंष्ट्रकः; कण्टकी; भद्रकण्टः; व्यालदंष्ट्रः; षडङ्गः; गोखुरः; त्रिकटः; त्रिकः; इक्षुरः। २०१

गोत्रः पुं. [गां पृथिवीं त्रायते रक्षतीति । गो+त्रै+ 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क.] पर्वतः; 'नाडचो नदनदीनान्तु गोत्राणामस्थिसंहतिः'–इति भागवते (२।६।९) । १६५

गोत्रम् क्ली. [गवते शब्दायति पूर्वपुरुषान् यत् । गु+ 'गृधृवीपतीति' त्र] सन्ततिः; जननं; कुलम्; अभिजन; अन्वयः; वंशः; अन्ववायः; सन्तानः। (८२९) आख्या; नाम; 'स्मरसि स्मरमेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्'—इति कुमारसम्भवे (४।८) । सम्भावनीयबोधः; काननं; क्षेत्रं; वर्त्म; छत्रं; सङ्घः; वृद्धिः; वित्तं; मेघः । 'त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित्'—इति ऋग्वेदे (१।५१।३) । ३९६

गोत्रभित् [द्] पुं. [गोत्रं पर्वतं भिनत्तीति। गोत्र+ भिद्+'सत्सूद्विषे'त्यादिना क्विप् ततस्तुगागमः] इन्द्रः; 'यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठाः स इन्द्र चित्राँ अभितृण्धि वाजान्'–इति ऋग्वेदे (६।१७।२)। 'सहासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीत्'—इति भट्टिः (१।३) । ५३

गोत्रा स्त्री. [गाः पशून् सर्वान् जीवानित्यर्थः, त्रायते इति। त्रै+क स्त्रियां टाप् च] पृथिवी; [गवां समूहः 'इनित्रकटयचश्च' इति त्र टाप् च] गोसमूहः; गायत्रीस्वरूपा महादेवी; 'गन्धर्वी गह्वरी गोत्रा गिरिशा गहना गमी'—इति देवीभागवते (१२।६।४१)। १५६

गोदा स्त्री. [गां जलं स्वर्गं वा ददाति स्नानेनेति। गो+ दा+क, स्त्रियां टाप्] गोदावरी नदी; गायत्रीस्वरूपा महादेवी; 'गर्वापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा'—इति देवीभागवते (१२।६।४३) । [गाः ददातीति, दा+ क्विप्] गोदातरि त्रि.। 'गोदा इन्द्रेवतो मदः'—इति ऋग्वेदे (१।४।२) 'गोदाश्चक्षुरिन्द्रियव्यवहारप्रदः'—इति दयानन्दभाष्यम्। ६७४

गोदारणम् क्ली. [गौर्भूमिर्दार्यतेऽनेनेति । गो+दृ+ णिच्+करणे ल्युट्] कुद्दालः; लाङ्गलम् । ५७७

गोदावरी स्त्री. [गां जलं स्वर्गं वा ददतीति गोदाः, तासु वरी श्रेष्ठा। गोदा+वर+ङीष् संज्ञायाम् । यद्वा गां स्वर्गं ददाति, गो+दा+वनिप्+ङीप् रान्तादेशश्च] नदीविशेषः; गोदा; गौतमसम्भवाः; ब्रह्माद्रिजाता; गौतमी; 'विप्रो रोषेण तत्याज तं च पुत्रं स्वकामिनीम्। सरिद् बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता'—इति ब्रह्मवैवर्ते। 'गोदावर्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया'–इति देवीभागवते (७।३०।६८) । ६७४

गोधनम् क्ली. [गवां धनं समूहः] गोसमूहः; 'स आत्मनो दृढां कक्षां बद्ध्वा सम्भ्रान्तमानसः। दण्डमुद्यम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति'—इति रामायणे (२।३२।४२) । पुं. [धन् शब्दे, अप्, धनं शब्दः। गोर्वज्रस्येव धन यस्य] स्थूलाग्रबाणः; 'तुक्का' इति भाषा। २६२

गोधा स्त्री. [गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्यया । गुध्+ 'हलश्चेति' करणे घञ्] जन्तुविशेषः; निहाका; गोधिका; दारुमुख्याह्वा; 'गोह' इति भाषा। 'गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे। वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी'—इति चरके। धनुर्गुणाघातवारणाय प्रकोष्ठबद्धा चर्मकृतपट्टिका; तला; ज्याघातवारणा; तलम्। 'विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुःश्रेष्ठं महाबलैः। तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्'—इति महाभारते (३।१७।३)। २३४

गोनसः पुं. [गोरिव नासिका यस्य । 'अज् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्' इति अच् नसादेशश्च] सर्पविशेषः; तिलित्सः; गोनासः; घोनसः; मण्डलीवोड्रः; वोड्रः; 'मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसी'—इति सुश्रुतः । वैक्रान्तमणिः । ६४२

गोनासः पुं. [गोर्नासा इव नासा यस्य] गोनससर्पः । ६४२

गोपतिः पुं. [गवां रश्मीनां पतिः] सूर्यः; 'परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः । अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ।' शक्रः इन्द्रः (५२); [गोर्वृषभस्य पतिः, यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः] महादेवः; शिवः रुद्रः । 'गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मवसनो हरिः'—इति महाभारते । [गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः, पाति पालयतीति । गो+पा+डति] विष्णुः; 'उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः'—इति महाभारते (१३।१४९।६६) । गोपेन्द्रनन्दनकृष्णः; 'अमानुषाणि कर्माणि पश्यामस्तव गोपते'—इति हरिवंशे (७६।४) । असुरभेदः; 'गोपतिस्तालुकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ'—इति महाभारते (३।१२।३५) । [गोः पृथिव्याः पतिः] राजा; [गवां सौरभेयीणां पतिः] वृषः; 'शार्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः । येषां च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगादरिद्राः'—इति बृहत्संहितायाम् (६८।११५) । ऋषभनामौषधिः । ३५

गोपानसी स्त्री. [गोपायति रक्षति गृहमिति । गुपू रक्षणे+बाहुलकाद् नसट्, यलोपस्ततो ङीप् च] गृहाणामग्रभागे दत्तवक्रकाष्ठं; वलभी; वडभी, गृहचूडा; वडभी, चतुष्किकादिचूडा, एतयोश्च्छादनार्थं वक्रीकृत्य यत्काष्ठं दीयते सा; पटलाधोवंशपञ्जरं; कर्णिकाविष्कम्भि दारु; वक्रीभूतं धरणकाष्ठम्; 'गोपानसीषु क्षणमास्थितानामालम्बिभिश्चन्द्रकिणांक लापैः । हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामैगृंहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः' —इति माघे (३।४९) । ३०३

गोपालः पुं. [गाः पालयतीति । गो+पाल्+'कर्मण्यण्' इत्यण्] गवां पालकः; वृन्दावनस्थगोपालानां स्वरूपम्; 'गोपाला मुनयः सर्वे वैकुण्ठानन्दमूर्तयः'—इति पद्मपुराणे । [गां पृथिवीं पालयतीति । गो+पाल्+अण्] राजा; [गां पृथिवीं वेदं वा पालयतीति] नन्दनन्दनः; कृष्णः; 'गोवर्द्धनं तथापश्यं कृष्णवामकरोद्धृतम् । महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम् । दृष्ट्वा विहृष्टो ह्यभवं सर्वभूषणभूषणम् । गोपालमबलासङ्गमुदितं वेणुनादितम्'—इति पद्मपुराणे । ५८७

गोपुच्छः पुं. [गोः पुच्छ इव आकृतिर्यस्य, गोपुच्छाकारत्वादस्य तथात्वम्] हारभेदः; वाद्यविशेषः; गोलाङ्गूलवानरः; 'शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमबलैर्वृतम् । ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितम्'—इति रामायणे । गवां लाङ्गूलम् क्ली.; 'गोपुच्छस्थे वल्मीकगेऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य'—इति बृहत्संहितायाम् । ५६२

गोपुरम् क्ली. [गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप्+बाहुलकाद् उरच्, यद्वा गाः पिपर्त्तीति, पॄ पालनपूरणयोः+'मूऌविभुजादिभ्यः' इति क] नगरद्वारं; पुरद्वारं; दुर्गपुरद्वारं; द्वारमात्रम्; 'द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् । गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः'—इति महाभारते (१।२०८।३१) । [गौर्जलं पुरमस्य, यद्वा गवा जलेन पिपर्ति पूरयति आत्मानमिति । पॄ+क] कैवर्तीमुस्तकम्; वैद्यकशास्त्रप्रणेतृऋषिभेदः; 'अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतम् आश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः'—इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अध्याये । २८८

गोप्यः पुं. [गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति । गुपू रक्षणे+'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्] दासीपुत्रः; दासः; रक्षणीये त्रि., 'सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् । तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्वावस्थो विशाम्पते !'—इति महाभारते (१२।४१।१५) । [गोप्यतेऽसाविति । गुप् गोपने+कर्मणि ण्यत्] गोपनीयः; 'आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम् । अपमानन्तपो दानं नव गोप्यानि यत्नतः'—इति पुराणम् । गोपीसमूहश्च [तत्र गोपीशब्दात् प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः] । ५०१

गोमतल्लिका स्त्री. [प्रशस्ता गौर्गोजातिः, 'प्रशंसावचनैश्च' इति नित्यसमासेन परनिपातः] सुशीला गौः । २७०

गोमयम् क्ली.— पुं. [गोः पुरीषम् । 'गोश्च पुरीषे' इति मयट्] गवां गूथं; गोविट्; जगलं; गोहन्नं; गोशकृत्; गोपुरीषं; गोविष्ठा; गोमलं; 'गोबर' इति भाषा । २७३

गोमान् [त्] त्रि. [बह्वो गावोऽस्यास्मिन् वा सन्तीति। 'तदस्यास्तीति' मतुप्] बहूनां गवां स्वामी; गवीश्वरः; गोमी; 'येनावपत् सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान्। तेन ब्रह्माणो वपते दमस्य गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान्'—इति अथर्ववेदे (६।६८।३)। २६२

गोमायुः पुं. [गां विकृतां वाचं मिनोतीतिगो+डुमिञ्+कृवापेत्युण्] शृगालः; 'ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे'–इति महाभारते (२।६७। २३) गन्धर्वविशेषः; गोपित्ते सान्तक्लीवोऽयम्। २२९

गोमी [न्] त्रि. [गौरस्त्यस्य। 'ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्निति' इति मिनि] गोमान्; 'यद्यन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम्। गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम्'—इति मनुः (९।५०)। [गौर्बीजमन्त्रवाक्यम् अस्यास्तीति] उपासकः। २६२

गोमुखम् क्ली. [गोर्मुखमिव मुखं प्रवेशद्वारमस्य] लेपनम्; 'शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम्। यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि'—माघे (३।४८)। वाद्यभाण्डम् पुं.–क्ली.; 'ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः। सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दस्तुमुलोऽभवत्'—इति भगवद्गीतायाम् (१।१३)। 'आडम्बरान् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान्'—इति महाभारते (९।४६।५७)। चौरक्रियमाणसुरङ्गाभेदः; 'सेंध' इति भाषा। आसनविशेषः; 'सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत्। दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखाकृति'—इति हठयोगप्रदीपिकायाम्। जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिर्मितयन्त्रम्; 'चतुर्विंशाङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम्। निर्मायाष्टाङ्गुलिमुखं ग्रीवां तत् षड् दशाङ्गुलम्। ज्ञेयं गोमुखयन्त्रं च सर्वतन्त्रेषु गोपितम्। तन्मुखे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगतः करः। प्रजपेद्विधिना गुह्यं वर्णमालाधिकं प्रिये'—इति मुण्डमालातन्त्रम्। 'गोमुखादौ ततो मालां गोपयेन्मातृजारवत्'—इति मायातन्त्रे। पुं. [गोर्मुखमिव मुखं यस्य] नक्रः; यज्ञविशेषः; मातलिपुत्रः; 'बहुशो मातले! त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः'—इति महाभारते (५।१००।८)। वत्सराजमन्त्रिपुत्रविशेषः; 'ततो नित्योदिताख्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः। इत्यकापरसंज्ञस्य पुत्रोऽजायत गोमुखः'—इति कथासरित्सागरे (२३।५७)। ७९७

गोयुगम् क्ली. ['द्वित्वे गोयुगच्' इति विहितोऽयं प्रत्ययः पशुमात्रद्वित्वसंख्यायां भवति। उष्ट्रगोयुगम् इतिवत्। गोः युगं युग्मम् इति समासपक्षे तु] पशुद्वयम्; पशुयुग्मं; धेनुयुग्मम्। २८३

गोलाङ्गूलः पुं. [गोर्लाङ्गूलवल्लाङ्गूलमस्य] वानरः; कपित्थास्यः; दधिशोणः; नगाटनः; 'निरुजो निर्व्रणांश्चैव संपन्नबलपौरुषान्। गोलाङ्गूलान् तथैवर्क्षान् द्रष्टुमिच्छामि मानद'—इति रामायणे (६।१०५।८)। कृष्णवानरः। २३२

गोविन्दः पुं. [गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति। विन्द्+'अनुपसर्गाल्लिम्प' इत्यस्य 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' इति वार्तिकोक्त्या श] श्रीकृष्णः; विष्णुः; 'किं नो राज्येन गोविन्द! किं भोगैर्जीवितेन वा'—इति भगवद्गीतायाम् (१।३२)। 'युगे युगे प्रनष्टां गां विष्णो! विन्दसि तत्त्वतः। गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा'—इति ब्रह्मवैवर्ते। [विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा। विन्द्+श। गवां गोसमूहस्य विन्दः] गवाध्यक्षः; [गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः] बृहस्पतिः; गौडपादाचार्यशिष्यः योगिविशेषः; 'तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां द्वारे न्यपूजयदुपेत्य स शङ्करार्यः। आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम्'—इति माधवीये संक्षिप्तशङ्करजये (५।१०१)। पञ्जाबस्थसिक्खजातीनां गुरुभेदः; गुरुगोविन्दसिंहः; [गाः मनःप्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्तयिता चेतयिता वा। अन्तर्यामी आत्मेत्यर्थः] परब्रह्म; 'फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं, श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम्। गोपीनां नयनोत्पलार्चिततनुं गोगोपसङ्घावृतं, गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे'—इति वह्निपुराणे। २२

गोवृन्दम् क्ली. [गवां वृन्दं सङ्घः] गोसमूहः। २६२

गोष्ठम् क्ली. [गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति। स्था+'सुपि स्थः' इति घञर्थे क] गोसङ्घात; गोवृन्दं; गोस्थानं,; 'गोठ' इति भाषा। 'सिंहेन निहतं गोष्ठे गौः सवत्सेव गोपितम्। दृष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामबाणमहाम्भसा'—

इति रामायणे (४।२२।३१)। प्रत्ययविशेषः। स तु स्थानार्थे पशुवाचकशब्देभ्यो भवति, यथा—गोगोष्ठं, महिषगोष्ठम्। गोष्ठीश्राद्धम्; 'पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम्। सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि'—इति मनुः (३।२५४)। २६२

गोष्ठश्वः त्रि. [गोष्ठे श्वा, 'अचतुरविचतुरेति' समासे अच्। षष्ठीतत्पुरुषसमासे तु गोष्ठश्वा इत्येव स्यात्] स्वगृहाङ्गणे स्थितो यः परान् द्वेष्टि सः (न च भीतो बहिर्याति); स्थानस्थः परद्वेषी। ३६८

गोसम्भवम् क्ली. [गावः सम्भवो यस्य] गव्यं; गोजातवस्तु। २७३

गोसर्गः पुं. [गवां सर्गो वनगमनाय मोचनं, यद्वा गवां सूर्यकिरणानां सर्गो विसृष्टिः यस्मिन्] प्रभातम्; 'गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च'—इति सुश्रुते। १११

गोस्तना स्त्री. [गोः स्तन इव फलमस्याः। ङीषोऽभावपक्षे टाप्] गोस्तनी; द्राक्षा। १९३

गोस्तनी स्त्री. [गोः स्तन इव फलमस्याः। 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति ङीष] द्राक्षा; कपिलद्राक्षा; 'दाख' 'मुनक्का' इति भाषा। 'द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च। मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्तिता। वृष्या स्याद्गोस्तनी द्राक्षा गुर्वी च कफपित्तनुत्'—इति भावप्रकाशः। कुमारानुचारिणी मातृगणानामन्यतमा; 'प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोस्तनी तथा'—इति महाभारते (९।४६।३)। १९३

गोस्वामी [न्] त्रि. [गवां स्वामी] गोपतिः; 'गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम्। गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः'—इति मनुः(८।२३१)। स्वर्गस्य भुवो वा प्रभुः; गवाम् इन्द्रियाणां स्वामी (जितेन्द्रियतया एव तथात्वम्)। यथा—'श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी'—इत्यन्तसंहिता।२६२

गौः [गो] पुं.—स्त्री. [गच्छतीति। गम्+गमेर्डोः' इति डो। यद्वा गच्छत्यनेनेति करणे डो। वृषस्य यानसाधनत्वात् स्त्रीगव्या दानेन स्वर्गगमनसाधनत्वाच्च उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्वम्। वस्तुतस्त्वयं रूढ एव शब्दः, यदुक्तम्—'रूढा गवादयः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः। योगरूढाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः।'] पशुविशेषः; 'गोरु' 'गाय' इति भाषा। २६८

गौः [गो] पुं. [गम्यते कर्मिभिः यज्ञदानपरोपकारादिधर्ममूलककर्मफलैर्यस्मिन्। गम्+'गमेर्डोः'—इति अधिकरणे डो] स्वर्गः; [गम्यते ज्ञायते चित्ताभिप्रायो यया, करणे डो] वाक् (८); 'इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य'—इति रघुवंशे (५।१२)।[गम्यन्ते ज्ञायन्ते विषया येन, यद्वा गच्छति शीघ्रमिति करणे कर्तरि वा डो। किरणसम्पर्केण विना चाक्षुषज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्मवत्वात् शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम्] रश्मिः (३९); 'त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम्। त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे'—इति महाभारते (३।३।५२)। वज्रः (५६); (१५६) भूः; भूमिः; 'दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम्। सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्'—इति रघुवंशे (१। २६) पुं. वृषः (२६३); (२६८) स्त्री. माहेयी; सौरभेयी; उस्रा; माता; शृङ्गिणी; अर्जुनी; अघ्न्या; रोहिणी, माहेन्द्री; इज्या; धेनुः; अघ्ना; दोग्ध्री; भद्रा; भूरिमही; अनडुही; कल्याणी; पावनी; गौरी; सुरभिः; महा; निलिनाचिः; सुरभी; अनड्वाही; द्विडा; अधमा; बहुला; मही; सरस्वती; उस्रिया; अही; अदितिः; इला; जगती; शर्करी। 'पराशरः प्राह बृहद्रथाय गोलक्षणं यत्क्रियते ततोऽयम्। मया समासः शुभलक्षणास्ताः सर्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये'—इति बृहत्संहितायाम् ६१ अध्याये। ३

गौः [गो] स्त्री. दिक्; [गम्यते विषयज्ञानं यया, 'गमेर्डोः' इति करणे डो] चक्षुः; रश्मिः; स्वर्गः; वज्रः; वाक्; [गच्छति शीघ्रमिति कर्तरि डो] बाणः; [गच्छति निम्नदेशमिति कर्तरि डो, निम्नप्रवणादेवास्य तथात्वम्] जलं; भूमिः; पशुविशेषः; [गम्यते पुण्यवद्भिर्यस्मिन्। अधिकरणे डो, इष्टपूर्तादिसकामकर्मभिः पुण्यवतां चन्द्रलोकगमनात् तथात्वम्] चन्द्रः; [गच्छति प्राप्नोति विश्वं प्रकाशकात्मकेन स्वतेजसेति, जानाति सर्वमिति वा। कर्तरि डो] सूर्यः; गोमेधयज्ञः; ऋषभनामौषधिः; जलम्। जले बहुवचनान्तोऽयम् इति मेदिनीकोषः। जले एकवचनान्तोऽपि इति भरतः। 'स्वमिव भुजं गवि शेषं व्युपधाय स्वपिति यो भुजङ्ग-

विशेषम्। नवपुष्करसमकरया श्रियोर्मिपङ्क्त्या च सेवितः समकरया'—इति वृन्दावनयमके (२)। माता; शुकदौहित्रस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्या; 'स कीर्त्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत्। स योगी गवि भार्यायां विष्वक्सेनमधात् सुतम्'—इति भागवते (९।२१।२५)। [गवि सरस्वत्यां भार्यायाम्'—इति कश्चिद् व्याचष्टे] पुं.— क्ली. [गम्यते ज्ञायते स्पर्शसुखमनेन। त्वचि जातत्वादेवास्य तथात्वम्] लोम। ८५४

गौडी स्त्री. [गुडस्य विकारः, गुडविकारेण सम्पादिता इत्यर्थः। गुड+अण् स्त्रियां ङीप्] गुडादिकृता सुरा; वाल्कली; 'गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा।' 'गौडी कषाया मधुराम्लशीता सन्दीपनी शूलरुजापहन्त्री। हृद्या त्रिदोषं शमयत्यजीर्णं पाण्ड्वामयार्शःश्वसनं निहन्ति'—इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये। रागिणीविशेषः; मेघरागस्य पत्नी; गौडानां गौडदेशवासिनां प्रिया; काव्यरीतिविशेषः; 'ओजः प्रसादमाधुर्य—गुणत्रितयभेदतः। गौडवैदर्भपाञ्चाल–रीतयः परिकीर्तिताः—इति काव्यचन्द्रिका। 'ओजःप्रकाशकैवर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः। समासबहुला गौडी'—इति साहित्यदर्पणे (९।४)। 'बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौडीया। रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रा स्तोभवाक्या च'—इति पुरुषोत्तमः। ३२४

गौधेरः पुं. [गोधाया अपत्यम्, 'गोधाया ढ्रक्' इति ढ्रक्] गोधिकात्मजः; गोधिकासुतः। २३४

गौरः पुं. [गवते अव्यक्तं शब्दयतीति। गुङ शब्दे+'ऋज्रेन्द्रेति' रन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः] श्वेतवर्णः; तद्वति त्रि., 'तरुणादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः'—इति रामायणे (४।३९।१४)। 'कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्। अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्'—इति रघुवंशे (२।३५)। चैतन्यदेवः; मृगविशेषः; 'खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः! शृणु पञ्चनखान् पशून्'—इति भागवते (३।१०।२२)। त्रि. विशुद्धः; क्ली. [गुरते चित्तं यत्र। गुरी उद्यमने+हलश्चेति घञ्। ततः स्वार्थे अण्। यद्वा गवते इति] गुङ शब्दे+'ऋज्रेन्द्रेति' रन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] पद्मकेशरः; कुङ्कुमं; स्वर्णं; पुं. [गवते अव्यक्तं शब्दयतीति] श्वेतसर्षपः; 'गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते। सर्षपस्तु रसे पाके कटुस्निग्धः सतिक्तकः। तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः। रक्षोहरो जयेत्कण्डूं कुष्ठकोष्ठक्रिमिग्रहान्। यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः'—इति भावप्रकाशे। चन्द्रः; धववृक्षः; पीतवर्णः; पीतवर्णकरणौषधम्; 'कूष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च तत्त्वचः। जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि। माहिषेण पुरीषेण वेष्ठिता वृषभध्वज। अस्या उद्वर्तनं कुर्यादङ्गगौरत्वमीश्वर'—इति गारुडे १९४ अध्यायः। अरुणवर्णः। ७३२

गौरवम् क्ली. [गौरवं साधनत्वेनास्त्यस्य। 'अर्श आदिभ्योऽच्' इत्यच्] अभ्युत्थानं; [गुरोर्भावः, गुरु+'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण्] गुरुत्वम्; 'शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता'—इति महाभारते (१।१६३।१८)। उत्कर्षः; 'शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिवृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम्'—इति रघुवंशे (१४।१९)। आदरः; 'प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु'—इति कुमारसम्भवे (३।१)। ७७८

गौरा स्त्री. [गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौरशब्दस्य ग्रहणाद् अत्र विशुद्धार्थपरत्वे टाप्] गौरी। १५

गौरी स्त्री. [गौर+'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्] पार्वती; 'गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश'—इति रघुवंशे (२।२६)। 'गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले'—देवीभागवते (७।३०।५)। असञ्जातरजःकन्या; अष्टवर्षवयस्ककन्यका; 'अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी'—इति स्मृतौ। 'स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेशानां सुवर्चसाम्'—इति महाभारते (१।१२२।४७)। हरिद्रा; दारुहरिद्रा; गोरोचना; प्रयङ्गुवृक्षः; वसुधा; नदीविशेषः; 'वस्तु सुवर्णीं गौरीं च किम्पुनां सहिरण्वतीम्'—इति महाभारते (६।९।२५)। गङ्गा; 'गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया'—इति काशीखण्डे (२९।४९)। वरुणभार्या; सूर्यवंशीयप्रसेनजिद्राजभार्या; 'लेभे प्रसेनजिद् भार्यां गौरीं नाम पतिव्रताम्। अभिशस्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाभवत्'—इति हरिवंशे। बुद्ध-

शक्तिविशेषः; मञ्जिष्ठा; श्वेतदूर्वा; मल्लिका; तुलसी; सुवर्णकदली; आकाशमांसी; रागिणी-विशेषः; मालवरागपत्नी; 'आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुमुखलक्ष्मीः । राडी दाडिमबीजं दधती कीरानने गौरी'—इति सङ्गीतदामोदरे । केषाञ्चिन्मते तु इयं कौशिकरागपत्नी; 'तोडी खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा। रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः'—इति सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये (३३) । केषाञ्चिन्मते इयं श्रीरागस्य पत्नी; 'मालश्री त्रिवर्णी गौरी केदारी मधुमाधवी। ततः पाहाडिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः'—इति सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये (१४) । अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परम् अर्द्धरात्रावधिः। १५

गौरीपुत्रः पुं. [गौर्याः पुत्रः] कार्त्तिकेयः। १९

ग्रन्थः पुं. [ग्रन्थ् संदर्भे+भावे घञ्] अनुष्टुप्छन्दःश्लोकः; द्वात्रिंशद्वर्णनिर्मितिः; [ग्रथ्यते विरच्यते इति, ग्रन्थ्+कर्मणि क] शास्त्रम्; 'ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात्'–इति महाभारते (१।१।८०) । धनं; गुम्फः; ग्रन्थना । ८४४

ग्रन्थनम् क्ली. [ग्रन्थ्+भावे ल्युट्] गुम्फनं; ग्रन्थना; सन्दर्भः; रचना; गुम्फः; श्रन्थनम् । ७३०

ग्रन्थना स्त्री. [ग्रन्थ+भावे युच् । स्त्रियां टाप्] ग्रन्थनम् । ७३०

ग्रन्थिः पुं. [ग्रन्थ् सन्दर्भे+'खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचारिभ्यश्च' — इति भावकरणादौ यथायथम् इ] वंशादिसन्धिः; काण्डसन्धिः; पर्व; परुः; 'गाँठ' इति भाषा। 'इक्षोरिव सुन्दरि ! मानस्य ग्रन्थिरपि काम्यः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (१६८)। भद्रमुस्ता; हिलावली; पिण्डालुः; अन्योऽन्याध्यासः; मायापाशः; 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः'—इति भागवते (१।२।२१) । कौटिल्यं; ग्रन्थिपर्णवृक्षः; 'मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठः सलोमशः सैडगजः करञ्जः। ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन'—इति चरके । बन्धनं; रुग्भेदः; 'वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः सन्दूष्य मेदाश्च तथा शिराश्च । वृत्तोन्नतं विग्रथितं तु शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः' —इति माधवकरः। १८९

ग्रस्तम् त्रि. [ग्रस्यते स्म इति। ग्रस्+क्त, 'यस्य विभाषा'—इति इडभावः] लुप्तवर्णपदम्; असम्पूर्णवाक्यं; भुक्तम्; 'राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा'—इति रामायणे (२।४२।१२) । खादितम्; आक्रान्तम; 'दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा' —इति याज्ञवल्क्ये (३।२४४) । १४२

ग्रहः पुं. [गृह्णाति गतिविशेषानिति । यद्वा गृह्णाति फलदातृत्वेन जीवानिति । ग्रह+'विभाषा ग्रहः' इति पक्षे अच्] सूर्यादयो नव; 'सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः ।' भूतादिः; पूतनादयः; बालग्रहाः; अभिनिवेशः; [गृह्यते अनुगृह्यते अभ्युपपद्यते इति, ग्रह्+'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति अप्] अनुग्रहः; निर्बन्धः; महति स्नेहे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्चितो बहुशः। वक्रस्तदपि शनैश्चर इव सखि ! दुष्टग्रहो दयितः'—इति आर्यासप्तशत्याम् । 'दुष्टः ग्रह आग्रहो यस्य, पक्षे दुष्टश्चासौ ग्रहश्चेति विग्रहः'–इति तट्टीका। ग्रहणम्; 'सद्यो हरेरनुचरावुरु बिभ्यतुस्तत्, पादग्रहावपततामतिकातरेण'—इति भागवते (३।१५।३५)। रणोद्यमः; सैंहिकेयः; 'सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः। अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः'— इति रघुवंशे (१२।२८) । उपरागः; चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणम्; 'भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः। चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः'—इति तिथितत्त्वे। ग्रहाणां नवसंख्यात्वेन ग्रहशब्देनापि नवसंख्या बोध्यते; 'चतुर्दशसहस्रं च मात्स्यमाद्यं प्रकीर्तितम्। तथा ग्रहसहस्रं तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम्'—इति देवीभागवते (१।३।३) । महादेवः; 'चन्द्रः सूर्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः'—इति महाभारते (१३।१७। ३७) । ।८४१

ग्रहकः पुं. [गृह्यते, कर्मण्यप्, संज्ञायां क] वन्दी। ७५९

ग्रामः पुं. [ग्रस्+'ग्रसेरात्'—इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च] विप्रादिवर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजनवसतिः; संवसथः; हट्टादिशून्यवसतिः; 'तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीवला । क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका'—इति मार्कण्डेयपुराणे। 'अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने। रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु

नगरेषु च'—इति मनुः (१०।५४)। शब्दादिपूर्वकश्चेत् समूहार्थः (८११), यथा–शब्दग्रामः, भूतग्रामः, गुणग्रामः इत्यादि। 'बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति'—इति मनुः (२।२१५)। शिवः; 'गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मवसनो हरिः'–इति महाभारते (१३।१७।११३)। स्वरभेदः; 'षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामा मता इह। षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च। सुरलोके च गान्धारो ग्रामः प्रचरति स्वयम्।' २५८

ग्रामणीः त्रि. [ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान् नयति दोषगुणविचारादिभिः परिचालयति प्रेरयति वा क्विप्] प्रधानम्; अधिपतिः; 'दानामोदविनोदलुब्धमधुपप्रोत्सारणाविर्भवत्, कर्णान्दोलनखेलनो विजयते देवो गणग्रामणीः'—इति महागणपतिस्तोत्रे (८)। 'दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति'—इति ऋग्वेदे (१०।१०७।५)। [ग्रामेण ग्राम्येण भोग्यद्रव्येण आयुर्नयति क्षपयतीति। ग्रामान् भोग्यवस्तूनि नयति आत्मानं प्रापयतीति वा] भोगिकः। ६९०

ग्रामाधानम् क्ली. [आधीयते उपजीविका यत्र तत्। आ+धा+ल्युट्। ग्रामस्य मृगयुसमूहस्य आधानं पोषणकम्] मृगया। २५८।

ग्रामान्तिकम् क्ली. [ग्रामस्य अन्तिकं समीपम्] ग्रामसमीपम्; उपशल्यं; ग्रामान्तम्। २५९

ग्रामीणः त्रि. [ग्रामे भवः, 'ग्रामाद्यखञौ' इति खञ्] ग्रामोत्पन्नः; 'ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्। सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्'—इति भाषापरिच्छेदे (७९)। पुं. ग्राम्यशूकरः; कुक्कुरः; काकः। २५८

ग्रामेयकः त्रि. [ग्रामे भव, ग्राम+'कत्र्यादिभ्यो ढकञ्' इति ढकञ्] ग्राम्यः। २५८

ग्राम्यम् त्रि. [ग्रामे भवम्, हालिकशाकटिकप्रधानत्वात्] भण्डादिवचनम्; अश्लीलम्; [ग्रामे भवः, 'ग्रामाद् यखञौ' इति य] ग्रामोत्पन्नः; ग्रामेयकः; ग्रामीणः (२५८); 'श्वशृगालस्वरैर्दंष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च'—इति मनुः (११।१९९)। 'ग्राम्यानपश्यत् कपिशपिपासतः'—इति माघे (१२।३)। मूढः; प्राकृतः। 'ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो योगमार्गपतितेन चेतसा'—इति माघे (१२।३८)। काव्यस्य दोषविशेषः, स च शब्दगतः अर्थगतश्च। तत्र शब्दगतो यथा—'दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः'। ग्राम्याप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थता;—इति साहित्यदर्पणे (७।३)। अस्य उदाहरणं तत्रैव; 'कटिस्ते हरते मनः' अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः। अर्थगतो यथा—'अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः'–इति साहित्यदर्पणे (७।५)। उदाहरणं तत्रैव--'स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिय' अत्रार्थो ग्राम्यः। १४२

ग्राम्यधर्मः पुं. [ग्राम्यस्य इतरादेर्धर्म्मः] मैथुनम्; 'प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः। मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति'—इति महाभारते (३।४९।४)। ८३८

ग्रावा [न्-] पुं. [ग्रसते इति ग्रः, ग्रस्+अन्येभ्योऽपीति डः। आवनति शब्दायते इति, आ+वन् शब्दे+वनिप्। ततो ग्रश्चासौ आवा चेति] प्रस्तरः; 'सर्वं एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः। तैरर्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाद्रवन्'—इति भागवते (४।५।१८)। पर्वतः (८०६); 'पृथ्वी तावत् त्रिकोणा विपिननदनदीग्रावरुद्धं तदर्द्धम्'—इत्युद्भटः। मेघः; दृढे त्रि.। १६८

ग्राहः पुं. [गृह्णातीति, ग्रह+'विभाषा ग्रहः' इति व्यवस्थितविभाषया ण, घञ् वा भावे] जलजन्तुविशेषः; जलहस्ती; अवहारः; 'भीषणैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा। उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्मग्राहसमाकुलम्'—इति महाभारते (१।२१।५)। ग्रहणं; शिशुकः; आग्रहः; 'मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः—' इति भगवद्गीता (१७।१९)। 'मूढग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेण'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। ६५६

ग्रीवा स्त्री. [गीर्यतेऽनया, गॄ निगरणे+'शेवयह्वजिह्वाग्रीवा' इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] गलघाटादिसमुदिता; शिरोधिः; कन्धरा; कन्धिः; शिरोधरो; कन्धराशिरा। ५१६

ग्रीवालङ्करणम् क्ली. [ग्रीवाया अलङ्करणम्] कण्ठभूषा; ग्रैवेयकं; ग्रैवेयं; कण्ठभूषणम्। ५५८।

ग्रीष्मः पुं. [ग्रसते रसान् इति। ग्रसु अदने+'ग्रीष्मः' इति मक्, ग्रीभावः षुगागमश्च निपात्यते] ऋतु-

विशेषः; ज्येष्ठाषाढौ; उष्णकः; निदाघः; उष्णोपगमः; उष्णः; उष्मागमः; तपः; घर्मः; तापनः; उष्णागमः; उष्णकालः; 'ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः'—इति मनुः (६।२३)। 'ग्रीष्मोद्भवो भोगभवानुरक्तो वक्ता सुशीलो जलकेलिशीलः। विद्याधनैश्वर्ययशोमनोज्ञो धन्वी सुवेशः परदारचित्तः'—इति कोष्ठीप्रदीपे। ११६

ग्रैवेयकम् क्ली. [ग्रीवायां भवम्, 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु'—इति ढकञ्] कण्ठभूषा; ग्रैवेयं; कण्ठभूषणम्; 'नूपुरौ विमलौ तद्वद् ग्रैवेयकमनुत्तमम्'—इति मार्कण्डेयपुराणे (८२।२५)। ५५८

ग्लहः पुं. [ग्लह्, ग्रह् वा+'अक्षेषु ग्लहः' अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते, तत्र यत् पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते] अक्षक्रीडासु पणः; 'दाँव' इति भाषा। 'पाञ्चालस्य द्रुपदस्यात्मजामिमां सभामध्ये यो व्यदेवीद् ग्लहेषु'—इति महाभारते (२।६७।६)। ७५९

ग्लानिः स्त्री. [ग्लायति अनेनास्मिन् वा। ग्लै+'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति नि] बलहीनता; 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत!'–इति भगवद्गीतायाम् (४।७)। रोगः; 'देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्वेदक्लमग्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति'—इति भागवते (५।२४।१३)। ६०१

घ

घटः पुं. [घटते मृदादिसंघातैः जलादिग्रहणाय। घट्+पचाद्यच्] कलसः; 'यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम्। स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत्'—इति मनुः (८।३१९)। समाधिभेदः (घटस्थवारिवत् निश्चलत्वात्तथात्वम्); कुम्भकम्; इभशिरः (आकृतिसादृश्यात्तथात्वम्); कूटकुटः; कुम्भराशिः; 'सिंहे वा यदि गोघटे गतनरः सर्वार्थसिद्धिं लभेत्'—इति समयप्रदीपः। द्रोणपरिमाणम्; 'चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशोनल्वणोर्मलः। उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञितः'—इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये। 'कंसश्चतुर्गुणो द्रोणः अर्मणोनल्वणं च तत्। स एव कलशः ख्यातो घट उन्मानमेवच'—इति चरके। योगावस्थाभेदः; 'आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च। निष्पत्तिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम्'—इति हठयोगप्रदीपिकायाम् (४।६९)। ३१६

घटना स्त्री. [घट्+णिच्+युच् टाप् च] संघातीकरणं; समूहीकरणम्; 'करिणां घटना घटा'—इत्यमरः। योजना; मेलनम्; 'अघटनघटनापटीयसी माया'—इति मायालक्षणम्। 'शक्तिः काप्यपरीक्षितास्ति महतां स्वैरं दविष्ठान्यहो, यन्माहात्म्यवशेन यान्ति घटनां कार्याणि नियंन्त्रणम्'—इति राजतरङ्गिण्याम्। २२१

घटयोनिः पुं. [घटः कुम्भः योनिः कारणम् उत्पत्तिस्थानं यस्य] अगस्त्यमुनिः; कुम्भसम्भवः; लोपामुद्रापतिः। ४१३

घटा स्त्री. [घट्+भावे षित्वादङ ततष्टाप्] करिणां घटना; हस्तिनां युद्धादावेकत्र संघातीकरणम्; 'तुरुष्कतुरगव्राताः क्षुब्धस्याब्धेरिवोर्मयः। तद्गजेन्द्रघटा वेलावनेषु दलशो ययुः'—इति कथासरित्सागरे (१९।१०९)। घटनं; (७९८) गोष्ठी; सभा; समूहः; 'यदगारघटाट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापयाः'—इति श्रीहर्षः। २२१

घटीयन्त्रम् क्ली. [घटीनां यन्त्रम्] कूपाज्जलोत्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः; जलोत्तोलनार्था चक्रारूढा घटीमाला; उद्घाटनम्, उद्घाटकः; 'तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः'—इति मार्कण्डेयपुराणे (१२। २०)। [घटी क्षुद्रघटस्तदधस्तनार्द्धाकारं यन्त्रम्। यद्वा घटयाः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम् कालपरिमाणज्ञापको यन्त्रविशेषः; 'घड़ी'—इति भाषा। ६८५

घण्टिका स्त्री. [घण्टा+अल्पार्थे कन् ततष्टापि अत इत्वं, घण्टिका क्षुद्रघण्टा तद्वत् आकृतिरस्त्यस्याः। अर्श आदित्वादच्] क्षुद्रघण्टा; लम्बिका; तालूर्ध्वसूक्ष्मजिह्वा; गलरोगविशेषः; 'तिलपिच्छिलगौल्यादिसेवनातिद्रवादपि। नवोदकेन कफजो जायते घण्टिकागदः'—इति हारीते। ५६०

घनः पुं. [घनति दीप्यते इति। घन् दीप्तौ+अच्] मेघः; 'ततः स्नेहाद्धरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकनम्। भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् घनान्'—इति महाभारते (१।१३७।२४)। शरीरम् (५१०); ओघः (६८६); दार्ढ्यं; विस्तारः; [हन्यते वध्यतेऽनेन। हन्+'मूर्तौ घनः'—इति अप् घनादेशश्च]

लोहमुद्गरः; 'धनुरपास्य सबाणधि शङ्करः प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः'—इति भारविः (१८।१)। कफः; अभ्रकं; सजातीयाङ्कत्रयस्य पूरणम्; 'समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः स्थाप्यो घनोऽन्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः। आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्गस्त्र्यन्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्वे'—इति लीलावती। वेदपाठविशेषः; 'जटामुक्तां विपर्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः।' ५८

घनः त्रि. [हन्यते इति, हन्+अप् घनादेशश्च] निविडः; निरन्तरः; सान्द्रः; 'स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम्। तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः'—इति रघुवंशे (८।९१)। दृढः; 'यच्चकार विवरं शिलाघने ताडकोरसि स रामसायकः'—इति रघुवंशे (११।१८)। पूर्णः 'किंस्विदापूर्यते व्योम जलधाराघनैर्घनैः'—इति महाभारते (१।१३६।२८)। सम्पुटः; निरवकाशः;' किं गाण्डीवस्फुरदुरुघनास्फालनक्रूरपाणिर्नासील्लीलानटनविलसन् मेखली सव्यसाची'—इति पञ्चतन्त्रे (३।२३६)। क्ली. [हन्यते ताडयते यत् इति। हन्+'मूर्तौ घनः' इति अप् घनादेशश्च] कांस्यतालादिकं वाद्यं; कांस्यतालः; 'करताल' इति भाषा। मध्यमनृत्यं; लौहः; त्वचम्। ७१७

घनरसः पुं. [घनः सान्द्रो रसः, घनस्य मेघस्य रसो वा] जलं; कर्पूरं; पीलुपर्णी; सम्यक् सिद्धरसः; सान्द्रनिर्यासः; [घनो रसो यस्य] मोरटः; जले क्लीवलिङ्गोऽपि, यथा—'घनरसमन्धं क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्'—इति रत्नकोषे। ६४८

घनसारः पुं. [घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभ्रः सारो यस्य] कर्पूरम्; 'पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धास्ता एवमार्द्रवसनाः सह संविशेयुः'—इति सुश्रुते। 'दिक्कान्ताघनसारचन्दनरसासाराः श्रयन्तां मनः।' [घनो निविडः सारो यस्य] दक्षिणावर्तपारदः; वृक्षभेदः; [घनस्य मेघस्य सारः] जलम्। ५४५

घनाघनः पुं. [हन्तीति, हन्+पचाद्यच्, 'हन्तेर्घश्च' इति द्वित्वम्, आक् चाभ्यासस्य] इन्द्रः; वर्षुकमेघः; 'अम्भोजानि घनाघनव्यवहितोऽप्युल्लाघयत्यंशुमान् दूरस्थोऽपि पयोधरोऽतिशिशिरस्पर्शं करोत्यातपम्'— इति राजतरङ्गिण्याम् (४।३६५)। घातुकमत्तहस्ती; अन्योन्यघट्टनम्। ८२६

घनोपलः पुं. [घनस्य मेघस्य उपलः] करका; 'ओला' इति भाषा। ५९

घर्मः पुं. [घरति क्षरति स्वेदः अङ्गादनेनेति। घृ क्षरणे+'घर्मः इति करणे मन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] आतपः; [घरति क्षरति शरीरादिनेति, घृ+ मन्] श्रमवारि; अङ्गजलं; निदाघः; स्वेदः; सिप्रः; स्रवणं; ग्रीष्मः; ऊष्माः; 'सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च। चन्दनानि परार्घ्याणि स्रजः सकमलोत्पलाः। तालवृन्तानिलाहारांस्तथाशीतगृहाणि च। घर्मकले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च'—इति सुश्रुते। ४०

घस्मरः त्रि. [घस्+'सृघस्यदः क्मरच्' इति क्मरच्] अद्मरः; भक्षकः; 'गौर्यो बृहत्यो निर्ह्रीका भद्रिकाः कम्बलावृताः। घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुमः'—इति महाभारते (८।४०।३९)। ३५०

घस्रः पुं. [घसति भक्षयति अन्धकारम्। घस्+रक्] दिनम्; 'रात्रिघस्रौ सुप्तिबोधावुन्मीलननिमीलने। तूष्णीम्भावमनोराज्य इव सृष्टिलयाविमौ'—इति पञ्चदश्याम् (६।१८५)। हिंस्रे त्रि.। क्ली. कुङ्कुमम्। १०६

घाटः पुं. [घटते सङ्गच्छते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः। घट्+करणे घञ्] घाटा; [घाटा अस्यास्तीति, 'अर्श आदित्वादच्] घाटाविशिष्टे त्रि.। ५२५

घाटा स्त्री. [घाटा विद्यतेऽस्मिन् इति घाटः; ततः टाप्] ग्रीवापश्चाद्भागः; अवटुः; कृकाटिका; शिरःपश्चात्सन्धिः; घाटः; कृकाटी; घाटिका; 'दोषास्तु दुष्टास्त्रय एवमन्यां सम्पीड्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम्'—इति सुश्रुते। ५२५

घातकः त्रि. [हन्तीति, हन् ण्वुल्। णिति तान्तादेशे कुत्वम्] हननकर्ता; 'गौरीमाधवयोर्भर्ता राधिका शिवसन्निधौ। इन्दुः कुमुदहन्ता च सूर्यः कमलघातकः'—इति विदग्धमुखमण्डनम्। 'संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः'—इति मनुः (५।५१)। ३७२

घातनम् क्ली. [हन्+णिच्+भावे ल्युट्] हननं; वधः; यज्ञार्थं पशुवधः; 'पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना'—इति महाभारते (२।४४।४०)। त्रि. [हन्ति मारयतीति, हन्+स्वार्थणिजन्तात् कर्तरि ल्यु] वधकर्ता। ४७७

घातनस्थानम् क्ली. — वधस्थानम्। ५९५

घातुकः त्रि. [हन्ति· इति, हन्+'लषपतपदस्थाभूवृष-हनकमगमशॄभ्य उकञ्'—इति उकञ्] हिंस्रः; क्रूरः; 'ततः किशोरा म्रियन्ते वत्सांश्च घातुको वृकः'—इति अथर्ववेदे (१२।४।७)। ३७२

घासः पुं. [अद्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः। अदो घस्+कर्मणि घञ्] गवाद्यदनीयतृणविशेषः; यवसं; यवसः; जवसः; यवासम्; पञ्चतन्त्रे (४।५३)। १९१

घासिः पुं. [घसति भक्षयति हव्यमिति। घस्+'जनि-घसिभ्यामिण्' इति इण्] घासः; अग्निः; 'यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु' —इति ऋग्वेदे (१।१६२।१४)। १९१

घुटिकः पुं. [घुट्+ठन्] गुल्फः; घुटिः; घुटः; चरण-ग्रन्थिः; घुण्टः; घुण्टकः। ५१५

घुटिका स्त्री. [घुटिक+टाप्] गुल्फः; घुटी; चरण-ग्रन्थिः; घुण्टः; घुण्टकः। ५१५

घुण्टकः पुं [घुण्ट+स्वार्थे कन्] गुल्फः। ५१५

घुसृणम् क्ली. [घष्यते, स्तूयते इति भावः। घुष्+बाहु-लकाद् ऋणक्। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा घुंष्यते कान्तिविशिष्टं क्रियते शरीरमनेन। घुषि अलङ्करणे+ ऋणक्]कुङ्कुमम्; 'घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना' —इति काशीखण्डे (२९।५७)। 'चन्दनं घुसृणोपेतं मृगनाभिसमायुतम्। न चोष्णं न च वा शीतं वर्षाकाले तदिष्यते'—इति भावप्रकाशे। ६१९

घृणा स्त्री. [घ्रियते सिच्यते हृदयमनया। घृ सेके+ बाहुलकाद् नक्, स्त्रियां टाप्। दयारसेन हि हृदयं सिक्त-मिवार्द्रं भवतीति तथात्वम्] करुणा; 'मन्दमस्यन्निषु-लतां घृणया मुनिरेष वः। प्रणुदत्यागतावज्ञं जघनेषु पशूनिव'—इति किरातार्जुनीये (१५।१३)। [घ्रियते आच्छाद्यते गुणादिकमनयेति] (८००) जुगुप्सा; अर्तनम्; ऋतीया; ह्री; हृणीया; रीज्या; हृणिया; ह्लिणीया, ह्लणीया; 'तां विलोक्य वनितावधे घृणां पत्रिणा सह मुमोच राघवः'–रघुवंशे (११।१७)। ७२४

घृणिः पु. [जघर्ति दीप्यते इति। घृ+'घृणिपृश्नि-पार्ष्णिचूर्णिभूर्णि' इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः] किरणः; सूर्यः; [घरति सिञ्चति, घृ सेके+नि, गुणाभावश्च] जलम्; [जघर्ति दीप्यते] दीप्ति-शालिनि त्रि.। 'तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौ-कसः'—इति भागवते (७।२।७)। ३८

घृतः पुं.– क्ली. [जघर्ति क्षरतीति, घृ+'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' इति क्त] पक्वनवनीतम्; आज्यं; हविः; सर्पिः; पवित्रं; नवनीतकम्; अमृतम्; अभिघारः; होम्यम्; आयुः; तैजसम्; आजम्। 'घृतोऽस्त्री चाजमाज्यं च सर्पिः स्यादमृतं हविः'—इति जटाधरः। 'स्मृतिबुद्ध्यग्नि-शुक्रौजःकफमेदोविवर्द्धनम्। वातपित्तविषोन्मादशोषा-लक्ष्मीज्वरापहम्। सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः। सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत्। मदापस्मार-मूर्च्छायिशोफोन्मादगरज्वरान्। योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति'—इति चरके। 'पुराणं तिमिरश्वास-पीनसज्वरकासनुत्। मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मार-नाशनम्। एकादशशतं चैव वत्सरानुषितं घृतम्। रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम्। पेयं महा-घृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः। बल्यं पवित्रं मेध्यं च विशेषात्तिमिरापहम्। सर्वभूतहरं चैव घृतमेतत् प्रशस्यते'—इति सुश्रुते। क्ली. सलिलं; जलं; त्रि. [जघर्ति दीप्यते, घरति सिञ्चतीति वा] दीप्तः; सेचकः। २७५

घृताची स्त्री. [घृतेन अमृतेन अञ्चति तृप्तिं गच्छतीति। घृत+अञ्च+क्विप्, नलोपे स्त्रियां ङीप्। सर्वथा मनुष्याहारवर्जितानां देवजातीनां ह्यमृतमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसिद्धम्] अप्सरोविशेषः; 'घृताची-प्रमुखा ब्रह्मन् ननृतुश्चाप्सरोगणाः'—इति विष्णु-पुराणे। गायत्रीस्वरूपा महादेवी; 'घनारिमण्डला घूर्णा घृताची घनवेगिनी'—इति देवीभागवते (१२। ६।४६)। ८८।

घृष्टिः पुं. [घर्षतीति, घृष्+कर्तरि क्तिच्] शूकरः; स्त्री. [घृष्यतेऽसौ, घृष्+कर्मणि क्तिच्] वाराही (कन्दः); [घृष्+भावे क्तिन्] घर्षणं; स्पर्द्धा; अप-राजिता। २२६

घोटकः पुं.– स्त्री. [घोटते, गत्वा प्रत्यागच्छतीति। घुट् परिवर्तने, ण्वुल्] पशुविशेषः; पीतिः; तुरगः; तुरङ्गः; अश्वः; तुरङ्गमः; वाजी; वाहः; अर्वा; गन्धर्वः; हयः; सैन्धवः; सप्तिः; घोटः; पीती; पीथिः; तार्क्ष्यः; हरिः; वीतीः; मुद्गभोजी; वाराट;

जवनः; जितवः; जवी; वाहनश्रेष्ठः; श्रीभ्राता; अमृतसोदरः; मुद्गभुक्; शालिहोत्रः; लक्ष्मीपुत्रः; प्रकीर्णकः; वातायनः; श्रीपुत्रः; चामरीः; हेषी; शालिहोत्री; मरुद्रथः; वाजस्कन्धः; हरिद्राक्तः; एकशफः; किन्धी; ललामं; विमानकः; अत्यः; वह्निः; दधिक्रा; दधिक्रावा; एतग्वः; एतशः; पैद्वः; दौर्गहः; उच्चैःश्रवसः; आशुः; व्रध्नः; अरुषः; मांश्चत्वः; अव्ययः; श्येनासः; सुपर्णाः; पतङ्गाः; नरः; ह्वार्याणाम्; हंसास्यः; 'घोड़ा' इति भाषा। ४३६।

घोणा स्त्री. [घोणते गृह्णाति वस्तुगन्धम्। घुण्+अच् टाप् च। घोणतेऽनया इति करणे घञ् वा] अश्वनासिका; प्रोथः; 'नासाच्छिद्राक्षिमध्ये तु घोणाख्यः समुदाहृतः। घोणापार्श्वगतौ गण्डौ क्षीरिके च ततः परम्'—इति अश्ववैद्यके (२।७)। नासा (५२१); दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम्'—इति महाभारते (१।१५६।३३)। ४४१

घोरम् त्रि. [घोरयति भयानकरसनिमित्तीभवतीति। घुर्+अच्। यद्वा हन्ति विनाशयति रुद्ररूपेण इति। 'हन्तेरच् घुरच्' इति अच् धातोर्घुरादेशश्च] भयानकम्; 'बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्क्षयात्। संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान्'—इति मनुः (१२।५४)। पुं. शिवः; क्ली. [हन्यते वध्यतेऽनेनेति] विषम्। ७०५

घोषः पुं. [घोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन्। घुषिर् विशब्दने+'हलश्च' इति घञ्] ध्वनिः; [घुष्+भावे घञ्] 'तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्यघोषैः प्रहर्षितः। संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः'—इति मनुः (७।२२५)। आभीरपल्ली (२६१); 'हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्। नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम्।' [घोषिति शब्दायते इति, घुष्+कर्तरि अच्] गोपालः; घोषकलता; मेघशब्दः; मशकः; वर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्नविशेषः; 'संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम्। घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः'—इति शिक्षायाम्। कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः; 'वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूषणौ। घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती'—इति कुलदीपिका। क्ली. [घोषति शब्दायते इति, घुष्+अच्] कांस्यम्। १३८

घोषवती स्त्री. [घोषो विद्यतेऽस्याः। घोष+मतुप्, मस्य वः। स्त्रियां ङीप्] वीणा; 'स बभूव शनै राजा सुखेष्वेकान्ततत्परः। सदा सिषेवे मृगयां वीणां घोषवतीं च ताम्।' दत्तां वासुकिना पूर्वं नक्तंदिनमवादयत्'—इति कथासरित्सागरे (११।३)। 'अङ्के घोषवती तस्य कण्ठे गीतश्रुतिस्तथा'—इति कथासरित्सागरे (१२।३२)। शब्दविशिष्टे त्रि.। 'त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः'—इति महाभारते (१।२५।११)। ९६

घ्राणम् क्ली. [जिघ्रत्यनेनेति, घ्रा+करणे ल्युट्। यद्वा घ्रा+क्त, 'नुदविदोन्दत्राघ्रेति' निष्ठातस्य नो वा] नासिका; 'घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः पानभूमिरचनाः प्रियासखः'—इति रघुवंशे (१९।११)। [घ्रा+भावे ल्युट्] आघ्राणम्; 'आलिलिङ्ग मुहुर्घ्राणं मूर्ध्नि तस्य चकार ह'—इति देवीभागवते (१।१४।२४)। घ्राते त्रि.। घ्रातः; शिङ्घितः। ५२१

च

चकितम् त्रि. [चक् भ्रान्तौ+क्त] भीतम्; 'दत्त्वा दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽवगुण्ठनं कृत्वा। चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभिः'—इति कलाविलासे (२।८)। क्ली. [भावे क्त] भयम् (३५४); नायिकालङ्कारविशेषः; यथा साहित्यदर्पणे (३।१२१) 'कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः।' 'प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत्'—इत्युज्ज्वलनीलमणिः। स्त्री. छन्दोविशेषः; यथा छन्दोमञ्जर्याम्—'भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता।' ३३४

चकोरः पुं.– स्त्री. [चकते चन्द्रकिरणैः तृप्यतीति। चक् तृप्तौ+'कठिचकिभ्यामोरन्' इति ओरन्] पक्षिविशेषः; चन्द्रिकापायी; कौमुदीजीवनः; चकोरकः; चकोरपक्षी; 'चाटकं शीतलं रुच्यं वृष्यं कापिञ्जलामिषम्। तद्वच्चकोरजं मांसं वृष्यं च बलपुष्टिदम्। वातश्लेष्माधिको ज्ञेयः शीतलः शुक्रवर्द्धनः। अश्मरीं हन्ति विशदो बलकृन्मांसलक्षणः। चकोरः शुकशारी च समदोषा गुणागुणैः। धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि। चटकानां च यानि स्युरण्डानि च

हितानि च। रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च। मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च'–इति हारीते। २५४

चक्रः पुं. [करोति अस्फुटशब्दम्। कृ+बाहुलकात् क, ततो निपातनाद् द्वित्वे साधुः] चक्रवाकपक्षी; क्ली. [क्रियतेऽनेनेति, कृ+घञर्थे क, कृञादीनामिति द्वित्वञ्च] रथाङ्गम् (४४७); 'पहिया' इति भाषा। 'यथाह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्। तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति'—इति याज्ञवल्क्ये (१।३५१)। सैन्यम् (४५७); अस्त्रविशेषः (४७६); 'आधोरणानां गजसन्निपाते शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः'—इति रघुवंशे (७।४६)। (६७१) जलावर्तः; पुटभेदः; समूहः; (६८७); व्रजः; राष्ट्रं; दम्भविशेषः; कुम्भकारोपकरणम्; 'मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम्। करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः'—इति याज्ञवल्क्यः (३।१४६)। भगवतः सुदर्शनचक्रम्; 'ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम्। चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा'—इति महाभारते (१।१९।६)। २४४

चक्रधारा स्त्री.— प्रधिः; नेमिः; 'पहिया का किनारा' इति भाषा। ४४७

चक्रमर्दकः पुं. [चक्रं दद्रुरोगविशेषं मृद्नातीति। मृद्+ण्वुल्] चक्रमर्दः; क्षुपविशेषः; एडगजः; अडगजः; गजाख्यः; मेषाह्वयः; एडहस्ती; व्यावर्तकः; चक्रगजः; चक्री; पुन्नाटः; पुन्नाडः; विमर्दकः; दद्रुघ्नः; तर्वटः; चक्राह्वः; शुकनाशनः; दृढबीजः; प्रपुन्नाडः; खर्जघ्नः; पद्माटः; उरणाख्यः; प्रपुन्नडः; प्रपनाडः; उरणाक्षः। [स्त्रियां तु कपि अत इत्वं च] राजमातृविशेषः; 'ललितादित्यभूर्भर्तुर्वल्लभा चक्रमर्दिका।' ६१९

चक्रवर्ती [न्] पुं. [चक्रं पद्माकारशुभचिह्नं करे वर्तते यस्य। वृत्+णिनि। यद्वा चक्रं पृथ्वीचक्रं तेन वर्तते इति। वृत्+णिनि] समुद्रपरिवृतायाः सर्वभूमेरीश्वरः; सार्वभौमः; 'जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव। पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि'—इति शाकुन्तले १ अङ्के। वास्तूकं; श्रेष्ठः; 'वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती'—इति गीतगोविन्दे। 'चारणचक्रवर्ती नर्तकश्रेष्ठः'-इति तट्टीकायां चैतन्यदासः। यद्वा 'पद्मावती महालक्ष्मीः राधा तस्याश्चरणचारणे परिचर्यायां यच्चक्रं मण्डलं तत्र वर्तते' इति व्युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्रदायिविशेषः। ४२२

चक्रवाकः पुं.– स्त्री. [चक्रइत्याख्यया उच्यतेऽसौ। वच्+कर्मणि घञ्, ततो 'न्यङ्क्वादीनाञ्च' इति कुत्वम्] पक्षिविशेषः; कोकः; चक्रः; रथाङ्गाह्वयनामकः; भूरिप्रेमा; द्वन्द्वचारी; सहायः; कान्तः; कामी; रात्रिविश्लेषगामी; रामावक्षोजोपमः; कामुकः। 'चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः'–इति चरकः। २४४

चक्रवालम् क्ली. [चक्रमिव वाडते वेष्टयतीति। वाड्+अच्, डस्य लत्वम्] मण्डलाकारेण परिणतं समूहमात्रं; मण्डलाकारो दिक्समूहः; मण्डलम्; 'हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भजतां कुतोऽभयम्'—इति भागवते (५।१८।१४)। पुं. [चक्रेण चक्राकारेण वलते लोकालोकौ परिवेष्टय विराजते इत्यर्थः। वल+बाहुलकात् ण। अस्य पर्वतस्य लोकालोकपरिवेष्टनकारितया विराजमानत्वात्तथात्वम्] लोकालोकपर्वतः; मनुष्यादीनां मण्डलाकारेण स्थितिः; 'एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः। शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी'—इति हरिवंशे (७६।३५)। ६८७

चक्राङ्गः पुं.– स्त्री. [चक्रेण चक्राकारेण अङ्गति गच्छतीति। अङ्ग+अच्] हंसः; 'इदमूचुः स्म चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः'—इति महाभारते (८।४१।२१)। रथः [चक्रमङ्गमस्येति]; चक्रवाकः; 'कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्राम्यकुक्कुटम्'—इति मनुः (५।१२)। २५१

चक्री [न्] पुं. [चक्रं फणा अस्त्यस्य इति] सर्पः; सूचकः; अजः; तैलिकभेदः; चक्रवर्ती; चक्रमर्दः; तिनिशः; व्यालनखः; काकः; खरः; [चक्रं घटादिनिर्माणकरणयन्त्रविशेषः, सोऽस्त्यस्य इति] कुलालः; 'स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य। चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं चक्री'—इति आर्यासप्तशत्याम् (५९२)। [चक्रं सुदर्शनास्त्रं मनस्तत्त्वात्मकमिति यावत्, अस्यास्तीति। चक्र+इनि] विष्णुः; 'अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्जितशासन.'—इति महाभारते (१३।१४९।११०)। [चक्रं ग्रामसमूहः अधिकारितयास्त्यस्य इति। इनि] ग्रामजालिकः; [चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य] चक्रवाकः; चक्रविशिष्टे

त्रि.। चक्रयुक्तरथादियानारूढः; 'चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः'—इति मनुः (२।१३८)। 'चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। ६४०

चक्रीवान् [त्] पुं.-स्त्री. ['आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवदिति' चक्रशब्दस्य चक्रीभावः, ततो निपातनात् साधुः] गर्दभः; माघे (५।८)। राजविशेषः। २८०

चक्षणम् क्ली. [चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्यपानेन सह वा। चक्ष्+ल्युट्। यद्वा चष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति, चष्+ल्युट्, निपातनात् कान्तागमश्च] मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम्; [चक्ष्+भावे ल्युट्] कथनं; दर्शनम्; 'स्तृणीत वर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः। यत्रामृतस्य चक्षणम्'—इति ऋग्वेदे (१।१३।५)। ३२८

चक्षाः [स्] क्ली.—दर्शनम्; 'इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद्दिवि। वि गोभिरद्रिमैरयत्'—इति ऋग्वेदे (१।७।३) पुं. बृहस्पतिः; उपाध्यायः। ८१०

चक्षुः [स्] क्ली. [चष्टे पश्यत्यनेनेति। चक्ष्+'चक्षेः शिच्च' इति उसि, शित्वेनानार्धधातुकत्वात् ख्याञादेशाभावः] दर्शनेन्द्रियम्; लोचनं; नयनं; नेत्रम्; ईक्षणम्; अक्षि; दृक्; दृष्टिः; अम्बकं; दर्शनं; तपनं; विलोचनं; दृशा; वीक्षणं; प्रेक्षणं; दैवदीपः; देवदीपः; दृशिः; दृशी। 'पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना। चक्षुः परहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना'—इति कर्मलोचने। ज्योतिः (८ १०); मेषशृङ्गीवृक्षः। ५१९

चक्षुष्यः त्रि. [चक्षुषे हितः। चक्षुष्+यत्] प्रियदर्शनः; 'धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम्। अभूत् सर्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्लभवर्द्धनः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (३।४९५)। चक्षुजः; 'चक्षुष्यः खलु महताम्परैरलङ्घ्यः'—इति माघे (८।५७)। 'चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽक्षिजश्च'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। चक्षुर्हितः; 'दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्धनः'—इति सुश्रुते। क्ली. [चक्षुषे लोचनाय हितं, चक्षुस्+'शरीरावयवाद् यत्' इति यत्] प्रपौण्डरीकम्; 'प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रुपुष्पपुण्डरी'—इति वैद्यकरत्नमाला। सौवीराञ्जनं; खर्परीतुत्थम्; पुं. केतकवृक्षः; पुण्डरीकवृक्षः; शोभाञ्जनवृक्षः; रसाञ्जनम्। ३६७

चञ्चरीकः पुं. [चरतिं पुनः पुनरिति। 'पर्फरीकादयश्च' इति यङ्लुगन्तेन साधुः] भ्रमरः; द्विरेफः; अलिः। २५५

चञ्चलम् त्रि. [चञ्चं गतिं लातीति। ला+क] अस्थिरं; चलनं; कम्पनं; कम्प्रं; चलं; लोलं; चलाचलं; तरलं; पारिप्लवं; परिप्लवं; चपलं; चटुलम्। 'एवं वत्सान् पालयन्तौ शोभमानौ महावनम्। चूर्णयन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चञ्चलौ'—इति हरिवंशे (६४।७)। पुं. वायुः। ६९५

चञ्चुः स्त्री. [चञ्चति प्राप्नोति गृह्णाति भक्ष्यमनया। बाहुलकादु] पक्षिणामोष्ठः; त्रोटिः; चञ्चूः; त्रोटी; चञ्चुका; सृपाटिका; 'चोंच', इति भाषा। 'भ्रातश्चातक! पातकं किमपि ते सम्यङ्न जानीमहे। यत्तेऽस्मिन्न पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्राः पयोबिन्दवः'—इति चातकाष्टके। पत्रशाकविशेषः; विजला; चञ्चूः; कलभीः; चीरपत्रिका; चञ्चुरः; चञ्चुपत्रः; सुशाकः; क्षेत्रसम्भवः; 'चिञ्चश्चञ्चुश्चिञ्चुकी च दीर्घपत्रा स तिक्तिका। चञ्चुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा'—इति भावप्रकाशः। २४०

चञ्चूः स्त्री. [चञ्चुः 'ऊङुतः' इत्यस्य 'अप्राणि जातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम्' इति वार्तिकोक्तया ऊङ्] चञ्चुः; चञ्चुका; त्रोटिः; पक्षिणामोष्ठः। २४०

चटकः पुं. [चटति भिनत्ति धान्यादिकं चञ्चुपुटेनेति। चट्भेदे+'नन्दि ग्रहीति' पचादित्वादच्, ततः स्वार्थे कन्] पक्षिविशेषः; कलविङ्कः; चित्रपृष्ठः; गृहनीडः; वृषायणः; कामुकः; नीलकण्ठकः; कालकण्ठकः; कामचारी; कलाविकलः। 'चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम्। गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम्'—इति वाग्भटे। 'चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्धनाः। सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च'—इति चरकः। 'गौरैया' इति भाषा २४३

चटका स्त्री. [चटक+टाप्] चटकपत्नी; [चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्यम्। स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः। तत्र टाबन्तात् तद्धिते लुप्ते 'लुक् तद्धितलुकि' इति टापो लुकि पुनष्टाप् स च जाति लक्षणङीपो बाधकः] चटकस्त्र्यपत्यं; पिप्पलीमूलं; श्यामापक्षी। २५३

चटिका स्त्री. [चटति भिनत्ति धान्यादिकं स्वचञ्चु-

पुटनेति] चटका; [चटति भिनत्ति रोगादिकं नाशयति, चट्+बाहुलकाद् इकन्] पिप्पलीमूलम्। २५३

चटुः पुं. [चटति शोकसन्तापादिकं भिनत्तीति। चट् भेदे+'मृगय्वादयश्च' इति कु] प्रियवाक्यं, प्रियभाषणे क्लीबलिङ्गोऽपि; 'छायां निजस्त्रीचटुलालसानां मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम्'—इति माघे (४।६)। उदरं; व्रतिनामासनभेदः। १४६

चटुलः त्रि. [चटतीति, चट्+बाहुलकादुलच्। यद्वा चटु+'सिध्मादिभ्यश्च' इति मत्वर्थे लच्] चञ्चलः; 'त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि'—इति रघुवंशे (९।५८)। सुन्दरः। ६९५

चण्डः त्रि. [चण्डते रुष्टो भवतीति। चडि+पचाद्यच्] तीक्ष्णताविशिष्टः; 'दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम्'—इति महाभारते। (१।३२।२३)। अत्यन्तकोपनः। पुं. [चणति चणयति वा, अम्लरसं ददातीत्यर्थः। चण्+'ञमन्ताड्डः' इति ड] तिन्तिडीवृक्षः; [चण्डते कुप्यतीति। चडि+अच्] यमकिङ्करः; दैत्यविशेषः; कार्तिकेयः; 'शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः'—इति महाभारते (३।२३१।४)। ४०

चण्डा स्त्री. [चम् चण् वा+ड, चडि+अच् वा, ततष्टाप्] दुर्गा; चण्डवती; अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः; चण्डनायिका; 'चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाप्यतिचण्डिका'—इति देवीपुराणे। 'उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका। चण्डा चण्डवती चैव चामुण्डा चण्डिका तथा। आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम्। चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्मकामार्थमोक्षदाम्'—इति दुर्गाध्यानम्। १६

चण्डातकम् क्ली.–पुं. [चण्डां स्त्रियम् अतति सततं गच्छति प्राप्नोति। चण्डा+अत्+ण्वुल्] अर्द्धोरुकं; वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्यन्तं वासः। ५४७

चण्डालः पुं. [चण्डते कुप्यतीति। चडि कोपे+'पतिचण्डिभ्यामालञ्' इत्यालञ्। यद्वा चण्डं विकटं अलम् अलङ्कारो यस्य] वर्णसङ्करजातिविशेषः; प्लवः; मातङ्गः; दिवाकीर्तिः; जनङ्गमः; निषादः; श्वपचः; अन्तेवासी; चाण्डालः; पुक्कसः; जलङ्गमः; निशादः; श्वपक्; पुक्कशः; पुक्कषः; क्रूरकर्मा। [स्त्रियां ङीष्] तन्त्रोक्तशक्तिविशेषः। ५९८, ८१४

चण्डिलः पुं. [चण्डते कोपयुक्तो भवतीति। चडि कोपे+इलच्। चण्ड+अस्त्यर्थे इलच वा] नापितः; रुद्रः; वास्तूकम्। ५८९

चण्डी स्त्री. [चण्डि+'बह्वादिभ्यश्च' इति वा ङीष्] दुर्गा; चण्डिः; चण्डा; चण्डिका; 'चण्डीमामन्त्रये द्विद्वान् नात्र षष्ठी पुरस्क्रिया'—इति तिथितत्त्वे। हिंस्रा; कोपना; 'सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत् संश्रुतौ वरौ'—इति रघुवंशे (१२।५)। छन्दोविशेषः; 'नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी'—इति छन्दोमञ्जर्याम्। १६

चतुःशालम् क्ली.–स्त्री. [चतसृणां शालानां समाहारः] परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयं; चतुःशालकम्; 'तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम्'—इति महाभारते (१।१४५।८)। २९२

चतुरः त्रि. [चत्यते याच्यते इति। चत्+'मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्' इत्युरच्] कार्यक्षमः; निरालस्यः; दक्षः; पेसलः; पटुः; सूत्थानम्; उष्णः; पेशलः; पेषलः; निपुणः; 'चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्वत्र मुह्यति'—इति देवीभागवते (१।१७।४४)। उपभोगक्षमः; 'त्यजत मानमलं बत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः'—इति रघुवंशे (९।४७) 'चतुरम् उपभोगक्षमम्' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। नेत्रगोचरः; पुं. चक्रगण्डुः; हस्तिशाला। ३३५

चतुर्भुजः पुं. [चत्वारो भुजा यस्य] विष्णुः; 'विष्णुं प्रबोधयाम्यद्य शेषे सुप्तं जनार्दनम्। चतुर्भुजं महावीर्यं दुःखहा स भविष्यति'—इति देवीभागवते (१।७।५)। वटिकौषधविशेषः; 'चतुर्भुजो रसो नाम महेशेन प्रकाशितः। क्रमेण शीलितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा'—इति वैद्यकम्। स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्तिः; 'चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चरितप्रदा।' त्रि. चतुर्भुजविशिष्टः; 'तदा शान्ता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा। शङ्खचक्रगदापद्मवरायुधवरा शिवा'—इति देवीभागवते (१।१५।५६)। २२

चतुर्वक्त्रः पुं. [चत्वारि वक्त्राणि अस्य, वस्तुतस्तु चत्वारो वेदा एव वक्त्राणि मुखानीवास्य] चतुर्मुखः; ब्रह्मा। ७

चतुर्विधम् त्रि. [चतस्रः विधाः प्रकारा यस्य] भेद-

चतुष्टयवत्; चतुष्प्रकारकम्, यथा—चतुर्विधम् आयुधम्, चतुर्विधं वस्त्रम्, चतुर्विधं वाद्यम्। ४६२,५४८

चतुष्पथम् क्ली. [चतुर्णां पथां समाहारः। 'तद्धितार्थेति' समासे 'ऋक्पूरब्धू' रित्य, 'इदुदुपधस्येति' षत्वम्। यद्वा चत्वारः पन्थानो यत्र इति] एकत्र मिलितपथचतुष्टयं; शृङ्गाटकं; 'चौराहा' इति भाषा। 'मृदङ्गान् दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम्। प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्'—इति मनुः (४।३९)। २८९

चत्वरम् क्ली. [चत्यते स्वीक्रियते इति। चत्+'कृगॄशॄवृचतिभ्यः ष्वरच्' इति ष्वरच्] अङ्गनं; प्राङ्गणं; कुट्टिमं; स्थण्डिलं; होमार्थपरिष्कृता भूमिः। 'चबूतरा' —इति भाषा। चतसृणां रथ्यानां सङ्गमः; 'अनुरथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव। बलं बभूव राजेन्द्र! प्रभूतगजवाजिमत्'—इति महाभारते (३।१५।२०)। नानाजनपदेभ्यः समागतानामकिञ्चनानां वासस्थानम्; 'कृत्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहित्वा जलकुम्भिकाम्। अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः'—इति कथासरित्सागरे (६।४१)। ८१७

चन्दनः पुं.–क्ली. [चन्दयति आह्लादयति। चदि आह्लादे+णिच्+ल्यु] वृक्षविशेषः; गन्धसारः; मलयजः; भद्रश्रीः; श्रीखण्डं; महार्हं; श्वेतचन्दनं; गोशीर्षं; तिलपर्णं; मङ्गल्यं; मलयोद्भवं; गन्धराजं; सुगन्धं; सर्पावासं; शीतलं; गन्धाढ्यं; भोगिवल्लभं; पावनं; शीतगन्धः; तैलपर्णिकः; चन्द्रद्युतिः; भद्रश्रियं; हितं; हिमं; पटीरः; वर्णकः; भद्राश्रयः; सेव्यः; रौहिणः; ग्राम्यः; पीतसारः। 'स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम्। ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते'—इति भावप्रकाशः। वानरविशेषः; स्त्री. [चन्द्यते आह्लाद्यते अस्या अनया वा टाप्] भद्रकाली। ५४४

चन्द्रः पुं. ['चन्दयति आह्लादयति, चन्दति दीप्यति इति वा चन्द्+'स्फायितञ्चीति' रक्] देवताविशेषः; हिमांशुः; चन्द्रमाः; इन्दुः; कुमुदबान्धवः; विधुः; सुधांशुः; शुभ्रांशुः; ओषधीशः; निशापतिः; अब्जः; जैवातृकः; सोमः; ग्लौः; मृगाङ्कः; कलानिधिः; द्विजराजः; शशधरः; नक्षत्रेशः; क्षपाकरः; दोषाकरः; निशीथिनीनाथः; शर्वरीशः; एणाङ्कः; शीतरश्मिः; समुद्रनवनीतः; सारसः; श्वेतवाहनः; नक्षत्रनेमिः; उडुपः; सुधासूतिः; तिथिप्रणीः; अमितिः; चन्दिरः; चित्राटीरः; पक्षधरः; अजः; नभश्चमसः; राजा; रोहिणीशः; अत्रिनेत्रजः; पक्षजः; सिन्धुजन्मा; दशाश्वः; हरचूडामणिः; माः; तारापीडः; निशामणिः; मृगलाञ्छनः; दर्शविपत्; छायामृगधरः; ग्रहनेमिः; दाक्षायणीपतिः; लक्ष्मीसहजः; सुधाकरः; सुधाधारः; शीतभानुः। तमोहरः; तुषारकिरणः; हरिः; हिमद्युतिः; द्विजपतिः; विश्वप्सा; अमृतदीधितिः; हरिणाङ्कः; रोहिणीपतिः; सिन्धुनन्दनः; तमोनुत्; एणतिलकः; कुमुदेशः; क्षीरोदनन्दनः; कान्तः; कलावान्; सिप्रः; यामिनीपतिः; मृगपिप्लुः; सुधानिधिः; तुङ्गी; पक्षजन्मा; चन्दः; अब्धिनवनीतकः; पीयूषमहाः; शीतमरीचिः; शीतलः; त्रिनेत्रचूडामणिः; अत्रिनेत्रभूः; सुधाङ्गः; परिज्ञाः; वलक्षगुः; तुङ्गीपतिः; यज्वनाम्पतिः; पर्वधिः; क्लेदुः; जयन्तः; तपसः; खचमसः; विकसः; दशवाजी; श्वेतवाजी; अमृतसूः; कौमुदीपतिः; कुमुदिनीपतिः; भूपतिः; दक्षजापतिः; ओषधीपति; कलाभृत्; शशभृत्; एणभृत्; अत्रिदृग्जः; निशारत्नम्; निशाकरः; अमृतः; श्वेतद्युतिः। क्ली. स्वर्णम् (१७३); 'उतनः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृणवच्चन्द्ररथः'—इति ऋग्वेदे (१।१४१।१२)। कर्पूरं; जलं; काम्पिल्लः; द्वीपविशेषः; विसर्गः; कमनीयः; मेचकः; बर्हचन्द्रक; रक्तरजतं; शोणमुक्ताफलं; योगोक्तेडा नाडी; 'बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्'—इति हठयोगप्रदीपिकायाम्। 'चन्द्रेण चन्द्रनाडचडया'—इति तट्टीका। भ्रूमध्यभागस्थसोममण्डलम्; 'चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी'—इति हठयोगप्रदीपिकायाम्। 'चन्द्रात् भ्रुवोरन्तर्वामभागस्थात् सोमात्'—इति तट्टीका। आह्लादजनकद्रव्ये त्रि.। ४२

चन्द्रम् क्ली. [चन्दति दीप्यते इति, चदि+रक्] स्वर्णं; चक्रं; वृत्तविशेषः; 'द्विजवरगणयुगमुपधाय परिकलय कर, मथनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि वितर। फणिनृपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति शृणुत, सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतनुत'—इति वृत्तग्रन्थे। १७३

चन्द्रकः पुं. [चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति। चन्द्र+

कं+क] वर्हनेत्रं; मेचकः; 'मोरपंख का चाँद' इति भाषा। 'चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयितकेशम्' —इति गीतगोविन्दे (२।३)। नखः; मत्स्यविशेषः; चलत्पूर्णिमा; चन्द्रचञ्चला; चन्द्रिका; मण्डलम्; 'यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः'—इति माघे (५।४०)। 'चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्महानदीनाम्'—इति मल्लिनाथः। [चन्द्रशब्दात् स्वार्थे के] चन्द्रश्च। २४२

चन्द्रदाराः पुं. [चन्द्रस्य दाराः पत्न्यः] अश्विन्यादिनक्षत्राणि [बहुवचनः]। ५१

चन्द्रमाः [स्] पुं. [चन्द्रमानन्दं मिमीते, यद्वा चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति परिमातीति। चन्द्र+मा+'चन्द्रे मो डित्' इति असि स च डित्। चन्द्रं रजतम् अमृतं च, तदिव मीयते, चन्द्र इति वा मीयते] चन्द्रः; 'एकोऽपि कोऽपि सेव्यो यः क्षीणं क्षीणं पुनर्नवम्। अनुद्विग्नः करोत्येव सूर्यश्चन्द्रमसं यथा'—इति पञ्चतन्त्रे (३।६८)। ४२

चन्द्रशाला स्त्री. [चन्द्रेण शालते शोभते इति। चन्द्र+शाल्+अच् ततष्टाप्। चन्द्र इव शालते श्लाघते इति, उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम्] प्रासादोपरिगृहं; शिरोगृहं; चन्द्रशालिका; वलभी; कूटागारम्; 'तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः। वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति'—इति रघुवंशे (१३।४०)। ३०४

चन्द्रहासः पुं. [चन्द्रस्येव शुक्लो हासो दीप्तिर्यस्य] खड्गः; रावणखड्गः। ४७२

चन्द्रातपः पुं. [चन्द्र इव आतपति शीतलं करोति छायादानेन। चन्द्र+आ+तप्+अच्। चन्द्रस्य आतपः रश्मिः] ज्योत्स्ना; चन्द्रिका; चन्दिमा; कौमुदी; 'चन्द्रातपमिव रसतामुपेतम्'—इति कादम्बर्याम्। आच्छादनविशेषः; उल्लोचः; वितानं; चन्द्रा; 'चँदोवा' इति भाषा। ४४

चन्द्रिका स्त्री. [चन्द्र आश्रयत्वेनास्त्यस्याः। 'अत इनिठनौ' इति ठन्] ज्योत्स्ना, चन्द्रिमा, कौमुदी, चन्द्रातपः; 'अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहां मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम्'—इति रघुवंशे (१९।३९)। स्थूलैला; चन्द्रकमत्स्यः; चन्द्रभागानदी; कर्णस्फोटा; मल्लिका; श्वेतकण्टकारी; मेथिका; सूक्ष्मैला; चन्द्रशूरं; पीठस्थदेवीविशेषः; 'सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका' —इति देवीभागवते (७।३०।६७)। छन्दोविशेषः; 'ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्तुभिः'—इति छन्दोमञ्जरी। वासपुष्पा; 'चन्द्रिका चर्महन्त्री च पशुमेहनकारिका। नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा'—इति भावप्रकाशः। ४४

चन्द्रोदयः पुं. [चन्द्रस्य उदयः। चन्द्रस्य वस्त्रखण्डादिरचितचन्द्राकृतेरातपो यत्र] चन्द्रातपः; वितानम्; 'चँदोवा' इति भाषा। आकाशे चन्द्रस्य प्रकाशः; औषधविशेषः; मकरध्वजाख्यरससिन्दूरम्; 'वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः। गृहेषु रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद् दुर्लभः'—इति सारकौमुदी। ३१०

चपलः त्रि. [चोपति मन्दं मन्दं गच्छति। चुप्+ कल धातोरुकारस्याकारादेशश्च] तरलः; चञ्चलः; 'विचरति परितः कृष्णे राधायां रागचपलनयनायाम्। दशदिग्वेधविशुद्धं विशिखिं विदधाति विषमेषुः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (५३०)। दोषमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्ता; चिकुरः; विकलः। ६९५

चपलम् क्ली. [चपं सान्त्वनां लाति प्राप्नोतीति। ला+'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क] शीघ्रं; क्षणिकं; पुं. पारदः; 'पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः। चपलः शिववीर्यं च रसः सूतः शिवाह्वयः'—इति भावप्रकाशः। मीनः; चोरकः, प्रस्तरविशेषः; क्षवः; मूषिकविशेषः; 'पूर्वमुक्ताःशुक्रविषा मूषिका ये समासतः। नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान्। कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा'—इति सुश्रुते। 'चपलेन भवेच्छर्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया। स भद्रकाष्ठां सजटां क्षौद्रेण त्रिफलां लिहेत्'—इति च सुश्रुते। ६९७

चपला स्त्री. [चपल+टाप्] विद्युत्; तडित्; सौदामिनी; चञ्चला; 'किं पुत्रि! गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि। अनुभव चपलाविलासितगर्जितदेशान्तरभ्रान्तीः।' लक्ष्मीः; 'निलयः श्रियः सततमेतदिति प्रथितं यदेव जलजन्म तया। दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः'—इति माघे (९।१६)। 'चपला चापलवती स्त्री कमला च'—इति तट्टीकायां

मल्लिनाथः। पुंश्चली; पिप्पली; 'पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा । उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला'—इति भावप्रकाशः। जिह्वा; विजया; मदिरा; आर्याच्छन्दोविशेषः; 'उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः । चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन'—इति वृत्तरत्नाकरे। ६०

चमूः स्त्री. [चमति भक्षयति शत्रून् नाशयतीत्यर्थः । चम्+कृषिचमितनीति ऊ] सेनामात्रम्; 'पश्यैतां पाण्डुपुत्राणाम् आचार्य! महतीं चमूम्'–इति भगवद्गीतायाम्। सेनाविशेषः; तत्र ७२९ हस्तिनः, ७२९ रथाः, २१८७ अश्वाः, ३६४५ पदातयः=समुदायेन ७२९० द्विशतनवत्यधिकसप्तसहस्रम्। ४५७

चयः पुं. [चीयते इति, चि+'एरच्' इति कर्मणि अच्] समूहः; 'चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा'—इति माघे (१।३)। वप्रं; प्राकारादिमूलबद्धं; यदुपरि प्राकारो निरूप्यते सः; समाहृतिः; प्राकारः; 'शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना'–इति महाभारते (३।१६०।३७)। पीठं; दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमादिषु प्रकारविशेषः; 'चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः । समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययम्'—इति शार्ङ्गधरः। शोथः; 'कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्मोकभस्मभिः । चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम्'—इति वैद्यके। ६८६

चरः पुं. [चरति स्वपरराष्ट्रस्य शुभाशुभज्ञानाय भ्राम्यतीति। चर्+अच्] राष्ट्रादेः शुभाशुभादिज्ञानार्थं सगोपनं नियुक्तः राजपुरुषः। परतत्त्वज्ञानार्थं भ्रमणकर्ता; यथार्हवर्णः; प्रणिधिः; अपसर्पः; चारः; स्पशः; गूढपुरुषः; अपसर्पकः; प्रतिष्कः; प्रतिष्कसः; गुप्तगतिः; मन्त्रगूढः; हितप्रणीः; उदस्थितः; भिक्षुवणिगादिवेशेन नित्यस्थायी; पञ्चस्वदेशपरदेशभ्रमणशीलः; 'विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगतः । राजा चरैर्जगत् सर्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतैः'—इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः। अक्षद्यूतभेदः; भौमः; चलः; खञ्जनपक्षी; कपर्दकः; मेषकर्कटतुलामकरलग्नानि; 'अस्थिरविभूतिमित्रं चलमटनं स्खलितनियममपि चरभे' इति दीपिका। 'चरलग्ने चरांशे वा स्थापनं च विसर्जनम्, –इति तिथितत्त्वे। जङ्गमे त्रि.। 'तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च'—इति मनुः (७।१५)। 'चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया। लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते। चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्षसंविधिः । जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये। गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः'–इति चरके। ४२५

चरणम् पुं.–क्ली. [चरतीति, चर्+ल्यु, चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा] अधमाङ्गं; पादः; पत्; अङ्घ्रिः; अंह्रिः; विक्रमः; पदः; आक्रमः; क्रमणः; चलनः; क्रमः; पदं; पात्। 'अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य च्छेदयेत् प्रथमे ग्रहे। द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति'—इति मनुः (९।२७७')। श्लोकचतुर्थभागः; 'शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः'—इति वृत्तरत्नाकरे। बहुवृचादिशाखा; 'न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च। अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत्'—इति पञ्चतन्त्रे (४।३)। 'सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह'—इति महाभाष्यवचनम्। मूलं; गोत्रम्। ५११

चरणाभरणम् क्ली. [चरणस्य पादस्य आभरणं भूषणम्] नूपुरः। ५६१

चरणायुधः पुं. [चरण एवायुधम् अस्त्रविशेषो यस्य] कुक्कुटः; 'कुक्कुटः कृकवाकुः स्यात् कलयश्चरणायुधः। ताम्रचूडस्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डिकः'— इति इति भावप्रकाशः। चरणास्त्रे त्रि.। 'तुण्डपक्षप्रहारेण जटायुश्चरणायुधः'—इति रामायणे। २४७

चरमः त्रि. [चरतीति, 'चरेश्च' इति अमच्] अन्तः; अन्तिमः, पश्चिमः; 'उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत्'—इति मनुः (२।१९४)। ७०७

चरितम् क्ली. [चर्+भावे+क्त] चरित्रम्; 'कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः। राज्ञाञ्चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम्'—इति भागवते (१०।१।१)। त्रि. आचरितम्; 'श्रुत्वा पूर्वं काव्यबीजं देवर्षेर्नारदादृषिः। लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं चरितव्रतः'—इति रामायणे (१।३।१)। ३९६

चरित्रम् क्ली. [चर्+'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' इति इत्र] स्वभावः; चरितं; चारित्रं; चरीत्रम्; 'अचिन्त्यं शीलगुप्तानां चरित्रं कुलयोषिताम्'—इति कथा-

सरित्सागरे। ३९६

चरुः पुं. [चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं, चर्यते भक्ष्यते अग्न्यादिभिर्देवैरिति वा, चरति होमादिकमस्मादित्येके। चर्+'भृमृशीति' उ] हव्यान्नपाकभाण्डं; हव्यान्नम् (४१६); 'ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत्'—इति शारदातिलके। ३१४

चर्चा स्त्री. [चर्च्यते विचार्यते वेदवेदान्तादिशास्त्रैरसौ इति। चर्च्+णिच्+अङ] दुर्गा; [भावे अङ] लेपनम् (५४०); 'मृगमदकृतचर्चा पीतकौशेयवासाः'—इति छन्दोमञ्जरी। चिन्ता (७९४); चार्चिक्यं; विचारणा; गायत्रीरूपा महाशक्तिः; 'ज्ञानधातुमयी चर्चा चर्चिता चारुहासिनी'—इति देवीभागवते (१२।६।४६)। १७

चर्मम् क्ली. [चर्म साधनतयास्त्यस्य। अच्] अजिनं; त्वक्; असृग्धरा; फलकः; 'स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा। वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले'—इति मनुः (७।१९२)। 'ढाल' इति भाषा। ६३०

चर्म [न्] क्ली. [चर्+'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन्] त्वक्; असृग्धरा; कृत्तिः; अजिनं; देहचर्म; रक्ताधारः; रोमभूमिः; शरीरावरणम्; असृग्वरा; 'निर्भिन्नास्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत्'—इति भागवते (३।६।१६)। इन्द्रियविशेषः; शरीरावरकं शस्त्रं; फलकः; फलं; फरं; चर्मं; 'ढाल' इति भाषा। 'शरीरावरकं शस्त्रं चर्म इत्यभिधीयते। तत्पुनर्द्विविधं काष्ठचर्मसम्भवभेदतः'—इति युक्तिकल्पतरौ। 'चक्षूंषि चर्मन् शतचन्द्र छादय'—इति नारायणवर्म। ब्रह्मचारिधार्यकृष्णसारचर्म; 'कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः'—इति मनुः (२।४१)। ६३०

चर्मकृत् पुं. [चर्म करोति, चर्मघटितं पादुकादिकमुत्पादयतीत्यर्थः। चर्म+कृ+क्विप्] चर्मकारः; पादूकृत्; पादुकृत्; चर्मार; चर्मरुः; पादुकाकारः; कुरटः; 'चमार, मोची' इत्यादि भाषा। 'चर्मकृत् कोऽपि न प्रादात् कुटीं क्षेत्रोपयोगिनीम्'—इति राजतरङ्गिण्याम्। ५९६

चर्मदण्डः पुं. [चर्मभिश्चर्मणा वा निर्मितो दण्डः] कशा; 'चाबुक' इति भाषा। 'चर्मदण्डाहतो विप्रः शशापातिरुषा च तम्'—इति शान्तिपर्वणि। ४४२

चर्मप्रसेवकः पुं. [चर्मणा प्रसीव्यते इति। षिवु तन्तुसन्ताने+'संज्ञायाम्' इति कर्मणि ण्वुल्, बाहुलकाद् वुन् वा] भस्त्रा; चर्मप्रसेविका; दृतिः। ७६४

चर्मप्रसेविका स्त्री. [चर्मप्रसेवक+टाप् अत इत्वञ्च] अग्निसन्दीपनार्थं चर्मनिर्मितयन्त्रं; भस्त्रा; 'भाथी' 'धौंकनी' इति भाषा। ७६४

चलन्नवाभ्रमाला स्त्री. [चलन्ती या नवानाम् अभ्राणां माला] मेघमाला; कादम्बिनी; नवजलदचञ्चल पङ्क्तिः। ५९

चलाचलः त्रि. [चलतीति, चल+अच्, 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमिति द्वित्वे अभ्यासस्य आगागमश्च] चञ्चलः; 'जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम्'—इति किरातार्जुनीये (११।३०)। पुं. काकः। ६९५

चषकः पुं.– क्ली. [चषति भक्षयति पिबत्यनेनेत्यर्थः। चष्+'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' इति क्वुन्] गल्वर्कः; सरकः; अनुतर्षणं; मद्यपानपात्रम्; 'यत्पानपात्रं भूपानां तज्ज्ञेयं चषकं बुधैः'—इति युक्तिकल्पतरौ। सुरापात्रं; मधु; मद्यप्रभेदः। ३२७

चाटुः पुं – क्ली. [चटति मनस्तोषामोदं वाक्येनेति। चट्+'दृसनीति' ञुण्] प्रियवाक्यं; चटुः; प्रियप्रायं; मिथ्याप्रियवाक्यम्; 'प्रथमसमागमलज्जितया पटुचाटुशतैरनुकूलम्'—इति गीतगोविन्दे (२।१२)। चाटूक्त्यादौ त्रि.। 'उपनिन्ये च संगृह्य पुटकैश्चाटुसीत्कृतैः'—इति राजतरङ्गिण्याम्। १४६

चाण्डालः पुं. [चण्डति कुप्यति सततमिति। 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' इति आलञ्। यद्वा चण्डाल एवेति, 'प्रज्ञादिभ्योऽण्'] चण्डालः; 'न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः'—इति मनुः (४।७९)। कर्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डालत्वम्—'आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः। एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः'—इति महाभारते (१२।७५)। ५९८

चातकः पुं. [चतते याचते जलमम्बुदमिति। चत् याचने+ण्वुल्] पक्षिविशेषः; स्तोककः; सारङ्गः; मेघजीवनः; तोककः; शारङ्गः; 'वामश्चायं नुदति मधुरं चातकस्ते सगर्वः'—इति मेघदूते (९)। २४८

चान्द्रमसायनः पुं. [चन्द्रमसोऽपत्यं पुमान्। चन्द्रमस्+फक्] बुधग्रहः; चान्द्रिः। ४६

चान्द्रमसायनिः पुं. ['तिकादिभ्यः फिञ्' इति फिञ्] बुधग्रहः; चान्द्रमसायनः; सौम्यः। ४६

चापः पुं.– क्ली. [चपस्य वंशविशेषस्य विकारः। 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' इत्यण्] धनुः; 'क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् सममिवोद्ययुः'—इति रघुवंशे (१२।४७)। वृत्तक्षेत्रार्द्धम्; 'दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापं कोदण्डखण्डं खलु तूर्यगोलम्'—इति सिद्धान्तशिरोमणौ। नवमराशिः; 'चापगते गृह्णीयात् कुङ्कुमशङ्खप्रवालकाचानि'—इति बृहत्संहितायाम्। ४६४

चामरम् पुं.– क्ली. [चमरी मृगविशेषस्तस्या इदम्। चमरी+अण्] चमरीपुच्छलोमनिर्मितव्यजनं; प्रकीर्णकं; चमरं; चामरा; चामरी; बालव्यजनं; रोम गुच्छकम्; 'गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो रतिः सुभृत्येषु च यस्य भूपतेः। चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकां सितातपत्राभरणां नृपश्रियम्'—इति पञ्चतन्त्रे (३।२६६)। ४२३

चामीकरम् क्ली. [चमीकरः रत्नाकरविशेषः, तत्र भवमित्यण्] स्वर्णम्; 'ददृशुर्मुनयो देवा देवर्षिगणसेवितम्। शुद्धचामीकरप्रख्यं सर्वाभरणभूषितम्'—इति शिवपुराणे (२।१३)। धुस्तूरः। १७४

चामुण्डा स्त्री. [महासंग्रामे चण्डमुण्डाख्यौ द्वौ शुम्भनिशुम्भसेनाध्यक्षौ अनया शक्त्या निहतौ, अतः परितुष्टया भगवत्या कौशिक्या अस्याश्चामुण्डेति सञ्ज्ञा कृता] दुर्गा; मातृकाभेदः; चर्चिका; चर्ममुण्डा; मार्जारकर्णिका; कर्णमोटी; महागन्धा; भैरवी; कपालिनी; 'यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता। चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवि! भविष्यसि'—इति चण्डीपाठे। १७

चारः पुं. [चर्यते भक्ष्यते कोपद्वेषादिवशादिति। चर+कमणि घञ्, चरति वा] अवसर्पः; पियालवृक्षः; गतिः; बन्धः; कारागारं; गूढपूरुषः; चरः; 'नृपो निहन्याच्चारेण परराष्ट्रं विचक्षणः'—इति युक्तिकल्पतरौ। कापटिकपुरुषादयः; 'उपगृह्यास्पदश्चैव चारान् सम्यग्विधाय च' इति मनुः (७।१८४) 'चारांश्च कापटिकादीन्' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। प्रचारः; 'निवृत्तचारः सहसा गतो रविः प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता'—इति रामायणे (२।६६।२६)। 'निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः, प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमःप्रचारा'—इति तट्टीकायां रामानुजः। वाणिज्यादिव्यवहारः; 'भृत्यवाणिज्यचारञ्च पुत्रैः सेवेत च द्विजान्।' सञ्चारः; प्रवृत्तिः; 'न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्मणा।' 'चारेण रजःसञ्चारेण' इति टीकाकृन्नीलकण्ठः। क्ली. कृत्रिमविषम्। ४२५

चारणः पुं. [चारयति प्रचारयति नृत्यगीतादिविद्यां तज्जन्यकीर्तिं वा। चर्+णिच्+ल्यु] नटविशेषः; कुशीलवः; 'चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः। रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः'–इति मनुः (१२।४४) 'चारणा नटादयः'–इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। गन्धर्वविशेषः; 'गन्धर्वाणां ततो लोकः परतः शतयोजनात्। देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुतिपाठकाः'—इति पाद्मे पातालखण्डम्। देवयोनिविशेषः; 'गन्धर्वविद्याधरचारणाप्सरःस्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्यः'—इति भागवते (४।१६।१२)। चारपुरुषः; 'अन्तर्बहिश्च भूतानां पश्यन् कर्माणि चारणः। उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनाम्'—इति भागवते (४।१६।१२)। ५९२

चारभटः पुं. [चारेषु चरेषु भटः। यद्वा चारे बुद्धिकौशलादिप्रचारे भटः] वीरः; 'कश्चुम्बति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि। चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम्'—इति भर्तृहरिः (१।९१)। ३५४

चारित्रम् क्ली. [चरित्रमेव इति, स्वार्थे अण्] चरित्रम्; 'कुलाक्रोशकरं लोके धिक्! ते चारित्रमीदृशम्'—इति रामायणे (३।५९।९)। मरुद्गणानामन्यतमः; 'जयोनञ्चाद्भुतिञ्चैव चारित्रं बहुपन्नगम्'—इति हरिवंशे (१९६।५४)। [चरतीति, 'चरेर्वृत्ते' इति णित्रम्] वृत्तान्तम्। ३९६

चारुः त्रि. [चरति देवेषु गुरुत्वेन, चरति चित्ते इति वा। चर्+दृसनिजनिचरीति' ञुण्] मनोज्ञः; 'इति चटुलचाटुपटुचारुमुरवैरिणो राधिकामधिवचनजातम्'— इति गीतगोविन्दे (१०।९)। पुं. बृहस्पतिः; श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भसम्भवपुत्राणामन्यतमः; 'चारुञ्च बलिनां श्रेष्ठं सुताञ्चानन्तवीर्यः'—इति हरिवंशे (११७।३९)।

चाषः पुं. [चाषयति भक्षयति कणादिकमिति । चष्+स्वार्थे णिच्+अच् । यद्वा चष्यते भक्ष्यतेऽसौ मांसाशिभिरिति । चष्+कर्मणि घञ्] स्वर्णचातकः; नीलकण्ठः, किकीदिविः; नीलाङ्गः; पुण्यदर्शनः । २४७

चासः पुं. [चाष+पृषोदरादित्वेन सत्वम्] चाषपक्षी; इक्षुः । २४७

चिकित्सकः पुं. [चिकित्सति रोगमपनयतीति । कित्+'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इति स्वार्थे सन्+ण्वुल्] चिकित्साकर्ता; रोगहारी; अगदङ्कारः; भिषक्; वैद्यः; 'चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः'—इति मनुः (९।२८४) । तस्य लक्षणं चाणक्ये—'आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वेषां प्रियदर्शनः । आर्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ।' ६१२

चिकित्सा स्त्री. [चिकित्सनमिति, कित् व्याधिप्रतीकारे+'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्', ततः अप्रत्ययः] रोगप्रतीकारः; रुक्प्रतिक्रिया; उपचारः; उपचर्या; निग्रहः; वेदनानिष्ठा; क्रिया; उपक्रमः; शमः; चिकित्सितं; प्रतीकारः; भिषग्जितं; रोगप्रतिकारः; 'आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा मता'—इति वैद्यके । ६१२

चिकुरः पुं. [चि इत्यव्यक्तशब्दं कुरतीति । कुर् शब्दे+'इगुपधज्ञेति' क] केशः; 'चिकुरनिचये यत्कौटिल्यं विलोचनयोश्च या'–इति राजतरङ्गिण्याम् (८।३६७) । सर्पः; अयं हि ऐरावतकुलजातस्य सुमुखस्य पिता; 'एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ! न चिरात् वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः'—इति महाभारते (५।१०३।२४) । पर्वतः; पक्षिभेदः; वृक्षविशेषः; गृहबभ्रुः; तरलः; त्रि. चपलः । [निपातनाद्दीर्घत्वे चिकूरः इत्यपि ।] ५३०

चिता स्त्री. [चीयते श्मशानाग्निरस्यां, यद्वा चीयते उच्चीयतेऽसौ प्रेतस्य परलोकशर्मणे इति । चि+अधिकरणे वा कर्मणि क्त, ततष्टाप्] शवदाहाधारचुल्ली; चित्या; काष्ठमठी; चैत्यं; चिताचूडकं; चित्यं; चितिः; 'चिताग्नेरुद्वहन्नाज्जं पक्षाभ्यां तत्प्रवर्तते'—इति महाभारते (३।२१९।१७) । संहतिः । ६३८

चित्तम् क्ली. [चेतत्यनेनेति, चित्+करणे क्त] मनः; अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः; 'यत्तत् सत्त्वगुणं स्वच्छं स्वान्तं भगवतः पदम् । यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम्'—इति भागवते । ५३४

चित्यम् क्ली. [चीयते इति, चि+'चित्याग्निचित्ये च' इति कर्मणि य, निपातनात्तुगागमे साधुः । यद्वा क्यप् प्रत्यये पिति तुगागमः] चिता; चित्या; चैत्यं; चितिः; चिताचूडकं; काष्ठमठी । ६३८

चित्या स्त्री. [चीयतेऽग्निरस्यां प्रेतस्य । चि+य, निपातनात् साधुः, क्यप् वा] चिता; चित्यम् । ६३८

चित्रम् क्ली. [चित्र्यते इति, चित्र+कर्मणि अप् । यद्वा चीयते इति, 'अमिचिमिशमिभ्यः क्त्रः' । इति क्त्र] कर्बुरवर्णः; 'निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा'—इति माघे (१।८) । तद्युक्ते त्रि. । अद्भुतम् (७४५); 'चित्रं संक्रीडमानास्ताः क्रीडनैर्विविधैस्तथा'—इति रामायणे (१।१०) । तिलकम्; आलेख्यम्; 'उत्तमाधमभावेन वर्तन्ते पटचित्रवत्'—इति पञ्चदश्याम् (६।५) । अलङ्कारविशेषः; 'तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ।' अष्टिसंज्ञकषोडशाक्षरावृत्तिच्छन्दोभेदः; 'चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयम्' इति छन्दोमञ्जर्याम् । 'विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्ट,वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग !, त्वां सदैव वासुदेव! पुण्यलभ्यपाद! देव! वन्यपुष्पचित्रकेश! संस्मरामि गोपवेश !' आकाशः; कुष्ठविशेषः; आश्चर्यान्वितः; त्रि. । 'चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः'—इति महाभारते (१।१।३) । **पुं.** [चित्रयति पापपुण्ये विचार्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः । चित्र+णिच्+अच् : यद्वा चीयन्ते उपचीयन्ते प्रेतलोका येन] यमविशेषः; 'वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः'—इति तिथ्यादितत्त्वे । सर्पविशेषः; 'कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान्'—इति महाभारते (२।९।८) । एरण्डवृक्षः; अशोकवृक्षः; चित्रकवृक्षः; धृतराष्ट्रपुत्रभेदः; 'चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः'—इति महाभारते (१।११७।४) । ७४१

चित्रकम् क्ली. [चित्र+स्वार्थे कन्, यद्वा चित्रमिव कायति । चित्र+कै+क] तिलकं; वृक्षविशषः; 'त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी'— इति गारुडे १८७ अध्याये । पुं. व्याघ्रः; व्याघ्रभेदः; चित्रकायः; उपव्याघ्रः; मृगान्तकः; शूरः; क्षुद्रशार्दूलः; चित्रव्याघ्रः; 'चीता' इति भाषा । वृक्ष-

विशेषः; अग्निः; शार्दूलः; चित्रः; पाचीकटुः; शिखी; कृशानुः; दहनः; व्यालः; ज्योतिष्कः; पालकः; अनलः; दारुणः; वह्निः; पावकः; शम्बरः; पाची; द्वीपी; चित्राङ्गः। 'चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः। रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोथार्शःकृमिकासनुत्। वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शःश्लेष्मपित्तहृत्। विचित्रं चैत्रकं शाकं काशमर्दविमर्दितम्। तप्ततैले सबाह्लीके पाचितं तत्रसम्भृतम्—इति शब्दार्थचिन्तामणिः। ओषधिविशेषः; 'पूतिकश्चित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः'—इति सुश्रुते। एरण्डवृक्षः; [चित्र+ष्वुन्] चित्रकारः; मुचुकुन्दः; 'मुचुकुन्दः क्षत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः'—इति भावप्रकाशः। ५४१

चित्रकायः पुं. [चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य] व्याघ्रः; चित्रव्याघ्रः। २२६

चित्रकृत् पुं. [चित्रं नानावर्णं करोतीति। कृ+क्विप्] चित्रकरः; चित्रकारः; रङ्गाजीवः; रङ्गजीवकः; वर्णी; वर्णाटः; वर्णसङ्करजातिविशेषः [चित्रमालेख्यं करोतीति]; तिनिशवृक्षः। ५९१

चित्रपुङ्खः पुं. [चित्रः पुङ्खो यस्य] शरः; बाणः। ४६६

चित्रभानुः पुं. [चित्रा नानावर्णा भानवो रश्मयो यस्य] सूर्यः; अग्निः (६२); 'चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो!'—इति महाभारते (२।३१।४२)। चित्रकवृक्षः; अर्कवृक्षः; भैरवः; संवत्सरविशेषः; 'श्रेष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्वं यच्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम्'—इति बृहत्संहितायाम् (८।३५)। ३७

चित्रशिखण्डी [न्] पुं. [चित्रः शिखण्डः शिखा अस्त्यस्य। 'अत इनिठनौ' इति इनि। बहुत्वे प्रयुज्यते] सप्तर्षयः; 'मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः'—इति भरतः। 'ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः। तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्। वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ। आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्ममनुत्तमम्। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः'—इति महाभारते (१२।३३५।२६-२८)। ५०

चित्रशिखण्डिप्रसूतः पुं. [चित्रशिखण्डिष्वन्यतमेनाङ्गिरसा प्रसूतः जातः] बृहस्पतिः; सुराचार्यः। ४७

चिद्रूपः त्रि. [चित् संज्ञानवत् सहानुभूतिमदिति यावत्, रूपं हृद्भावो यस्य] हृदयालुः; सहृदयः; [चिद् ज्ञानमेव रूपं यस्य] ज्ञानमयः; 'चिद्रूपे परमात्मनीति' योगशास्त्रम्। ३७३

चिन्ता स्त्री. [चिन्तनमिति। चिति चिन्तायाम्+ 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इति अङ] चिन्तना; चिन्तनं; स्मृतिः; आध्यानम्; आध्या; ध्यानं; चिन्तितिः, चिन्तिया; 'चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी। चिता दहति निर्जीवं चिन्ता हि जीवितं तथा।' दर्शनसम्भोगयोः प्रकारभावना; व्यभिचारिभावविशेषः; 'ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्'—इति साहित्यदर्पणे (३।१७०)। ७९४

चिपिटः पुं. [चयतीति, चि+बाहुलकात् पिटच् स च कित्] भक्ष्यद्रव्यविशेषः; पृथुकः; चिपिटकः; चिपुटः; धान्यचमसः; चिपीटकः; 'चिउड़ा' इति भाषा। 'शालयः सतुषा आर्द्रा भ्रष्टा अस्फुटितास्ततः। कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि'—इति भावप्रकाशः। 'शालेया यावनालाद्याश्चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः'—इति राजनिर्घण्टः। [नि नता नासिका विद्यतेऽस्य, 'इनच्पिटच्चिकचि च' इति पिटच् प्रकृतेश्चिरादेशश्च] नतनासिके त्रि.।' 'दिग्वक्त्रं चिपिटं चैव व्यङ्गजं सुरजन्तथा।' 'तुङ्गहीनं च चिपिटं व्यङ्गं चानर्थदर्शनम्'—इति विश्वकर्मप्रकाशे (१३।२,५)। चिपिटाकारमुखादौ; 'वक्रो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः'—इति काशीखण्डे (३७।१४)। 'चिपिटः चिपिटाकाकारः'—इति तट्टीका। ५८५

चिपुटः पुं. [चिपिट+पृषोदरादित्वात् साधुः] चिपिटकः; चिपिटः। ५८५

चिबुकम् क्ली. [चि+मृगय्वादित्वात् कु, बुक्, चिबु+ स्वार्थे कन्, अभिधानात् क्लीबत्वम्] अधराधोभागः; 'उत्तम्य चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः'—इति हठयोगप्रदीपिकायाम् (१।४६)। ५२५, ८७३।

चिरजीवी [न्] पुं. [चिरं जीवतीति। चिरम्+जीव्+ णिनि] काकः; विष्णुः; जीवकवृक्षः; शाल्मलिवृक्षः; 'अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः। कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः। सप्तैतान् संस्मरेत् प्रातः मार्कण्डेयमथाष्टमम्'—इति प्रातःकृत्ये। बहुकाल-

जीविनि त्रि.। 'अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः' —इति रामायणे (२।१।३६)। २४५

चिरञ्जीवी [न्] पुं. [चिरं जीवतीति। चिरम्+जीव्+णिनि] काकः; विष्णुः; जीवकवृक्षः; शाल्मलिवृक्षः; चिरजीविनि त्रि.। २४५

चिरण्टी स्त्री. [चिरात् चिरेण वा अटति पितृगृहादिति। चिर+अट्+अच्, 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्, ततः पृषोदरादित्वात् साधुः] द्वितीयवयाः स्त्री; युवती; स्ववासिनी; ऊढा अनूढा वा पितृगेहस्थिता कन्या; सुवासिनी। ४८४।

चिरम् अव्य. [चि+रमुक्] चिरार्थं; दीर्घकालार्थं; चिराय; चिरस्य; चिररात्राय; चिरात्; चिरेण; 'तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः'—इति रघुवंशे (३।६२)। ८७३

चिररात्रम् क्ली. [चिरा रात्रिरिति। योगविभागाद् अच् समासे] दीर्घकालः; 'चिररात्रोषिताः स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने'—इति महाभारते (१।१६८।३)। ८७३

चिररात्राय अव्य. [चिररात्रं अयते इति। चिरात्र+अय्+'कर्मण्यण्' इत्यण्] दीर्घकालः; 'हविर्यच्चिरत्राय यच्चानन्त्याय कल्पते। पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः'—इति मनुः (३।२६६)। ८७३

चिरस्य अव्य. [चिरमस्यते इति। अस्+यत्, शकन्ध्वादित्वात साधुः] दीर्घकालः; 'चिरस्य खलु कृष्णेन संस्मृतोऽस्मि महात्मना'—इति हरिवंशे (१२६।२३)। ८७३

चिरात् अव्य. [चिरम् अततीति। चिर+अत्+क्विप्] चिरे; दीर्घकालः; 'भो भगिनीसुत ! किमिति चिराद् दृष्टोऽसि'–इति पञ्चतन्त्रे। पुं. [चिरं चिरेण वा अत्ति। अद्+क्विप्] गरुडः। ८७३

चिराय अव्य. [चिरम् अयते। चिर+अय्+अण्] दीर्घकालः; 'पुरा धर्मो वर्तते नेह यावत् तावद् गच्छामः सुरलोकं चिराय'—इति महाभारते। ८७३

चिरेण अव्य. [चिरम्+इन] चिरम्; 'भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव'—इति रघुवंशे (५।६४)। ८७३

चिर्भटी स्त्री. [चिरेण भटतीति,। चिर+भट्+अच्। गौरादित्वाद् ङीष्, पृषोदरादित्वात् साधुः] कर्कटी; 'अहो अविवेकोऽस्मद्भूपतेर्यः पुरीषोत्सर्गमाचरंश्चिभटीभक्षणं करोति'—इति पञ्चतन्त्रे (१।१६७)। २०९

चिलिचिमः पुं. [चिरिं हिंसां चिनोतीति। चिरि+चि+मक्। रस्य लत्वम्] मत्स्यविशेषः; नलमीनः; तलमीनः; चिलीचिमिः; चिलीचिमः; चिलिचीमः; चेलिचीमः; चिलीमः; चिलिमीनकः; चिलिचीमिः; कवलः; विलोटकः; चेङ्गमत्स्यः। ६५८

चिल्लः पुं. [चिल्लति हावभावेन उड्डीयते इति। चिल्ल्+अच्] पक्षिविशेषः; आतायी; शकुनिः; आतापी; खभ्रान्तिः; कण्ठनीडकः; चिरम्भणः; 'चील' इति भाषा। 'गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च। चिल्लश्च चर्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च'—इति विष्णुधर्मोत्तरे। (६०७) [क्लिन्ने चक्षुषी अस्य, 'क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चास्य चक्षुषी' इति चिलादेशो लप्रत्ययश्च] त्रि. क्लिन्ननेत्रयुक्तः; क्लिन्नचक्षुः। २५०

चिवुकम् क्ली. [चीव्+मृगय्वादित्वात् कु, ह्रस्वः, चिवु+स्वार्थे कन्, अभिधानात् क्लीबत्वम्] अधराधोभागः; 'ठोड़ी' इति भाषा। पुं. [चिवुरिव कायतीति। चिवु+कै+क] मुचुकुन्दवृक्षः। ५२५

चिह्नम् क्ली. [चिह्नयतेऽनेनेति। चिह्न लक्षणे+करणे घञ्] कलङ्कः; अङ्कः; लाञ्छनं; लक्ष्म; लक्षणं; लिङ्गं; लक्ष्मणः; अभिज्ञानम्; 'वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः। पादयोररविन्दं च तं वै मेने हरेः कलाम्'—इति भागवते (४।१५।९)। पताका। ४५

चीरम् क्ली. [चिनोति आवृणोति वृक्षं कटिदेशादिकं वा। चि+'शुस्विचिमीनां दीर्घश्च' इति क्रन् दीर्घश्च] वस्त्रम्; वृक्षत्वक्; 'प्रागेव तु महाबुद्धिः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः। पूर्वजस्यानुयात्रार्थं द्रुमचीरैरलङ्कृतः'—इति रामायणे (५।३१।२२)। जीर्णवस्त्रखण्डः; 'चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां, नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन्'—इति भागवते (२।२।५)। गोस्तनः; वस्त्रभेदः; 'चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद् ब्रह्महणो व्रतम्'—इति मनुः (११।१०१)। रेखाभेदः; लेखनभेदः; चूडा; 'मुञ्जवज्जर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः। चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने'—इति महाभारते (३।११।४९)। सीसकम्। ५४८

चीरिल्लिः पुं.—सहामत्स्यः। ६६०

चीरी स्त्री. [चीरि+'कृदिकारादिति' वा ङीष्] झिल्ली; चीरिका; चीलिका; चील्लका; कच्छाटिका। २५६

चुचुकम् क्ली—चुचूकं, चूचुकं, कुचाननं, स्तनवृन्तम्। ३२६

चुण्टा स्त्री. [चुण्ट्यतेऽसाविति। चुण्ट् छेदे+घञ्। मृत्तिकाखननेन जायमानत्वात्तथात्वम्] कूपः। ६८४

चुण्टी स्त्री.—कूपः; उपकूपं; कूपसमीपे स्वल्पजलाधारः। ६८४

चुन्दी स्त्री. [चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थः; नायकादीनिति। चुद्+क। निपातनात् नुमागमः, ततः स्त्रियां ङीप्] कुट्टनी। ४९२

चुम्बकः पुं. [चुम्बति आकर्षति लौहमिति। चुम्ब्+ण्वुल्] कान्तलोहभेदः; कान्तपाषाणः; अयस्कान्तः; लोहकर्षकः; घटस्योर्ध्वविलम्बनं; त्रि. [चुम्बतीति, चुम्ब्+ण्वुल्] चुम्बनपरः; धूर्तः; बहुग्रन्थैकदेशज्ञः; पल्लवग्राहिविद्वान्। १६९

चुरी स्त्री. [चुर्+क, स्त्रियां ङीप्] उपकूपः; कूपसमीस्थाल्पजलाधारः। ६८४

चुल्लः त्रि. [क्लिन्ने चक्षुषी अस्य। 'चुल् चेति' क्लिन्नस्य चुलादेशो लप्रत्ययश्च] क्लिन्नचक्षुर्युक्तः; पुं. क्लिन्नचक्षुः। ६०७

चुल्लिः स्त्री. [चुल्ल्यते प्रज्वाल्यते अग्निरत्र। चुल्ल्+'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्, यद्वा चुद्यते प्रेर्यते अग्निर्यत्र। चुद्+बाहुलकात् लिक्] पाकार्थमग्निस्थानम्; अश्मन्तम्; उद्ध्मानम्; उद्धानम्; अधिश्रयणी; अन्तिका; अस्मन्तम्; उष्मानम्; उद्धारं, चुल्ली, आन्दिका; उद्धानिः। 'चूल्हा' इति भाषा। ३१३

चुल्ली स्त्री. [चुल्लि+'कृदिकारादक्तिनः इति' वा ङीष्] उद्धानं; चिता। ३१३

चूचुकम् क्ली.–पुं. [चूष्यते पीयते इति, चूष पाने+बाहुलकात् उक षस्य चत्वञ्च] चुचुकं; चुचूकं; कुचाननं; स्तनवृन्तम्; 'स्तनौ च विरलौ पीनौ समौ मे मग्नचूचुकौ'—इति रामायणे (६।२३।१३)। ५२६

चुचूकम् क्ली. [चुचुक+पृषोदरादित्वाद् दीर्घः] चुचुकं; कुचाग्रम्। ५२६

चूडा स्त्री. [चोलयति मस्तकाद्युपरि उन्नता भवतीति। चुल् समुच्छ्राये+भिदादित्वादङ ततो दीर्घस्ततो लस्य डत्वे साधुः] मयूरशिखा; (७९९) शिरोमध्यस्थशिखामात्रं; शिखा; केशपाशी; जूटिका; जुटिका; 'शिखा चूडा केशपाशी जूटिका जुटिकेत्यपि। शिरोमध्यबद्धचूडे भवेदेतत्तु पञ्चकम्'—इति शब्दरत्नावल्याम्। वलभी (वडभी); बाहुभूषणम्; अग्रम्; 'अस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति चन्द्रमसि'—इति हितोपदेशे। कूपः; दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः; चूडाकरणम्; 'चूडा कार्या यथाकुलम्'—इति मलमासतत्त्वम्। 'अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा भौमशनीतरे। अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्द्रभादृते' —इति संस्कारतत्त्वधृतज्योतिषवचनम्। शिरोभूषणं; मुकुटकिरीटादिकम्। २४२

चूडामणिः पुं. [चूडा शिरोभूषणं मुकुटकिरीटादिकं तत्र स्थितो मणिः। शाकपार्थिवादित्वात् समासः] शिरोरत्नम्; 'ततश्चूडामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च।' [चूडायामग्रभागे मणिरिव यस्य] काकचिञ्चाफलं; योगविशेषः; स तु ग्रहणकाले एव भवति—'सूर्यग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा। चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम्। अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। शुभाशुभगणनाविशेषः; योग्यतोपाधिविशेषः। ५६४

चूतः पुं. [चूष्यते पीयते इति। चूष्+कर्मणि क्त, पृषोदरादित्वात् षलोपः; रसालत्वादेवास्य तथात्वम्] आम्रवृक्षः; चूतकः; 'परिचुम्बति संविश्य भ्रमरश्चूतमञ्जरीम्। नवसङ्गमसंहृष्टः कामी प्रणयिनीमिव'—इति रामायणे (३।७९।१७)। [चोतति क्षरति शोणितादिकमस्मादिति। चुत् क्षरणे+बाहुलकात् घञर्थे क दीर्घश्च] गुदद्वारं; च्यूतः। १९२

चूतकः पुं. [चूत एव। चूत+स्वार्थे कन्] कूपकः; आम्रः। ६८४

चूर्णः पुं. [चूर्ण्यते सम्पिष्यते इति। चूर्ण+कर्मणि घञ्] क्षोदः; चूर्णं; रजः; 'कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः। अवाकिरञ्छान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः' इति महाभारते (६।११८।३)। 'अभावे शालिचूर्णं वा'

इति सत्यव्रतविधाने। धूलिः; क्षारविशेषः; 'पर्णानि शीर्णवर्णानि सीदन्त्याकर्णलोचने ! चूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने!' क्ली. सम्पेषणेन जातरजः; 'अत्यन्त-शुष्कं यद् द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्। तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता। चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता। चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेद-कृद्भवेत्। लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्वं घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः'—इति भावप्रकाशः। अवीरं; गन्धगुडा; वासयोगः; वासयुक्तिः; गन्धयुक्तिः; पटयुक्तिः; कुङ्कुमादिरजः; 'अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः'—इति रघुवंशे (४।५४)। ४४३

चूलिका स्त्री. [चोलयति सन्निहितचर्ममांसराशिम् उन्नयतीति। चुल्+ण्वुल्+कपि अत इत्वञ्च, पृषो-दरादित्वाद् दीर्घत्वे साधुः] हस्तिकर्णमूलं; गजकर्ण-मूलं; नाटकाङ्गविशेषः। २१७

चूषा स्त्री. [चूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनादृश्यतां नीयते इति। चूष्+घञर्थे क] कक्ष्या; 'तंग' इति भाषा। २२१

चेटः पु. [चेटतीति, चिट् परप्रेष्ये+अच्] दासः; चेटकः; 'एतत्तस्य मुखाच्छ्रुत्वा राजचेटस्य दुर्मनाः।' स तु काव्ये शृङ्गारसहायः; 'शृङ्गारस्य सहाया विटचेटवि-दूषकाद्याः स्युः'—इति साहित्यदर्पणे (३।४६)। ३६५

चेटी स्त्री. [चेट+ङीप्] दासी। ४९२

चेडः पुं. [चेटति परप्रेष्यत्वं करोतीति। चिट्+अच्। टस्य डत्वञ्च] दासः; चेडकः; चेटः; चेटकः। ३६५

चेडी स्त्री. [चेड+ङीप्] दासी। ४९२

चेतः [स्] क्ली. [चेतत्यनेन इति। चित्+करणेऽसुन्] चित्तम्; 'ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत्'—इति पञ्चदश्याम् (१।५४)। ५३४

चेतनः पुं. [चेतति जानाति सर्वम् इति। चित्+कर्तरि ल्यु] प्राणी; 'रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनाधि-तिष्ठते। न दृष्टा चेतनस्तेन प्राणादीनां प्रवर्तकः'—इति शब्दार्थचिन्तामणिः। मनुष्यः; आत्मा, यथा पञ्चदश्याम्–'चेतना चेतनभिदा कूटस्थात्मकृता नहि। किन्तु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यताम्' (६।४५)। [चेतनं चैतन्यं विद्यतेऽस्य इति। 'अर्श आदिभ्योऽच्' इत्यच्] प्राणयुक्ते त्रि.। 'कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चे-तनाचेतनेषु'—इति मेघदूते। १३४

चेलम् क्ली. [चेल्यते विस्तार्यते तन्तुभिरिति चलने+कर्मणि घञ्। यद्वा चिल्यते परिधीय इति। चिल्+कर्मणि घञ्] वस्त्रं; 'चेलचर्मा च त्रिरात्रं स्यादभोजनम्'—इति मनुः (११।१ त्रि. अधमः (३३७)। ५४८

चेष्टा स्त्री. [चेष्ट्+भावे अङ टाप् च] कायिकव्य 'आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्' मनुः (७।६७)। 'प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वाच् चेष्टायाश्च यत्नवान नुमीयते'—इति सिद्धान्तमुक्तावली (५५)।

चैतन्यम् क्ली. [चेतनस्य भावः। ष्यञ्] सञ्ज्ञा; पुं. वङ्गदेशे भगवदवतारविशेषः; चैतन्यदेवः।

चैतन्यम् क्ली. [चेतन एवेति। स्वार्थे भावे वा चेतना; सञ्ज्ञा; 'चैतन्यं परमाणूनां प्रध नेष्यते। ज्ञानक्रिये जगत्कर्त्र्यौ दृश्येते चेतन इति शब्दार्थचिन्तामणिः। 'मनश्चैतन्ययुक्तोऽस स्नायुशिरायुतः। सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्म मानपि'—इति याज्ञवल्क्ये (३।८१)। प्रकृति

चैत्यम् क्ली. पुं. [चित्यस्य इदम्, 'तस्येदम्' बुद्धस्मारकम्; बुद्धाण्डकं; देवायतनम्; यज्ञस्थानं; केचित्तु मुखरहितं देवकुलसदृशं सचित्यमचित्यमपीत्याहुः। मृदा देवकुलम्। मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः'—इति (२।३।१२)। चिता; पुं. [चैत्ये देवायत तिष्ठतीति। चैत्य+अण्] बुद्धः; बिम्बः; उ देवतरुः; देवावासः; करिभः; कुञ्जरः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च'—इति (६।३।४०)। क्षेत्रज्ञः पुरुषः; 'अहंकारस्तयो चैत्यस्ततोऽभवत्—इति भागवते (३।२६।६

चैत्रः पुं. [चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र सः 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' अण्] मासभेदः; मीनराशिस्थरविकः सौ स्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः मधुः; चैत्री; कालादिकः; चैत्रकः; चैत्रमासः; 'चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽ व्रती। करोति नर्तनं भक्त्या वेत्रपाणि मासं वाप्यर्द्धमासं वा दशसप्त दिनानि व

युगं सोऽपि शिवलोके महीयते'—इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम्। क्ली. [चीयन्ते जीवाः स्थानात् स्थानान्तरमनेनेति। चि+बाहुलकात् करणे त्रन्, ततः स्वार्थे अण्] मृतं; देवकुलं; यज्ञस्थानं; 'भीष्मेण धर्मतो राजन्! सर्वतः परिरक्षिते। बभूव रमणीयश्च चैत्रयूपशताङ्कितः'—इति महाभारते (१।१०९।१३)। ११४

चैत्ररथम् क्ली. [चित्ररथेन गन्धर्वेण निर्वृत्तम्, 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण्] कुबेरस्योपवनं; तत्तु चित्ररथ–गन्धर्वनिर्मितम्; 'एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान् सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान्'—इति रघुवंशे (५।६०)। पुं. कुरुपुत्रविशेषः; 'अविक्षितमभिष्वन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम्। जनमेजयं च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुम'—इति महाभारते (१।९४।४९)। ८३

चोद्यम् क्ली. [चोदयति प्रेरयति चित्तं रसविशेषे अनेनेति। चुद्+णिच्+ण्यत्] अद्भुतं; प्रश्नः; 'सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च। अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च तथा संग्रहमेव च'—इति महाभारते (५।४३।३४)। त्रि. [चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति यत्] चोदनार्हः; प्रेरणयोग्यः; 'नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः सुसंयतो चाग्निकार्येषु चोद्यः। वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः'—इति महाभारते (५।३८।७)। ७४५

चोरः पुं.– स्त्री. [चोरयतीति, चुर+णिच्+पचाद्यच्] स्तेयकर्ता; चौरः; दस्युः; तस्करः; प्रतिरोधी; मलिम्लुचः; स्तेनः; ऐकागारिकः; स्तैन्यः; प्रच्छन्नजनः; मोषकः; पाटच्चरः; परास्कन्दी; कुम्भिलः; खनकः; शङ्कितवर्णः; खानिकः; प्रचुरपुरुषः; तृपुः; तक्का; रिम्बा; रिपुः; रिक्का; विहायाः; तायुः; वनर्गुः; हुरश्चित्; मूषीवान्; अघशंसः; वृकः। 'चोरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबुद्धिस्तु तापसे। स्वपरत्वं तवाप्यस्ति विदेहस्त्वं कथं नृप!'–इति देवीभागवते (१।१९।६)। पश्यतोहरः (३३९); कृष्णशटी; गन्धद्रव्यविशेषः; 'चोरकुङ्कुमरोचनाः' इत्यष्टगन्धकथने आगमः। ३३८

चौरः पुं.– स्त्री. [चोर एव, प्रज्ञादिभ्योऽण्, यद्वा चुरा शीलमस्य इति, 'छत्रादिभ्यो णः'] चोरः; 'चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम्'—इति देवीभागवते (१।१६।५९)। पश्यतोहरः (३३९); असुरविशेषः; 'किरातीं चीरवसनां चौरसेनानमस्कृताम्'—इति हरिवंशे (१७६।१०) कविभेदः; 'कविरमरः कविरमरुः कविश्चौरो मयूरकः'—इत्युद्भटः। चोरपुष्पी; सुगन्धिद्रव्यविशेषः; शङ्कितः; खङ्गः; दुष्पत्रः; क्षेमकः; रिपुः; चपलः; कितवः; धूर्तः; पटुः; नीचः; निशाचरः; गणहासः; कोपनकः; चोरः; फलचोरकः; दुष्कुलः; ग्रन्थिलः; सुग्रन्थिः; पर्णचोरकः; ग्रन्थिपर्णः; ग्रन्थिदलः; ग्रन्थिपत्रः। ३३८

चौर्यम् क्ली. [चोरस्य कर्म भावो वा। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ्] चौरधर्मः; स्तैन्यं; स्तेयं; चौरिका; चौरी; चोरिका; 'चोरी' इति भाषा। 'सन्धिं छित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः। तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत्'–इति मनुः (९।२७६)। ३३९

छ

छगः पु.– स्त्री. [छं यज्ञादौ छेदनं गच्छति प्राप्नोतीति। छ+गम्+ड] छागः; छगलकः; छगलः; अजः। २७७

छगलकः पुं.–स्त्री. [छगल+स्वार्थे कन्] छागः; छगलः। २७७

छत्त्रम् क्ली. [छादयत्यनेनातपादिकमिति। छद्+'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' इति ष्ट्रन्] घर्मवृष्टिनिवारणार्थावरणभेदः; आतपत्रं; छायामित्रं; पटोटजं; आतपवारणं; राजछत्रं; 'छाता' इति भाषा। 'छत्रे कनकदण्डे तु रागभृङ्गमुदाहृतम्। नृपलक्ष्म भवेत्तत्तु यच्छत्रं पृथिवीभुजाम्'—इति शब्दरत्नावल्याम्। पुं [छद्+णिच्+ष्ट्रन् ह्रस्वश्च] मूलेन पत्रेण च वचाकारवृक्षः; अतिच्छत्रः; कटुः; भूततृणं; 'कुकुरमुत्ता' इति भाषा। ४२३

छत्रकः पुं. [छत्रमिव कायति इति। कै+क] अतिच्छत्रः; मत्स्यरङ्गपक्षी; ईश्वरगृहविशेषः। ८३१

छदः पुं. [छदति आच्छादयतीति। छद्+अच्] पत्रम्; 'ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम्'—इति रामायणे (२।५५।६)। पक्षः (२३९); ग्रन्थिपर्णवृक्षः; तमालवृक्षः। १८५

छद्म [न्] क्ली. [छद्यते आव्रियते स्वरूपमनेनेति। छद्+'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन्] कपटः; व्याजः; 'तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति। कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा'––इति रघुवंशे

(१२।२)। शाठ्यम्; अपदेशः; स्वरूपाच्छादनम्। ७०९

छन्दः [स्] क्ली. [चन्दयति आह्लादयति, चन्द्यतेऽनेन वा। चदि आह्लादे+'चन्देरादेश्च छः' इति असुन् चस्य छश्च] वेदः; 'आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव'—इति रघुवंशे (१।११)। स्वैराचारः; अभिलाषः; 'कामात्मकाश्छन्दसि कर्मयोगा एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत'–इति महाभारते (१२।२०१।१२)। नियतवर्णमात्रादिः शब्दगुम्फभेदः; पद्यम्। ९

छन्नः त्रि. [छद्+क्त] व्याप्तः; 'न हया न रथो वीर! न यन्ता मम दारुकः। अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे'—इति महाभारते (३।२०।२४)। छादितः; क्ली. रहः; निर्जनस्थानम्। ७०२

छलम् क्ली. [छो+वृषादित्वात् कलच्। यद्वा छल्+अच्] व्याजः; 'सा वै मदालसा पुत्रं बालमुत्तानशायिनम्। उल्लापनच्छलेनाह रुदमानमविस्वरम्'—इति मार्कण्डेये (२५।१०)। स्खलितं; शाठ्यम्; 'धर्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च। प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च'—इति मनुः (८।४९)। तात्पर्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण कथनम्; 'वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम्'—इति अक्षपादसूत्रे। ७०९

छागः पुं.-स्त्री. [छायते छिद्यते देवबलये इति। छो+'छापूखडिभ्यः कित्' इति गन्] पशुविशेषः; वस्तः; छगलकः; अजः; स्तुभः; छगः; छगलः; छागलः; तभः; स्तभः; शुभः; लघुकामः; ऋयसदः; वर्करः; पर्णभोजनः; लम्बकर्णः; मेनादः; वुक्कः; अल्पायुः; शिवाप्रियः; अबुकः; मेघ्यः; पशुः; पयस्वलः। 'छागलो वर्करश्छागो वस्तोऽजश्छेलकः शुभः। छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषणुत्'–इति भावप्रकाशः। २७७

छात्रः पुं. [छत्रं गुरोर्दोषाणामावरणं तच्छीलमस्येति। 'छत्रादिभ्यो णः' इति ण] शिष्यः; 'भूभुजा दानशौण्डेन पैत्रिके स्थण्डिले कृतः। छात्राणामार्यदेश्यानां तेन विद्यार्थिनां मठः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (६।८७)। क्ली. वरटाच्छत्रसम्भवं मधु; 'वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने। कुर्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधुस्मृतम्'—इति भावप्रकाशः। ४००

छान्दसः पुं. [छन्दो वेदं अधीते वेत्ति वा। छन्दस्+'तदधीते तद्वेद' इत्यण्] वेदाध्येता; [छन्द एवेति, स्वार्थे अण्] वेदः; 'मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात्'—इति भागवते (१।४।१३)। त्रि. [छन्दसो व्याख्यानं, तत्र भवः, 'छन्दसो यदणौ' इत्यण्। छन्दसोऽयम्, 'तस्येदम्' इत्यण्] वेदसम्बन्धी; वेदभवः; स्त्रियां तु ङीप्। 'छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलङ्कृतः'—इति हरिवंशे (२१५।७)। ३९५

छायातनयः पुं. [छायायाः सूर्यपत्न्यास्तनयः पुत्रः] शनिः; छायात्मजः; शनिग्रहः; छायासुतः। ४८

छिद्रम् क्ली. [छिद्यते भिद्यते यत्। छिदिर्+ 'स्फायितञ्चिवञ्चीति' रक्] भेदः; कुहरं; शुषिरं; विवरं; बिलं; निर्व्यथनं; रोकं, रन्ध्रं; श्वभ्रं; वपा; शुषिः; स्वभ्रं; शुषी; 'छेद' इति भाषा। 'ततो गच्छेत धर्मज्ञ! हिमवत्सुतमर्बुदम्। पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीत् युधिष्ठिर!'—इति महाभारते (३।८२।५३)। अवकाशः; नवमसंख्या; दूषणम्; 'बहुविघ्नश्च नृपते! क्रतुरेष स्मृतो महान्। छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः'—इति महाभारते (२।१२।२९)। लग्नादष्टमस्थानम्; 'छिद्राख्यमष्टमं स्थानम्'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। ६२४

छुच्छुन्दरी स्त्री. [छुछुमित्यव्यक्तशब्दो दीर्यति निर्गच्छत्यस्याः। छुछुम्+दृ+'सर्वधातुभ्य इन्' ततः कृदिकारादिति ङीष्] जन्तुविशेषः; गन्धमूषा; चिक्कः; वेशमनकुलः; पुंवृषः; गन्धमूषिकः; गन्धमूषिका; सुगन्धिमूषिका; गन्धशुण्डिनी; शुण्डिमूषिका; गन्धाखुः; गन्धनकुलः; चुञ्चुः; छुच्छुन्दरिः। 'अभ्यङ्गान्नाशयेत् क्षिप्रं गण्डमालां सुदारुणाम्। छुच्छुन्दर्या विपक्वन्तु क्षणात्तैलवरं ध्रुवम्'—इति वैद्यके। २३५

छेकः त्रि. [छ्यति वनवासादिदुःखं छिनत्ति नाशयतीति। छो छेदने+बाहुलकात् डेकन्] विदग्धः; गृहासक्तपक्षिमृगौ; गृह्यकः; नागरः; शब्दालङ्कारविशेषः; अनुप्रासभेदः; 'छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा'—इति साहित्यदर्पणे (१०।४)। ३८५

छेदनम् क्ली. [छिद्+भावे ल्युट्] अस्त्रेण द्विधा करणं; वर्द्धनं; कर्तनं; कल्पनं; छेदः; 'फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्'—इति मनुः (११।१४२)। नाशः; अपनोदनम्; 'श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽम्य-

द्रवन् द्रुतम्। सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै'—इति महाभारते (३।१८५।२४)। भेदः; [छिनत्तीति। छिद्+यु] छेदके त्रि.। 'प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो योऽरिं प्रबाधते। तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं छेदनं स्मृतम्'—इति महाभारते (२।५४।९)। 'ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम्। घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम्'—इति महाभारते (२।५४।९)। ७२९

ज

जगच्चक्षुः [स्] पुं. [जगतां भुवनानां चक्षुरिव प्रकाशकत्वात्] सूर्यः; भानुः; 'इति काशीप्रभावज्ञो जगच्चक्षुस्तमोनुदः। कृत्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्यां व्यवस्थितः'—इति काशीखण्डे (४६।४४)। ३७

जगत् क्ली. [गच्छतीति, गम्+'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' इति क्विपि द्वित्वे च 'गमः क्वौ' इति मलोपे तुक्] विश्वं; जगती; लोकः; पिष्टपं; भुवनं, विष्टपं; संसारः; 'यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति'—इति मनुः (१।५२)। पुं. वायुः [गच्छति इतस्ततो वातीति]; महादेवः [गच्छन्त्यस्मिन् जीवा इति]; 'विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत्'—इति महाभारते (१३।१७।१५१)। जङ्गमे त्रि.। १३३

जगत्कर्ता [ऋ] पुं. [करोतीति, कृ+तृच्, ततो जगतः कर्ता कारकः] सृष्टिकर्ता; ब्रह्मा। ७

जगत्प्राणः पुं. [जगतः विश्वस्यजीवानां प्राणो जीवनम्] वायुः; समीरणः; सदागतिः; गन्धवहः; अनिलः; आशुगः; वातः; पवनः; मारुतः। ७५

जगती स्त्री. [गच्छति कार्यत्वात् नष्टा भवतीति। गम्+'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च' इति ङीप्] पृथ्वी; 'तमायान्तं ततो देवी सर्वदैत्यजनेश्वरम्। जगत्यां पातयामास भित्त्वा शूलेन वक्षसि'—इति मार्कण्डेये (९।२२)। भुवनम् (७९४); 'स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि। उपरुद्धां च जगतीं तमसेव समावृताम्'—इति रामायणे (२।६९।११)। जनः; छन्दोविशेषः; द्वादशाक्षरा वृत्तिः; त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता'—इति छन्दोमञ्जर्याम्। जम्बूद्वीपम्। १५६

जगद्विनाशः पुं. [जगतां विनाशो ध्वंसः अखिलकार्यनाशः इत्यर्थः, यस्मिन्] युगान्तः; प्रलयः। ११७

जगन्नाथः पुं. [जगतां नाथः ईश्वरः] विष्णुः; नारायणः; 'देवदेव! जगन्नाथ! भूतभव्यभवत्प्रभो! तपश्चरसि कस्मात्त्वं किं ध्यायसि जनार्दन'—इति देवीभागवते (१।४।३६)। पुरुषोत्तमक्षेत्रम्; 'आविर्बभूव भगवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः। गत्वा देवं जगन्नाथं स्थापयिष्यति च प्रभो!।' देवविशेषः; 'शालग्रामो हरेर्मूर्तिर्जगन्नाथश्च भारतम्। कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते। पण्डितविशेषः। अयं तैलङ्गदेशोद्भवः, एतद्विरचिता ग्रन्था यथा—रसगङ्गाधरः, यमुनावर्णनचम्पूः, रतिमन्मथनाटकं, वसुमतीपरिणयनाटकं, जगदाभरणकाव्यं, प्राणाभरणकाव्यं, पीयूषलहरी, अमृतलहरी, सुधालहरी, करुणालहरी, लक्ष्मीलहरी, भामिनीविलासः, मनोरमाकुचमर्दिनी, अश्वधाटीकाव्यम्, आसफविलासः। अमुना अन्तकाले कृतः श्लोको यथा 'केचिद् ब्रह्म निराकारं नराकारं च केचन। वयन्तु दीर्घयोगेन नीराकारमुपास्महे। २४

जगरः पुं. [जागर्ति संग्रामेऽनेनेति। जागृ+अप्। पृषोदरादित्वात् साधुः] कवचः; वारवाणः। ४५९

जग्धिः स्त्री. [अद् भक्षणे+क्तिन्, 'अदो जग्धिः'—इति जग्ध्यादेशः] भक्षणम्; 'अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः। स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः'—इति मनुः (३।११५)। ३२५

जघनम् क्ली. [हन्यते इति, हन्+'हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' इत्यच् द्वित्वं च, 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम्] स्त्रीकट्याः पुरोभागः; 'नाभिह्रदैः परिगृहीतरयाणि यत्र स्त्रीणां बृहज्जघनसेतुनिवारितानि'—इति माघे (५।२९)। कटिः; 'भगवान् द्विगुणं चक्रे जघनं विस्मितौ तदा। शीर्षे सन्दधतां तत्र जघने परमाद्भुते'—इति देवी भागवते (१।९।८१)। ५१२

जघनकूपकौ पुं. [जघनकूपे इव कायतः इति। कै+क] कुकुन्दरौ; कटिस्थक्षुद्रगर्तौ। (द्विवचनान्तोऽयं शब्दः) ५१३

जघन्यः त्रि. [कुटिलं हन्यते निन्द्यते इति। हन्+यक्-म्मात् अचो यत्। यद्वा जघनमिव, 'शाखादिभ्यो यत्'

–इति यत्] गर्हितः; 'तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे'—इति महाभारते (३।३५।१३)। चरमः; 'उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमे। जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथ्यौषधेषु च'—इति वैद्यके। [जघने कटिदेशे भवं, दिगादित्वाद् यत्] क्ली. मेहनम्; पुं. शूद्रः; हीनजातिमात्रम्; 'उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति।' 'हीनजातिरुत्कृष्टजातीयां कन्यामिच्छन्तीमनिच्छन्तीं वा गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदनमारणात्मकं वधमर्हति'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। पृष्ठभागः; 'ततो जघन्यं सहितैः स्वमन्त्रिभिः पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः। जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम्' —इति रामायणे (२।१०४।२९) 'जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रितः सन्'—इति तट्टीकायां रामानुजः। राजानुचरविशेषः; 'पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी। पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणु लक्षणैस्तान्।' 'मालव्यसेवी तु जघन्यनामा खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुगन्धिः। शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः। क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीतस्ताम्रच्छविः स्यात्परिहासशीलः। उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वसिशक्तिपाशपरश्वधाङ्कश्च जघन्यनामा'—इति बृहत्संहितायाम् (६९। ३१—३४)। ७७०

जङ्घा स्त्री. [जङ्घन्यते कुटिलं गच्छतीति। हन्, यङ्लुगन्तात्+'अन्येभ्योऽपीति' ड] गुल्फोर्ध्वजान्वधोभागः; प्रसृता; टङ्का; टङ्कं; टक्किका; 'पिंडली' —इति भाषा। 'शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता'—इति महाभारते (५।१३३।१९)। ५१५

जङ्घालः त्रि. [प्रशस्ता जङ्घास्त्यस्येति। जङ्घा+'सिध्यादिभ्यश्च' इति लच्। जङ्घाबलेनैव वेगस्य जननात्तथात्वम्] अतिवेगवान्; अतिजवः; 'जाह्नवीज्या जगन्माता जप्या जङ्घालवीचिका'—इति काशीखण्डे। (२९।६४)। हरिणः; एणः; कुरङ्गः; ऋष्यः; पृषतः; न्यङ्कुः; शम्बरः; राजीवः; मुण्डी; 'जङ्घालाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः। किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः'—इति भावप्रकाशः। ३५८

जटा स्त्री. [जटति परस्परं संलग्ना भवतीति। जट्+अच्। यद्वा जायते प्रादुर्भवतीति। जन+'जनेष्टन् लोपश्च'—इति टन् अन्त्यलोपश्च] मूलम्; 'यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा, दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः'—इति भागवते। (५३२) व्रतिनां शिखा; लग्नकचः; शटा; जटिः; जटी; जूटः; जुटकं; शटं; कौटीरं; जूटकः; हस्तम्; 'नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः' —इति महाभारते (३।११२।२)। जटामांसी; नलदं; वह्निनी; पेषी; मांसी; कृष्णजटा; जटी; किरातिनी; जटिला; लोमशा; तपस्विनी; भूतजटा; पेशी; क्रव्यादिः; पिशिता; पिशी; पेशिनी; हिंस्रा; मांसिनी; जटाला; नलदा; मेषी; तापसी; चक्रवर्तिनी; माता; अमृतजटा; जननी; जटावती; मृगभक्ष्या; जडामासी; मिसी; मिसिः; मिसी; मिषिका; मिषिः; सुगन्धिद्रव्यविशेषः। १८३

जटाबन्धः पुं. [जटानां बन्धः बन्धनम्] जटाजूटः; व्रतिनां यतीनां वा जटाकलापः। १४

जठरः पुं.– क्ली. [जायते गर्भो मलं वा अस्मिन्निति। जन्+'जनेररष्ठ च'—इति अर ठश्चान्तादेशः] उदरम्; 'पृष्ठतः सेवयेदर्कं जठरेण हुताशनम्। स्वामिनं सर्वभावेन परलोकममायया'—इति हितोपदेशे (२। ४४)। पुं. देशविशेषः; 'आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः'—इति बृहत्संहितायाम् (१४।८)। 'अत ऊर्ध्वं जनपदान् निबोध गदतो मम। 'जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत !'—इति महाभारते। पर्वतविशेषः; 'जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः' —इति भागवते (५।१६।२७)। उदररोगविशेषः; 'राजी जन्म बलीनाशो जठरे जठरेषु तु'–इति वाग्भटः। 'कोष्ठादुपस्नेहवदभ्रसारो निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः। त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ताद्विवर्धमानो जठरं करोति'—इति सुश्रुते। ५१५

जठरम् त्रि. [जटति एकत्री भवतीति। जट्+बाहुलकादर ठान्तादेशश्च] कठिनम्; 'इदानीम् अस्माकं जठरकमठपृष्ठकठिना, मनोवृत्तिस्तत् किं व्यसनिविमुखैव क्षपयसि'—इति शान्तिशतके (४।१३)। बद्धम्। ८२५

जडः त्रि. [जलति बुद्धिं कठोरीकरोति। जल् घातने+अच्] अप्रज्ञः; मूढः; 'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः, शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः। वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः।' मन्थरः (३८७); मूकः (६०९); 'नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयाद् न चान्यायेन पृच्छतः। जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत्'–इति मनुः (२।११०)। हिमग्रस्तः; शीतलः; 'परामृशन् हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम्'—इति रघुवंशे (३।६८) 'हर्षजडेन हर्षशिशिरेण'–इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। वधिरः; 'उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः'—इति मनुः (२।११०)। 'अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः'—इति मनुः (८।३९४) 'अन्धो वधिरः पङ्गुः सम्पूर्णसप्ततिवर्षः'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। निष्पन्दः; 'जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः'—इति रघुवंशे (२।४२)। मोहितः; 'अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद् गुरुराश्रमस्थितः। अभिषङ्गजडं विजज्ञिवान् इति शिष्येण किलान्वबोधयत्'–इति रघुवंशे (८।७५)। ३३६

जडक्रियः त्रि. [जडस्य मोहितस्येव क्रिया कार्यं यस्य] दीर्घसूत्री; चिरक्रियः। ३८३

जतु क्ली. [जायते वृक्षादिभ्य इति। जन्+'फलिपाटिनमिमनिजनामिति' उ, तोऽन्तादेशश्च] वृक्षनिर्यासविशेषः; राक्षा; लाक्षा; यावः; अलक्तः; द्रुमामयः; रक्षा; रभसः; कीटजा; क्रिमिजा; जतुका; जन्तुका; गवाषिका; जतुकं; यावकः; रक्तः; अलक्तकः; पलङ्कषा; कृमिः; वरवर्णिनी। 'जिघ्रन् सोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुषिमिश्रितम्'–इति महाभारते (१।१४।१३)। ५५५

जत्रु क्ली. [जायते बाहुरस्मात्। जन्+'अश्रुवादयश्च' इति रु, नकारस्य तकारश्च] जत्रुकं; स्कन्धसन्धिः। ५२३

जनः पुं. [जायते इति, जन्+अच्] लोकः; 'अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने तथा। तदुपादीपयद् भीमः शेते यत्र पुरोचनः'—इति महाभारते (१।१४९।९)। महर्लोकादूर्ध्वलोकः; पामरः; असुरविशेषः; 'समुद्रान्तवासिनो जननाम्नोऽसुरान् अर्दितवान् जनार्दनः।' २८४

जनकः पुं. [जनयति इति, जन्+णिच्+ण्वुल] पिता; जनयिता; राजभेदः; स तु मिथिलाधिपतिः। 'एवं विदेहराजस्तु पूर्वको जनकोऽभवत्। मिथिर्नाम महावीर्यो येन सा मिथिलाभवत्'—इति रामायणम्। ऋषिविशेषः; वैद्यसन्देहभञ्जनग्रन्थस्य प्रणेता; 'चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते (१।१६।१९)। शम्बरासुरस्य पुत्रविशेषः; 'श्रुत्वा तु शम्बराद्वाक्यं सुतास्ते शम्बरस्य च। सन्नद्धा निर्ययुर्हृष्टाः प्रद्युम्नवधकाम्यया। सेनस्कन्धोऽति सेनश्च सेनको जनकस्ततः'—इति हरिवंशे (१६१।४४)। उत्पादके त्रि.। 'जनकः सर्वरोगाणां दुर्वारो दारुणो ज्वरः'—इति ब्रह्मवैवर्ते (१।१६।२७)। ५०४

जनङ्गमः पुं. [जनेभ्यो गच्छतीति। 'गमश्च' इति खच् मुगागमश्च] चाण्डालः; 'अवधीज्जनङ्गम इवैष यदि हतवृषो वृषं ननु। स्पर्शमशुचिवपुरर्हति न प्रतिमानना-न्तु नितरां नृपोचिताम्'—इति माघे (१५।३५)। ५९८

जननी स्त्री. [जनयतीति। जनि+बाहुलकादनि, कृदिकारादिति वा ङीष्। यद्वा 'कृत्यल्युटो बहुलमिति' ल्युट्, टित्वाद् ङीप्] माता; प्रसूः; 'निरतिशयं गरिमाणं तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः। यत् कमपि वहति गर्भं महतामपि यो गुरुर्भवति'—इति पञ्चतन्त्रे (१।३६)। दया; जनीनामगन्धद्रव्यं; वृक्षनिर्यासविशेषः; 'लाख' इति भाषा। 'पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी। जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुकृच्चक्रवर्तिनी'—इति भावप्रकाशः। चर्मचटी; यूथिका; कटुका; मञ्जिष्ठा; अलक्तकः; जटामांसी। ५०४

जनपदः पुं. [जनस्य लोकस्य पदम् आश्रयस्थानं यत्र। जनः पदं वस्तु यस्येति वा] देशः; राष्ट्रम्; 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्। ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्'—इति चाणक्यशतके (३१)। जनः। २८४

जनवादः पुं. [जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः] जनप्रवादः; लोकापवादः; कौलीनं; विगानं; वचनीयता; 'भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि।

मोवस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदुहितेति'—इति आर्यासप्तशत्याम्। १४७

जनश्रुतिः स्त्री. [जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम्] सत्यमसत्यं वा लोकप्रवादः; किंवदन्ती; 'पुंसां दर्शय सुन्दरि! मुखेन्दुमीषत्त्रपामपाकृत्य। जायाजित इति रूढा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु'—इति आर्यासप्तशत्याम्(३६५)। १४७

जनार्दनः पुं. [समुद्रान्तर्वासिनो जननाम्नोऽसुरान् अर्दितवान् जनार्दनः। जन+अर्द गतौ याचने च, नन्द्यादित्वात् ल्यु। किं वा जनैर्लोकैरर्द्यते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्दनः। कर्मणि ल्युट्। किं वा जननं जनः भावे घञ्। अर्द हिंसायाम्। जनं जन्म अर्दयति हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वादिति जनार्दनः। किं वा जनान् लोकान् अर्दति हररूपेण संहारकत्वादिति जनार्दनः। किं वा जनयति उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्तृत्वादिति जनः; जनेर्ण्यन्तात् पचाद्यच्। अर्दति हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति अर्दनः। जनश्चासौ अर्दनश्चेति जनार्दनः। किंवा जनान् लोकान् अर्दति गच्छति प्राप्नोति रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनार्दनः] विष्णुः; 'सशङ्खचक्राब्जगदं जनार्दनमिहो नमः। उपेन्द्रं गदिनं साविपक्षशङ्ख! नमोऽस्तु ते'—इति पाद्मे। 'आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात्। ज्ञानं च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्दनात्'—इति कर्मलोचनम्। २३

जनाश्रयः पुं. [जनानां लोकानाम् आश्रयः] मण्डपः।२९८

जनी स्त्री. [जायते सन्ततिर्यस्यामिति। जन्+'जनिघसिभ्यामिण्' इतीण्, 'जनिवध्योश्चे'ति वृद्धिनिषेधः। ततः 'कृदिकारादिति' ङीष्] वधूः; पुत्रवधूः; सीमन्तिनी; नारी; स्त्री; [जन्+भावे इण्] उत्पत्तिः; [जायते आरोग्यमनया, करणे इण्] ओषधिभित्; जतूका; रजनी; जतुकृत्; चक्रवर्तिनी; संस्पर्शा; जतुका; जनिः; जननी; 'लाख' इति भाषा। ५०४

जन्तुः पुं. [जायते उद्भवतीति। जन्+'कमिमनिजनीति' तु] प्राणी; 'एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते। एकोऽनु भुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम्'—इति मनुः (४।२४०)। मनुष्येषु बहुवचनान्तः। 'विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विपञ्च यदुत चतुष्पदक्तुभिः'—इति ऋग्वेदे (१।९४।५)। सोमकस्य राज्ञः पुत्रविशेषः; 'ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः। प्रावार्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत्'—इति महाभारते (३।१२७)। ६२५

जन्म [न्] क्ली. [जायते इति, जन्+'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन्] उत्पत्तिः; जनुः; जननं; जनिः; उद्भवः; जन्मं; जनी; प्रभवः; भावः; भवः; सम्भवः; जनूः; प्रजननं; जातिः। 'शुभानामशुभानां च कर्मणा जन्म जायते। पुण्यक्षेत्रे च सर्वत्र नान्यत्र भुञ्जते जनाः'—इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे। ८५०

जन्मम् क्ली. [जायते इति, जन् बाहुलकात् मन्] उत्पत्तिः; [अनन्तरं नाम्नीति मप्रत्यये जन्ममदन्तञ्च। जन्ममदन्तमपीत्युणादाविति] 'जन्मे पञ्चनवस्थिते कलहरिपुभयम्'—इति ज्योतिषे। ८५०

जन्यम् क्ली. [जन्यते इति, जनि+'तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः' इति यत्] संग्रामः; 'तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत्'—इति रघुवंशे (४।७७)। हट्टः; परीवादः; पुं. [जायते जनयति वा, जन्+'भव्यगेयेति' कर्तरि यत्] जनकः; महादेवः; 'उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित्'—इति महाभारते (१३।१७।५६)। देहः; 'निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्ति विभ्रमः तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्दनम्'—इति भागवते (१।९।३१)। [जनस्य जल्पः इत्यर्थे जन्+'मतजनहलादिति' यत्] जनजल्पः; त्रि. [जन्यते इति, जन्+णिच्+कर्मणि यत्] उत्पाद्यः; 'जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम्। यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके'—इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्। 'जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः'—इति भाषापरिच्छेदे (४५)। जनयिता; [जनीं वधूं वहति प्रापयति वा, संज्ञायामिति साधुः] नवोढाज्ञातिः; नवोढाभृत्यः; वरस्य स्निग्धः, स तु जामातृवत्सलः; [जनाय हितः, यत्] जनहितः। ४५०

जपा स्त्री. [जपन्ति तान्त्रिका अनयेति। जप्+अप् ततष्टाप्] प्रतिका; हरिवल्लभा; जवापुष्पवृक्षः; ओड्राख्या; रक्तपुष्पी; अर्कप्रिया; रागपुष्पी; 'ओड्रपुष्पं जपा चाथ त्रिसन्धा सारणा सिता। जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित्'—इति भावप्रकाशः। ७३८।

जपाकुसुमसंकासा स्त्री. [जपाकुसुम इव सम्यक् कासते शोभते। अच्, टाप्] लोहिनी; रक्तवर्णा। ७३८।

जम्पती पुं. [जाया च पतिश्च। राजदन्तादिगणे पाठात् जायाशब्दस्य जम्भावो निपात्यते] जायापती; दम्पती। द्विवचनान्तोऽयं शब्दः। १२०।

जम्बालः पुं. [जमु अदने+बाहुलकाद्वालन्। यद्वा जम्ब+भावे घञ्, जम्बं आलातीति, ला+क] पङ्कः, कर्दमः; 'अवद्यजम्बालगवेषणाय कृतोद्यमानां खलसैरिभाणाम्। कवीन्द्रवन्निर्जरनिर्झरिण्यां संजायते व्यर्थमनोरथत्वम्'—इति श्रीकण्ठचरिते (२।१०)। शैवालः; केतकवृक्षः। ६७८।

जम्बिरः पुं. [जम्बीर, निपातनाद् ह्रस्वः] जम्बीरः। १९४।

जम्बीरः पुं. [जम्यते भक्ष्यते इति, जमु+अदने, 'गम्भीरादयश्च' इति निपातनात् ईरन्प्रत्यये साधुः] फलवृक्षविशेषः; दन्तशठः; जम्भः; जम्भीरः; जम्भलः; जम्भी; रोचनकः; शोधी; जाड्यारिः; दन्तहर्षणः; गम्भीरः; जम्बिरः; दन्तकर्षणः; रेवतः; वक्रशोधी; दन्तहर्षकः। 'जम्बीरमुष्णं गुर्वम्लं वातश्लेष्मविबन्धनुत्। शूलं कासकफक्लेशच्छर्दितृष्णामदोषजित्। आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीन् हरेत्। स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्दिनिवारिणी'—इति भावप्रकाशः। मरुवकः; अर्जकः; सितार्जकः; क्षुद्रपत्रतुलसी; 'खरपर्णस्तु जम्बीरः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। १९४।

जम्बुकः पुं. [जमतीति, जमु भक्षणे+'मृगय्वादयश्च' इति कुप्रत्यये निपातनात् साधुः। ततः स्वार्थे कन्] शृगालः; 'एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः। खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात्।' वरुणः; [जम्बुः इव कायतीति, कै+क] वृक्षविशेषः; त्रि. नीचः; श्योनाकप्रभेदः; सुवर्णकेतकी; 'केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः। सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी'—इति भावप्रकाशः। २२९।

जयन्तः पुं. [जयतीति, जि+'तॄभूवहिवसीति' झच्] ऐन्द्रिः; इन्द्रपुत्रः; पाकशासनिः; जयदत्तः; 'उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ। तथा नृपः सा च सुतेन मागधी नन्दस्तुस्तत्सदृशेन तत्समौ'—इति रघुवंशे (३।२३)। विष्णुः; 'अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्वविज्जयी।' [अतिशयेनारीन् जयते जयहेतुरिति वा जयन्तः] शिवः; 'सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः। एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः'—इति मात्स्ये (५।३०)। चन्द्रः; चन्द्रमाः; भीमः (एतन्नाम तु छद्मना विराटगृहवासकाले जातम्); जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः। इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः'—इति महाभारते (४।५।३४)। उपेन्द्रः; 'मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतुः। जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः'—इति भागवते (६।६।८)। राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः; 'अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः। शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः। धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः। अकोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित्'—इति रामायणे (१।७।२–३)। पर्वतविशेषः; 'ततश्च पर्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः। जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्वतः। महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः'—इति हरिवंशे (१७०।१४)। ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेषः; 'यत्र स्वोच्चगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः। जयन्तो नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकृत्।' षोडशध्रुवकान्तर्गतध्रुवविशेषः; 'आदिताले जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः। रुद्रसंख्याक्षरपद आयुर्वृद्धिकरः परः'—इति सङ्गीतदामोदरः। ५५

जरत् त्रि. [जॄ+अतृन्] जीर्णं; पुरातनं; पुं. वृद्धः। ७११

जरद्गवः [जरंश्चासौ गौश्चेति। 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्] जीर्णवृषः; वृद्धोक्षः; 'अकृत्वा पौरुषं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया। जरद्गवः समश्नाति दैवादुपगतं तृणम्'—इति पञ्चतन्त्रे। [जरन् क्षीयमाणो गौर्वृषरूपो धर्मः] धर्मरूपजीर्णवृषः; 'नैतस्येह यथास्माकं शश्वच्छास्त्रं जरद्गवः। अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाञ्छुना सह'—इति महाभारते (१३।९३।६८)। गृध्रपक्षिविशेषः; 'अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्। मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः'—इति हितोपदेशे। २६५

जरा स्त्री. [जीर्यत्यनया। जॄ+'षिद्भिदादिभ्योऽङ्'

इत्यङ्, 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः] वार्द्धक्यं; विस्रसा; वयःकृतश्लथमांसाद्यवस्थाभेदः; कालकन्या [जीर्यत्यनया जरा, जृष् वयोहानौ, षित्वादङ, इत्यमरटीकायां भरतः] 'कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां नाभिनन्दति। स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः'–इति भागवतम्। 'श्लक्ष्णीकृतं भृङ्गराजस्य चूर्णं तिलार्द्धकम् आमलकार्द्धकं च। सशर्करं भक्षयते गुडेर्वा न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः।' 'या च भार्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया। वचनोत्तरवक्त्री च सा जरा न जरा जरा'—इति चाणक्यः। क्षीरिकावृक्षः; राक्षसीविशेषः; 'अन्य-स्यामपि भार्यायां शकले द्वे बृहद्रथात्। ते मात्रा बहि-रुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते'—इति भागवतम्। ५०३

जरायुः पुं. [जरामेतीति। जरा+इण्+'किञ्जरयोः श्रीणः' इति ञुण्] येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः; गर्भवेष्टनचर्म; गर्भाशयः; उल्वं; कललः; 'या तु चर्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते'—इति महा-भागवते भगवतीगीता। ५००।

जर्तिलः पुं. [जरन् यः तिलः; पृषोदरादित्वम्] वनोद्भवतिलः; 'श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः। तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटका मुने!'—इति विष्णुपुराणे (१।६।२५)। ५८३

जलम् क्ली. [जलति जीवयति लोकान्, जलति आच्छाद-यति भूम्यादीनिति वा। जल्+पचाद्यच्] पानीयं; पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः, आपः (स्त्रीलिङ्गबहुवचना-न्तोऽयम्); वाः; वारि; सलिलं; कमलं; पयः; कीलालम्; अमृतं; जीवनं; भुवनं; वनं; कबन्धम्; उदकं; पाथः; पुष्करं; सर्वतोमुखम्, अम्भः; अर्णः; तोयं; नीरं; क्षीरम्; अम्बु; सम्बरं; मेघपुष्पं; घनरसः; आपः (सान्तक्लीबोऽयम्); सरिलं; सलं; जडं; कम्; अन्वं; कपन्वम्; उदं; दकं; नारं; शम्बरम्; अभ्रपुष्पं; घनरसं; घृतं; पीप्पलं; कुशं; विषं; काण्डं; सवरं; सरं; कृपीटं; चन्द्रोरसं; सदनं; कर्बुरं; व्योम; सम्बः; सरः; इरा; वाजं; तामरं; कम्बलं; स्यन्दनं; सम्बलं; जलपीथं; क्षरम्; ऋतम्; ऊर्जं; कोमलं; सोमम्। 'जलं चतुर्विधं प्राहुरन्तरी-क्षोद्भवं बुधाः। धारं च कारकं चैव तौषारं हैममित्यपि'—इति राजनिर्घण्टः। गोकलनं; ह्रीवेरम्; 'जलं सकृष्णागुरुभृङ्गकेसरम्'—इति भावप्रकाशः। त्रि. [जलति आच्छादयति विनाशयति वा ज्ञानं बुद्धि-प्रतिभां वेति। जल्+अच्] जडः; 'जाड्यविध्वंसन-करी जगद्योनिर्जलाविला'—इति काशीखण्डे (२९। ६६)। 'जलानां जडानामज्ञानानामित्यर्थः आविलेव कलुषितेव आवृतेवेति वा'—इति तट्टीका। ६८८।

जलचरः त्रि. [चरेष्टः] जलजन्तुः; जलचारी। ६५७।

जलचारी [न्] पुं. [जले चरतीति, चर्+णिनि] मत्स्यः; त्रि. जलचरः; 'ददृशुः सहिता रम्यं तडागं योजनायतम्। शरारिहंसकुररैराकीर्णं जलचारिभिः'—इति रामायणे (३।१५।६)। ६५७।

जलदः पु. [जलं ददातीति, दा+क] मुस्तकम्; 'अमृता-नागर-सहचर-भद्रोत्कट-पञ्चमूल-जलदजलम्। शृतशीतं मधुयुक्तं निवारयति सूतिकातङ्कम्'–इति वैद्यके। मेघः; 'मार्गं तावत् शृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं, सन्देशं मे तदनु जलद! श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्'—इति मेघदूते (१३)। शाकद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः; 'वर्षाणि तेषु कौरव्य! सप्तोक्तानि मनीषिभिः। महामेरुर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः'—इति महाभारते (६।११।२२)। ६२२

जलदाह्वयः पु.– मुस्तकम्; मेघाख्यम्। ६२२

जलद्रोणी स्त्री. – अवग्राहः; 'बाल्टी' 'डोल' इत्यादि भाषा। ७५४।

जलपद्धतिः स्त्री.– [जलस्य पद्धतिः मार्गः] प्रणाली; कुल्या। ६८५।

जलरङ्कुः पुं. [जले रङ्कुरिव] दात्यूहपक्षी; जलचर-विशेषः। २४९

जलराशिः पु.– समुद्रः; जलधिः; अपांनिधिः। ६५२

जलवायसः पु. [जले वायसः काक इव, कृष्णवर्णत्वात्] मद्गुपक्षी। २५०

जलव्यालः पु. [जलस्थितो व्यालो हिंस्रजन्तुः] अलगर्द-सर्पः; क्रूरकर्मा जलजन्तुः। ६४३।

जलशयनः पु. [जले क्षीरोदसलिले शेते इति। शी+ल्यु] विष्णुः; जलशयः; जलशायी। २२ 'जलमध्ये वराहं च जलशयनं च पावके'—इति पुराणे।

जलशूकम् क्ली.– पुं. [जले शूकं सूक्ष्माग्रमिव] शैवालं; जम्बालम्; 'जलशूकः स्वयं गुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम्'—इति वाग्भटः। ६८३।

जलाधिदैवतम् क्ली. [जलस्याधिदैवतम् अधिष्ठात्री देवता] वरुणः; [जलम् अधिदैवतं यस्य] पूर्वाषाढा-नक्षत्रम्। ७४।

जलावतारः पुं. [जले अवतरन्ति अनेन। घञ्] जलाशय-सोपानमार्गः; तीर्थम्; 'स्नानार्थ घाट' इति भाषा। ८६२

जलोच्छ्वासः पुं. [जलानाम् उच्छ्वासः] जलाशयं परिपूर्य समधिकजलस्य सर्वतो वहनम्; समधिक-जलस्योपायैर्निष्कासनं; जलात्युपचये पुष्करिण्यादावु-पायेन जलनिष्कासनं; सेतुभङ्गादि भयेन जलाशया-दुपायैर्जलबहिष्करणं; पुष्करिण्यादौ जलप्रवेशार्थमुपायः; परीवाहः। ६७७

जलौकसः [स] पुं.–स्त्री. [जले ओको वासस्थानं येषाम्] जलौकाः। सान्तबहुवचनान्तोऽयम्। ६६१

जलौकसः पुं.– स्त्री. [जलमेव ओको वासस्थानं तदस्त्य-स्येति,अर्शआदित्वादच्] जलौकाःअकारान्तोऽयम्। ६६१

जलौकाः [स्] स्त्री. [जलमेव ओको वसतिस्थानं यस्याः] जलौका; 'जोंक' इति भाषा। 'गृह्णाति साधुरपरस्य गुणं न दोषं दोषान्वितो गुणगुणं परिहाय दोषम्। बालः स्तनात् पिबति दुग्धमसृग्विहाय त्यक्त्वा पयो रुधिरमेव न किं जलौकाः।' जलवासिनि त्रि.। यथा महाभारते (१३।५०।१०) 'जलौकसा च सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः।' ६६१

जलौका स्त्री. [जलमेव ओकं वसतिस्थानं यस्याः] रक्तपा; जलौकसः; जलूका; जलाका; जलौकाः; जलोरगी; जलायुका; जलिका; जलामुका; जल-जन्तुका; वेणी; जलालोका; जलौकसी; जलौकसं; जलौकसा; रक्तपायिनी; रक्तसन्दंशिका; तीक्ष्णा; वमनी; जलजीवनी; रक्तपाना; बोधिनी; जल-सर्पिणी; जलसूचिः; जलाटनी; जलाका; जल-पटात्मिका; जलिका; जलालुका; 'जोंक' इति भाषा। 'सिराविषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा। अवगाढं यथापूर्वं निर्हरेद् दुष्टशोणितम्'—इति सुश्रुते। ६६१

जवः पुं. [जवनमिति, जु गतौ+'ऋदोरप्' इति अप्] वेगः; 'यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः। जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः'—इति महाभारते (३।१४१।२१)। वेगवति त्रि.। ४४३

जवनम् त्रि. [जु गतौ+भावे ल्युट्] वेगयुक्तम्; 'अपा-याज्जवनैरश्वैः शाम्बबाणप्रपीडितः'—इति महाभारते (३।१६।१६)। क्ली. वेगः; पुं. [जु+'जुचङ्क्रम्येति' युच् वेगः वेगयुक्ताश्वः; श्रीकारीमृगः; घोटकः; स्कन्दस्य सैनिकविशेषः; 'शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः।' 'लोहाजवक्त्रो जवनः कुम्भवक्त्रश्च कुम्भकः' —इति महाभारते (९।४५।७२)। ३५८

जवनिका स्त्री. [जवनं वेगेन प्रतिरोधनमस्त्यस्याः। जवन+ठन् टाप् च] व्यवधायकवस्त्रं; प्रतिसीरा; तिरस्करिणी; तिरस्कारिणी; अन्तःपटः; पटी; चित्रा; काण्डपटः; जवनी; अपटी; 'कनात्' इति भाषा। 'समीरशिशिरः शिरःसु वसतां सतां जवनिका निकाम-सुखिनाम्'—इति माघे (४।५४)। ३०९।

जागरणम् क्ली. [जागृ+भावे ल्युट्] निद्राभावः; जागर्या; जागरा; जागरः; जाग्रिया; जागर्तिः; 'रात्रिजागरणात् श्रान्तः सौद्युम्निः समतीत्य तान्' —इति महाभारते (३।१२६।१२)। ६०३

जागरा, जागरः पुं.– स्त्री. [जागृ निद्राक्षये+भावे घञ् 'जाग्रोऽविचीति' गुणः] जागरणम्; 'प्रोञ्छति तवापराधं मानं मर्दयति निवृत्तिं हरति। स्वकृतान्निहन्ति शपथान् जागरदीर्घा निशा सुभग'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३६०)। पुं. कवचः [जागर्ति जीवति संग्रामस्थले ऽनेनेति। जागृ+करणे घञ्]। ६०३

जागर्या स्त्री. [जागृ+'जागर्तेरकारो वेति' यक्। 'जाग्रोऽविचीति' गुणः] जागरणम्। ६०३

जाग्रिया स्त्री. [जागृ+'जागर्तेरकारो वा' इति पक्षे शस्ततो रिङादेशः] जागरणम्। ६०३

जागुडम् क्ली. [जागुडे तदाख्यया प्रसिद्धे देशे भव-मित्यण्] कुङ्कुमं; देशविशेषः; 'अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरेरवनिं जागुडकुङ्कुमाभिताम्रैः'—इति माघे (२०।३)। [जागुडोऽभिजनोऽस्त्येत्यण्] तद्देशवासिनि त्रि.। 'जागुडान् रामठान् मुण्डान् स्त्रीराज्यानथ जङ्गनान्'—इति महाभारते (३।५१।२४)। ५४३

जाङ्गलम् क्ली. [जाङ्गलेषु स्थलजपशुविशेषेषु भवम्। जाङ्गल+अण्] मांसम्; पुं. [जङ्गले भवः, जङ्गल+अण्] कपिञ्जलपक्षी; निर्वारिदेशः; 'स्वल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः। स ज्ञेयो जाङ्गलो देशः बहु-

धान्यादिसंयुतः।' जङ्गलदेशोद्भवे त्रि.। स्थलजपशुविशेषः; 'हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बराः। राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः'—इति राजवल्लभः। ६३१

जाङ्गुलिकः पुं. [जाङ्गुलो विषप्रधानः सर्पादिर्ग्राह्यतयास्त्यस्येति। जाङ्गुल+ठन्] व्यालग्राही; जाङ्गलिः। ६१३

जातम् क्ली. [जन्+कर्तरि क्त] समूहः; 'अन्याहुतिं हावयितुं सविप्राश्चिचीषयन्तोऽध्वरपात्रजातम्'— इति भट्टिः। व्यक्तं; [भावे क्तः] जन्म; पुं. पारिभाषिकपुत्रविशेषः; 'जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च। अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्याः शास्त्रवेदिभिः। मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः। अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः'—इति पञ्चतन्त्रे (१।४४१–४४२)। उत्पन्ने त्रि.। 'कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः। काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडैव केवलम्'—इति हितोपदेशे (१।१४)। ६८७

जातरजाः [स्] स्त्री. [जातमुत्पन्नं रजः यस्याः] राका (कन्या); रजस्वला। ४८८

जातरूपम् क्ली. [जातं प्रशस्तं रूपं यस्य] स्वर्णम्; 'पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः'—इति भागवते (१।१७।३९)। धुस्तूरः; त्रि. उत्पन्नरूपः; 'न जातरूपच्छदजातरूपता द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् मुहुः'—इति नैषधे (१।१२९)। १७३

जातवेदाः [स्] पुं. [विद्यते लभ्यते इति। विद् लाभे+असुन्। जातं वेदो धनं यस्मात्] अग्निः; 'पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः। वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि'—इति महाभारते (२।३१।४१)। चित्रकवृक्षः; [जाते जाते, सर्वप्रपञ्चस्य स्वस्मिन् अध्यस्ततया विद्यते यो जीवरूपः। यद्वा जातानि सर्वाणि कारणत्वेन विदन्ति यमिति। विद् ज्ञाने+असुन्] अन्तर्यामी परमेश्वरः; 'परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान'—इति भागवते (५।७।१४) 'जातं वेदो धनं कर्मफलं यस्मात्, कर्मफलदमित्यर्थः'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। ६३

जातिः स्त्री. [जायतेऽस्यामिति। जन्+अधिकरणे क्तिन् वा। जन्+भावे क्तिन्] मालती; 'चमेली' इति भाषा 'जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्रिका। चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका'—इति भावप्रकाशः। गोत्रं; जन्म; अश्मन्तिका; आमलकी; सामान्यं; तत्तु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रात्मकम्। छन्दः; जातीफलं; जातीकोषं; जातिफलं; जातिसस्यं; शालूकं; जातिसारं; 'जायफल'—इति भाषा। काम्पिल्लः; गोत्वादिः; 'आकृतिग्रहणाजातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह' —इति सिद्धान्तकौमुदी। २०५

जातिमात्रोपजीवी [न्] पुं. [जातिमात्रेण, ब्राह्मणत्वनाम्नैव, न तु कर्मणा, जीवति यः। णिनि] ब्राह्मणब्रुवः; निन्दितब्राह्मणः। ४०६

जाती स्त्री. [जन्+क्तिन् ततो वा ङीष्] जातीपुष्पं; सुमनाः; सुरभिगन्धा; सुरप्रिया; चेतकी; सुकुमारा; सन्ध्यापुष्पी; मनोहरा; राजपुत्री; मनोज्ञा; मालती; तैलभाविनी; जनेष्टा; हृद्यगन्धा। 'पुष्पेषु जाती नगरीषु काञ्ची'—इति उद्भटः। २०५

जात्यः त्रि. [जातौ भवः इति, यत्] कुलीनः; श्रेष्ठः; 'स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः'—इति महाभारते (१३।१६।९)। कान्तः; 'अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः'—इति महाभारते (५।३३।१२२)। ८३६

जानु क्ली. [जायते इति, जन्+'दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्' इति ञुण्] ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागः; ऊरुपर्व; अष्ठीवत्; अष्ठीवान्; चक्रिका; 'घोटू' इति भाषा। 'तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना'—इति महाभारते (४।३२।३९)। ५१९

जाबालः पुं. [जवम् आलाति, क, जवालः अजः, तस्यायम्। अथवा जबालाया अपत्यं पुमानिति, अण्] अजाजीवः; मुनिविशेषः; जाबालिः; 'जाबालो याजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च। एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः'—इति ब्रह्मवैवर्ते (१।१६।१४)। उपनिषद्विशेषः; 'ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणिः'—इति मुक्तिकोपनिषदि। दर्शनशास्त्रविशेषः; 'अधीत्य कूटजाबालं शार्गलीं योनिमाप्नुयात' —इति रामचन्द्रदत्तशापप्रकरणे। ३८१

जामाता [ऋ] पुं. [जायां माति मिमीते मिनोति

वा। 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामात्रिति' निपातनात् साधुः] दुहितृपतिः; 'जामाता त्वभवत्तस्य कंसस्तस्मिन् हते युधि'—इति हरिवंशे (११६।२५)। सूर्यावर्तः; ब्रनः। ५०५

जामिः स्त्री. [जम्+इञ्। इन् निपातनात् साधुरित्येके] स्वसा; भगिनी; कुलस्त्री (७९२); 'शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम्'—इति मनुः (३।५७)। ५०७।

जामी स्त्री. [जामि+वा ङीष्] जामिः; 'जामीशप्तानि गहानि निकृत्तानीव कृत्यया'—इति महाभारते (१३।४६।७)। ५०७

जामेयः पुं. [जाम्या अपत्यमिति, 'स्त्रीभ्यो ढक्'—इति ढक्] भागिनेयः; भगिनीसुतः; 'भानजा' इति भाषा। ५०७

जाम्बूनदम् क्ली. [जम्बूनद्यां भवमिति, अण्] स्वर्णं; धुस्तूरः; स्वर्णविशेषः; यथा भागवते—'मेरुमन्दरपर्वतस्थजम्बूफलानामत्युच्चनिपातनविशीर्णानाम् अनस्थिप्रायाणाम् इभकायनिभानां रसेन जम्बूनामनदी इलावृतं वहति। तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति।' १७४

जाया स्त्री. [जायते पुत्ररूपेणात्मास्यामिति। जन्+यक् आत्वञ्च] भार्या; 'पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते। जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः'—इति मनुः (९।८)। ४९४

जायाजीवः पुं. [जाया आजीवः जीवनोपायो यस्य इति, जायया जीवतीति वा। जीव्+अच्। जायायाः सङ्गीतनर्तनादिना जीवनादस्य तथात्वम्] नटः; बकपक्षी; वेश्यापतिः। ५९२

जायापती पुं. [जाया च पतिश्चेति तौ] भार्यापती; दम्पती। नित्यद्विवचनान्तोऽयम्। १२०

जायुः पुं. [जयति रोगान् इति, जि+उण्] औषधं; [जयतीति] त्रि. जयशीलः। ६१३

जारः पुं. [जीर्यति स्त्रियाः सतीत्वमनेन। जॄ+करणे घञ्] उपपतिः; 'जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम्'—इति याज्ञवल्क्यः (२।३०)। जारयति नाशयति इति, जॄ+णिच्+अच्] हन्ता; 'यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम्'—इति ऋग्वेदे (१।६६।४)। ३८४

जालम् क्ली. [जल्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति। जल संवरणे+करणे घञ्। यद्वा जले क्षिप्यते इति, जल्+'शेषे' इत्यण्] गवाक्षः; 'प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः'—इति रघुवंशे (६।४३)। (५९४) आनायः; जालकं; सूत्रादिनिर्मितमत्स्यादिधारणोपायः; 'वंशावलम्बनं यद् यो विस्तारो गुणस्य यावनतिः। तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्कसुप्तप्रणाशाय'—इति आर्यासप्तशत्याम् (५५८)। समूहः (६८७); 'ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तम् एकांशपर्यस्तशिरस्त्रजालम्'—इति रघुवंशे (७।६२)। दम्भः (८०४); क्षारकः; स तु अस्फुटकलिका कूष्माण्डादिक्षुद्रफलं च। वंशलौहादिनिर्मितजालवद्द्रव्यविशेषः; 'अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः'—इति भट्टिः। पुं. [जालयति शाखाप्रशाखादिभिः संवृणोतीति, जल् संवरणे+णिच्+'नन्दिग्रही' त्यच्] कदम्बवृक्षः। ३०४

जालकम् क्ली. [जल् संवरणे+भावे घञ्। जालेन ईषदावरणेन कायति प्रकाशते इति। जाल+कै+क। स्वार्थे कन् वा] कोरकः; पुं. गवाक्षः (३०४); अस्फुटकलिका; 'तामुत्थाप्य स्वजलकणिका शीतलेनानिलेन प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम्'—इति मेघदूते (९९)। कूष्माण्डादिक्षुद्रफलं; क्षारकः; दम्भः; कुलायः; आनायः; 'दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते। मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति'—इति सुश्रुते। समूहः; 'बद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्माम्भसां जालकं, बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्द्धजाः'—इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के। वंशलौहादिनिर्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषः; 'ततो यष्टिं शलाकाञ्च जालकं पञ्जरं तथा। बभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतीं च मुमोच ताम्'—इति पञ्चतन्त्रे (३।१७।९)। क्ली.– स्त्री. मोचकफलं; पुं. [जालेन वंशलौहादिनिर्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषेण कायतीति] गवाक्षः। १८६

जालिकः पुं. [जालेन जीवतीति। जाल+'वेतनादिभ्यो जीवति' इति ठन्। यद्वा जालेन चरतीति, 'पर्पादिभ्यः

ष्ठन्' इतिष्ठन्] मर्कटकः; मर्कटः; ऊर्णनाभः; लूता; ऐन्द्रजालिकः (३४९); कैवर्तः; (५९४) वागुरिकः; जालेन मृगबन्धनकर्ता; त्रि. ग्रामजाली; जालोपजीवी। २५६

जालिका स्त्री. [जालं जालवदाकृतिरस्ति अस्याः। जाल+'अत इनिठनौ' इति ठन्] भटानामश्मरचिताङ्गरक्षिणी; वस्त्रविशेषः; गिरिसारः; [जलमेवेति स्वार्थे अण्, ततो जालं सलिलम् उत्पत्तित्वेनास्त्यस्या इति, ठन्] जलौकाः; 'जोंक' इति भाषा। विधवा। ४५९

जाल्मः त्रि. [जालयति दूरीकरोति हिताहितज्ञानमिति। जल्+णिच्+बाहुलकात् म] मूर्खः; पामरः; 'क्षणं विश्रम्यतां जाल्म ! स्कन्धं ते यदि बाधति। न तथा बाधते स्कन्धं यथा बाधति बाधते।' क्रूरः; असमीक्ष्यकारी; 'त्वयि पूजनं जगति जाल्म ! कृतमिदमपाकृते गुणैः। हासकरमघटते नितरां शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्धजे'—इति माघे (१५।३३)। ३३६

जाहकः पुं. [पुनः पुनः जहाति मूषकादिं भक्षणलीलार्थम् इति भावः। यङलुगन्तादोहाक् त्यागे इत्यस्माद् ल्यु] बिडालविशेषः; गन्धमार्जारः; गात्रसङ्कोची; मण्डली; बहुरूपकः; कामरूपी; विरूपी; बिलवासः; बिलेशयजन्तुविशेषः; घोङ्घः; मार्जारः; खट्वा; कारण्डिका। २३६

जाह्नवी स्त्री. [जह्नोरपत्यं स्त्री, जह्नु+अण्+ङीप्] गङ्गा; 'जानुद्वारा पुरा दत्वा जह्नुः संपीय कोपतः। तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्नवी तेन कीर्तिता'—इति ब्रह्मवैवर्तखण्डे। ६७३

जिघत्सा स्त्री. [अत्तुमिच्छा। अद् भक्षणे+सन्+अ, 'लुङसनोर्घस्लृ' इति घस्लृ] क्षुधा; बुभुक्षा। ३६१

जिघत्सुः त्रि. [अत्तुमिच्छुः। अद्+सन्, घसादेशः, 'सनाशसभिक्ष उः'] क्षुधितः; बुभुक्षितः। ३६०

जिघांसुः पुं. [हन्तुमिच्छुः। हन्+सन्,'सनाशंसभिक्ष उः'] शत्रुः; घातेप्सुः; हननेच्छी त्रि.। 'प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः'– इति भट्टिः। 'जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा भीमं समन्तात् परिवव्रुरुग्राः'—इति महाभारते (३। १५४।१८)। ४५५

जितकाशी [न्] त्रि. [जितेन जयेन काशते इति। काश्+णिनि] जययुक्तः; जिताहवः; 'अनिरुद्धं रणे वासो जितकाशी महाबलैः। वाचं प्रोवाच संक्रुद्धो गृह्यतां हन्यतामिति'—हरिवंशे (१७५।१४१)। ४७९

जिताहवः पुं. [जित आहवो युद्धं येन] जितकाशी; जययुक्तः। ४७९

जिनः पुं. [जयतीति। जि+'इण्षिञ्जीति' नक्] विष्णुः; बुद्धः (८५); अर्हन्; अतिवृद्धः; जित्वरे त्रि.। २५

जिनेन्द्रः पुं. [जिनानाम् इन्द्रः] बुद्धः; अर्हद्विशेषः। ८६

जिष्णुः पुं. [जयतीति, जि जये+'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' —इति ग्स्नु] विष्णुः; 'विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते। शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम्'—इति महाभारते (४।४२।२१)। इन्द्रः (५२); 'जयंश्च जिष्णुश्चामित्रा जयतामिन्द्रमेदिनौ' —इति अथर्ववेदे (११।९।१८)। अर्जुनः; 'अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः। तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः'—इति महाभारते (४।४२। २१)। भौत्यस्य मनोः पुत्राणामन्यतमः; 'तरङ्गभीरुर्वर्ष्मश्च तरस्वानुग्र एव च। अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा। तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः'—इति हरिवंशे (७।८८)। जेतरि त्रि.। 'इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम्। रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषुमौलिषु'—इति रघुवंशे (४।८५)। २५

जिह्मः त्रि. [जहाति परित्यजति सारल्यमिति। हा+'जहातेः सन्वदालोपश्च' इति मन्] मन्दः; कुटिलः (६९६); 'सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूकषायीकृतलोचनाः'—इति महाभारते (१।१०२।१८)। क्ली. तगरवृक्षः। ३८७

जिह्मगः पुं. [जिह्मं कुटिलं वक्रमित्यर्थः, यथा स्यात् तथा गच्छतीति, गम्+ड] सर्पः; 'स लब्ध्वा दुर्लभां भार्यां पद्मकिञ्जल्कवर्चसम्। व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः'—इति महाभारते (१।९।१९)। [जिह्मं मन्दं गच्छतीति] मन्दगे त्रि.। ६४१

जिह्वा स्त्री. [जयति रसमनयेति। जि+'शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः'—इति वन्प्रत्ययेन हुगागमे निपातनात् साधुः] अर्चिः; (५२१) रसज्ञानेन्द्रियं; रसज्ञा; रसना; रशना; रसनः; जिह्वः; रसालः; सुधास्रवा; रसिका; रसाङ्का; रसा; लोला; रसाला;

रसला; ललना। 'जिह्वे! कीर्तय केशवं मुररिपुं चेतो! भज श्रीधरं, पाणिद्वन्द्व! समर्चयाच्युतकथां श्रोत्रद्वय! त्वं शृणु। कृष्णं लोकय लोचनद्वय! हरेर्गच्छाङ्घ्रियुग्मालयं, जिघ्र घ्राण! मुकुन्दपादतुलसीं मूर्द्धन्नमाधोक्षजम्—इति मुकुन्दमालायाम्। ६७

जीमूतः पुं. [जीवनं जलं मूत्रयति स्रावयतीति। पृषोदरादित्वम्] मेघः; 'राजानमन्वयुः पश्चाज्जीमूता इव वार्षिकाः'—इति महाभारते (६।१९।३१)। [जयति आकाशमिति। जि+'जेर्मूट्चोदात्तः'—इति क्त, मूडागमो धातोर्दीर्घश्च] पर्वतः (७९५); 'जीमूतो द्रावणश्चैव मैनाकश्चन्द्रपर्वतः। आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति'—इति मत्स्यपुराणे (१२०।७५)। मुस्ता; देवताडवृक्षः; इन्द्रः; भृतिकरः; घोषकलता; 'वामार्गवमथेक्ष्वाकुं जीमूतं कृतवेधनम्'—इति चरके। सूर्यः; 'वरुणः सागरोऽश्वुंश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा' —इति महाभारते (३।३।२२)। ऋषिविशेषः; 'जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरुपतस्थे महात्मनः'—इति महाभारते (५।१११।२४)। मल्लविशेषः; 'ततस्तु वृत्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयत्। जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं विख्यातविक्रमम्'—इति महाभारते (४।१२।२२)। दशार्हस्य पौत्रः; 'दशार्हस्य सुतो व्योमा व्योम्नो जीमूत उच्यते'—इति हरिवंशे (३२।२५)। वपुष्मत्पुत्रः; 'शाल्मलस्येश्वराः सप्त सुतास्ते तु वपुष्मतः। श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा।' ऊनचत्वारिंशदक्षरवृत्तिविशेषः; छन्दोभेदः, यथा—'।।।, ।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ' ५८

जीरकः पुं. [जीर+संज्ञायां कन्] वणिग्द्रव्यविशेषः; जरणः; अजाजी; कणा; जीर्णः; जीरः; दीप्यः; जीरणः; अजाजिका; वह्निशिखः; मागधः; दीपकः; 'जीरा' इति भाषा। 'जीरको जरणेऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः। कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः'—इति भावप्रकाशः। ६१६

जीरणः पुं. [जीरकः पृषोदरादित्वात् कस्य णः] जीरकः; 'जीरा' इति भाषा। ६१६

जीर्णः त्रि. [जीर्यतीति, जॄ+'गत्यर्थाकर्मकश्लिषेति' कर्तरि क्त] पुरातनः; 'तत्याज देहं धर्मात्मा देही जीर्णमिवाम्बरम्'—इति देवीभागवते। 'वासांसि जीर्णानि यथा विहाय'—इति भगवद्गीतायाम्। वृद्धः; गतबहुवयाः; जराविशिष्टः; पक्वः; पाकविशिष्टः; 'जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्याञ्च गतयौवनाम्। रणात् प्रत्यागतं शूरं सस्यं च गृहमागतम्'—इति चाणक्यः (७९)। पुं. [जीर्यत्यनेनेति। जॄ+करणे क्त] जीरकः; वृक्षः; क्ली. [जीर्यति स्मेति, जॄष् वयोहानौ+गत्यर्थेति क्त, निष्ठातस्य नत्वम्] शैलजं; वयः प्रकारविशेषः; 'तद्वयो यथा स्थूलभेदेन त्रिविधम्। बालं मध्यं जीर्णमिति'—चरके। ५५०,७११

जीवः पुं. [जीवनमिति, जीव्+बाहुलकाद् भावे घञ्] असुधारणम्; 'त्वमेव चिन्तय सखि! नोत्तरं प्रतिभाति मे। स्वकार्ये मुह्यते लोको यथा जीवं लभाम्यहम्'—इति हरिवंशे (१७४।७३)। [जीवयति मन्त्रौषध्यादिना शिष्यान्] बृहस्पतिः; 'अस्माल्लिङ्गार्चनान्नित्यं जीवभूतोऽसि मे यतः। अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि'—इति काशीखण्डे (१७।४४)। [जीवतीति, जीव् प्राणधारणे+'इगुपधज्ञेति' क] प्राणी; 'अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्। फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्'—इति भागवते (१।१३।४४)। वृत्तिः; वृक्षविशेषः; महानिम्बवृक्षः; 'महानिम्बः स्मृतोद्रेका रम्यको विषमुष्टिकः। केशामुष्टिर्निम्बकश्च कार्मुको जीव इत्यपि'—इति भावप्रकाशः। कर्णः; क्षेत्रज्ञः; आत्माः; पुरुषः; पुद्गलः; अन्तर्यामीः; ईश्वरः; 'कर्मणा जीवरूपश्च सन्ततं तत्फलप्रदः। कर्मरूपश्च भगवान् श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः'—इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम्। [जीवयति लोकानन्तर्याम्यात्मकरूपेणेति। जीव्+णिच्+अच्] विष्णुः; 'जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः'—इति महाभारते (१३।१५९।६९)। जीवनविशिष्टे त्रि.। 'मृते वा त्वयि जीवे वा यदा मोक्ष्यति वै जनः।' पुं.–क्ली. [जीव्+भावे घञ्] जीवितं; जीवनम्; 'जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः'—इति भागवते (१।२।१०)। 'जीवस्य जीवनस्य च पुनर्द्धर्मानुष्ठानद्वारा कर्मभिर्य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति' —इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। ४७

जीवकः पुं. [जीवयति आरोग्यं करोतीति। जीव्+णिच्+ण्वुल्] जैनः; अष्टवर्गान्तगतौषधिविशेषः;

कूर्चशीर्षः; मधुरकः; शृङ्गः; ह्रस्वाङ्गः; जीवनः; दीर्घायुः; प्राणदः; जीव्यः; भृङ्गाह्वः; प्रियः; चिरञ्जीवी; मधुरः; मङ्गल्यः; कूर्चशीर्षकः; वृद्धिदः; आयुष्मान्; जीवदः; बलदः; 'जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ। रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ।' 'जीवकः कूर्चकाकारः ऋषभो वृषशृङ्गवत्।' 'जीवकर्षभकस्थाने विदारीमूलम्'—इति भावप्रकाशः। प्राणकः; पीतशालः; क्षपणः; त्रि. '[जीवति प्रभुसेवावृत्या इति। जीव्+ण्वुल्] सेवकः; वृद्धचाशीः; जीवी; 'त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः।' अहितुण्डिकः। ३४५

जीवजीवः पुं. [जीवेन भक्ष्यक्षुद्रकीटादिना जीवतीति। जीव्+अच्। यद्वा जीवञ्जीव+पृषोदरादित्वात् साधुः] जीवञ्जीवपक्षी; चकोरपक्षी। २५४

जीवञ्जीवः पुं. [जीवं जीवयति विषदोषं नाशयतीति। 'कृत्यल्युटो बहुलमिति' बाहुलकात् खच्] चकोरपक्षी; अपरः पक्षिविशेषः; विषादिविकृतस्यान्नादेः परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति। 'हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते। चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः'—इति वाग्भटः। वृक्षविशेषः। २५४

जीवत्तोका स्त्री. [जीवत् तोकम् अपत्यम् अस्याः] जीवत्पुत्रिका; जीवसूः। ४८६

जीवत्पतिः स्त्री. [जीवन् पतिर्यस्याः] पतिवत्नी; सधवा। ४८६

जीवधनम् क्ली. [जीव एव धनमिति] गवादिकम्; पशुधनम्। ८१

जीवनम् क्ली. [जीव्यतेऽनेनेति। जीव्+करणे ल्युट्] वृत्तिः; जीविका; 'अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्। फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्' —इति भागवते (१।१३।४४)। 'जीवनं जीविकेति' तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। जलम्; 'यमुनाया इव तस्याः सखि! मलिनं जीवनं मन्ये'—इति आर्यासप्तशत्याम् (४६३)। [जीव्+भावे ल्युट्] प्राणधारणम्; 'यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते'—इति हठयोगप्रदीपिकायाम् (२।३)। 'प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवनं हन्ति जीवनम्। किमाश्चर्यं क्षारभूमौ प्राणदा यमदूतिका'—इत्युद्भटः। हैयङ्गवीनं; मज्जा; गङ्गा; 'जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी'—इति काशीखण्डे' (२९।६५)। पुं. [जीवयति सेवनादिना। जीव्+कर्तरि ल्यु] जीवकौषधं; वातः; क्षुद्रफलकवृक्षः; पुत्रः; [सर्वान् प्राणरूपेण जीवयतीति। जीव्+णिच्+कर्तरि ल्यु] विष्णुः; 'वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः'—इति महाभारते (१३।१४९।११२)। शिवः; 'निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाङ्गो बहुकर्कशः' —इति महाभारते (१३।१७।१२१)। ५७०

जीवनीयम् क्ली. [जीव्यतेऽनेन अस्माद्वा। जीव्+करणे अपादाने वा अनीयर्] जलं; जीवनप्रदे त्रिः। 'गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम्। जीवनीयं यथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम्'—इति सुश्रुते (१।४५)। ६४८

जीवसूः स्त्री. [जीवं प्राणिनं सूते इति। सू+क्विप्] जीवत्तोका; जीवत्पुत्रिका; 'जीवसूर्वीरसूर्भद्रे! बहुसौख्यगुणान्विता। सुभगा भागसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता।' ४८६

जीवस्थानम् क्ली. [जीवस्य जीवनस्य स्थानम्] मर्म; देहस्थकोमलाङ्गम्। ५२९

जीवा स्त्री. [जीवयतीति, जीव्+णिच्+अच् ततष्टाप्] जीवितम्; मौर्वी (४६४): 'निर्गुण इति मृत इति च द्वावेकार्थाभिधायिनौ विद्धि। पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्जीवं तदिह शंसन्ति' —इति आर्यासप्तशत्याम्। 'निर्गता जीवा ज्या यस्मात् तत्, 'जीवा ज्या शिञ्जिनीत्यपि' इत्यभिधानात्'—इति तट्टीका। वचा; शिञ्जितं; भूमिः १३४।

जीवितम् क्ली. [जीव्+भावे क्त] जीवनम्। 'त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्के। इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुद्ध्य मुग्धां तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण'—इति उत्तररामचरिते ३ अङ्के। [कर्तरि क्त] जीवनयुक्ते त्रि.। 'कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम्। प्राङ् मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता'—इति रघुवंशे (१२।७५)। १३४

जुगुप्सा स्त्री. [गुपेर्निन्दायां सन्, भावे अ, ततष्टाप्] जुगुप्सनं; निन्दा; 'दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा'—इति साहित्यदर्पणे (३।१७६)। ६१, १४८

जेता [ऋ.] त्रि. [जयतीति, जि+तृच्] जयशीलः; विष्णुः; जित्वरः; जैत्रः; 'जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम्'–इति रघुवंशे (१२।८९) । विष्णुः; 'अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः'—इति महाभारते (१३।१४९।२९) । ४४६

जेमनम् क्ली. [जिमु अदने+भावे ल्युट्] भोजनं; भक्षणम् । ३२५

जैत्ररथः पुं. [जैत्रो जयशीलो रथो यस्य] जयशीलः; जिष्णुः; जित्वरः; जैत्रः । ४४६

जैनः पुं. [जिन एव, यद्वा जिनः उपास्यदेवतास्येति । जिन+अण्] जिनोपासकः । ३४५

जैनाश्रमः पुं.— वसतिः; जैनमठः । ८०७

जैवातृकः पुं. [जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति । जीव्+णिच्+'आतृकन् वृद्धिश्च'—इति आतृकन् ईकारस्य वृद्धिश्च] चन्द्रः; चन्द्रमाः; कर्पूरः; पुत्रः; भेषजम् । त्रि. [जीवतीति, जीव्+आतृकन् वृद्धिश्च] दीर्घायुः (३८१); 'जैवातृक ! ननु श्रूयते पतिरस्या मिथिलायां प्रहारवर्मासीत्'—इति दशकुमारचरिते । कृशः । ४३

जोषम् क्ली. [जुष् प्रीतिसेवनयोः+भावे घञ्] सुखं; प्रीतिजनकव्यवहारः; 'का राधद्धोत्राश्विना वां को वां जोष उभयोः'—इति ऋग्वेदे (१।१२०।१) । 'जोषे प्रीतिजनके व्यवहारे'—इति दयानन्दभाष्यम् । १२३

जोषम् अव्य. [जुष्+बाहुलकात् अम्] तूष्णीम्; 'मैवमित्यब्रवीच्चैनं जोषमास्वेति भारत ।'—इति महाभारते (२।६८।१६) । सुखम् । ८८३

ज्ञः पुं. [जानातीति, ज्ञा+'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'—इति क] बुधः; पण्डितः; 'पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मध्ये वृकायते । ससत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः । तद्वदज्ञो ज्ञमध्यस्थः कश्चित् मौखर्यसाधनः । स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते'—इति चरके । महीसुतः; ब्रह्मा । ३३२

ज्ञातिः पुं. [जानाति छिद्रं कुलस्थितिञ्च । क्तिच्] सपिण्डादिः; सगोत्रः; बान्धवः; बन्धुः; स्वः; स्वजनः; अंशकः; गन्धः; दायादः; सकुल्यः; समानोदकः; 'यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च । ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । [ज्ञायते विद्यतेऽस्मादिति, ज्ञा+अपादाने क्तिन्] पिता । ५०९

ज्ञानम् क्ली. [ज्ञा+भावे ल्युट्] विशेषेण सामान्येन चावबोधः; 'मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' —इत्यमरः । विष्णुः; सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम्'—इति महाभारते (१३।१४९।६१) । 'ज्ञानं प्रकृष्टमजन्यमनवच्छिन्नं सर्वस्य साधकमिति ज्ञानमुत्तमं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः'—इति तद्भाष्यम् । ८४८

ज्ञानी [न्] पुं. [ज्ञानमस्त्यस्येति, ज्ञान+'अत इनिठनौ' इति इनि] दैवज्ञः; ज्योतिषिकः; त्रि. सामान्यबोधयुक्तमात्रः; 'ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते नहि केवलम् । यतो हि ज्ञानिनः सर्वे पशुपक्षिमृगादयः' —इति मार्कण्डेये (८१।३६) । ज्ञानयुक्तः; 'चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ'—इति भगवद्गीतायाम् । ४०३

ज्या स्त्री. [ज्या+'अन्येभ्योऽपीति' ड ततष्टाप्] वसुधा; पृथ्वी; पृथिवी । (४६४) धनुर्गुणः; मौर्वी; शिञ्जिनी; गुणः; शिञ्ज्या; जीवा; प्रत्यञ्चा; पतञ्चिका; गव्या; बाणासनः; द्रुणा; 'जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः'—इति महाभारते (१।२२६।२०) । माता । १५६

ज्येष्ठः त्रि. [अयमेषामतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति । वृद्ध वा प्रशस्य+इष्ठन् ततो ज्यादेशः] अग्रजः; 'दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः'—इति रघुवंशे (१२।१९) । अधिकवयाः; अतिवृद्धः; श्रेष्ठः; 'ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः'—इति महाभारते (१३।१४३।७) । पुं. [ज्येष्ठा नक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण्, ज्येष्ठी । सा अस्मिन् मासीति पुनरण्, संज्ञापूर्वस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः] ज्येष्ठमासः । ५०६

ज्येष्ठा स्त्री. [ज्येष्ठ+टाप्] गृहगोधिका; अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टादशनक्षत्रम् । सा तु शूकरदन्ताकृतितारकत्रियात्मिका; 'सत्कीर्तिपुत्रैर्विविधैः समेतो वित्तान्वितोऽत्यन्तलसत्प्रतापः । श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकलस्वभावो ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले'—इति कोष्ठीप्रदीपः । 'कुर्वन्तश्चानुराधासु लभन्ते चक्रवर्तिताम् । आधिपत्यं च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम्'—इति

मार्कण्डेयपुराणे (३४।१३)। मध्यमाङ्गुलिः; गङ्गा; धीरादिनायिकाभेदः; तस्या लक्षणम्—'परिणीतत्वे सति भर्तुरधिकस्नेहा' इति रसमञ्जरी। अलक्ष्मीः; 'मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम्। तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि। जेष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तस्रग्वाससावृता। उत्पन्ना साब्रवीद्देवान् किं कर्तव्यं मयेति वै। तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्वे देवगणा भृशम्। येषां गृहान्तरे नित्यं कलहः संप्रवर्तते। तत्ते स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने'—इति पाद्मे। २५७

ज्योतिरिङ्गणः पुं. [ज्योतिरिव इङ्गतीति। इगि गतौ+ ल्यु] कीटविशेषः; खद्योतः; ध्वान्तोन्मेषः; तमोमणिः; दृष्टिबन्धुः; तमोज्योतिः; ज्योतिरिङ्गः; निमेषकः; ज्योतिर्बीजं; निमेषरुक् २५७

ज्योतिषिकः पुं. [ज्योतिर्ज्योतिःशास्त्रम् अधीते इति। ऋतूक्थादित्वात् ठक्, संज्ञापूर्वस्य विधेरनित्यत्वान् न वृद्धिः] ज्योतिषिकः; ज्योतिषी; ज्योतिषशास्त्रज्ञः। ४०३

ज्योतिः [स्] क्ली. [द्युत् दीप्तौ+'द्युतेरिसन्नादेश्च जः' इति इसन् दस्य च जः] नक्षत्रम्; 'ज्योतींष्य-ग्निञ्चामेध्यमशस्तंञ्च नाभिवीक्षेत'—इति चरके। प्रकाशः; (६५); दृष्टिः (८१०); पुं. द्युत्+कर्तरि इसन्] अग्निः; 'तस्यान्तरेण नाभेस्तु ज्योतिःस्थानं ध्रुवं स्मृतम्। तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते' —इति सुश्रुते। सूर्यः; मेथिका; विष्णुः; 'स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः'—इति महाभारते (१३।१४९।७९)। ५१

ज्योत्स्ना स्त्री. [ज्योतिरस्त्यस्यामिति। 'ज्योत्स्नातमिस्रेति' निपातनात् नप्रत्यय उपधालोपश्च] चन्द्रज्योतिः; चन्द्रिका; कौमुदी; चन्द्रिमा; चान्द्री; कामवल्लभा; चन्द्रातपः; चन्द्रकान्ता; शीता; अमृततरङ्गिणी; 'चाँदनी' इति भाषा। 'पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः'—इति महाभारते (१।१।८६)। ज्योत्स्नायुक्तरात्रिः; पटोलिका; श्वेतघोषा; दुर्गा; 'प्रभाप्रसादशीलत्वाज्ज्योत्स्ना चन्द्रार्कमालिनी'—इति देवीपुराणे ४५ अध्याये। 'रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धात्र्यै नमो नमः। ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः'—इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये। प्रभातकालः; 'ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याभिधीयते।' ४४

ज्यौतिषिकः पुं. [ज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रमधीते वेद वा इति, ठक् वृद्धिश्च] दैवज्ञः; ज्योतिषी; ज्योतिषशास्त्रज्ञः। ४०३

ज्वलनः पुं. [ज्वलतीति, ज्वल् + 'जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः' इति युच्] अग्निः; 'यत्र त्रिनयननयनज्वलनज्वालावलीशलभवृत्तिः, जीवति मानसजन्मा शशिवदनावदनकान्तिपीयूषैः'—इति कलाविलासे (१।४)। चित्रकवृक्षः; क्ली. [ज्वल्+ भावे ल्युट्] दहनम्। ६२

ज्वालः पुं.—स्त्री. [ज्वलतीति, ज्वल+'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति ण, पक्षे स्त्रियां टाप्] अग्निशिखा; 'दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्यवान्'—इति महाभारते (३।२१८।३७)। दीप्तिप्रविशिष्टे त्रि.। ६५

ज्वाला स्त्री. [ज्वलतीति, ज्वल्+ण+टाप्] अग्निशिखा; ज्वालः; 'अभ्युद्यतोग्रश्च ज्वालामालाकुलैर्मुखैः'—इति विष्णुपुराणे। दाहः; ऋक्षस्य पत्नी; 'ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम। तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास'—इति महाभारते (१।९५।२५)। ६५

झ

झञ्झानिलः पुं. [झञ्झाध्वनियुक्तोऽनिलः] प्रावृषेण्यवायुः; वर्षन्मेघवेगवद्वायुः; झञ्झावातः; झञ्झामरुत्। ७७

झञ्झावातः पुं. [झञ्झाध्वनियुक्तो वातः] प्रावृषिजवायुः; झञ्झानिलः; 'झञ्झावातः सवृष्टिकः'। 'झञ्झावातं रक्तवृष्टिं वात्यां च वृक्षपातनम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ७७।

झटिति अव्य. [झट् सङ्घाते+क्विप्, इण् गतौ+क्तिन्] द्रुतं; शीघ्रं; स्राक्; अञ्जसा; अह्नाय; सपदि; द्राक्; मङ्क्षु; 'तत्त्वविस्तृतिमात्रान्नानर्थः किन्तु विपर्ययात्। विपर्येतुं न कालोऽस्तिझटिति स्मरतः क्वचित्'—इति पञ्चदशी (७।१२५)। ६९७

झषः पुं. [झष्यते वध्यते भक्षणाय, झष्यते गृह्यते इति वा। झष्+'खनो घ च' इति अन्यतोऽपि घ] मत्स्यः; 'झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी'—इति

भगवद्गीता (१०।३१)। मकरः; मत्स्यविशेषः; 'लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव'—इति रामायणे (२।११४।४)। तापः; वनं; मीनराशिः; 'सार्द्धसप्तझषे मेषे वसुसार्द्धौ घटे वृषे'—इति समयप्रदीपः। मकरराशिः। ६५७

झषकेतनः पुं. [झषो मकरो मीनो वा केतनं केतुरस्य] कन्दर्पः; कामदेवः। ३२

झाबुकः पुं. [झा इति शब्दं वेति। झा+वी+मितद्र्वादित्वाड्डु, बत्वं बाहुलकेन,झाबुरेव, स्वार्थे कन्] वृक्षविशेषः; पिचुलः; झावुः; झावूः; 'झाऊ' इति भाषा। १९५

झिण्टी स्त्री. [झिमिति कृत्वा रटतीति। झिम्+रट्+अच् ङीष् च, पृषोदरादित्वात् साधुः] पुष्पवृक्षविशेषः; सैरीयकः; कण्टकुरण्टकः; सैरेयकः; झिण्टिका। २०५

झिरिका स्त्री. [झिरीति अव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। झिरि+कै+क टाप् च] झिल्ली; झिरी; झिञ्झी; वाद्यविशेषः। २५६

झिल्लिका स्त्री. [झिर् इत्यव्यक्तशब्दं लिशतीति। झिर्+लिश्+डि, रस्य लत्वे साधुः ततः स्वार्थे कन्] झिल्ली; 'झींगुर' इति भाषा। 'झिल्लिकाविरुतैर्दीर्घैं रुदतीव समन्ततः'—इति रामायणे (२।९६।११)। आतपस्य रुचिः; विलेपनमलं; झिल्लिकारावः; उद्वर्तनवस्त्ररुचिः; उद्वर्तनवस्त्रं; झिण्टी। २५६

झिल्लीका स्त्री. [झिल्ली+संज्ञायां कन् ततष्टाप्] झिल्लिका; झिल्ली। २५६

ट

टङ्कः पुं. [टकि+घञ्] दर्पः; प्रस्तरघटनोपकरणं; कोपः; कोषः; असिः; जङ्घा; ग्रावदारणः; 'यः क्षत्रदेहं परितक्ष्य टङ्कैस्तपोमयैर्ब्राह्मणमुच्चकार'—इति अनर्घराघवे (१।२२)। परिमाणविशेषः; स तु चतुर्माषकरूपश्चतुर्विंशतिरक्तिकारूपो वा। पुं.– क्ली. [टकि+घञ् अच् वा] दर्पः; टङ्कणः; खनित्रं; नीलकपित्थः; 'शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद् गुरु'—इति सुश्रुते। ८२१

ड

डमरः पुं. [डेन भयेन मरो मृतिरिव यत्र] अस्त्रकलहः; डिम्बं; विप्लवः; डिम्बः; बिम्बः; डामरः; 'तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः। स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शास्त्राख्यो डमरमरकाय'—इति गर्गः। परचक्रादिभयं; क्ली. भीत्या पलायनं; शृगालिका; विद्रवः; डिम्बः। १२७

डयनम् क्ली. [डीयते आकाशमार्गे गम्यतेऽनेनेति। डी+करणे ल्युट्] नभोगतिः; गगनगतिः। कर्णीरथः (४४५)। २४०

डिण्डिमः पुं. [डिण्डीति शब्दं मातीति। डिण्डि+मा+क] वाद्यप्रभेदः; डेङ्करी; माहेश्वरदण्डी; 'भेरीश्चाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः'—इति महाभारते (७।१९३।४४)। [डिण्डिम इव आकृतिरस्त्यस्येति, अर्श आदित्वादच्] कृष्णपाकफलः। ९७

डिण्डिरः पुं. [हिण्डिरः; पृषोदरादित्वात् हस्य डः] समुद्रफेनः; हिण्डीरः। ६६८

डिम्बः पुं. [डिबि नोदे+भावे घञ्] विप्लवः; भयध्वनिः; अण्डं; फुप्फुसः; प्लीहा; डिम्भः। १२७

डिम्भः त्रि. [डिम्भयति संहतो भवतीति। डिम्भ्+पचाद्यच्] शिशुः; 'शुभारम्भेऽदम्भे महितमतिडिम्भेङ्गितशतं, मणिस्तम्भे रम्भेक्षणसकुचकुम्भे परिणतम्'—इति रसिकरञ्जने। मूर्खः। ५०२

डुण्डुभः पुं. [डुण्डुः सन् भातीति। डुण्डु इत्यनुकरणशब्देन भाति वा, भा+क] सर्पविशेषः; राजिलः; दुण्डुभः; नागभृत्; डुण्डुः; 'एकदा स वने घोरं डुण्डुभं जरसान्वितम्। अपश्यद्दण्डमुद्यम्य हन्तुं तं समुपाययौ'—इतिदेवीभागवते (२।११।२८)। ६४३

त

तक्रम् क्ली. [तनक्ति सङ्कोचयति दुग्धम्, पादाम्बुदधिरूपेण परिणमयतीत्यर्थः। 'स्फायितञ्चीति'—रक् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वं च] पादाम्बुसंयुतदधि; गोरसजं; घोलं; कालसेयं; विलोडितं; दण्डाहतम्; अरिष्टम्; अम्लम्; उदश्वित्; मथितं; द्रवः; 'न तक्रसेवी व्यथते कदाचित् न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः। यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः'—इति भावप्रकाशः। २७५

तक्षा [न्] पुं. [तक्षति तनूकरोतीति। तक्ष्+'कनिन् युवृषितक्षिराजीति' कनिन्] त्वष्टा; 'स्रस्ताङ्गसन्धौ

विगतांक्षपाटवे रुजा निकामं विकलीकृते रथे। आप्तेन तक्ष्णा भिषजेव तत्क्षणं प्रचक्रमे लङ्घनपूर्वकः क्रमः' —इति माघे (१२।२५)। ५८७

तटम् क्ली. [तटति उच्छ्रितं भवतीति। तट् उच्छ्राये+ पचाद्यच्] पार्श्वप्रदेशः; 'गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे'—इति महाभारते(१।३६।२)। क्षेत्रम्। १६६

तटः त्रि. [तटति उच्छ्रितो भवतीति। तट्+अच्] तीरं; तटी; 'कर्तव्यमार्गौ भ्राजेते ह्रदस्यास्य तटावुभौ'—इति हरिवंशे (६७५५)। पुं. महादेवः; 'नमस्तटाय तटचाय: तटानाम्पतये नमः'—इति महाभारते (१२।२८४।३६)। ६६७

तटिनी स्त्री. [तटमस्त्यस्या इति। तट+ 'अत इनिठनौ'—इति इनिस्ततो ङीप्] नदी; 'हृत्वा तटिनि! तरङ्गैर्भ्रमितश्चक्रेषु नाशये निहितः। फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरिक्षे तरुस्त्यक्तः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (६९२)। ६६५

तटी स्त्री. [तटति उच्छ्रिता भवतीति। तट्+अच्+ ङीष्] तीरम्; 'मालयं च श्मशानं च नद्यादीनां तटी तथा'—इति साहित्यदर्पणे (३।८६)। ६६७

तडाकः, तडागः पुं.– क्ली. [तड् आघाते+'तडागादयश्च' इति आगप्रत्ययेन निपातनात् साधुः। तण्डचते आहन्यते ऊर्मिमालाभिरिति। तड्+'पिनाकादयश्च' इति कर्मणि आकप्रत्ययोऽपि] पद्मादियुक्तं सरः; पद्माकरः; तटाकः; तडगः; पञ्चशतधनुःपरिमाणजलाशयः; 'चतुर्दिक्षु पञ्चचत्वारिंशद्धस्तान्यूनतायां सहस्रद्वितयहस्तान्यूनत्वेन तडागः' कथ्यते। यन्त्रकूटकः। ६७६

तडित् स्त्री. [ताडयत्यभ्रमिति। तड् आघाते+'ताडेणिलुक् च' इति इतिप्रत्ययः णेर्लुक च] विद्युत्; 'अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम्। धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोषितकेशरी'—इति रघुवंशे (९।५४)। ६०

तण्डकः पुं. [तण्डते आहन्तीति। तण्ड्+ण्वुल्] समासप्रायवाक्; खञ्जनपक्षी; फेनः; गृहदारु; तरुस्कन्धः; मायाबहुलके त्रि.। पुं.– क्ली. परिष्कारः। १४३

तण्डुः पुं. [ताडयति, तड् आघाते+ण्यन्तादुप्रत्ययः] शिवद्वारपालविशेषः; रुद्रानुचरः; रङ्गमञ्चे गायननिर्देशकः। १४, ८३६

तत्कालः पुं. [स चासौ कालश्चेति.] वर्तमानकालः; तदात्वम्; 'वर्षस्य वेशमवसुभिः स किलादरेण तत्कालमेव समपूरयदुन्नतश्रीः'—इति कथासरित्सागरे (२।८३)। सहसा (८८४)। ११८

तत्कालधीः त्रि. [तस्मिन्काले कार्यकाले धीरुपस्थिता बुद्धिर्यस्य] प्रत्युत्पन्नमतिः; उपस्थितबुद्धिः। ३७६

तत्परः त्रि. [सः परोऽस्य। यद्वा तदेव परं सर्वोत्तममस्य] आसक्तः; 'एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया। इयं च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी'—इति भागवते (४।१५।६)। ३५२

तत्रभवान् [तु] त्रि. ['इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति तच्छब्दात् प्रथमार्थे त्रल्। ततः सुप्सुपेति समासः] श्लाघ्यः; पूज्यः; (८६४) तत्वज्ञः; तत्ववेत्ता। १५५

तथा अव्य. [तेन प्रकारेण। तद्+'प्रकारवचने थाल्'] तेन प्रकारेण; 'स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः। प्रत्युवाचार्च्य तान् सर्वान् महर्षीन् श्रूयतामिति' —इति मनुः (१।४)। साम्यम्; 'यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्'—इति मनुः (६।९०)। अभ्युपगमः; पृष्टप्रतिवाक्यं; समुच्चयः; 'सपादलक्षं च तथा भारतं मुनिना कृतम्। इतिहास इति प्रोक्तं पञ्चमं वेदसम्मतम्'—इति देवीभागवते (१।२।२६)। निश्चयः; 'तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना। तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः'—इति रघुवंशे (१।२९)। ७८०

तथागतः पुं. [यथा पुनरावृत्तिर्न भवति तथा तेन प्रकारेण गतः। यद्वा तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य। सुप्सुपेति समासः] बुद्धः; 'यथा गतास्ते मुनयः शिवां गतिं तथा गतिं सोऽपि गतस्तथागतः'—इति सर्वदर्शनसङ्ग्रहे। 'तथा तेन प्रकारेणगतः।' पूर्वोक्तप्रकारेणागते त्रि.। 'ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः स्वनः। जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम्'—इति महाभारते (३।७७।५)। ८५

तथ्यम् क्ली. [तथा साधु। तथा+'तत्र साधुः' इति यत्] सत्यम्; 'काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्। तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्'

—इति मनुः (८।२७४) । 'यदर्जुनगुणांस्तथ्यान् कीर्तयानं नराधम ! शूरद्वेषात् सुदुर्बुद्धे ! त्वं भर्त्सयसि मातुलम्'—इति महाभारते (७।१५७।३) । १४४

तदात्वम् क्ली. [तदा इत्यस्य भावः । तदा+'तस्य भावस्त्वतलौ'—इति त्व] तत्कालः; वर्तमानकालः । ११८

तद्गतम् त्रि. [तस्मिन्नेव गतम्] तत्परं,; तदासक्तम् । ५३४

तद्बलः पुं. [तस्मिन् लक्ष्ये एव बलं यस्य] बाणविशेषः । ४६७

तनयः पुं. [तनोति विस्तारयति कुलमिति । तन्+'बलिमलितनिभ्यः कयन्'—इति कयन्] पुत्रः; सुतः; 'शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च'—इति मनुः (३।१६) । ४९७

तनया स्त्री. [तनोति कुलमिति । तन्+कयन्+टाप्] कन्या; 'स उत्तरस्य तनयामुपयेमे इरावतीम्'—इति भागवते (१।१६।२) । चक्रकुल्यालता । ५०५

तनुः स्त्री. [तनोति तन्यते इति वा । तन्+'भृमृशीतृचरीति' उ] शरीरम्; 'देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्त्रासान् मुनिसत्तम । विचेरुरवनौ सर्वे बिभ्राणा मानुषीं ततुम्'—इति विष्णुपुराणे (१।१७।५) । त्वक्; स्त्री । ५१०

तनुः त्रि. [तन्+'भृमृशीति']अल्पः; कृशः (७१७); 'वितरन्ती रसमन्तर्ममार्द्रभावं तनोषि तनुगात्रि !' इति आर्यासप्तशत्याम् (५२५) । विरलः;'तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्'—इति मनुः(३।१०)। ६८८

तनुजः पुं. [तनोः शरीरात् जातः इति । जन्+'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड] पुत्रः; तनूजः; 'स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवा, द्योतन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्फारीभवन्त्यापदः । भार्या नोतमवंशजापि भजते नो यान्ति मित्राणि च, न्यायारोपितविक्रमानपि नरान् येषां न हि स्याद्धनम् ।' ४९७

तनुत्राणम् क्ली. [त्रायतेऽनेनेति, त्रै+करणे ल्युट्, तनोः शरीरस्य त्राणम्] तनुत्रं; वर्म; 'इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः'—इति महाभारते (३। १७४।४) । शरीररक्षणम् । ४५९

तनूः स्त्री. [तनु+ऊङ] शरीरं; देहः । ५१०

तनूजः पुं. [तन्वाः शरीरात् जातः इति, जन्+ड] पुत्रः; 'अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य' —इति रघुवंशे (५।५३) । स्त्री. कन्या । ४९७

तन्तुः पुं. [तन्यते विस्तीर्यते इति, तनोति वा । तन्+'सितनिगमीति' तुन्] सूत्रम्; 'यस्मिन् नित्यं तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति'—इति महाभारते(१२।४७।२२) । ग्राहः; सन्ततिः; 'अन्तःस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः । स्वमाययावृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतन्तवे' —इति भागवतम् । ८६५,८७०

तन्तुवायः पुं. [तन्तून् वयति विस्तारयति जालाकारेणेति । वे+'संज्ञायाञ्च' इत्यण् । 'कर्मण्यण्' वा] तन्त्रवायः; कौलिकः; 'जुलाहा' इति भाषा । 'तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम्'—इति मनुः (८।३९७) । लूता । ५९०

तन्त्रम् क्ली. [तनोति तन्यते इति वा, तन्+कर्त्रादौ यथायथं ष्ट्रन् । तन्त्रि कुटुम्बधारणे; घञ् वा] तन्तुः; मन्त्रः; सिद्धान्तः; परिच्छदः; प्रधानम्; 'कुटुम्बकृत्यं; कुलप्रतिष्ठादिकस्थितिः; 'सर्वानुपायानथस म्प्रधाय समुद्धरेत् स्वस्य कुलस्य तन्त्रम्'—इति महाभारते (१३।४८। ६) । ओषधिः; तन्त्रवायः; श्रुतिशाखाविशेषः; हेतुः; उभयार्थप्रयोजकम्:; इतिकर्तव्यता; राष्ट्रं; परच्छन्दः; करणं; अर्थसाधकः; सैन्यं; स्वराष्ट्रचिन्ता; 'तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता'—इति माघे (२।८८) । प्रबन्धः; शपथः; धनं; गृहं; वयनसाधनम्; 'तदापश्यत् स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्तौ'—इति महाभारते (१।३।१४०) । कुलं; शास्त्रम्; 'अवैरज्ञमतन्त्रज्ञं बालचेष्टासमन्वितम् —इति देवीभागवते (२।११।१९) । व्यवहारः; नियमादिः; 'श्रुत्वा त्वं प्रतिपद्यस्व प्राज्ञः सह पुरोहितैः । आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च'—इति महाभारते (१।१०३।२६) । शिवोक्तशास्त्रं; तच्च चतुःषष्टिसंख्यकम्; 'चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्वति ! सफलानीह वाराहे ! विष्णुक्रान्तासु भूमिषु । कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यामि च । पाषण्डमोहनायैव विफलानीह सुन्दरि !'—इति महाविश्वसारतन्त्रम् । कालतन्त्रं; वासनाजालम्; 'तन्त्रं चेदं विश्वरूपे युवत्यौ वयतस्तन्तून् सततं वर्तयन्तौ'—इति

महाभारते (१।३।१४२)। 'तन्त्रं कालतन्त्रं विश्वोपादाननिमित्तादिकारणसमूहसम्बन्धम्'—इति दुर्घटार्थप्रकाशिन्यां विमलबोधः। 'इह तन्त्रं वासनाजालम्' —इति नीलकण्ठः। ८७०

तन्त्रवायः पुं. [तन्त्रेण वयतीति, वेञ् तन्तुसन्ताने +'ह्वावामश्च' इत्यण्] वर्णसङ्करजातिविशेषः; कुविन्दः;, तन्त्रवापः; तन्तुवापः; तन्तुवायः; 'जुलाहा' इति भाषा। 'ताम्रकुट्टाच्छङ्खकार्यां मणिकारश्च जायते। मणिकारात् ताम्रकुटयां मणिबन्धोऽप्यजायत। मणिबन्धान्मणिकार्यां तन्त्रवायश्च जायते'—इति पराशरपद्धतौ। लूता। ५९०

तन्त्रीः स्त्री. [तन्त्रयति मोहयति लोकानिति। तन्त्र+'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इति ई] वीणागुणः; 'नातन्त्री-विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः'—इति रामायणे (२।३९।२९)। वीणा; 'पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः। शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा'—इति रामायणे (१।२।१८)। गुडूची; देहशिरा; नदीविशेषः; युवतीभेदः; रज्जुः; 'न लङ्घयेद् वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति। न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा'—इति मनुः (४।३८)। १९६

तन्त्रीगणः पुं. [तन्त्रीणां रज्जूनां गणः समूहः] महारज्जुः; वरत्रा। ५९७

तपनः पुं. [तपतीति। तप्+कर्तरि ल्यु] सूर्यः; भानुः; 'सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः'—इति महाभारते (३।३।६२)। भल्लातकवृक्षः; अग्नघादिदाहात्मकनरकः; ग्रीष्मः; तापः; अर्कवृक्षः; क्षुद्राग्निमन्थवृक्षः; सूर्यकान्तमणिः; 'अनयनपथे प्रिये! न व्यथा यथा दृश्य एव दुष्प्रापे। म्लानैव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति'—इति आर्यासप्तशत्याम् (२६)। अग्निविशेषः; 'ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुमस्तथा। दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः' —इति हरिवंशे (१७८।३१)। स्त्रीणां सत्त्वजे अलङ्कारविशेषे क्ली.। 'तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम्'—इति साहित्यदर्पणे (३।११६)। तत्रैव उदाहरणं यथा—'श्वासान्मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते, दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम्। किञ्च प्राणसमान काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं, निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि।' ३५

तपनीयम् क्ली. [तप्+अनीयर्। वह्नौ शोधनीयपरीक्षणीयत्वादस्य तथात्वम्] स्वर्णं; तपनीयकं; सुवर्णम्; 'तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णावसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम्'—इति रघुवंशे (१८।४१)। १७४

तपः [स्] क्ली. [तापयति तपति वा। तप् संतापे+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्] माघमासः; माघे (६।६३)। देवक्लेशजनकं कर्म; 'उमेऽतिचपले पुत्रि! न क्षमं तावकं वपुः। सोढुं क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने'—इति मत्स्यपुराणे। तपस्या; जनलोकादूर्ध्वलोकः; चान्द्रायणादिव्रतं; धर्मः। पुं. [तपति तापयति वा, तप् सन्तापे+पचाद्यच्] ग्रीष्मः; 'तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च। प्रसूनक्लृप्तिं दधतः सदर्तवः पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः'—इति माघे (१।६६)। ११४

तपस्यः पुं. [तपसि ग्रीष्मे साधुः। तपस्+'तत्र साधुः' इति यत्] फाल्गुनमासः; 'तत्र माघादयो द्वादशमासाः द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति। ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः। तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः।' 'तपः माघः, तपस्यः फाल्गुनः।' अर्जुनः; तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः; 'द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोशनः। तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः। तामसस्य मनोरेते दशपुत्रा महाबलाः'—इति हरिवंशे (७।२४)। ११४

तपस्या स्त्री. [तपश्चरति, तस्य भावः। 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ् ततः 'अ प्रत्ययात्'—इति अ, ततष्टाप्] तपः; व्रतादानं; परिव्रज्या; नियमस्थितिः; व्रतचर्या। ७७६

तपस्वी [न्] पुं. [तपस्+अस्त्यर्थे विनि] मुनिः; नारदः; मत्स्यविशेषः; तपःकरः; चेष्टकः; चेष्टः; चाक्षुषस्य मनोः पुत्रविशेषः; 'ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवान् कविः'—इति हरिवंशे (२।१९)। घृतकरञ्जवृक्षः। ३४४

तपस्वी [न्] त्रि. [तपोऽस्यास्तीति, तपस्+'तपःसहस्राभ्यां विनीनी'—इति विनि] तपोयुक्तः; तापसः;

पारिकाङ्क्षी; पारकाङ्क्षी; पारिकाङ्क्षकः; तपोधनः; 'न हिंस्याद् ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः'—इति मनुः (४।१६२)। आनुकम्प्यः (७९३)। ४०९

तपः [स्] पुं. [तपत्यस्मिन्निति, तप्+असुन्] माघमासः; शिशिरकालः; 'तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः' इति सुश्रुते। ग्रीष्मः। ११४

तपात्ययः पुं. [तपस्य ग्रीष्मस्य अत्ययो यत्र] वर्षाकालः; 'तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम्'—इति कुमारसम्भवे (५।२३)। ११६

तमः पुं. [ताम्यत्यनेनेति, तम्+संज्ञायां घ] राहुः; तमोगुणः। ४९

तमङ्गः पुं.—इन्द्रकोशः; मञ्चकः; इन्द्रकोषः; तमङ्गकः, मञ्चः; 'मचान' इति भाषा। २९४

तमः [स्] क्ली. [ताम्यत्यनेनेति, तम्+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्] अन्धकारः; तमसं; निशाचर्म; नीलपङ्कं; रजोबलं; दिवान्तकः; वियद्भूतिः; खलुक्; वृत्रः; रजोरसं; दिनान्तरम्; अन्धकम्; 'तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत'—इति महाभारते (१।१०५।१०)। पापं (६२७); राहुः (४९); 'निमिमील नरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी' —इति रघुवंशे (८।३७)। शोकः; प्रकृतेर्गुणविशेषः; 'सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः'—इति गारुडे। ११०

तमस्विनी स्त्री. [तमो विद्यतेऽस्यामिति। विनि ङीप् च] रात्रिः; 'अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते!। नागो बिलमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः'—इति महाभारते (४।२१।३८)। हरिद्रा। १०७

तमा स्त्री. [तमोऽस्त्यस्यामिति। तम+अच् टाप् च] रात्रिः; तमालवृक्षः। १०७

तमालपत्रम् क्ली. [तमालस्य पत्रमिव वर्णोऽस्यास्तीति। अर्शआदित्वाद् अच्] तिलकं; तमालः; पत्रकम्; 'पत्रं तमालपत्रं च तथा स्यात् पत्रनामकम्'—इति भावप्रकाशः। तमालवृक्षः; तमालस्य पत्रम्; 'तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु'—इति रघुवंशे (६।६४)। ५४१

तमिः स्त्री. [तम्यते ग्लायते च, तम्+सर्वधातुभ्य इन्' इतीन्] रात्रिः। १०७

तमिस्रम् क्ली. [तमोऽस्त्यत्र, 'ज्योत्स्नातमिस्रेति' निपातनात् साधुः। यद्वा तमिस्रा अस्त्याश्रयत्वेनास्य, अच्] अन्धकारम्; 'यदेतन्नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम्। दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम्। तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तत्र जानते' —इति महाभारते (४।२१।१७)। क्रोधः; नरकविशेषः; 'अमङ्गलानां च तमिस्रमुल्वणं विपर्ययः केन तदेव कस्यचित्'—इति भागवते (४।७।४४)। ११०

तमिस्रा स्त्री. [तमोबहुलत्वमस्ति अस्याम्। 'ज्योत्स्नातमिस्रेति' निपातनात् साधुः] अन्धकारवती रात्रिः; कृष्णपक्षनिशा; तमोयुक्तरात्रिमात्रम्; (११०) तमस्ततिः; अन्धकारसमूहः; 'सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा'—इति रघुवंशे (५।१३)। १०७

तमी स्त्री. [तमि+कृदिकारादिति वा ङीष्] रात्रिः; 'ददृशेऽपि भास्कररुचाह्नि न यः, स तमीं तमोभिरभिगम्य तताम्।' हरिद्रा। १०७

तमोघ्नः पुं. [तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा हन्तीति। हन्+टक्] वह्निः; सूर्यः; 'स देवशत्रूनिव देवराजः किरीटमाली व्यधमत् समन्तात्। यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः पूर्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः'—इति महाभारते (७।१४४।१३६)। चन्द्रः; बुद्धः; केशवः; शम्भुः। ६४

तरः [स्] क्ली. [तॄ प्लवनतरणयोः+करणादौ यथायथम्; असुन्] बलं; वेगः (४४३); तीरं; प्लवगः। ७२३

तरक्षः पुं. [तरक्षु+पृषोदरादित्वात् अकारः] तरक्षुः; 'चीता' इति भाषा। 'शैलकूटैस्तरक्षर्क्षशार्दूलशाखामृगाध्यासितैः'—इति बृहत्संहिता (१२।६)। २२६

तरक्षुः पुं. [तरं बलं मार्गं वा क्षिणोति। क्षिणु हिंसायाम्+मितद्र्वादित्वात् डु] व्याघ्रविशेषः; तर्क्षुः; मृगादनः; तरक्षुकः। 'ततो मायां परां चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान्। सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च तरक्षूनृक्षवानरान्'—इति हरिवंशे (१६३।१४)। २२६

तरङ्गः पुं. [तरति प्लवते इति। तॄ+'तरत्यादिभ्यश्च' इति अङ्गच्] वायुना नद्यादिजलस्य तिर्यगूर्ध्वप्लवनम्; भङ्गः; ऊर्मिः; वीचिः; उर्मी; वीची, विचिः; लहरी; हली; विलिः; लहरिः; जललता; भृण्डिः; उत्कलिका;

ऊर्मिका; 'लहर' इति भाषा। वस्त्रं; हयादीनां समुत्फालः। ६५३

तरङ्गिणी स्त्री. [तरङ्गो वीचिरस्त्यस्या इति। तरङ्ग+ 'अत इनिठनौ' इति इनि] नदी; 'तरङ्गिणी वेणिरिवायता भुवः'—इति माघे। ६६५

तरणिः पुं. [तरति पापमनेनेति। तॄ+अनि] सूर्यः; 'इत्युक्त्वा तरणिः कुन्तीं तन्मनस्कां सुलज्जिताम्। भुक्त्वा जगाम देवेशो वरं दत्त्वाभिवाञ्छितम्'—इति देवीभागवते (३।६।२८)। अर्कवृक्षः; भेलकः; किरणः; नौका; तरिणी। ३५

तरपण्यम् क्ली. [तॄ+भावे अप्, तरस्तरणं तस्य पण्यम्] आतरः; 'नौका भाड़ा', 'उतराई' इत्यादि भाषा। ६७१

तरलः पुं. [तॄ+'वृषादिभ्यश्चित्' इति कलप्रत्ययश्चित्] हारमध्यमणिः; 'प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन्! प्रवालमुक्तातरलाश्च हाराः'—इति महाभारते (८।९४।१९)। हारः; तलं; जनपदविशेषः; तद्देशवासिनि बहुवचनान्तः—'वत्सान् कलिङ्गान् तरलानश्मकानृषिकानपि'—इति महाभारते (८।८।२०)। ५६४

तरलः त्रि. [तॄ+कलच्] चलः; 'आः स्वभावमधुरैरनुभावैस्तावकैरतितरां तरलाः स्मः'—इति नैषधे (५।२४)। षिङ्गः; भास्वरः; मध्यशून्यद्रव्यं; द्रवीभतः। ६९५

तरला स्त्री. [तॄ+कलच् टाप् च] यवागूः; सुरा; मधुमक्षिका। ३२०

तरलितम् त्रि. [तरलं तारल्यमस्य जातम्। तरल+ इतच्। तरल इवाचरति तरलं करोतीति। तरल+ क्विप्+णिच्+क्त] जाततारल्यं; प्रेङ्खोलितं; लुलितं; प्रेङ्खितं; द्रुतं; चलितं; कम्पितं; धूतं; वेल्लितम्; आन्दोलितम्; 'व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ'—इति गीतगोविन्दे (१२।१५)। ७४६

तरवारिः पुं. [तरं समागतविपक्षबलं वारयतीति। तर+वृ+णिच्+इन्] खड्गः; तलवारिः; 'ऋष्टिः खड्गस्तरवारिः शस्त्रो भद्रात्मजश्च सः। धाराविषो विशसनो न्युब्जखड्गः कटीतलः'—इति त्रिकाण्डशेषे। तत्परीक्षा—'अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका। ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गानामष्टकं शुभम्। दीर्घता लघुता चैव खरविस्तीर्णता तथा। दुर्भेद्यता सुघटता खड्गाना गुणसंग्रहः'—इति युक्तिकल्पतरौ भोजः 'तलवार' इति भाषा। ४७२

तरसम् क्ली. [तॄ+बाहुलकाद् असच्] मांसम्; 'तरसमयाः पूर्वोक्तभागाः'—इति कात्यायनश्रौतसूत्रे 'तरसमया मांसमयाः'—इति कर्कः। ६३१

तरिः स्त्री. [तरत्यनया इति। तॄ+'अच इः' —इति इ] नौका; 'साब्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्मार्थं वाहये तरिम्' —इति महाभारते (१।१००।४८)। दशा; वस्त्रादिपेटकः। ६७२

तरीः स्त्री. [तरत्यनया इति। तॄ+'अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इति ई] नौका; 'तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डम्' —इति माघे (३।७६)। गदा; वस्त्रादिपेटकः; धूमः; द्रोणी; दशा। ६७२

तरुः पुं. [तरति समुद्रादिकमनेनेति। तॄ+'भृमृशीतॄचरीति' उ] वृक्षः; 'मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये'—इति रघुवंशे (३।७०)। १७७

तरुणः त्रि. [तरति प्लवते प्रमोदसलिले इति। तॄ+ 'त्रो रश्च लो वा' इति उनन्] नूतनः; 'तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि। स्वल्पव्ययेन सुन्दरि! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति'—इति छन्दोमञ्जर्याम्। युवा (५०३); 'तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः'—इति महाभारते (१।४०।२०)। पुं. [तॄ+उनन्] स्थूलजीरकः; एरण्डः। २७८

तरुषण्डः पुं. [सनोति, षणु दाने, 'ञमन्ताड् डः' इति ड, बाहुलकात्षत्वभावः। तरूणां षण्डः] तरुखण्डः; वृक्षसमूहः। २१२

तर्कः पुं. [तर्क+भावे घञ्] ऊहः; वितर्कः (८७९); आकाङ्क्षा; व्यभिचारशङ्कानिवर्तकः; 'शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम्'—इति महाभारते (३।१९९।१०८)। हेतुशास्त्रं; मीमांसादि; 'आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः'—इति मनुः (१२।१०६)। न्यायशास्त्रम्; 'यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः'—इति नैषधे। ज्ञानम्; 'तं वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा'—इति महाभारते (१।१६८।१८)। १०

तर्णकः पुं. [तर्ण एव । स्वार्थे कन] सद्योजातवत्सः; तर्णः; वत्सः; 'बछड़ा', 'बछवा' इत्यादि भाषा। 'म्लानक्षीरां वरां पत्नीं रुद्धद्वारां निपात्यते। आलिङ्ग्यमानां क्रन्दद्भिस्तर्णकैरिव दारकैः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (५।४३६)। बालकः; 'मुनिविनियोगलूनप्ररूढमृदुशाद्वलानि बर्हींषि। गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्पुपकण्ठकच्छेषु'—इति अनर्घराघवे (२।२३)। २६४

तर्दूः स्त्री. [तरति प्लवते इति। तृ+'त्रो दुक् च' इति ऊ द्रुगागमश्च] दारुहस्तकः; 'काठ की करछी' इति भाषा। ३१२

तर्पणम् क्ली. [तृप् प्रीणने+भावे ल्युट्] यज्ञकाष्ठं; [तृप्यन्ति पितरो येन । तृप्+करणे ल्युट्] देवर्षिपितृमनुष्याणां जलाञ्जलिदानेनतृप्तिसम्पादनम्; 'वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले चास्तीर्णबर्हिषि। विधिज्ञास्तर्पणं कुर्युर्न पात्रे तु कदाचन'—इति गारुडे। तृप्तिः; प्रीणनम्; 'तत्राहूय तरोर्मूले वेतालं नृकलेवरे। पूजयित्वाकरोत्तस्य नृमांसबलितर्पणम्'—इति कथासरित्सागरे (२६।२३६)। देवतर्पणं यथा—'ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम्। देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः। क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भकाः खगाः। विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः। निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये। तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया।' इदमुपवीतिना प्राङ्मुखेन देवतीर्थेन कार्यम्। मनुष्यतर्पणं यथा—'सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः। कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा। सर्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा।' इदं निवीतिना मनुष्यतीर्थेन सामगेन प्रत्यङ्मुखेन कार्यम्। अन्यवेदिना उदङ्मुखेन कार्यम्। ततः ऋषितर्पणं प्राङ्मुखेन उपवीतिना देवतीर्थेन कार्यम्। ततो दिव्यपितृतर्पणं दक्षिणाभिमुखेन प्राचीनावीतिना सतिलजलेन पितृतीर्थेन कार्यम्। भीष्माष्टम्यां भीष्मतर्पणं तस्य मन्त्रो यथा—'वैयाघ्रपदगोत्राय साङ्कृत्यप्रवराय च। अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मणे।' प्रार्थनामन्त्रो यथा—'भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः। आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम्।' यमतर्पणं नरकचतुर्दश्याम्—'यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः।' ६९

तर्षः पुं. [तृष् पिपासायाम् +भावे घञ्] तृष्णा; पिपासा; तर्षणम्; 'लवणार्णवपानेन तर्षोत्कर्षमिवोद्वहन्। यत्प्रतापो रिपुस्त्रीणां सनेत्राम्भोऽभजन्मुखम्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (३।४८०)। 'काश्मर्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम्। द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत्।' [तीर्यतेऽनेनेति, तृ प्लवनतरणयोः+'वृतृवदिहनीति' स] प्लवः; [तीर्यतेऽसौ इति कर्मणि स] समुद्रः; सूर्यः; अभिलाषः; तर्षणम्; 'तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात्। निवर्तते तदा तर्षः पापमन्तगतं यदा'—इति महाभारते (१२।२०४।६)। ३६३

तर्षितः त्रि. [तर्षोऽस्य जातः। तर्ष+तारकादित्वात् इतच्] तृषितः; 'राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः। दृष्ट्वा शयानान् विप्रांस्तान् पपौ मन्त्रजलं स्वयम्'—इति भागवते (९।६।२७)। जाताभिलाषः; 'वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च। अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः'—इति रामायणे (२। १०४।१)। ३६२

तर्षुलः त्रि.— तृषितः; पिपासितः। ३६२

तलः पुं. [तलतीति, तल् प्रतिष्ठायाम् +पचाद्यच्] तालवृक्षः; चपेटः; 'स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः। देव्यास्तञ्चापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत्'—इति मार्कण्डेये (९०।१६)। करतलाघातजन्यशब्दः; 'ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः'—इति महाभारते (३।२७७।२४)। त्सरुः; सव्यपाणिना तन्त्रीघातः; स्वभावः; आधारः; महादेवः; 'तलस्तालः करस्थाली ऊर्द्धसंहननो महान्'—इति महाभारते (१३।१७।१८८)। क्ली. [तलतीति, तल्+अच्] ज्याघातवारणः; 'ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः'—इति महाभारते (१।१९०।१५)। काननं; कार्यबीजं; गर्तः; पादतलस्य मध्यम्; 'रसामचष्टाङ्घ्रितलेऽथ पादयोर्महीं महीध्रान् पुरुषस्य जङ्घयोः। पतत्त्रिणो जानुनि विश्वमूर्तेरूर्वोर्गणं मारुतमिन्द्रसेनः'—इति भागवते (८।२०।२३)। हस्तस्य मध्यम्; 'स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत्। गात्राणि

चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु'—इति मनुः (४। १४३)। १९२

तलवारिः पुं. [तलं हस्तप्रहारं वारयति। तल+वृ+णिच्, इन्] तरवारिः; खड्गः; असिः। ४७२

तलिनः त्रि. [तल+इनन्] विरलः; स्तोकः; स्वच्छः; दुर्बलः; क्ली. [तल्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र। तल्+'तलिपुलिभ्यां च' इति इनन्] शय्या। ७१७

तल्पम् क्ली.–पुं. [तल्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र। तल+'खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः' —इति पप्रत्ययेन निपातनात् साधु] शय्या; 'स्रग्विणं तल्प आसीन-मर्हयेत् प्रथमं गवा'–इति मनुः (३।३)। अट्टालिका; दाराः (८१०); (६७१) प्लवः; तल्ली। 'पितृव्यदार-गमने भ्रातृभार्यागमे तथा। गुरुतल्पव्रतं कुर्यात् नान्या निष्कृतिरुच्यते'—इति संवर्तकसंहितायाम्। ३०७

तल्लः पुं. [तस्मिन् लीयते इति। ली+ड] जलाधार-विशेषः; 'ताल' 'तलाब' इति भाषा। ६७५

तस्करः पुं. [तत्करोतीति, कृ+'दिवाविभे'त्यस्य 'किं यत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्' इति वार्त्तिकोक्तेरच्। ततः 'तद्बृहतोः करपत्योः' इति सुट्तलोपौ] चौरः; चोरः; पृक्काशाकः; मदनवृक्षः; कर्णः; 'व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता।' 'तस्करः कर्णचौरयोः' —इति कोषान्तरम्। ३३८

ताटङ्कः पुं. [ताडङ्क+पृषोदरादित्वात् साधुः] ताडङ्कः; कर्णभूषा; 'कान का बाला' इति भाषा। ५५६

ताडङ्कः पुं. [तालं तालपमिव अङ्कयते लक्ष्यते इति। अङ्क+घञ् लस्य डत्वम्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः] कर्णभूषा; कर्णदर्पणः; ताटङ्कः; कर्णिका; तालपत्रं; ताडपत्रं; कर्णमुकुरः; 'ताडङ्काङ्गदमेखलागुणरणन्म-ञ्जीरतां प्रापितां, कैराती वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे'—इति मनसाध्याने। ५५६

ताडपत्रम् क्ली. [तालस्य पत्रमिव। लस्य डत्वम्] ताडङ्कः; कर्णभूषा। ५५६

ताण्डवः पुं.–क्ली. [ताण्डेन मुनिना कृतं ताण्डं नृत्य-शास्त्रं, तदस्यास्तीति। तण्डुना प्रोक्तमिति वा] नृत्यम्; 'पुंनृत्यं ताण्डवं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते' —इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनेन पुंनृत्यम्। तृणविशेषः; उद्धतनृत्यम्; 'प्रचण्डताण्डवाटोपे प्रक्षिप्ता येन दिग्गजाः। भवन्तु विघ्नभङ्गाय भवस्य चरणाम्बुजाः'—इतिमत्स्य-पुराणे (१।१)। ९३

तातः पुं. [तनोति विस्तारयति गोत्रादिकमिति। तन्+'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' इति क्त दीर्घश्च, अनुदात्तेति न-लोपः] पिता; 'हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः। शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि' —इति रघुवंशे (९।७५)। अनुकम्प्यः; 'कच्चित्तेऽनामयं तात! भ्रष्टतेजा विभासि मे। अलभ्यमानोऽव-ज्ञातः किं वा तात! चिरोषितः'—इति भागवते (१।१४।३९)। पूज्ये त्रि.। 'तस्मान् मुच्ये यथा तात! संविधातुं तथार्हसि। इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः।' ५०४

तापसः त्रि. [तपः शीलमस्य, 'छत्रादिभ्यो णः'—इति ण] तपस्वी; 'तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत्' इति मनुः (६।२७)। तपःसम्बन्धी; 'तापसं व्रतमा-श्रित्य ततो गुहमुवाच ह'—इति रामायणे (२।५२।५)। पुं. दमनकवृक्षः; बकपक्षी; इक्षुविशेषः; 'कान्तारस्ताप-सेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः। इत्येता जातयः स्थौल्याद् गुणान् वक्ष्याम्यतः परम्। कान्तारतापसाविक्षू वंशका-नुगुणौ मतौ'—इति सुश्रुते। क्ली. तमालपत्रं; 'तेज-पात' इति भाषा। ४०९

तापिच्छः पुं. [तापिनं सन्तप्तं छदति आच्छादयतीति। तापिन्+छद्+अन्येष्वपीति ड, पृषोदरादित्वात् साधुः] तमालवृक्षः; 'अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छ-गुच्छावलीम्'—इति गीतगोविन्दे (११।११)। क्ली. तापिच्छस्य पुष्पम् [फले लुगिति तद्धितलुक्। 'द्विहीनं प्रसवे सर्वं' मिति नपुंसकत्वम्] तापिच्छपुष्पम्; 'प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः शुभैश्च सप्तच्छदपांशु-पाण्डुभिः'—इति माघे (१।२२)। २०३

तामरसम् क्ली. [तामरे जले सस्तीति। 'सस्+ड। यद्वा काङ्क्षार्थात्तमेर्घञ्, रस आस्वादने, ण्यन्तादेरच्, तामं च तद्रसम्] पद्मम्; 'जाता तामरसोदरे भगवतो धातुः कृतार्था स्थितिः'—इति राजेन्द्रकर्णपूरे (५४)। सारसः; स्वर्णं; ताम्रं; द्वादशाक्षरच्छन्दोविशेषः। ६७९

ताम्बूलम् क्ली. [तम्+'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' इति ऊलच् बुगागमो दीर्घश्च। ततस्ताम्बूलाय हितम्

इत्यणि पूगवाचकम्] क्रमुकं; नागवल्लीदलं; पर्णं; 'पान' इति भाषा। 'ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। तपस्विनां च विप्रेन्द्र! गोमांससदृशं ध्रुवम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम्। ५४५

ताम्बूली स्त्री. [ताम्बूल+गौरादित्वात् संज्ञायां वा ङीष्] ताम्बूलवल्ली; ताम्बूललता; नागवल्ली; पर्णलता; सप्तशिरा; सर्पलता; फणिवल्ली; भुजगलता; भक्ष्यपत्रा; ताम्बूलवल्लिका; पर्णवल्ली; ताम्बूलिः; नागिनी; नागवल्लरी; 'पान की बेल' इति भाषा। 'ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी। ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम्। वश्यं तिक्तकटुक्षारं रक्तपित्तकरं लघु। बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम्'—इति भावप्रकाशे। 'ताम्बूलीश्च सहाम्लानि मालातिलकयुक्तिभिः'—इति कथासरित्सागरे (९।९१)। २००

ताम्रम् क्ली. [तम्यते आकाङ्क्ष्यते इति। तमु काङ्क्षायाम्+'अमितम्योदीर्घश्च' इति रक् उपधाया दीर्घश्च] तैजसधातुविशेषः; ताम्रकं; शुल्वं; म्लेच्छमुखं; द्व्यष्टं; वरिष्ठं; उडुम्बरं; द्विष्ठम्; उदम्बरम्; औदुम्बरम्; उदुम्बरं; औडुम्बरं; तपनेष्टम्; अम्बकम्; अरविन्दं; रविलोहं; रविप्रियं; रक्तं; नैपालिकं; रक्तधातु; मुनिपित्तलम्; अर्कं; सूर्याङ्गं; लोहितायसं; 'तामा' 'ताँबा' इत्यादि भाषा। 'शुक्रं यत्कार्तिकेयस्य पतितं धरणीतले। तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः'—इति भावप्रकाशः। (७३३) शुल्वनिभः; अरुणवर्णः; तद्वति त्रि.। 'न विषं विषमित्याहुस्ताम्रं च विषमुच्यते। एको दोषो विषे त्वष्टौ दोषास्ताम्रे प्रकीर्तिताः'—इति वैद्यके। पुं. [ताम्रस्येव वर्णोऽस्त्यस्य। अच्, ताम्रवर्णत्वादस्य तथात्वम्] कुष्ठरोगविशेषः; द्वीपभेदः; 'द्वीपं ताम्राह्वयञ्चैव पर्वतं रामकं तथा'—इति महाभारते (२।३१।६५)। ३७०

ताम्रचूडः पुं.– स्त्री. [ताम्रा ताम्रवर्णा चूडा शिखा अस्य] कुक्कुटः; 'अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः। महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम्'—इति महाभारते (३।२२४।२४)। ताम्रचूडस्य मांसेन पिबद्वा मद्यमुत्तमम्'—इति सुश्रुते। कुक्कुरद्रुः। २४७

तारः पुं.– क्ली. [तार्यते विस्तार्यते इति। तॄ+णिच्+घञ्] अत्युच्चशब्दः; 'नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनिः। स एव कण्ठमध्यः स्यात् तारः शिरसि गीयते।'—इति हेमचन्द्र टीका। शुद्धमौक्तिकः (७९८); क्ली. रूप्यम् (१७२); 'दग्धोत्तीर्णं सुशीतं यन्निर्मलं कुन्दसन्निभम्। गुरुस्निग्धकुमारं च तारमुत्तममिष्यते।' 'आयुः शुक्रं बलं हन्ति रोगसंघं करोति च। अशुद्धं चामृतन्तारं शुद्धमार्यमतो बुधैः'—इति वैद्यके। मुक्ता; 'हारं सुवर्णं सुमृतं च तारम्'—इति रसेन्द्रसारसंग्रहे। 'तारं मौक्तिकं तारशब्देन मौक्तिकमेवोच्यते न तु रजतम्' —इति तट्टीका। गौणसिद्धिभेदः; चक्षुस्तारा; तारकम्; 'तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद् भ्रुवौ'—इति हठयोगप्रदीपिका। पुं. वानरविशेषः; मुक्ताविशुद्धिः; [तार्यते उत्तार्यते भवसागरादनेन; तॄ+णिच्+घञ्। यद्वा तारयति स्वोच्चारणजपादिभिर्लोकान्। तॄ+णिच्+अच्] प्रणवः; 'तारयेद् यद् भवाम्बोधेः स्वजपासक्तमानसम्। ततस्तार इति ख्यातो यस्तं ब्रह्मा व्यलोकयत्' —इति काशीखण्डे। 'तारश्रीपरशक्तिकामवसुधारूपानुगं यं विदुस्तस्मै स्तात्प्रणतिर्गणाधिपतये यो रागिणाभ्यर्थ्यते' —इति महागणपतिस्तोत्रे। तरणं; कूर्च्चबीजं; विष्णुः; 'अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः'—इति महाभारते (१३।१४९।११७)। राक्षसविशेषः; 'युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह। विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः'—इति महाभारते (३।२८४।९)। दैत्यविशेषः; 'तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वायसध्वजम्' —इति हरिवंशे (४३।९)। महादेवः; 'काश्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरिपतितनया सयुतो वामभागे, शुण्डादण्डेन दक्षे त्रिपथगतटिनीतीरशुद्धाम्बुभागे। मायाबीजं च कर्णे सुरमुनिसहिततो ध्यानयुक्तं वदामि प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणकैरुच्यते तारनाम'—इति शब्दार्थचिन्तामणिः। त्रि. अत्युच्चशब्दविशिष्टः; स्फुरितकिरणः; निर्मलः; [तारं मुक्तास्त्यत्रेति अच्] मुक्ताविशिष्टः; 'उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने'—इति अमरुशतके। १४०

तारकम् क्ली. [तारमेव+स्वार्थे कन्] नक्षत्रं; चक्षुस्तारा; [तारं कनीनिकया कायतीति, कै+क] चक्षुः; पु. [तारयति दैत्यानिति, तॄ+णिच्+ण्वुल]

द्वादशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुरसुरविशेषः; 'ऋतधामा च तन्त्रेन्द्रस्तारको नाम तद्रिपुः। हरिर्नपुंसको भूत्वा घातयिष्यति शङ्कर!'—इति गारुडे। अपरोऽसुरविशेषः; 'तस्मात्तु स समुद्भूतो गुहो दिनकरप्रभः। स सप्तदिवसो बालो निजघ्ने तारकासुरम्'—इति गारुडे। [तारयतीति, तॄ+णिच्+ण्वुल] कर्णधारः; भेकलः; तरणोपायः; 'केचिदागमजालेन केचिन्निगमसङ्कुलैः। केचित्तर्केण मुह्यन्ति नैव जानन्ति तारकम्'—इति हठयोगप्रदीपिकायाम् (४।४०)। 'तारयतीति तारकस्तं तारकं तरणोपायं नैव जानन्ति'–इति तट्टीका। महादेवः; 'गर्भमांसशृगालाय तारकाय तराय च। नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च'—इति महाभारते (१२।२८४।३५)। त्रातरि त्रि.। 'कथयति भगवान् इहान्तकाले भवभयकातरतारकं प्रबोधम्'—इति प्रबोधचन्द्रोदये (२।१३)। ५१

तारका स्त्री. [तरति तारयति वा, तॄ+णिच्+ण्वुल्, टाप्, 'तारका ज्योतिषि' इत्युक्त्या नेत्वम्] नक्षत्रम्; 'अप्-बिन्दवो यथाम्भोधौ यथा वा दिवि तारकाः। यथा वा वर्षतो धारा गङ्गायां सिकता यथा'—इति मार्कण्डेये (१५।७१)। कनीनिका; 'क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम्'—इति रघुवंशे (११।६९)। इन्द्रवारुणी। ५१

तारकारिः पुं. [तारकस्य तारकासुरस्य अरिः शत्रुः] कार्तिकेयः। १९

तारा स्त्री. [तारयतीति, तॄ+णिच्+अच्] नक्षत्रम्; 'चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः'—इति महाभारते (१।२११।२६)। अक्षिमध्यं; बिम्बिनी; कनीनिका; तारका; [तारयति तापादिति, तॄ+णिच्+अच्+टाप्] बुद्धदेवताभेदः; बृहस्पतिभार्या; 'ततः कालेन कियता तारासूत सुतं शुभम्'—इति देवीभागवते (१।११।७५)। बालिभार्या, सा सुषेणवानरकन्या; 'हेममाली ततो बाली तारां ताराधिपाननाम्। उवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः'—इति महाभारते (३।२७९।१८)। चीडा; मुक्ता; द्वितीयाशक्तिः; 'लीलया वाक्प्रदा चेति तेन लीलसरस्वती। तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी। उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्तिता।' 'प्रत्यालीढपदार्पिताङ्घ्रिशवहृद्घोराट्टहासा परा; खड्गेन्दीवरकर्तृखर्परभुजा हूङ्कारबीजोद्भवा। खर्वा नीलविशालपिङ्गलजटाजूटैकनागैर्युता, जाड्यं न्यस्य कपालके त्रिजगतां हन्त्युग्रतारा स्वयम्'—इति ताराध्यानम्। ५१

तारापथः पुं. [ताराणां नक्षत्राणां पन्थाः। समासे अ] आकाशः; देशविशेषः; 'अङ्गदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ। शासनात् रघुनाथस्य चक्रे तारापथेश्वरौ'—इति रघुवंशे (१५।९०)। १३७

तार्क्षः पुं. [तृक्ष एव, स्वार्थे अण्] विनतायां जातः कश्यपपुत्रविशेषः; 'तार्क्षश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चामितध्वजः। अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः'—इति महाभारते (१।१२३।७०)। कश्यपः; 'प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान्। पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्षपुत्रः सुधामिव'—इति भागवते। ३०

तार्क्ष्यः पुं. [तार्क्षस्य कश्यपस्य अपत्यम्। तार्क्ष+'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ्] गरुडः; 'स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु' इति ऋग्वेदे (१।८९।६)। 'त्रस्तेन तार्क्ष्यात् किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसायः'—इति रघुवंशे (६।४९)। अश्वः (४३६); गरुडाग्रजः; तृक्षमुनेर्गोत्रापत्यम्; 'जग्मुश्चारिष्टनेम्नोऽथ तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा'—इति महाभारते (३।१८४।८)। 'एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविदां वरः। विबुध्य सम्पदञ्चाग्र्यांततद्वाक्यमिदमब्रवीत्'—इति महाभारते (१२।२८८।४)। शालवृक्षः; स्वर्णम्; अश्वकर्णवृक्षः; स्यन्दनं; क्षत्रियविशेषः; 'अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्लवैः सह'—इति महाभारते (२।५१।१५)। महादेवः; 'गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः'—इति महाभारते (१३।१७।९७)। पर्वतविशेषः; पक्षिमात्रं; सर्पः। ३०

तालः पुं. [तलत्यत्र। तल्+'हलश्च' इति घञ्] गीतकालक्रियामानम्; 'अर्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयम् एकमात्रं लघु स्मृतम्। द्विमात्रं तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रं तु प्लुतं मतम्।' ताले चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघुः प्लुतः। गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चारुपुटाभिधे।' (१९२) वृक्षविशेषः; तालद्रुमः; पत्री; दीर्घस्कन्धः; ध्वजद्रुमः; तृणराजः; मधुरसः; मदाढ्यः; दीर्घपादपः; चिरायुः; तरुराजः; दीर्घपत्रः; गुच्छपत्रः; आसवद्रुः; लेख्यपत्रः; महोन्नतः;

अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मितं (५३८); करतलं; करास्फालः; 'तालैः सिञ्जावलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे, यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः'—इति मेघदूते (७९)। कांस्यनिर्मितवाद्यभाण्डं; त्सरुः; महादेवः; 'तलस्तालः करस्थाली ऊर्द्धसंहननो महान्'—इति महाभारते (१३।१७।१२८)। क्ली. [तलत्यनेनेति, तल् प्रतिष्ठायाम्, 'हलश्च' इति घञ्] हरितालं; तालकम्, अस्य नामानि यथा—'हरितालं तालमालं मालं शैलूषभूषणम्। पिञ्जकं रोमहरणं तालकं ͺͺतमित्यपि'—इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे। तालीशपत्रं; दुर्गासिंहासनं; [तालस्य विकारः; 'तालादिभ्योऽण्' इत्यस्य तालाद्धनुषि इति वार्तिकोक्त्या अण्] धनुः; [फले लुक्] तालफलम्; 'शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षान्महीतलम्। तालैरिव महाराज! वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत'— इति महाभारते (३।१०१।५)। ९४

तालध्वजः पुं. [तालो ध्वजे यस्य] बलदेवः; താललक्ष्मा; तालाङ्कः; 'नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली। पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः'—इति महाभारते (९।५४।१०)। पर्वतविशेषः; 'शत्रुञ्जयो रैवतश्च सिद्धिक्षेत्रं सुतीर्थराट्। टङ्कः कपर्दी लौहित्यस्तालध्वजकदम्बकौ'—इति शत्रुञ्जयमाहात्म्ये (१।३५२)। २८

तालवृन्तम् क्ली. [तालस्य तालपत्रस्य वृन्तं कारणत्वेन अस्ति अस्य। अच्] व्यजनं, तालवृन्तकम्; 'ताड़ का पंखा' इति भाषा। 'परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम्। तालवृन्तेन किं कार्यं लब्धे मलयमारुते।' पुं. सोमविशेषः; 'प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोंऽशवानपि'—इति सुश्रुते। ३१०

तालु क्ली. [तरन्त्यनेन वर्णा इति। तॄ+'त्रोरश्च लः' इति ञुण्, रस्य लश्च] जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानं; काकुदं; तालुकम्। ५२१

तिक्तः पुं. [तेजयतीति। तिज्+चुरादीनां णिजभावे गंत्यर्थाकर्मकेति क्त] सुगन्धः; सुरभिः; 'नादातुमन्यकरिमुक्तमदाम्बुतिक्तं धूताङ्कुशेन न विहातुमपीच्छताम्भः'—इति माघे (५।३३)। षड्रसान्यतमः; [तिक्तस्तिक्तरसोऽस्यास्तीति, अर्श आदित्वात् अच्] कुटजवृक्षः; वरुणवृक्षः; रसविशेषः; 'तीता' इति भाषा। 'तिक्ताख्यो बत वातलोऽपि हि नृणां कुष्ठादिदोषापहः सोऽन्तः सर्वरुजापहो भ्रमहरो रुच्योऽपि संक्लेदहृत्। जिह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति क्षीणक्षतानां हितो वक्त्रोत्क्लान्तिहरः प्रकृष्टगुणधृक् निम्बादिकानां रसः'—इति हरीते। क्ली. पर्पटिकौषधिः; तिक्तरसयुक्ते त्रि.। ८१३

तिग्मम् क्ली. [तेजयति उत्तेजयतीति, तिज्+'युजिरुजितिजां कुश्च' इति मक्, कवर्गश्चान्तादेशः] तीक्ष्णं; खरं; तद्वति त्रि.। 'तिग्मवीर्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः'—इति महाभारते (१।२०।११)। वज्रं; पुं. क्षत्रियविशेषः; 'ततो मृदुस्तस्मात् तिग्मस्तिग्मात् बृहद्रथः'—इति विष्णुपुराणे (४।२१।३)। ४०

तिग्मांशुः पुं. [तिग्मास्तीक्ष्णाः अंशवः किरणाः यस्य] सूर्यः; 'धौम्योपदेशात् तिग्मांशुप्रसादादन्नसम्भवः'—इति महाभारते (१।२।१३९)। अग्निः; 'इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य परायणम्'—इति महाभारते (१।२३३।१८)। तीक्ष्णकरणे त्रि.। ३५

तितिक्षा स्त्री. [तिज्+स्वार्थे सन्+'अ प्रत्ययात्' इति अ ततष्टाप्] क्षान्तिः; परापराधसहनम्; 'शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम्'—इति भागवते (१।१६।२६)। शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता; 'यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिन्दया निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च'—इति भागवते (४।२२।२४)। ७२५

तिमिः पुं. [तिम्यतीति, तिम् क्लेदने+इन्, यद्वा ताम्यति आकाङ्क्षतीति, तमु काङ्क्षायाम्+'क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च' इति इन्, अकारस्य इकारादेशश्च] मत्स्यः; मत्स्यविशेषः (६६०); तिमिर्महाकायः कश्चित्सामुद्रः मत्स्यः; 'अस्ति मत्स्यो तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः'—इति भरतः। 'ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वात्। अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्द्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान्'–इति रघुवंशे (१३।१०)। समुद्रः; राजविशेषः; 'नृपञ्जयस्ततो दूर्वतिमिस्तस्माज्जनिष्यति'—इति भागवते (९।२२।४२)। 'तिमिं पुत्रं ततो राज्ये न्यस्य स्वर्गं स्वयं गतः। मुनिवेदमितान् वर्षान्नवमासाधिकान् तिमिः। पालयित्वाखिलं राज्यं भुक्त्वा भोगमनुत्तमम्। पुत्रं

बृहद्रथ 'राज्ये सोऽभिषिच्य वन ययौ'—इति राजावल्याम् १ परिच्छेदे। ६५७

तिमिङ्गिलगिलः पुं. [तिमिङ्गिलमपि गिरतीति। तिमिङ्गिल+गॄ+क। तिमिङ्गिल=तिमिं गिरतीति, गॄ+क; रस्य लः। गिलेऽगिलस्येति मुम्] महामत्स्यविशेषः; तिमिङ्गिलाशनः; 'तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघव।' ६६०

तिमिरम् क्ली. [तिम्यतीति, तिम्+'इषिमदिमुदीति' किरच्] अन्धकारः; 'अतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः। भयानि च महान्त्यत्र अतो दुःखतरं वनम्'—इति रामायणे (२।२८।१८)। पुं. [तिम्यति क्लिद्यति चक्षुरनेन। तिम्+'इषिमदिमुदीति' किरच्] चक्षूरोगविशेषः; 'तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः। रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम्'—इति माधवकरः। 'वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम्। ततस्तस्मात् समुद्धृत्य सशुष्कं चूर्णयेद् बुधः। सुमनःक्षारकैः शुष्कैरर्द्धांशैः सैन्धवेन च। एतन्नित्याञ्जनं कार्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम्'—इति चरके। 'कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्युषणं वचा। फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला। एषां वर्त्तिर्हन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा'—इति गारुडे (१९८ अध्याये)। ११०

तिमिररिपुः पुं. [तिमिरस्य अन्धकारस्य रिपुः शत्रुः] सूर्यः। ३६

तिरस्करिणी स्त्री. [तिरोऽन्तर्धानं करोतीति। तिरस्+कृ+'नन्दिग्रहीति' णिनि, संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः ततो ङीप्] व्यवधायकपटः; 'कनात'—इति भाषा। 'यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम्। दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति'—इति कुमारे(१।१४)। ३०९

तिरस्कारः पुं. [तिरस्+कृ+घञ्] अनादरः; तिरस्क्रिया। ७०४

तिरस्कारिणी स्त्री. [तिरोऽन्तर्धानं करोतीति। तिरस्+कृ+णिनि ङीप्] तिरस्करिणी; 'कनात' इति भाषा। ३०९

तिरोधानम् क्ली. [तिरस्+धा+भावे ल्युट्] अन्तर्धानम्; 'सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽसृजत्'—इति भागवते (३।२१।४४)। ७१९

तिर्यक् [च्] अव्य.—वक्रं; साचि; तिरः; 'तिर्यगूर्द्धं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम्'—इति रामायणे (२।२३।४)। तिरोऽर्थः; निरुद्धार्थः। ३००

तिलः पुं. [तिलति स्निह्यति तैलेन पूर्णीभवतीति। तिल्+'इगुपधज्ञेति' क] सस्यविशेषः; होमधान्यं; पवित्रः; पितृतर्पणः; पापघ्नः; पूतधान्यं; स्नेहफलः; स्नेहफलपूरफलः; 'कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षीणाः किलान्ये तिलाः'—इति राजनिर्घण्टः। 'कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः। अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञैं रक्तादयस्तिलाः।' 'ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद् वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा। अव्यश्वमपि मातङ्गतिललौहांश्च वर्जयेत्'—इति ब्रह्मपुराणे। ५८३

तिलकम् क्ली. [तिलति स्निह्यतीति, तिल्+'क्वुन् शिल्पिसञ्ज्ञयोः'—इति क्वुन्] क्लोम; कृष्णवर्णसौवर्चलं; सौवर्चलम्। (८१२) पुं. [तिल इव कायतीति, कै+क] पुष्पवृक्षविशेषः; विशेषकः; मुखमुण्डनकः; पुण्ड्रकः; पुण्ड्रः; स्थिरपुष्पी; छिन्नरुहः; दग्धरुहः; मृतजीवः; तरुणीकटाक्षकामः; वासन्तसुन्दरः; दुग्धरुहः; पुन्नागः; भालविभूषणसंज्ञः; रेठकः; क्षुरकः; श्रीमान्; पुरुषः; छत्रपुष्पकः; 'न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव'—इति रघुवंशे (९।४१)। ध्रुवकभेदः; 'पञ्चविंशतिवर्णाङ्घ्रितिलको ध्रुवको भवेत्। इष्टश्चञ्चत्पुटे ताले रसे वीरेऽद्भुतेऽपि वा'—इति सङ्गीतदामोदरः। प्रधाने त्रि.। पुं.—क्ली. [तिलवत् तिलपुष्पवत् कायतीति। कै+क] चन्दनादिना ललाटादिद्वादशाङ्गकर्तव्यचिह्नविशेषः; तमालपत्रं; चित्रकं; विशेषकम्; 'विशेषको वा विशिशेष यस्याः श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव'—इति माघे (३।६३)। 'द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम्। स्नानान्ते वैष्णवः कुर्यात् प्रत्येकं कृष्णनामभिः। वामे वक्षसि नेत्रान्ते गण्डेंऽसे शङ्खचिह्नितम्। तथैव दक्षिणे कुर्याद्धरेश्चक्राङ्कितं मुने।' ५४१

तिलपिञ्जः पुं. [तिल+'तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ' इत्युक्तया पिञ्ज] निष्फलतिलवृक्षः; निष्फलतिलः। ५८३

तिलपेजः पुं. ['तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ' इति पेज] निष्फलतिलः। ५८३

तिल्त्सिः पुं. [तिल् गतौ, तेलनं तिलिः, कृष्यादित्वात् इक्। तिलिं गतिं त्सरति, त्सर छद्मगतौ, 'अन्येभ्योऽपीति'ड] गोनसस्पः। ६४२

तिलोत्तमा स्त्री. [तिलैः तिलप्रमाणैः सर्वरत्नानामंशैरुत्तमा] स्वर्वेश्या; 'तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता। तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः' —इति महाभारते (१।२११।१७)। ८८

तिल्यम् क्ली. [तिलानां भवनं क्षेत्रम्। तिल+'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः' इति यत्] तिलक्षेत्रं; तैलीनं; [तिलाय हितम्, 'खलयवमासतिलवृषब्रह्मणश्च' इति यत्] तिलहिते त्रि.। १६३

तिष्यः पुं. [तुष्यन्त्यस्मिन्निति। तुष्+क्यप्, निपातनात् साधुः] पुष्यनक्षत्रम्; 'यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती। एकराशौ समेष्यन्ति प्रवत्स्यति तदा कृतम्।' [तिष्यः पुष्यनक्षत्रं पौर्णमास्यामस्त्यस्येति। अच्] पौषमासः; कलियुगं; क्लीवेऽपि, यथा— 'चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ! । कृतं त्रेता द्वापरं च तिष्यञ्च कुरुवर्द्धन!'—इति महाभारते (६।१०।४)। ५१

तीक्ष्णः त्रि. [तिज्+'तिजेर्दीर्घश्च' इति क्स्न दीर्घश्च] तिग्मः; उग्रः; 'तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य महीपतिः'—इति मनुः (७।१४०)। असह्यः; 'नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने'—इति यजुः संहितायाम् (१६।३६)। 'तीक्ष्णाः असह्याः इषवः बाणाः यस्य, तस्मै नमः' इति तट्टीकायां महीधरः। आत्मत्यागी; निरालस्यः; सुबुद्धिः; योगी। क्ली. [तेजयति तेज्यतेऽनेन वा] लौहम् (१७१); 'कृष्णायसं काललोहं रुक्मं तत्तीक्ष्णमन्यथा'—इतिवैद्यकरत्नमाला। विषं; (६४६); खरं; युद्धं; मरणं; शस्त्रं; शीघ्रं; सामुद्रलवणं; मुष्ककः; चव्यकं; मरकं; तीक्ष्णवस्तूनि, यथा–प्रतिभा; हीरकं; कटाक्षः; दुर्वाक्यं; नखः; लवणं; रविकरः; पुं. यवक्षारः; 'यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः। क्षारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः'—इति वैद्यकरत्नमाला। श्वेतकुशः; कुन्दुरुकः। तीक्ष्णगणो यथा—आश्लेषा, ज्येष्ठा, मूलम्। ४०

तीक्ष्णोपायः पुं. [तीक्ष्णश्चासौ उपायः] क्रूरोपायः; मर्मान्तिककर्म। ३७१

तीरम् क्ली. [तीरयति समापयति नद्यादिकमिति। तीर्+अच्] नदीकूलं; सायकः (४६७); गङ्गातीरम्; 'सार्द्धहस्तशतं यावद् गर्भतस्तीरमुच्यते। भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम्। तावद् गर्भं विजानीयात् तदन्यत्तीरमुच्यते।'—इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्। पुं. त्रपु.। ६६७

तीरी स्त्री. [तीर+ङीप्] सायकः; बाणः। ४७३

तीर्थम् क्ली. [तरति पापादिकं यस्मात्। तृ+'पातृतुदिवचीति' थक्] पुण्यस्थानादि; 'निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणादिकम्। ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते। तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम्'—इति वह्निपुराणे। योनिः (८६२); जलसमीपस्थारत्निमात्रस्थानम्; 'अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते। पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्'—इति आदित्यपुराणे। मन्त्रिप्रभृत्यष्टादशराष्ट्रसम्पत्; 'कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च। त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः'—इति महाभारते (२।५।३८)। यथा नीतिशास्त्रे—'मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः। पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वंशिकस्तथा। कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा। कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः। प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृत्तथा। धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः। षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः। अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु'। चारान् विचारयेत्तीर्थे स्वात्मनश्च परस्य च। पाषण्डादीनविज्ञातानन्योऽन्यमितेरेष्वपि। मन्त्रिणं युवराजं च हित्वा स्वेषु पुरोहितम्'—इत्येषां तीर्थशब्दवाच्यत्वं, तथा च हलायुधः—'योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि। पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद् दर्शनेष्वपि'—इति तट्टीकायां नीलकण्ठः। पुण्यक्षेत्रं; पात्रम्; 'दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम्। तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः'—इति मनुः (३।१३०)। दर्शनं; घट्टः; विप्रः; आगमः; निदानम्; अग्निः; पुण्यकालः; 'हिरण्यं गां महीं ग्रामान् हस्त्यश्वान् नृपतिर्वरान्। प्रादान् स्वन्नञ्च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित्'—इति भागवते

(१।१२।१४)। शास्त्रम्; अध्वरः; क्षेत्रम्; उपायः; 'वासुदेवेन तीर्थेन तात! गच्छस्व संशयम्।' 'तीर्थेन उपायेन' इति तट्टीकायां नीलकण्ठः। अवसरः; 'स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधम्। मानयन् स मृधे धर्मं विष्वक्सेनं प्रकोपनम्'—इति भागवते (३।१९।४)। नारीरजः; अवतारः; ऋषिजुष्टाम्बु; 'अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज! निशामय। रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा'—इति रामायणे (१।२।४)। उपाध्यायः; 'शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ!'—इति महाभारते (४।४०।१९)। 'तीर्थतो गुरुतः' इति नीलकण्ठः। मन्त्री। ८५८

तीव्रः त्रि. [तीव् स्थौल्ये+बाहुलकात् रन्] अत्युष्णः; नितान्तः; 'तान् हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान् काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान्'—इति रघुवंशे (९।६५)। कटुः; दुःसहः; 'हन्त विरह समन्ताज्जलयति दुर्वारतीव्रसंवेगः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (६९१)। तीक्ष्णम्; 'कृतकस्वापं मदीयश्वासध्वनिदत्तकर्ण! किं तीव्रैः। विध्यसि मां निश्वासैः स्मरः शरैः शब्दवेधीव' —इति आर्यासप्तशत्याम् (६९५)। पुं. शिवः; क्ली. [तिज् निशाने+बाहुलकात् रन्, दीर्घत्वं, जकारस्य वकारः] अतिशयः; तीरं; तीक्ष्णं; त्रपु; लोहम्। ४०

तीव्रता स्त्री.—अतिशयत्वं; वेगाधिक्यम्। ४७०

तु अव्य. [तुद् व्यथने, मितद्र्वादित्वाड्डु] भेदः; अवधारणं; समुच्चयः; 'उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः। स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति'—इति मनुः (११।२०२)। पक्षान्तरं; नियोगः; प्रशंसा; विनिग्रहः; पादपूरणम्; 'अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च। जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते'—इति मनुः (११।२०७)। ८८१

तुक् [ज्] पुं तुञ्ज्यते जीव्यतेऽनेनेति। तुज्+क्विप्] अपत्यं; तोकः। ४९७

तुङ्गः त्रि. [तुजि हिंसायाम्+घञ्] उन्नतः; 'शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह'—इति रघुवंशे (६।३)। उग्रः; प्रधानं; प्रचुरः; 'तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः'—इति रघुवंशे (४।७०)। किञ्जल्के क्ली। पुं. पुन्नागवृक्षः; 'कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नागो रक्तकेशरः'—इति वैद्यकरत्नमाला। पर्वतः; बुधग्रहः; नारिकेलः; गण्डकः; योगभेदः; स तु ग्रहाणाम् उच्चराशिः; 'आदित्यमेषे वृषभे शशाङ्के कन्यागते ज्ञे च गुरौ कुलीरे। मीने च शुक्रे मकरे महीजे शनौ तुलायामिति तुङ्गगेहाः'— इति समयामृतम्। ७५१

तुच्छः त्रि. [तुद्+क्विप्, तेन तं वा छ्यतीति। छो+क] शून्यः; हीनः; 'किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः!' अल्पः। ७७७

तुण्डम् क्ली. [तुण्डते निष्पीडयति अभ्यन्तरस्थद्रव्यमिति। तुण्ड्+पचाद्यच्] मुखं; चञ्चुः; 'आमिषं स तु विज्ञाय शीघ्रमभ्यद्रवत् खगम्। तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ समचक्रतुः'—इति देवी भागवते (२।१।२६)। पुं. महादेवः; 'नमस्तुण्डाय तुण्याय नमस्तुटितुटाय च'—इति हरिवंशे। राक्षसविशेषः; 'तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च'—इति महाभारते (३।२८४।९)। ५१८

तुण्डिः स्त्री. [तुण्डते निष्पीडयति मध्यस्थद्रव्यमिति। तुण्ड्+'सर्वधातुभ्यो इन्' इतीन्] नाभिः; तुण्डिका; पुं. मुखं; चञ्चुः। ६७०

तुण्डिका स्त्री. [तुण्डिरेव। तुण्डि+स्वार्थे कन् टाप् च.] बिम्बिका; तुण्डिकेरी; तुण्डिकेरिका; तुण्डकेरी; तुण्डिकेक्षी; तुण्डिकेरिः; 'तुष्टी रक्तफला बिम्बी तुण्डिकेरी च बिम्बिका'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। नाभिः। २०३

तुन्दम् क्ली. [तुदतीति। तुद्+'अब्दादयश्च' तुदेर्नुम्च इत्युक्तेर्नुम्, ततो दस्य लोपः] उदरं; जठरम्। ५१५

तुन्दिः स्त्री. [तुद्+इन्, बाहुलकात् नुम् च] नाभिः। ६७०

तुन्दिकः त्रि. [अतिशयितं तुन्दमुदरमस्त्यस्य। 'तुन्दादिभ्य इलच्च'–इति चकारात् ठन्] विशालजठरो जनः; तुन्दिलः; महोदरः। ६०८

तुन्दिभः त्रि. [तुन्दिर्वृद्धा नाभिरस्येति। तुन्दि+वलिवटेर्भः, इति भ] तुन्दिलः। ६०८

तुन्दिलः त्रि. [तुन्दं विशालमुदरमस्त्यस्येति। तुन्द+'तुन्दादिभ्य इलच्च' इतीलच्] विशालजठरो जनः; पिचिण्डिलः; बृहत्कुक्षिः; तुन्दिकः; तुन्दिभः; तुन्दी।६०८

तुन्नः त्रि. [तुद्यते इति, तुद्+क्त] व्यथितः; 'स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः। राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत्' इति रामायणे (२।१४।२३)।

छिन्नः; द्विधाकृतः; पुं. नन्दीवृक्षः । ७६७

तुन्नवायः पुं. [तुन्नं छिन्नं वयतीति । तुन्न+वे+'ह्वावामश्च' इत्यण्] सौचिकः; 'दर्जी' इति भाषा । 'शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च'—इति मनुः(४।२१४)। ५९०

तुमुलम् क्ली. [तु सौत्रो धातुः +बाहुलकात् मुलक्] व्याकुलो रवः; रणसङ्कुलं; सङ्कीर्णयुद्धं; परस्परसम्बाधो रणसंघट्टः; 'तत्राभूत्तुमुलं युद्धं देवदानवसैन्ययोः'—इति देवीभागवते (५।४१।२८) । पुं. [तु+बाहुलकान्मुलक्] कलिवृक्षः । व्याकुलो रवः (रणः); इति त्रिकाण्डशेषः । प्रचण्डे उग्रे सङ्कुलमात्रे च त्रि. । 'एकस्य करुणाक्रन्दैः सैन्यस्यान्यस्य गर्जितैः । सरित्तरङ्गघोषैश्च बभूवुस्तुमुला दिशः'—इति राजतरङ्गिण्याम् । 'ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा'—इति महाभारते (१।५३।१२) । १३९

तुम्बः पुं.–स्त्री. [तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुम्ब अर्दने +अच्] अलाबुः; तुम्बकः; तुम्बा; तुम्बिः । २०९

तुम्बा स्त्री. [तुम्ब+टाप्] अलाबुः; 'कुम्बावती समविडम्बा गलेन नवतुम्बाभवीणसविधा, शं बाहुलेयशशिबिम्बाभिराममुखसंम्बाधितस्तनभरा'—इति अम्बाष्टके । धेनुः । २०९

तुम्बिः स्त्री. [तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुबि अर्दने + 'सर्वधातुभ्य इन्' इतीन्] अलाबुः; तुम्बिका; तुम्बुकः । २०९

तुम्बी स्त्री. [तुम्बि+कृदिकारादिति वा ङीष्] अलाबुः; 'अलाबुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुला । मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु । वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्धनम्'—इति भावप्रकाशः । 'अरे चेतोमीन ! भ्रमणमधुना यौवनजले, त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिजलधौ पश्यसि न किम् । तनूजालीजालं स्तनयुगलतुम्बीफलयुगं, मनोभूकैवर्तः क्षिपति परितस्त्वां प्रति मुहुः'—इति शान्तिशतके (३।१६) । कुलिकवृक्षः । २०९

तुरगः पुं. [तुर् वेगे+भावे घञर्थे क, तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम्+अन्येष्वपीति ड] घोटकः; 'मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः'—इति पञ्चतन्त्रे (१।३१४) । 'ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता'—इति रघुवंशे (३।५१) । चित्तम् । ४३६

तुरङ्गः पुं.–स्त्री. [तुरेण वेगेन गच्छतीति । तुर+गम्+ 'गमेः सुपि वाच्यः' इत्युक्त्या खच्, 'खच्च डिद्वा वाच्यः' इति डित्, मुम्] घोटकः; 'मृगाः मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः'—इति पञ्चतन्त्रे (१।३१४) । चित्तम् ४३६

तुरङ्गस्कन्धः पुं. [तुरङ्गाणां स्कन्धः समूहः] अश्वसङ्घातः । ८११

तुराषाट् [ड्] पुं. [तुरं वेगवन्तं साहयति अभिभवतीति । तुर+सह्+णिच्+क्विप् । 'सहेः साडः सः' इति षत्वम्, 'अन्येषामपीति' पूर्वपदस्य दीर्घः] इन्द्रः 'तुराषाडपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ह'—इति देवीभागवते (१।११।१६३) । ५३

तुरीयवर्णः पुं. [तुरीयश्चतुर्थो वर्णः] शूद्रः; अन्त्यजः । ३९२

तुलाकोटिः स्त्री. [तुलां सादृश्यं कोटयते इति । तुला + कुट्+इन्] नूपुरः; 'लीलाचलत्स्त्रीचरणारुणोत्पलस्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः'—इति माघे (१२।४४)। [तुलया मानेन कुटतीति । कुट् कौटिल्ये +इन्] मानभेदः; अर्बुदः । ५६१

तुलाकोटी स्त्री. [कृदिकारादिति वा ङीष्] तुलाकोटिः । ५६२

तुल्यः त्रि. [तुलया सम्मितः । 'नौवयोधर्मेति' यत्] सादृश्ययुक्तः; समः; सदृशः; सदृक्षः; सदृक्; साधारणः; समानः; सधर्मः; सम्मितः; स्वरूपः; 'तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् । अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते'—इति पञ्चतन्त्रे (१।२१८) । उत्तरपदस्थास्तुल्यवाचकाः—निभः, सङ्काशः, नीकाशः, प्रतीकाशः, उपमा, भूतः; रूपः, कल्पः, प्रभः । पुं. गन्धर्वविशेषः; 'गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा'—इति महाभारते (१।१०१।७) । २५६

तुवरः पुं. क्ली. [तवति हिनस्ति रोगानिति । तु+ बाहुलकात् ष्वरच् प्रत्ययेन साधुः] कषायरसः; त्रि. कषाययुक्तः; 'नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वाद्वम्लं तुवरं रसे' —इति सुश्रुते (१।४५) । श्मश्रुहीनः । ७७१

तुवरी स्त्री. [तुवर+षित्त्वात् ङीष्] आढकी; 'तुवरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफविषास्रजित् । तीक्ष्णोष्णा

बह्निदा कण्डूकुष्ठकोष्ठक्रमिप्रणुत्'—इति भावप्रकाशः। 'आढकी तुवरी ज्ञेया'—इति वैद्यकरत्नमाला। बर्बरी; तुलसी; 'बर्बरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका'—इति भावप्रकाशः। सौराष्ट्रमृत्तिका; मृत्; सौराष्ट्री; मृत्स्ना; आसङ्गः; मसी; सुराष्ट्रजा; मृत्तालकं; काली; मृत्तिका; सुरमृत्तिका; स्तुत्या; काक्षी; सुजाता। ५८४

तुषाग्निः पुं. [तुषस्याग्निः] तुषानलः; कुकूलः। ८३०

तुषारः पुं. [तुष्यत्यनेन सस्यादिरिति। तुष् तुष्टौ+ 'तुषारादयश्च' इति आरन् स च कित्] हिमम्; 'विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो हेमन्तकालः समुपागतः प्रिये'—इति ऋतुसंहारे (४।१)। 'तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम्। कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहपाण्ड्वादि-रोगनुत्'—इति; भावप्रकाशः। देशभेदः; तद्देशोद्भवे पुं. भूम्नि, 'तुषारान् बर्बरान् कारान् पह्लवान् पारदान् शकान्'—इति मात्स्ये (१२०।४५)। शीकरः; हिमभेदः; 'न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ जनस्तुषाराञ्जन-पर्वताविव'—इति माघे (१।१५)। कर्पूरभेदः; शीतले त्रि.। 'अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा'—इति नैषधे (३।९३)। ६५०

तुषोदकम् क्ली. [तुषादुत्थितमुदकम्] काञ्जिकं; काञ्जिकभेदः; 'तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः'—इति भावप्रकाशः (यवैरुदकसहितैः सन्धानवर्गोक्त-त्वात्)। 'तुषोदकं वातहरं प्रभेदि प्रकोपयेद्रक्तपित्तं सदैव। विपाचनं स्याज्जरणं कृमिघ्नमजीर्णहन्तृ कटुकं विपाके'—इति हारीते। ३१८

तुहिनम् क्ली. [तोहति अर्दति, तुह्यतेऽनेनेति वा। तुह्+'वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च' इति इनन्, गुणे कृते ह्रस्वश्च] हिमम्; 'सा श्यामा तन्वङ्गी दहता शीतोपचारतीव्रेण। विरहेण पाण्डिमानं नीता तुहिनेन दूर्वेव'—इति आर्यासप्तशत्याम् (६३२)। चन्द्रतेजः; 'किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुहिनैः शीतलैश्च किम्। सर्वे ते मित्र गात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्'—इति पञ्चतन्त्रे (२।५९)। शीतले त्रि.। 'प्रसरतु शरत्त्रियामा जगन्ति धवलयतु धाम तुहिनांशोः। पञ्जरचकोरिकाणां कणिकाकल्पोऽपि न विशेषः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३६६)। ६५०

तूणः पुं.–स्त्री. [तूण्यते पूर्यते बाणैरिति। तूण् पूरणे+ घञ्] बाणाधारः; उपासङ्गः; तूणीरः; निषङ्गः; इषुधिः; तूणी; 'तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्र-वान्'—इति महाभारते (३।१७।३)। ४६५

तूणी स्त्री. [तूण्यते पूर्यते बाणैरिति। तूण+कर्मणि घञ्, गौरादित्वाद् ङीष्] तूणः; 'तूणीमुखोद्धृतशरेव विशीर्णपङ्क्ति'—इति रघुवंशे (९।५६)। वेदना-विशेषः; रोगभेदः; 'अधो या वेदना याति वर्चोमूत्रा-शयोत्थिता। भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते'—इति सुश्रुते। ४६५

तूणीरः पुं. [तूण्यते पूर्यते बाणैरिति। तूण्+बाहुलकाद् ईरन्] तूणः; 'तस्य पार्थो धनुश्छित्वा तूणीरान् सन्निकृत्य च। त्वरमाणो द्विसप्तत्या सर्वमर्मस्वताडयत्'—इति महाभारते (७।२८।१६)। क्लीबलिङ्गोऽपि; 'तूणी-राण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च'—इति महाभारते (६।५१।५१)। ४६५

तूर्णम् क्ली. [त्वर् संभ्रमे+क्त। पक्षे इडभावः, 'ज्वर-त्वरेति' ऊठ्, निष्ठातस्य नः] शीघ्रम्; 'तां दृष्ट्वा चपलापाङ्गीं समीपस्थां वराप्सराम्। पञ्चबाणपरी-ताङ्गस्तूर्णमासीद्धृतव्रतः'—इति देवीभागवते (१।१०। ३१)। तद्वति त्रि.। ३५३

तूर्णोदितम् त्रि. [तूर्णम् उदितम्] शीघ्रकथितं; निरस्तम्। १४२

तूलकम् क्ली. [तूल+स्वार्थे कन्] तूलः; कार्पासादि-तूलः; पिचुः; पिचुलः; पिचुतूलः; तूलापिचुः; पिचु-तूलम्। २०२

तूबरः पुं. [तु सौत्रो धातुः+बाहुलकात् ष्वरच् दीर्घश्च] काले अजातशृङ्गो गौः; अश्मश्रुपुरुषः; पुरुषव्यञ्जन-त्यक्तः; कषायरसः। २७८

तूष्णीम् अव्य. [तुष् तुष्टौ+बाहुलकात् नीम्, उपधा-वृद्धिश्च] मौनं; जोषम्; 'यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी। भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति'—इति मनुः (८।१४७)। ८०३

तृट् [ष्] स्त्री. [तृष्+क्विप्] इच्छा; तृष्णा; 'मृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशं तृषा महत्या परिशुष्कतालवः'—इति ऋतुसंहारे (१।११)। पिपासा; कामकन्या। ३६१

तृणम् क्ली. [तृण्यते भक्ष्यते गवादिभिरिति । तृण्+घञ्, संज्ञापूर्वकत्वान् न गुणः । यद्वा तृह हिंसायाम्+'तृहेः क्नो हलोपश्च' इति क्न प्रत्ययो हकारलोपश्च] नडादि; अर्जुनं; त्रिणं; खटं; खेट्टं; हरितं; ताण्डवम्; 'अग्निचौरभयं रोगो राजपीडा धनक्षतिः। सङ्ग्रहे तृणकाष्ठानां कृते वस्वादिपञ्चके' —इति ज्योतिःसारसङ्ग्रहः। गन्धद्रव्यविशेषः; 'कुतृणं च सुगन्धं च तृणं शीतं सुशीतलम्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। १९०

तृणधान्यम् क्ली. [तृणबहुलं धान्यम्] धान्यविशेषः; नीवारः; । 'तिन्नी धान' इति भाषा। ५८६

तृणराजः पुं. [तृणेषु राजते शोभते इति। तृण+राज्+अच्। तृणानां राजा वा, समासे टच्] तालवृक्षः; 'श्रीः श्रीफलेन राज्यं तृणराजेनाल्पसाम्यतो लब्धम्। कुचयोः सम्यक् साम्याद् गतो घटश्चक्रवर्तित्वम्'—इति आर्यासप्तशत्याम् (५६७)। नारिकेलः। १९२

तृतीयाप्रकृतिः स्त्री. [तृतीया स्त्रीपुंसातिरिक्ता प्रकृतिः] तृतीया प्रकृतिः; षण्ढः। ४३०

तृतीया प्रकृतिः स्त्री. [इति व्यस्तरूपम्, समस्तपक्षे 'संज्ञापूरण्योश्च' इति न पुंवद्भावः] नपुंसकम्। ४३०

तृप्तिः स्त्री. [तृप् प्रीणने+भावे क्तिन्] भक्षणादिनाकाङ्क्षानिवृत्तिः; सौहित्यं; तर्पणं; प्रीणनम्; आसितम्भवम्; 'श्रुतान्यन्यानि सर्वत्र त्वन्मुखान्निःसृतानि च। नैव तृप्तिं प्रयामोऽद्य सुधापानेऽमरा यथा'—इति देवीभागवते (१।१।२०)। ३२६

तृषितः त्रि. [तृट् तृषा वा सञ्जातास्य। तारकादित्वाद् इतच्] तृष्णायुक्तः; तर्षितः; सतृट्; 'तृषितश्च परिश्रान्तः क्षुधितश्चोत्तरासुतः'—इति देवीभागवते (२।८।२०)। भावे क्तप्रत्यये तृषार्थे क्लीवम्। ३६२

तृष्णक् [ज्] त्रि. [तृष्यति आकाङ्क्षतीति। तृष्+'स्वपितृषोर्नजिङ्' इति नजिङ्] 'लुब्धः; तृषितः; असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णज'—इति ऋग्वेदे (१।८५।११)। ३६३

तृष्णा स्त्री. [तृष्+'तृषिशुषिरादिभ्यः कित्' इति न, स च कित्] पानेच्छा; उदन्या; पिपासा; तृट्; तर्षः; तृषा; तर्पणम्। (३६४) अनात्मीयस्वीकारेच्छा; लिप्सा; 'तदुपस्थितमग्रहीवजः पितुराज्ञेति-न भोगतृष्णया'—इति रघुवंशे (८।२)। रोगविशेषः; 'वातात् पित्तात् कफात् तृष्णा सन्निपातात् व्रणक्षयात्। षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम्'—इति गारुडे । 'स्नेहाञ्जनस्वेदनधूमपानव्यायामनस्यातपदन्तकाष्ठम्। गुर्वन्नमम्लं लवणं कषायं कटु स्त्रियं दुष्टजलानि तीक्ष्णम्। एतानि सर्वाणि हिताभिलाषी तृष्णातुरो नैव भजेत् कदाचित्'—इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे। ३६३

तेजः [स्] क्ली. [तेजयति तेज्यतेऽनेन वा। तिज् निशाने+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्] दीप्तिः; 'अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम्। सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः'—इति माघे (२।६२)। पराक्रमः (७२३); 'न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा। इति तात! विजानीहि द्वयमेतदसंशयम्'—इति महाभारते (३।२८।६)। प्रभावः; 'तस्माभ्नूनं महावीर्याद् भार्गवाद् युद्धदुर्मदात्। तेजोवीर्यबलैर्भूयान् शिखण्डी द्रुपदात्मजः'—इति महाभारते (६।१४।४८)। रेतः; 'अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम्' --इति रघुवंशे। सारः; 'रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्रसिद्धान्तात्।' 'यत्परं तेजः इति यदुत्कृष्टं सारः' इत्यर्थः। शारीराग्निसम्भूतपदार्थविशेषः; 'तेजोऽप्याग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमन्तरस्थं स्नेहजातं वसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति। तेन मार्दवसौकुमार्यमृद्वल्परोमतोत्साहदृष्टिस्थितिपक्तिकान्तिदीप्तयो भवन्ति । तत्कषायतिक्तशीतरूक्षविष्टम्भिवेगविघातव्यवायव्यायामव्याधिकर्षणैश्च विक्रियते'—इति सुश्रुते। देहजकान्तिः; 'तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि। धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि'—इति यजुसंहिता (१।३१)। 'हे आज्य! त्वं तेजोऽसि शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्त्वम्'—इति तट्टीकायां महीधरः। नवनीतम्; अग्निः; सुवर्णं; मज्जा; पित्तम्; असहनम्; 'अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्। प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्'—इति साहित्यदर्पणे (३।६४)। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यपञ्चमहाभूतान्तर्गततृतीयमहाभूतम्। विष्णुः; 'ओजस्तेजो द्युतिधरः

प्रकाशात्मा प्रतापनः'—इति महाभारते (१३।१४९।४३)। शिवः; 'तेजोऽपहारी बलहा मुदितोऽर्थोऽजितोऽवरः'—इति महाभारते (१३।१७।५२)। ६५।

तैजितः त्रि. [तिज्+क्त] तीक्ष्णीकृतः; निशितः; क्षुतः; शाणितः; शान्तः; शाणादिमार्जितः; क्ष्णुतः; निशातः; शितः; शातः। ४७४

तैजसम् क्ली. [तेजसो विकारः। तेजस् +'तस्य विकारः' इत्यण्] धातुद्रव्यम्; 'तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च'—इति मनुः (५।१११)। घृतं; तीर्थविशेषः; 'तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमपाम्पतिः। अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ'—इति महाभारते (९।४६।१०३)। तेजःसम्बन्धिनि त्रि.। 'तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव सहस्रलोचनः'—इति रघुवंशे (११।४३)। पुं. सूक्ष्मशरीरव्यष्ट्युपहितचैतन्यम्; 'एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं तैजसो भवति तेजोमयान्तःकरणोपहितत्वात्' इति वेदान्तसारः। तैजसाहङ्कारविशेषः; 'सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्वन् समभूत् त्रिधा। वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा'—इति भागवते (२।५।२४)। घोटकविशेषः; 'ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता मुक्ता दिनात् क्रोशशतं व्रजन्ति। ते तैजसाः पुण्यवतां प्रदेशे भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति' —इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ। सुमतिपुत्रः; 'तैजसस्तत्सुतश्चापि प्रजापतिरमित्रजित्'—इति ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये। १७६

तैलीनम् क्ली. [तिलानां भवनं क्षेत्रम्। तिल +'विभाषा तिलमाषेति' पक्षे खञ्] तिलक्षेत्रम्; 'तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीनमित्यपि'—इति शब्दरत्नावल्याम्। १६३

तोकम् क्ली. [तौति पूरयति गृहमिति। तु पूर्तौ +बाहुलकात् क] अपत्यं; पुत्रो दुहिता च; 'तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः'—इति ऋग्वेदे (१।६४।१४)। शिशुः; बालकः; 'तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः'—इति भागवते (२।७।२७)। ४९७

तोत्रम् क्ली. [तुद्यते ताड्यतेऽनेनेति। तुद्+दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदेति' ष्ट्रन्] अश्वादिताडनदण्डः; प्राजनं; तोदनम्; गजस्य तोदनदण्डः; वैणुकं; वेणुकम्; 'न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः। मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्रैर्नुन्न इव द्विपः'—इति रामायणे (२।४०।४१)। ५७७

तोयम् क्ली. [तौति वर्द्धते वर्षासु। तवतेर्वृद्धिकर्मणः 'अघ्न्यादयश्च' इति यत्प्रत्ययो निपतितो द्रष्टव्यः। 'तुदति तोयम्' इति क्षीरस्वामी। तुदतेः पूर्ववत् यत्प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपे गुणः] जलम्; 'तया ततमिदं तोयं तदाधारं च तिष्ठति'—इति देवीभागवते (१।६।२९)। पूर्वाषाढानक्षत्रं; जलदैवतत्वादस्य तथात्वम्। ६४८

तोयनिधिः पुं. [तोयानि निधीयन्तेऽत्र। नि+धा+कि, तोयानां निधिर्वा] समुद्रः; 'पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः'—इति कुमारसम्भवे (१।१)। ६५२

तोयाशयः पुं. [तोयस्य आशयः] जलाधारः; सरः। ६७०

तोरणः पुं.– क्ली. [तुतोर्त्ति त्वरया गच्छत्यनेनेति। तुर् त्वरणे+करणे ल्युट्] द्वाराग्रे निखातस्तम्भयोरुपरिनिबद्धं नानावस्त्ररत्नादिमयं धनुराकारं यल्लक्ष्यं तत्तोरणमिति बहवः। उपरि स्रगादियुक्तस्तम्भादिद्वयनिर्मितपुरादिबहिर्द्वारं; बन्धनमाला; वन्दनमाला; बहिर्द्वारम्; 'भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे'—इति कुमारसम्भवे (७।३)। मूलद्वाराद् बाह्यद्वारं; पुं. महादेवः; 'तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः'—इति महाभारते(१३।१७।११७)। ३०१

त्यक्तम् त्रि. [त्यज्यते स्मेति। त्यज् त्यागे+क्त] कृतत्यागं; हीनं; विधुतं; समुज्झितं; धूतम्; उत्सृष्टं; विनाकृतं; विरहितं; निर्व्यूढम्; 'त्यक्तभोगस्य मे राजन्! वने वन्येन जीवतः। किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः'—इति रामायणे (२।३७।२)। ७१४

त्यक्ताग्निः पुं. [त्यक्तः अग्निः नित्यौपासनाग्निः येन] त्यक्ताग्निहोत्रः; वीरहा द्विजः। ४०४

त्रपा स्त्री.– पुं. [त्रप्यते इति, त्रप्+'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ ततष्टाप्] लज्जा; ह्रीः; 'नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपामन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः'—इति रत्नावल्याम्। [त्रपते

अनया अस्याः वा। करणे अपादाने वा अङ्क] कुलटा; कुलं; कीर्तिः। ५६७

त्रपु क्ली. [त्रपते अग्निस्पर्शेन लज्जते इव। त्रप्+'शृस्वृस्निहित्रप्यसि' उ] रङ्गम्; 'कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते। न स विरौति न चाप्युपशोभते भवति योजयितुर्वचनीयता'—इति पञ्चतन्त्रे (१।८५)। सीसकम्। १७२

त्रपुः [स्] क्ली. [त्रपते वह्निं प्राप्य लज्जते इव। त्रप्+उणादित्वाद् उस्] रङ्गम्; 'भौमे त्रपुः शनौ लोहं राहावश्मानि कीर्तयेत्'—इति ग्रहभावप्रकाशे। १७२

त्रयी स्त्री. [त्रय+'टिड्ढेति ङीप्] ऋक्सामयजुर्वेदाः—एतन्त्रितयम्; 'त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम्। आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः'—इति मनुः (७।४३)। पुरन्ध्री; सुमतिः; सोमराजीवृक्षः; दुर्गा; 'ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि वा। त्रयीति पठ्यते लोके दृष्टादृष्टार्थसाधिनी'—इति देवीपुराणे ४५ अध्याये। ८

त्रयीतनुः पुं. [त्रयी वेदाः एव तनुः शरीरं यस्य। 'त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते' इति भागवतवाक्याद् (५।२०।४) अस्य तथात्वम्] सूर्यः। ३७

त्रस्तः त्रि. [त्रस् भये+क्त] भीतः; 'प्रत्यञ्चायां विमुक्तायां मुक्ता कोटिस्तथोत्तरा। शब्दः समभवद् घोरस्तेन त्रस्ताः सुरास्तदा'—इति देवीभागवते (१।५।२६)। शीघ्रे क्ली.। 'सविरामं त्रितालं च एकं शून्यं तथापरे। शेषे त्रस्ते त्रितालं च देवसार इतीर्यते'—इति सङ्गीतदामोदरः। ३५४

त्रासः पुं. [त्रस्+भावे घञ्] भयम्; 'प्रणयचलितोऽपि सकपटकोपकटाक्षैर्भयाहितस्तम्भः। त्रासतरलो गृहीतः सहासरभसं प्रियः कण्ठे।' मणेर्दोषः (८०८)। ७२५

त्रिकटु क्ली. [त्रयाणां कटूनां शुण्ठीमरीचपिप्पलीनां समाहारः] मिश्रितशुण्ठीमरीचपिप्पल्यः; त्र्यूषणं; व्योषं; कटुत्रयं; कटुत्रिकम्; 'विश्वोपकुल्या मरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते। कटुत्रयं तु त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषमुच्यते। त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्। गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान्'—इति भावप्रकाशः। ६१७

त्रिकण्टकः पुं. [त्रीणि कण्टकानि यस्य] गोक्षुरकवृक्षः; 'त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। लघुगर्गमत्स्यः। २०१

त्रिकस्थानम् क्ली. [त्रयाणाम् अस्थिदेशानां समाहारः त्रिकं, तस्य स्थानम्] कटी; पृष्ठवंशाधोभागः। ५१२

त्रिकालदर्शी [न्] पुं. [त्रिकालं वर्तमानातीतभविष्यद्रूपं पश्यतीति। दृश्+णिनि] ऋषिः; योगसिद्धः; दैवज्ञः; भूतभविष्यद्वर्तमानवेत्तरि त्रि.। 'प्रध्वंसिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ भवति'—इति बृहत्संहितायाम् (२१।४)। ४१२

त्रिकालवित् पुं. [त्रीन् कालान् वेत्तीति। विद्+क्विप्] बुद्धः; त्रिकालज्ञे त्रि.। ८६

त्रितयम् क्ली. [त्रयः अवयवाः अस्य। त्रि+'संख्याया अवयवे तयप्' इति तयप्] त्रयम्; 'धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम्। एतन्त्रयमवाप्तव्यमधर्मपरिवर्जितम्'—इति महाभारते (१३।१११।१८)। त्रिप्रकारे त्रि.। 'त्रितयीमपि तां मुक्त्वा परस्परविरोधिनीम्। अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते'—इति पञ्चदश्याम् (१।४६)। ९३,६१८

त्रिदशः पुं. [तृतीया यौवनाख्या दशा यस्य। त्रिशब्दस्यात्र त्रिभागवत् तृतीयार्थकता। यद्वा तिस्रः जन्मसत्त्वाविनाशाख्याः, न तु मर्त्यानामिव वृद्धिपरिणामक्षयाख्याः, दशाः यस्य। यद्वा त्रीन् तापान् दशति नाशयतीति। त्रि+दंश+मूलविभुजादित्वात् क, पृषोदरादित्वान्नलोपः। यद्वा त्र्यधिकास्त्रिरावृत्ताश्च दश (त्रयस्त्रिंशद्भेदा इत्यर्थः) अस्य। समासे डच्। शाकपार्थिवादित्वान्मध्यलोपः] देवः; 'न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह'—इति महाभारते (३।८५।१९)। ते च अर्का द्वादश, रुद्रा एकादश, वसवोऽष्टौ, अश्विनौ द्वौ; समुदायेन त्रयस्त्रिंशत्। त्रिंशत्परिमिते त्रि.। 'ततः स कौरवो राजा विहृत्य त्रिदशा निशाः'—इति महाभारते (१।११३।२१)। ४

त्रिदशदीर्घिका स्त्री. [त्रिदशानां देवानां दीर्घिका] स्वर्गङ्गा। ६७३

त्रिदशाचार्यः पुं. [त्रिदशानां देवानाम् आचार्यः गुरुः] बृहस्पतिः। ४७

त्रिदशालयः पुं. [त्रिदशानां देवानाम् आलयः निवासस्थानम्] सुमेरुपर्वतः; स्वर्गः; 'गुरोरुष्य सकाशे तु दश वर्षशतानि सः। अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम्'—इति महाभारते (१।७६।६६)। १३६

त्रिदशावासः पुं. [त्रिदशानां सुराणाम् आवासो वासस्थानम्] स्वर्गः। ३

त्रिदशाहारः पुं. [त्रिदशानां देवानाम् आहारः] सुधा; अमृतम्। १३३

त्रिदिवः पुं. [त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रेति। त्रि+दिव्+'हलश्च' इति घञ्, संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः। यद्वा दीव्यन्तीति दिवाः, 'इगुपधज्ञेति' क, त्रयः सत्त्वरजस्तमोरूपाः दिवाः क्रीडकाः विलासकाः इत्यर्थः, यत्र। 'तृतीया द्यौस्त्रिदिवः, घञर्थे कविधानं, वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत्'—इति माघकाव्यस्य टीकायां मल्लिनाथः (१।२६)] स्वर्गः; 'रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात्। नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः'—इति मनुः (९।२५३)। क्ली. आकाशः। ३

त्रिनयनः पुं. [त्रीणि चन्द्रसूर्याग्निरूपाणि नयनानि यस्य। 'क्षुभ्नादिषु च' इति निषेधान्न णत्वम्] शिवः; (त्रिणयनः) 'त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम्'—इति महाभारते (१४।८।२७)। नयनत्रये स्त्री.। लोचनत्रयविशिष्टे त्रि.। 'मुद्रामोक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्यां च हस्ताम्बुजैर्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये'—इति मातृकासरस्वतीध्याने। ११

त्रिपत्रकः पुं. [त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य] पलाशवृक्षः; [त्रयाणां पत्राणां समाहारः। ततः कन्] तुलस्यादिपत्रत्रये क्ली.। 'तुलसीकुन्दमालूरपत्राण्याहुस्त्रिपत्रकम्'—इति देवीपुराणे। १९७

त्रिपथगा स्त्री. [त्रिपथे स्वर्गमर्त्यपातालमार्गे गच्छतीति। गम्+ड] गङ्गा; 'गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च। त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता'—इति रामायणे (१।४३।६)। ६७३

त्रिपिष्टपम् क्ली. [त्रिदशानां सुराणां पिष्टपं वासस्थानम्। पृषोदरादित्वाद् दशशब्दस्य लोपः। यद्वा मर्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपं भुवनम्। वृत्तौ त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणार्थता] स्वर्गः; 'तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत'—इति महाभारते (१।२०८।३५)। आकाशम्। ३

त्रिपिष्टपसत् [द्] पुं. त्रिपिष्टपे स्वर्गे सीदतीति। त्रिपिष्टप+सद्+क्विप्] देवता। ४

त्रिपुरान्तकः पुं. [त्रिपुरस्य त्रिपुरासुरस्य अन्तकः] शिवः; 'लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम्'—इति काशीखण्डे १०० अध्याये। 'आशुतोषो मित्रमध्ये शत्रूणां त्रिपुरान्तकः'—इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे। ११

त्रिफला स्त्री. [त्रयाणां फलानां समाहारः। अजादित्वात् 'द्विगोः' इति न ङीप्] फलत्रयं; फलत्रिकं; मिलितसमभागहरीतकीविभीतकामलकीफलानि; 'त्रिफला कफपित्तघ्नी महाकुष्ठविनाशिनी। आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधिनी। वर्णप्रदायिनी घृष्ट्वा विषमज्वरनाशिनी। सर्वरोगप्रशमनी मेधास्मृतिकरी परा'—इति हारीते। 'त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा। चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी'—इति भावप्रकाशः। ६१८

त्रियामा स्त्री. [त्रयो यामाः प्रहराः यस्याः। 'त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्' इति वचनात् आद्यन्तयोरर्द्धयामयोर्दिवसव्याप्ताकालत्वेन दिनगण्यत्वात् तथात्वम्] रात्रिः; 'स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः। शैशिरीषु त्रियामासु यथा खेदालसः शशी।' त्रिप्रहरान्विते त्रि.। 'त्रियामापि भृशार्तस्य सा रात्रिरभवत्तदा। तथा विलपतस्तस्य राज्ञो वर्षशतोपमा'—इति रामायणे (२।१०।१७)। हरिद्रा; यमुना; नीली; कृष्णत्रिवृत्। १०७

त्रिविष्टपम् क्ली. [तृतीयं विष्टपं भुवनम्] त्रिपिष्टपं; स्वर्गः; 'विहर त्वमयोध्यायां यथाशक्रस्त्रिविष्टपे'—इति रामायणे [२।१०८।९)। त्रिभुवनम्। ३

त्रिविष्टपसत् [द्] पुं. [त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदतीति। सद्+क्विप्] त्रिपिष्टपसत्; देवः। ४

त्रुटिः स्त्री. [त्रुट्यते इति, त्रुट्+'इगुपधात् कित्' इति इन्, स च कित्] अल्पं; क्षुद्रैला; 'उत्कारिकां सर्पिषि नागराढ्यां पक्वां समूलैस्त्रुटिकोलपत्रैः'—इति सुश्रुते। 'वयस्था तीक्ष्णगन्धा च सूक्ष्मैला त्रिपुटा त्रुटिः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। संशयः; कालभेदः; क्षणद्वयात्मकः;

'अणुद्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः। जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात्। त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः सा त्रुटिः स्मृता'—इति भागवते (३।११।५)। ६८८

त्रुटी स्त्री. [त्रुटि+'कृदिकारादक्तिनः' इति वा ङीष्] त्रुटिः। ६८८

त्रेता स्त्री. [त्रीन् भेदान् एति प्राप्नोतीति। यद्वा त्रित्वमिता, पृषोदरादित्वात् साधुः] दक्षिणाग्निः, गार्हपत्यः, आहवनीयः — एकोक्त्या इदमग्नित्रयम्; 'त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेदपारगैः। अतस्त्रेतात्वमापन्नो यदेकस्त्रिविधः कृतः'—इति हरिवंशे (२०५।५)। द्वितीययुगम्; 'त्रिचत्वारिंशल्लक्षेण त्रिंशत्सहस्राधिकेन च। चतुर्युगं परिमितं नरमानक्रमेण च। द्विषट्लक्षपरिमितं षण्णवतिसहस्रकम्। त्रेतायुगं परिमितं कालविद्भिः प्रकीर्त्तितम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम्। ७८९

त्रोटकी स्त्री.— रागिणीविशेषः। १०७

त्रोटिः स्त्री. [त्रोट्यते भिद्यतेऽनयेति। त्रोटि+'अच इः' इति इ] चञ्चुः; कट्फलं; पक्षी; मीनभेदः।२४०

त्रोटी स्त्री. [त्रोटि+कृदिकारादिति वा ङीष्] त्रोटिः; चञ्चुः। २४०

त्र्यूषणम् क्ली. [उष् दाहे, ल्युट्, उषणम्। त्रयाणाम् उषणानां समाहारः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वं न] यूषणं; मिलितशुण्ठीपिप्पलीमरिचम्; 'यमानी चित्रकं धान्यं त्र्युषणं जीरकं तथा'—इति गारुडे। ६१७

त्र्यूषणम् क्ली. [ऊष् दाहे, ल्युट्। त्रयाणां ऊषणानां पिप्पलीमरिचशुण्ठीनां समाहारः] त्र्यूषणं; 'पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमेतद्विमिश्रितम्। त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्रयमथोच्यते'—इति वैद्यके। 'त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्। गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदश्लीपदपीनसान्'—इति भावप्रकाशे। घृतविशेषः। 'त्र्यूषणां त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्याणि परूषकम्। द्वे पाठे सरलं व्याघ्रीं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम्। ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम्। त्रिकण्टकां विदारीं च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात्। प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत्। ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत्। कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम्। त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्'—इति चरके चिकित्सास्थाने। ६१७

त्वक् [च्] स्त्री. [त्वचति संवृणोति मेदशोणितादिकमिति। त्वच् संवरणे + क्विप्। यद्वा तनोति विस्तारयति, तन्+'तनोतेरनश्च वः' इति चिक् अनश्च व] वल्कलं; त्वचा; 'कण्डूयमानेन कटं कदाचिद् वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य'—इति रघौ (२।३७)। (६३०) चर्म; असृग्धरा; असृग्वरा; त्वचं; छली; छल्ली; 'त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत्। न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः'—इति रघुवंशे (३।३१)। इन्द्रियविशेषः; 'पूर्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्। प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः।' 'उद्भूतस्पर्शवद् द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः। रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम्। द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्' — इति भाषापरिच्छेदः। त्वचं; 'दालचीनी' इति भाषा। कञ्चुकः; 'महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते' — इति मनुः (२।७९)। १८३

त्वक्सारः पुं. [त्वचि सारो यस्य] वंशः; 'बाँस' इति भाषा। 'चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्' —इति मनुः (१०।३७)। वंशस्य त्वक्; 'अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलयः'—इति सुश्रुते (१।८)। गुडत्वक्; शोणवृक्षः; रन्ध्रवंशः। 'त्वक्साररन्ध्रपरिपूरितलब्धगीतिरस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्कः'—इति माघे (४।६१)। २०४

त्वचिसारः पुं. [त्वचि सारो यस्य। 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' इति सप्तम्या अलुक्] वंशः; 'बाँस' इति भाषा। २०४

त्वरितम् क्ली. [त्वर्+क्त] शीघ्रम्; (३५३,३७०) [त्वरते स्मेति। त्वर्+'गत्यर्थाकर्मकेति' कर्तरि क्त। यद्वा त्वरा सञ्जातास्य। तारकादित्वाद् इतच्] तद्विशिष्टे त्रि.। 'बह्वन्तराययुक्तस्य धर्मस्य त्वरिता गतिः' —इति पञ्चतन्त्रे (३।१०२)। ६९७

त्वष्टा [ऋ] पुं. [त्वक्षति काष्ठादिकं शिल्पकार्यत्वात्। त्वक्ष् तनूकरणे. तृच्] विश्वकर्मा; 'त्वष्टुः सदाभ्यास-

गृहीतशिल्पविज्ञानसम्पत्प्रसवस्य सीमा'—इति माघे (३।३५)। काष्ठतट् (५८७); वर्णसङ्करजाति-विशेषः; असुरभेदः—इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः (३।४८।४)। इन्द्रः इति तत्रैव सायणः (१।११७।२२)। महादेवः; 'धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः'—इति महाभारते (१३।१७।१०३)। प्रजापतिविशेषः; 'त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपाः। स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत्'—इति महाभारते (५।९।३)। विश्वकर्मणः पुत्रविशेषः; 'तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु। अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान्'—इति विष्णुपुराणे (१।१५।१२२)। [त्वेषति दीप्यतीति, त्विष् दीप्तौ+'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोत्रिति' तृच्, इतोऽत्वञ्च] आदित्यविशेषः; एकादशादित्यः; 'अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः। ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत! धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा। एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते' इति महाभारते (१।६५।१४-१५)। ८४

त्वाष्ट्रः पुं. [त्वष्टुरपत्यं पुमान्। अण्] वृत्रासुरः; 'उद्यमेन हतस्त्वाष्ट्रो नमुचिर्बल एव च'—इति देवीभागवते (५।५।४)। विश्वरूपः; 'वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते'—इति भागवते (६।८।३)। त्वष्टृसम्बन्धिनि त्रि.। 'ततोऽस्त्रं त्वाष्ट्रमादाय चिक्षेप प्रति दानवान्'—इति मार्कण्डेये (२१।८५)। 'अपचित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विभुः'—इति भागवते (६।१४।२७)। चित्रानक्षत्रम्; 'घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणं चैव'—इति बृहत्संहितायाम् (७।११)। ८४६

त्विट् [ष्] स्त्री. [त्विष् दीप्तौ+सम्पदादित्वात् क्विप्] प्रभा; 'चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम्'—इति माघे (१।३)। वाक्; व्यवसायः; जिगीषा; शोभा; 'अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज! हतत्विषम्'—इति महाभारते (३।२०।२)। दीप्यमाने त्रि.। 'तव त्विषो जनिमन्रेजत द्यौरेजद् भूमिर्भियसा स्वस्य मन्योः।' 'हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ६५

त्सरुः पुं. [त्सरति कौटिल्यं गच्छतीति+त्सर्+'भृमृशीतृचरित्सरीति' उ] खड्गमुष्टिः; मुष्टिः; तालतलः; 'ज्योत्स्नाभिसारसमुचितवेशे! व्याकोशमल्लिकोत्तंसे! विशसि मनो निशितेव स्मरस्य कुमुदत्सरुच्छुरिका'—इति आर्यासप्तशत्याम्। सर्पः; 'मा मां पद्येन रपसा विदत् त्सरुः'—इति ऋग्वेदे (५।५०।१) 'तथा त्सरुः छद्मगामी जिह्मगः सर्प इत्यर्थः मां पद्येन पादभवेन रपसा रपि शब्दकर्मा शब्देन मा विदत् मा जानातु'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ४७३

द

दंशनम् क्ली. [दशतीव शरीरमिति। दंश्+ल्यु] वर्म; कवचम्; 'संनह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा महान्ति चापानि च दंशनानि'—इति महाभारते (३।२६८।१८)। [दंश+भावे ल्युट्] दन्तादिना खण्डनम्; 'दंशनञ्चाहिभिः कृष्णैर्दाहश्च जतुवेश्मनि'—इति महाभारते (८।८३।३४)। ४५१

दंशितः त्रि. [दंशो वर्म सञ्जातोऽस्य, परिहितत्वादिति। दंश+तारकादित्वात् इतच्] वर्मितः; 'महता चक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना। हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान्'—इति महाभारते (२।२९।२)। [दंश्यते इति, दंश्+णिच्+भावे क्त] दष्टः; भासमानः; 'वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः। सुपार्श्वे सुमहं चैव कस्यैतदनुरुत्तमम्'—इति महाभारते (७।४४।२)। 'दंशिताः भासमानाः'—इति तट्टीकायां नीलकण्ठः। ४६०

दंष्ट्रा स्त्री. [दश्यतेऽनयेति। दंश्+'दाम्नीशसेति' करणे ष्ट्रन्। यद्वा 'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' इति ष्ट्रन्। गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य पाठात् षितां ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्] आशी; दन्तविशेषः; दंष्ट्रिका; 'दाढ़' इति भाषा। 'यस्यालीयत शल्कसीम्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलम्, दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी'—इति साहित्यदर्पणे (१।३)। ६४२

दंष्ट्री [न्] पुं.– स्त्री. [प्रशस्ता दंष्ट्रा अस्त्यस्येति। दंष्ट्रा+'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति इनि] शूकरः; सर्पः; 'बिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः। त्यक्त्वान्यस्य-

द्रुयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि'—इति रामायणे (२।३३।२३)। दंष्ट्राविशिष्टे त्रि.। 'दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि हता म्लेच्छैश्च तस्करैः। ये स्वाम्यर्थे हता यान्ति राजन्! स्वर्गं न संशयः'—इति शुद्धितत्त्वे अग्निपुराणम्। २२६

दकम् क्ली. [उदक+पृषोदरादित्वात् साधुः] जलं; पानीयम्। ६४८

दक्षः त्रि. [दक्ष्, कर्तरि अच्] पटुः; चतुरः; 'सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती। सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता'—इति महाभारते (१।७४।३९)। समर्थः; 'बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो न दक्षः'—इति ऋग्वेदे (१।५९।४)। प्रवृद्धः; 'युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूलभम्'—इति ऋग्वेदे (१।१५।६) 'दक्षं प्रवृद्धम्' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। दक्षिणः; अपसव्यम्; 'प्राणायामं ततः कुर्यान्मूलेन प्रणवेन वा। मध्यमानामिकाभ्याञ्च दक्षहस्तस्य पार्वति'—इति महानिर्वाणे (३।४४)। पुं. [दक्षते सृष्टिप्रवृद्धये समर्थो भवतीति। दक्ष्+अच्] प्रजापतिविशेषः (८३५); 'शरीरानथ वक्ष्यामि मातृहीमान् प्रजापतेः। अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत'—इति मत्स्यपुराणे (३।९)। ताम्रचूडः; 'धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि। चटकानां च यानि स्युरण्डानि च हितानि च'—इति चरके। मुनिभेदः; 'कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः। ग्रन्थं चकार यद्दृत्वा दक्षः कात्यायनः स्वयम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते। 'पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ। शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः।' हरवृषः; द्रुमभेदः; वह्निः; महेशः; 'धृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः'—इति महाभारते (१३।१७।११३)। विष्णोर्नामविशेषः; 'अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः'—इति महाभारते (१३।१४९।१११)। बलम्; [दक्ष शैघ्र्ये, चकाराद् वृद्धौ, दक्ष गतिहिंसनयोः, दक्षतिरुत्साहार्थः। असुन्, शत्रुविजये क्षिप्री भवत्यनेन, हिंस्यन्ते वानेन शत्रवः, प्रोत्साहितो वा भवति शत्रुविजये। दक्ष इति सकारान्तं बलनाम, अकारान्तमपि, तस्यैव मर्यान्तरे द्रष्टव्यम्] 'स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव'—इति ऋग्वेदे (१।९५।६)। 'सोऽग्निर्दक्षाणां सर्वेषां बलानां दक्षपतिर्बलाधिपतिर्बभूव'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। गरुडस्य पुत्राणामन्यतमः; 'मेघहृत् कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः'—इति महाभारते (५।१०१।१२)। ३३५

दक्षाध्वरध्वंसकृत् पुं. [दक्षाध्वरस्य दक्षयज्ञस्य ध्वंसं नाशं करोतीति। कृ+क्विप् तुगागमश्च] शिवः; वीरभद्रः। ११

दक्षिणः त्रि. [दक्षते इति, दक्ष वृद्धौ+'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' इति इनन्] सरलः; उदारः; 'दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः'—इति महाभारते (४।५।२७)। अपसव्यम् (७५६); 'दाहिना' इति भाषा। 'ओङ्कारमुच्चरन् प्राज्ञो द्रविणं सक्तुमोदकम्। गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्तयेत्'—इत्यादित्यपुराणम्। दक्षिणोद्भूतः; दक्षिणदिग्भवः; 'स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः। आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः'—इति रघुवंशे (४।८)। दक्षिणदिक्स्थितः; 'दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्'—इति मनुः (५।९२)। परच्छन्दानुवर्ती; आरामः; 'दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्तिषु। वाच्यवद्दक्षिणावाटीयज्ञदानप्रतिष्ठयोः'—इति विश्वः। दक्षः; प्रदक्षिणः; 'शस्ताः कुर्वन्ति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे। वाहांश्च पुरुषव्याघ्र! लक्षये रुदतो मम'—इति भागवते (१।१४।१३)। पुं. चतुर्धानायकान्तर्गतनायकविशेषः; 'एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः'—इति साहित्यदर्पणे (३।४०)। क्ली. तन्त्रोक्ताचारविशेषः; 'सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत्। वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम्। दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम्। सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हि'—इति कुलार्णवे ५ खण्डे। ३८५

दक्षिणस्थः पुं. [दक्षिणे भागे तिष्ठतीति। स्था+क] सारथिः; दक्षिणस्थिते त्रि.। ४४८

दक्षिणा स्त्री. [दक्षते इति, दक्ष वृद्धौ+'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' इति इनन् ततष्टाप्] दक्षिणदिक्; अवाची; शामनी; यामी; वैवस्वती; 'दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज'—इति कुमारसम्भवे (३।२५)। प्रतिष्ठा; यज्ञादिसम्पादकतदन्तविहितदानम् (४१८); 'कृत्वा कर्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम्। तत्कर्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं

मुने!'—इति ब्रह्मवैवर्ते। नायिकाविशेषः; 'या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके। न मुञ्चत्यन्यसक्तेऽपि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः'—इति विष्णुपुराणटीकायां स्वामी। अव्य. ['दक्षिणादाच्' इति आच्] दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणा दिग् वा। १०१

दक्षिणाशापतिः पुं. [दक्षिणाशाया दक्षिणस्या दिशः अधिपतिः] यमः; प्रेतराजः; पितृपतिः। ७२

दण्डः पुं.– क्ली. [दण्डयति अनेनेति। दण्ड्+घञ्। यद्वा दाम्यत्यनेनेति, दम्+'ञमन्तान् डः' इति ड] यति-ब्रह्मचारिधार्यलगुडाकारपदार्थः; 'दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च। तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा'—इति देवीभागवते (१।१९। ३१)। लगुडः (४७६,७२६); 'यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते'—इति हठयोगप्रदीपिकायाम्। 'पुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम्। श्रमस्खलन-दोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते। सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य-धैर्यवीर्यविवर्धनम्। अवष्टम्भकरं चापि भयघ्नं दण्ड-धारणम्'—इति सुश्रुते। शरणागतरक्षणादि; 'शरणा-गतसंत्राणं भूतानामप्यहिंसनम्। बहिर्वेदि च यद्दानं दण्डमित्यभिधीयते'—इति मोक्षधर्मकथने। दण्डाकार-त्वात् छत्रादीनामङ्गविशेषः; 'युवराजनृपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायकानाञ्च। दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः सम-पञ्चकृतार्द्धविस्तारः'—इति बृहत्संहितायाम् (७३।४। ६)। चामरादीनामङ्गविशेषश्च; 'अध्यर्धहस्तप्रमितो-ऽस्य दण्डो हस्तोऽथवारत्निसमोऽथ वान्यः। काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्तात् रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम्। यष्ट्यातपत्राङ्कुशवेत्रचापवितानकुन्तध्वजचामराणाम्। व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः'—इति बृहत्संहितायाम् (७३।३।४)। बाणनिक्षेप-कालीनस्थानविशेषे क्ली.। 'तिर्यग्भूतो भवेद्वामो दक्षि-णेऽपि भवेदृजुः। गुल्फौ पार्ष्णिग्रहौ चैव स्थितौ पञ्चा-ङ्गुलान्तरौ। स्थानं दण्डं भवेदेतद् द्वादशाङ्गुलमायतम्' —इति आग्नेय धनुर्वेदे। ४११

दण्डः पुं. [दण्डयत्यपराधिनमनेनेति। दण्ड्+घञ्। यद्वा दाम्यति शान्तं करोत्यनेन, दम्+ड, भावे घञ् वा] दमनम्; 'वाग्दण्डोऽयं मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च' —इति मनुः (१२।१०)। सैन्यं; कालावयवः; घटी; 'घड़ी' इति भाषा। 'षट् पलं पात्रनिर्माणं गभीरं चतुरङ्गुलम्। स्वर्णमाषैःकृतच्छिद्रं कुण्डैश्च चतुरङ्गुलैः। यावज्जलप्लुतं पात्रं तत्कालं दण्डमेव च'—इति ब्रह्मवै-वर्ते मानभेदः; 'हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः'—इति लीलावती। चण्डांशोः पारिपार्श्विकः; 'ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः। माठरारुणदण्डाद्यास्तां-स्तान् वन्देऽशनिक्षुमान्'—इति महाभारते (३।३।६८)। यमः; अभिमानः; राज्ञां चतुर्थोपायः; साहसं; दमः; 'विनादण्डं कथं राज्यं करोति जनकः किल। धर्मे न वर्तते लोको दण्डश्चेन्न भवेद्यदि'—इति देवीभागवते (१।१७। ३)। [दण्ड इवाचरतीति, दण्ड्+क्विप् ततो भावे घञ्] ऊर्ध्वस्थितिः, व्यूहभेदः; 'मण्डलासंहतौ भागौ दण्डास्ते बहुधा शृणु। तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद् भोगोऽ-न्या वृत्तिरेव च'—इति अग्निपुराणे। प्रकाण्डः; अश्वः; कोणः; मन्थानः; ग्रहभेदः; इक्ष्वाकुराजपुत्रः; 'धृष्टकश्चाम्बरीषश्च दण्डश्चेति सुतास्त्रयः। यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम्'—इति हरिवंशे (१०।२२)। नृपविशेषः; क्रोधहन्तुरसुरस्यांशेनावतीर्णः नृपभेदः; 'क्रोध हन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः। दण्ड इत्यभि-विख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ'—इति महाभारते (१।६७।४६)। विष्णुः; 'धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः'—इति महाभारते (१३।१४९।१०५)। महादेवः; 'शत्रुन्दमाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च'—इति महाभारते (१२।२८४।१६)। हस्तिशुण्डः। ८२२

दण्डधरः पुं. [दण्डस्य धरः। दण्डं धारयति, धृञ् धारणे+पचाद्यचि णिलुक्] यमः; 'ब्रह्मदण्डकृतं दण्डं भुक्त्वा दण्डधराधिपः। अकाण्डदण्डस्रष्टाथ ययौ दण्ड धरान्तिकम्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (४।६५९)। राजा; 'बलनिषूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनदण्डधरा-न्वयम्'—इति रघुवंशे (९।३)। शासकः; 'एवमेत-न्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव'—इति महाभारते (१२।२३।४३)। त्रि. लगुडधारकः; चतुर्थोपाय-युक्तः; 'अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिव योजितः' इति भागवते (४।२१।२२)। ७२

दण्डासनः पुं.— बाणविशेषः। ४६७

दण्डाहतम् क्ली. [दण्डेन मथ्ना आहतम्] तक्रं; घोलम्; दण्डेन ताडिते त्रि.। २७५

दण्डी [न्] पुं. [दण्डोऽस्त्यस्येति। दण्ड+'अत इनिठनौ इति इनि] द्वाःस्थः; सूरिविशेषः। स तु कवीनामन्यतमः काव्यादर्शदशकुमारचरितावन्तिसुन्दरीत्रितयग्रन्थप्रणेता। शङ्कराचार्यसमकालीनोऽयम्। 'जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाभवत्। कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि'—इति कालिदासः। 'स कथाभिरवन्तिषु प्रसिद्धान् विबुधान् बाणमयूरदण्डिमुख्यान्। शिथिलीकृतदुर्मताभिमानान् निजभाष्यश्रवणोत्सुकांश्चकार'—इति शङ्करविजये (१५।१४०)। दमनकवृक्षः; यमः; 'तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम्'—इति महाभारते (१।१९०।१७)। चतुर्थाश्रमी; 'स्थितायां यौवनयुतकान्तायां परमेश्वरि!। सर्वं हि विफलं तस्य यः कुर्याद्दण्डधारणम्। विद्येते पितरौ देवि! यः कुर्याद्दण्डधारणम्। सन्न्यासं विफलं तस्य रौरवाख्यं गमिष्यति। विद्यते बालभावेन यस्य कान्ता सुतस्तथा। संन्यासधारणं तस्य वृथा हि परमेश्वरि। स गुरुश्चापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रपद्यते'–इति महानिर्वाणतन्त्रे १३ पटले। महादेवः; 'मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डी कुण्डी विकुर्वणः।' योगाचार्यविशेषः; 'युगावर्तेषु सर्वेषु योगाचार्यच्छलेन तु। अवताराणि शर्वस्य शिष्यांश्च भगवन्! वद। महाकालश्च शूली च दण्डी मुण्डी स एव च'–इति शिवपुराणे। धृतराष्ट्रपुत्राणामेकतमः; 'निषङ्गी कवची दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रहः'—इति महाभारते। दण्डयुक्ते त्रि.। 'दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः'—इति महाभारते (१३।१४।३७४)। ४२४

दण्डोत्पलम् क्ली. [दण्डयुक्तमुत्पलमिव] वृक्षविशेषः; गोवन्दनी; गन्धवल्ली; सहदेवी; सहा; विश्वदेवा; दण्डोत्पला। १९९

दद्रुघ्नः पुं. [दद्रुं दद्रुरोगं हन्तीति। हन्+टक्] चक्रमर्दकः; 'वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्दो हरीतकी।' 'दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नमम्लं वातकफापहम्। कण्डूकासकृमिश्वासदद्रुकुष्ठप्रणुल्लघु'—इति भावप्रकाशः। ६१९

दद्रुणः त्रि. [दद्रुरस्त्यस्येति। दद्रु+'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' इति न] दद्रुरोगी; दद्रूणः; दद्रुरोगविशिष्टः। ६१९

दद्रुरोगी [न्] त्रि. [दद्रुरोगोऽस्त्यस्येति, दद्रुरोग+इनि] दद्रुरोगविशिष्टः; दद्रुणः; दद्रूणः। ६०७

दद्रूघ्नः पुं. [दद्रूं हन्तीति। हन्+टक्] दद्रुघ्नः; चक्रमर्दकः। ६१९

दद्रूणः त्रि. [दद्रूरस्त्यस्येति। दद्रू+पामादित्वात् न] दद्रुणः; दद्रुरोगी। ६०७

दधि क्ली. [दधातीति। धा+भाषायां धाञ् 'कृसृगमिजनिनमिभ्यः' इत्युक्त्या कि; स च लिड्वत्] दुग्धपरिणतिः; क्षीरजं; मङ्गल्यं; विरलं; पयस्यं; 'दही' इति भाषा। 'हिक्काश्वासप्लीहार्शःस्वतिसारे भगन्दरे। शस्तं प्रोक्तं दधि ह्येषां लवणेन विमूर्च्छितम्'—इति हारीते। श्रीवासः; वसनं; धारणकर्तरि त्रि.। २७५,४१६

दधिमण्डः पुं. [दध्नः मण्डः] मस्तु; 'छाछ' इति भाषा। ३२१

दधिसक्तवः पुं. [दध्युपसिक्ताः सक्तवः] करम्भः; नित्यबहुवचनान्तोऽयम्। 'न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु। दधिसक्तून् न भुञ्जीत वृथामांसं च वर्जयेत्'—इति महाभारते (१३।१०४।९१)। ३२१

दधिसारम् क्ली. [दध्नः सारम्] नवनीतं; हैयङ्गवीनम्। २७४

दनुः स्त्री.—'कश्यपपत्नी; सा दक्षकन्या दानवमाता च; 'कश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्य पुत्रपौत्रकान्। अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा तथा'—इति मत्स्यपुराणे। दानवविशेषे पुं.। 'श्रियो मां मध्यमं पुत्रं दनुं नाम्ना च दानवम्'—इति रामायणे। ११९

दन्तः पुं. [दम्+'हसिमृग्रिणि' इति तन्] चर्वणसाधनास्थि; रदनः; दशनः; रद्ः; द्विजः; खरुः; 'दाँत' इति भाषा। 'हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम्। जातीं हिङ्गुलकं लाक्षां पक्वतैलेन पेषयेत्। हरीतकीकषायेण मृष्ट्वा दन्तान् प्रलेपयेत्। दन्ताः स्युर्लोहिताः पुंसः श्वेता रुद्र! न संशयः'—इति गारुडे। अद्रिकटकः; कुञ्जः; शैलशृङ्गम्। ५२७

दन्तच्छदः पुं. [दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेनेति' छद् संवरणे+णिच्+'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घ। 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' इति ह्रस्वः] ओष्ठः; 'दन्तच्छदैर्दन्तविघातचिह्नैः स्तनैश्च पाण्यग्रकृताभिलेखैः। संसूच्यते निर्दयमङ्ग-

नानां रतोपभोगो नवयौवनानाम्'—इति ऋतुसंहारे। ४२४

दन्तमूलम् क्ली.—दन्तमांसम्। 'मसूडा' इति भाषा। २२३

दन्तवासाः [स्] पुं. [दन्तस्य वासो वस्त्रमिवावरकत्वात्] ओष्ठः; 'अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम्। चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा'—इति कुमारसम्भवे। (५।३४)। ५२४

दन्तशूकः पुं. [गर्हितं दशतीति। दंश्+यङ+'यजजपदशां यङः' इति ऊक] सर्पः; 'चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढपात्पन्नगोरगाः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। राक्षसः; हिंस्रे त्रि., 'इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ धनुररिभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने'—इति भट्टिः (१।२६)। ६४०

दभ्रम् त्रि. [दम्नोतीति, दम्भु दम्भने+'स्फायितञ्चीति' रक्] अल्पम्; ऋहन्; ह्रस्वः; निघृष्वः; मायुकः; प्रतिष्ठा; कृधु; वभ्रकः; अभकः; क्षुल्लकः; 'असि दभ्रस्य चिद्वृधः'—इति ऋग्वेदे (१।८१।२)। पुं. समुद्रः। ६८८

दमनम् क्ली. [दम्+भावे ल्युट्] दण्डः; 'अत्युच्छितस्य दमनमुचितं च श्रुतौ श्रुतम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते। पुं. [दाम्यतीति, दम्+ल्यु] पुष्पविशेषः; पुष्पचामरः; 'दोना' इति भाषा। 'दमनस्तु वरस्तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुगन्धिकः। ग्रहणीविषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित्'—इति भावप्रकाशः। वीरः; उपशान्तः; कुन्दवृक्षः; ऋषिविशेषः; 'तमभ्यगच्छद् ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत! तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित्'—इति महाभारते (३।५३।६)। भीमस्य पुत्रविशेषः; 'कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः। दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम्'—इति महाभारते (३।५३।९)। विष्णुः; 'मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः।' 'स्वाधिकारात् प्रमाद्यन्तीः प्रजा दमयितुं शीलं यस्य वैवस्वतादिरूपेण स दमनः' इति तद्भाष्ये शङ्कराचार्यः। महादेवः; 'महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः'—इति महाभारते (१३।१७।१३६)। ८२२

दमुनाः [स्] पुं. [दाम्यतीति। अन्तर्भूतण्यर्थाद् दम्धातोः 'दमेरुनसिः' इति उनसि] अग्निः; शुक्राचार्यः। ६३

दमूनाः [स्] पुं. [दमुनस्+'अन्येषामपि दृश्यते' इति पक्षे दीर्घः। यद्वा दमेरूनसिरिति पठित्वा ऊनसिप्रत्ययः] अग्निः; त्रि. दमनीयः; 'अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिम्'—इति ऋग्वेदे (१।१४१। ११)। दानमनाः; दान्तचित्तः; 'जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान्'—इति ऋग्वेदे (५।४।५)। ६३

दम्पती पुं. [जाया च पतिश्च। राजदन्तादिगणे पाठात् जायाया दम्भावो वा निपात्यते] भार्यापती; जम्पती; जायापती; 'भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि। भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती'—इति मनुः (३।११६)। १२०

दम्भः पुं. [दम्यते इति, दम्भु दम्भने+घञ्] कपटः; 'सुगुप्तस्यापि दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति'—इति पञ्चतन्त्रे (१।२२२)। अयं तु अधर्मात् मृषागर्भे संजातः; 'मृषाऽधर्मस्य भार्यासीद्दम्भं मायां च शत्रुहन्! असूत मिथुनं तत्तु निर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजाः'—इति भागवते (४।८।२)। कल्कं; साटोपाहङ्कृतिः; 'आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः। यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्'—इति गीतायाम् (१६।१७)। धर्मानुत्साहः; 'नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम्। द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत्'—इति मनुः (४।१६३)। महादेवः; 'दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः'—इति महाभारते (१३।१७।७८)। ७४०

दम्भोलिः पुं. [दम्भ्+भावे असुन्। दम्भसि प्रेरणे अलति पर्याप्नोतीति। दम्भस्+अल्+इन्.] वज्रम्। ५६

दम्यः पुं. [दम्यते इति, दम्+यत्] वत्सतरः; प्राप्तदमनकालो गौः; अनड्वान्; 'शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि'—इति महाभारते (१३।६६।४)। दमनीये त्रि.। २६४

दया स्त्री. [दय्+भिदाद्यङ ततष्टाप्] करुणा; 'यत्नादपि परक्लेशं हर्तुं या हृदि जायते। इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ! सा दया परिकीर्तिता'—इति पाद्मे। 'आत्मवत् सर्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च। वर्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा दया स्मृता'—इति मत्स्यपुराणे। 'परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा। आत्मवद्वर्तितव्यं हि

दयैषा परिकीर्तिता'—इत्येकादशीतत्त्वम्। इयं हि शक्तीनामन्यतमा; 'श्रद्धा मेधा स्वधा स्वाहा क्षुधा निद्रा दया गतिः। संस्थिताः सर्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक् पृथक्'—इति देवीभागवते (१।१५।६०)। ७२५

दयितम् त्रि. [दय्यते स्मेति। दय्+क्त] प्रियम्; 'दृष्टमदृष्टप्रायं दयितं कृत्वा प्रकाशितन्त्वनया। हृदयं करेण ताडितमथ मिथ्याव्यञ्जितत्रपया'—इति आर्यासप्तशत्याम् (२८८)। 'दयितजनविप्रयोगा वित्तवियोगाश्च केन सह्याः स्युः। यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न स्यात्'—इति पञ्चतन्त्रे (२।१८९)। पुं. पतिः। ३६७

दयिता स्त्री. [दयित+टाप्] भार्या; पत्नी; 'निवर्त्य राजा दयितां दयालुः तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः'—इति रघुवंशे (२।३)। ४८२

दर अव्य. [दीर्यते इति, दृ+अप्] ईषदर्थः; 'दरतरलेऽक्षिणि वक्षसि दरोन्नते व्रव मुखे च दरहसिते। आस्तां कुसुमं वीरः स्मरोऽधुना चित्रधनुषापि'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३००)। 'अक्षिणि नेत्रे ईषच्चञ्चले सति तवेषदुन्नमिते वक्षसि मुखे च किञ्चिद्धसितवति सति'—इति तट्टीका। ५८५

दरः पु.—क्ली. [दीर्यते वक्षोऽनेन। दृ+'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति अप्] भयम्; 'दरनिद्राणस्यापि स्मरस्य शिल्पेन निर्गतासून् मे। मुग्धे! तव दृष्टिरसावर्जुनयन्त्रेषुरिव हन्ति'—इति आर्यासप्तशत्याम् (२९५)। गर्तः (६२४); शङ्खः; 'स उच्चकाशे धवलोदरो दरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा। दाध्मायमानः करकञ्जसम्पुटे यथाब्जखण्डे कलहंस उत्स्वनः'—इति भागवते (१।११।२)। कन्दरे पु.—स्त्री. [स्त्रियां ङीप्] 'ध्वनति पवनविद्धः पर्वतानां दरीषु, स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु'—इति ऋतुसंहारे (१।२५)। क्ली. शङ्खः; 'विष्णु वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिम्'—इति क्रमदीपिका। ७२५

दरिः स्त्री. [दृ+इन्] दरी; कन्दरा; पुं. तक्षककुलोत्पन्नसर्पः। १६७

दरितः त्रि. [दरो भयमस्य सञ्जातः। दर+तारकादित्वाद् इतच्] भीतः। ३५४

दरिद्रः पुं. [दरिद्राति दुर्गच्छतीति। दरिद्रा+अच्] निर्धनः; निस्वः; दुर्विधः; दीनः; दुर्गतः; कीकटः; दुस्थः; अस्तमितः; 'अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च। अदत्वा हेमधेनूश्च दरिद्रो जायते नरः'—इति पाद्मे। 'दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः'—इति भागवतम्। ३४८

दरी स्त्री. [दर्+स्त्रियां ङीप्] कन्दरा; गुहा। १६७

दरोदरम् पुं.—क्ली. [दरो भयं तज्जनकम् उदरं यस्य। प्रायशः सर्वग्रासकत्वादेवास्य तथात्वम्] दुरोदरं; द्यूतम्; 'आश्रित्य दुर्गं गिरिकन्दरोदरं क्रीडन्त्यमुस्मिन् सततं दरोदरम्।' ३८८

दर्दुरः पुं. [दृणाति कर्णौ शब्देनेति। दृ+'मकुरदर्दुरौ' इति उरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] भेकः; 'भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे। दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम्'—इत्युद्भटः। मेघः; वाद्यभाण्डविशेषः; पर्वतविशेषः; 'स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ। स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ'—इति रघुवंशे (४।५)। राक्षसः; अभ्रकधातुभेदः; 'पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधम्। दर्दुरं त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिम्। गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः'—इति भावप्रकाशे। ६६२

दर्पः पुं. [दृप्यते इति, दृप्+भावे घञ्] अहङ्कृतिः; गर्वः; अहङ्कारः; अवलिप्तता; अभिमानः; ममता; मानः; चित्तोन्नतिः; स्मयः; 'प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा। हत्वा दर्पं च सर्वेषां प्रसादं च चकार सः'—इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे। उच्छृङ्खलत्वं; कस्तूरी; ऊष्मा। ७२२

दर्पकः पुं. [दर्पयति हर्षयति मोहयति वेति। दृप् हर्षमोहनयोः+णिच्+ण्वुल्] कामदेवः। ३३

दर्पणः पुं.—क्ली. [दर्पयति सन्दीपयतीति। दृप्+णिच्+'नन्दिग्रहीति' ल्यु] रूपदर्शनाधारः; मुकुरः; आदर्शः; आत्मदर्शः; नन्दरः; दर्शनं; प्रतिबिम्बातं; कर्कः; कर्करः; 'यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्। लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति'—इति चाणक्ये (१०९)। पुं. पर्वतप्रभेदः; नदविशेषः; 'ततः पूर्वं महाराज! दर्पणो नाम पर्वतः। कुबेरो यत्र वसति धनपालैः समं सदा। यस्मिन्नास्ते मध्यभागे रोहिणो रोहिताकृतिः। यस्मिँल्लोहादिकं

स्पृष्टं स्वर्णतां याति तत्क्षणात्। यन्नातिदूरे स्रवति दर्पणो नाम वै नदः'—इति कालिकापुराणे ८१ अध्याये। क्ली. [दर्पयति सन्दीपयतीति। दृप्+णिच्+ल्यु] चक्षुः; [भावे ल्युट्] सन्दीपनम्। ५५५

दर्भः पुं. [दृणाति विदारयतीति। 'दृदलिभ्यां भः' इति भ] कुशः; उलपतृणं; काशः; 'कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः। ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च'—इति भावप्रकाशः। १९१

दर्विः स्त्री. [दृणाति विदारयत्यनेनेति। दृ+'वृदृभ्यां विन्' इति विन्] व्यञ्जनादिदारकः; कम्बिः; खजाका; दर्वी; कम्बी; खजाकजः; दर्विकः; दर्विका; दार्विका; 'कलछी, चमचा' इति भाषा। फणा। ३१२

दर्वी स्त्री. [दर्वि+वा ङीष्] दर्विः। ३१२

दर्वीकरः पुं. [दर्वीं फणां करोतीति। कृ+'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति ट, यद्वा दर्वी फणा कर इवास्य] सर्पः; 'दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः। तेषु दर्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः'—इति सुश्रुते। खजाकाकारके त्रि.। ६४०

दर्शनम् क्ली. [दृश्यतेऽनेनेति। दृश्+करणे ल्युट्] चाक्षुषज्ञानं; निर्वर्णनं; निध्यानम्; आलोकनम्; ईक्षणं, निभालनम्; 'आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि'—इति भागवते (१।६।३४)। पुण्यदर्शनानि; 'सुब्राह्मणानां तीर्थानां वैष्णवानां च दर्शने। देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्नायी भवेन्नरः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। नयनं; स्वप्नः; बुद्धिः; धर्मः; उपलब्धिः; दर्पणः; [दृश्यते यथार्थतत्त्वमनेनेति], शास्त्रम्; इज्या; वर्णः; (८६२) शास्त्रं, तत्तुषड्विधम्—'द्वे न्याये द्वे च मीमांसे द्वे योगे' इति षड् विदुः।' ५६६

दलम् क्ली. [दलतीति, दल्+अच्] पत्रम्; 'हृत्वा तटिनि! तरङ्गैर्भमितश्चक्रेषु नाशये निहितः। फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरीक्षे तरुस्त्यक्तः'—इति आर्यासप्तशत्य म् (६९२)। उत्सेधः; खण्डम्; 'भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः। प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा।' शस्त्रीच्छदः; अपद्रव्यं; घनं; तमालपत्रं; अर्द्धं; पुं. इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नपरिक्षिन्नामराज्ञः पुत्रः,स च मण्डूकराजकन्यासम्भूतः। 'अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः सम्बभूवुः। शलो, दलो, बलश्चेति'—इति महाभारते (३।१९२। ४४)। वृक्षविशेषः; 'वातपोतः पलाशः स्याद्वानप्रस्थश्च किंशुकः। राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोऽपरः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। १८५

दवः पुं. [दुनोति पीडयतीति। दु+अच्] वनाग्निः; 'दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्वे गजा दवार्ता इव गाङ्गमम्भः'—इति भागवते (८।६।१३)। वनम् (७९९); अग्निः; [दु उपतापे+'ऋदोरप्' इत्यप्] उपतापः। ७०

दवथुः पुं. [दवनमिति, टु दु उपतापे+'ट्वितोऽथुच्' इति भावे अथुच्] परितापः; 'दुरोदरघ्नी दावार्चिर्द्रवद्रव्यैकशेवधिः। दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी'—इति काशीखण्डे। [दूयतेऽनेनेति करणे अथुच्] चक्षुरादिदाहः। ६०१

दशनः पुं.–क्ली. [दश्यतेऽनेनेति। दंश्+ल्युट्, 'दहदशेति' निर्देशाद् अत्र अकित्यपि नलोपः] दन्तः; 'उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः'—इति रघुवंशे (५।५२)। क्ली. [दश्यते इव शरीरमनेनेति। दंश्+करणे ल्युट्, दहदशेति निर्देशात् क्वचिदकित्यपि नलोपः] कवचं; शिखरे पुं.। ५२७

दशबलः पुं. [दशसु दिक्षु बलं यस्य, यद्वा 'दानशीलक्षमावीर्यध्यानप्रज्ञाबलानि च। उपायः प्रनिधिज्ञानं दश बुद्धबलानि च' इति वचनात् दश बलान्यस्य] बुद्धः। ८५

दशा स्त्री. [दशतीव, दंश्+मूलविभुजादित्वात् क, जपजभदहदशेति निर्देशात् अकित्यपि नलोपः। यद्वा दश्यते इति, गुरोश्चेत्यङ ततष्टाप्] वर्तिः; वस्त्रान्ते बहुवचनान्तोऽयं शब्दः; 'वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने'—इति मनुः (३।४४)। कर्मविपाकः (७९९); अवस्था; 'आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु। उपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये'—इति पञ्चतन्त्रे (१।३८१)। दीपवर्तिः; 'अहमस्य दशेव पश्य मां अविषह्यव्यसनेन धूमिताम्'—इति कुमारसम्भवे (४।३०)। चेतः; शरीरस्य दश दशाः—गर्भवासः १, जन्म २, बाल्यं ३, कौमारं ४, पौगण्डं ५, यौवनं ६, स्थाविर्यं ७, जरा ८, प्राणरोधः ९, नाशः १०। कामजदशदशाः; 'चक्षूरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावना च,व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयग्रामतश्चेतसोऽपि। निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं

ततोऽनून्मादो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेण' —इत्यलङ्कारशास्त्रम् । वर्षाणां सूर्याद्यष्टग्रहभोग्याष्टभागविशेषाः; नाक्षत्रिकी दशा; 'षट् सूर्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनो दशपञ्च च । अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृताः। शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः। राहोर्द्वादशवर्षाणि भृगोरप्येकविंशतिः।' युगभेदे दशाविशेषाः; 'सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका। द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा'—इति समयामृतम् । दशधा दशा; योगिनी १, वार्षिकी २, नाक्षत्रिकी ३, लाग्निकी ४, मुकुन्दा ५, विंशोत्तरा ६, त्रिंशोत्तरा ७, पताकी ८, हरगौरी ९, दिनदशा १० । ५५१

दस्युः पुं. [दस्यति परस्वान् नाशयतीति। दस्+'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' इति युच्, बाहुलकादनादेशाभावः] चौरः; 'विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः। संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति'—इति मनुः (७।१४३) । रिपुः; 'यः शर्द्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्यो र्हन्ता स जनास इन्द्रः'—इति ऋग्वेदे (२।१२।१०) । 'दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता घातकः'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। महासाहसिकः; असुरः; 'कृतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतर्हणा'—इति ऋग्वेदे (९।४७।२) । दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां तर्हणा'–इति तद्भाष्ये सायणः। कर्मवर्जिते त्रि.। 'न वीलवे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्यु जूताय स्तवान्' —इति ऋग्वेदे (६।२४।८) । 'शर्धते उत्सहमानाय दस्युजूताय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ३३८

दस्रः पुं. [दस्यति उत्क्षिपति पांशूनिति। दस उत्क्षेपे+ स्फायितञ्चीति' रक्। दस्यति रोगान् क्षिपतीति] अश्विनीसुतः; 'नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनीसुतौ'—इति हरिवंशे (९।५३) । खरः दर्शनीये त्रि.। यथा ऋग्वेदे (६।६९।७) 'इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा जठरं पृणेथाम्', 'दस्रा हे दर्शनीयाविन्द्राविष्णू'—इति तद्भाष्ये सायणचार्यः। क्ली. [दंशयते तृणादीन् दशतीति, दसि दंशे+'स्फायिततञ्चिवञ्चि' इति रक्] शिशिरम् । ८४

दस्रौ पुं. [दस्यतः क्षिपतो रोगानिति। दस्+'स्फायितञ्चीति' रक्] अश्विनौ (द्विवचनान्तोऽयं शब्दः); 'दक्षादधीत्य दस्रौ वितनुतः संहितां स्वीयाम्। सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविवृद्धये धन्याम् ।' देवासुररणे देवा दैत्यैर्ये सक्षताः कृताः । अक्षतास्ते कृताः सद्यो दस्राभ्यामद्भुतं महत्। वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः। सोमान्निपतितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः'–इति भावप्रकाशे। ८४

दहनः पुं. [दहतीति, दह् भस्मीकरणे+ल्यु] अग्निः; 'धूमैरश्रु निपातय दह शिखया दहन ! मलिनयाङ्गारैः। जागरयिष्यति दुर्गतगृहिणी त्वां तदपि शिशिरनिशि'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३०४)। त्रिसंख्या; 'खत्र्याब्धिदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः'—इति सूर्यसिद्धान्ते। कृत्तिकानक्षत्रस्य अधिष्ठातृदेवत्वात् कृत्तिकानक्षत्रम्; 'दहनविधिशताख्या मैत्रभं सौम्यवारे'—इति ज्योतिषतत्त्वे। चित्रकः; भल्लातक;: दुष्टचेतसि त्रि.। [दह्यते कामाग्निना इति, दह्+ल्युट्] कपोतः; रुद्रविशेषः; 'दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः। स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः'—इति महाभारते (१।६६।३)। स्कन्दस्यानुचरविशेषः; 'दहतिं दहनं चैव प्रचण्डौ वीर्यसम्मतौ, अंशोऽप्युपाचरन् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते '—महाभारते (९।४५।३३)। दाहकमात्रे त्रि.। 'त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषात्'–इति भागवते(८।७।२१)। क्ली. [भावे ल्युट्] दाहः; भस्मीकरणं; 'जलन' इति भाषा। 'इतरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना' —इति रघुवंशे (८।२०)। ६२

दहनोपलः पुं. [दहनाय वह्न्युत्पादनाय य उपलः प्रस्तरखण्डः] सूर्यकान्तमणिः। १७६

दाक्षायणी स्त्री. [दक्षस्यापत्यं स्त्री.। दक्ष+फिञ्। गौरादित्वाद् ङीष्] दुर्गा; अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशतिस्तारा: (५१); रोहिणीनक्षत्रं; दक्षकन्यामात्रम्; 'बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी। पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः' —इति मार्कण्डेये (५०।२१)। अदितिः; 'त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा। मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत्'—इति महाभारते (१।७५।९)। कद्रुः; विनता; 'जग्मतुः

परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः। कद्रुश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसः'—इति महाभारते (१।२२।५)। दन्तीवृक्षः। १६

दाक्षायणीरमणः पुं. [रमयतीति, रम्+ल्यु, दाक्षायणीनां रमणः] दाक्षायणीपतिः; चन्द्रः। ४३

दाण्डाजिनिकः त्रि. [दण्डाजिनेन शाठ्येन दम्भेन वा अर्थानन्विच्छतीति। दण्डाजिन+'अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ' इति ठञ्] दम्भी; कुहकः; पाषण्डी। ३४९

दातम् त्रि. [दीयते स्म इति। दाप् लवने+क्त] छिन्नं; दैप् शोधने, कर्तरि क्त] शुद्धम्। ५७७

दात्यूहः पुं.– स्त्री. [दाप् लवने+क्तिन्। दातिं मारणम् ऊहते इति। दाति+ऊह+अण्] यद्वा दो अवखण्डने+ क्तिन्, दितिं वहतीति। वह्+क+ ऊठ्, दित्यूहः। ततः स्वार्थे अण्, ततः 'देविकाशिंशपा-दित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्'—इति आत्वम्] पक्षि-विशेषः; कालकण्ठकः; अत्यूहः; दात्यौहः; मासङ्गः; शितिकण्ठः; कचाटुरः; काकमद्गुः; 'दात्यूहो मरुतश्च नाशनकरो वृष्योऽतिशुक्रप्रदः; श्रेष्ठः सर्वगुणः श्रमोपशमन-स्तुष्टिप्रदो वातहा'—इति हारीते। 'प्रावृट्काले सुखी-भूत्वा को वा कुत्र न गच्छति। इति वदति दात्यूहः को वा को वा क्व वा क्व वा'—इत्युद्भटः। जलकाकः; चातकः; मेघः। २४९

दात्यौहः पुं.– स्त्री. [दित्यौह+स्वार्थे अण्। 'देविका-शिंशपे'त्यादिना आत्वम्] दात्यूहः। २४९

दात्रम् क्ली. [द्यति दाति वाऽनेनेति। दो अवखण्डने, दाप् लवने वा+'दाम्नीशसेति' ष्ट्रन्। 'दादिभ्य-श्छन्दसीति त्रन् वा] अस्त्रविशेषः; लवित्रं; खड्गीकं; 'हँसिया' इति भाषा। 'सशूर्पपिटकाः सर्वे सदात्राङ्कुशतो मराः'—इति महाभारते (५।१५४।७)। [भावे त्रन्] दानम्; 'तद् वा दात्रं महिकीर्तेन्यम्' इति ऋग्वेदे (१। ११६।६) 'तद्दात्रं दानं महि महदतिगम्भीरम्' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। दानकर्तरि त्रि.। 'सोमस्य दात्रमसि'–इति वाजसनेयसंहितायाम् (१०।६)। ५७७

दाधिकम् त्रि. [दध्नि दध्ना वा संस्कृतम्। दध्ना चरति। दधि+'चरति' इति ठक्। दध्ना उपसिक्तम्, 'व्यञ्जनै-रुपसिक्ते' इति ठक् वा] दधिसंस्कृतवस्तु; औषध-विशेषे क्ली.। 'बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधि चतुर्गुणम्। साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत् प्लीहशूलजित्'—इति सुश्रुते। ३२२

दानम् क्ली. [दा दाने, दो अवखण्डने, दैप् शोधने, भावादौ ल्युट्] गजमदः; 'दानं ददत्यपि जलैः सहसाधि-रूढे को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत'—इति माघे (५।३७)। 'दीयते इति दानं धनं गजमदश्च' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। (४१९) देवब्राह्मणादिसम्प्र-दानकद्रव्यमोचनं; त्यागः; विहापितम्; उत्सर्जनं; विसर्जनं; विश्राणनं; वितरणं; स्पर्शनं; प्रतिपादनं; प्रादेशनं; निर्वपणम्; अपवर्जनम्; अंहतिः; दायः; प्रदानं; ददनं; विश्रणनं; दत्तिः; अंहती; उत्सर्गः; अति-सर्जनं; स्पर्शः; विसर्गः; क्षणनं; प्रदेशनम्। सम्प्रदान-स्वत्वापादकद्रव्यत्यागो दानम्; 'अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्। दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते।' 'दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयं च धर्म-युक्। देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः। मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत्। विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते'—इति शुद्धि-तत्त्वम्। २१७

दानवः पुं. [दनोरपत्यं, दनु+'तस्यापत्यम्' इति अण्] असुरः; 'नि मायिनो दानवस्य माया अपादयत् पपिवान्त्सुतस्य'—इति ऋग्वेदे (२।११।१०)। 'चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत! तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः। शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः। असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः' —इति महाभारते (१।६५।२१-२२)। ५

दानशीलः त्रि. [दानं शीलं स्वभावो यस्य, यद्वा दानस्य शीलं सन्ततमनुष्ठानं यस्य] दाता; वदान्यः; वदन्यः; दानशौण्डः; बहुप्रदः; 'यत्फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत्फलम्। यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान्' —इति महाभारते (५।१२२।५)। ३६६

दान्तः त्रि. [दाम्यतीति, दम्+कर्तरि क्त] तपःक्लेश-सहः; 'क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः' —इति मनुः (४।३५)। दमितः; 'तथैवाश्वतरीणां च दान्तानां वातरंहसाम्'—इति महाभारते (१। २२२।४६)। [दन्तेन निर्वृत्तम्। दन्त+तेन निर्वृत्तम्' इति अण्] दन्तनिर्मितम्; 'रुचिरैरासनैस्तीर्णौ काञ्चनै-

दारैरपि। अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः' —इति महाभारते (५।४६।५)। दाता; पुं. दमनकवृक्षः; शिक्षितवृक्षः; विदर्भराजपुत्रविशेषः; 'तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ। कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः। दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम्'—इति महाभारते (३।५३।८-९)। स्त्री. अप्सरोविशेषः; 'विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च'—इति महाभारते (१३।१९।४५)। ३९९

दाम [न्] क्ली.–स्त्री. [दीयते इति। दाञ् दाने, दो अवखण्डने वा+'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन्] यत्रैकस्मिन् बहुप्रग्रहयुक्ते अनेकगावो बध्यन्ते तत्; सन्दानं; रज्जुः; 'गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावत् या ते दशाश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षम्। वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति'—इति भागवते (१।९।३१)। माला; 'क्षणमलवुविलम्बिपिच्छदाम्नः शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुष्य।' दातरि त्रि.। 'यः शम्मस्तुविशम्म ते रायो दामा मतीनाम्' इति ऋग्वेदे (६।४४।२)। 'रायो धनस्य दामा दाता भवति'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। २७७

दामनी स्त्री. [दामैव, दामन्+स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् अण्, 'अन्' इति प्रकृतिभावः, 'टिड्ढेति' ङीप्] पशुबन्धनरज्जुः; पशुरज्जुः; 'कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः'—इति हरिवंशे (६५।२४)। २७७

दामा स्त्री. [दामन्+'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति पक्षे डाप्] दाम; सन्दानं; पशुरज्जुः। २७७

दामोदरः पुं. [दमादिसाधनेनोदारा उत्कृष्टामतिर्या, तया गम्यते प्राप्यते इति दामोदरः। 'दाम्ना दामोदरं विदुः' इति भगवद्वचनाद् यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा दामोदरः। 'दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे। तेन दामोदरो देवः श्रीधरस्तु रमाश्रितः।' इति वा।' इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्करः (५३)। 'देवानां स्वप्रकाशत्वाद् दमाद्दामोदरो विभुः।'] विष्णुः; श्रीकृष्णः; 'दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्यं हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे'—इति महाभारते (१।१९०।१९)। 'दाम्ना चैवोदरे बद्ध्वा प्रत्यबन्धदुदूखले। यदि शक्तोऽसि गच्छेति तमुक्त्वा कर्म साकरोत्'—इति हरिवंशे (६३।१४)। 'स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामबन्धनात्। गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते'—इति हरिवंशे (६३।२६)। शालग्राममूर्तिविशेषः; 'स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु सः। चक्रे तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा'—इति पद्मपुराणे। भूतार्हद्विशेषः; कश्मीरस्य नृपविशेषः; 'गतिं प्रवीरसुलभां तस्मिन् सुक्षत्रिये गते। श्रीमान् दामोदरो नाम तत्सूनुरभृत क्षितिम्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (१।६४)। २३

दायः पुं. [दीयते इति, दा दाने+घञ्, 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्] यौतुकादिदेयधनम्; 'दायन्तु विविधं तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ!' यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम्'—इति महाभारते (२।५१।१)। विभक्तव्यपितृद्रव्यम्; 'औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा'—इति मनुः (९।१६४)। विभागार्हधनमात्रम्; 'संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः। ऊर्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत्–' इति मनुः (९।७७)। [भावे घञ्] दानम्; 'अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा। अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः'—इति मनुः (८।१९९)। कन्यादानकाले जामातृभ्यो व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्द्रव्यं दीयते तत्; हरणं; सोल्लुण्ठभाषणं; स्थानं; [दो छेदे+घञ्] खण्डनं; लयः; [ददातीति, दा+'श्याद्व्यधेति' ण] दातरि त्रि.। ८४४

दायादः पुं. [आदत्ते इति। आ+दा+'आतश्चोपसर्गे' इति क। दायस्य आदः ग्राहकः] पुत्रः; 'पुरुणा तु कृतं वाक्यं मानितं च विशेषतः। कनीयान् मम दायादो धृता येन जरा मम'—इति महाभारते (१।८५।२)। सपिण्डः; स्त्री. दायादी=कन्या। ८३६

दाराः पुं. [दारयन्ति भ्रातृबन्धूनिति। दॄ+ 'दारजारौ कर्तरि णिलुक् च' इत्युक्त्या घञ् णिलुक् च] भार्या; 'आपदर्थे धनं रक्षेद् दारान् रक्षेद् धनैरपि। आत्मानं सततं रक्षेद् दारैरपि धनैरपि'—इति महाभारते (१।१५९।२७)। बहुवचनान्तोऽयं शब्दः। ४९४

दारा स्त्री. [दारयति ज्ञातिबन्धूनिति, दॄ+णिच्+अच्+टाप्] दाराः; भार्या; 'अप्येकामात्मनो दारां नृणां स्वत्वगृहो यतः'—इति भागवते (७।१४।११)। ४९४

दारकः त्रि. [दारयतीति, दृ+णिच्+ण्वुल् । [दारयति नाशयति जनकस्य पितृणमिति । दृ+णिच्+ण्वुल्] बालकः; 'शर्मिष्ठां मातरञ्चैव तयाचख्युश्च दारकाः' —इति महाभारते (१।८३।१६) । पुत्रः; 'कस्यैते दारका राजन् देवपुत्रोपमाः शुभाः । वर्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव'—इति महाभारते (१।८३।१३) । दारुकः; ग्राम्यशूकरः; भेदकः त्रि. । 'अशेषदुर्नामकरोगदारकं करोति वृद्धं सहसैव दारकम्'—इति वैद्यके । ५०३

दारदः पुं. [दरदे देशविशेषे भवः । दरद+अण्] दरददेशोद्भवविषभेदः; पारदः; हिङ्गुलं; समुद्रः । ६४६

दारु क्ली.– पुं. [दीर्यते इति, दृ+'दृसनिजनीति' ञुण्] काष्ठम्; 'शणं तैलं घृतं चैव जतु दारूणि चैव हि । तस्मिन् वेश्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः'—इति महाभारते(१।१४५।११) । क्ली. दृ+ञुण्] देवदारु; पित्तलं; त्रि. शिल्पी; दारकः; दाता । ३००, ३०३

दारुणः त्रि. [दारयतीति, दृ+णिच्+'कृवृदारिभ्य उनन्' इति उनन्] भयहेतुः; 'हाहाकारो महानासीत् सम्प्रहारश्च दारुणः । उत्पपात ततः सिंहो नृपस्योपरि दारुणः'–इति देवीभागवते (५।४।२७) । कठोरः; 'दारुणं देहदमनं सर्वलोकभयङ्करम्'—इति देवीभागवते (१।४।५२) । पुं. चित्रकः; भयानकरसः; विष्णुः; 'सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः'—इति महाभारते (१३।१४९। ७४) । ७०५

दारुहस्तकः पुं. [हस्त इव प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्, दारुणो हस्तकः] काष्ठनिर्मितहस्तः; तर्दूः ३१९

दार्वाघाटः पुं. [दारु काष्ठम् आहन्तीति । आ+हन्+ 'दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' इत्युक्त्या अण् टश्चान्तादेशः] सारसः; शतपत्रकपक्षी (७९५); 'दार्वाघाटमुखश्चापि चासवक्त्राश्च भारत !'—इति महाभारते (१७।७।१८) । २४४

दार्वाघातः पुं. [दारुणि आघातो यस्मात्] दार्वाघाटपक्षी । ७९५

दावः पुं. [दुनोति उपतापयतीति । दु+'दुन्योरनुपसर्गे' इति ण] वनवह्निः; 'उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशांपते ! ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने'—इति महाभारते (३।६६।१) । वनम् (७९९); 'इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवंपरिरक्षति'—इति महाभारते (१।२२४।६) । अग्निः; उपतापः । ७०

दाशार्हः पुं. [दाश् दाने+भावे घञ । दाशं दानमर्हतीति । अर्ह+अच्] विष्णुः; 'विजयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः'—इति महाभारते (१३।१४९।६७) । दशार्हदेशजश्च । २२

दासः पुं. [दसतीति, दसि+'दंसेष्टटनौ न आत्' इति ट, नकारस्य चाकारः । दास्यते दीयते भृतिमूल्यादिकं यस्मै सः] भृत्यः; दासेरः; दासेयः; गोप्यकः; चेटकः; नियोज्यः; किङ्करः; प्रैष्यः; भुजिष्यः; परिचारकः; प्रेष्यः; प्रेषः; प्रैषः; परिकर्मा; परिचरः; सहायः; उपस्थाता; सेवकः; अभिसरः; अनुगः । धीवरः (५९४); शूद्रः; 'यो दासं वर्णमधरं गुहाकः'—इति ऋग्वेदे (२।१२।४) । ज्ञातात्मा; दानपात्रं; शूद्राणां नामान्तप्रयोज्यपद्धतिविशेषः; 'शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद वर्मान्तं क्षत्रियस्य च । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः'—इत्युद्वाहतत्त्वम् । ३६५

दासी स्त्री. [दासति ददात्यात्मानमिति । दास्+अच् । गौरादित्वाद् ङीष्] भुजिष्या; कर्मकरी; 'न गता च वधूस्तत्र प्रेष्या संप्रेषिता तया । तस्यां च विदुरो जातो दास्यां धर्मांशतः शुभः'—इति देवीभागवते(१।२०।७२) काकजङ्घा; नीलाम्लानः; नीलझिण्टी; पीतझिण्टी; वेदी; [दास+ङीप्] शूद्रपत्नी; कैवर्तपत्नी; नदीभेदः; 'सुरसां तमसां दासीं सामान्यां वरणामसीम्'—इति महाभारते (६।९।३१) । ४९२

दासीसुतः पुं. [दास्याः सुतः] दासीपुत्रः; गोप्यः । ५०१

दासेरकः पुं. [दास+ढ्रक्, दासेर+स्वार्थे कन्] उष्ट्रः; 'दासेरकः सपदि संवलितं निषादैर्विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार'—इति माघे(५।६६) । दासीसुतः (३६५); जातिभेदः; 'दशार्णकाः प्रयागाश्च दासेरकगणैः सह'— इति महाभारते (६।४७।४६) । २८०

दिक् [श्] स्त्री. दिशति अवकाशं ददाति या । दिश्+ 'ऋत्विग्दधृगिति' क्विन्प्रत्ययेन साधुः] पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरादिरूपा; ककुर्; काष्ठा; आशा; हरित्; निदेशिनी; दिशा; गौः; आता; उपरा; आष्ठा; व्योमः । 'कृत्वैवमवधिं तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम् ।

इति देशो निदिश्येत यया सा दिगिति स्मृता।' सा दशधा, यथा–पूर्वा १, आग्नेयी २, दक्षिणा ३, नैर्ऋती ४, पश्चिमा ५, वायवी ६, उत्तरा, ७, एशानी ८, ऊर्ध्वम् ९, अधः १०। १००

दिक्पालः पुं. [दिशः पालयतीति। दिश्+पालि+अण्] पूर्वादिदशदिगीशान्यतमः, यथा 'पूर्वस्यां दिशि इन्द्रः, अग्निकोणे वह्निः, दक्षिणस्यां दिशि यमः, नैर्ऋतकोणे निर्ऋतिः, पश्चिमस्यां दिशि वरुणः, वायुकोणे मरुत्, उत्तरस्यां दिशि कुबेरः, ईशानकोणे ईशः, ऊर्ध्वदिशि ब्रह्मा, अधोदिशि अनन्तः।' इति पुराणम्। यथा पद्मपुराणे—'यत्रार्चयन्ति विधिना दिक्पालादींस्तु कर्मिणः। तत्र प्रपूजयेदेनं विधिं भागवतं शुकम्।' १००

दिग्गजः पुं. [दिशो गजः] दिग्हस्ती। एते क्रमेण पूर्वाद्यष्टदिशां हस्तिनः; 'ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः'—इत्यमरः। १०४

दिग्वासाः [स्] पुं. [दिगेव वासो वस्त्रं यस्य] दिगम्बरः; क्षपणः; श्रमणः। शिवः; 'गणकर्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च'—इति महाभारते (१३।१७।४१)। नग्ने त्रि.। 'स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति'—इति मनुः (११।२०२)। ३४५

दितिः स्त्री. [दो अवखण्डने+कर्तरि क्तिच्प्रत्ययः] दैत्यमाता; सा दक्षकन्या, 'अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा'—इति महाभारते (१।६५।१२)। इयं कश्यपपत्नी च। [दो+भावे क्तिन्] खण्डनं; पुं. राजविशेषः; त्रि. दाता। 'राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्य'—इति ऋग्वेदे (४।२।११) 'दितिं दातारं च रास्व देहि' इति तद्भाष्ये। ११९

दिधिषुः स्त्री. [दिधिं धैर्यं स्यतीति, षो+बाहुलकात् कु। यद्वा दिधिषूम् आत्मन इच्छतीति, 'सुप आत्मनः क्यच्', क्विप्, बाहुलकात् ह्रस्वः] द्विरूढा स्त्री; पुं. द्विरूढापतिः; गर्भाधानकर्ता; 'हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभिसंबभूथ'—इति ऋग्वेदे (१०।१८।८)। 'दिधिषोगर्भस्य निधातुः' इति तद्भाष्ये। 'ब्राह्मणी वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितम्। शोचन्त्यात्मानमुर्वीशमशपत् कुपिता सती'—इति भागवते (९।९।२५)। त्रि. धारकः; 'अश्वासो न ये ज्येष्ठास आशवो दिधिषवो न रथ्यः सुदानवः'— इति ऋग्वेदे (१०।७८।५)। 'तथा दिधिषवो न वसूनां धारका इव' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ४८५

दिधिषूः स्त्री. [दधाति पापं, यद्वा दिधिं धैर्यम् इन्द्रियदौर्बल्यात् स्यति त्यजतीति। दा वा सो+'अन्दूदृन्भूजम्ब्विति' कू प्रत्ययेन साधुः] द्विरूढा; वारद्वयविवाहिता स्त्री; दिधीषूः; पुनर्भूः; दिधिषुः; विवाहितायां कनिष्ठायां सत्याम् अविवाहिता ज्येष्ठा भगिनी; 'ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा। सा चाग्रे दिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा च दिधिषूः स्मृताः'—इत्युद्वाहतत्त्वे। त्रि. धारकः; 'दधन्नृतं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्यो दिधिष्वो विभृत्राः'—इति ऋग्वेदे (१।७१।३)। ['दिधीषूः' इति दीर्घमध्योऽपि]। ४८५

दिनम् क्ली. [द्यति खण्डयति महाकालमिति। दो अवखण्डने+'बहुलमन्यत्रापि' इति इनच्] कालविशेषः; घस्रः; अहः; दिवसः; वासरः; भास्वरः; दिवा; वारः; अंशकः; द्यु; अंशकम्; 'दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम्'—रघुवंशे (३।८)। तत्तु मनुष्याणां षष्टिदण्डात्मकम्। पितॄणां गौणचान्द्रमासात्मकम्। देवासुराणां वत्सरात्मकम्। ब्रह्मणो द्विव्यद्विसहस्रयुगात्मकम्। मनुष्यमानेन ब्रह्मणो दिनस्य संख्या ८,६४०,०००,०००। सूर्यकिरणावच्छिन्नकालः; वस्तोः; द्युः; भानुः; वासरं; स्वसराणि; घ्रंसः; घर्मः; घृणः; दिवेदिवे; द्यविद्यवि; सिंहकन्यातुलावृश्चिककुम्भमीनलग्नानि; 'अजगोपतियुग्मश्च कर्किधन्विमृगास्तथा। निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। १०६

दिनकरः पुं. [करोतीति, कृ+अच्। दिनस्य करः] सूर्यः; 'दिनकरपरितापात् क्षीणतोयाः समन्तात्, विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः'—इति ऋतुसंहारे (१।२२)। १५

दिनकरात्मजा स्त्री. [दिनकरस्य सूर्यस्य आत्मजा कन्या] यमुना। ६७५

दिनप्रणीः पुं. [दिनं प्रणयतीति। प्र+नी+क्विप्] सूर्यः; अर्कवृक्षः सूर्यपर्यायत्वात्। ३५

दिनमणिः पुं. [दिनस्य मणिरिव] सूर्यः; 'दिनमणिमण्डलमण्डन! भवखण्डन! मुनिजनमानसहंस!

जय जयदेव हरे!'—इति गीतगोविन्दे (१।१८)। अर्कवृक्षः; सूर्यपर्यायित्वात्। ३५

दिवसः पुं.– क्ली. [दीव्यन्त्यत्रेति। दिव्+'दिवः कित्' इति असच् स च कित्] दिनम्। 'द्राघयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन। ग्रीष्मेणेव नलिन्या जीवनमल्पीकृतं तस्याः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (२७८)। १०६

दिवसमुखम् क्ली. [दिवसस्य दिनस्य मुखम्] प्रभातं; प्रातः। १०६

दिवस्पतिः पुं. [दिवः पतिः। अलुक्समासः] इन्द्रः; 'इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते!'—इति महाभारते (५।१२।९)। ५४

दिवा अव्य. [दीव्यन्त्यत्र, बाहुलकात् काप्रत्ययः] दिनम्; 'क्षणं लवा मुहूर्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च'—इति महाभारते (२।११।३४)। १०६

दिवा [न्] पुं. [दीव्यत्यस्मिन्निति। दिव्+'कनिन् युवृषीति' सूत्रे बहुलवचनात् केवलादपि कनिन्] दिनम्। १०६

दिवाकीर्तिः पुं. [दिवा दिवसे एव कीर्तिर्यस्य, रात्रौ क्षौरकर्मनिषेधात्] नापितः; चण्डालः (८१४)। 'रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च। दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः'–इति मनुः (१०।५४)। 'दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा। शवन्तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति'—इति मनुः (५।८५)। 'दीक्षितो वा दिवाकीर्तिः पण्डितो वाप्यपण्डितः। तुल्यो मे मोक्षदीक्षायां सम्प्राप्य मणिकर्णिकाम्'—इति काशीखण्डे (७९।८७)। उलूकः। ५८९

दिवावसानम् क्ली. [दिवा दिनस्य अवसानम् अन्तः] दिनान्तः; सायम्। १०९

दिव्यम् त्रि. [दिवि भवम्; यत्] दिवि भवं; स्वर्ग्यम् 'दिव्यमालाम्बरधरा स्नाता भूषण भूषिता। पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वक्षःस्थलं हरेः'—इति विष्णुपुराणे (१।९।१०४)। मनोज्ञः; पुं. [दिवे वने भवः; दिव्+यत्] यवः; गुग्गुलुः; भावविशेषः; 'श्रृणु भावत्रयं देवि! दिव्यवीरपशुक्रमात्। दिव्यस्तु देववत् प्रायो वीरश्चोद्धतमानसः। सत्यत्रेतार्द्धपर्यन्तं दिव्यभावविनिर्णयः। त्रेताद्वापरपर्यन्तं वीरभाव इतीरितम्। मद्यं मत्स्यं तथा मांसं मुद्रां मैथुनमेव च। श्मशानसाधनं भद्रे! चितासाधनमेव च। एतत्ते कथितं सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये! दिव्यवीरमतं नास्ति कलिकाले सुलोचने'—इति कालीविलासतन्त्रे। नायकभेदः; सात्वतस्य पुत्राणामन्यतमः; 'भजमानो भजिर्दिव्यो वृष्टिदवावृधोऽन्धकः। सात्वतस्य सुताः सप्त महाभोजश्च मारिष!'—इति भागवते (९।२४।६)। क्ली. लवङ्गं; हरिचन्दनं; शपथः; गङ्गाजलादिस्पर्शपूर्वकशपथस्तत्र मिथ्या कथने दोषश्च। ८४०

दिष्टः पुं. [दिशतीति, दिश्+संज्ञायां क्त] कालः; वैवस्वतमनोः पुत्रविशेषः; 'नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमं दिष्ट उच्यते'—इति भागवते (८।१३।२)। दारुहरिद्रा; क्ली. [दिशति इष्टानिष्टफलं ददातीति। दिश्+'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्त] भाग्यम्; 'ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतबान्धवाः। न दिष्टमत्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्धया बलेन वा'—इति महाभारते (१४।५३।१६)। [दिश्+कर्मणि क्त] त्रि. उपदिष्टः; कथितः; 'गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं, रामोऽपि मायाचनमस्त्रचञ्चुः'—इति भट्टिः (२।३२)। १०५

दिष्टान्तः पुं. [दिष्टस्य भाग्यस्य अन्तो यत्र] मरणम्; 'मोक्षयित्वा तु भुजगान् सर्पसत्राद् द्विजोत्तमः। जगाम काले धर्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान्'—इति महाभारते (१।५८।२७)। ६२८

दिष्ट्या अव्य. [दिशतीति, सम्पदादित्वाद् भावे क्विप्। दिशं देशनं स्त्यायति। स्त्यै+क्विप्, ष्टुत्वम्। संज्ञापूर्वकत्वात् जश्त्वं न। यद्वा दिशतीति, दिश्+'अघ्न्यादिभ्यश्चेति' यक् प्रत्ययेन साधुः] आनन्दः; भाग्येन; 'दिष्ट्याम्ब! ते कुक्षिगतः परः पुमान्'—इति भागवतम्। ८७२

दीक्षितः त्रि. [दीक्ष्+कर्तरि क्त। यद्वा दीक्षा सञ्जाता अस्येति, इतच्] सोमपानविशिष्टयागकर्ता; गुरुमुखाद् गृहीतमन्त्रः; 'अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः। न भवन्ति प्रिये! तेषां शिलायामुप्तबीजवत्। देवि! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत्। अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत्'—इति तन्त्रसारः। ४२०

दीदिविः पुं.– क्ली. [दीव्यन्त्यनेनेति। दिव्+'दिवो

द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य' इति क्विन् अभ्यासस्य दीर्घश्च]
अन्नम् [दीव्यतीति, क्विन्] पुं. बृहस्पतिः; स्वर्गः;
भक्ष्ये त्रि. । उदितः; पुनःपुनर्द्योतकः; 'राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम्'—इति ऋग्वेदे (१।१।८) । 'दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकम्'–इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः । ३१९

दीधितिः स्त्री. [दीधीते दीप्यते इति । दीधी+संज्ञायां क्तिच्, इट्, 'यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः' इति अन्त्यस्य लोपः] किरणः; 'पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः'—इति रघुवंशे (३।२२) । ३८

दीप्तिः स्त्री. [दीप्+भावे क्तिन्] किरणः । ३८

दीप्तिः स्त्री. [दीप्+क्तिन्] दीपनं; प्रभा; रुक्; रुचिः; त्विट्; भा; भाः; छविः; द्युतिः; रोचिः; शोचि; बाणवेगस्य तीव्रता (४७०); स्त्रीणामयत्नजगुणाः; 'कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः । उद्दीपितातिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीप्तिरुच्यते'–इत्युज्ज्वलनीलमणिः । 'कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते'—इति साहित्यदर्पणे (३।१३१) । लाक्षा; कांस्यम् । ६३

दीर्घम् त्रि. [दृणातीति, दॄ विदारणे+बाहुलकाद् घञ्] आयतम्; 'दीर्घोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती, सङ्कल्पैस्ते विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः'—इति मेघदूते (१०३) । पुं. लताशालवृक्षः; 'तार्क्ष्योऽश्वकर्णः कुशिको बल्यो दीर्घो लताद्रुमः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् । इत्कटः; रामशरः; उष्ट्रः; पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमराशयः, यथा—'वृश्चिककन्यामृगपतिवणिजो दीर्घाः'—इति ज्योतिषतत्त्वम् । द्विमात्रवर्णः; यथा—आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ । गुरुवर्णः । ७५१

दीर्घकालः पुं.—चिराय; चिररात्राय । ८७३

दीर्घदृष्टिः पुं. [दीर्घा दृष्टिर्दर्शनं यस्य] दीर्घदर्शी; दूरदर्शी । ३७६

दीर्घनिद्रा स्त्री. [दीर्घा निद्रेति नित्यकर्मधारयः] मृत्युः; महानिद्रा । 'सोऽद्य मत्कार्मुकाक्षेपविदीपितदिगन्तरैः । शरैर्विभिन्नसर्वाङ्गो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यति'—इति मार्कण्डेये (७।१३) । ६२८

दीर्घपृष्ठः पुं. [दीर्घम् आयतं पृष्ठं यस्य] सर्पः । ६४१

दीर्घसूत्रः त्रि. [दीर्घेण बहुकालेन सूत्रं कार्यारम्भो यस्य] चिरक्रियः; 'अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः । दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानिर्ध्रुवं भवेत् । रागे द्वेषे च कामे च द्रोहे पापे च कर्मणि । अप्रिये चैव कर्तव्ये दीर्घसूत्रश्च शस्यते'—इति मत्स्यपुराणम् । आयततन्तुकम्; 'मेखलागुणविलग्नमसूयां दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम्'—इति माघे (१०।६१) । क्ली. विस्तृते तन्तौ । ३८३

दीर्घसूत्री [न्] त्रि. [दीर्घसूत्रं बहुकालं व्याप्य कर्मारम्भोऽस्त्यस्येति । दीर्घसूत्र+इनि] दीर्घसूत्रः; 'विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते'—इति भगवद्गीतायाम् (१८।२८) । ३८३

दीर्घिका स्त्री. [दीर्घेव । दीर्घा+संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वम्] त्रिशतधनुःपरिमितजलाशयः; वापी; 'वनैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम्'—इति रघुवंशे (१६।१३) । हिङ्गुपत्री । ६७६

दुःखम् क्ली. [दुर् दुष्टं खनतीति । खन्+ड । यद्वा दुःखयतीति । दुःख+पचाद्यच्] पीडा; बाधा; व्यथा; अमानस्यं; प्रसूतिजं; कष्टं; कृच्छ्रम्; आभीलम्; अर्तिः; आर्तिः; पीडनम्; आबाधा; बाधनम्; आमनस्यम्; आमानस्यं; विबाधनं; पीडितं; विहेठनम्; 'सुखं दुःखं च हर्षं च शोकं मङ्गलमालयम् । मया दत्तं च तत्त्वं च योगिनामपि दुर्लभम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते । संसारः; रोगः; 'भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः'—इति भावप्रकाशः, 'दुःखैः रोगैः' इति तट्टीका । दुःखदानि यथा—'पारतन्त्र्यम्, आधिः, व्याधिः, मानच्युतिः, शत्रुः, कुभार्या, नैःस्वम्, कुग्रामवासः, कुस्वामिसेवनम्, बहुकन्याः, वृद्धत्वम्, परगृहवासः, वर्षाप्रवासः, भार्याद्वयम्, कुभृत्यः, दुर्हलकरणकृषिः'–इति कविकल्पलता । तद्विशिष्टे त्रि., 'सुसुखा न च दुःखा सा न शीता न च घर्मदा'–इति हरिवंशे (२२९।४९) । ६२६

दुःखभावनम् क्ली. [दुःखस्य भावनम् अनुभावकम्] शोकः । ८७५

दुःस्थः त्रि. [दुर्दुःखेन दुष्टं वा तिष्ठतीति । स्था+क] मूर्खः; दुर्गतः; लुब्धः; दुःखेन तिष्ठति यः; 'त्वा दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण, सम्पादयन् यदुषु रम्यमबिभ्रदङ्गम्'—इति भागवते (१।१६।३४) । ३४८

दुःस्फोटः पुं. [दुर्दुष्टं स्फोटयतीति । स्फोटि+अच्]

शस्त्रभेदः। ४७६

दुकूलम् क्ली. [दुष्टं कूलात आवृणोतीति। कूल्+'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति क। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा दु+'खजिपिञ्जादिभ्य उरोलचौ' इति ऊलच्। धातोः कुक् च] क्षौमवस्त्रम्; 'दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः'—इति रघुवंशे (७।१९)। सूक्ष्मवस्त्रम्। ५४९

दुगूलम् क्ली. [दुकूल+पृषोदरादित्वात् कस्य गः] दुकूलं; पट्टवस्त्रम्। ५४९

दुग्धम् क्ली. [दुह्यते स्मेति, दुह्+कर्मणि क्त] स्त्रीजातिस्तननिःसृतद्रवद्रव्यविशेषः; क्षीरं; पीयूषम्; ऊधस्यं; स्तन्यं; पयः; अमृतं; बालजीवनम्; कत्तृणम्; 'कत्तृणं ध्यामकं दुग्धम्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। त्रि. प्रपूरितः; कृतदोहः; 'तेनेयं गौर्महाराज! दुग्धा सस्यानि भारत!' [दुह्+भावे क्त] दोहने क्ली.। २७४

दुग्धिका स्त्री. [दुग्धं निर्यासो बहुलतया विद्यते यस्याः। दुग्ध+ठन्+टाप्] वृक्षविशेषः; स्वादुपर्णी; क्षीरावी; क्षीरिणी; दुग्धी; क्षीरी; क्षीरात्मिका; वृक्षभेदः; उत्तमा; युग्मफला; उत्तमफलिनी; गन्धिका। २०९

दुण्डुभः पुं. [द्रोडति मज्जतीति, द्रुड् मज्जने+'उभः कित् कुकिद्रुडिभ्यां कन्णुनी रलोपश्च' इति उभ, णुन् रलोपश्च] डुण्डुभसर्पः। 'शरमीनां महारौद्रां प्रासशक्त्युग्रदुण्डुभाम्। शोणितौघवहां घोरां द्रौणिः प्रावर्तयन्नदीम्'— इति महाभारते(६।१५४।१७०)। ६४३

दुन्दमः पुं. [दुन्द इत्यव्यक्तशब्देन मणति शब्दायते इति। मण् शब्दे+ड] दुन्दुभिः। ९८

दुन्दुभिः पुं. [दुन्दु इत्यव्यक्तशब्देन भातीति। दुन्दु+भा+बाहुलकात् कि] बृहड्ढक्का; भेरी; आनकः; 'आकाशे दुन्दुभीनां च बभूव तुमुलः स्वनः'—इति महाभारते (१।१२३।४६)। वरुणः; दैत्यभेद; दानवविशेषः; 'अभवन् दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः। शङ्कुकर्णौ विदारश्च गवेष्ठो दुन्दुभिस्तथा'—इति हरिवंशे (३।८१)। रक्षोभेदः; वाद्यभेदः; विषम्। कुकुरवंशीयस्य अन्धकस्य पुत्रः; 'अन्धकाद् दुन्दुभिस्तस्मादविद्योतः पुनर्वसुः'—इति भागवते (९।२४।२०)। क्रौञ्चद्वीपाधिपतेर्द्युतिमतः पुत्राणामन्यतमः; क्रौञ्चद्वीपस्य देशभेदः; 'मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै। तेषां च नामभिर्देशाः क्रौञ्चद्वीपाश्रयाः स्मृताः'—इति ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये। 'मुनेस्तु वै मुनिर्देशो दुन्दुभेर्दुन्दुभिः स्मृतः।' पर्वतविशेषः; 'स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामपर्वतसन्निभः। शब्दमृत्यः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः'—इति मत्स्यपुराणे (१२१।१३)। असुरविशेषः; 'मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः। तेन तस्य महद्वैरं बलिनः स्त्रीकृतं पुरा'—इति रामायणे (४।९।४)। स्त्री. अक्षः; पाशकः; अक्षबिन्दुत्रिकद्वयम्; बिन्द्वन्वितचतुष्पार्श्वस्वर्णशृङ्गादिमयद्यूतोपकरणम्। ९८

दुराचारः पुं. [आचर्यते इति, भावे घञ्। दुर्दुष्टः आचारः इति प्रादिसमासः] विरुद्धाचरणम्; 'प्राप्ते कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः। दुराचाररताः सर्वे सत्यवार्तापराङ्मुखाः'—इति अध्यात्मरामायणे। त्रि. [दुष्ट आचारो यस्य] निन्दिताचारवान्; 'महापातकयुक्तस्त्वं दुराचारोऽतिगर्हितः'—इति देवीभागवते (१।११।१६)। ४०४

दुरितम् क्ली. [इण्+भावे क्त। दुष्टमितं गमनं नरकादिदुर्गतिप्राप्तिर्यस्मात्] पापम्; 'दुरितैरपि कर्तुमात्मसात् प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत्'—इति रघुवंशे (८।२)। तद्वति त्रि.। ६२७

दुरोदरम् क्ली. [दुर्दुष्टमासमन्तादुदरं यस्य। दुष्टमुदरमस्य वा। पृषोदरादित्वात् साधुः] द्यूतभेदः; पाशकक्रीडा; 'व्यर्थं किं तनुषे दुरोदरमिदं न स्वापतेयं तव'—इति वक्रोक्तिपञ्चाशिका (२६)। पुं. द्यूतकृत्; 'दुरोदरा विहिता ये तु तत्र महात्मना धृतराष्ट्रेण राज्ञा'—इति महाभारते (२।५६।९)। पणः। ३८८

दुर्गतः त्रि. [दुर् दुरवस्थां गच्छति स्मेति। दुर्+गम् + 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषेति' कर्तरि क्त] दरिद्रः; 'दुर्गतगृहिणी तनये करुणार्द्रा प्रियतमे च रागमयी। मुग्धा रताभियोगं न मन्यते न प्रतिक्षिपति'—इति आर्यासप्तशत्याम् (२९६)। ३४८

दुर्गतिः स्त्री. [दुष्टा क्लेशदायिनी गतिः] नरकः; 'कृत्वा यज्ञं विधानेन दत्त्वा पुण्यं मयार्जितम्। समुद्धर महाराज! पितरं दुर्गतिं गतम्'—इति देवीभागवते (३।१२।६८)।

वारिद्र्यम्; 'कथं भवान् दुर्गतिमीदृशीं गतो नरेन्द्र तद् ब्रूहि किमेतदीदृशम्'—इति महाभारते (१३।७०।८) ६२५

दुर्गमार्गः पुं. [दुःखेन गम्यते इति दुर्गः, दुर्गमः। स चासौ मार्गः] कान्तारम्। ८१६

दुर्गा स्त्री. [दुर्दुःखेन गम्यते प्राप्यतेऽसौ। गम्+'अन्यत्रापि दृश्यते' इति ड। दुर्दुःखेन गम्यतेऽस्यामिति वा। दुर्+गम्+'सुदुरोरधिकरणे' इत्युक्त्या ड+टाप्] हिमालयकन्या; उमा; कात्यायनी; गौरी; काली; हैमवती; ईश्वरी; शिवा; भवानी; रुद्राणी; शर्वाणी; सर्वमङ्गला; अपर्णा; पार्वती; मृडानी; चण्डिका; अम्बिका; नीली; अपराजिता; श्यामापक्षी; नववर्षाकुमारी; 'नववर्षा भवे दुर्गा सुभद्रा दशवार्षिकी'—इति देवीभागवते (३।२६।४३)। अस्याः पूजा फलमाह—'दुःखदारिद्र्यनाशाय संग्रामे विजयाय च। क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोग्रकर्मसाधने। दुर्गां च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च'—इति देवीभागवते (३।२६।५०)। अस्याः पूजामन्त्रः—'दुर्गात् त्रायति भक्तं या सदा दुर्गार्तिनाशिनी। दुर्ज्ञेया सर्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम्'-इति देवीभागवते (३।२६।५०)। १६

दुर्जनः त्रि. [दुर्दुष्टो जनः। 'कुगतिप्रादयः' इति समासः] खलः 'दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम्। मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम्।' 'दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सः। मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः'—इति चाणक्यशतके (२४।२५)। ३४६

दुर्दिनम् क्ली. [दुर्दुष्टं दिनम्] मेघाच्छन्नदिनम्; 'तुमुलं दुर्दिनं चासीत् सविद्युत्स्तनयित्नुमत्। तद्दुर्दिनतलं भित्त्वा नारदः प्रत्यदृश्यत'—इति हरिवंशे (१६७।१८)। घनान्धकारः; 'यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः। अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः'—इति कुमारे (६।४३)। वृष्टिः; 'घनान्धकारे वृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः।' 'द्विषां विषह्यः काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम्। सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम्'—इति रघुवंशे (४।४१)। कुत्सितदिनम्; 'सुदिनं दुर्दिनं चैव सर्वं कर्मोद्भवे भवेत्। तत्कर्म तपसा साध्यं कर्मणा च शुभाशुभम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते। 'यदच्युतकथालापरसपीयूषवर्जितम्। तद्दिनं दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम्'—इत्युद्भटः। [दुर्दिनं वर्षः घनान्धकारो वा अस्त्यस्येति। अच्] वर्षयुक्ते घनान्धकारविशिष्टे च त्रि., यथा हरिवंशे (६७।६६)। 'सम्प्राप्ते दुर्दिने काले दुर्दिनं भाति वै नभः।' 'जीमूतैश्च दिशः सर्वाश्चक्रे तिमिरदुर्दिनाः'—इति महाभारते (८।९१।२३)। ५९

दुर्मुखः त्रि. [दुर्दुःखजनकं मुखं मुखनिःसृतवचनादिकं यस्य] अप्रियवादी; मुखरः; अबद्धमुखः। अप्रियदर्शनम्; 'चक्रे वसन्तकस्यापि रूपं दन्तुरदुर्मुखम्'—इति कथासरित्सागरे (१२।५२)। पुं. [दुर्निन्दितं मुखं यस्य] वानरविशेषः; 'अयुतेन वृतश्चैव सहस्रेण शतेन च। ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः'—इति रामायणे (४।३९।३३)। नागभेदः; 'कुहरः पुष्पदंष्ट्रश्च दुर्मुखः सुमुखस्तथा'—इति हरिवंशे (३।११४) अश्वः; सर्पः; महिषासुरसेनापतिविशेषः; 'दुर्द्धरं दुर्मुखं चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम्'—इति मार्कण्डेये (८३।१९)। नृपविशेषः; 'संग्रामजिद्दुर्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्यवान्'—इति महाभारते (२।४।२१)। धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः; दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च'—इति महाभारते (१।११७।३)। राक्षसविशेषः; 'रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भधूम्राक्षदुर्मुखसुरान्तनरान्तकादीन्'—इति भागवते (९।१०।१८)। यक्षविशेषः; गणपतेर्गणानामन्यतमः; 'षट्कोणास्रिषु षट्सु षड्गजमुखाः पाशाङ्कुशाभीरवान् बिभ्राणाः प्रमदासखाः पृथुमहाशोणाश्ममुञ्जत्विषः। आमोदः पुरतः प्रमोदसुमुखौ तं चाभितो दुर्मुखः, पश्चात्पार्श्वगतोऽस्य विघ्न इति यो यो विघ्नकर्तेति च'—इति महागणपतिस्तोत्रे। वर्षविशेषः; 'तुषधान्यक्षयो देवि ! सर्वसस्यमहार्घता। व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः'—इति भविष्यपुराणे। ३७७

दुर्विधः त्रि. [दुर्दुष्टा विधा यस्य] दरिद्रः; खलः; मूर्खः; 'शास्त्रेष्वन्येषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्विधाः। बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थान् प्रवदन्ति ते'—इति रामायणे (२।१०९।३०)। ३४८

दुर्विनीतः पुं. [वि+नी+भावे क्त। दुर्दुष्टं विनीतं विनयो यस्य। यद्वा दुर्+वि+नी+क्त] अविनीताश्वः; शूकलः; अविनीतमात्रे त्रि। 'कुपुत्रोऽपि भवेत्पुंसां हृदयानन्द-

कारकः। दुर्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः'—इति पञ्चतन्त्रे (५।१७)। ४४०

दुंविनट्टः पुं. — रागिणीभेदः। १०६ अ

दुलिः स्त्री. [दोलतीति, दुल्+'इगुपधात् कित्' इति इन्] कमठी; कच्छपी; पुं. मुनिविशेषः। ६४६

दुली स्त्री. [दुल्+इन् वा ङीष्] दुलिः; कमठी; कूर्मी; कच्छपी। ६४६

दुश्चर्मा [न्] पुं. [दुष्टं चर्म यस्य] अप्रावृतमेढ्रः; द्विनग्नकः; चण्डः; शिपिविष्टः। यथा 'दुश्चर्मा गुरुतल्पगः'—इति स्मृतिः। चर्मरोगः। ८१७

दुश्च्यवनः पुं. [दुर्दुःखेन च्यवनं बहुकालानन्तरं पतनं यस्य। दुर्दुष्टश्च्यवनः शिवो यस्य। शिवेन अभिभूतत्वात् तथात्वम्। यद्वा दुःसहः च्यवनो मुनिः यस्य] इन्द्रः। अविचाल्ये त्रिः। 'युत्कारेण दुश्च्यवनेनधृष्णुना' इति ऋग्वेदे (१०। १०३।२)। ५२

दुष्कृतम् क्ली. [दुष्टं कृतम्] पापम्; 'गृहादर्था निवर्तन्ते श्मशानादपि बान्धवः। सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति। तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ। दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः कीर्तनानि च कारयेत्'—इति वह्निपुराणे। ६२७

दुष्कृतिः स्त्री. [दुष्टा कृतिः। प्रादिसमासः] दुष्कर्म; पापं; दुष्कृतम्। ६२७

दुष्टगजः पुं. [दुष्टो गजः] व्यालः; मत्तहस्ती।२२५

दुहिता [ऋ] स्त्री. [दोग्धि विवाह दिकाले धनादिकमाकृष्य गृह्णातीति। यद्वा दोग्धि गाः इति, पुराकाले कन्यासु एव गोदोहनभारस्थितेस्तथात्वम्। दुह्+'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' इति तृच्, निपातनाद् गुणाभावः] कन्या; तनुजा। ५०५

दूतिः स्त्री. [दूयते नायकादिवार्ताहरणादिना। दु+बाहुलकात् ति दीर्घश्च] दूती; 'प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः'—इति रघुवंशे (१८।५३)। ४९१

दूती स्त्री. [दूति+'कृदिकारादिति' वा ङीष्, दूतशब्दाद् वा] दौत्यकर्मणि नियुक्ता स्त्री; स्त्रीपुंसोः सन्देशप्रापिका; सञ्चारिका; दूतिः; दूतीका; दूतिका; दौत्यव्यापार- पारङ्गमा। ४९१

दूरम् त्रि. [दुर्दुःखेनेयते प्राप्यते इति। दुर्+इण्+'दुरीणो लोपश्च' इति रक्, धातोर्लोपश्च] अनिकटम; असन्निकृष्टं; विप्रकृष्टम्; अनासन्नम्; आके; पराके; पराचैः; आरे; परावतः। 'शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यन्तमन्तरम्। शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः'—इति हितोपदेशे (१।४३)। ६९३

दूर्वा स्त्री. [दुर्वतेदुर्व्यते वा, दुर्व् हिंसायाम्+अच् घञ् वा। 'उपधायाञ्च' इति दीर्घः] घासविशेषः; शतपर्विका; सहस्रवीर्या; भार्गवी; रुहा; अनन्ता; तिक्तपर्वा; दुर्मरा; बहुवीर्या; हरिता; हरिताली; कच्छरुहा; 'कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम्'—इति महाभारते (३।११०।१७)। १९१

दूष्यम् क्ली. [दूष्यते इति, दुष्+णिच्+'अचो यत्' इति यत्, 'दोषो णौ' इति उपधाया ऊत्वम्] वस्त्रगृहं; वस्त्रं; पूयम्; त्रि. दूषणीयः। 'स्त्रीरत्नं दुष्कुलाच्चापि विषादप्यमृतं पिबेत्। अदूष्या हि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्मतः'—इति महाभारते (१२।१६५।३२)। निन्द्यः। ४५१

दृक् [श्] स्त्री. [पश्यत्यनेनेति, दृश्+करणे क्विप्] चक्षुः; 'दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः। विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः'—इति साहित्यदर्पणे। [भावे क्विप्] दर्शनं; बुद्धिः; 'तां नाध्यगच्छद् दृशमत्र सम्मतां प्रपञ्चनिर्माणविधिर्यया भवेत्'—इति भागवते (२।९।५)। त्रि. [पश्यतीति। दृश्+कर्तरि क्विन्] वीक्षकः; 'यथा सर्वदृशं सर्व आत्मानं येऽस्य हेतवः'—इति भागवते (४।२२।९)। ज्ञाता। ५१९

दृक्श्रुतिः पुं. [दृशौ एव श्रुती कर्णौ यस्य] सर्पः। ६४०

दृढः त्रि. [दृह्+क्त। निपातनात् साधुः] कठिनः; प्रगाढः (७१८); 'तदाकाशे श्रुतं ताभ्यां वाग्बीजं मनोहरम्। गृहीतं च ततस्ताभ्यां तस्याभ्यासो दृढः कृतः'—इति देवीभागवते। स्थूलः; अतिशयः; बलवान्; पुं. रूपकभेदः। 'दृढः प्रौढोऽथ खचरो विभवश्चतुरक्रमः। निशारुकः प्रतितालः कथिताः सप्तरूपकाः।' तल्लक्षणम्—'दृढाख्यः स्याल्लघुद्वन्द्वं ताले हंसलीलके। चतुर्दशाक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे परिकीर्तितः'—इति सङ्गीतदामोदरः। त्रयोदशमनोः रौच्यस्य पुत्रविशेषः; 'सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढ। रौच्यस्यैते मनोः

पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे'—इति हरिवंशे (७।८३)। ३४२

दृतिः पुं. [दृणातीति, दृ विदारणे+'दृणातेर्ह्रस्वश्च' इति ति ह्रस्वश्च] चर्मप्रसेविका; चर्मपुटकः; स्वल्लः; 'इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्। तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम्'–इति मनुः (२।९९)। मत्स्यः; गलकम्बलः; 'सवत्सां पीवरीं दत्त्वा दृतिकण्ठामलङ्कृताम्। वैश्वदेवमसंबाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते' —इति महाभारते (१३।७९।१८)। 'दृतिकण्ठां प्रलम्बगलकम्बलाम्'—इति तट्टीकायां नीलकण्ठः। मेघः; 'दिव्या आपो अभि यदेवमायन् दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्'—इति ऋग्वेदे (७।१०३।२)। ७६४

दृशत् [द्] स्त्री. [दृ विदारणे, 'दृणातेः षुग्ह्रस्वश्च' इत्यदि, पृषोदरादित्वात् साधुः] पाषाणः; निष्पेषणशिलापट्टम्। १६८

दृशिः, दृशी स्त्री. [दृश्यतेऽनयेति। दृश्+इन् स च कित्, वा ङीष्] चक्षुः; 'किं सम्भूतं रुचिरयोर्द्विज शृङ्गयोस्ते मध्ये कृशो वहसि यत्र दृशिः श्रिता मे'–इति भागवते (५।२।१२)। ५१९

दृष्टिः स्त्री. [पश्यत्यनेनेति। दृश्+करणे क्तिन्] चक्षुः; 'दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता'—इति साहित्यदर्पणे (३।६८)। [दृश्+भावे क्तिन्] दर्शनम्(५६६); 'दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्'–इति मनुः (६।४६)। बुद्धिः; ग्रहाणां दृष्टिकथनम्; 'तृतीये दशमे चैव पाददृष्टिरुदाहृता। अर्द्धदृष्टिश्च नवमे पञ्चमे च प्रकीर्तिता। चतुर्थे चाष्टमे चैव पादोना परिकीर्तिता। सप्तमे परिपूर्णा च फलमेवं प्रकल्प्यते। तृतीयदशमावार्किः पश्यन् पूर्णफलप्रदः। त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमगान् कुजः। सुतमदननवान्त्ये पूर्णदृष्टिः सुरारेर्युगलदशमराशौ दृष्टिमात्रात्रयार्हः। सहजरिपुचतुर्थेष्वष्टमे चार्द्धदृष्टिः स्थितिभवनमुपान्त्यं नैव दृश्यं हि राहोः। स्वस्थानं च द्वितीयं च षष्ठमेकादशं तथा। द्वादशाख्यं न पश्यन्तिशेषं पश्यन्ति ते ग्रहाः'—इति ज्योतिषतत्त्वे। ५१९

दृष्टिविक्षेपः पुं. [दृष्टेर्विक्षेपः] कटाक्षः। ५६७

देवः पुं. [दीव्यति आनन्देन क्रीडतीति। दिव्+अच्] देवता; 'देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्यांश्च देवताः। पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग् भवेत्'—इति मनुः (३।११७)। नाट्योक्तौ राजा। (१५५); मेघः; 'क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च बीजे देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम्'—इति महाभारते (३।२३५।२३)। इन्द्रः; पारदः; ब्राह्मणानामुपाधिभेदः; 'देवपूर्वं नराख्यं स्यात् शर्मवर्मादिसंयुतम्'—इति स्मृतिः। ऋत्विक्; 'ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम्'—इति ऋग्वेदे (९।९६।६)। महादेवः; 'परश्वधायुधो देवः अनुकारी सुबान्धवः'—इति महाभारते (१३।१७।९८)। त्रि. दाता; द्योतयिता; दीपयिता; 'अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्'—इति ऋग्वेदे (१।१।१)। 'देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे, यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयिता यमग्निरित्युक्तं भवति'—इति तद्भाष्ये सायणः। विष्णुः; 'उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः–' इति महाभारते (१३।१४९।५४)। ४

देवखातम् क्ली. [देवैः खातम्। अकृत्रिमत्वादस्य तथात्वम्] अखातं; देवखातकम्; 'नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च। स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च'—इति मनुः (४।२०३)। ६७५

देवगान्धारी स्त्री.— श्रीरागस्य भार्या; 'गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्च सारवी। रामकिर्यपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः'—इति सङ्गीतदामोदरः। अस्या गानसमयः शिशिरर्तौ तृतीयप्रहरावधि-अर्धरात्रपर्यन्तम्। १०१ अ

देवगिरी स्त्री.— रागिणीविशेषः; वसन्तरागस्य भार्या। वसन्ते सदा गेया। अस्या गानसमयः हेमन्ते दिवा चतुर्थप्रहरावधि अर्धरात्रपर्यन्तम्। १०५ अ

देवचिकित्सकौ पुं. [देवानां चिकित्सकौ] अश्विनीकुमारौ। द्विवचनान्तोऽयं शब्दः। ८४

देवच्छन्दः पुं. [देवैश्छन्द्यते आकाङ्क्ष्यते इति। छन्द्+घञ्] हारभेदः; स शतयष्टिकः। अष्टोत्तरशतयष्टिकोऽयमिति भरतः, 'शतमष्टयुतं हारो देवच्छन्दो ह्यशीतिरेकयुता। अष्टाष्टकोऽर्द्धहारो रश्मिकलापश्च नवषट्कः' —इति बृहत्संहितायाम्। ५६२

देवता स्त्री. [देव एव, स्वार्थे तल्। देवं द्युतिं क्रीडां वा तनोति या] निर्जरः; देवः; त्रिदशः; विबुधः; सुरः;

सुपर्वा; सुमनाः; त्रिदिवेशः; दिवौकाः; आदितेयः; दिविषत्; लेखः; अदितिनन्दनः; आदित्यः; ऋभुः; अस्वप्नः; अमर्त्यः; अमृतान्धाः; बर्हिर्मुखः; क्रतुभुक्; दनुजद्विट्; द्युषत्; दौषत्; स्वर्गी; शोभः; निलिम्पः; मुचिरायः; स्थिरः; [देव+भावे तल्] देवत्वम्; 'मधुमन्मे परायणं मधुमत् पुनरायनम्। ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम्'—इति ऋग्वेदे (१०।२४।६)। 'हे देवा देवौ द्योतमानौ ता तौ युवं युवां नोऽस्मान् मधुमतः प्रीतियुक्तान् कृतम् कुरुतम्। केनेति उच्यते। देवतया देवत्वेन अणिमादिदेवतैश्वर्ययोगेनेत्यर्थः'–इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ४

देवतायतनम् क्ली. [देवतायाः आयतनं स्थानम्] देवालयः। ८३१

देवमातृकः त्रि. [देवो वृष्टिर्मातेव सस्योत्पादनेन पालकत्वात् जननीव यस्य। कप्] वृष्टयम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितदेशः; 'कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च बृहन्ति च। भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका'—इति महाभारते (२।५।७८)। १६१

देवयुगम् क्ली. [देवानां युगम्] मानुषं युगचतुष्टयम्, एतद् महायुगशब्दवाच्यमपि। एतद् देवानां युगसहस्रद्वयम् ब्रह्मणो दिनं भवति; 'दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम्'—इत्यमरः। 'चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मणो दिनमुच्यते।' ११५

देवयोनयः पुं.– स्त्री. बहुवचनान्तः [देवाः योनिरुत्पत्तिकारणं येषां ते] विद्याधराः, अप्सरसः, यक्षाः, राक्षसाः, गन्धर्वाः, किन्नराः, पिशाचाः, गुह्यकाः, सिद्धाः, भूतगणः। [देवानां योनिः] देवस्थानम् (८५९); 'अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ! देवयोनिरपांपतिः। कुशाग्रेणापि कौन्तेय! न प्रष्टव्यो महोदधिः'—इति महाभारते (३।११४।२८)। ८७

देवरः पुं. [दीव्यत्यनेनेति। दिवु क्रीडायाम्+'अर्तिकमिभ्रमीति' अर] पत्युः कनिष्ठभ्राता; देवा; दवारः; देवानः; तुरागावः; देवल्ली। 'देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ् नियुक्तया। प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये'—इति मनुः (९।५९)। ८४१

देवरथः पुं. [देवानां रथः] देवाना विमानः स च पुष्पकादिः। ४४६

देववर्द्धकिः पुं [देवानां वर्द्धकिस्त्वष्टा] विश्वकर्मा। ८४

देवा [ऋ] पुं. [दीव्यत्यनेनेति, दिव्+'दिवेर्ऋः' इति ऋ] देवरः; 'ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु'—इति ऋग्वेदे (१०।८५।४६)। रण्डापतिः। ८४०

देवाला स्त्री. [देवानपि आलाति स्वायत्तीकरोतीति। [आ+ला+क] रागिणीविशेषः। १०५ अ

देवाश्वः पुं. [देवस्य इन्द्रस्य अश्वः] इन्द्रघोटकः; उच्चैःश्रवाः। ६१

देवी स्त्री. [दीव्यतीति, दिव्+अच्+ङीप्] नाटयोक्तौ कृताभिषेका राजपत्नी; दुर्गा; 'देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्तया निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या'–इति मार्कण्डेये (८४।२)। मूर्वा; 'मूर्वा मधुरसादेवी मोरटा तेजनी स्रुवा'—इति भावप्रकाशे (१।१)। पृक्का; [देवानां पत्नी, ङीप्] सामान्यदेवपत्नी। 'देवीनां दक्षिणायने'—इति स्मृतिः। ब्राह्मणस्त्रीनामोपपदम्; यथा—'देव्यन्ता हि स्त्रियो मताः'—इत्युद्वाहतत्त्वम्। 'देव्यन्ताश्च स्त्रियः सर्वा दास्यन्ताः शूद्रयोनयः'—इति कर्मविपाके। आदित्यभक्ता; लिङ्गिनी; बन्ध्याकर्कोटकी; शालिपर्णी; महाद्रोणी; पाठा; नागरमुस्ता; मृगेर्वारुः; हरीतकी; अतसी; श्यामानाम पक्षिजातिः; उपनिषद्विशेषः; स तु अथर्ववेदान्तर्गतः; 'त्रिपुरातापनं देवो त्रिपुराकटभावना'—इति मुक्तिकोपनिषदि। ९८

देशः पुं. [दिश्यते निर्दिश्यते इति। दिश् अतिसर्जने+कर्मणि घञ्] भूगोलभागविशेषः; जनपदे; जनपदसमुदाये; जनपदैकदेशे; सजलनिर्जलस्थानमात्रे च। जाङ्गलः; अनूपः; जनपदः; नीवृत्; विषयः; उपवर्तनं; प्रदेशः; राष्ट्रम्। २८४

देशाख्या स्त्री.—रागिणीविशेषः। १०३ अ

देहः पुं.– क्ली. [देग्धि प्रतिदिनम्। दिह् उपचये+अच्] शरीरम्। ५१०

देहलिः पुं. [दिह्+भावे घञ्। देहो लेपस्तं लाति गृह्णातीति। देह+ला+बाहुलकात् कि] देहली, गृहावग्रहणी; द्वाराग्रस्थानम्। ३०२

देहली स्त्री. [देहं लेपं लातीति। देह+ला+'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क। गौरादित्वाद् ङीष्] गृहावग्रहणी;

द्वारपिण्डिका; द्वाराग्रस्थानं; अथ उडुम्बरं तत् शिलाया अधोदारुपाषाणो वा; 'शेषान् मासान् गमनदिवसस्थापितस्यावधेर्वा, विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः'—इति मेघदूते (८७)। ३०२

दैतेयः पुं. [दितेरपत्यं पुमान्। दिति+'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्] दैत्यः; 'जय बाणं महाबाहो! दैतेयं देवपूजित! यदर्थमवतीर्णोऽसि तत्कर्म सफलीकुरु'—इति हरिवंशे (१८२।७६)। ५

दैत्यः पुं. [दितेरपत्यम्, 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति ण्य] असुरः; 'तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः। नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः'—इति मनुः (१२।४८)। दितिसम्बन्धिनि त्रि.। ५

दैत्यगुरुः पुं. [दैत्यानां गुरुः] शुक्राचार्यः; 'आज्ञार्थमानास्पदभूतिवस्त्रशत्रुक्षयान् दैत्यगुरुस्तृतीये'—इति बृहत्संहितायाम् (१०४।३४)। ४८

दैत्यारिः पुं. [दैत्यानाम् असुराणाम् अरिः शत्रुः] विष्णुः; 'दैत्यारिः कमलाकपोलमकरीलेखाङ्कितोरःस्थलः, शेतेऽब्धावितरेषु जन्तुषु पुनः का नाम शान्तेः कथा'—इति प्रबोधचन्द्रोदये (२।२८)। देवता। २२

दैन्यम् क्ली. [दीनस्य भावः। दीन+ष्यञ्] दीनता; 'याच्ञादैन्यपराञ्चि यस्य कलहायन्ते मिथस्त्वं वृणु, त्वं वृण्वित्यभितो मुखानि स दशग्रीवः कथं कथ्यताम्'—इति मुरारिमिश्रः। कार्पण्यम्; अलङ्कारोक्तव्यभिचारिगुणभेदः; 'दौर्मत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत्'—साहित्यदर्पणे (३।१४१)। ८४६

दैवम् क्ली.–पुं. [देवात् नियतादागतम्। देव+अण्] भाग्यम्; 'दैवाधीनं जगत् सर्वं जन्मकर्मशुभाशुभम्। संयोगाश्च वियोगाश्च न च दैवात् परं बलम्। कृष्णायत्तञ्च तद्दैवं स दैवात् परतस्ततः। भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमीश्वरम्। दैवं वर्द्धयितुं शक्तः क्षयं कर्तुं स्वलीलया। न दैवबद्धस्तद्भक्तश्चाविनाशी च निर्गुणः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। 'नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न च दैवपरायणाः। तस्मात् सदैव यत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत्'—इति मत्स्यपुराणे (१९५ अध्याये)। १२६

दैवतम् क्ली. [देवता एव। स्वार्थे अण्] देवता; 'आपृच्छे त्वां पुरिश्रेष्ठे! काकुत्स्थपरिपालिते। दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च'—इति रामायणे (२।५०।२)। ४

दैवपरः त्रि. [दैवमेव परं प्रधानं यस्य] दैवनिष्ठः; यद्भविष्यः; 'सार्द्धं न बलिभिः कुर्यान्न च न्यूनैर्न निन्दितैः। न सर्वशङ्किभिर्नित्यं न च दैवपरैर्नरैः'—कुर्वीत साधुभिर्मैत्रीं सदाचारावलम्बिभिः'—इति मार्कण्डेये (४३।८९)। ३७७

दोः [स्] पुं. [दाम्यत्यनेनेति। दमु उपशमे+'दमेर्डोसिः' इति डोसि] बाहुः; हस्तः; भुजः; 'दातव्येयमवश्यमेव दुहिता कस्मैचिदेनामसौ 'दोर्लीलामसृणीकृतत्रिभुवनो लङ्कापतिर्याचते'—इति अनर्घराघवे (२।४४)। ५२२

दोला स्त्री. [दोल्यते अस्यामिति। दोलि+घञ्+टाप्] उद्यानादिषु क्रीडार्थं काष्ठादिमयो हिन्दोलकः; बाह्यखट्वा; प्रेङ्खा; दोली; खट्वाला; दोलिका; प्रेङ्खः; हिन्दोला; 'द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत् तदा। दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति'—इति महाभारते (३।६२।२०)। नीलिनी। ७६३

दोषः पुं. [दूष्यते इति, दुष् वैकृत्ये+णिच्+भावे घञ] दूषणम्; 'अदाता वंशदोषेण कर्मदोषाद्दरिद्रता। उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता'—इति चाणक्यः (४८)। [दुष्यत्यनेनेति करणे घञ्] पापं; वातपित्तकफाः; 'नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मातस्माद्विचक्षणः। अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत्'—इति सुश्रुते। गोवत्सः; [दुष्यतेऽन्धकारेणेति। दुष्+घञ्] प्रदोषः; 'देवोऽपराह्णे मधुहोग्रधन्वा, सायं त्रिधामावतु माधवो माम्। दोषे हृषीकेश उतार्द्धरात्रे, निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः'—इति भागवते (४।८।१९)। काव्यगुणेतरः; स च रसाद्यपकर्षकः 'मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः।' ७७१

दोषग्राही [न्] त्रि. [दोषं गृह्णातीति। ग्रह्+णिनि] दोषग्रहणकर्ता; खलः; पुरोभागी; द्विजिह्वः; मत्सरी; 'विसृज्य शूर्पवद्दोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः। दोषग्राही गुणत्यागी चालनीव हि दुर्जनः'—इत्युद्भटः। ३४६

दोषज्ञः त्रि. [दोषं जानातीति। दोष+ज्ञा+'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क] पण्डितः; 'अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम्। सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टुः विससर्जोदितश्रियम्'—इति रघुवंशे (१।९३)। [दोषान् वातपित्तकफान् जानातीति, क] चिकित्सकः (६१२); दोषविषयकज्ञानयुक्तः। ३३२

दोषा स्त्री. [दुष्यतेऽन्धकारेणेति । दुष्+घञ्+टाप्] रात्रिः; 'दीपदशा कुलयुवतिर्वै दग्ध्येनैव मलिनतामेति । दोषा अपि भूषायै गणिकायाः शशिकलायाश्च'—इति आर्यासप्तशत्याम् [दाम्यत्यनेनेति । दम्+'दमेर्डोसिः' इति डोसि, टाप् वा] भुजः । १०७

दोषा अव्य. [दुष्यत्यत्रेति, दुष्+बाहुलकात् 'दिविदुषिभ्याञ्च' इति आ । 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति स्वरादिपाठात् अव्ययत्वम्] नक्तम्; रजनी; रात्रिः; 'दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति, व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः!'—इति माघे (४।४६) । निशामुखम् । १०७

दोहदः पुं.– क्ली. [दोहमाकर्षं ददातीति । दा+क] गर्भिण्यभिलाषः; दौर्हृदं; श्रद्धा; लालसा; जातुजः; 'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रियाः'—इति याज्ञवल्क्यसंहिता । (३।७९) । गर्भचिह्नं; पुष्पोद्गमकौषधम्; 'कुसुमं कृतदोहदस्त्वया, यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति । अलकाभरणं कथं नु तत्, तवनेष्यामि निवापमाल्यताम्' —इति रघुवंशे (८।६२) । क्ली. [दोहमाकर्षणं ददातीति । दोह+दा+'आतोऽनुपसर्गे कः'–इति क] इच्छा । ४९८

दौर्मद्यम् क्ली. [दुर्धर्षो मदो येषां ते दुर्मदाः योद्धारः; तेषां कर्म] 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञ्] युद्धम् । ७६१

दौर्हृदम् क्ली. [दुर्हृदो भावः । युवादित्वाद् अण् । बाहुलकात् न द्विपदवृद्धिः] गर्भिणीच्छा; दोहदं; 'लब्धदौर्हृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं जनयति'—इति सुश्रुते । इच्छा; दूषितहृदयत्वम्; 'दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य कामात्मनो दौर्हृदे भावितस्य'—इति महाभारते (५।२६।१४) । ४९८

दौवारिकः पुं. [द्वारि नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' इति ठक् । ततः 'द्वारादीनाञ्च' इत्यैजागमश्च] द्वाररक्षकः; द्वाःस्थः; क्षत्ता; दण्डी; वेत्रधरः; प्रतीहारः; प्रतिहारः दर्शकः; द्वारी; वेतालः; द्वारपालः; द्वारपालकः; दौःसाधिकः; वर्तरूढः; गर्वाटः; दण्डपांशुलः; द्वाःस्थितः; वेत्रधारकः; वर्तरूकः; दण्डवासी; 'राजदौवारिकः श्रीमाञ्छूरस्यासीन्महोदयः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (५।२८) । ४२४

दौहित्रः पुं.– स्त्री. [दुहितृ+'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' इति अञ्] दुहितुरपत्यम्; कुतुपः; दुहितृसुतः; 'त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतुपस्तिलाः । दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुस्तिलाः । कपिलाया घृतञ्चैव दौहित्रमिति चोच्यते'—इति मार्कण्डेयपुराणम् । ५०५

द्यावाभूमी स्त्री. [द्यौश्च भूमिश्चेति 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः] स्वर्गपृथिव्यौ; स्वधे; पुरन्ध्री; धिषणे; रोदसी; क्षोणी; अम्भसी; नभसी; रजसी; सदसी; सद्मनी; घृतवती; बहुले; गभीरे; गम्भीरे; ओमण्यौ; चम्बौ; पार्श्वौ; मही; ऊर्वी; पृथ्वी; अदिति; अही; दूरे; अन्ते; अणारे; अरे; पारे । (द्विवचनान्तोऽय शब्दः) 'को वस्त्राता वसवः को वरूता द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नः'—इति ऋग्वेदे (४।५५।१) । १२१

द्युः पुं. [द्यु अभिगमने, क्विप्, बाहुलकात् तुगभावः] दिनं; गगनं (१३७); स्वर्गः (३); अग्निः । १०६

द्युतिः स्त्री. [द्योततेऽनयेति । द्युत् दीप्तौ+'इगुपधात् कित्' इति इन् स च कित्] रश्मिः; किरणः; दीप्तिः (६५); शोभा; 'लोभोऽधरात् प्रीतिरुपर्यभूद्द्युतिर्नस्तः पशव्यः स्पर्शेन काम'—इति भागवते (८।५।४२) । पुं. चतुर्थस्य मनोः ऋषिविशेषः; 'चतुर्थस्य तु सावर्णेर्ऋषीन् सप्त निबोध मे । द्युतिर्वशिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा'—इति हरिवंशे (७।७५) । तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः; 'पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप । द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोशनः' —इति हरिवंशे (७।२३) । ३८

द्युपतिः पुं. [दिवः पति । 'दिव उत्' इत्युकारः] सूर्यः; द्युमणिः; [द्युनो स्वर्गस्य पतिः] इन्द्रः । ३६

द्युमणिः पुं. [दिवः गगनस्य मणिरिव] सूर्यः; द्युपतिः; 'रेणुर्दिशः खं द्युमणिञ्च छादयन् न्यवर्ततासृक्स्रुतिभिः परिप्लुतात्'—इति भागवते (८।१०।३८) । अर्कवृक्षः; परिशोधितताम्रम्; मारितं ताम्रं; 'विषमहौषधभागमधिकोषणा द्युमणिरक्तकमार्द्रकमर्दितम्'—इति भावप्रकाशः । ३६

द्युम्नम् क्ली. [द्युमग्निं मनति अभ्यसत्यस्मै इति । म्ना+क'धनमिच्छेत् हुताशनात्' इति वचनाद् धनकामानाम् अग्न्याराधनादस्य तथात्वम् दिवं । मनतीति वा] धनम्;

'अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूच्चा स्वर्ण शुशुचीत दुष्टरम्'—इति ऋग्वेदे (२।२।१०)। [द्युं तेजो मनतीति] बलं (७२३); (बलाधायकत्वात्) अन्नं; 'वृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि'—इति ऋग्वेदे (९।०।८)। ८०

द्यूतः पुं.-क्ली. [देवनमिति। दिवु क्रीडायाम्+भावे क्त, ऊठ् च] पाशकादिक्रिया; अप्राणिकरणक्रिया; अक्षवती; कैतवं; पणः; 'द्यूतक्रीडा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च'—इति देवीभागवते (१।१०।५१)। 'द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवर्तयेत्। राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम्। प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ। तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत्। अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते। प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः। द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात् कारयेत वा। तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः। द्यूतमेतत् पुराकल्पे सृष्टं वैरकरं महत्। तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान्'—इति मनुः (९।२२१।२२)। 'किं ते द्यूतेन राजेन्द्र! बहुदोषेण मानद!। देवने बहवो दोषास्तस्मात् तत्परिवर्जयेत्। श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो हि युधिष्ठिरः। स राज्यं सुमहत् स्फीतं भ्रातृंश्च त्रिदशोपमान्। द्यूते हारितवान् सर्वं तस्माद् द्यूतं न रोचये'—इति महाभारते (४।६६।३३-३५)। ३८८

द्यूतकरः त्रि. [करोतीति, कृ+अच्, द्यूतस्य करः] द्यूतकर्ता; धार्तः; धूर्तः; अक्ष धूर्तः; अक्षदेवी; दुरोदरः; द्यूतकृत्; कितवः; कृष्णकोहलः। ३८८

द्यूतकारः त्रि. [द्यूतं कारयतीति। कृ+णिच्+अण्] द्यूतकारयिता; सभिकः; सभीकः; 'मुहुर्विघ्नितकर्माणं द्यूतकारं पराजितम्'—इति पञ्चतन्त्रे (१।४३१)। ३८८

द्यूतकारकः त्रि. [द्यूतं कारयतीति। द्यूत+कृ+णिच्++ण्वुल्] द्यूतकारयिता। ३८९

द्योतनम् क्ली. [द्युत्+भावे ल्युट्] दर्शनं; प्रकाशनं; [द्युत्+युच्] द्योतमाने त्रि.। 'विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत्'—इति भट्टिः (७।१५)। पुं. [द्योतते इति। द्युत्+'बहुलमन्यत्रापि' इति युच्] दीपः। ५६६

द्यौः [ओ] स्त्री. [द्योतन्ते देवा यत्र। द्युत्+बाहुलकात् डो] स्वर्गः; 'आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च, द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये, धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्'—इति महाभारते (१।७४।२८)। आकाशं (१३७); पुं. अष्टवसूनामन्यतमः; 'पृथ्वादीनां वसूनां च मध्ये कोऽपि वसूत्तमः। द्यौर्नामा तस्य भार्या या नन्दिनीं गां ददर्श ह'—इति देवीभागवते (२।३।३५)। ३

द्रङ्गः त्रि. [द्रियन्ते इति द्राः, दृङ आदरे, बाहुलकात् क। द्रान् गच्छति, 'गमश्च' इति खच्, 'खच्च डिद् वा वाच्यः'] पुरी; 'तेन स्वनाम्ना भाण्डेषु द्रङ्गे सिन्धुरमुद्रणा।'—इति राजतरङ्गिण्याम् (८।२०११)। २८५

द्रप्सम् क्ली. [दृप्यन्त्यनेन, दृप् हर्षादौ, बाहुलकात् स, 'अनुदात्तस्य चेति' अम्] घनेतरदधि; सरः। २७५

द्रप्स्यम् क्ली. [तृप्यन्त्यनेनेति। तृप्+'अघ्न्यादयश्च' इति निपातनात् साधु] घनेतरदधि; द्रप्सं; द्राप्सं; त्रप्स्यं; शुक्रं; त्रि. द्रुतगमनशीलः; द्रुतहननशीलः; 'पवमानः सन्ततिः प्रघ्नतामिव मधुमान् द्रप्स्यः परिवारमर्षति'—इति ऋग्वेदे (९।६९।२)। २७५

द्रवः पुं. [द्रु+'ऋदोरप्' इति भावे अप्] परीहासः; पलायनं; 'ततो दैत्यद्रवकरं पौराणं शङ्खमुत्तमम्'—इति हरिवंशे (२११।१०)। रसः; गतिः; वेगः; 'तत्र शब्दगतिर्भूत्वा मारुतद्रवसम्भवः'—इति हरिवंशे (१९३।५)। द्रवत्वरूपो गुणविशेषः; 'गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः'—इति भाषापरिच्छेदे (२८७)। आर्द्रे त्रि.। 'प्रसाधिका लम्बितमग्रपादम् आक्षिप्य काचित् द्रवरागमेव'—इति रघुवंशे (७।७)। ४३२

द्रविडी स्त्री.— रागिणीविशेषः। १०२ अ

द्रविणम् क्ली. [द्रवति गच्छति द्रूयते प्राप्यते वेति। द्रु+'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' इति इनन्] धनम्; 'द्रविणं परिमितममितव्ययिनं जनमाकुलीकुरुते। क्षीणाञ्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनायाः।' काञ्चनं; बलम्; 'एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा। माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम्'—इति महाभारते (१।१०३।१९)। पुं. धरनाम्नो वसोः पुत्रविशेषः; 'धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा'—इति महाभारते १।६६।२१)। पृथोः पुत्रविशेषः; 'पुत्रानुत्पादयामास

पञ्चार्चिष्यात्मसम्मतान्। विजिताश्वं धूम्रकेशं हर्यक्षं द्रविणं वृकम्'—इति भागवते (४।२२।५४)। कुशद्वीपस्थितसीमागिरिभेदः; 'तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव बभ्रुश्चतुः शृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्धरोमा द्रविण इति'—इति भागवते (५।२०।१५)। क्रौञ्चद्वीपस्थवर्षपुरुषविशेषः; 'यासामम्भः पवित्रममलमुपयुञ्जानाः पुरुषर्षभद्रविणदेवकसंज्ञा वर्षपुरुषाः'—इति भागवते (५।२०।२२)। ८०

द्रव्यम् क्ली. [द्रोरिव। द्रु+'द्रव्यञ्च भव्ये' इति यत् प्रत्ययेन निपातनात् साधु] वित्तं; वस्तु; 'एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम्। कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम्'—इति मनुः (७।९)। 'लिङ्गसंख्यान्वयित्वं द्रव्यत्वम्' इति शाब्दिकाः। पित्तलं; पृथिव्यादि; विलेपनं; क्लीवं; भेषजं; भव्यं; द्रोर्विकारः ['द्रोश्च' इति यत्] द्रुमविकारे त्रि.। द्रुमावयवः; जतु; विनयः; मद्यम्; 'सशब्दं न पिबेत् द्रव्यम्'—इति कुलार्णवतन्त्रम्। ८०

द्राक् अव्य. [द्रातीति, द्रा+बाहुलकात् कु] द्रुतम्; शीघ्रम्; 'आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार। द्रागन्यविन्यस्तदृशः स तस्याः सभ्रान्तमन्तःकरणं चकार'—इति नैषधे (३।२)। ६९७

द्राक्षा स्त्री. [द्राङ्क्षयते काङ्क्षयते इति। द्राक्षि काङ्क्षायाम्+घञ्। आगमशासनस्यानित्यत्वान् नुमभावः] फलविशेषः; मृद्वीका; गोस्तनी; स्वाद्वी; मधुरसा; चारुफला; कृष्णा; प्रियाला; तापसप्रिया; रसा; गुच्छफला; रसाला; अमृतफला; 'दाख, अंगूर' —इति भाषा। ९३

द्राग्भृतकम् क्ली. [द्राग् एव तत्कालमेव भृतमुदञ्चितम्, ततस्तादर्थ्ये क] तत्क्षणोद्धृतं तोयं; सद्यः पानीयम्। ६४९

द्रुः पुं. [द्रवति ऊद्ध्व गच्छतीति। द्रु+मितद्र्वादित्वात् डु] वृक्षः; 'आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम्' —इति मनुः (७।१३१)। गतौ स्त्री.। १७७

द्रुघणः पुं. [द्रुर्वृक्षः हन्यन्तेऽनेनेति। हन्+'करणेऽयोविद्रुषु' इति अप् घनादेशश्च, 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' इति णत्वम्। द्रुममयो घनः इति वा] मुद्गरः; मुद्गराकारलौहमयास्त्रभेदः; परशुवल्लौहास्त्रम्; 'द्रुघणस्त्वायसाङ्गः स्यात् वक्रग्रीवो बृहच्छिराः। पञ्चाशदङ्गुलोत्सेधो मुष्टिसम्मितमण्डलः।' 'उन्नामनं प्रपातश्च स्फोटनं दारणं तथा। चत्वार्येतानि द्रुघणे बल्गितानि श्रितानि वै।' [द्रुः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेनेति] ब्रह्मा; कुठारः; भूमिचम्पकः; (दन्त्यनान्तोऽपि)। ४७५

द्रुणा स्त्री. [द्रुणं धनुराश्रयत्वेनास्त्यस्याः। अच्+टाप्] ज्या। ४६४

द्रुणिः स्त्री. [द्रुणति जलादिकमिति। द्रुण गतौ+'इगुपधात् कित्' इति इन्] कच्छपी; कमठी; कूर्मी; द्रोणी। ६५६

द्रुणी स्त्री. [द्रुण्+इन् वा ङीप्] कच्छपी; दुली; कर्णजलौकाः; काष्ठाम्बुवाहिनी। ६५६

द्रुतम् त्रि. [द्रवति स्मेति। द्रु+गत्यर्थेति कर्त्तरि क्त] जातद्रवीभावघृतसुवर्णादि; अवदीर्णं; विलीनं; विद्रुतं; शीघ्रं; 'वाय्वीरिताभिः सुमनोहराभिर्द्रुताभिरत्यर्थसमुत्थिताभिः। गङ्गोर्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धाः सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति'—इति महाभारते (१३।२६।८१)। विद्रावः; पलायितः; 'जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः'—इति रघुवंशे (९।५९)। २७६

द्रुतः पुं. [द्रवति स्म ऊर्ध्वमिति। द्रु+क्त] वृश्चिकः; द्रुमः; वृक्षः; क्ली.. [द्रु+क्त] नृत्यविषयकशीघ्रगमनम्; ओघः; शीघ्रलयः; [नृत्यगीतादौ द्रवन्ति गच्छन्ति समुदायगतिप्रदर्शनार्थं करादयोऽत्र] 'द्रुतामध्ययने वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्। शिष्याणामुपरोधार्थे विलम्बितां समाचरेत्'—इति वेदव्यवस्था। क्षिप्रम्; 'अभ्याघातेषु मध्यस्थात्र शिष्याच्चौरानिव द्रुतम्' —इति मनुः (९।२७२)। क्रियाविशेषणत्वाद्द्रस्य क्लीवता। ६४५

द्रुतम् अव्य.— झटिति; अञ्जसा; शीघ्रम्। ६९७

द्रुमः पुं. [समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्यायाद् द्रुः शाखा विद्यतेऽस्य। 'द्युद्रुभ्यां मः' इति म] वृक्षः; 'निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम्। तस्य तद्वर्द्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः'—इति मनुः (९।२५५)। पारिजातः; कुबेरः; किम्पुरुषेश्वरविशेषः; 'द्रुमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्'—इति महाभारते (२।१०।२८)। नृपविशेषः; 'यस्तु राजन्! शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्तितः।

द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः'—इति महाभारते (१।६७।८)। रुक्मिणीगर्भजातः कृष्णस्य पुत्रविशेषः; 'चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च'—इति हरिवंशे (१६०।६)। १७१

द्रुहणः पुं. [द्रुं संसारगतिं हन्तीति। हन्+अच्, 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः'—इति णत्वम्] ब्रह्मा। ७

द्रुहिणः पुं. [द्रुह्यति दुष्टेभ्यः इति। द्रुह्+'बहुलमन्यत्रापि' इति इनन्, गुणाभावश्च] ब्रह्मा; 'द्रुहिणे सृष्टिशक्तिश्च हरौ पालनशक्तिता'—इति देवीभागवते (१।८।२८)। ७

द्रोणः पुं. [द्रोणः कलस उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य। द्रोण्+अच्] दग्धकाकः; द्रोणकाकः; वनकाकः; काकोलः; अरण्यवायसः; वनवासी; महाप्राणः; क्रूररावी; पलप्रियः; काकलः; 'के शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः। रुदन्ति पाण्डवाः सर्वे हा हा के शव! के शव!!' द्रोणाचार्यः; अयं कुरुपाण्डवानाम आचार्यः अस्य पिता भरद्वाजः। वृश्चिकः; चतुःशतधनुःपरिमितजलाशयः; यथा—'शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी। त्रिभिः शतैर्दीर्घिका। चतुर्भिर्द्रोणः। पञ्चभिस्तडागः। द्रोणाद्दशगुणा वापी'—इति जलाशयतत्त्वम्। मेघनायकः; 'त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषितते क्रमात्। आवर्तं विद्धि संवर्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम्। आवर्तो निर्जलो मेघः संवर्तश्च बहूदकः। पुष्करो दुष्करजलो द्रोणस्सस्यप्रपूरकः'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। पुं.—क्ली. [द्रवतीति, द्रु गतौ+'कृवृजृषिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्' इति न] आढकपरिमाणम्; आढकचतुष्टयम्; 'द्रोणस्तु खार्याः खलु षोडशांशः स्यादाढको द्रोणचतुर्थभागः'—इति लीलावती। (३२ सेर इति लौकिकमानम्;) घटः; कलसः; उन्मानं; लल्वणः; अर्मणः; अरणीकाष्ठम्; 'क्त्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्नेवाजी न कृत्व्यः'—इति ऋग्वेदे (६।२।८) 'हे अग्ने क्त्वा कर्मणा मन्थनरूपेण द्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्तमज्यसे हि'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। काष्ठनिर्मितकलशः; 'प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन् पुनानास ऋज्यन्तो अभूवन्'—इति ऋग्वेदे (६।३७।२)। 'द्रोणे द्रोणकलशे ऋज्यन्त ऋजु गच्छन्तोऽभूवन्' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। द्रुममयरथः; 'आ ते वृषन् वृषणो द्रोणमस्थुः'—इति ऋग्वेदे (६।४४।२०)। 'द्रोणं द्रुममयं रथमस्थुः'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। २४६

द्रोणदुग्धा स्त्री. [द्रोणपरिमितं दुग्धं यस्याः] द्रोणक्षीरा; द्रोणदुघा। २७१

द्रोणदुघा स्त्री. [द्रोणं दोग्धीति। दुह+'दुहः कब् घश्च' इति कप् घश्चान्तादेशः] द्रोणपरिमितदुग्धदात्री गौः; द्रोणक्षीरा; द्रोणमाना; द्रोणघा; पयस्विनी; द्रोणदुग्धा; द्रोणमानपयस्विनी। २७१

द्रोहः पुं. [द्रुह्+भावे घञ्] जिघांसा; अनिष्टचिन्तनम्; अपक्रिया; 'देवद्रोहाद् गुरोर्द्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः'—इति कूर्मपुराणे। छद्मबधः; 'पैशुन्यं साहसं द्रोहः ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डश्चापि पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः'—इति मनुः (७।४०)। 'द्रोहश्छद्मवधः' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। ७७१

द्वन्वम् क्ली. [द्वन्द्व+पृषोदरादित्वाद् वस्य लोपः] मिथुनम्। ७००

द्वन्द्वम् क्ली. [द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ। 'द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु'—इति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते] कलहः; 'शतं दद्यान्न विवदेदिति प्राज्ञस्य लक्षणम्। विना हेतुमपि द्वन्द्वमेतन्मूर्खस्य लक्षणम्'—इति हितोपदेशे (३।३२)। युग्मम् (७००); 'द्वन्द्वयुद्धञ्च पार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहं प्रभो'—इति महाभारते (१।१३७।१५)। मिथुनं; 'परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु। मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु'—इति रघौ (१।४०)। रहस्यं; शीतोष्णादि; 'सर्वर्तुनिर्वृतिकरे निवसन्नुपैति न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि'—इति माघे (४।६४)। क्ली. पुं. दुर्गम्। पुं. [द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ इति निपातनात् साधुः, चार्थे द्वन्द्व इति निर्देशात् पुंस्त्वम्] रोगविशेषः; समासभेदः; द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गृहे नित्यमव्ययीभावः।' ४५३

द्वाः [र्]. स्त्री. [द्वारयतीति, द्वृ वरणे+णिच् बाहुलकात् क्विप्] द्वारं; 'द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूणां मैत्रेयमासीनमगाधबोधम्'—इति भागवते (३।५।१)। उपायः; 'ज्ञानद्वारा भवेन्मुक्तिः' इति ज्ञानशास्त्रम्। ३००

द्वाःस्थः पुं. [द्वारि तिष्ठतीति । स्था+क] द्वारपालः; द्वाःस्थितः; 'ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हि द्वारपालो निरूपितः। स कथं तद्गृहे द्वाःस्थः सभाण्डं भोक्तुमर्हति'—इति भागवते (१।१८।३४)। नन्दिकेश्वरः। ४२४

द्वादशात्मा [न्] पुं. [द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य] सूर्यः; 'द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः' —इति महाभारते (३।३।२६)। अर्कवृक्षः। ३७

द्वापरः पुं. [द्वयोर्विषययोः परस्तत्परः आसक्तः। पृषोदरादित्वात् साधुः] सन्देहः; [द्वौसत्यत्रेतायुगौ परौ श्रेष्ठौ यस्मात्] युगविशेषः; द्वापरयुगम्; 'अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणि मानुषाणि तु। चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम्'—इति मत्स्यपुराणे। ७८९

द्वारम् क्ली. [द्वरति निर्गच्छति गृहाभ्यन्तरादनेनेति। द्वृ+घञ्] निर्गमनं; द्वाः; प्रतीहारः; वारकं; 'गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च। न मध्यदेशे कर्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिकं शुभम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते। ३००

द्वारपालः त्रि. [द्वारं पालयतीति। द्वार+पालि+'कर्मण्यण्' इत्यण्] द्वास्थः; द्वाररक्षकः; प्रतीहारः; द्वाःस्थितः; दर्शकः; वेत्रधारकः; द्वाः साधिकः; वर्तरूकः; गर्वाटः; दण्डवासी; द्वारस्थः; क्षत्ता; द्वारपालकः; दौवारिकः; वेत्री; उत्सारकः; दण्डी। ४२४

द्वास्थः पुं. [द्वारि तिष्ठतीति। स्था+'सुपिस्थः' इति क, 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः' इति विसर्गस्य पाक्षिकलोपः] द्वारपालः। ४२४

द्विजः पुं. [द्विर्जात इति। जन्+'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड] अण्डजः; स पक्षिसर्पमत्स्यादिः; 'ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः'—इति रघुवंशे (१२।२२)। संस्कृतब्राह्मणः (३९१); 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते'—इति स्मृतिः। सद्वृत्तब्राह्मणः; 'जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च। एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन् नित्यं स द्विज उच्यते। 'न जातिर्न कुलं राजन्! न स्वाध्यायः श्रुतं न च। कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम्'—इति वह्निपुराणे। दन्तः (५२७); 'न च्छित्वा द्विजैर्भक्षयेत्—इति चरकः। तुम्बुरुवृक्षः; क्षत्रियः; वैश्यः; 'मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्। ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः'—इति याज्ञवल्क्यः (१।३९)। द्विजाते त्रि.। २३८

द्विजन्मा [न्] पुं. [द्वे जन्मनी यस्य] ब्राह्मणः; 'यतीनां भूषणं ज्ञानं सन्तोषो हि द्विजन्मनाम्'—इति देवीभागवते। दन्तः; पक्षी; क्षत्रियः; वैश्यः; त्रि. द्विवारजन्मयुक्तः। (द्वाभ्यां जायमानः) 'अभिद्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते। संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः' —इति ऋग्वेदे (१।१४०) २। 'द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानत्वात् यद्वा मन्थनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वम्'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ३९१

द्वितयम् क्ली. [द्वौ अवयवौ अस्य। द्वि+'संख्याया अवयवे तयप्' इति तयप्] द्वयम्; 'अत ऊर्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्षद्वितय उपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशीन् द्वादशानुभुङ्क्ते'—इति भागवते (५।२२।१४)। द्विसंख्याविशिष्टे त्रि.। 'द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः'—इति रघौ (८।९०)। ७००

द्वितीयवयः [स्] त्रि. [द्वितीयं वयो यौवनमित्यर्थः, यस्य] तरुणः पुमान्; वधूटी स्त्री; युवकुलम्। ४०४

द्वितीया स्त्री. [द्वितीय+टाप्] गेहिनी; भार्या; तिथिविशेषः; सा चन्द्रस्य द्वितीयकलाक्रियारूपा। सा च अश्विनीकुमारयोर्जन्मतिथिः, 'निखिलगुणगभीरो दानशीलो दयालुः स्वकुलकुमुदचन्द्रः स्वच्छचित्तोऽतिशूरः। निजभुजबलगर्वाच्छादितारातिवर्गो भवति विपुलकीर्तिर्यो द्वितीयाप्रसूतः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ८०२

द्वित्वम् क्ली. [द्वयोः भावः, 'तस्य भावस्त्वतलौ] युगं; युगलं; द्वन्द्वम्। २८३

द्विपः पु. [द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबतीति। पा+क] हस्ती; 'तेजोमहद्भिस्तमसेव दीपैः द्विपैरसम्बाधमयाम्बभूवे'—इति माघे (३।६७)। पुं. नागकेशरः। २१४

द्विमुखः पुं. [द्वे मुखे यस्य] राजसर्पः। मुखद्वययुक्ते त्रि.। ६४३

द्विरदः पुं.– स्त्री. [द्वौ रदौ दन्तौ प्रधानतया यस्य] हस्ती; 'क्षोभयन्तं तथा सेनां द्विरदं नलिनीमिव। धनञ्जयं भूतगणाः साधु साध्वित्यपूजयन्'—इति महाभारते (७।२६।२७)। २१४

द्विरदकराग्रम् क्ली. [द्विरदस्य गजस्य कराग्रं शुण्डाग्रम्] पुष्करम्। ८५८

द्विरसनः पुं. [द्वे रसने जिह्वे यस्य] सर्पः । ६४०

द्विरेफः पुं.– स्त्री. [द्वौ रेफौ रकारवर्णौ यस्मिन्, भ्रमर-इति नाम्नि] भ्रमरः; 'निवेशयामास मधुद्विरेफान् नामाक्षराणीव मनोभवस्य'—इति कुमारे (३।२७)। वर्वरे त्रि. । २५५

द्विषन् [त्] त्रि. [द्वेष्टीति, द्विष्+'द्विषोऽमित्रे'—इति शतृ] शत्रुः; 'यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन् मुरम्' –इति माघे (२।१)। ४५६

द्विसीत्यम् त्रि. [द्विवारं सीतया सम्मितम् । द्विसीता+'नौवयोधर्मेति' यत्] वारद्वयकृष्टक्षेत्रं; द्विगुणाकृतं; द्वितीयाकृतं; शम्बाकृतं; सम्बाकृतं; द्विहल्यम्। ५७६

द्वीपः पुं.– क्ली. [द्विर्गता द्वयोर्दिशोर्वा गता आपो यत्र, काकाक्षिगोलकन्यायेन द्वयोरित्युक्तेऽपि चतुर्दिक्षु तत्सत्ता । 'ऋक्पूरब्धूरिति' अ, 'द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इति ईत्] वारिमध्यतटं; जलवेष्टितभूमिः; अन्तरीपम्; क्ली. [द्वी वर्णौ ईयते इति । इ गतौ+बाहुलकात् प] व्याघ्रचर्म । ६७०

द्वीपवती स्त्री. [द्वीपाः सन्त्यस्याः इति । द्वीप+मतुप्, मस्य वः, ङीप्] नदी; 'अलङ्कृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया'—इति महाभारते (१।७०।२८) । भूमिः । ६६६

द्वीपी [न्] पुं. [द्वीपं कर्बुरचर्म अस्त्यस्येति । द्वीप+'अत इतिठनौ' इति ठन्] चित्रकः; व्याघ्रः; 'नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः'–इति रामायणे (२।९४।७)। ३२६

द्वेषः पुं. [द्विष्+भावे घञ्] शत्रुता; वैरं; विरोधः; विद्वेषः; द्वेषणम्; 'नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् । द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्णं च वर्जयेत्' —इति मनुः (४।१६३) । ८१५

द्वेषी [न्] त्रि. [द्वेष्टि तच्छीलः । द्विष्+'संपृचानुरुधेति' घिनुण्] शत्रुः । ४५६

द्वेष्यः त्रि. [द्वेष्टुमर्हः, यत्] द्वेषविषयः; वि द्वेषार्हः; अक्षिगतः; 'सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम्। यथावत् सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा धास्यामि यत् क्षमम्'—इति महाभारते (४।१६।१८) । [द्विष्यतेऽसाविति । द्विष्+ण्यत्] शत्रुः; 'द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम्। त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता'—इति रघौ (१।२८) । ३६६

द्वैगुणिकः त्रि. [द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणं तत्प्रयच्छति, द्विगुणं ग्रहीतुमेकगुणं ददातीत्यर्थः । द्विगुण+'प्रयच्छति गर्ह्यम्' इति ठक्] वृद्धयाजीवः; [द्विगुणं गृह्णाति यः इत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययः] । ५७१

द्वैपायनः पुं. [द्वीपम् अयनम् उत्पत्तिस्थानं यस्य स । स्वार्थे प्रज्ञादित्वाद् वा अण्] व्यासः; 'एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात्। न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्मास्माद्द्वैपायनःस्मृतः'—इति महाभारते (१।६३।८५) ह्रदविशेषः; 'आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ! तदा द्वैपायनं ह्रदम्। स्तम्भितं धार्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयम्। वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दनः'—इति महाभारते (९।३१।२) । ४१३

ध

धनम् क्ली. [दधन्ति धान्यादिकमुत्पादयतीति । धन् धान्ये+अच् । यद्वा दधाति सुखमिति । धा+'कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः' इत्यत्र बाहुलकात् केवलादपि क्यु] द्रविणं; द्रव्यं; वित्तं; स्वापतेयं; रिक्थम्; ऋक्थं; वसु; हिरण्यं; द्युम्नम्; अर्थः; राः; विभवः; काञ्चनं; लक्ष्मीः; भोग्यं; सम्पत्; वृद्धिः; श्रीः; व्यवहार्यं; रैः; भोगः; स्वं; मघं; रेक्णः; वेदः; वरिवः; श्वात्रं; रत्नं; रयिः; क्षत्रं; भगः; मीलु; गयः; इन्द्रियं; रायः; राधः; भोजनं; तना; नृम्णं; बन्धुः, मेधाः; यशः; ब्रह्म; श्रवः; वृत्रं; वृतम्। 'धनैर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति; धनैरापदं मानवा निस्तरन्ति। धनेभ्यः परो नास्ति बन्धुर्हि लोके, धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम्'—इत्युद्भटः। स्नेहपात्रं; गोधनम्; 'अनुजग्मुश्च गोपालाः कालयन्तो धनानि च'—इति हरिवंशे (७३।३३) । जीवनोपायः । ८०

धनञ्जयः पुं. [धनं जयति सम्पादयतीति । धन+जि+खच्+मुम् । 'धनमिच्छेद् हुताशनात्' इत्युक्तेरस्य तथात्वम्] अग्निः; चित्रकवृक्षः; [धनं जयति अरीन् निर्जित्य अर्जयतीति, जि+खच्+मुम् च] अर्जुनः; 'सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमाश्रित्य केवलम्। मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम्'—इति महा-

भारते (४।४२।१३)। नागभेदः; स तु जलाशयाधिपतिः। 'कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ। मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ'—इति महाभारते (२।९।९)। देहमारुतः; 'न जहाति मृतं चापि सर्वव्यापी धनञ्जयः'—इति सुबोधिनी। अर्जुनवृक्षः; गोत्रविशेषः; विष्णुः; षोडशद्वापरस्य व्यासः। ६४

धनदः पुं. [धनं दयते पालयतीति। देङ पालने+'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क] कुवेरः; हिज्जलवृक्षः; [धनदः आश्रयित्वेनास्त्यस्येति, अच्] हिमवत एकदेशः; 'धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तं च पर्वतम्'—इति महाभारते (१३।१९।१६)। [धनं ददातीति,क] दातरि त्रि.। 'उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाक् धनदोऽपि सन्'—इति कामन्दकीयनीतिसारे (३।२३)। ७८

धनवान् [त्] त्रि. [धनमस्त्यस्येति। धन+मतुप्, मस्य व] धनविशिष्टः; धनी; 'नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः। शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः'—इति रामायणे (२।६७।१९)। ३५८

धनाध्यक्षः पुं. [धनानामध्यक्षः] कुवेरः; धनाधिकृतः; कोषाध्यक्षः। ७८

धनाया स्त्री. [धनस्य गर्धः लिप्सा। 'अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु'—इति क्यजन्तो निपातितः, टाप् च] तृष्णा; धनलोभः। ३६४

धनिष्ठा स्त्री. [अतिशयेन धनवती। धन+इष्ठन्+टाप्] अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतत्रयोविंशनक्षत्रं; श्रविष्ठा; वसुदैवता; भूतिः; निधानं; धनवती; 'आचारजातादरचारुशीलो, धनाधिशाली बलवान् दयालुः। यस्य प्रसूतौ च भवेद्धनिष्ठा, महत्प्रतिष्ठासहितो नरः स्यात्'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ५१

धनुः पुं [धनतीति धन्+'भृमृशीतृचरीति' उ] चापः; 'धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति'—इति हितोपदेशे। राशिविशेषः; पियालवृक्षः। ४६४

धनुः [स्) क्ली. [धनतीति, धन् शब्दे+'अर्तिपृवपीति' उसि, स च नित्] शरनिःक्षेपयन्त्रं; चापः; धन्व; शरासनं; कोदण्डं; कार्मुकम्; इष्वासः; स्थावरं; गुणी; शरावापः; तृणता; त्रिणता; शेषः; अस्त्रं; धनूः; तारकं; काण्डम्; आसनविशेषः; 'पादाङ्गुष्ठौ तु पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि। धनुराकर्षणं कुर्याद्धनुरासनमुच्यते'—इति हठयोगप्रदीपिकायाम्(१।२५)। चतुर्हस्त परिमाणं; 'चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तस्तच्चतुष्कं धनुः स्मृतम्'—इति जलाशयतत्त्वम्। मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतनवमराशिः; तौक्षिकः; 'बहुकलाकुशलः प्रबलो महान्, विमलताकलितः सरलोक्तिभाक्। शशधरे हि धनुर्धरगे नरो, धनकरो न करोति धनव्ययम्'—इति जातकचन्द्रिकायाम्। 'धनुर्लग्ने समुत्पन्नो नीतिमान् धनवान् सुखी। कुलमध्ये प्रधानश्च प्राज्ञः सर्वस्य पोषकः' —इति कोष्ठीप्रदीपः। ४६४

धन्व [न्] क्ली. [धन्वते गम्यते दुर्गमादिस्थलेऽनेनेति। धन्व गतौ, सौत्रो धातुः+कनिन्] धनुः;[धन्वते गम्यतेऽत्र इति] स्थलम्। ४६४

धन्वम् क्ली. [धनतीति, धन् शब्दे+'उल्वादयश्च' इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु] धनुः; 'धनुर्धराय देवाय प्रियधन्वाय धन्विने। धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्याय ते नमः'—इति महाभारते (७।२००।४३)। ४६४

धन्वा [न्] पुं. [धन्वति जलाभावं गच्छतीति। धन्व+'कनिन् युवृषीति' कनिन्] मरुदेशः; 'जनं न धन्वन्नभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्द्वनानि यज्ञैः'—इति ऋग्वेदे (६।३४।४)। अन्तरिक्षं; लक्षणाद् उदकमपि; 'धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुप्रैषा अहन्यो नैतशः'—इति ऋग्वेदे (१।१६८।५)। 'धन्वच्युत इत्यत्र धन्वन्शब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः, तेन तत्स्थमुदकं लक्ष्यते उदकस्राविणो मेघा इव' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। १५८

धमनिः स्त्री. [धम्यते इति, धम्+'अर्तिशृधृधमीति' अनि] धमनी; ग्रीवा; नाडी; 'यास्ते शतं धमनयोऽङ्गान्यनु विष्टिताः'—इति अथर्ववेदे (६।९०२)। प्रह्लादभ्रातुर्ह्लादस्य पत्नी; 'ह्रादस्य धमनिर्भार्यासूत वातापिरिल्वलम्'—इति भागवते (६।१८।१५)। वाक्; शब्दः; 'दूरे पारे वाणीं वर्धयन्त इन्द्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि'—इति ऋग्वेदे (२।११।८)। ५१६

धमनी स्त्री. [धमनि+वा ङीष्] ग्रीवा; नाडी; 'दश विद्याद् धमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः। याभिः सूक्ष्माः प्रजायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः'—इति महाभारते (१२।२१४।१७)। हट्टविलासिनी; हरिद्रा; पृश्निपर्णी; नलिका। ५१६

धम्मिल्लः पुं. [धमतीति, धम्+विच् । मिलतीति, मिल्+बाहुलकाल्लक् । ततः कर्मधारयः] संयताः कचाः; कुसुमगर्भो मौक्तिकपद्मरागलतिकादिना बहिः संयतो बद्धः केशकलापः; 'साकूतस्मितमाकुलाकुलगलद्धमिल्लमुल्लासितभ्रूवल्लीकमलीकदर्शितभुजाबालार्द्धहस्तस्तनम्' —इति गीतगोविन्दे (२।२१)। ५३०

धरः पुं. [धरति पृथिवीमिति । धृ+अच्] पर्वतः; 'उत्कं धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिम् उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच' —इति माघे (४।१९)। कार्पासतूलकः; कूर्मराजः; वसुभेदः; 'आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः'—इति हरिवंशे (३।३९)। महादेवः; 'धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः' —इति महाभारते (१३। १७।१०३)। विष्णुः; श्रीकृष्णः; 'सर्वशोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः'—इति महाभारते (६।६३। ३३)। धारके त्रि.। यथा—काकपक्षधरः। १६५

धरणिः स्त्री. [धरति जीवादीनिति । धृ+'अर्तिसृधृधमीति' इनि] पृथिवी; 'ज्योतिर्धरणिवायुरहिते अन्धे जलैकार्णवे लोके'—इति महाभारते (१२। ३४२।४)। १५६

धरणिधरः पुं. [धरतीति, धृ+अच् । धरण्याः धरः] विष्णुः; कच्छपः; पर्वतः; शेषः। २२

धरणी स्त्री. [धरणि+वा ङीष्] पृथिवी; 'यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणी त्वियम्'—इति विष्णुपुराणे (१।९।१४१)। शाल्मलिवृक्षः; नाडी; कन्दविशेषः; धारणीया; क्षीरपत्री; मुकुन्दकः; कन्दालुः; वनकन्दः; कन्दाढ्यः; दण्डकन्दकः। १५६

धरा स्त्री. [धरति जीवसंघानिति । धृ+अच्, यद्वा ध्रियते शेषेण इति। धृ+अप्+टाप्] पृथिवी; 'धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः'—इति भागवते (३।१३।८)। गर्भाशयः; मेदः; नाडी; महादानविशेषः; 'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम्। पापक्षयकरं नृणाममाङ्गल्यविनाशनम्'—इति मत्स्यपुराणे। १५६

धरात्मजः पुं. [धरायाः आत्मजः] मङ्गलग्रहः; भौमः; नरकासुरः। ४६

धराधारा स्त्री. [धराणां गिरिवृक्षादीनामाधारो यत्र] पृथिवी; भूमिः; १५७

धरित्री स्त्री. [धरति जीवजातमिति, ध्रियते शेषेण वा। धृ+'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' इति इत्र, गौरादित्वाद् ङीष्] पृथिवी; 'स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम'—इति रघुवंशे (१४।५४)। १५६

धर्मः पुं.– क्ली. [धरति लोकान्, ध्रियते पुण्यात्मभिरिति वा। धृ+'अर्तिस्तुहुस्रिति' मन्] शुभादृष्टं; पुण्यं; श्रेयः; सुकृतं; वृषः; 'एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः। शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति'—इति हितोपदेशे (१।५९)। स्वभावः (७८२); न्यायः; आचारः; उपमा; क्रतुः; 'कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्माख्यं यथावद् द्विजसत्तमाः। चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः' —इति महाभारते (१४।८८।२१)। अहिंसा; उपनिषत्; दानादिके क्ली.। 'प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा। स्मरणं चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्माः प्रकीर्तिताः'—इति योगसारे। पुं. धनुः; यमः; सोमपः; सत्सङ्गः; अर्हन्; देवताविशेषः; स ब्रह्मणो दक्षिणस्तनाज्जातः। 'अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत। धर्मस्तनान्तादभवद् हृदयात् कुसुमायुधः'—इति मत्स्यपुराणे (३।१०)। द्रुह्युवंशीयनृपविशेषः; 'द्रुह्योस्तु तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः। आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः' —इति भागवते (९।२३।१४)। १२५

धर्मचिन्ता स्त्री. [धर्मस्य चिन्ता भावना] पुण्यभावना; उपाधिः। ७७०

धर्मध्वजी [न्] त्रि. [धर्मो ध्वजश्चिह्नम्। स एवास्त्यस्येति । धर्मध्वज+इनि] जीविकार्थं जटादिधारी, न तु परमार्थतो धर्मानुष्ठानकारी; लिङ्गवृत्तिः; 'धर्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः। वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः'—इति मनुः (४।१९५) ४०५

धर्मराजः पुं. [धर्मेण राजते इति। धर्म+राज्+अच्] यमः। [धर्मश्चासौ राजा चेति समासे टच्] 'धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत्'—इति महाभारते (३।२९६।५४)। जिनः; नरपतिः; युधिष्ठिरः; 'अपृच्छद् धर्मराजो हि शरतल्पगतं पुरा'—इति हरिवंशे (१६।८)। धर्मप्रधाने त्रि.। 'धृत्या च ते

प्रीतमनाः सदाहं त्वं वा वरुणो धर्मराजो यमो वा'—इति महाभारते (१।५५।११)। ७२

धर्षणिः स्त्री. [कर्षतीति। कृष्+'कृषेरादेश्च धः'—इति अनि आदेश्च धः] बन्धकी; असती; वृषली:। ४९६

धर्षणी स्त्री. [धर्षणि+कृदिकारादिति वा ङीष्] धर्षिणी, असती। ४९६

धर्षिणी स्त्री. [धर्षति हिनस्ति कुलमिति। धृष्+णिनि+ङीप्] असती; पुंश्चली। ४९६

धवः पुं. [धुनोति धवतीति वा। धु, धू वा+अच्] पतिः; स्वामी; 'मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान्। तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः'—इति हरिवंशे।(८१२) वृक्षविशेषः; धुरन्धरः; शाकटाख्यः; दृढ़तरुः; गौरः; कषायः; मधुरत्वक्; शुष्कवृक्षः; पाण्डुतरुः; धवलः; पाण्डुरः। 'धवो घटो नन्दितरुः स्थिरो धौरो धुरन्धरः। धवः शीतप्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः। मधुरस्तुवरस्तस्य फलं च मधुरं मनाक्'—इति भावप्रकाशः।[धुञ् कम्पने+'ऋदोरप्' इति भावे अप्] कम्पनम्; नरः; 'शौचविशिष्टयाप्यस्ति किञ्चित् कार्यं क्वचिन्मृदा। निर्धनेन धवेनेह न तु किञ्चित् प्रयोजनम्'—इति पञ्चतन्त्रे(२।१०९)। धूर्तः।४९७

धवलः पुं [धावतीति, धावु गतिशुद्धयोः+'धावतेर्बाहुलकाद् ह्रस्वत्वञ्च' इति कल ह्रस्वश्च] शुक्लः; धववृक्षः; चीनकर्पूरः; रागविशेषः; वृषश्रेष्ठः; त्रि. सुन्दरः; श्वेतगुणयुक्तः; 'धवलनखलक्ष्म दुर्बलमकलितनेपथ्यमलकपिहिताक्ष्याः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३०६), श्वेतमरिचे क्ली.। ७३२

धवलितः त्रि. [धवलः गुणः संजातः अस्य] शुक्लीकृतः। २९४

धाता [ऋ] पुं. [दधातीति, धा+तृच्] ब्रह्मा; 'धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः। दैवात् सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः'—इति रघौ (१०।४३)। विष्णुः; 'आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः'—इति महाभारते (१३।१४९।११५)। 'संहारसमये सर्वाः प्रजा धयति पिबतीति धाता, धेट् पाने इति धातुः, इति शाङ्करभाष्यम्। महादेवः; 'धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः'—इति महाभारते (३३।१७।१०३)। भृगुमुनिपुत्रः; ऊनपञ्चाशद्वाय्वन्तर्गतवायुविशेषः; 'धाता दुर्गो धितिर्भीमस्त्वभियुक्तस्त्वपात् सहः। द्युतिर्वपुरनाप्योथवासः कामो जयो विराट्। इत्येकोनाश्च पञ्चाशन्मरुतः पूर्वसम्भवाः'—इति वह्निपुराणे। आदित्यविशेषः; 'अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः। ये राजन्! नामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत! धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च'—इति महाभारते (१।६५।१४-१५)। ब्रह्मणः पुत्रविशेषः; 'द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम्। लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह'—इति महाभारते (१।६६।५१)। धारकः; पालके त्रि.। ६

धातुः पुं. [धीयते सर्वमस्मिन्निति। धा+'सितनिगमीति' तुन्] अश्मविकृतिः; सा तु गैरिकमनःशिलादि; 'अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्'—इति कुमारे (१।४)। अस्थि (६३२); महाभूतानि (८५७); यथा—पृथिवी, जलम्, तेजः, वायुः, आकाशः। तद्गुणाः; यथा—गन्धः, रसः, रूपम्, स्पर्शः, शब्दः। इन्द्रियाणि; यथा—घ्राणम्, जिह्वा, चक्षुः, त्वक्, श्रोत्रम्। शरीरधारकवस्तूनि; यथा—कफः, वातः, पित्तम्। 'रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः। सप्त दूष्या मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च'—इति वाग्भटे। 'एते सप्त स्वयं स्थित्वा देहं दधति यन्नृणाम्। रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः।' शब्दमूलम्; तच्च साधु शब्दप्रकृतिः भू-पच्-पठ्प्रभृतिः। स्वर्णादिः; 'सुवर्णरूप्यमाणिक्यहरितालमनः शिलाः। गैरिकाञ्जन कासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः'—इति शब्दमाला। नवधातवः; 'हेमताररनागाश्च ताम्रवङ्गे च तीक्ष्णकम्। कांस्यकं कान्तलोहश्च धातवो नव कीर्तिताः'—इति सुखबोधे। अष्ट धातवः; 'हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च। रङ्गमायसरैत्यञ्च धातवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः'—इति दानसागरे। सप्त धातवः; 'स्वर्णं रूप्यं च ताम्रं च रङ्गं यशदमेव च। सीसं लौहं च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः'—इति भावप्रकाशः। 'माक्षिकं तुत्थिकाभ्रे च नीलाञ्जनशिलालकाः। रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः।' 'स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति। शुद्धमांसभवः स्नेहो यः सा संकीर्त्यते वसा। स्वेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवोजश्च सप्तमम्। इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः'—

इति सुखबोधः। १७०

धात्री स्त्री. [धीयते पीयते इति। धेट् पाने+'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' इति कर्मणि ष्ट्रन्। षित्वाद् ङीष्। स्तनदुग्धपानात्तथात्वम्। यद्वा दधाति धरतीति, धा+तृच्+ङीप्। दधाति धारयति सर्वमिति] क्षितिः; उपमाता (५०७); 'कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तनपायिनः। आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः'–इति रघुवंशे (१०।७८)। आमलकीवृक्षः (६१८); अस्याः पर्यायाः– 'धात्री कर्षफला तिष्या वयस्थामलकी शिवा'—इति वैद्यकरत्नमाला। माता; 'पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति। अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्विमुच्यते'—इति याज्ञवल्क्यसंहिता (३।८२)। गायत्रीस्वरूपिणी भगवती; 'धात्री धनुर्धरा धेनुर्धारिणी धर्मचारिणी'—इति देवीभागवते (१२।६।७८)। गङ्गा; 'धर्मोर्मिवाहिनी धुर्या धात्री धात्रीविभूषणम्'–इति काशीखण्डे (२९।९२)। १५६

धाना स्त्री. [धीयते इति, धा+'धापवस्यज्यतिभ्यो नः' इति न, टाप्] भृष्टयवाः; धान्यकम्; 'धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकं तथा। कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरु वितुन्नकम्'—इति भावप्रकाशः। अभिनवः; अङ्कुरः; भिन्नः; चूर्णसक्तवः। ५८५

धानाः स्त्री. [धीयन्ते इति, धा+'धापवस्यज्यतिभ्यो नः' इति न, टाप्] भृष्टयवाः। बहुवचनान्तोऽयं शब्दः। 'प्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवे दिवे सदृशीरद्धि धानाः'–इति वेदे। 'त्वन्तु सदृशीरेकरूपान् धाना भृष्टयवान् दिवे दिवे प्रतिदिवसमद्धि भक्षय' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। 'यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम्। धानाः स्युर्दुजरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः। तथा मेदःकफच्छर्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्तिताः'—इति राजनिर्घण्टः। 'धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः। शुष्कत्वात्तर्पणा चैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्जराः। विरूढधानाः शष्कुल्यो मधुक्रीडाः सपिण्डकाः। सूपाः पूपुलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम्।' 'धाना पर्पटपूपाद्यास्तान् बुद्ध्वा निर्दिशेत्तथा'—इति चरकः। ५८५

धान्यम् क्ली. [धाने पोषणे साधु इति। धान+'तत्र साधुः' इति यत्। यद्वा दधातीति, धा+'दधातेर्यन् नुट् च' इति यन् नुट् च] सतुषतण्डुलादि; भोग्यं; भोगार्हम्; अन्नम्; अद्यं; जीवसाधनं; स्तम्बकरिः; व्रीहिः; 'धान' इति भाषा। 'विश्वं स देवः प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं पत्यते वसव्यैः'—इति ऋग्वेदे (६।१३।४)। धन्याकम्; 'धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्। धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वेषलोग्ना वितुन्नकम्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। परिपेलं; चतुस्तिलपरिमाणम्। ५८५

धान्यकम् क्ली. [धान्यमिव प्रतिकृतिः। 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्] धान्याकम्; 'धान्यकं चाजगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः। सुगन्धा नाति कटुका दोषानुत्क्लेशयन्ति तु'—इति चरकः। [धान्यमेव, स्वार्थे कन्] धान्यं; पुं. क्षत्रियनृपतिविशेषः; 'राजन्याविच्छिटकुलोद्भूतावुदयधान्यकौ'—इति राजतरङ्गिण्याम् (८।१०१५)। ६१७

धान्यकोष्ठकम् क्ली. [धान्याय धान्यरक्षणाय यत् कोष्ठकं गृहम्] धान्यरक्षार्थगृहम्। ३१२

धान्यशीर्षकम् क्ली. [धान्यस्य शीर्षकम् अग्रभागः] धान्यमञ्जरी। ५७९

धान्यशूकम् क्ली. [धान्यस्य शूकम्] किंशारुः; धान्यशिखा। ५७९

धान्याकम् क्ली. [धान्यमकति सादृश्यत्वेन प्राप्नोतीति। अक् गतौ+अण्] धन्याकं; 'धनियाँ' इति भाषा। ६१७

धान्याम्लम् क्ली. [धान्याद् धान्यविकारात् जातम् अम्लम्] काञ्जिकम्; 'धान्याम्लं शालिचूर्णानां कोद्रवादिकृतं भवेत्। धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम्। अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वास्थापने हितम्'—इति भावप्रकाशः। 'धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्शशीतलम्। भ्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत्। शस्तमास्थापने हृद्यं लघुवातकफापहम्'—इति वाग्भटः। ३१८

धाम [न्] क्ली. [दधाति गृहस्थादिकं, धीयते द्रव्यजातमस्मिन्निति वा। धा+'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन्] रश्मिः; 'पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः'—इति माघे (१।२) गृहम् (२९१); 'भर्तुः कण्ठच्छविरितिगणैः सादरं वीक्ष्यमाणः। पुण्यं पायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य'—इति मेघदूते (३५)। त्विट् (७९८)।

देहः; प्रभावः; 'सहते न जनोऽप्यधःक्रियां किमु लोकाधिकधाम राजकम्'—इति किराते (२।४१)। स्थानम्; 'त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत्। तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा शिवः'–इति पञ्चदश्याम् (७।२१४)। जन्म; विष्णुः; 'गुरुर्गुरुतरो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः।' धाम ज्योतिः, नारायणः परं ज्योतिरिति मन्त्रवर्णात्। सलोकानामास्पदत्वाद् वा धाम। परं ब्रह्म परं धाम इति श्रुतेः' इति तद्भाष्यम्। ३९

धारा स्त्री. [धार्यन्ते अश्वा यया। धृ+णिच्+अङ, स्त्रियां टाप्] प्रवाहः; 'सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम्। तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते'–इति याज्ञवल्क्यः (१।२८०)। अश्वानां पञ्चधागतिः; 'अश्वानां तु गतिर्धारा विभिन्ना सा च पञ्चधा। आस्कन्दितं धोरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम्'—इति वैजयन्ती। सैन्याग्रिमस्कन्धः; घटादिच्छिद्रम्; सन्ततिः; 'उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला शुभा'—इति महाभारते (६।११८।२४)। द्रवस्य प्रपातः; 'त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्धाराहुतं हविः। उपयुक्तं महाभाग ! तेन त्वां ग्लानिराविशत्'—इति महाभारते (१।२२४।५९)। खड्गादेर्निशितमुखम्; 'ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति'—इति शाकुन्तले। उत्कर्षः; रथचक्रम्; 'आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा'—इति रघौ (१३।१५)। यशः; अतिवृष्टिः; 'पर्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः। सिकतारेणवो यद्वत् संख्यया परिवर्जिताः। गुणाः संख्यापरित्यक्तास्तद्वदस्य महात्मनः' इति पञ्चतन्त्रे (२।६२)। समूहः; घनासारवर्षणं; सदृशः; मालवदेशस्थपुरीविशेषः; तीर्थविशेषः; 'प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ! धारां नाम महाप्राज्ञ ! सर्वपापप्रमोचनीम्। तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ! न शोचति नराधिप !'–इति महाभारते (३।८४।२३)। ज्वरादिशान्त्यर्थं श्रीनृसिंहादिमूर्धनि जलधारापातनविधिः; 'तथा महाज्वरग्रस्ते धारां देवस्य मूर्द्धनि। सन्ततां नारसिंहस्य कुर्याद्वा कारयेत् द्विजैः'—इति नृसिंहपुराणे। ६६९

धाराग्रम् क्ली. [धारायाः अस्त्रतीक्ष्णभागस्य अग्रं कोटिः] बाणमुखम्; अस्त्रफलाग्रम्। ४६९

धाराधरः पुं. [धरतीति, धृ+अच्। धाराणां धरः] मेघः; 'रे धाराधर ! धीरनीरनिकरैरेषा रसा नीरसा, शेषा पूषकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया। एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन सञ्चिन्तयन्, आश्चर्यं परिपीडितोऽभिरमते यच्चातकस्तृष्णया'—इति उत्तरचातकाष्टके (४)। खड्गः। ५८

धारासम्पातः पुं. [धाराणां सम्यक् पातो यत्र] महावृष्टिः; धारा; सम्पातः; आसारः; 'धारासम्पात आसारस्त्रितयं चापि कुत्रचित्'—इति शब्दरत्नावली। 'ततो देवि ! परस्परं करितुरगरथपदातीनां निरन्तरशरनिकरधारासम्पातोपदर्शितदुर्दिनानां तेषामस्माकं च योधानां तुमुलः सम्प्रहारः प्रावर्तत'—इति प्रबोधचन्द्रोदये ५ अङ्के। ५९

धार्तराष्ट्रः पुं. [धृतराष्ट्रे भवः इति रामाश्रमी, 'धृतराष्ट्रः खगे सर्पे सुराज्ञि क्षत्रियान्तरे' इति हैमः] कृष्णवर्णचञ्चुचरणयुक्तहंसः; 'सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः। निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनी पृष्ठे'–इति वेणीसंहारे (१।६)। सर्पविशेषः; धृतराष्ट्रपुत्रः; 'लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिवहेषु च नः प्रहृत्य। आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः'—इति वेणीसंहारे १ अङ्के। २५२

धिषणः पुं. [धृष्णोति प्रागल्भ्यं ददातीति। धृष्+'धृषेर्धिष च संज्ञायाम्' इति क्यु] बृहस्पतिः। ४७

धिषणा स्त्री. [धृष्णोत्यनयेति, धृष् प्रागल्भ्ये+क्यु धिषादेशश्च] बुद्धिः; 'विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै: पुरा पार्यादिन्द्रमह्नः'–इति ऋग्वेदे (३।३२।१४)। स्तुतिः; 'तव त्यदिन्द्रियं बृहत्तव शुष्ममुतक्रतुम्। वज्रं शिशाति धिषणा वरेण्यम्'–इति ऋग्वेदे (८।१५।७)। 'धिषणा स्तुतिः' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। वाक्; 'क्षपां वस्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं भागं धिषणेव वाजम्'—इति ऋग्वेदे (३।४९।४) 'धिषणेव। यथाढचानां वाक् अस्येदमिति विभागं करोति तद्वत्' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। प्रस्तरः; 'पवस्व धिषणाभ्यः'–इति ऋग्वेदे (९।५९।२) 'किञ्च धिषणाभ्यो ग्रावभ्यः पवस्व क्षर' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। धारयित्री;

द्यावापृथिव्योः द्विवचनान्तः; 'यं सुकृतं धिषणे विभ्वतष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः'—इति ऋग्वेदे (३।४९।१) 'धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयित्र्यौ। यद्वा प्रगल्भ्ये समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। हविर्द्धानस्य पत्नी; 'हविर्द्धानात् षडाग्नेयी धिषणा जनयत् सुतान्। प्राचीनबर्हिषं साङ्गं यमं शुक्रं बलं शुभम्।' इति मात्स्ये (४।४५)। क्ली. स्थानम्; 'तदा विकुण्ठधिषणात् तयोर्निपतमानयोः। हाहाकारो महानासीद्विमानाग्रेषु पुत्रकाः'—इति भागवते (३।१६।३२) 'विकुण्ठस्य धिषणात् स्थानात्' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। ३३४

धिष्ण्यः पुं. [धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति। धृष्+ण्य, निपातनात् साधुः] शुक्राचार्यः; अग्निः। ४८

धिष्ण्यम् क्ली. [धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति। धृष्+'सानसिवर्णसिपर्णसीति' ण्यप्रत्ययः निपातनाद् ऋकारस्य च इकारः] स्थानम्; 'द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत् पतङ्गः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च। तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्यमापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा' –इति भागवते (२।१।३०)। 'परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम्'—इति तट्टीकायां स्वामी। गृहम् (२९१); 'स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्यमिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरन्ति'—इति महाभारते (१७।३।१०)। नक्षत्रम् (५१); 'सार्पेन्द्रपौष्ण्यधिष्ण्यानामन्त्याः पादाः भसन्धयः—इति सूर्यसिद्धान्ते (११।२१)। अग्निः; 'ये भक्षयन्तो न वसून्यानृधुर्यानग्नयो अन्वतप्यन्त धिष्ण्याः'–इति अथर्ववेदे (२।३५।१)। शक्तिः; उल्काभेदः; 'दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः। धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः'—इति बृहत्संहितायाम् (३३।१)। प्राणाभिमानी देवः; 'अग्ने ! दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवा ऊचिषे धिष्ण्या ये'—इति ऋग्वेदे (३।२२।३)। 'धियं बुद्ध्युपहितं देहम् उष्णन्ति उष्णीकुर्वन्तीति धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ५१

धीः स्त्री. [ध्यै चिन्तायाम्+भावे क्विप् सम्प्रसारणं च] बुद्धिः; 'धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्'—इति मनुः (६।९२)। ३३४

धीमान् [त्] पुं. [धीरस्यास्तीति। धी+मतुप्] त्रि. पण्डितः; 'तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः। स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत्'—इति मनुः (१।१०२)। बृहस्पतिः; नरपुत्रस्य विराजपुत्रः; 'नरो गयस्य तनयः तत्पुत्रोऽभूत् विराट् ततः। तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमांस्तस्मादजायत'—इति विष्णुपुराणे (२।१३९)। पुरूरवसः उर्वशीगर्भजातपुत्रविशेषः; 'षट् सुता जज्ञिरेऽथैलादायुर्धीमानसावसुः। दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः'—इति महाभारते (१।७५।२४)। ३३२

धीरः त्रि. [धियम् ईरयतीति। ईर्+अण्। यद्वा धियं रातीति। रा+क] पण्डितः; 'तथापरे चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम्। त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते'—इति भागवते (३।६।४५)। बलयुतः; धैर्यान्वितः; स्वैरः; मन्दः; 'देहे समीहे भवतो विधातुं धीरं समीरं नलिनीदलेन'—इति रसमञ्जर्याम्। विनीतः; गम्भीरः; 'अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव'–इति रघौ (३।४४)। ३३२

धीवरः पुं. [दधाति मत्स्यानिति। धा+'छित्वरच्छत्वरधीवरपीवरेति' ष्वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] कैवर्तः; 'यतो हि निम्नं भवति नयन्ति हि ततो जलम्। यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम्'—इति महाभारते (२।२०।१७)। ५९४

धुनिः स्त्री. [धुनोति वेतसादिनदीजातवृक्षादीनिति। धुञ् कम्पने+'बहुलवचनान् नि, स च कित्] नदी; 'पयोदरन्तीरनुजोषमस्मै दिवे दिवे धुनयो यन्त्यर्थम्'—इति ऋग्वेदे (२।३०।२)। पुं. जलप्रतिरोधकोऽसुरविशेषः; 'त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरानस्रवन्तीः'—इति ऋग्वेदे (१।१७४।९)। 'हे इन्द्र त्वं धुनिः कम्पयिता शत्रूणामसि। अतो धुनिमतीः कम्पनतरङ्गवतीः अथवा धुनिर्नाम जलप्रतिकार्यसुरः स एव प्रतिबन्धकतया यासां तादृशीरपः'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। [धूनयति कम्पयति शत्रूनिति] मरुद्विशेषः; 'उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च'—इति यजुःसंहितायाम् (३९।७)। कम्पयितरि त्रि.। 'हिरण्यकेशो रजसोविसारेहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान्'—इति ऋग्वेदे (१।७९।१)। ६६५

धुनी स्त्री. [धुनि+कृदिकारादिति वा ङीष्] नदी; 'स त्वं विचक्ष्य मृगचेष्टितमात्मनोऽन्तः चित्तं नियच्छ हृदि कर्णधुनीं च चित्ते'—इति भागवते (४।२९।५५)। ६६५

धुर्यः त्रि. [धुरं वहतीति। धुर्+'धुरो यड्ढकौ' इति यत्। 'न भकुर्छुराम्' इति न दीर्घः] धुरीणः; अनड्वान्; अश्वादिः; 'पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत्। त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वामं धुर्यमददद् अग्र प्रायात्'—इति महाभारते (३।१९७।१२)। धुरन्धरः; 'तामेकतस्तव बिभर्ति गुरुर्विनिद्रस्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी'—इति रघौ (५।६६)। श्रेष्ठः; 'वैन्यस्तु धुर्यो महतां संस्थित्याध्यात्मशिक्षया'—इति भागवते (४।२२।४९)। २६५

धूः [र्] स्त्री. [धुर्वतीति। धुर्व्+क्विप्] यानमुखं; रथादेरग्रभागः; 'क्षणात् प्रांशुः क्षणाद्ध्रस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः'—इति महाभारते (१।१३६।२१)। भारः; 'तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे'—इति रघौ (१।३४)। चिन्ता; अग्रम्; 'अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया'—इति रघौ (२।२)। हिंसके त्रि.। 'दशधुरो दशयुक्ता वहद्भ्यः'—इति ऋग्वेदे (१०।९४।७)। 'दशभिर्धुरो धूर्भिर्हिंसितृभिः तृतीयार्थे प्रथमा'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। २६५

धूमकेतुः पुं. [धूमः केतुश्चिह्नं यस्य] अग्निः; 'प्रभां समुत्सृजेदर्कौ धूमकेतुस्तथोष्मताम्'—इति महाभारते (१।१०३।१७)। उत्पातविशेषः; सधूमाभा तारका; 'भवल्लब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः। उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः'—इति कुमारे (२।३२)। ग्रहभेदः; 'धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। ग्रहाणां सङ्करेचैव न कुर्यान्मङ्गलक्रियाम्। उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्च दिनानि च। वज्रपाते दिनं चैकं वर्जयेत् सर्वकर्मसु'—इति गर्गवचनम्। ८४०

धूमध्वजः पुं. [धूमः ध्वजश्चिह्नं यस्य] अग्निः; 'कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपपद्येत'—इति चार्वाकदर्शने। ६२

धूमसंहतिः स्त्री. [धूमस्य संहतिः समूहः] धूमसमूहः। ६६

धूम्या स्त्री. [धूमानां समूहः इति। धूम+पाशादित्वाद् यः] धूमसमूहः। ६६

धूम्याटः पुं. [धूम्या इव अटतीति। अट्+अच्] पक्षिविशेषः; कुलिङ्गः; भृङ्गः। २४८

धूम्रः पुं. [धूमं धूमवर्णं रातीति। रा+क, पृषोदरादित्वात् साधुः] श्यामरक्तमिश्रितवर्णः; धूमलः; कृष्णलोहितः; तद्वति त्रि.। 'धूमधूम्रो वसागन्धो ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः। क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः'-इति रघुवंशे (१५।१६)। तुरुष्कः; असुरविशेषः; 'समुद्रो रभसश्चण्डो धूम्रश्चैव महासुरः'—इति हरिवंशे (२३२।८)। स्कन्दस्य सैनिकविशेषः; 'शृणु नामानि चाप्येषां येऽस्ये स्कन्दस्य सैनिकाः। धूम्रः श्वेतः कलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा'—इति महाभारते (९।४५।६२)। ७३७

धूर्जटिः पुं [धूर् भारभूता जटिर्यस्य। यद्वा जट् संघाते+इन्, धूर्गङ्गा जटिष्वस्येति। धुरस्त्रैलोक्यचिन्ताया जटिः संघातो यत्र वा] शिवः; 'क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटिर्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम्'—इति भागवते (४।५।२)। १२

धूर्तः त्रि. [धूर्वति हिनस्तीति। धूर्व्+'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्' इति तन्] वञ्चकः; मायी; विटः; 'प्रिया हि धूर्ता मम देविनः सदा, भवांश्च देवोपम! राज्यमर्हति'—इति महाभारते (४।६।१२)। 'नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः। दंष्ट्रिणां च शृगालश्च श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम्'—इति पञ्चतन्त्रे (३।१३)। द्यूतकृत्; पुं. [धूर्वति, हन्तीति। धूर्व+तन्] धुस्तूरवृक्षः; चोरकः; खण्डलवणं; क्ली. विडलवणं; लौहकि म्। ३४९

धूलिः स्त्री. [धुवति धूयते वेति। धू+बाहुलकात् लि] पार्थिवचूर्णं; रेणुः; पांशुः; रजः; धूली; पांसुः; क्षितिकणः; क्षोद्रः; चूर्णम्, तूस्तं; महीद्रवः; वातकेतुः; नभःकेतुः; कणा; क्षितिकणा। 'श्मशानचक्रानिलधूलि धूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः। भस्मावगुण्ठामलरुक्मदेहो देवस्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते'-इति भागवते (३।१४।२४)। ४४३

धूली स्त्री. [धूलि+ङीष्] धूलिः। ४४३

धूसरः पुं. [धुनातीति, धू+'कृधूमदिभ्यः कित्' इति सरन् स च कित्] ईषत्पाण्डुवर्णः; तद्वति त्रि.; 'श्येनपक्षिपरिधूसरालकाः सान्ध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः'—इति रघौ (११।६०)। उष्ट्रः; गर्दभः; कपोतः; तैलकारः;

धूसरवस्तूनि; यथा—लूता, धूलिः, करभः, गृहगोधिका, कपोतः, मूषिकः, रङ्कम्, काककण्ठः, खरादिः। ७३७

धृष्टः त्रि. [धृष्+क्त] निर्लज्जः; धृष्णकः; वियातः; धृष्णुः; दधृक्; धर्षितः; प्रगल्भः; 'जनस्य गोप्तासि विकत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः'—इति भागवते (५।१२।७)। पुं. चतुर्विधपत्यन्तर्गतपतिविशेषः; चेदिवंशीयकुन्तेः पुत्रः; 'कुन्तेर्धृष्टः सुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान्'—इति हरिवंशे (३६।२४)। सप्तममनोः पुत्रविशेषः; 'मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः। सप्तमो वर्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु। इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च'—इति भागवते (८।१३।२)। ३७१

धेनुः स्त्री. [धयति लेढि सुतान्, धीयते वत्सैरिति वा। धेट् पाने+'धेट इच्च' इति नु] नवप्रसूता गौः; नवसूतिका; नवप्रसूतिका; 'यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दश धेनवः। तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च धनाधिप'—इति मत्स्यपुराणे। २६९

धेनुका स्त्री. [धेनुरिव प्रतिकृतिः। धेनु+कन्+टाप्] हस्तिनी; [धेनुरेव, स्वार्थे कन्] गौः; 'इमां ते तरुणीं भार्यां त्वदाधिभिरभिप्लुताम्। कथं सन्धारयिष्यामि विवत्सामिव धेनुकाम्'—इति महाभारते (७।७६।१८)। ७९९

धोरणम् क्ली. [धोरति गच्छत्यनेनेति। धोर्+करणे ल्युट्] वाहनमात्रं; हस्त्यश्वरथदोलादि; अश्वप्रथमगतिः; धौरितकं; धौर्यं; धोरितम्। ४४९

धौतम् त्रि. [धाव्यते स्मेति, धाव्+कर्मणि क्त] मार्जितं; निर्णिक्तं; शोधितं; मृष्टं; क्षालितं; प्रक्षालितम्; 'धोया' इति भाषा। 'ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं यद्धौतं रजकेन च। अधौतं तद्विजानीयाद्दशा दक्षिणपश्चिमे'—इति कर्मलोचनम्। क्ली. रूप्यम्। (४७४) निशितः; तेजितः। ४०८

धौतकौशेयम् क्ली. [धौतं क्षालितं कौशेयम्] पत्रोर्णम्; कौशेयमेव धौतं प्रक्षालितं पत्रोर्णाख्यं; वटलकुचादिपत्रेषु क्रिमिभिरूर्णायाः कृतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अत्रेति पत्रोर्णम्। ५४९

धौरेयः पुं. [धुरं वहतीति, 'धुरो यड्ढकौ' इति ढक्] अनड्वान्; त्रि. रथलाङ्गलादिभारवोढा। २६५

ध्माकारः पुं. [ध्मा अग्निसंयोगस्तं करोतीति। ध्मा+कृ+अण्] लोहकारकः। ५८८

ध्रुवम् त्रि. [ध्रु गतिस्थैर्ये+बाहुलकात् क] सन्ततं; शाश्वतं; स्थिरं; निश्चितम्; 'यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते। ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि'—इति चाणक्यशतके। पुं. [ध्रुवति स्थिरीभवतीति, ध्रु+बाहुलकात् क] शङ्कुः (६३); वटः; शिवः; 'धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः'—इति महाभारते (१३।१७।३०३)। विष्णुः; 'विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः'—इति महाभारते (१३।१४९।१९)। उत्तानपादजः; वसुभेदः; 'आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः'—इति मात्स्ये (५।२१)। योगभेदः; 'गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा'—इति ज्योतिषे। तत्र जातफलम्; 'नरीनर्ति वाणी सदा वक्त्रपद्मे चरीकर्ति काव्यं बरीभर्ति बन्धून्। ध्रुवाख्ये प्रसूतिर्ध्रुवा तस्य कीर्तिर्दिगन्ते नितान्तं भवेच्चारुमूर्तिः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। स्थाणुः; शरारिपक्षी; ध्रुवकः; रोहिणीगर्भे वसुदेवाज्जातः पुत्रविशेषः; 'बलं गदं सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम्। वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्'—इति भागवते (९।२४।४६)। पाण्डवपक्षीयः कश्चित् क्षत्रियवीरः; नहुषस्य पुत्रविशेषः; 'यतिं ययातिं संयातिम् आयातिम् अयतिं ध्रुवम्। नहुषो जनयामास षट् सुतान् प्रियवाससि'—इति महाभारते (१।७५।३०)। पुरुवंशीयरन्तिनावस्य पुत्रविशेषः; 'ऋतेयो रन्तिनावोऽभूत् त्रयस्तस्यात्मजा नृप ! सुमतिर्ध्रुवो प्रतिरथः कण्वो प्रतिरथात्मजः'—इति भागवते (९।२०।६)। रोमावर्तविशेषः; 'द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः। एको भाले कृपाने च दशावर्ता ध्रुवाः स्मृताः'—इति शब्दार्थचिन्तामणौ। यज्ञीयग्रहपात्रविशेषः; 'यजमानस्ततो ग्रहग्रहणमाध्रुवात्'—इति कात्यायनश्रौतसूत्रे (९।५।१७)। नासाग्रम्; 'अरुन्धतीं ध्रुवं चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च। आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम्। अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते। विष्णोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्रयोर्मातृमण्डलम्'—इति काशीखण्डे (१२।१३।१४)। ध्रुवगणः; यथा—उत्तरा-

फाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा, रोहिणी। ताराविशेषः; 'मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते। निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिमाश्रिते। भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः। पर्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम्'—इति सूर्यसिद्धान्ते। क्ली. [ध्रुवति स्थिरीभवतीति, ध्रु+'ध्रुवः कः' इत्यत्र बाहुलकाद् ध्रु स्थैर्ये अतोऽपि क] निश्चितम्; 'ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति'—इति शाकुन्तले। तर्कः; आकाशम्। १२५

ध्रुवकः पुं. [ध्रुव+स्वार्थे कन्] स्थाणुः; गीताङ्गविशेषः; 'उत्तमः षट्पदो ज्ञेयो मध्यमः पञ्चमः स्मृतः। कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद् ध्रुवकोऽयं मयोदितः'—इति सङ्गीतदामोदरः। ४५१

ध्वजः पुं.—क्ली. [ध्वजति उच्छ्रितो भवतीति। ध्वज्+पचाद्यच्] पताका; 'किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा। आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा'—इति पञ्चतन्त्रे (१।३२)। खट्वाङ्गं; मेढ्रम्; 'विदग्धैस्तु सिरास्नायुत्वङ्मांसैः क्षीयते ध्वजः'—इति सुश्रुतः। चिह्नम्; 'तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम्। ध्वजं च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्'—इति महाभारते (१।३३।१७)। गर्वः; दर्पः; पूर्वदिशो गृहं; पताकादण्डः; केतनम्; 'ततोऽर्जुनः सुशर्माणं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः। ध्वजं धनुश्चास्य तथा क्षुराभ्यां समकृन्तत'—इति महाभारते (७।२७।६)। पुं. [ध्वजोऽस्त्यस्येति। ध्वज+अर्श आदित्वादच्] शौण्डिकः; 'दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः। दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः'—इति मनुः (४।८५)। ४५८

ध्वजिनी स्त्री. [ध्वजोऽस्त्यस्याः। ध्वज+इनि+ङीप्] सेना; 'मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि। बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि'—इति रघुवंशे (७।४०)। ४५७

ध्वनिः पुं. [ध्वननमिति, ध्वन्+'खनिकष्यञ्ज्यसीति' इ] शब्दः; मृदङ्गादिशब्दः; 'शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः। कण्ठसंयोगजन्मानो वर्णास्ते कादयो मताः'—इति भाषापरिच्छेदः। [ध्वन्यतेऽस्मिन्निति। ध्वन्+अधिकरणे इ] उत्तमकाव्यम्; 'इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः'—इति काव्यप्रकाशः। 'वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्'—इति साहित्यदर्पणे (४।१)। ५४०, १४३, १५१

ध्वाङ्क्षः पुं. [ध्वाङ्क्षति उच्चैः रौतीति। ध्वाक्षि घोरवासिते, अच्] काकः; 'शुष्कवृक्षस्थितो ध्वाङ्क्ष आदित्याभिमुखस्तथा। मयि चोदयते वामं चक्षुर्घोरमसंशयम्'—इति मृच्छकटिके ९ अङ्के। मत्स्यभक्षकपक्षी (८०७); तक्षकः; भिक्षुकः। ('ध्माङ्क्षः' इति केचित्।) २४५

ध्वाङ्क्षारातिः पुं. [ध्वाङ्क्षाणामरातिः शत्रुः] पेचकः; उलूकः। २४६

ध्वानः पुं. [ध्वन्+भावे घञ्] शब्दः; 'शशामाक्रन्दितध्वानो न च चौरो व्यभाव्यत'—इति राजतरङ्गिण्याम्। १३८

ध्वान्तम् क्ली. [ध्वन्+'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति' क्त प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] अन्धकारः; 'फणातपत्रायुतमूर्द्धरत्नद्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये'—इति भागवते (३।८।२४)। ११०

न

नःक्षुद्रः त्रि. [नसा नासिकया क्षुद्रः] क्षुद्रनासिकः। ६०७

नकुलः पुं. [नास्ति कुलं यस्य। 'नभ्राण्नपादिति' नञो न लोपादि] जन्तुविशेषः; पिङ्गलः; सर्पहा; बभ्रुः; सूचीवदनः; सर्पारिः; लोहिताननः; 'नेउला' इति भाषा। 'सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः। नकुलो मूषिकानत्ति विडालो नकुलं तथा। विडालमत्ति श्वा राजन्! श्वानं व्यालमृगस्तथा'—इति महाभारते (१२।१५।२०)। पाण्डुराजस्य चतुर्थपुत्रः, स माद्रीगर्भे अश्विनीकुमाराभ्यां जातः। पुत्रः; शिवः; 'युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता। पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदा भवेत्'—इति विदग्धमुखमण्डने। कुलरहिते त्रि.। ८१६

नक्तञ्चरः पुं. [नक्तं रात्रिं चरतीति। चर्+'चरेष्टः' इति ट] राक्षसः; गुग्गुलुः; चौरः; पेचकः; रात्रिचरमात्रे त्रि.। 'नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत्'—इति मार्कण्डेयपुराणे (२९।२०)। ७३

नक्तमालः पुं. [नक्तं रात्रौ आ सम्यक्प्रकारेण अलति पर्याप्नोति । नक्तम्+आ+अल्+अच्] करञ्जवृक्षः; 'स नर्मदारोधसि सीकरार्द्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले'— इति रघुवंशे (५।४२) । १९८

नक्तमुखा स्त्री. [नक्तं नक्तव्रताङ्गं मुखम् आदिभागो यस्याः] रात्रिः । १०७

नक्रः पुं. [न क्रामति दूरस्थलमिति । न+क्रम्+'अन्येष्वपीति' ड । 'नभ्राडिति' नलोपो न] कुम्भीरः; 'नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति । स एव प्रच्युतः स्थानात् शुनापि परिभूयते'—इति पञ्चतन्त्रे (३।४३) । मकरः; 'तथा चेन्नाचरेयं नयेत नक्रकेतनः क्षणेनैकेनाकीर्तनीयां दशां जनं चैनम्'—इति कादम्बर्याम् । ग्राहः; 'स तीरभूमौ विहितोपकार्यामानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम्'—इति रघुवंशे (१६।५५) । क्ली. [नक्रवत् आकृतिरस्त्यस्येति, अच्] अग्रदारु; नासिका । ६५६

नक्षत्रम् क्ली. [न क्षरति क्षीयते वा । ष्ट्रन्प्रत्यये सति 'नभ्राण्नपादिति' निपातितः । न क्षत्रं वा, देवत्वात् क्षत्रियभिन्नत्वेन तथात्वम् । नक्षति शोभां गच्छति स्थानान्तरं गच्छति वा । णक्ष् गतौ+'अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्' इति अत्रन्] तारा; ऋक्षं; भं; तारका; उडु; तारकं; तारः । दाक्षायण्यः (क्रान्तिवृत्तस्थसप्तविंशतिनक्षत्राणि 'दाक्षायण्यः' इत्युच्यन्ते), तास्तु अश्विनी १, भरणी २. कृत्तिका ३, रोहिणी ४, मृगशिराः ५. आर्द्रा ६, पुनर्वसुः ७, पुष्यः ८, आश्लेषा ९, मघा १०, पूर्वाफाल्गुनी ११, उत्तराफाल्गुनी १२, हस्तः १३, चित्रा १४, स्वातिः १५, विशाखा १६, अनुराधा १७, ज्येष्ठा १८, मूलम् १९, पूर्वाषाढा २०, उत्तराषाढा २१, श्रवणः २२, धनिष्ठा २३, शतभिषा २४, पूर्वाभाद्रपदा २५, उत्तराभाद्रपदा २६, रेवती २७ । नक्षत्रचतुर्थभागबोधकानि चत्वारि नामाद्यक्षराणि यथा—चु चे चो ल १, लि लु ले लो २, अ इ उ ए ३, ओ व वि वु ४, वे वो क कि ५, कु घ ङ छ ६, के को ह हि ७, हु हे हो ड ८, डि डु डे डो ९, म मि मु मे १०, मो ट टि टु ११, टे टो प पि १२, पु ष ण ठ १३, पे पो र रि १४, रु रे रो त १५, ति तु ते तो १६, न नि नु ने १७, नो य यि यु १८, ये यो भ भि १९, भु ध फ ढ २०, भे भो ज जि २१, जु जे जो ख (अभिजित्), खि खु खे खो २२, ग गि गु गे २३, गो श शि शु २४, शे शो द दि २५, दु थ झ ञ २६, दे दो च चि २७ । 'ऋ-लृ-युक्तश्चाकारयुक्तेन ज्ञेयः । ह्रस्वेन दीर्घो ज्ञेयः । तालव्यशकारेण दन्त्यसकारो ज्ञेयः'—इति ज्योतिस्तत्त्वम् । एतेषां लिङ्गज्ञानं च तन्त्रान्तरे—'हस्तस्वातिश्रवणा अक्लीवे मृगशिरो नपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलं त्वस्त्री स्त्रियः शेषाः ।' वचनज्ञानं चैतेषां कर्मप्रदीपे—'आग्नेयाद्येऽथ सर्पाद्ये विशाखाद्ये तथैव च । आषाढाद्ये घनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च । द्वन्द्वान्येतानि बहुवद् ऋक्षाणां जुहुयात्सदा । द्वन्द्वद्वयं द्विवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत् ।' एवं चाद्याश्चतस्रः स्त्रियां बहुत्वे, मृगशिराः स्त्रीक्लीवयोरेकत्वे, आर्द्रा स्त्र्येकत्वे, पुनर्वसुपुष्यौ पुंस्येकत्वे, आश्लेषाद्ये स्त्रीबहुत्वे, फल्गुन्यौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा स्त्र्येकत्वे, स्वातिर्मिथुनैकत्वे, विशाखाद्ये स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा स्त्र्येकत्वे, मूलमस्त्रियामेकत्वे, आषाढाद्वये स्त्रीबहुत्वे, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाद्ये स्त्रीबहुत्वे, भाद्रपदाद्वयं स्त्रीद्वित्वे, रेवती स्त्र्येकत्वे इति निष्कर्षः । मुकुटस्तु यदाह 'अश्विनी भरणी रोहिणी मृगशिर आर्द्रा पुष्याश्लेषा हस्त चित्रा स्वात्यनुराधा ज्येष्ठा मूलाषाढा श्रवण धनिष्ठा शतभिषग्रेवतीनामेकवचनान्तत्वम्, पुनर्वसु फल्गुनी विशाखा भाद्रपदानां द्विवचनान्तत्वम्, कृत्तिका मघयोर्बहुवचनान्तत्वम् । तत्रोक्तार्षवाक्यविरोधः स्पष्टएवेतिव्याख्यासुधायांदाधिमथः । ५१

नक्षत्रमाला स्त्री [नक्षत्रसंख्यिका माला] सप्तविंशति मौक्तिककृतहारः; 'सप्तविंशतिरूपाढ्यै रूपकै रूपरूपकैः । नृत्ये नक्षत्रमाला स्यान्मुक्तावलिरिवोज्वला'— इति सङ्गीतदामोदरः । नक्षत्राणां माला समूहः; नक्षत्रश्रेणी; 'यावन्नक्षत्रमाला विरचति गगने भूषयन्तीह भासा; तावन्नक्षत्रभूतो विचरति सह तैर्ब्रह्मणोऽह्नोऽवशेषम्'—इति बृहत्संहितायाम् (१०५।१३) । ५६३

नखम् क्ली.-पुं. [न खम् इति, 'नभ्राण्नपादिति' निपातितः । यद्वा नह्यते इव शरीरे । णह् बन्धने+'नहेर्हलोपश्च' इति ख, हलोपश्च] अङ्गुलीकण्टकः; पुनर्भवः; कररुहः; नखरः; कामाङ्कुशः; करजः; पाणिजः; अङ्गुलीसम्भूतः; पुनर्नवः; कारग्रजः; करकण्टकः;

स्मराङ्कुशः; रतिरथः; करचन्द्रः; कराङ्कुशः। 'न नखैर्विलिखेद् भूमिं गां च सद्वेशयेन्नहि। न स्वाङ्गे नखवाद्यं वै कुर्यान्नाञ्जलिना पिबेत्'—इति कूर्मे। क्ली. [नखमिव आकृतिरस्त्यस्येति अच्] नखीनामगन्धद्रव्यं; शुक्तिः; शङ्खः; खुरः; कोलदलं; करजाख्यः; अश्वखुरः; नखः; व्याघ्रनखः; नखी; कररुहः; सिम्बी; शफः; चलः; कोशी; करजः; हनुः; नागहनुः; पाणिजः; बदरीपत्रः; रूप्यः; पण्यविलासिनी; सन्धिनालः; पाणिरुहः; व्याघ्रायुधं; चक्रकारकं; शङ्खनख; नखरी। 'नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम्। नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुर्हट्टविलासिनी। नखद्वयं ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठहृत्। लघूष्णं शुक्रलं वर्ण्यं स्वादुव्रणविषापहम्। अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहृत्पाकरसयोः कटु'—इति भावप्रकाशः। पुं. [नह्यतेऽनेनेति, नह्+ख। हस्य लोपः] खण्डम्। ५११

नखरः पुं.—क्ली. [न खनति खन्यते वा। 'डडरेकवकाः।' नखं रातीति, रा+क वा] नखः; 'किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः'—इति साहित्यदर्पणे। अस्त्रविशेषः; 'सकम्पनर्ष्टिनखरा मुषलानि परश्वधाः'—इति महाभारते (७।२९।१७)। 'पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन् धनुश्चर्मासिपाणयः। अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः'—इति महाभारते (६।११८।१७)। ५११

नखरायुधः पुं. [नखरमेव आयुधं यस्य] सिंहः; व्याघ्रः; कुक्कुटः। २१४

नगः पुं. [न गच्छतीति, न+गम्+ड। यद्वा दह्यते इति, दह्+'दहेर्गोलोपो दश्च नः' इति ग धातोरन्त्यलोपो दस्य च नः] पर्वतः; 'नवे दुकूले च नगोपनीतं प्रत्यग्रहीत् सर्वममन्त्रवर्जम्'—इति कुमारे (७।७२)। वृक्षः (१७७); 'तं दग्ध्वा स नगं नागः कश्यपं पुनरब्रवीत्। कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ! जीवयैनं वनस्पतिम्'—इति महाभारते (१।४३।६)। स्थावरमात्रम्; 'मुख्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम्'—इति विष्णुपुराणे (१।५।६) 'नगाः स्थावराः' इति तट्टीकायां स्वामी। १६५

नगरम् क्ली. [नगा इव प्रासादादयः सन्ति यत्र। 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्च' इत्युक्तया र] बहुलोकवासस्थानं; पूः; पुरी; पुरिः; पुरं; नगरी; पत्तनं; पट्टनं; पट्टनी; पुटभेदनं; पटभेदनं; स्थानीयं; निगमः; कटकं; पट्टम्। 'स्थिरराशिगते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदये। शुद्धे काले दिने चैव नगरं कारयेन्नृपः।' 'दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेन्नृपः। तत् त्र्यस्रं वर्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत्'—इति युक्तिकल्पतरुः। २८५

नगरी स्त्री. [नगर+ङीष्] नगरम्; 'प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ। अङ्गेषु नरशार्दूल! स राजासीत् सपत्नजित्'—इति महाभारते (१२।५।६)। २८५

नगौकाः [स्] पुं. [नगो वृक्षः पर्वतो वा ओक आश्रयस्थानं यस्य] पक्षी; सरभः; सिंहः; काकः; नगरवासिनि त्रि.। २३८

नग्ना स्त्री. [नग्न+टाप्] विवस्त्रा स्त्री; कोट्टवी; कोटवी; नग्निका; नग्नयोषित्; अनुद्भिन्नकुचा कन्या; 'ऋतुमत्यां तु तिष्ठन्त्यां स्वेच्छादानं तु दीयते। तस्मादुद्वाहयेद् नग्नां मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्'—इति पञ्चतन्त्रे (३।२१७)। ४८३

नग्नाटः पुं. [नग्नः सन् अटतीति। अट्+अच्] दिगम्बरः; नग्नाटकः। ३४५

नग्निका स्त्री. [नग्नैव, स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्] विवस्त्रा स्त्री; कोट्टवी; कोटवी; कोटरी; अप्राप्तरजस्का; गौरी; अनागतार्तवा; गौरिका; अजातकुचकन्या; 'अव्यञ्जना भवेत्कन्या कुचहीना तु नग्निका' इति पञ्चतन्त्रे (३।२१३)। ४८४

नटः पुं. [नटति नृत्यतीति, नट्+अच्। यद्वा नमतीति, नम्+डट] नर्तकः; शैलाली; शैलूषः; जायाजीवः; कृशाश्वी; भरतः; सर्ववेशी; भरतपुत्रकः; धात्रीपुत्रः; रङ्गजीवः; रङ्गावतारकः। 'तं क्रीडसे निजविनिर्मितमोहजाले नाट्ये यथा विहरते स्वकृते नटो वै'—इति देवीभागवते (१।७।४२)। अशोकवृक्षः; किष्कुपर्वा; मदनफलम्; 'मदनश्छर्दनः पिण्डी नटः पिण्डीतकस्तथा। करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः'—इति भावप्रकाशः। अशोकः; 'अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः। कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा'—इति भावप्रकाशः। वर्णसङ्करजातिविशेषः; 'शौचिक्यां शौण्डिकाज्जातो नटो वरुड एव च'—इति पराशरपद्धतौ। व्रात्यायां क्षत्रियाज्जातः; 'झल्लो

मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च। नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च'—इति मनुः (१०।२२) श्रीरागस्य पुत्रः हनूमन्मते दीपकरागस्य रागिणी। ५९२

नटनारायणः पुं. [नटानां नारायण इव] रागविशेषः। १०० अ

नटी स्त्री. [नटति शोभते इति। नट्+अच्+ङीष्। नटति नृत्यतीति, नट्+अच्+ङीष् वा] नटपत्नी; 'जगुर्भ्रद्राणि गन्धर्वा नटचश्च ननृतुर्जगुः'—इति भागवते (८।८।१२)। इयं हि पञ्चमकारपूज्यकुलनायिकान्तर्गता; 'नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना। ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका। मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः'—इति तन्त्रसारे। नलीनामगन्धद्रव्यं; वेश्या। ५९२

नटीसुतः पुं. [नटचाः सुतः पुत्रः] नाटेरः। ५०१

नड्वलः त्रि. [नडाः सन्त्यत्र। नड+'नडशादाद् ड्वलच्' इति ड्वलच्] नलबहुलदेशः; नड्वान्; 'यो नड्वलानीव गजः परेषां बलान्यमृद्नान्नलिनाभवक्त्रः'—इति रघुः (१८।५)। १५९

नतः त्रि. [नम्+क्त] कुटिलः; वक्रः; नम्रः (७६०); 'पतन्ति युगपत् सर्वे पादयोर्मूर्द्धभिर्नताः'—इति हरिवंशे (२०१।३९)। क्ली. तगरपादी; तगरमूलम्; 'कालानुशारिवावक्रं तगरं कुटिलं शठम्। महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्'—इति वैद्यकरत्नमाला। पुं. [नमति स्मेति, नम्+क्त] जन्मनाडिकाविशेषः; 'असत्कर्मणा येन यान्ति दृक्तुल्यतां दिवि। नतोन्नतौ ततः साध्यौ भावाः खेटबलानि षट्। दिनार्द्धान्तरिता जन्मनाडिका नतनाडिका। पूर्वापरार्द्धे जातस्य प्राक्पराख्या दिने भवेत्। रात्रेर्गतघटीशेषघटीदिनार्द्धसंयुता। परपूर्वाभिधा ज्ञेया रजन्यां नतनाडिका'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ६९६

नदः पुं. [नदति प्रवाहवेगेन शब्दायते इति। णद्+अच्] पुंवाचकाकृत्रिमखातावच्छिन्नजलप्रवाहः। स च सिन्धुभैरवशोणदामोदरब्रह्मपुत्रादयः, पुनर्वहः; भिद्यः; उद्ध्यः; सरस्वान्; 'अष्टषष्टिस्तु तीर्थानि नदाश्च दशकोटयः'—इति पाद्मे। 'यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्'—इति मनुः (६।९०)। ६६६

नदी स्त्री. [नदतीति, नद्+अच्, पचादिगणे नदट् इति निर्देशात् टिड्ढेति ङीप्] अष्टसहस्रधनुरन्यूनव्याप्ततोया; सरित्; तरङ्गिणी; शैवलिनी; तटिनी; ह्रदिनी; धुनी; स्रोतस्वती; द्वीपवती; स्रवन्ती; निम्नगा; आपगा; ह्रादिनी; धुनिः; स्रोतस्विनी; स्रोतोवहा; सागरगामिनी; अपगा; निर्झरिणी; सरस्वती; समुद्रगा; कूलङ्कषा; कूलवती; शैवालिनी; सिन्धुः; समुद्रकान्ता; सागरगा; कृष्णा; रोधोवती; वाहिनी। 'धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते। न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः'—इति तिथितत्त्वम्। अस्या वैदिकपर्यायाः—'अवनयः; यह्वाः; स्वाः; सीराः; स्रोत्याः; एन्यः; धुनयः; रुजानाः; वक्षणाः; स्वादोअर्णाः; रोधचक्राः; हरितः; सरितः; अग्रुवः; नभन्वः; वघ्वः; हिरण्यवर्णाः; रोहितः; सस्रुतः; अर्णाः; सिन्धवः; कुल्याः; वर्यः; उर्व्यः; इरावत्यः; पार्वत्यः; स्रवन्त्यः; ऊर्जस्वत्यः; पयस्वत्यः; सरस्वत्यः; तरस्वत्यः; हरस्वत्यः; रोधस्वत्यः; भास्वत्यः; अजिराः; मातरः; नद्यः'—इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि वेदनिघण्टौ (१।१३)। ६६५

नदीमातृकः त्रि. [नदी मातेव पोषिका यस्य, कप्] नद्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितदेशः। १६१

नद्धः त्रि. [नह्यते स्मेति, नह्+क्त] बद्धः; संयतः; 'दिव्यैश्च कवचैर्नद्धा दिव्यैश्चैवोच्छ्रितैर्ध्वजैः'—इति हरिवंशे (२३२।१७)। उद्वृत्तः। ३४०

नद्ध्री स्त्री. [नह्यतेऽनया, नह्+दाम्नीति ष्ट्रन् ततो ङीप्] चर्मरज्जुः; 'अत्रापि धिग्जनुषि पुत्रकलत्रमित्र—नद्ध्र्यावनद्धहृदयो न च तं स्मरामि'—इति प्रद्युम्नविजये चतुर्थाङ्के। ५९६

नद्यम्बुजीवनः पुं. [कुल्यादिरूपेण नद्यम्बुना जीवतीति, ल्यु] स देशः नदीमातृकः; नद्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितदेशः। १६१

ननु अव्य. [न नुदति प्रेरयतीति। न+नुद्+मितद्र्वादित्वात् डु] प्रश्नार्थे; यथा—नन्वध्येष्यामहे। अवधारणे; 'उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे। दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम्'—इति रघुवंशे (१।६०)। पृच्छा; निश्चयः; 'लोको दैवं समालोक्य उदासीनो भवेन्ननु'—इति महाभारते (१३।६।२९)।

अनुज्ञा; 'ननु सन्दिशेति सुदृशोदितया त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे'—इति माघे (९।६१)। अनुमतिः; अनुनयः; सान्त्वनम्; आमन्त्रणं; सम्बोधनम्; 'विधुरां ज्वलनातिसर्जनात् ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्'—इति कुमारे (४।३२)। विनिग्रहः; अनुप्रश्नः; विरोधोक्तिः; परकृतिः; अधिकारः; सम्भ्रमः; आक्षेपः; प्रत्युक्तिः; वाक्यारम्भः; उत्प्रेक्षालङ्कारव्यञ्जकम्; 'मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं किं वा प्रायोनु वेद्मि च। ननु नाम हि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानि च।' ८८४

नन्दकः पुं. [नन्दयतीति, नन्द्+ण्वुल्] विष्णुखड्गः; 'रथाङ्गेनाथ शार्ङ्गेण गदया नन्दकेन च। प्रहरारुह्य गरुडं दृढो भूत्वा जनार्दन'—इति हरिवंशे (१२७।४४)। भेकः; त्रि. हर्षकः; कुलपालकः; पुं. कृष्णपिता; आनन्दः; नन्दः; आनन्दकारकः; नागविशेषः; स्कन्दस्यानुचरविशेषः; धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः। २६

नन्दनम् क्ली. [नन्दयतीति, नन्द्+'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः'इति ल्यु] इन्द्रवनम्; 'अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः'—इति कुमारे (२।४।१)। अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः; आनन्दः; 'स्वस्ति वाच्यार्हतो विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ!। दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च'—इति महाभारते (२।२५।६)। हर्षके त्रिः। 'पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पनुत्तमम्। गन्धसंस्थानसम्पन्नं मनसो मम नन्दनम्'—इति महाभारते (३।१४६।५)। ५५

नन्दनः पुं.-स्त्री. [नन्दयतीति, नन्द+ल्यु] सुतः; 'अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः' —इति रघुवंशे (३।४१)। भेकः; विष्णुः; 'आनन्दो नन्दनो नन्दः'—इति महाभारते (१३।१४९।६९)। महादेवः; 'नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः' —इति महाभारते (१३।१७।७५)। वत्सरविशेषः; 'नन्दनोऽथ विजयो जयस्तथा मन्मथो परतश्च दुर्मुखः' —इति बृहत्संहितायाम् (८।३८)। जिनबलावशेषः; स्कन्दस्यानुचरविशेषः; 'बर्द्धनं नन्दनं चैव सर्वविद्याविशारदौ। स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ!' इति महाभारते (९।४५।३६)। विषविशेषः; 'अन्त्रपाचककर्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भनन्दनवराटकानि सप्तत्वक्सारनिर्यासविषाणि'—इति सुश्रुते। पर्वतप्रभेदः; 'तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः। तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः'—इति कालिकापुराणे। ४९७

नन्दिकेश्वरः पुं. [नन्दयति वपुःसौष्ठवगमनगायनतालादिना इति नन्दी, नन्दी एव नन्दिकः;। नन्दिकः ईश्वरश्च] शिवद्वारपालः; नन्दीः; शालङ्कायनः; ताण्डवतालिकः; नन्दीश्वरः; तण्डुः; नन्दिकेशः। 'ततो नन्दि महादेवः प्राह गम्भीरया गिरा। नन्दिकेश्वर! संयाहि यतो बाणो रणे स्थितः'—इति हरिवंशे (१८२।८६)। उपपुराणविशेषः। १४

नन्द्यावर्तः पुं. [नन्दयतीति नन्दी, नन्दिजनक आवर्तो यत्र] धनिनां सद्मविशेषः; 'दक्षिणानुगतालिन्दत्रयं यत्पश्चिमामुखम्। पूजनीयोत्तरोच्छ्रायं नन्द्यावर्तं वदन्ति तत्'—इति भरतधृतसाञ्जः। मत्स्यभेदः (६५९); तगरद्रुमः (८१२)। ३०५

नपुंसकम् क्ली. [न स्त्री न पुमान्। 'नभ्राण्नपादिति' निपातनात् स्त्रीपुंसयोः पुंसक आदेशः] क्लीवम्; 'उभयोर्बीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम्'—इति सुखबोधः। 'समवीर्यरजस्त्वेन नरः स्त्रीप्रकृतिर्भवेत्। नपुंसकमिति ख्यातं न स्त्री न पुरुषो वदेत्।' 'समदोषबलेनापि प्रकृत्या विकृतेरपि। समो भवेदसृक् शुक्रो नपुंसकसमुद्भवः'—इति हारीतः। ४३०

नप्ता [ऋ] पुं. [न पतन्ति पितरो येनेति। पत्+'नप्तृनेष्टृत्वष्ट्रिति' तृच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] कन्यापुत्रयोः पुत्रः; पौत्रः; सुतस्य सुतः; 'नाती' इति भाषा। 'कथं शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः सुतं प्रभो!। ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रदास्यति'—इति महाभारते (१।८५।२०)। ५०५

नभः [स्] क्ली. [नह्यते मेघैरिति। णह बन्धने+'नहेर्द्दिवि भश्च' इति असुन् भश्चान्तादेशः] श्रावणमासः; आकाशम् (१३७); 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्' —इति मनुः (४।३७)। पुं. [णभ् हिंसायाम्, पचाद्यच्] स्वारोचिषस्य मनोः पुत्रः; मन्वन्तरदेवविशेषः। ११४।

नभस्यः पुं. [नभसे मेघाय साधुः। नभस्+'तत्र साधुः' इति यत्] भाद्रपदमासः। 'नभो नभस्येऽथ निरीक्ष्य

मासि कामस्तदा तोयदवृन्दकीर्णम्'—इति हरिवंशे (१५२।१)। ११५

नभस्वान् [त्] पुं. [आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः नभः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्येति। नभस्+मतुप्, मस्य वः] वायुः; 'स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः। आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः'—इति रघुवंशे (४।८)। ७६

नमस्या स्त्री. [नमस्य+भावे अ, स्त्रियां टाप्] पूजा। ७७६

नम्रः त्रि. [नमतीति, णम्+'नमिकम्पीति' र] नतः। 'यन्नम्रं सरलञ्चापि यच्चापत्सु न सीदति। धनुर्मित्रं कलत्रं च दुर्लभं शुद्धवंशजम्'—इति पञ्चतन्त्रे (२।१८९)। ७६०

नयनम् क्ली. [नीयते दृष्टिविषयोऽनेनेति। नी+करणे ल्युट्] चक्षुः; 'नीलोत्पलाभनयनां पीनश्रोणिपयोधराम्'-इति मार्कण्डेये (१८।४०)। [णीञ् प्रापणे इत्यस्माद्भावे ल्युट् प्रत्ययः] प्रापणम्; आनयनम्; 'तत्त्वं हितं च देवेश! श्रूयतां वदतो मम। नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते'—इति हरिवंशे (१२७।११)। ५१९

नयनजलम् क्ली. [नयनस्य नेत्रस्य जलं वारि] अस्रु; अश्रुः ५१९

नयनमध्यतारा स्त्री. [नयनस्य नेत्रस्य मध्ये तारा] कनीनिका। ५२०

नयनोपान्तः पुं. [नयनयोरुपान्तः प्रान्तभागः] अपाङ्गः। ५२०

नरः पुं. [नृणातीति, नृ+अच्] मनुष्यः; 'बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः'—इति मनुः (१।९६)। 'यदा कदापि दैत्येन्द्र! नार्यास्ते मरणं ध्रुवम्। न नरेभ्यो महाभाग! मृतिस्ते महिषासुर!'—इति देवीभागवते (५।२।१४)। विष्णुः; महादेवः; 'गान्धारश्च सुवासश्च तपःसक्तो रतिर्नरः'—इति महाभारते (१३।१७।११५)। अर्जुनः (नरमुनेरंशजातत्वादस्य तथात्वम्); शङ्कुः; हरेरंशभूतो धर्मपुत्रः ऋषिः; 'हरेरंशौ स्थितौ तत्र नरनारायणावृषी। पूर्णं वर्षसहस्रं तु चक्राते तप उत्तमम्'—इति देवीभागवते (४।५।१५)। देवयोनिविशेषः; 'नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान्'—इति विष्णुपुराणे (१।५।५८)। क्ली. [नृणाति प्रापयति आनन्दमिति, नृ प्रापणे+अच्] रामकर्पूरतृणम्। ३३१

नरकः पुं. [नृणाति क्लेशं प्रापयतीति। नृ+'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' इति वुन्] पापिनां यातनास्थानं; नारकः; निरयः; दुर्गतिः; 'पातालानां च सप्तानां लोकानां यदनन्तरम्। सुचिरं तानि कथ्यन्ते भवनानि चतुर्दश। अष्टाविंशति विख्यातास्ततो नरककोटयः। नरकाणामधस्तात्तु धूमः कालाग्निसम्भवः। तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्रः सर्वमयो महान्। तदधो धर्मचक्रन्तु येनेदं धार्यते जगत्'—इति वह्निपुराणे। देवरात्रिप्रभेदः; [नरस्य मनुष्यस्य कं शिरो यत्र] दैत्यविशेषः; 'मानुषस्य शिरस्तत्र मृतस्य प्राप्य बालकः। स्वशिरस्तत्र विन्यस्य रुदंस्तस्थौ क्षणं तदा। नरस्य शीर्षे स्वशिरो निधाय स्थितवान् यतः। तस्मात्तस्य मुनिश्रेष्ठो नरक नाम वै व्यधात्'—इति कालीपुराणे। ६२५

नरदेवः पु. [नरो देव इव] राजा; 'रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव! यमक्षयात्'—इति हरिवंशे (३२।१२)। ४२१

नरवाहनः पुं. [नरो वाहनं यस्य। 'क्षुभ्नादिषु च' इति न णत्वम्] कुवेरः; 'विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा घनरवा नरवाहनसम्पदः'—इति रघुवंशे (९।११)। नृपतिविशेषः; 'सोऽनुगैः सह निर्द्रोहं जघान द्रोहशङ्कया। शूरं दार्वाभिसारेशं शर्वर्यां नरवाहनम्'—इति राजतरङ्गिण्याम्। पुरुषयानविशिष्टे त्रि.। 'जज्ञे धनपतिर्यत्र कुवेरो नरवाहनः'—इति महाभारते (३।८९।५)। ७९

नरस्कन्धः पुं. [नराणां स्कन्धः, नर+स्कन्दिर् गतिशोषणयोः+कर्मणि घञ्। पृषोदरादिः] नरसमूहः; जनता। ८११

नरेन्द्रः पुं. [नर इन्द्र इव, नराणामिन्द्रो वा] राजा; 'रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात्। नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः'—इति मनुः (९।२५३)। वार्तिकः; विषवैद्यः; 'सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः'—इति माघे (२।८८)। वृक्षविशेषः; 'पूतीकार्कस्नुग्नरेन्द्रद्रुमाणां मूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश्च'—इति सुश्रुतः। एकविंशत्यक्षर-

वृत्तिविशेषः; 'चामररत्नरज्जुवरपरिगतविप्रगणाहित-शोभः,पाणिविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः। चारुसुवर्णकुण्डलयुगलकृतरोचिरलङ्कृतवर्णः, पिङ्गल-पन्नगेश इति निगदति राजति वृत्तनरेन्द्रः'—इति चिन्तामणिः। ८४०

नर्तनस्थानम् क्ली. [नर्तस्य नृत्यस्य स्थानम्] रङ्ग-भूमिः; नृत्यशाला। ९७

नर्म [न्] क्ली. [नृ नये+'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन्] परीहासः; 'न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति, न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले। प्राणात्यये सर्वधनापहारे, पञ्चानृतान्याहुरपातकानि'—इति महाभारते (१। ८२।१७)। ४३२

नर्मदा स्त्री. [नर्म ददातीति। नर्म+दा+क, स्त्रियां टाप्] नदीविशेषः; रेवा; मेकलकन्या; सोमसुता; 'त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्त्वथ यामुनम्। नार्मदं दशभि-र्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्यति। नर्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेह-विनिःसृता। तारयेत् सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च' —इति मात्स्ये। पृक्का। ६७४

नलः पुं. [नल् बन्धने+पचाद्यच्] तृणविशेषः; धमनः; पोटगलः; नालः; नडः; कुक्षिरन्ध्रः; कीचकः; दीर्घवंशः; शून्यमध्यः; विभीषणः; छिद्रान्तः; मृदुपत्रः; वंशपत्रः; मृदुच्छदः; नालवंशः; 'नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा। नलस्तु मधुरस्तिक्तः कषायः कफरक्तजित्। उष्णो हृद्बस्तियोन्यर्तिदाहपित्त-विसर्पहृत्' —इति भावप्रकाशः। सूर्यवंशीयनिषध-राजपुत्रः; 'अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः। नलस्तु नैषधस्तस्मान्नभस्तस्मादजायत।' वीरसेन-राजपुत्रः; 'नलौ द्वावेव विख्यातौ वंशे कश्यपसम्भवे। वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्ष्वाकुकुलोद्भवः'—इति हरि-वंशे (१५।३४)। चन्द्रवंशीयनिषधराजपुत्रः; अयं तु दमयन्तीपतिः। 'आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली। उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः'—इति महाभारते (३।५३।१)। (अयं वीरसेनस्तु सूर्यवंशीय-वीरसेनाद्भिन्नः।) वानरविशेषः; 'ततोऽब्रवीत् रघु-श्रेष्ठं सागरो विनयान्वितः। नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्मणः'—इति अध्यात्मरामायणे। पितृ-देवः; दैत्यविशेषः; 'वंशयः शल्यश्च बलवान् नलश्चैव तथा बलः। वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः स्वसृमस्तथा' —इति ब्रह्मपुराणे २ अध्याये। १५९

नलकम् क्ली. [नल इव प्रतिकृतिः। 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्] शाखास्थि; 'तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु'—इति सुश्रुते। ६३४

नलकूवरः पुं. [नलः कूवरो युगन्धरो यस्य] कुबेरपुत्रः; 'विलोकनकथापि मे न नलकूवरे न स्मरे, किमन्यदमृत-द्युतेरपि न दर्शनं प्रार्थये। अयं नयनगोचरं व्रजति वेद् दृशामुत्सवः, समग्ररमणीमनोमधुपमाधवः क्ष्माधवः'— इति राजेन्द्रकर्णपूरे (६९)। ८३

नलमीनः पुं. [नलाश्रयो मीनः] चिलचिममत्स्यः। 'नल-मीनः कफात्मकः'—इति हारीते। ६५८

नलसंयुतः त्रि. [नलैः संयुतः संकुलः] नड्वलः; नल-बहुलदेशः। १५९

नलिनम् क्ली. [नल्यते इति, नल् बन्धने+'बहुलमन्यत्रापि' इति इनच्] पद्मम्; 'यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मनः। नाविदं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवादृते'— इति भागवते (२।६।२२)। नीलिका; जलम्; पुं. सारसपक्षी; कृष्णपाकफलः। ६७९

नलिनी स्त्री. [नलानि पद्मानि सन्त्यत्र। नल+'पुष्करा-दिभ्यो देशे' इति इनि, ङीप्] बिसिनी; पद्मिनी; 'रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं, भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम्। इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे, हा हन्त! हन्त! नलिनीं गज उज्जहार' —इति भ्रमराष्टके। पद्मयुक्तदेशः; [नलानां पद्मानां समूहः। 'खलादिभ्यः इनिर्वक्तव्यः' इत्युक्त्या इनि] पद्मसमूहः; पद्मलता; 'नलिनी स्यात् पङ्कजिनी विशिनी च सरोजिनी। पद्मिनीति च पर्यायः पद्मषण्डे तदाकरे' —इति वैद्यकरत्नमालायाम्। व्योमनिम्नगा; 'त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्य-थैव च। स्रोतांसि त्रिपथगायाः प्रत्यपद्यन्त सप्तधा। नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा'—इति मात्स्ये (१२०।४०)। कमलाकरः; नलिका; नारि-केलसुरा; वामनासिका; 'नलिनी नालिनी च प्राग्-द्वारावेकत्र निर्मिते'—इति भागवते (४।२५।४८)। 'नलिनी नालिनी च वामदक्षिणनासिके'–इति तट्टीकायां स्वामी। ६८२

नवः त्रि. [नूयते स्तूयते इति । णु स्तुतौ+'ऋदोरप्' इति अप्] नूतनः; 'न स्त्रीणामप्रियः कश्चित् प्रियो वापि न विद्यते। गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम्'—इति हितोपदेशे (१।२३४)। तद्वैदिकपर्यायाः—नवं; नूतनं; नूतं; नव्यम्; इदा; इदानीम्, इति षट् नवनामानि वेदनिघण्टौ ३ अध्याये । ७११

नवतः पुं. [नूयते स्तूयते इति । णु+बाहुलकात् अतच्] कुथः; करिकम्बलः। ३०८

नवनीतम् क्ली. [नवं नीयतेऽनेनेति। नव+नी+क्त] गव्यविशेषः; नवोद्धृतं; सरजं; मन्थजं; हैयङ्गवीनं; दधिजं; सार; हैयङ्गवीनकं; 'माखन' इति भाषा। 'नवनीतं हितं गव्यं वृष्यं वर्णमलाग्निकृत्। संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोऽर्दितकासहृत् । तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः'—इति भावप्रकाशः। 'नवनीतं नवं वृष्यं ग्राहि वर्णबलाग्निकृत्। चक्षुष्यं बृंहणं स्निग्धं ग्रहण्यर्शोविकारनुत् । क्षीरोत्थितं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगनुत्'—इति राजवल्लभः । २७४

नवप्रसूता स्त्री. [नवा चासौ प्रसूता कृतप्रसवा] जातनूतनप्रसवा गौः; सैवोच्यते धेनुः; कृतनूतनप्रसूतिका स्त्रीजातिः। २६९

नवमल्लिका स्त्री. [नवा नूतना स्तुत्या वा मल्लिका] नवमालिका; 'रम्यं हर्म्यतलं नवाः सुनयना गुञ्जद्द्विरेफा लताः। प्रोन्मीलन्नवमल्लिकाः सुरभयो वाताः सचन्द्रा निशाः'—इति प्रबोधचन्द्रोदये । २०७

नवमालिका स्त्री. [नवा नूतना मालिका मल्लिकापुष्पम्] नवमल्लिकापुष्पं; ग्रैष्मी; अतिमोदा; ग्रीष्मोद्भवा; सप्तला; सुकुमारी; सुरभिः; शुचिमल्लिका; सुगन्धा; शिखरिणी; नवाली; भद्रवर्या; देवलता; गन्धनिलया; मालिका; नवमल्लिका; 'नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला नवमालिका। वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहृजित्'—इति भावप्रकाशः। २०७

नवीनम् त्रि. [नवमेव। नव+'नवस्य न्वादेशो त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः' इत्युक्त्या ख न्वादेशश्च] नूतनम्; 'गदाधरविनिर्मिता विविधदुर्गतर्काटवी नवीनपदवीमुदं वितनुतां सतां धीमताम्'—इति गदाधरः। ७११

नव्यम् त्रि. [नूयते स्तूयते इति। णु स्तुतौ+'अचो यत्' इति यत्। यद्वा नवमेव। 'शाखादिभ्यो यत्' इति स्वार्थे यत्] नूतनम्; 'नव्या नव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकम्'—इति ऋग्वेदे (३।५५।१६)। स्तुत्यम्; 'कया नो अग्न ऋतयन्नृतेन भुवो नवेदा उचथस्य नव्यः' —इति ऋग्वेदे। (५।१३।३)। क्ली. स्तुतिः; [णु स्तुतौ, भावे अप्, नवशब्दात् स्वार्थे यञि निष्पन्नः] पुं. [नूयते इति, नु+यत्] रक्तपुनर्नवा। ७११

नश्यत्प्रसूतिः स्त्री. [नश्यन्ती प्रसूतिः सन्ततिर्यस्याः] मृतवत्सा; भिन्दुः; मृतपुत्रिका; नश्यत्प्रसूतिका। ४८८

नष्टः त्रि. [नश्+क्त] अदर्शनविशिष्टः; तिरोहितः; 'नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः। पण्डितानां च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः' —इति पञ्चतन्त्रे (१।३७८)। अधमः; 'असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः। सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जास्तु कुलस्त्रियः'—इति चाणक्यः (८०)। प्रचलितः; 'तृतीये तु मुहूर्ते सा नष्टा बाणपुरात् तदा। सखीप्रियं चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान्'—इति हरिवंशे (१७४।१२३)। पलायितः; 'नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम्'—इति रत्नावल्याम्। निष्फलः; 'नष्टं देवलके दत्तम् अप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ' —इति मनुः (३।१८०)। नाशाश्रयः; 'योगो नष्टः परन्तप'—इति श्रीभगवद्गीतायाम् । नाशे क्ली.। ४७९

नस्तितः पुं. [नस्ता सच्छिद्रनासिका संजाता अस्य । तारकादित्वादितच्] नासानिहितरज्जुर्बलीवर्दादिः; नस्योतः; नस्तोतः। २६७

नस्तोतः पुं. [वेञ् तन्तुसन्ताने+भावे क्त। नस्ते नासिकायाम् ऊतं वयनं यस्य] नस्तितः; नस्योतः; नासानिहितरज्जुर्बलीवर्दादिः । २६७

नस्योतः पुं. [नस्यया नासारज्ज्वा ऊतः] नस्तितः; 'मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः'—इति महाभारते (३।३०।३६)। २६७

ना [ऋ] पुं. [नयति नीयते वा। णीञ् प्रापणे+ 'नयतेर्डिच्च' इति ऋप्रत्ययः स च डित्] पुरुषः; 'विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते। प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम्'—इति माघे (२।४२)। ३३१

नाकः पुं. [न कं सुखमिति अकं दुःखं, तन्नास्त्यत्रेति]

स्वर्गः; 'सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः'—इति भट्टिः (१।४)। नभः; 'य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा'—इति महाभारते (१।१७२।६)। क्ली. अस्त्रजातिविशेषः; 'काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसन्तर्जनं तथा। सन्तानं नर्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम्। एतैर्विद्धाः सर्वे एव मरणं यान्ति मानवाः'—इति महाभारते (५।९६।४०)। क्षत्रियजातिविशेषः; नव नाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरीं चम्पावतीं नृपाः'—इति वायुपुराणे। ३

नाकुः पुं. [नम्यतेऽनेनेति। णम्+'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक् पटिनाकिधतश्च' इति उ, धातोर्नाकि, इकार उच्चारणार्थः] वल्मीकः; मुनिविशेषः; पर्वतः। ६४४

नागः पुं. [नगे भवः। नग+अण्। यद्वा दहत्यस्मात् विषाग्निनेति। दह्+'दहेर्गो लोपो दश्च नः' इति ग, अन्तलोपः दस्य नः। बाहुलकात् नकारस्य ना] पन्नगः; 'जगृहुश्च विषं नागाः क्षीरोदाच्च समुत्थितम्'—इति विष्णुपुराणे (१।९।९६)। हस्ती (७९७); 'भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोधयैः'—इति रघुवंशे (४।८३)। क्रूरचारी; मेघः; नागकेशरः; पुन्नागः; नागदन्तकः; मुस्तकः; देहानिलप्रभेदः; 'उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः'—इति शारदातिलकटीका। उत्तरपदस्थिते श्रेष्ठवाचकः; सीसकम्; 'दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु मुमोच यत्। वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो नृणाम्।' 'नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति, व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति। वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति, मृत्युं च नाशयति सन्ततसेवितः सः। पाकेन हीनौ किल वङ्गनागौ कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान्। कण्डूं प्रमेहानिलपादशोथ—भगन्दरादीन् कुरुतः प्रयुक्तौ'—इति भावप्रकाशः। ताम्बूली; देशभेदः; पर्वतविशेषः; 'शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापरः। कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः'—इति विष्णुपुराणे। [नगे गिरौ चन्दनादितरौ वा भवः। न गच्छतीति अगः, न अगः नागः इति वा] तक्षककर्कोटकप्रभृतिर्देवयोनिर्मनुष्याकारः फणालाङ्गूलयुक्तः; काद्रवेयः। ६४०

नागकेशरः पुं. [नागस्येव केशरोऽस्य] नागकेसरवृक्षः; 'नलशैलेयकं पृक्का पद्मकं नागकेशरम्'—इति हारीते। २०६

नागकेसरः पुं. [नागस्येव केसरो यस्य] पुष्पवृक्षविशेषः; चाम्पेयः; केसरः; काञ्चनाह्वयः; केशरः; नागकेशरः; 'नागपुष्पः स्मृतो नागः केसरो नागकेसरः। चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाह्वयः। नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम्। ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्दिहृल्लासनाशनम्। दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम्।' 'त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धिस्त्रिजातकम्। नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते। तद्द्वयं रेचकं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत्। लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम्'—इति भावप्रकाशः। २०६

नागरम् क्ली. [नगरे भवम्। नगर+अण्] शुण्ठी; 'नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत्। रुच्यं लघु स्वादु पाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित्'—इति वाग्भटे। 'शुण्ठीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा। चर्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत्'—इति गारुडे। मुस्ता; रतिबन्धः; पुं. नागैरदेशीयाक्षरम्; [नागरो विदग्धस्तद्वद्भावोऽस्त्यस्येति, अच्] देवरः; नागरङ्गः; त्रि. [नगरे भवः, 'तत्र भवः' इत्यण्] विदग्धः; 'नागरगीतिरिवासौ सामस्थित्यापि भूषिता सुतनुः। कस्तूरी च मृगोदरवासवसाद्विसतामेति'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३२३)। नगरोद्भवः; 'नागरा धृतराष्ट्रस्य सर्वे तत्र समाययुः'—इति देवीभागवते (२।६।६६)। नगरहितः; 'धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रं च नागरम्'—इति महाभारते (२।५।१२२)। ६१५

नागलोकः पुं. [नागानां लोकः] पातालम्; 'रसातले स सदृशे नागलोकमिमं यथा'—इति हरिवंशे। (८२।८४)। ६२३

नागवल्ली स्त्री. [नाग इव दीर्घा वल्ली लता] नागवल्लिका; ताम्बूली; नागवल्लरी; ताम्बूलवल्ली; पर्णलता; सप्तशिरा; सर्पलता; फणिवल्ली; भुजगलता; भक्ष्यपत्रा; ताम्बूलवल्लिका; पर्णवल्ली; ताम्बूलिः; नागिनी। २००

नाटारः पुं. [नट्या नटस्य वा अपत्यम्। 'आरगुदीचाम्' इति आरक्] नट्या अपत्यं; नटीसुतः; नाटेयः; नाटेरः। ५०१

नाटेयः पुं. [नट्या अपत्यम्। नटी+ढक्] नटीसुतः; नाटारः; नाटेयः। ५०१

नाटेरः पुं. [नटचा अपत्यमिति । नटी+ढ्रक्] नटीसुतः; नाटेयः; नाटारः । ५०१

नाटचम् क्ली. [नटानां कार्यम् । नट+'छन्दोगौक्थिक-याज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः' इति ञ्य] नृत्यगीतवाद्यं; तौर्यत्रिकम्; 'नाटचं तनोषि सगुणा विविधप्रकारं नो वेत्ति कोऽपि तव कृत्यविधानयोगम्'—इति देवी-भागवते (१।७।३०) । नटानां समूहः । नाटचारम्भ-नक्षत्राणि, यथा—अनुराधा, धनिष्ठा, पुष्यः हस्तः, चित्रा, स्वाती, ज्येष्ठा, शतभिषा, रेवती । ९३

नाडिः स्त्री. [नाडयतीति, नड् भ्रंशे+णिच्+इन्] नाडी; नाडिका; षट्क्षणाः; साधारिका; घटिका; 'घड़ी' इति भाषा । १०५

नाडिन्धमः पुं. [नाडीं वंशनलीं धमतीति । ध्मा शब्दा-ग्निसंयोगयोः+'नाडीमुष्टचोश्च' इति खश्, 'पाघ्राध्मा-स्थेति' धमादेशः, 'खित्यनव्ययस्य' इति पूर्वपदस्य ह्रस्वः] स्वर्णकारः; [उच्चनीचाधिरोहणात् मुहुर्मुहु-र्निश्वासैर्नाडीं धमति उपतापयतीति] श्वासकारके त्रि. । 'सत्त्वमेजयसिंहाढचान् स्तनन्धयसमत्विषौ । कथं नाडिन्धमान् मार्गानागतौ विषमोपलान्'—इति भट्टिः । ५८८

नाडी स्त्री. [नाडि+'कृदिकारादक्तिनः'इति वा ङीष्] षट्क्षणकालः; नाडिः । (८४६) कायनाडी; शिरा; धमनिः; सिरा; नाडिः; नालिः; नाली; धमनी; धरणी; धरा; तन्तुकी; जीवितज्ञा; सिंहा; नालं; व्रणान्तरं; गण्डदूर्वा; कुहनचर्या । 'आमाश्रये पुष्टि-विवर्धनेन भवन्ति नाडचोऽग्रभुजाभिवृत्ताः । आहार-मान्द्यादुपवासतो वा तथैव नाडचो भुजगाग्रमानाः' — इतिनाडीप्रकाशः । १०५

नाडीन्धमः पुं.— स्वर्णकारः । ५८८

नादः पुं. [णद् अव्यक्ते शब्दे+भावे घञ्] शब्दः; 'विभान्ति ते देववराः ससाध्याः प्रध्मातशङ्खस्वनसिंह-नादाः'—इति हरिवंशे (२३५।५६) । अर्द्धचन्द्राकृति-वर्णः; अर्द्धेन्दुः; अर्द्धमात्रा; कलाराशिः; सदाशिवः; अनुच्चार्या; तुरीया; विश्वमातृकला; परा; ब्रह्मस्वरूप-घोषविशेषः; मुनिविशेषः; अयं तु ईश्वरमुनेः पुत्रः, न्यायतत्त्वयोगरहस्ययोः प्रणेता, अस्य वासस्थानं दाक्षि-णात्यप्रदेशः । १३८

नाना अव्य. [न+'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' इति नाञ् प्रत्ययः] अनेकार्थम्; 'बह्वीषु चैकजातानां नाना-स्त्रीषु निबोधत'—इति मनुः (९।१४८) । उभयार्थं; विनार्थम्; 'न नाना शम्भुना रामाद् वर्षेणाघोऽक्षजो वरः'—इति मुग्धबोधे । ८८४

नापितः पुं. [न आप्नोति सरलतामिति । न+आप्+'नञ्याप इट् च' इति तन् इट् च] वर्णसङ्करजातिविशेषः; क्षुरी; मुण्डी; दिवाकीर्तिः; अन्तावसायी; छत्री; वात्सीसुतः; नखकुट्टः; ग्रामणीः; चन्द्रिलः; मुण्डः; भाण्डपुटः; 'नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः । दंष्ट्रिणां च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम्'—इति पञ्चतन्त्रे (३।७३) । ५८९

नाभिः पुं. [नह्यते बध्नाति विपक्षादीनिति । णह् बन्धने+'नहो भश्च' इति इञ् भश्चान्तादेशः] चक्रमध्यम्; 'अरैः सन्धार्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः'—इति पञ्चतन्त्रे (१।९३) । क्षत्रियः; प्रियव्रतराजपौत्रः; अग्नीध्रस्य पुत्रः; 'तस्य पुत्रा बभूवुस्तु प्रजापतिसमा नव । ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः' —इति ब्रह्माण्डे । गोत्रं; प्रधानम्; 'सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकल्पः कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य'—इति रघुवंशे (१८।२०) । महादेवः; 'नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करः स्थपतिः स्थिरः'—इति महाभारते (१३।१७। ९२) । पुं.–स्त्री. [णह् बन्धने+इञ् भश्चान्तादेशः] प्राण्यङ्गं; नाभी; तुन्दकूपी; उदरावर्तः; 'विष्णु-नाभेः समुद्भूतो वेधाः कमलजस्ततः । विष्णुरेवेश इत्या-हुर्लोके भागवता जनाः'–इतिपञ्चदश्याम् (६।११७) । कस्तूरिकामदे स्त्री. । ४४७

नाम अव्य. [नामयतीति, नामयते नाम्यतेऽनेन वा । नम्+णिच्+बाहुलकात् ड] उपगमः; अभ्युपगमः; सासूयोऽङ्गीकारः; 'एवं नामास्तु'; प्राकाश्यम्; 'हिमा-लयो नाम नगाधिराजः ।' हिमालयः प्रकाशोऽतिप्रसिद्धः इत्यर्थः । सम्भावनायाम्; 'इह नाम सीता भविष्यति ।' क्रोधः; 'ममापि नाम दशाननस्य परैरभिभवः ।' कुत्सनम्; 'को नामायं सवितुरुदयेः स्वापमेवं विधत्ते ।' विस्मयः; 'अन्धो नाम गिरिमारोहति ।' स्मरणं; विकल्पः । ८८६

नाम [न्] क्ली. [म्नायते अभ्यस्यते यत् तत् । म्ना अभ्यासे+'नामन्सीमन्व्योमन्निति' मनिन् प्रत्ययेन

निपातनात् साधु] संज्ञा; आख्या; आह्वा; अभिधानं; नामधेयम्; आह्वानं; लक्षणं; व्यपदेशः; आह्वयः; गोत्रम्; अभिख्या; लिङ्गम्; 'उणाद्यन्तं कृदन्तं च तद्धितान्तं समासजम्। शब्दानुकरणं चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम्'—इति गोपीचन्द्रः। अव्यक्तनामानि—'आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च। प्राणान्तेऽपि न वक्तव्यं ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोः'—इति कर्मलोचनम्। १५२

नामधेयम् क्ली. [नामैव । नाम+'भागरूपनामभ्यो धेयः' इति धेय] नाम; संज्ञा; आख्या; आह्वा; अभिधानम्; आह्वानं; लक्षणं; व्यपदेशः; आह्वयः; गोत्रम्; अभिख्या। 'नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत्। पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते'—इति मनुः (२।३०)। नामकरणं; नामकर्म। १५२

नायकः पुं. [नयति प्रापयतीति । नी+ण्वुल्] नेता। 'नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते'—इति गीतायाम् (१।७)। हारमध्यमणिः (५६४); श्रेष्ठः; 'तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः। प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षनायकाः'—इति भागवते (४।७।१९)। अग्रेसरिकः; सेनापतिः; 'वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरन्दरः। स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा'—इति महाभारते (३।२२२।४)। शृङ्गारसाधकः; अङ्गादिविकृत्या हासकारी विदूषकः। ३४३

नारकः त्रि. [नरके भवः, 'तत्र भवः' इत्यण्] नरकस्थप्राणी; 'अनुकम्पामिमामद्य नारकेष्विह कुर्वतः। तदेव शतसाहस्रं संख्यामुपगतं तव'—इति मार्कण्डेये (१५। ७३)। पुं. [नरक एव, प्रज्ञाद्यण्] नरकः। ६२५

नाराचः पुं. [नारं नरसमूहम् आचामतीति । चमु अदने+'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड] लौहमयबाणः; प्रक्ष्वेडनः; लोहनालः; 'सर्वलौहास्तु ये बाणा नाराचास्ते प्रकीर्तिताः। पञ्चभिः पृथुलैः पक्षैर्युक्ताः सिध्यन्ति कस्यचित्'—इति बृहच्छार्ङ्गधरे। दुर्दिनम्; अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः; 'इह ननरचतुष्कसृष्टन्तु नाराचमाचक्षते'—इति छन्दोमञ्जरी। वैद्यकोक्तघृतविशेषः; नाराचघृतं; कृत्रिमघृतभेदः; 'स्नुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्गसिंहीत्रिवृच्चित्रकसूर्यकल्कैः। घृतं विपक्वं कुडवं प्रमाणं तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम्। पीतोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरेके पेयं रसं वा प्रपिबेद्विधिज्ञः। नाराचमेनं जठरामयानामुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः'—इति नाराचघृतम्। ४६७

नारायणः पुं. [नराज्जाताः, आपो वै नरसूनवः इत्युक्तेः। नारा आप अयनं स्थानं यस्य। अय् गतौ+भावे ल्युट्। सर्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्थाश्च इति नियमात् नारस्य ज्ञानस्य मुक्तेर्वा अयनं प्राप्तिर्यस्मात् इति वा। 'नराणां समूहो नारं तत्रायनं स्थानं यस्य, नारायणः। सर्वप्राणिबुद्धिगुहानिवासाच्छुद्धचैतन्यमित्यर्थः] विष्णुः; 'सारूप्यमुक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः। यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः। नाराश्च कृतपापाश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम्। यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः। नारं च मोक्षण पुण्यम् अयनं ज्ञानमीप्सितम्। तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः स्मृतः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः'—इति विष्णुपुराणे। 'नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः। तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः।' 'यच्च किञ्चिज्जगत् सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि च। अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः।' 'प्रकृतेः पर एवान्यः स नरः पञ्चविंशकः। तस्येमानि च भूतानि नाराणीति प्रचक्षते। तेषामप्ययनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः।' 'क्वचिन्मन्वन्तरे नरनामऋषेरपत्यतां गतः इति नारायणः' इत्यमरकोषस्य टीकायां भरतः। 'नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः'—इति महाभारते (५। ७०।१०)। अजामिलपुत्रः; 'कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः। नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः। तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः। बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशम्'—इति भागवते (६।१)। सैन्यविशेषः; 'मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत्। नारायणा इति ख्याताः सर्वे सङ्ग्रामयोधिनः'—इति महाभारते (५।७)। धर्मपुत्रर्षिविशेषः; 'धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः'—इति भागवते (२।७।६)। यतिधर्मः; 'दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत्।' कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः; 'गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुर्नादशिरः शिखा'—इति मुक्तिकोपनिषदि।

चूर्णौषधविशेषः; तैलविशेषः। २४

नारी स्त्री. [नुर्नरस्य वा धर्म्या । नृ+'ऋतोऽञ्' इति अञ् । नर+'नराच्चेति वक्तव्यम्' इति अञ् । 'शार्ङ्गरवाद्यञोर्ङीन्' इति ङीन्] नुर्नरस्य वा धर्माचारोऽस्याम्; नुर्नरस्येयम्; नरधर्माचारयुक्ता; स्त्री; योषित्; अबला; योषा; सीमन्तिनी; वधूः; प्रतीपदर्शिनी; वामा; वनिता; महिला; प्रिया; रामा; जनिः; जनी; योषिता; जोषित्; जोषा; जोषिता; धनिका; महेलिका; महेला; शर्वरी; योषीत्; सिन्दूरतिलका; सुभ्रूः। 'मातृरक्तोत्तरा नारी।' 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः। यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः'—इति मनुः (३।५६)। त्र्यक्षरवृत्तिविशेषः; 'मो नारी। गोपानां नारीभिः श्लिष्टोऽव्यात् कृष्णो वः'—इति छन्दोमञ्जरी। ४८१

नालम् क्ली. [नलतीति, नल् बन्धने+'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः'—इति ण] उत्पलादिदण्डः; नाला; नाली; नालिका। 'कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालम् आलोलपत्राभिहतद्विरेफम्। रजोभिरन्तः परिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार'—इति रघौ (६।१३)। [अर्द्धर्चादित्वात् पुंलिङ्गोऽपि] हरितालं; नले पुं.। ५७९

नावारोहः पुं. [नावम् आरोहयति, 'कर्मण्यण्'] नाविकः; नौचालकः; तरिवाहकः। ३९०

नाविकः पुं. [नावा तरतीति, नौ+'नौद्व्यचष्ठन्' इति ठन्। नौरस्त्यस्येति । 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति ठन् वा] कर्णधारः; 'भिन्ननौका यथा राजन्! द्वीपमासाद्य निर्वृताः। भवन्ति पुरुषव्याघ्र! नाविकाः कालपर्यये'—इति महाभारते (८।७७।॰.,। ३९०

नाव्यम् त्रि. [नावा तार्यम् । नौ+'नौवयोधर्मेति यत्] गभीरजलं; नौकागम्यदेशादि; 'मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः। विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः'—इति रघुवंशे (४।३१)। [नवस्य भावः, नव+ष्यञ्] नवत्वम्। ६४९

नाशः पुं. [णश्+भावे घञ्] निधनं; मृत्युः; 'पित्र्यादृणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः। देहनाशे ध्रुवो नाशः पितॄणामेष निश्चयः'—इति महाभारते (१।१२०। १६)। पलायनम्; अनुपलम्भः; अदर्शनं; परिध्वस्तिः; जीवानां नाशहेतुः; 'संगात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते । क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति'—इति भगवद्गीतायाम्। कुलनाशकारणम्–'अनृतात् पारदार्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात्। अश्रौतधर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् । अश्रोत्रिये वेदानाद् वृषलेषु तथैव च । विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्।' ६२८

नासत्यौ पुं. [नास्ति असत्यं ययोस्तौ। 'नभ्राण्नपादिति' नञः प्रकृतिभावः] अश्विनीकुमारौ। नित्यद्विवचनान्तोऽयं शब्दः। 'आयुर्वेदं निरुद्वेगं तौ ययाचे शचीपतिः । नासत्यौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल याचितौ । आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे । नासत्याभ्यामधीत्यैष आयुर्वेदं शतक्रतुः। अध्यापयामास बहूनात्रेयप्रमुखान् मुनीन्'—इति भावप्रकाशे। ८४

नासा स्त्री. [नासते शब्दायते इति । नास् शब्दे+'गुरोश्च ...'—इति अ, टाप् नास्यतेऽनयेति। नास्+करणे घञ् वा] नासिका; 'शुकनासः सुखी स्याच्च शुष्कनासेऽतिजीवनम्। छिन्नाग्ररूपनासः स्यादगम्यागमने रतः। दीर्घनासे च सौभाग्यं चौर आकुञ्चितेन्द्रियः। स्त्रीमृत्युश्चिपिटानास ऋजुर्भाग्यवतां भवेत्। अल्पच्छिद्रा सुपुटा च अवक्रा च नृपेश्वरे। क्रूरे दक्षिणवक्रा स्याद्धनिनां च क्षुतं सकृत्'—इति गरुडपुराणे। वासकवृक्षः; द्वारोपरिस्थितदारु। ५२१

नासिका स्त्री. [नासते शब्दायते इति । नास शब्दे+'ण्वुल् तृचौ' इति ण्वुल्। टापि अत इत्वम्] घ्राणेन्द्रियं; घ्राणं; गन्धवहा; घोणा; नासा; शिङ्घिणी; नासिक्यं; नस्या; गन्धनाली; गन्धबन्धा; नक्रा; 'श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी। पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता'—इति मनुः (२।९०)। ५२१

नाहलः पुं. [नाहं पर्वतशिखरादिकं लाति आश्रयत्वेन गृह्णातीति। नाह+ला+क] म्लेच्छजातिविशेषः।५९९

निःशलाकः त्रि. [निर्गता शलाका यस्मात्, शलाकाया निर्गतो वा] रहः; निर्जनं; निर्मक्षिकम्। ७०८

निःशेषम् त्रि. [निष्क्रान्तं शेषात्, 'निरादयः' इति समासः] समस्तं; सम्पूर्णम्; 'उच्छिन्नसर्वसङ्कल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः। स्वावगम्यो लयः कोऽपि जायते वागगोचरः'—इति हठयोगप्रदीपिकायाम् (४।३२)। शेषरहितम्। ७७०

निःशोध्यम् त्रि. [निर्गतं शोध्यं यस्मात् । शोध्यान्निर्गतमिति वा । 'निरादयः' इति समासः] शोधितं; मृष्टम् । ७७०

निःश्रेणिः स्त्री. [निर्निश्चिता श्रेणिः सोपानपङ्क्तिः यत्र] अधिरोहिणी; 'चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम्' —इति रघुवंशे (१५।१००) । खर्जूरीवृक्षः; घोटकविशेषः; 'उपर्युपरि यस्य स्युरावर्ता अलिके त्रयः । निःश्रेणिः स तु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकरः परः'—इति नकुलकृताश्वचिकित्सिते । ३०१

निःश्रेणी स्त्री. [निःश्रेणिः+कृदिकारादिति वा ङीष्] निःश्रयणी; निःश्रेणिः ; निःश्रेणिका; अधिरोहिणी; निःश्रयिणी; 'सीढी' इति भाषा । ३०१

निःश्रेयसम् क्ली. [निश्चितं श्रेयः, 'अचतुरविचतुरेति' निपातनात् साधुः] मोक्षः; 'वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः । अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम्'—इति मनुः (१२।८३) । शुभम्; 'इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् । उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः । निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं परम्'—इति भागवते (१।३।४०) । विद्या; अनुभावः; भक्तिः; पुं. [निर्निश्चितं श्रेयो मङ्गलं यस्मात्] शङ्करः । १२४

निःसरणम् क्ली. [निर्+सृ+ल्युट्] गेहादिमुखं; मरणम्; उपायः; निर्वाणं; निगमः; 'गर्भवासे महद्दुःखं दशमासनिवासनम् । तथा निःसरणे दुःखं योनियन्त्रेऽतिदारुणे'—इति देवीभागवते (४।२।२८) । २८९

निकरः पुं. [निकरोति व्याप्नोतीति । नि+कृ+अच्] समूहः; 'इत्यादिमुग्धबुद्धेरसमञ्जसवर्णनं रहः कृत्वा । गृह्णाति कनकनिकरं नृत्यंस्तत्तन्मनोरथैः पापः'—इति कलाविलासे (२।१६) । सारः; न्यायदेयधनं; निधिः । ६८६

निकषा स्त्री. [निकषति हिनस्तीति । कष् हिंसायाम्+पचाद्यच्+टाप्] राक्षसमाता; सा सुमालिकन्या विश्रवसो भार्या । ११९

निकषा अव्य. [नि+कष् गतौ+'आः समिण्निकषिभ्याम्' इति आ] निकटं; समीपम्; 'पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति'—इति माघे (१।६८) । मध्यम् । ८७९

निकायः पुं. [निचीयते इति, नि+चि+'सङ्घे चानौत्तराधर्ये' इति घञ् आदेश्च क] संहतानां समुच्चयः; 'नीरन्ध्रनिर्यत्सुमनोनिकायकाषायपट्टप्रणयादशोकः'—इति श्रीकण्ठचरिते (६।१८) । निलयः; 'एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः । देवान् देवनिकायांश्च महर्षीश्चामितौजसः'—इति मनुः (१।३६) । परमात्मा; लक्ष्यं; सधर्मिप्राणिसंहतिः; 'तथा देवनिकायानां सेन्द्राणां च दिवौकसाम्'—इति महाभारते (१।१२३।४५) । ६८६

निकाय्यः पुं. [निचीयतेऽस्मिन् धान्यादिकमिति । नि+चि+'पाय्यसांनाय्यनिकाय्येति' ण्यत्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] गृहम्; 'न प्रणाय्यो जनः कश्चिन्निकाय्यं तेऽधितिष्ठति । देवकार्यविघाताय धर्मद्रोही महोदये'—इति भट्टिः (६।६६) । २९१

निकारः पुं. [नि+कृ+घञ्] विप्रकारः; अपकारः; उत्कारः; धान्यस्योर्ध्वक्षेपणं; खलीकारः; धिक्कारः । ७०४

निकुञ्जम् पुं.– क्ली. [नितरां कौ पृथिव्यां जातम् इति । जन्+ड । पृषोदरादित्वात् मुमागमे साधु] कुञ्जम्; 'रचिते निकुञ्जपर्त्रैभिक्षुकपात्रे ददाति सावज्ञम् । पर्युषितमपि सुतीक्ष्णश्वासकदुष्णं वधूरन्नम्'—इति आर्यासप्तशत्याम् । १६७

निकुरम्बम् पुं.–क्ली. [निकुरतीति, नि+कुर्+बाहुलकात् अम्बच्] समूहः; 'आरक्तगण्डरुचिविद्रुमदण्डभाजो, यस्यास्ति फेननिकुरम्ब इवाट्टहासः'—इति श्रीकण्ठचरिते (१८।४०) । ६८६

निकृतः त्रि. [नि+कृ+क्त] प्रत्याख्यातः; निराकृतः; तिरस्कृतः; शठः; वञ्चितः; नीचः । ३८३

निकृतिः स्त्री. [नि कृ+क्तिन्] शाठ्यम्; 'न समयपरिरक्षणं क्षमन्ते निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः'—इति किराते (१।४५) । दैन्यम्; भर्त्सनं; क्षेपः; शठः । ७४०

निकृष्टः त्रि. [नि+कृष्+क्त] अधमः; तुच्छः; जात्याचारादिनिन्दितः । ३३७

निकेतनम् क्ली. [निकेतति निवसत्यस्मिन्निति । नि+कित्+अधिकरणे ल्युट्] गृहम्; 'विसर्जिताथ सा तेन गता शाल्वनिकेतनम् । उवाच तं वरारोहा राजानं मनसेप्सितम्'—इति देवीभागवते (१।२०।४२) । पलाण्डौ पुं. । २९१

निक्षेपः पुं. [नि+क्षिप्+घञ्] समर्पितवस्तु; उपनिधिः; न्यासः; 'स्वद्रव्यं यत्र विश्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः। निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः। असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते। तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः। निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानो न चेद्दद्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्'—इति मिताक्षरायां नारदः। क्षेपणं; त्यागः। ८२

निखिलम् त्रि. [निवृत्तं खिलं शेषो यस्मात्] समस्तं; सम्पूर्णम्; 'निखिलमलगणानां नाशकृत् कामकन्दम् प्रकटय भगवत्या नामयुक्तं पुराणम्'—इति देवीभागवते (१।२।४०)। ७१३

निगडः पुं.– क्ली. [निगलति बध्नातीति। नि+गल्+अच्, लस्य डत्वम्] हस्तिनां लोहमयपादबन्धोपकरणं; शृङ्खलः; अन्दूकः; हिञ्जीरः; अन्धुः; 'बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीत् स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः'—इति माघे (५।४८)। २२३

निगदितः त्रि. [नि+गद् व्यक्तायां वाचि+क्त, इडागमः] भाषितः; कथितः; उक्तः। ४७५

निगमः पुं. [नितरां गच्छन्त्यत्र, 'गोचरसञ्चर' इति निपातितः] अध्वा; पुरी (२८५); वेदः (७९६); 'कथङ्कारं वाच्यः सकलनिगमागोचरगुणप्रभावः स्वं यस्मात् स्वयमपि न जानासि परमम्'—इति देवीभागवते (१।५।६)। वाणिजः; कटः; वणिक्पथः; हट्टः; निश्चयः; 'तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना'—इति चरकः। उपदेशः; 'इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितम्। अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन भावं च केशवः'—इति भागवते (१।५।३९)। २६०

निगूहनम् क्ली. [निगुह्यते संव्रियते इति। नि+गुह्+ल्युट्] गोपनं; संवरणम्। ७७२

निग्रन्थनम् क्ली. [नि+ग्रथि कौटिल्ये+भावे ल्युट्] मारणं; हननं; विनाशनम्। ४७८

निघ्नः त्रि. [निहन्यते निगृह्यते इति। नि+हन्+घञर्थे क। नियम्यत्वादेवास्य तथात्वम्] अधीनः; आयत्तः; 'आश्वास्य रामावरजः सतीं ताम् आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः। निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं देवि! क्षमस्वेति बभूव नम्रः'—इति रघुवंशे (१४।५८)। अङ्कपूरणं; गुणनम्; 'पुनर्द्वादशनिघ्नाच्च लभ्यते यत्फलं बुधैः'—इति सूर्यसिद्धान्ते (३।२९)। सूर्यवंशीयनृपभेदः; 'अनरण्यसुतो निघ्नो निघ्नपुत्रौ बभूवतुः'—इति हरिवंशे (१५।२२)। ३४१

निचितम् त्रि. [निचीयतेमस्मेति। नि+चि+क्त] पूरितं; व्याप्तम्; 'पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम्'—इति महाभारते (३।१२९।१४)। सञ्चितम्; 'वायुः प्रवृद्धो निचितं वनाशं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य'—इति भावप्रकाशः। नदीभेदे स्त्री.। 'कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां निचितां रोहितारणीम्'—इति महाभारते (६।९।१८)। ७०२

निचुलः पुं. [निचोलति समुच्छ्रयतीति। नि+चुल्+'इगुपधज्ञेति' क] इज्जलवृक्षः; 'इज्जलो हिज्जलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा'—इति भावप्रकाशे। वेतसवृक्षः; निचोलः। १९५

निचोलकः पुं. [निचोल इव कायतीति। निचोल+कै+क] भटादेश्चोलाकृतिसन्नाहः; कुर्पासः; वारवाणः; कञ्चुकः; कूर्पासः; कूर्पासकः; अर्द्धचोलकः; निचुलकं; निचोलकं; निचोलः; निचुलः; उत्तरच्छदः; प्रच्छदपटः। ५५२

नितम्बः पुं. [निभृतं तम्यते आकाङ्क्ष्यते पर्वतीयैः कामुकैरिति वा। तमु काङ्क्षायाम्+'उल्बादयश्चेति' साधुः। यद्वा नितम्बति पीडयति नायकचित्तमिति। नि+तम्ब हिंसायाम्+अच्] कटकः; 'गिरेर्नितम्बं मरुता विभिन्नं तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम्'—इति भट्टिः (२।८)। कटिमात्रम् (५१२); 'तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः। गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः'—इति विदग्धमुखमण्डने। स्कन्धः; रोधः; स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागः; 'विपुलतरनितम्बाभोगरुद्धे रमण्याः, शयितुमनधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम्'—इति माघे (११।५)। १६६

नितम्बिनी स्त्री. [अतिशयितो नितम्बोऽस्त्यस्या इति। नितम्ब+'अत इनिठनौ' इति इनि, स्त्रियां ङीप्] स्त्रीमात्रम्; 'नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम्'—इति कुमारसम्भवे (३।७)। प्रशस्तनितम्बविशिष्टा; 'वैगुण्येऽपि हि महता विनिर्मितं भवति कर्म शोभायै। दुर्वहनितम्बमन्थरमपि हरति मनो

नितम्बिनीनृत्यम्'—इति आर्यासप्तशत्याम् (५५४)। नितम्बविशिष्टे त्रि.। 'लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकैः मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः'—इति रघौ (१९।२६)। ४८२

नितान्तम् क्ली. [नितान्यतीति, नि+तम्+कर्तरि क्त, 'अनुनासिकस्येति' दीर्घः] अतिशयः; 'केनाभ्यसूयापदकाङ्क्षिणा ते नितान्तदीर्घैर्जनितातपोभिः'—इति कुमारसम्भवे (३।४)। तद्वति त्रि.। ७१८

नित्यम् क्ली. [नियमेन भवम्। नि+'त्यब् नेर्ध्रुव इति; वक्तव्यम्' इति त्यप्] निरन्तरक्रियावचनं; सततम्; अनारतम्; अश्रान्तं; सन्ततम्; अविरतम्; अनिशम्; अनवरतम्; अजस्रं; प्रसक्तम्; आसक्तम्; अलद्धम्। तद्वति त्रि.। (६९८) कालत्रयव्यापी, शाश्वतः; ध्रुवः; सदातनः; सनातनः; 'दमो दानं क्षमा बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम्। नित्यान्यासन् महासत्त्वे शान्तनौ पुरुषर्षभे'—इति महाभारते (१।१००।२) पुं. समुद्रः। १२५

नित्यत्वम् क्ली. [नित्य+'तस्य भावस्त्वतलौ'] नित्यता सदा; सना; सर्वदा। ८८७

निदाघः पुं. [नितरां दह्यतेऽत्र अनेन वा। नि+दह्+घञ्। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्] ग्रीष्मकालः; उष्णः; घर्मः; 'रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा। अभिपेदे निदाघार्ता व्यालीव मलयद्रुमम्'—इति रघौ (१२।३२) ११६

निदानम् क्ली. [नि निश्चयो दीयतेऽनेनेति। नि+दा+करणे ल्युट्] आदिकारणम्; 'निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ'—इति रघौ (३।१)। रोगनिर्णयः; रोगलक्षणम्; आदानं; रोगहेतुः; 'निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा। सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम्। निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः। निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते'—इति माधवकरः। अवसानम् (८२५); कारणं; वत्सदामादि; 'उदुस्रियाणामसृजन्निदानम्'—इति ऋग्वेदे (६।३२।२)। [नि+दो अवखण्डने+भावे ल्युट्] कारणक्षयः; [नि+दैप्शोधने+भावे ल्युट्] शुद्धिः; तपःफलयाचनं; पैलमुनिकृतचिकित्साग्रन्थविशेषः; 'पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्वधरं परम्। द्वैधनिर्णयतन्त्रं च चकार कुम्भसम्भवः'—इति ब्रह्मवैवर्ते (१।१६।२१)। ६१२

निदिग्धिका स्त्री. [निदिग्धा+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्। टापि अत इत्वम्] कण्टकारिका; 'अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्री भण्डाकी च निदिग्धिका। सिंही धामनिका क्षुद्रा बृहती कण्टकारिका'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। एला; निदिग्धा; 'कपित्थबृहतीबिल्वपटोलेषु निदिग्धिकाः'—इति सुश्रुते (३।१७)। ६१९

निधनः पुं.– क्ली. [नि+धा+ल्युट्] मरणं; वधतारा; सा तु जन्मनक्षत्रात् सप्तमी तारा; 'जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः। प्रत्यरौ लवणं दद्यान्निधने तिलकाञ्चनम्'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। [निवृत्तं धनं यस्य] धनहीने त्रि.। ६२८

निधिः पु. [निधीयतेऽत्रेति। नि+धा+कि] कुवेरस्य नवधा रत्नकोशः; शेवधिः; सेवधिः; 'पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ। मुकुन्दकुन्दनीलाश्च वर्चोऽपि निधयो नव'—इति हारावली। नलिकानामगन्धद्रव्यं; समुद्रः; 'कन्यां सुकेशीं निधिकन्यकासमां मेने तदात्मानमनुत्तमं च'—इति देवीभागवते (३।२२।१०)। जीवकौषधिः; आधारः; चिरप्रनष्टस्वामिकभूजातधनविशेषः; अज्ञातस्वामिकचिरनिखातस्वर्णादि; 'राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः। विद्वानशेषमादद्यात् सर्वस्यासौ प्रभुर्यतः। इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत्। अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च'—इति मिताक्षरा। 'ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः। तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वेति। अंशविकल्पस्तु वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः'—इति मनुः। पौरववंशीय नृपविशेषः; 'बुभुजे पृथिवीमेनां दण्डपाणिर्महाबलः; राजासने ततः सोऽपि स्थापयित्वा निधिं सुतम्। स्मरन्नारायणं देवं तपसे स वनं ययौ। निधिस्तु विधिवद्राज्यं चकार नोतिपण्डितः'—इति राजावल्यां मत्स्यपुराणे। विष्णुः; 'सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः।' 'प्रलयकालेऽस्मिन् सर्वं निधीयते इति निधिः' इति तद्भाष्ये शङ्करः। महादेवः; 'श्रुवहस्तः सुरूपश्च तेजस्तेजकरो निधिः'—इति महाभारते (१३।१७।४३)। ८२

निधुवनम् क्ली. [नितरां धुवनं हस्तपादादिकम्पनं यत्र] मैथुनम्; 'अनिमिषमविरामारागिणां सर्वरात्रं, नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनातिवीक्ष्य। इदमुदवसितानाम-

स्फुटालोकसम्पत्, नयनमिव सनिद्रं घूर्णते दैपमर्चिः'—इति माघे (११।१८)। नर्म; केलिः; [नितरां ध्रुवनं कम्पनम्] कम्पः। ५६९

निध्यानम् क्ली. [नि+ध्यै+ल्युट्] दर्शनं; सोत्कण्ठस्मरणम्। ५६६

निन्दा स्त्री. [निन्दनमिति, निदि+'गुरोश्च हलः' इति स्त्रियाम् अ, टाप्] अपवादः; निन्दनम्; अवर्णः; आक्षेपः; निर्वादः; परीवादः; कुत्सा; उपक्रोशः; जुगुप्सा; गर्हणं; गर्हा; कुत्सनं; परिवादः; जुगुप्सनम्; अपक्रोशः; भर्त्सनम्; अववादः; गर्हणा; धिक्क्रिया; 'गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते। कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः'—इति मनुः (२।२००)। 'वेदनिन्दारतान् मर्त्यान् देवनिन्दारतांस्तथा। द्विजनिन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत्। न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दां च वर्जयेत्। वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत्। यस्तु देवानृषींश्चैव वेदं वा निन्दति द्विजः। न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रेष्विह मुनीश्वराः!। निन्दयेद्वै गुरुं देवं वेदं वा सोपबृंहणम्। कल्पकोटिशतं साग्रं रौरवे पच्यते नरः। तूष्णीमासीत निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम्। कर्णौ पिधाय गन्तव्यं न चैनानवलोकयेत्। वर्जयेद्वै परेषान्तु गृहेषु गर्हणां बुधः। न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतींस्तथा। देवतायतनं प्राज्ञो देवानामाकृतिं तथा'—इति कौर्मे। दुष्कृतिः; अपवादः। १४७

निपः पुं.-क्ली. [नियतं पिबत्यनेनेति। नि+पा+घञर्थे क] कलसः। कदम्बवृक्षे पुं.। ३१६

निपातः पुं. [नितरां पतनमिति। नि+पत्+घञ्] मृत्युः; 'सङ्करेषु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च'—इति महाभारते (५।१२२।९)। पतनम्; 'वने वा हर्म्ये वा समकरनिपातो हिमकरः'—इति आनन्दलहर्याम्। ८७२

निपानम् क्ली. [निपीयते अस्मिन्निति। नि+पा+अधिकरणे ल्युट्] निपानकं; कूपसमीपशिलादिनिबद्धपशुपानार्थकृतकूपोद्धृताम्बुस्थानम्; आहावः; गोदोहनपात्रं; जलाशयमात्रम्; 'परनिपानेषु न स्नानमाचरेत्'—इति विष्णुसंहितायाम्। ६८४

निभः पुं. [नियतं भातीति। नि+भा+क] व्याजः; त्रि. सदृशः; 'प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम्। दिवसं शारदमिव प्रारम्भमुखदर्शनम्'—इति रघुवंशे (१०।९)। प्रकाशः। ७०९

निभालनम् क्ली. [नि+भल्+णिच्+भावे ल्युट्] दर्शनम्; अवलोकनम्। ५६६

निमित्तम् क्ली. [नि+मिद्+क्त। संज्ञापूर्वकत्वान्न नत्वम्] लक्ष्यं; हेतुः; 'किं निमित्तं महाभाग! निःस्पृहस्य च मां प्रति। जातं ह्यागमनं ब्रूहि कार्यं तन्मुनिसत्तम!'—इति देवीभागवते (१।१९।५)। चिह्नं; शकुनः; 'निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव!'—इति श्रीभगवद्गीतायाम्। ४६८

निमिषः पुं. [निमिषतीति, नि+मिष्+'इगुपधेति' क] निमेषः; कालविशेषः; विष्णुः। ८६९

निमीलनम् क्ली. [निमीलत्यनेनेति। नि+मील्+करणे ल्युट्] मरणं; [नि+मील्+भावे ल्युट्] निमेषः; 'नयननिमीलनमूलः सुचिरं स्नानार्द्रचूलजलसिक्तः। दम्भतरुः शुचिकुसुमः सुखशतशाखाशतैः फलितः'—इति कलाविलासे (१।४७)। कालविशेषः; 'तद्वदेव विमर्दार्द्धनाडिकाहीनसंयुते। निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे'—इति सूर्यसिद्धान्ते (४।१७)। ६२८

निमेषः पुं. [नि+मिष्+भावे घञ्] पक्ष्मस्पन्दनकालः; निमिषः; दृष्टिनिमीलनम्; 'पलक मींचना' इति भाषा। पुंसो यावत्कालमकृत्रिमनेत्रविकाशानन्तरं पक्ष्माकुञ्चनं जायते स निमेषः; 'अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः। द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटी तु लवः स्मृतः'—इति अग्निपुराणे। पक्ष्मस्पन्दनम्; 'पपौ निमेषालसपक्ष्मपक्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्'—इति रघौ (२।१८)। रोगविशेषः; 'नेत्रस्तम्भं निमेषं वा तृष्णां कासं प्रजागरम्। लभते दन्तचालं च तांस्तांश्चान्यानुपद्रवान्'—इति सुश्रुते। यक्षविशेषः; 'उलूकश्वसनाभ्यां च निमेषेण च पक्षिराट्। प्ररुजेन च सङ्ग्रामं चकार पुलिनेन च'—इति महाभारते (१।३२।१९)। ८६९

निम्नम् त्रि. [निकृष्टा म्ना अभ्यासः शीलमत्र। यद्वा निकृष्टं म्नातीति। म्ना+क] नीचं; गभीरं; गम्भीरं; गभीरकम्; 'क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत्'—इति कुमारसम्भवे (५।५)। पुं. अनमित्रपुत्रः; 'शिनिस्तस्यानमित्रश्च

निम्नोऽभूदनमित्रतः। सत्राजितः प्रसेनश्च निम्नस्याथासतुः सुतौ'—इति भागवते (९।२४।१२)। ६२४

निम्नगा स्त्री [निम्नं गच्छतीति,निम्न+गम्+ड+टाप्] नदी। 'यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि। 'तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा'—इति मनुः (९।२२)। नीचगामिनि त्रि.। ६६५

नियतः त्रि. [नि+यम्+क्त] नियमे स्थितः; निश्चितः; 'कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां नराधिप ! पुष्पाहारो वर्षमेकं तत्रैव नियतात्मवान्'—इति भविष्यपुराणे। सेवापरः; 'प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः'—इति रामायणे (१।२।७)। नित्यः; 'अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता। कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम्'—इति भाषापरिच्छेदे। 'चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्ये गतिर्वायौ भुवि क्षमा। एतत्तु नियतं सर्वं त्वयि चानुत्तमं यशः।' [निपूर्वयम्धातोर्बन्धनार्थकत्वात्] बद्धः; संयुक्तः; आसक्तः; 'प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा'—इति महाभारते (१।१३४।५९)। ७१०

नियतिः स्त्री. [नियम्यते आत्मा अनयेति। नि+यम्+करणे क्तिन्] भाग्यं; दैवम्; 'आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगाद् आकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम्' —इति माघे (४।३४)। नियमः; चतुर्दशधारिणीदेवयोषिद्गणानामन्यतमा। ८६

नियन्ता [ऋ] पुं. [नियच्छति अश्वादीनिति। नि+यम्+तृच्] सारथिः; 'स नियन्तृध्वजरथं विव्याध निशितैः शरैः'—इति महाभारते (७।१३।२२)। विष्णुः; 'अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः'—इति महाभारते। त्रि. शास्ता; 'रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्। न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः'—इति रघौ (१।१७)। ४४८

नियमस्थितिः स्त्री. [नियमे व्रताचरणादौ स्थितिः] तपस्या; धर्मानुष्ठानम्। ७७६

निरन्तम् त्रि. [निर्नास्ति अन्तरं यस्मिन् यस्माद्वा] निबिडं; घनं; अनवकाशः; 'सज्जनयोः स्तनयोरिव निरन्तरं सङ्गतं भवति—' इति आर्यासप्तशत्याम् (४।३८)। अनवधिः; अपरिधानं; अनन्तर्धानम्; अभेदः; अतादर्थ्यम्; अच्छिद्रम्; 'शिलाशयान्तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु'—इति कुमारसम्भवे (५।२५)। 'अविना, अबहिः, अनात्मीयम्, अनवसरः, अमध्यम्, अनन्तरात्मा' एते निरुपसर्गपूर्वकान्तरशब्दार्थाः। ७१७

निरयः पुं. [निकृष्टः अयो गमनं यत्र] नरकः; 'कथं च शक्तास्ते दातुं निरयस्थाः फलं पुनः'—इति हरिवंशे (१६।१६)। ६२५

निरर्थकम् त्रि. [निर्गतोऽर्थो यस्मात्। कप्] निष्फलं; मोघं; विफलम्; 'अयं तु साक्षाद्भगवांस्त्र्यधीशः, कूटस्थ आत्मा कलयावतीर्णः। यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं पश्यन्ति नानात्वमपि प्रतीतम्'—इति भागवते (४।१६।१९)। ७७४

निरवग्रहः पुं. [निर्गतोऽवग्रहः प्रतिबन्धो यस्मात्] स्वतन्त्रः; 'दुर्दमः कामचारी च स केशी निरवग्रहः'—इति हरिवंशे (८०।९)। वृष्टिप्रतिबन्धाभावः; महादेवः; 'नीलस्तथाङ्गलुब्धश्च शोभनो निरवग्रहः' —इति महाभारते (१३।१७।८२)। ३७९

निरसनम् क्ली. [निरस्यते क्षिप्यते इति। निर्+अस्+ल्युट्] वधः; निष्ठीवनं; निःसारणं; प्रत्याख्यानम्; 'स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनं च तत्। नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया'—इति महाभारते (१४।४।१०)। ४७७

निरस्तः त्रि. [निर्+अस्+क्त] निराकरणविशिष्टः; प्रत्यादिष्टः; प्रत्याख्यातः; निराकृतः; निकृतः; विप्रकृतः; प्रतिक्षिप्तः; अपविद्धः; निष्ठ्यूतः; प्रेषितः; संत्यक्तः; प्रतिहतः; 'यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि। निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते' —इति हितोपदेशे। 'आयान्ती वह्निकूटाभा सा निरस्ता महोल्कया'—इति मार्कण्डेयपुराणे (८९।२३)। १४२

निराकृतः त्रि. [निर्+आ+कृ+क्त] प्रत्याख्यातः; निरस्तः। ७०३

निराकृतिः स्त्री. [निर्+आ+कृ+क्तिन्] अस्वाध्यायः; अनाकारः; निरसनं; निराकरणम्; पुं. पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः; 'यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः'—इति मनुः। निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः; तथा च 'निराकर्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः'—इति कुल्लूकभट्टः। रोहित-

मनुपुत्रः; 'दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः। मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः'—इति हरिवंशे (७।६३)। ४०५

निरामयः त्रि. [निर्गत आमयो व्याधिर्यस्मात्] रोगरहितः; वार्त्तः; कल्यः; नीरुजः; पटुः; उल्लाघः; लघुः; अगदः; निरातङ्कः; अनातङ्कः; आतङ्करहितः; 'निरामयाणां चित्रं तु भक्तमध्ये प्रकीर्तितम्'—इति सुश्रुते। उपद्रवादिशून्यः; 'इदं नगरमभ्यासे रमणीयं निरामयम्। वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः'—इति महाभारते (१।१५७।११)। रोगनाशकः; 'किमौषधैः क्लिश्यसि मूढ दुर्मते! निरामयं कृष्णरसायनं पिब' —इति मुकुन्दमालायाम् (२१)। पुं. [निर्गतः आमयो यस्मात्] इडिक्कः; वनच्छगलः; शूकरः; नृपविशेषः; 'धृष्टकेतुर्बृहत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः'—इति महाभारते (१।१।२३४)। महादेवः; क्ली. कुशलम्; 'कुरूणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम्'—इति महाभारते (५।७८।८)। ३८०

निर्ऋतिः स्त्री. [निर्नियता ऋतिर्घृणा अशुभं वा यत्र] अलक्ष्मीः; 'अरुन्तुदं परुषं तीक्ष्णवाचं वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान्। विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम्'—इति महाभारते (१।८७।९)। पापदेवता; 'दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम'—इति ऋग्वेदे (१०।१६५।१) 'निर्ऋत्याः पापदेवतायाः दूतोऽनुचरः'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। त्रि. [निर्गता ऋतिरशुभं यस्मात्] निरुपद्रवः; दिक्पालविशेषः; स तु नैर्ऋत्यकोणाधिपतिः। राक्षसः; 'वेत्था हि निर्ऋतीनां वज्रहस्तपरिवृजम्'—इति ऋग्वेदे (८।२४।२४)। मृत्युः; 'स चिन्तयन्नित्थमथाशृणोद्यथा, मुनेः सुतोक्तो निर्ऋतिस्तक्षकाख्यः'—इति भागवते (१।१९।४)। ८६

निर्गुण्डी स्त्री. [निर्गतं गुण्डं वेष्टनं यस्याः। ङीष्] वृक्षविशेषः; सिन्दुकः; सिन्दुवारः; इन्द्रसुरिसः; इन्द्राणिका; सिन्धुकः; सिन्धुवारः; इन्द्रसुरसः; निर्गुण्ठी; इन्द्राणी; पौलोमी; शक्राणी; कासनाशिनी; विसुन्धकः; सिन्धकं; सुरसः; सिन्धुवारितः; सुरसा; सिन्धुवारकः; करहाटः; नीलशेफालिका; शेफालिका; शेफाली; नीलिका; मल्लिका; सुवहा; रजनीहासा; निशिपुष्पिका। २००

निर्ग्रन्थः पुं. [ग्रन्थेभ्यः श्रुत्यादिनियमेभ्यो निर्गतः] मुनिः; क्षपणः; नग्नकः; निस्वः; बालिशः; द्यूतकारः; त्रि. ग्रन्थेभ्यो निर्गतः; निवृत्तहृदयग्रन्थिः; 'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे'—इति भागवते (१।७।१०) 'निर्ग्रन्थाः ग्रन्थेभ्योनिर्गताः, यद्वा ग्रन्थिरेव ग्रन्थः निवृत्तः क्रोधाहङ्काररूपो ग्रन्थिर्येषां ते निवृत्तहृदयग्रन्थय इत्यर्थः'—इति तट्टीकायां स्वामी। ३४४

निर्ग्रन्थनम् क्ली. [निर्+ग्रथि.कौटिल्ये+भावे ल्युट्] वधः; मारणम्। ४७८

निर्जरः पुं. [जराया निष्क्रान्तः। 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या'—इति समासः] देवः; 'विशन्तु निर्जराः सर्वे कुशलं कथयन्तु वः'—इति देवीभागवते (५।८।१८)। जरारहिते त्रि.। सुधायाम् क्ली.। ४

निर्झरः पुं. [निर्झृणाति जीर्णीभवति उच्चस्थानपतनादिति। निर्+झॄ+अच्] पर्वतावतीर्णजलप्रवाहः; स्रुतजलप्रवाहः; झरः; निर्झरी; पर्वताद्वेगेन पतज्जलं; शीराः; 'सरितो निर्झरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान्'—इति महाभारते (३।६४।९)। 'शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः। स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम्। मधुरं कटुपाकं च वातं स्यादतिपित्तलम्। नैर्झरं रुचिकृद्घोरं कफघ्नं दीपनं लघु'—इति भावप्रकाशः। सूर्यघोटकः; तुषानलः। १६६

निर्झरी स्त्री. [निर्+झॄ+अच्+ङीष्] निर्झरः; नदी। १६६

निर्झरिणी स्त्री. [निर्झर उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्या इति। इनि, ङीप्] नदी; 'सोऽपि तां वीक्ष्य लावण्यरसनिर्झरिणीं नृपः। यन्न प्राप परिष्वङ्गं तृषाक्रान्तो मुमूर्च्छ तत्'—इति कथासरित्सागरे (१७।७)। ६६५

निर्णिक्तम् त्रि. [निर्णिज्यते शुध्यते स्मेति, निर्+णिज्+क्त] अपनीतमलं; शोधितम्; 'जलदेवगृहञ्चैव श्मशानं गोद्विजालयम्। निर्णिक्तपादः प्रविशेन्नानिर्णिक्तः कदाचन'—इति चिन्तामणिधृतवचनम्। ४०८

निर्णेजकः पुं. [निर्णेनेक्ति निर्मलीकरोति वस्त्रमिति। निर्+णिजिर् शौचपोषणयोः +ण्वुल्] रजकः; 'कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च। गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति'—इति मनुः (४।२१९।१)। ५९३

निर्निमित्तम् त्रि. [निर्गतं निमित्तं प्रयोजकं प्रयोजनं वा यत्र] स्वाच्छन्द्यं; यदृच्छा। ७०४

निर्मन्थकाष्ठम् क्ली. [यज्ञार्थं निःशेषं मन्थनं निर्मन्थः, भावे घञ्। तस्य काष्ठं दारु] निर्मन्थदारु; अरणिः; यज्ञे अग्न्युत्थापनार्थं घर्षणीयकाष्ठम्। ४१५

निर्मोकः पुं. [नितरां मुच्यते इति। निर्+मुच्+घञ्] सर्पत्वक्; अहिकोषः; निर्ल्वयनी; कञ्चुकः; 'निजगात्रनिर्विशेषस्थापितमपि सारमखिलमादाय। निर्मोकं च भुजङ्गो मुञ्चति पुरुषं च वारवधूः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३२८)। त्वङ्मात्रम्; 'मृगनिर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः। निर्द्वन्द्वाः सत्पथं प्राप्ता बालखिल्यास्तपोधनाः'—इति महाभारते (१३।१४९।१०१)। [भावे घञ्] मोचनम्; आकाशः; सन्नाहः; सावर्णिमनोः पुत्रविशेषः; 'अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः। निर्मोकविरजस्काद्याः सावर्णितनया नृप!'—इति भागवते (८।१३।११)। ६४४

निर्याणम् क्ली. [निर्याति निर्गच्छति मदोऽनेनेति। निर्+या+करणे ल्युट्] गजापाङ्गदेशः; 'प्रत्यन्यदन्तिनिशिताङ्कुशदूरभिन्ननिर्याणनिर्यदसृजं चलितं निषादी'—इति माघे (५।४१)। मोक्षः; अध्वनिर्गमः; 'निर्याणं च रथेनाशु सहसा यत्कृतं त्वया'—इति महाभारते (१३।५५।६)। पशुपादबन्धनरज्जुः; 'निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः'—इति माघे (१२।४०)। २१७

निर्यामः पुं. [निर्यम्यतेऽनेनेति। निर्+यम्+घञ्] पोतवाहः। ६५५

निर्यासः पुं. [निर्+यस्+घञ्] क्वाथः; कषायः; वृक्षादिक्षीरं; वेष्टकः; 'लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा। शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्'—इति मनुः (५।६)। [अर्द्धर्चादित्वात् क्लीबेऽपि] स्वरसः; 'कदलीकन्दनिर्यासे तत्प्रसूनतुलां पचेत्। चतुर्भागावशेषेऽस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत्'—इति—वैद्यके। ८६१

निर्ल्वयनी स्त्री. [नितरां लीयते संलीनो भवति अहिरस्यामिति। निर्+ली+ल्युट्, पृषोदरादित्वात् वकारागमः] कञ्चुकः; सर्पत्वक्। ६४४

निर्वपणम् क्ली. [निर्+वप्+भावे ल्युट्] दानम्; 'अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः'—इति मनुः (३।२४८)। 'पिण्डदानम्; 'एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्। गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत्'—इति मनुः (३।२६०)। पिण्डः; 'तत्समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाहितः। दातुं निर्वपणं सम्यक् यथावदहमारभम्'—इति महाभारते (१३।८४।१४)। अन्नादिसंविभागः; 'रहूगणैतत् तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद् गृहाद् वा'—इति भागवते (५।१२।१२)। ४१९

निर्वाणम् क्ली. [निर्+वा गतौ+क्त, तस्य नः] अपवर्गः; 'मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः—इति भागवते (३।२८।३५)। अस्तगमनं; निर्वृत्तिः; सङ्गमः; विश्रान्तिः; गजमज्जनम्; 'असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे। अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः'—इति रघौ (१।७१)। निश्चलं; शून्यं; विद्योपदेशनं; नाभिदेशे जप्यप्रणवपुटितमातृकापुटितमूलमन्त्रम्; 'कल्लुकां मूर्ध्नि संजप्य हृदि सेतुं विचिन्तयेत्। महासेतुं विशुद्धे तु षोडशारे समुद्धरेत्। मणिपूरे तु निर्वाणं महाकुण्डलिनीमधः। स्वाधिष्ठाने कामबीजं राकिणीमूर्ध्नि संस्थितम्'— इत्यागमतत्त्वविलासः। विष्णुः; 'त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक्'—इति महाभारते (१३।१४९।७५)। समाप्तिः; 'आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिकः'—इति भागवते (१।६।२९)। त्रि. [निर्+वा+क्त, 'निर्वाणोऽवाते' इति निष्ठातस्य नः] मुक्तः; नष्टः; 'निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन'—इति कुमारे (३।५२)। निमग्नः; बाणशून्यः। १२४

निर्वादः पुं. [निर्वदनमिति। निर्+वद्+भावे घञ्] परीवादः; जनवादः; 'किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषामुत सन्त्यजामि'—इति रघौ (१४।३४)। अवज्ञा। [निर्निश्चितं वादः कथनम्] निश्चितवादः; वादाभावः। १४८

निर्वापणम् क्ली. [निर्+वप्+णिच्+ल्युट्] वधः; दानं; निर्वाणतासम्पादनम्; 'दीपनिर्वापणात् पुंसः कूष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः'—इति तिथितत्त्वे। [स्वार्थे णिच्] वपनम्; 'मया तावन्नीतिबीजनिर्वापणं कृतं, परतस्तद्दैवत पर्यायायत्तम्' इति पञ्चतन्त्रे। ४७८

निर्वासनम् क्ली. [निर्+वस्+णिच्+ल्युट्] वधः । नगरादेर्बहिष्करणम्; 'निर्वासनं च नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप! । नानाविधानां दुःखानामभिज्ञास्मि जनार्दन ! '—इति महाभारते (५।९०।५८) । ४७८

निर्वीरा स्त्री. [निर्गतो वीरवत् पतिः पुत्रो वा यस्याः] अवीरा; पतिपुत्रविहीना । ४८६

निर्वेदः पुं. [निर्+विद्+घञ्] स्वावमाननम्; 'देवैर्युद्धं कृतं चोग्रं प्रह्लादस्तु पराजितः । निर्वेदं परमं प्राप्तो ज्ञात्वाधर्मं सनातनम्'—इति देवीभागवते (४।१०।३७) । 'निर्वेदः स्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः'—इति काव्यप्रकाशः । 'तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम्'—इति साहित्यदर्पणम् । परवैराग्यम्; 'ततः कदाचिन्निर्वेदान्निराकाराश्रितेन च । लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भृशं मया'—इति मोक्षधर्मः । वैराग्यम्; 'तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च'—इति श्रीभगवद्गीतायाम् । [निर्गतो वेदो यस्मादिति] वेदरहिते त्रि. । ७५४

निर्वेशः पुं. [निर्+विश्+भावे घञ्] भोगः; भृतिः; 'भृतिर्वेतनं भोगः सुखं पालनमभ्यवहारो वा' इति भरतः । 'अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि । यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः'—इति भागवते (६।२।७) । वेतनं; मूर्च्छनं; विवाहः [निर्पूर्वकविश्धातुर्विवाहार्थः इति स्मृतिः] । ७५५

निर्व्यथनम् क्ली. [निर्+व्यथ्+भावे ल्युट्] छिद्रं; व्यथाभावः; निश्चयेन व्यथनम् । ६२४

निलयः पुं. [निलीयते अस्मिन्निति । नि+ली+'एरच्' इति अधिकरणे अच्] गृहम्; 'सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्'—इति रघुवंशे (२।१५) । आश्रयस्थानम्; 'तं भूतनिलयं देवं सुपर्णमुपधावत'—इति भागवते (८।१।११) । २९१

निवर्हणम् क्ली. [नियमेन वर्हणम्, वर्ह हिंसायाम्+भावे ल्युट्] मारणं; घातनं; वधः । ४७७

निवसनम् क्ली. [न्युष्यतेऽत्र,नि+वस्+अधिकरणे ल्युट्] गृहम्; अन्तरीयं (५४६); वस्त्रम्; [भावे ल्युट्] परिधारणम्; 'द्वितीयं च परीदधौ चीरमादाय मैथिली । चीरस्याकुशला देवी सम्यग्निवसने शुभा'—इति रामायणे (२।३७) । २९२

निवहः पुं. [नितरामुह्यते इति । नि+वह्+पुंसीति घ] समूहः; 'मुकुलं कुशलं सुजनं विहाय कुलकुशलशीलविकलेऽपि । आढ्ये कल्पतराविव नित्यं रज्यन्ति जननिवहाः'—इति पञ्चतन्त्रे (५।८७) । [नितरां वहतीति । नि+वह्+पचाद्यच्] सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः; 'निवहो यत्र वातेशः केषाञ्चिन्न सुखप्रदः । न प्रचण्डो न च मृदुः प्रमादी च प्रभञ्जनः'—इति ज्योतिषम् । ६८६

निवापः पुं. [नितरामुप्यते इति । नि+वप्+घञ्] मृतोद्देश्यकदानं; पितृदानं; पितृतर्पणं; निवपनं; पितृदानकम्; 'अपशोकमनाः कुटुम्बिनीम् अनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः'—इति रघुवंशे (८।८६) । दानमात्रम्; 'येभ्यो निवापाञ्जलयः पितॄणाम्'—इति रघौ (५।८) । [न्युप्यते बीजमस्मिन्निति] क्षेत्रम्; 'अवनिं प्रमदा गाश्च निवापं बहुवार्षिकम् । तत्ते विप्र ! प्रदास्यामि न तु वर्म सकुण्डलम्'—इति महाभारते (३।३०१।६) । ६३९

निविडम् त्रि. [नितरां विडतीति । नि+विड् आक्रोशे+क] निरवकाशं; निरन्तरं; निविरीसं; घनं; सान्द्रं; नीरन्ध्रं; बहुलं; दृढं; गाढम्; अविरलम्; 'निविडघटितोरुयुगलां श्वासोत्तब्धस्तनार्पितव्यजनाम्'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३२०) । 'तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षोः कर्णान्तिमेत्य बिभिदे निबिडोऽपि मुष्टिः' इति रघुवंशे (९।५८) । नासिकाया नतम्; [नि+'नेर्विडज्विरीसचौ'—इति विडच्] अवटीटम्; 'तद्योगात् नासिका निविडा'–इति सिद्धान्तकौमुदी । ७१८

निविडीसम् त्रि. ['नेर्विडजविरीसचौ' इति विरीसच्, डरयोरेकत्वेन रस्य डः] निविरीसं; निरवकाशं; सघनम्; नासिकाया नतम् । ७१८

निविरीसम् त्रि. [नि नता नासिका यस्य । 'नेर्विडज् विरीसचौ'—इति विरीसच्] अवटीटः; निविडम्; 'उरुनिविरीसनितम्बभारखेदि'—इति माघे (७।२०) । ७१८

निवीतम् क्ली. [निवीयते स्मेति । नि+व्येञ् संवरणे+क्त, सम्प्रसारणम्] कण्ठलम्बितयज्ञसूत्रम्; 'उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठसज्जनम्'—इति कूर्मपुराणम् । त्रि. आच्छादनवस्त्रं; प्रावृतम् । ४०७

निवृतम् त्रि. [निव्रियते आच्छाद्यते स्मेति । नि+वृ+क्त] परिवेष्टितं; निवीतं; प्रावृतम्; आच्छादनवस्त्रम्। ७१२

निवेशः पुं. [निविशत्यस्मिन्निति । नि+विश्+अधिकरणे घञ्] शिविरम्; 'तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्द्धमिव योजनम्'—इति महाभारते (५।८।२)। उद्वाहः; 'ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः। महीञ्चचार दारार्थी न च दारानविन्दत'—इति महाभारते (१।१४।१)। निवेशनम्; 'निवेशार्थं गृहं दत्तमन्नपानादिकं तथा। सेवकं समनुज्ञाप्य परिचर्यार्थमेव च'—इति देवीभागवते (३।१९।४४)। ४५२

निवेशनम् क्ली. [निविशत्यस्मिन्निति । नि+विश्+अधिकरणे ल्युट्] गृहम्; 'स्त्रियोपसंयुतः सोऽथ प्राप्यायोध्यां सुदर्शनः। सम्मान्य सर्वलोकांश्च ययौ राजा निवेशनम्'—इति देवीभागवते (३।२४।४९)। २९१

निशरणम् क्ली. [नि+शॄहिंसायाम्+णिच्+ल्युट्, संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् क्वचिद् वृद्धिर्न] मारणं; वधः; घातनम्। ४७७

निशा स्त्री. [नितरां श्यति तनू करोति व्यापारानिति। नि+शो+क+टाप्] रात्रिः; रात्री; रक्षोजननी; शर्वरी; चक्रभेदिनी; घोरा; श्यामा; याम्या; दोषा; तुङ्गी; भौती; शताक्षी; वास्तवा; उषाः; वासतेयी, तमा; निट्; 'सितेषु हर्म्येषु निशासु योषितां सुखप्रसु तानि मुखानि चन्द्रमाः। विलोक्य निर्यन्त्रणमुत्सुकश्चिरं निशाक्षये याति ह्रियैव पाण्डुताम्'—इति ऋतुसहारे (१।९)। हरिद्रा; दारुहरिद्रा; 'हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा। मेहघ्नी रञ्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। मेषवृषमिथुनकर्कटधनुर्मकरलग्नानि; 'अजगोपतियुग्मश्च कर्किधन्विमृगास्तथा। निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। १०७

निशाटनः पुं. [निशायाम् अटतीति । अट् गतौ+ल्यु] निशाटः; पेचकः; निशाचरे त्रि.। २४६

निशातः त्रि. [नि+शो तनूकरणे+क्त, 'शाच्छोरन्यतरस्याम्'—इति पक्षे इत्वाभावः] तीक्ष्णः; शाणितः। ४७४

निशान्तम् क्ली. [निशाम्यते विश्रम्यतेऽस्मिन्निति । नि+शम्+अधिकरणे क्त] गृहम्; 'तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य'—इति रघौ (१६।४०)। [निशाया अन्तो यत्र] उषाः; 'न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्'—इति मनुः (४।९९)। शान्ते त्रि.। २९१

निशामनम् क्ली. [नि+शम्+णिच्+ल्युट्] दर्शनम् आलोचनं; श्रवणम्। ५६६

निशारणम् क्ली. [नि+शॄ हिंसायाम्+णिच्+ल्युट्] मारणम्; [निशाया रणम्] रात्रियुद्धम्। [निशाया रणः शब्दः] रात्रिशब्देऽर्थे पुं.। ४७७

निशितः त्रि. [नि+शो+क्त] शाणितः; तीक्ष्णीकृतः; 'तद्वाक्यसमकालं तु बीभत्सुर्निशितैः शरैः। अवार्यैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत्'—इति महाभारते (१।१३४।९५)। ५७४

निशीथः पुं. [नितरां शेतेऽत्रेति । नि+शी+'निशीथगोपीथावगथाः' इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] अर्धरात्रः; 'निशीथदीपाः सहसा हतत्विषा बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव'—इति रघौ (३।१५)। रात्रिमात्रम्; 'तन्त्रीसुगीतं मदनस्य दीपनं शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः'—इति ऋतुसंहारे (१।३)। १०९

निशीथिनी स्त्री. [निशीथोऽस्त्यस्या इति । इनि, ङीप्] रात्रिः; निशीथ्या; निषद्वरी; रात्री। १०७

निशीथिनीनाथः पुं. [निशीथिन्या नाथः] चन्द्रः; निशाकान्तः; निशामणिः; निशापतिः; निशाकरः; चन्द्रमाः। ४३

निशुम्भनम् क्ली. [नि+शुम्भ हिंसायाम्+भावे ल्युट्] मारणं; वधः। ४७७

निश्चयः पुं. [निश्चीयतेऽनेनेति, निस्+चि+'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति अप्] निःसंशयज्ञानं; निर्णयः; निर्णयनं; निचयः; 'देहोऽयं मम बन्धोऽयं न ममेति च मुक्तता। तथा धनं गृहं राज्यं न ममेति च निश्चयः'—इति भागवते (१।१९।३५)। अर्थालङ्कारविशेषः; 'अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः'—इति साहित्यदर्पणे (१०।५६)। ८४८

निश्चितः त्रि. [निः शेषं चितः। निस्+चि+क्त] नियतः; पूर्णतया स्थितः; कृतनिश्चयः। ७१०

निश्चितम् क्ली. निर्धारितं; नूनम्। ८७९

निषङ्गः पुं. [नितरां सञ्जन्ति शरा यत्र। नि+सञ्ज्+

अधिकरणे घञ्] तूणीरः; 'ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः। जाताभिषङ्गो नृपतिनिषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः'—इति रघुवंशे (२।३०)। सङ्गः। ४६५

निषद्वरः पुं. [निषीदन्ति विषण्णा भवन्ति जना अत्रेति। नि+षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु+'नौ सदेः' इति ष्वरच्,'सदिरप्रतेः'इति षत्वम्] कर्दमः; पङ्कः; जम्बालः। ६७८

निषादः पुं. [निषद्यते ग्रामसीमायाम्। यद्वा निषीदति पापमत्र। नि+सद्+कर्मणि अधिकरणे वा घञ्] चण्डालः; वेनशरीरोद्भवजातिविशेषः; धीवरविशेषः; [निषीदन्ति षड्जादयः स्वरा यत्र। नि+सद्+घञ्] सप्तस्वरान्तर्गतस्वरविशेषः; हस्तिस्वरतुल्यस्वरः; 'षड्जादयः षडेतेऽत्र स्वराः सर्वे मनोहराः। निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते।' चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः। ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके'—इति सङ्गीतदामोदरः। ५९८

निषादी [न्] पुं. [निषीदत्यवश्यं हस्त्युपरि। नि+सद्+आवश्यके णिनि] हस्त्यारोहः; 'प्रत्यन्तदन्तिनिशिताङ्कुशदूरभिन्ननिर्याणनिर्यदसृजं चलितं निषादी'—इति माघे (५।४१)। उपविष्टे त्रि.। 'आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः। मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गणभूमिषु'—इति रघौ (१।५२)। २२५

निषेधः पुं. [नि+सिध्+घञ्] प्रतिषेधः; निवृत्तिः; विधिविपरीतः; 'तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानतो मता। निषेधस्तु निवृतात्मा कालमात्रमपेक्षते'—इति तिथितत्त्वम्। ८३४

निष्कः पुं.– क्ली. [निश्चयेन कायति शोभते इति। निस्+कै+आतश्चेति क] हेम; सुवर्णं; चतुःसुवर्णमुद्राः; 'धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः। चतुः सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः'—इति मनुः (८।१३७)। साष्टशतसुवर्णः; पलं; दीनारः; उरोभूषणं; वक्षोऽलङ्कारः; 'नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक्'—इति रामायणे (१।६।११)। स्वर्णकर्षः; स्वर्णपलं; कण्ठभूषा; माषकचतुष्टयम्; 'स्याच्चतुर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च'—इति शार्ङ्गधरः। षोडशद्रम्यः; 'वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनी ताश्च पणश्चतस्रः। ते षोडश द्रम्य इहावगम्यो द्रम्यैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः'—इति लीलावत्याम्। १७३

निष्कला स्त्री. [निर्गता कला यस्याः] विगतार्तवा; वृद्धा। ४८७

निष्कली स्त्री. [निष्कल+ङीष्] ऋतुहीना; निवृत्तरजस्का; विगतार्तवा; पुष्पहीना; निकल्का। ४८७

निष्काशः पुं. [निरतिशयं काशते शोभते प्रासादादाविति। निस्+काश्+अच्] प्रासादाद्युपस्थानं; तोरणगृहम्। १०६

निष्कासः पुं. [निश्चितं कासनं विकासः। निस्+कास्+घञ्] प्राकट्यं; प्रभातं; बहिष्कारः; बहिर्भावः। १०६

निष्कुटः क्ली.– पुं. [कुटात् गृहात् निष्क्रान्तः] कोटरः; वृक्षखातम्; गृहसमीपोपवनम् (८१६); 'परिखाश्चैव कौरव्य ! प्रतोलीर्निष्कुटानि च। न जात्वन्यः प्रपश्येत गुह्यमेतद्युधिष्ठिर !'—इति महाभारते (२।६९।५५)। क्षेत्रम्; 'इन्द्रकृष्टैर्वर्तयन्ति धान्यैर्ये च नदीमुखैः। समुद्रनिष्कुटे जाताः पारेसिन्धु च मानवाः'—इति महाभारते (२।५०।९)। कपाटः; पत्न्याटः; प्रमदवनम्। १८२

निष्टचः पुं. [वर्णाश्रमादिभ्यो निर्गतः। निस्+'अव्ययात् त्यप्' इत्यस्य 'निसो गते' इति त्यप, 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षत्वम्] म्लेच्छजातिविशेषः; चण्डालादिः। पुत्रः; 'यं मे निष्टयो यममात्यो निचखान'—इति वाजसनेयसंहितायाम्(५।२३)। [ष्टैच स्त्यै शब्दसंघातयोः; नितरां स्त्यायति संघात रूपेण सह वर्तते इति निष्टचः। यद्वा निर्गत्य शरीरात् स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति निष्टचः पुत्रादिः। यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्टयश्चण्डालादिः। 'निसो गते' इति वार्तिकेन निस् उपसर्गाद् गतार्थे त्यप्। इति काशिकायाम्]। ५९९

निष्ठा स्त्री. [नितरां स्थितिः। नि+स्था+ आतश्चोपसर्गे' इति अङ्, 'उपसर्गादिति' षत्वं ततष्टाप्] क्लेशः; अवसानम्; अन्तः; व्यवस्था; उत्कर्षः; व्रतं; निष्पत्तिः; समाप्तिः; नाशः; 'यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यम्'—इति भागवते (५।१२।९)। निर्वहणं; याच्ञा; क्तक्तवतू प्रत्ययौ ['क्तक्तवतू

निष्ठा' 'एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः' इति सिद्धान्तकौमुदी ।] धर्मादौ श्रद्धा; 'निष्ठया हि प्रतिष्ठा स्यादनिष्ठस्य कुतः कुलम् । शक्नोति नैष्ठिकः स्वीयं धर्मं त्रातुं न चेतरः।' 'एकस्य देवस्य विहाय मन्त्रम् एकं परश्चेद्भजतेऽपि तस्य । तदा भवेन् मृत्युरनैष्ठिकत्वात् निष्ठाविहीनस्य न कापि सिद्धिः'--इति भरतमल्लिकः । प्राप्यम्; 'भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः । तेषामशान्तकामानां का निष्ठा विजितात्मनाम्'—इति श्रीधरः । [क्विप्] स्थितिः; 'जाते निष्ठामदवुर्गोषु वीरान्' इति ऋग्वेदे (३।३१।१०) 'निष्ठां पूर्वं यथास्थितिम्' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः । ८५३

निष्ठीवः पुं. [नि+ष्ठिव्+भावे घञ् । पृषोदरादित्वाद् दीर्घः] निष्ठीवनं; निष्ठ्यूतिः; श्लेष्मादीनां मुखेन वमनं; निष्ठेवः; निष्ठ्यूतिः; निष्ठेवनं; निष्ठेवा; निष्ठेवम् । 'निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम्'--इति वाग्भटः । १४२

निष्ठुरम् त्रि. [नि+स्था+'मद्गुरादयश्चेति' उरच्] परुषं; कठिनम्; 'जज्ञे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः'—इति माघे (५।४९) । १४०

निष्ठ्यूतिः स्त्री. [नि+ष्ठिव्+क्तिन् । 'च्छ्वोः शूडि'—ऊठ्] निष्ठीवनम् । १४२

निष्ठेवः त्रि. [नि+ष्ठिव्+घञ्] निष्ठीवनम् । १४२

निष्णातः त्रि. [नितरां स्नाति स्मेति । नि+स्ना+क्त, 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' इति षत्वम्] निपुणः; 'यस्तु कर्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः । स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः'—इति सुश्रुते। विज्ञः; पारंगतः; 'वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत'—इति भागवते (१।४।२१) । ३३५

निष्पावकः पुं. [निष्पाव एव । स्वार्थे कन्] श्वेतशिम्बी; 'निष्पावको वैषवलासशोफशुक्रान्तको रूक्षगुणो विदाही । कषायकः स्यान्मधुरो गुरुश्च स्तन्यास्रपित्तं च करोति वातम्'—इति हारीतः । ५८४

निस्तलम् त्रि. [निरस्तं तलम् अधःस्वरूपमस्येति] वर्तुलं, वृत्तम्; 'कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य'--इति कुमारे (१।४२)। चलं; नितरां तलं; तलम् । ७५३

निस्त्रिंशः पुं. [निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति । 'निरादयः' इति समासः, 'संख्यायास्तत्पुरुषस्य डज् वाच्यः' इत्युक्त्या डच्] खड्गः; 'नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः'—इति महाभारते (४।४१।२४) । त्रिंशच्छून्यः; निर्दये त्रि. । 'दत्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवता चेयं चिरं लालिता, दैवादद्य किल त्वमेव कृतवानस्या नवं विप्रियम् । मन्युर्दुःसह एष यात्युपशमं नो शान्तवादैः स्फुटम्, हे निस्त्रिंश विमुक्तकण्ठकरुणं तावत् सखी रोदितु'—इति अमरुशतके (५) । ४७२

निहितम् त्रि. [नि+धा+क्त, 'दधातेर्हिः' इति हि.] स्थापितम्; 'धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः'—इति महाभारते (३।३१२।११२) । ७४७

नीचः त्रि. [निकृष्टामीं लक्ष्मीं शोभां चिनोतीति । चि+'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ड] हीनजातिकर्मा; वर्वरः; विवर्णः; पामरः; प्राकृतः; पृथग्जनः; निहीनः; अपसदः; जाल्मः; क्षुल्लकः; इतरः; अपशदः; खुल्लकः; हीनः; क्षुल्लः; क्षुण्णः; वेतकः । 'न प्राप्नोति सुखं किञ्चिन्नीचसङ्गान्महानपि । प्रेतसङ्गान्महादेवो नग्नो भस्मविभूषितः । स्वयं नेतुं न शक्नोति तदा नाययति ध्रुवम् । स्थिते गुणेऽपि नीचस्तु यत्नाद्दोषं प्रपद्यते । सतां श्रुत्वा गुणं नीचः श्रोतुमायाति बन्धुवत् । ततः समयमासाद्य प्रकाशयति तद्धसन् । मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् । मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यद् दुरात्मनाम्'--इति पाद्मे । 'बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् । मध्यमे मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति वित्तमे'--इति महाभारते शान्तिपर्वणि । अनुच्चः; वामनः; न्यङ्; खर्वः; ह्रस्वः; नीचकः; 'नीचरोमनखश्मश्रुनिर्मलाङ्घ्रिमलायनः । स्नानशीलः ससुरभिः सुवेषोऽनुल्वणोज्ज्वलः । धारयेत् सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः'—इति वाग्भटः । निम्नः; 'शैत्यं नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता, किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे । किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां जीवनं,त्वञ्चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निषेद्धुं क्षमः'—इति लक्ष्मणसेनः । चोरकनामगन्धद्रव्ये पुं. । ३४६

नीचकी स्त्री. ['निचिः कर्णशिरोदेशः', कन्, अण्, ङीप् ।

निष्ठा' 'एतौ निष्ठासंज्ञो स्तः' इति सिद्धान्तकौमुदी ।] धर्मादौ श्रद्धा; 'निष्ठया हि प्रतिष्ठा स्यादनिष्ठस्य कुतः कुलम् । शक्नोति नैष्ठिकः स्वीयं धर्मं त्रातुं न चेतरः।' 'एकस्य देवस्य विहाय मन्त्रम् एकं परश्चेद्भजतेऽपि तस्य। तदा भवेन् मृत्युरनैष्ठिकत्वात् निष्ठाविहीनस्य न कापि सिद्धिः'--इति भरतमल्लिकः । प्राप्यम्; 'भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः । तेषामशान्तकामानां का निष्ठा विजितात्मनाम्'—इति श्रीधरः । [क्विप्] स्थितिः; 'जाते निष्ठामदधुर्गोषु वीरान्' इति ऋग्वेदे (३।३१।१०) 'निष्ठां पूर्वं यथास्थितिम्' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः । ८५३

निष्ठीवः पुं. [नि+ष्ठिव्+भावे घञ् । पृषोदरादित्वाद् दीर्घः] निष्ठीवनं; निष्ठ्यूतिः; श्लेष्मादीनां मुखेन वमनं; निष्ठेवः; निष्ठ्यूतिः; निष्ठेवनं; निष्ठेवा; निष्ठेवम् । 'निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम्'--इति वाग्भटः । १४२

निष्ठुरम् त्रि. [नि+स्था+'मद्गुरादयश्चेति' उरच्] परुषं; कठिनम्; 'जज्ञे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः'—इति माघे (५।४९) । १४०

निष्ठ्यूतिः स्त्री. [नि+ष्ठिव्+क्तिन् । 'च्छ्वोः शूडि'—ऊठ्] निष्ठीवनम् । १४२

निष्ठेवः त्रि. [नि+ष्ठिव्+घञ्] निष्ठीवनम् । १४२

निष्णातः त्रि. [नितरां स्नाति स्मेति । नि+स्ना+क्त, 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' इति षत्वम्] निपुणः; 'यस्तु कर्मसु निष्णातो धार्ष्टयाच्छास्त्रबहिष्कृतः । स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः'—इति सुश्रुते । विज्ञः; पारंगतः; 'वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत'—इति भागवते (१।४।२१) । ३३५

निष्पावकः पुं. [निष्पाव एव । स्वार्थे कन्] श्वेतशिम्बी; 'निष्पावको वैपवलासशोफशुक्रान्तको रूक्षगुणो विदाही । कषायकः स्यान्मधुरो गुरुश्च स्तन्यास्रपित्तं च करोति वातम्'—इति हारीतः । ५८४

निस्तलम् त्रि. [निरस्तं तलम् अधःस्वरूपमस्येति] वर्तुलं, वृत्तम्; 'कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य'--इति कुमारे (१।४२) । चलं; नितरां तलं; तलम् । ७५३

निस्त्रिंशः पुं. [निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति । 'निरादयः' इति समासः, 'संख्यायास्तत्पुरुषस्य डज् वाच्यः' इत्युक्त्या डच्] खड्गः; 'नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः'—इति महाभारते (४।४१।२४) । त्रिंशच्छून्यः; निर्दये त्रि. । 'दत्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवता चेयं चिरं लालिता, दैवादद्य किल त्वमेव कृतवानस्या नवं विप्रियम् । मन्युर्दुःसह एष यात्युपशमं नो शान्तवादैः स्फुटम्, हे निस्त्रिंश विमुक्तकण्ठकरुणं तावत् सखी रोदितु'—इति अमरुशतके (५) । ४७२

निहितम् त्रि. [नि+धा+क्त, 'दधातेर्हिः' इति हि.] स्थापितम्; 'धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः'—इति महाभारते (३।३१२।११२) । ७४७

नीचः त्रि. [निकृष्टामीं लक्ष्मीं शोभां चिनोतीति । चि+'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ड] हीनजातिकर्मा; वर्वरः; विवर्णः; पामरः; प्राकृतः; पृथग्जनः; निहीनः; अपसदः; जाल्मः; क्षुल्लकः; इतरः; अपशदः; खुल्लकः; हीनः; क्षुल्लः; क्षुण्णः; वेतकः । 'न प्राप्नोति सुखं किञ्चिन्नीचसङ्गान्महानपि । प्रेतसङ्गान्महादेवो नग्नो भस्मविभूषितः । स्वयं नेतुं न शक्नोति तदा नाययति ध्रुवम् । स्थिते गुणेऽपि नीचस्तु यत्नाद्दोषं प्रपद्यते। सतां श्रुत्वा गुणं नीचः श्रोतुमायाति बन्धुवत् । ततः समयमासाद्य प्रकाशयति तद्धसन् । मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् । मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यद्दुरात्मनाम्'--इति पाद्मे । 'बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् । मध्यमे मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति वित्तमे'--इति महाभारते शान्तिपर्वणि । अनुच्चः; वामनः; न्यङ्; खर्वः; ह्रस्वः; नीचकः; 'नीचरोमनखश्मश्रुनिर्मलाङ्घ्रिमलायनः । स्नानशीलः ससुरभिः सुवेषोऽनुल्वणोज्ज्वलः । धारयेत् सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः'—इति वाग्भटः । निम्नः; 'शैत्यं नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता, किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे । किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां जीवनं,त्वञ्चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निषेद्धुं क्षमः'—इति लक्ष्मणसेनः । चोरकनामगन्धद्रव्ये पुं. । ३४६

नीचकी स्त्री. ['निचिः कर्णशिरोदेशः', कन्, अण्, ङीप् ।

पृषोदरादिः] गवां शिरोभागः; उत्तमगवीमांश्च। २६७

नीडः पुं.–क्ली. [नितराम् ईड्यते स्तूयते मुदृश्यत्वादिति। नि+ईड् स्तुतौ +घञ्] पक्षिवासस्थानं; कुलायः; 'मार्गन्ति यत्ते मुखपद्मनीडैः छन्दःसुपर्णैर्ऋषयो विविक्ते' —इति भागवते (३।५।३९)। स्थानं; रथ्यधिष्ठानस्थानम्; 'स भग्ननीडः परिवृत्तकूबरः पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात्'—इति रामायणे (५।१८।३२)। २३८

नीडजः पुं. [नीडे जातः इति। नीड+जन्+ड] पक्षी; खगः। २३८

नीध्रम् क्ली. [नितरां ध्रियते इति। नि+धृ+मूलविभुजादित्वात् क] वलीकं; वनं; नेमिः; चन्द्रः; रेवतीनक्षत्रम्। ३०३

नीरम् क्ली. [नयति प्रापयति स्थानात् स्थानान्तरमिति। नी प्रापणे+'स्फायितञ्चीति' रक्। यद्वा 'अग्नेरापः' इति श्रुतेः निर्गतं रादग्नेरिति, 'अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मणः क्षत्रम्' इति स्मृतेः निर्गतो रोऽग्नि र्यस्मादिति वा। 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति रलोपे पूर्वदीर्घः] जलम्; 'छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन पदनखनीरजनितजनपावन। केशव धृतवामनरूप जय जगदीश हरे'—इति गीतगोविन्दे (१।९)। रसः; नीरे अक्षेपणीयानि—'निष्ठीवासृक्शकृन्मूत्रविषाण्यप्सु न संक्षिपेत्।' 'वाप्युद्भवन्तत् प्रवदन्ति धीरा नीरं समासेन निगद्यतेऽत्र। यत् श्रीमताञ्चैव महायतीनां बलप्रदं पथ्यतरं प्रदिष्टम्'। 'विण्मूत्रे तृणनीलिका विषयुतं तप्तं घनं फेनिलं, दन्त्यग्राह्यमनार्तवं हि सलिलं दुर्गन्धि वै गर्हितं। नानाजीवविमिश्रितं गुरुतरं पर्णौघपङ्काविलं, चन्द्रार्कांशुसुगोपितं न च पिबेन्नीरं सुदोषान्वितम्' —इति हारीतः। ६४८

नीलः पुं. [नीलतीति। नील्+अच्] नीलवर्णः। २०५

नीलः त्रि. [नीलं रूपम् अस्ति अस्येत्यत्र 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इति लुक्] कृष्णः; 'नीलं सत्त्वगुणोपेतं प्रादुरास महाद्युति'—इति देवीभागवते। नीलवर्णवस्तूनि यथा—शुकः; शैवालं, दूर्वा, बालतृणं, बुधः; वंशाङ्कुरः; इन्द्रनीलमणिः; सूर्याश्वादीनि। पुं. अजमीढस्य राज्ञः नीलिन्यां पत्न्यां जातः पुत्रः; 'अजमीढस्य नीलिनी नाम पत्नी तस्यां नीलसंज्ञः पुत्रोऽभवत्'—इति विष्णुपुराणे। माहिष्मतीवासी नृपतिविशेषः; नागविशेषः; 'नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशवलौ तथा'—इति महाभारते (१।३५।७)। वटवृक्षः; मञ्जुघोषः; वानरान्तरः; नीलवर्णः; नीलौषधिः; निधिविशेषः; लाञ्छनं; मणिविशेषः; सौरिरत्नं; नीलाश्मा; नीलोत्पलं; तृणग्राही; महानीलः; सुनीलकः; 'माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि गारुत्मकं पुष्पकवज्रनीलम्। गोमेदवैदूर्यकमर्कतः स्युरत्नान्यथो ज्ञस्य मुदे सुवर्णम्'—इति मुहूर्तचिन्तामणिः। पर्वतविशेषः; 'नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः। लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथापरे'—इति विष्णुपुराणे। क्ली. नीली; काचलवणं; तालीशपत्रं; विषं; सौवीराञ्जनम्; 'सुवीरकं पार्वतेयं सौवीरं नीलमञ्जनम्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। तुत्थं; नृत्याङ्गाष्टोत्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषः। ७३४

नीलकण्ठः पुं. [नीलः नीलवर्णः कण्ठो यस्य] ग्रामचटकः; पीतसारः; दात्यूहः; खञ्जरीटः; पीतशालवृक्षः; 'नीलकण्ठः पीतशालः पीतकः प्रियकोऽसनः'—इति वैद्यकरत्नमाला। शिवः; 'दधार भगवान् कण्ठे मन्त्रमूर्तिं महेश्वरः। तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतः' —इति महाभारते (१।१८।४४)। मयूरः; 'यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः'—इति मेघदूते (७९)। २४३

नीलग्रीवः पुं. [नीला नीलवर्णा ग्रीवा यस्य] महादेवः; 'देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर'—इति महाभारते (३।३९।७४)। नीलवर्णग्रीवायुक्ते त्रि.। १२

नीलङ्गुः पुं. [निलङ्गति गच्छतीति। नि+लगि गतौ+ 'खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गलिगु' इति कु प्रत्ययेन निपातनात् पूर्वदीर्घे साधुः] क्रिमिभेदः; अतिक्षुद्रजन्तुमात्रं; शृगालः; भ्रमराली; प्रसूनम्। ६३६

नीललोहितः पुं. [नीलश्चासौ लोहितश्चेति। 'वर्णो वर्णेन' इति समासः। नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेष्विति वा] शिवः; कुमारे (२।५७)। 'चैत्रे शिवोत्सवं कुर्यान्नृत्यगीतमहोत्सवैः। स्नात्वा त्रिसन्ध्यं रात्रौ च हविष्याशी जितेन्द्रियः। किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते। उपोष्य हुत्वा संक्रान्त्यां व्रतमेतत् समपर्येत्'— इति बृहद्धर्मपुराणे। कल्पविशेषः; नीलरक्तमिश्रितवर्णः। १३

नीलाम्बरः पुं. [नीलमम्बरं यस्येति] बलदेवः; राक्षसः; शनैश्चरः। क्ली. [नीलमम्बरमिव, नीलमम्बतीति वा । अवि+अरण्] तालीशपत्रं; [नीलं च तदम्बरं चेति] नीलवस्त्रं:; नीलवस्त्रयुक्ते त्रि.। २८

नीलिका स्त्री. [नीलक+टाप्। कपि अत इत्वम् । नीलीव, इवार्थे कन्, टाप्, पूर्वह्रस्वः] शैवालं; नीलसिन्दुवारः; नीलिनी; 'नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका । रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका। क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता'—इति भावप्रकाशः। शेभाफालिका; नेत्ररोगविशेषः; नीलिकाकाचरोगः; क्षुद्ररोगभेदः; 'क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः। मुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः । नीरुजं तनुकं श्यावं तं व्यङ्गमिति निर्दिशेत् । कृष्णमेवं गुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः'—इति माधवकरः। ६८३

नीलीरागः पुं. [नीलीवद् गाढः सञ्जातो रागो यस्य] स्थिरप्रेमपुरुषः; स्थिरसौहृदः; नीलवर्णः; नायकनायिकयोः पूर्वरागविशेषः; 'नीली कुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ।' 'न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् । नीलीरागः स विज्ञेयो यथा श्रीरामसीतयोः'—इति साहित्यदर्पणे। ३४७

नीलोत्पलम् क्ली. [नीलं नीलवर्णमुत्पलमिति] नीलवर्णोत्पलम्; उत्पलकं; कुवलयम्; इन्दीवरं; कन्दोत्थं; सौगन्धिकं; सुगन्धं; कुड्मलकम्; असितोत्पलम्; 'झषकुलोल्लङ्घनक्षुभितनीरजकुमुदकुवलयकह्लारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु'—इति भागवते (५।२४। १०)। नीलमणिः; नीलम्। ६८१

नीवारः पुं. [नि+वृ+घञ्, उपसर्गस्य दीर्घत्वं च] तृणधान्यभेदः; अरण्यधान्यं, मुनिधान्यं, तृणोद्भवम्; अरण्यशालिः; 'प्रसाधिका तु नीवारस्तृणान्तमिति च स्मृतम्। नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत्' —इति भावप्रकाशः। 'नीवाराः शुककोटरार्भकमुखभ्रष्टास्तरूणामधः'—इति शाकुन्तले १ अङ्के। ५८४

नीविः, नीवी स्त्री. [निव्ययति, निवीयते वा। नि+व्येञ्+ 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' इति इञ्, यलोपः; निशब्दस्य दीर्घत्वं च। ततः कृदिकारादिति वा ङीष्] कटीवस्त्रबन्धः; 'एकवस्त्रा त्वधोनीवी रोदमाना रजस्वला'—इति महाभारते (२।६३।१९)। 'नीवीं विस्रस्य परिहितवस्त्रस्य वामाङ्गग्रन्थिं मोचयित्वा आचमनमाह बौधायनः'—इति यजुर्वेदिश्राद्धतत्त्वम्। शूद्रस्य पित्रादिश्राद्धे मोटकबन्धनं; वस्त्रबन्धनमात्रं; राजपुत्रादेर्बन्धकः। (८२४) परिपणः; वणिजां मूलधनम्। ५४७

नीवृत् पुं. [नियतं वर्तते वसत्यत्र जनसमूहः इति। नि+वृत्+अधिकरणे क्विप्। 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः] जनपदः; देशः। २८४

नीव्रम् क्ली. [नितरां व्रियते इति। नि+वृ+बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः] छदिप्रान्तभागः; वलीकं; पटलप्रान्तं; नीध्रम्; नेमिः; चन्द्रः; रेवतीनक्षत्रं; वनम्। ३०३

नीहारः पुं. [निर्ह्रियते इति, नि+हृ+घञ्। 'उपसर्गस्य घञीति' दीर्घत्वम्] घनीभूतशिशिरम्; अवश्यायः; तुषारः; तुहिन; हिमं; प्रालेयं; मिहिका; खजलं; निशाजलं; निहारः; महिका। 'खाण्डवं च वनं सर्वं पाण्डवो बहुभिः शरैः। प्राच्छादयदमेयात्मा नीहारेणेव चन्द्रमाः'—इति महाभारते (१।२२८।२)। ६५०

नु अव्य. [नौति नुदति वा। नु नुद् वा+यथायथं कर्तर्यादिषु मितद्र्वादित्वात् डु] प्रश्नः; 'कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्षितः'—इति महाभारते (३।६३।१२)। वितर्कः; 'निष्क पचामरशिखाश्च्युतकर्णभङ्गा धावन्ति वर्त्मनि तरन्ति नु वाजिनस्ते'—इति शाकुन्तले। अपमानः; हेतुः; अपदेशः; अतीतः; अनुनयः; विकल्पः; 'किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम्'—इति महाभारते (३।६३।१२)। पुं. अनुस्वारः; 'नुवौ पूर्वेण सम्बद्धौ मुन्यौ तु परगामिनौ'—इति दुर्गादासः। ८८०

नुतम् त्रि. [णु स्तुतौ+क्त] स्तुतम्; 'तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं चर्माम्बरं सुरमुनीन्द्रनुतं कवीन्द्रम्। कृष्णत्विषं कनकपिङ्गजटाकलापं व्यासं नमामि शिरसा तिलकं मुनीनाम्'—इति पुराणम्। १४५

नुतिः स्त्री. [णु स्तुतौ+भावे क्तिन्] स्तुतिः; 'परगुणनुतिभिः स्वान्गुणान् ख्यापयन्तः'—इति भर्तृहरिः। पूजा। १४५

नुत्तः त्रि. [नुद्+क्त, 'नुदविदेति' पाक्षिको नत्वाभावः] क्षिप्तः; नुन्नः; प्रेरितः। ७६७

नुन्नः त्रि. [नुद्+क्त, निष्ठातस्य पूर्वदस्य च नत्वम्] नुत्तः; 'प्रसह्य तेजोभिरसंखचतां गर्तैरदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः'—इति माघे (१।२७)। ७६७

नूतः त्रि. [णू स्तवने+कर्मणि क्तप्रत्ययः] स्तुतः। १४५

नूतनः त्रि. [नव एव। 'नवस्य नूरादेशो त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः' इत्युक्तया तनप् नवस्य नूरादेशश्च] अपुरातन; प्रत्यग्रः; अभिनवः; नव्यः; नवीनः; नवः; नूत्नः; सद्यस्कः; अजीर्णः; अभ्यग्रः; प्रतिनवः। 'प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम्'—इति रघौ (९।१५)। ७११

नूत्नः त्रि. [नव एव। नव+त्नप् नूरादेशश्च] नूतनः; 'न त इन्द्र सुमतयो न रायः संचक्षे पूर्वा उषसो न नूत्नाः'—इति ऋग्वेदे (७।१९।२०)। ७११

नूनम् अव्य. [नु ऊनयतीति, ऊन परिहाणे+अम्] तर्कः; ऊहः; यथा—'ओजसामपि खलु नूनमनूनम्।' अवधारणं; निश्चितं; यथा—'नूनं हन्ति स्म रावणम्' स्मरणं; वाक्यपूरणं; अर्थनिश्चयः; 'स्वर्गदं च तथा प्रोक्तं ज्ञानिनां मोक्षदं तथा। न भविष्यति तन्नूनमनया देवकन्यया'—इति देवीभागवते (१।१०।६६)। ८७९

नूपुरम् क्ली.-पुं. [नू+क्विप्, नुवि पुरति इति। पुर् अग्रगमने+'इगुपधेति' क] पादभूषणविशेषः; पादाङ्गदं; तुलाकोटिः; मञ्जीरः; हंसकः; पादकटकः; पदाङ्गदम्; 'नूपुरौ विमलौ तद्वद् ग्रैवेयकमनुत्तमम्'—इति मार्कण्डेये (८२।२५)। 'गुणवानपि मौख्र्यात् पादे लुठति नूपुरः। हारस्तु मूकभावेन कण्ठवल्लभतां गतः'—इत्युद्भटः। ५६१

नृत्तम् क्ली. [नृत्+भावे क्त] नृत्यं; 'नाच' इति भाषा। 'नृत्तज्ञशस्यप्रवराङ्गनानां धनुष्करक्षत्रतपस्विनां च'—इति बृहत्संहितायाम् (५।७३)। ९३

नृत्यम् क्ली. [नृत्+'ऋदुपधाच्चावक्लृपिचृतेः'—इति क्यप्] तालमानरसाश्रयसविलासाङ्गविक्षेपः; ताण्डवं; नटनं; नाट्यं; लास्यं; नर्तनं; नृत्तं; नाटः; लासः; लास्यकं; नृतिः; 'देवरुच्या प्रतीतो यस्तालमानरसाश्रयः। सविलासोऽङ्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः'—इति सङ्गीतदामोदरः। ९३

नृपः पुं. [नॄन् नरान् पाति रक्षतीति। नृ+पा रक्षणे+'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क] नरपतिः; 'अपुत्रस्य नृपः पुत्रो निर्धनस्य धनं नृपः। अमातुर्जननी राजा अतातस्य पिता नृपः। अभृत्यस्य नृपो भृत्यो नृप एव नृणां सखा। सर्वदेवमयो राजा तस्मात्त्वामर्थये नृप!'—इति कालिकापुराणे। ४२१

नृशंसः त्रि. [नॄन् नरान् शंसति हिनस्तीति। नृ+शंस् हिंसायाम्+'कर्मण्यण्' इत्यण्] क्रूरः; परद्रोही; 'ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः। उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते'—इति पञ्चतन्त्रे (३।१४२)। ३७२

नेता [ऋ] पुं. [नयतीति, नी+तृच्] प्रभुः; 'आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः'—इति रघुवंशे (४।७५)। निम्बवृक्षः; प्रापके त्रि.; 'तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित्। इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि यत्कृतात्'—इति महाभारते (३।६६।९)। ३४३

नेत्रम् क्ली. [नीयते नयति वानेनेति, 'दाम्नीशसेति' करणे ष्ट्रन्] चक्षुः; 'नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे नचाभ्यक्तामनावृताम्। न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः'—इति मनुः (४।४४)। वृक्षमूलं (८०९); जटा; अंशुकं; मन्थगुणः; 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम्। देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम्'—इति महाभारते (१।१८।१३)। नाडी; वस्तिशलाका; वृक्षमूलं; रथः; नेतरि त्रि.। 'नावं समुद्र इव बालनेत्रामारुह्य घोरे व्यसने निमज्जेत्'—इति महाभारते (२।६०।४)। ५१९

नेपथ्यम् क्ली. [नी+विच्+गुणः। नेः नेता तस्य पथ्यम्] वेशः; 'राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत् पुनरुक्तदोषा'—इति रघुवंशे (१४।९)। अलङ्कारः; रङ्गभूमिः; 'वाक्यस्यार्थतया यत्र पात्रं नैव प्रवेश्यते। नेपथ्यमिति प्राकाश्ये प्रयोज्यं तत्र नाटके'—इति भरतः। ५३९

नेमः पुं. [नयतीति, नी+'अर्तिस्तुसुहुसृ' मन्] खण्डं; कालः; अवधिः; प्राकारः; कैतवम्; अर्द्धं; गर्तः; नाट्यादिः; अन्यः; सायं; मूलम्; ऊर्ध्वम्। ७१३

नेमिः स्त्री. [नयति चक्रमिति। नी+'नियो मिः' इति मि] चक्रपरिधिः; रथचक्रस्य भूमिस्पर्शिभागः; प्रधिः; नेमी; 'मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः।

षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः'—इति रघौ (१।३९)। (६८४) कूपोपरिस्थपट्ट-प्रान्तभागः; प्रान्तभागः; 'अजयदेकरथेन स मेदिनी-मुदधिनेमिमधिज्यशरासनः'—इति रघुवंशे (९।१०)। भूमिस्थकूपपट्टः; कूपस्य समीपे रज्जुधारणार्थं त्रिदारुयन्त्रं; त्रिका; कूपनिकटसमानस्थानम्; 'नेमिर्नेमीतिका च स्यात् कूपान्तिकसमस्थले'—इति शब्दरत्नावली। पुं. जिनविशेषः; तिनिशवृक्षः; दैत्यविशेषः; 'हे विप्रचित्ते! हे राहो! हे नेमे! श्रूयतां वचः। मा युध्यत निवर्तध्वं न नः कालोऽयमर्थकृत्'—इति भागवते (९।२१।१९)। [नयति शत्रून् विनाशमिति] वज्रः। ४४७

नेमी स्त्री. [नेमि+वा ङीष्] नेमिः; तिनिशवृक्षः; 'स्यन्दनस्तिनिशो नेमी'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। ४४७, ६८४

नैकषेयः पुं. [निकषाया अपत्यमिति, निकषा+ढक्] निकषापुत्रः; राक्षसः। ७३

नैगमः पुं. [निगम एव। स्वार्थे अण्] वणिक्; 'एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा'—इति रामायणे (१।७७।२३) 'नैगमा वणिजः' इति तट्टीकायां रामानुजः। ऋतिः (८१५); उपनिषत्; नागरः; नयः; 'तेषां प्रतिविघातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम्'—इति महाभारते (१२।१००।४)। निगमसम्बन्धिनि त्रि.। निगमशास्त्र-वेत्तरि त्रि.। 'द्विजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च नित्यशः'—इति महाभारते (१३।१६७।४)। ५७१

नैचिकी स्त्री. [नीचैश्चरतीति ठक्। यद्वा निचिः कर्ण-शिरो देशः, ततः स्वार्थे कन्, प्रशस्तं निचिकमस्याः; 'ज्योत्स्नादिभ्यः' इत्यण् ततो ङीप्] उत्तमा गौः। २७१

नैर्ऋतः पुं. [निर्ऋतेरपत्यम् इत्यण्] राक्षसः; 'तस्यापि निर्ऋतिर्भार्या नैर्ऋता येन राक्षसाः'—इति महाभारते (१।६६।५५)। पश्चिमदक्षिणकोणाधिपतिः (१००)।७३

नौः स्त्री. [नुद्यतेऽनयेति। नुद् प्रेरणे+'ग्लानुदिभ्यां डौः' इति डौ] नौका; तरिका; वारिरथः; तरणिः; तरणी; तरिः; तरी; तरण्डी; तरण्डः; पादालिन्दा; उत्प्लवाः; होडः; वाधूः; वार्वटः; वहित्रं; पोतः; वहनम्। 'ततः स प्रेषितो विद्वान् विदुरेण नरस्तदा। पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम्। सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम्। शिवे भागीरथीतीरे नरै-र्विश्रम्भिभिः कृताम्'—इति महाभारते (१।१५०।४–५)। ६४९

नौतार्यम् त्रि. [नावा नौकया तार्यं तरणीयम्] नाव्यं; नौकागम्यदेशादि। ६४९

नौदण्डः पुं. [नौकायाः परिचालनार्थं यो दण्डः] नौका-दण्डः; क्षेपणी। ६७२

न्यक्षम् क्ली. [नियतानि अक्षाणि यत्र यस्य वा] कात्स्र्न्यं; पुं. महिषः; जामदग्न्यः; निकृष्टे त्रि.। ७७०

न्यग्रोधः पुं. [न्यक् रुणद्धि इति। न्यग्रुध्+अच्] वटवृक्षः। 'पनसोदुम्बराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिङ्गुभिः'—इति भागवते (४।६।१६)। व्यामपरिमाणं; शमीवृक्षः; विषपर्णी; मोहनाख्यौषधिः; उग्रसेननृपपुत्राणामन्यतमः; 'नवोग्र-सेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः। न्यग्रोधश्च सुनामा च कल्कः शल्कः सुभूमिपः'—इति हरिवंशे (३७।३०)। १९६

न्यङ्कुः पुं. [नितराम् अञ्चति गच्छतीति। नि+अञ्चु गतौ+'नावञ्चेः' इति उ, 'न्यङ्क्वादीनाञ्च' इति कुत्वम्] मृगभेदः; 'न्यङ्कुभिश्च वराहैश्च रुरुभिश्च निषेवितम्'—इति हरिवंशे (१२१।४१)। मुनि-विशेषः। २३०

न्यञ्चितम् त्रि. [नि+अञ्च्+णिच्+क्त] अधःक्षिप्तम्। ७६८

न्यस्तम् त्रि. [नि+अस्+क्त] निहितं; स्थापितं; निसृष्टं; निक्षिप्तं; त्यक्तं; परिक्षिप्तं; निवृतं; परीतं; परिवेष्टितम्। ७४७

न्यायः पुं. [नियमेन ईयते इति। नि+इण्+'परिन्यो-र्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः' इति घञ्] उचितः; अभ्रेषः; कल्पः; देशरूपं; समञ्जसम्; [नीयन्ते प्राप्यन्ते विवक्षितार्था येनेति। नी+'अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च' इति घञ् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] नीतिः; जयोपायः; भोगः; युक्तिः; प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनात्मकपञ्चा-वयववाक्यम्; पञ्चाङ्गमधिकरणम्; 'न्यायविद्धर्म-तत्त्वज्ञः षडङ्गविदनुत्तमः'—इति महाभारते (२।५।३)। 'न्यायः पञ्चाङ्गमधिकरणम्' इति तट्टीका। षड्दर्श-नान्तर्गतदर्शनविशेषः; तर्कविद्या; आन्वीक्षिकी; तर्कशास्त्रम्; 'न्याय वैशेषिकादिः स्यात् तर्कविद्या प्रति-ष्ठिता। तस्यामान्वीक्षिकी ज्ञेया तत्रात्मज्ञानमुन्नयेत्'

—इति शब्दरत्नावल्याम् । विष्णुः; 'अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान्न्यायो नेता समीरणः'—इति तस्य सहस्रनाममध्ये । ४२९

न्याय्यम् त्रि. [न्यायादनपेतम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्] उचितं; न्याययुक्तम्; 'प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरम्'–इति नीतिशतके ।७२६

न्युब्जः त्रि. [न्युब्जन्त्यस्मिन्निति । नि+उब्ज्+घञ् । 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः'इति साधुः । अर्श आद्यच्च] कुब्जः; अधोमुखः; रोगादिना वक्रगात्रः । ३८५

प

पक्कणः पुं.– क्ली. [पचति श्वादिनिकृष्टमांसमिति । पच्+क्विप् । पक् शवरः, तस्य कणः कलहशब्दः कोलाहलशब्दो वा यत्र, पचनं कलह एव यत्र वा] शवरालयः; भिल्लवसतिः; 'मध्येविन्ध्याटवि पुरा पक्कणस्थजनाग्रणीः । पल्लीपतिरभूदुग्रः पिङ्गाक्ष इति विश्रुतः ।' २६१

पक्वम् त्रि. [पच्यते स्म यत् इति । पच्+कर्मणि क्त, 'पचो वः' इति निष्ठातस्य वः] परिणतम्; 'अग्निपक्वाशनो वा स्यात् कालपक्वभुगेव वा'—इति मनुः (६।१७) । निष्ठां प्राप्तं, सुदृढमिति यावत्, यथा परिणता बुद्धिः । विनाशोन्मुखं; प्रत्यासन्नविनाशम्; अतिपक्वव्यञ्जनदशमूलादौ निष्पक्वं क्वथितं च । क्षीराज्यपाके शृतम । ईषत्पक्वे आपक्वम् । [भावे क्त] पाकः; परिणामः; क्ली. स्विन्नतण्डुलादि । २७६

पक्वशः पुं. [पक्वानि परिणतानि वन्यफलमूलादीनि श्यति, त्रोटयति खनति वा । पक्व+शो+ड] अन्त्यजातिः; पुक्कसः । ५९८

पक्षः पुं. [पक्ष्यते परिगृह्यते देवपितृकार्याय यः । यद्वा पक्ष्यते चन्द्रस्य पञ्चदशानां कलानामापूरणं क्षयो वा येन । पक्ष्+घञ् । यद्वा पणते इति, पण् स्तुत्यादौ, 'गृधिपण्योर्दकौ च' इति स, कश्चान्तादेशः] प्रतिपदादिपञ्चदशाहोरात्राः; 'शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः' इति तिथ्यादितत्त्वे । (२३९) पक्षिणामवयवविशेषः; गरुत्; छदः; पत्रं; पतत्रं; तनूरुहं; 'पंख' इति भाषा । पार्श्वः (३८९); कचात् परे समूहार्थः; यथा केशपक्षः (५३१); (८४९) देहाङ्गं; मासार्द्धः; पतत्रं; गृहभित्तिः; परिग्रहः; समीपः; शरपक्षः; वाजः; सहायः; गृहं; महाकालः; शिवः [कालोपाधिभेदात् पक्षस्य तथात्वम्]; ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्या समापनः'–इति महाभारते (१३।१७।१३९) । (तार्किकाणाम्) साध्यम्; सन्दिग्धः साध्यवान् पदार्थः । 'सिषाधयिषया शून्या सिद्धि र्यत्र न विद्यते । स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्'—इति भाषापरिच्छेदे । विरोधः; बलम्; 'यस्तीर्थानि निजे पक्षे परपक्षे विशेषतः । गुप्तैश्चरैर्नृपो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात्'—इति पञ्चतन्त्रे (३।६६) । सखा; चुल्लीरन्ध्रं; राजकुञ्जरः; विहगः; वलयं; शुद्धः; वर्गः; पिच्छं; सजातीयवृन्दम्; 'भरतस्यापि वा पक्षं यो गृह्णीयाद् अचेतनः । तं पापमहमद्यैव प्रेषयामि यमक्षयम्'—इति रामायणे (२।१८।१३) । ५०

पक्षः [स्] क्ली. [पचतीति, 'पचिवचिभ्यां सुट् च' इति असुन् सुट् च] गरुत्; 'पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ ।' २३८

पक्षतिः स्त्री. [पक्षस्य मूलम्, 'पक्षात्तिः' इति ति] पक्षमूलं; माघे (११।२६) । प्रतिपत्तिथिः; 'पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदश स्मृताः'—इति तिथितत्त्वे । २३९

पक्षमूलम् क्ली. [पक्षस्य मूलम्] पक्षतिः । २३९

पक्षिराजः पुं. [पक्षिणां राजा, प्रभुः] गरुडः । ११९

पक्षी [न्] पुं.–स्त्री. [पक्षौ विद्येते यस्य । पक्ष+इनि] विहङ्गमः; खगः; विहङ्गः; विहगः; विहायाः; शकुन्तिः; शकुनिः; शकुन्तः; शकुनः; द्विजः; पतत्री; पत्री, पतगः; पतन्; पत्ररथः; अण्डजः; नगौकाः; वाजी; विकिरः; विः; विष्किरः; पतत्रिः; नीडोद्भवः; गरुत्मान्; पिच्छन्; नभसंगमः; नाडीचरणः; कण्डाग्निः; पतङ्गः; अगौकाः; चञ्चुभृत्; छुरण्डः; सरण्डः; पिपतिषुः; पत्रवाहः; द्युगः । [पक्षाः कङ्कादीनां पत्राणि सन्त्यस्य । 'अत इनिठनौ' इति इनि] बाणः । २३८

पक्ष्म [न्] क्ली.[पक्ष्यते परिगृह्यते आतपतापादिकमनेन । पक्ष्+करणे मनिन्] अक्षिलोम; नेत्रच्छदरोम; 'यमावुतस्वित् तनयौ पृथायाः पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरक्षिणीव'–इति भागवते (३।१।३९) । किञ्जल्कः; केशरः;

तन्त्वादेरणीयान्; सूत्रादेरत्यल्पभागः; गरुत्; पक्षः। ५२४

पङ्कः पुं.–क्ली. [पच्यते व्याप्यते क्लिद्यते वानेन। पच्+घञ्, कुत्वं च] कर्दमः; 'कङ्कणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे। वृद्धव्याघ्रेण सम्प्राप्तः पथिकः संमृतो यथा'—इति हितोपदेशे (१।६२)। [पच्यते व्यक्तीक्रियते दुःखमनेन। पचि विस्तारे व्यक्तीकरणे च। पच् धातोरिदित्वात् नुम्, 'हलश्चेति' करणे घञ्, ततो घित्वात् चस्य कुत्वम्] पापम्; 'न्यङ्काकरे वपुषि कङ्कादिरक्तपुषि कङ्कादिपक्षिविषये, त्वं कामनामयसि किं कारणं हृदय ! पङ्कारिमेहिगिरिजाम्'—इति अम्बाष्टके (६)। ६७८

पङ्कजम् क्ली. [पङ्के पङ्काद् वा जातम् इति। पङ्क+जन्+कर्तरि ड] पद्मम्; 'तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोषयोः श्रियम्'—इति रघुवंशे (३।८)। अयं हि योगरूढशब्दः; 'रूढा गवादयः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः। योगरूढाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः।' ६८०

पङ्क्तिः स्त्री. [पच्यते व्यक्तीक्रियते श्रेणीविशेषेणेति यावत्। पचि व्यक्तीकरणे+भावे क्तिन्, इदित्वान्नुम्। यद्वा पञ्चयति विस्तारयति जातिसंस्थानविशेषमिति। पचि विस्तारे+कर्तरि क्तिच्] सजातीयसंस्थानविशेषः; वीथी; आलिः; आवलिः; श्रेणी; वीथिः; आली; आवली; पङ्क्ती; श्रेणिः; सरणिः; सन्ततिः; विञ्जोली; पालिः; पाली; वीथिका; 'विलोक्या विशदा चैषां फलपङ्क्तिः सुभीषणा'—इति मार्कण्डेये (४३।४९)। पञ्चाक्षरपादच्छन्दोविशेषः; 'भगौ गिति पङ्क्तिः।' 'कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः, यामुनकच्छे चारु चचार'—इति छन्दोमञ्जरी। पङ्क्तिच्छन्दस उत्पत्तिस्थानम्; 'मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत्'—इति भागवते (३।१२।४६)। [पञ्चकद्वयं परिमाणमस्य इति। 'पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति' निपातनात् प्रकृतेः पञ्चन्शब्दस्य टिलोपः तिप्रत्ययश्च] दशाक्षरपादच्छन्दः; दशसंख्या; 'तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्द्धादपातयत्। स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम्'—इति रघुवंशे (१२।९९)। पृथिवी; गौरवं; पाकः। ७२१

पङ्गुः पुं. [खञ्जति गतिवैकल्यं प्राप्नोतीति। खजि गतिवैकल्ये, बाहुलकात् कु। 'खजयोः पगौ नुमागमश्च' इति पगौ नुमागमश्च। प्रतिपाद्यग्रहस्य कक्षाया अत्युच्चतया बहुकालेन राशिभागादिभोगान्मन्दगतित्वादस्य तथात्वम्] शनैश्चरः। ४८

पङ्गुः त्रि. [खजि गतिवैकल्ये। बाहुलकात् कु। खस्य पत्वे जस्य गादेशः, नुम् च] जङ्घावैकल्येन चलनाक्षमः; श्रोणः; जङ्घाहीनः; 'कञ्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानबान्धवान्। पितेव पासि धर्मज्ञ ! तथा प्रव्रजितानपि'—इति महाभारते (२।५।१२५)। परिव्राट्; 'भिक्षार्थं गमनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च। योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्गुरेव सः'—इति चिन्तामणौ। यानहरणेनैव लोकः पङ्गुर्भवति, यथा—'पुष्पापहृद्दरिद्रः स्यात्पङ्गुर्यानापहृन्नरः'—इति मार्कण्डेये (१५।३१)। ६१०

पज्जः पुं. [पद्भ्यां जातः। पद्+जन्+कर्तरि ड] शूद्रः; पदजातत्वमुक्तं यथा—'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः। उरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत'—इति श्रुतौ। ५८६

पञ्चजनः पुं. [पञ्चभिर्भूतैर्जन्यतेऽसौ। पञ्च+जन्+कर्मणि घञ्, 'जनिवध्योश्च' इति न वृद्धिः] पुरुषः; 'सद्भावश्रद्धादिका देव्यस्तेन श्रीशब्दलाञ्छिताः। पञ्च पञ्चजनेन्द्रेण पुरे तस्मिन् निवेशिताः'—इति राजतरङ्गिण्याम्। दैत्यविशेषः; 'संह्लादस्य कृतिर्भार्यासूत पञ्चजनं ततः'—इति भागवते (६।१८।१४)। अपरो दैत्यभेदः, यं श्रीकृष्णो हत्वा सान्दीपनिमुनये तस्य मृतं पुत्रं गुरुदक्षिणास्वरूपं ददौ; 'सान्दीपनः सकृत् प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम्। तस्मै प्रादाद् वरं पुत्रं मृतं पञ्चजनोदरात्'—इति भागवते (३।३।२)। अस्यास्थ्ना पाञ्चजन्यनामा शङ्खो जातः स च कृष्णस्य, यथा—'पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः'—इति भगवद्गीतायाम् (१।१५)। प्रजापतिः; 'एषा पञ्चजनस्याङ्ग ! दुहिता वै प्रजापतेः। असिक्नी नाम पत्नीत्वे प्रजेश ! प्रतिगृह्यताम्'—इति भागवते (६।४।५१)। सगरराजपुत्रः; 'केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्। राजा पञ्चजनो नाम बभूव स महाबलः'—इति हरिवंशे (१५।६)। गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि

च पञ्चजनपदवाच्यानि भवन्ति। ३३१

पञ्चजनीनः पुं. [पञ्चसु जनेषु व्यापृतः । 'दिक्संख्ये संज्ञायामिति' समासः। पञ्चजने हितम् । 'पञ्चजनादुपसङ्ख्यानमिति' ख] भण्डः; पञ्चजनसम्बन्धिनि पञ्चजन्याः प्रभौ च त्रि. । ३६८

पञ्चत्वम् क्ली. [पञ्चानां क्षित्यादिभूतानां भावः] मरणं; पञ्चानां भावः; 'पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः। पञ्चभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना।' 'मृत्यावपानं सोत्सर्गं तं पञ्चत्वे ह्यजोहवीत्' —इति भागवते (११९५१४१) । ६२८

पञ्चशाखः पुं. [पञ्च शाखा इवाङ्गुलयो यस्य] हस्तः; पञ्चानां शाखानां समाहारे क्ली. । पञ्चशाखाविशिष्टे त्रि. । ५११

पञ्चाननः पुं. [पञ्च आननानि करचरणमुखरूपाणि, प्रहारकाले इति शेषः, यस्य । अथवा पचि विस्तारे, पञ्चं विस्तृतम् आननं यस्य] सिंहः; शिवः; अत्युग्रः; ज्योतिषोक्तसिंहराशिः; 'पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि । चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन' —इति स्मृतिः । रुद्राक्षविशेषः; तद्धारणे महच्छुभं भवति। २१४

पञ्चालिका स्त्री. [पञ्चभिर्वर्णैरलति इति । पञ्च+आ+अल् भूषणे+अच+टाप्] पुत्तली; पाञ्चालिका । ४९३

पञ्चेषुः पुं. [पञ्च इषवो बाणाः यस्य सः] पञ्चशरः; कन्दर्पः; कामदेवः; पञ्चबाणः; 'सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा । स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः। अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका। नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः।' ३२

पटः पुं.–क्ली.[पटयत्यनेन । पट् वेष्टने, घञर्थे क] शोभनवस्त्रं; सुचेलकः; 'यथा धौतो घट्टितश्च लाञ्छितो रञ्जितः पटः । चिदन्तर्यामिसूत्रात्मा विराट् चात्मा तथेर्यते'—इति पञ्चदशी (६।२) । चित्रपटः; पुं. प्रियालवृक्षः; पुरस्कृतः; क्ली. [पटतीति, पट्+पचाद्यच्] छदिः; चालम्। ५४८

पटकुटी स्त्री. [पटस्य पटनिर्मिता वा कुटी] वस्त्रवेश्म; केणिका; गुणलयनिका; पटमण्डपः; 'तम्बू' इति भाषा। ४५१

पटचौरः पुं. [पटानां, लक्षणया जीवनोपयोगिवस्तूनां चौरः] पाटच्चरः; तस्करः। ३४०

पटच्चरम् क्ली. [भूतपूर्वं पटत् । भूतपूर्वं चरट् । यद्वा पटदित्यव्यक्तं शब्दं चरतीति । पटत्+चर्+अच्] जीर्णवस्त्रं; [पटयते आवेष्टयते इति । पट्+बाहुलकाद् अत् । पटदिव चरति यः । चर्+अच्] चौरे पुं. । ५५०

पटमञ्जरी स्त्री.— रागिणीविशेषः। १०२ अ

पटलम् क्ली. [पटं विस्तृतं लाति । पट+ला+'आतोऽनुपेति' क । यद्वा पटतीति, पट+'कृषादिम्यश्चित्' इति कलच्] पटलप्रान्तं; वलीकं; नीध्रं; गृहचालिकान्तभागः; छदिः; नेत्ररोगः; पिटकः; परिच्छदः; तिलकः; 'अस्तमिते दिवसकरे तिमिरभरद्विरदसंसक्ता । सिन्दूरपटलपाटलकान्तिरिवाग्नेर्बभौ सन्ध्या'—इति कलाविलासे '(११२५)। (६८७) समूहे क्ली., स्त्री. । 'यस्यानवद्याचरितं मनीषिणो गृणन्त्यविद्यापटलं बिभित्सवः। निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यत् स्वयं पिशाचचर्यामचरद् गतिः सताम्'—इति भागवते (३।१४।२६)। दृष्टेरावरकम्; 'प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टयां व्यवस्थितः। अव्यक्तानि सरूपाणि कदाचिदथ पश्यति'—इति माधवकरः। पुं.– स्त्री. [पाटयति दीप्यते यः । पट्+कलच्] ग्रन्थः; वृक्षः; वृन्तः। ३०३

पटलान्तम् क्ली. [पटलस्य अन्तम्] पटलप्रान्तं; छदिःप्रान्तभागः । ३०३

पटहः पुं.– क्ली. [पटेन हन्यते इति । पट+हन्+ड। पटत् इति शब्दं जहाति पटहः । पटत्+हा+ड, निपातनात् तलोपः] आनकवाद्यं; [पाटयति गमयति योधान् युद्धाय, उत्साहवर्द्धकत्वात् । पट् गतौ] युद्धे वाद्यमानढक्का; आडम्बरः; समारम्भः; हिंसनम्। ९७

पटुः त्रि. [पाटयतीति । पट् गतौ ण्यन्तः । 'फलिपाटीति' उ, पटादेशश्च] तीक्ष्णः; दक्षः; 'अनुभवन् नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया । अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जडतामबलाजनः'—इति रघुवंशे (९।४६)। नीरोगः; स्फुटः; निष्ठुरः; धूर्तः; चतुरः; 'मधुरः; 'कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरुच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः'—इति रघौ (९।७३)। ४०

पटोली स्त्री. [पटोल+जातित्वात् ङीष्] ज्योत्स्नी;

जाली; ज्योत्स्ना; पटोलिका; फलविशेषः । 'पटोली-मुस्तकाभ्यां च वासकेन च नाशयेत्'—इति गारुडे १९८ अध्याये। २०२

पट्टिशः, पट्टिसः पुं. [पट् गतौ+बाहुलकात् टिश(स)च्] अस्त्रविशेषः; 'परशुः पट्टिसो नाम स एव च परश्वधः' —इति भरतः । 'मुशुण्डिभिश्चक्रमदार्ष्टिपट्टिशैः शक्त्युल्मुकैः प्रासपरश्वधैरपि । निस्त्रिंशभल्लैः परिघैः समुद्गरैः सभिन्दिपालैश्च शिरांसिचिच्छिदुः'—इति भागवते (९।१९।३६) । ४७६

पणः पुं. [पण्यतेऽनेन । पण् व्यवहारे+'नित्यं पणः परिमाणे' इति अप् । पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन्, पण+ 'अर्श आदिभ्योऽच्' इत्यच्] ग्लहः; 'प्रतिभूः शुको विपक्षे दण्डः शृङ्गारसंकथा गुरुषु। पुरुषायितं पणस्तद् बाले परिभाव्यतां दायः'—इति आर्यासप्तशती (३५४)। [पण्यते व्यवह्रियते इति, 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घ] मूल्यं; धनं; शौण्डिकः; विंशतिगण्डकः; कार्षापणः; 'यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति। तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान्'–इति मनुः (८।२२४)। कार्षिकताम्रिकः; स तु पञ्चकृष्णलमाष-कारब्धताम्रकर्षकृतव्यवहारद्रव्यम् । पूर्वं हि ताम्रर-क्तिकायाः कपर्दकः एको मूल्यमिति अशीतिवराटमूल्यः। लोके तूपचारात् कार्षापणवत् पणव्यपदेशो मूल्य एव। निर्वेशः; भृतिः; गृहं; [पणते अधिकारिभेदेन सुख-भोगादिकं व्यवहरति, साधकस्य सुकृतानुसारेण वैकुण्ठ-वासादिफलं प्रददातीत्यर्थः । पचाद्यच् । यद्वा पण्यते स्तूयते यः] विष्णुः; 'ऊर्द्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः'—इति महाभारते (१३।१४९।११५) । ७५९

पणवः पुं. [पणं स्तुतिं वातीति । पण+वा+क] गायन-पटहः; प्रणवः; पणवा; 'ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पण-वानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽ-भवत्'—इति भगवद्गीता (१।१३)। 'पणवः पणवा च स्यात् प्रणवोऽप्यत्र वर्तते'–इति भरतद्विरूपकोशः।९७

पण्डकः पुं. [पण्डते निष्फलत्वं प्राप्नोतीति । पडि गतौ+ पचाद्यच् । यद्वा पण् व्यवहारे, 'ञमन्ताड् डः' इति ड, स्वार्थे कन्] क्लीवं; नपुंसकं; निष्फले त्रि.। ४३०

पण्डितः पुं. [पण्डा वेदोज्ज्वला तत्त्वविषयिणी वा बुद्धिः, सा जाता अस्य । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इति इतच् । यद्वा पण्ड्यते तत्त्वज्ञानं प्राप्यतेऽस्मात् । गत्यर्थेति क्त] शास्त्रज्ञः; विद्वान्; विपश्चित्; दोषज्ञः; सन्; सुधीः; कोविदः; बुधः; धीरः; मनीषी; ज्ञः; प्राज्ञः; संख्यावान्; कविः; धीमान्; सूरिः; कृती; कृष्टिः; लब्धवर्णः; विचक्षणः; दूरदर्शी; दीर्घदर्शी; विशारदः; कवी; सूरी; विदग्धः; दूरदृक्; वेदी; वृद्धः; बुद्धः; विधानगः; प्रज्ञिलः; कृस्निः; विज्ञः; मेधावी; 'निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते। अनास्तिकः श्रद्धान एतत् पण्डितलक्षणम्'–इति चिन्ता-मणिः । 'पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः । सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः'—इति महाभारते वनपर्वणि । 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः'— इति भगवद्गीता (५।१७) । सिह्लकः; महादेवः (सर्वज्ञत्वात्); 'न्यायनिर्वपणः पादः पण्डितो ह्यचलो-पमः'—इति महाभारते (१३।१७।१२४)। ३३२

पण्यविक्रयशाला स्त्री. [पण्यस्य व्यवहार्यद्रव्यस्य विक्रय-शाला] विपणिः; पण्यवीथिका। २९६

पण्याङ्गना स्त्री. [पणितुं क्रेतुं योग्या पण्या, सा चासौ अङ्गना] पण्यस्त्री; वेश्या; वारवधूः। ४९०.

पण्याजीवः पुं. [पण्येन आजीवतीति। पण्य+आ+जीव्+ 'इगुपधेति' क] वणिजः; क्रयविक्रयकर्ता। ५७१

पतगः पुं. [पतेन पक्षेण गच्छति । पत+गम्+ड] विहगः; पक्षी। २३७

पतङ्गः पुं. [पतति आकाशे गच्छति । पत्लृ गतौ, 'पते-रङ्गच् पक्षिणि' इत्यङ्गच्] सूर्यः; विहङ्गः। ३५

पतङ्गः पुं. [पतन् उत्प्लवन् गच्छति । पतत्+गम्+ड, पृषोरादित्वात् ङत्वम्] विहगः; शलभः। (२५७) २३७

पतत्रम् क्ली. [पत्+करणे अत्रन्] पक्षः; पक्षतिः; गरुत्; 'पंख' इति भाषा। २३९

पतत्रिन् पुं. [पतत्र+'अत इनिठनौ' इति इनि]-पक्षी; गरुत्मान्; पत्री। २३७

पतदाहृतम् क्ली.–अनायासगृहीतं; स्वीकृतम्। ७८९

पतन् पुं. [पततीति, पत्लृ गतौ+शतृप्रत्ययः] खगः; द्विजः; पक्षी। २३७

पताका स्त्री. [पतति गगने उड्डीयते पत्यतेऽनया वा । पत्लृ गतौ+'बलाकादयश्च' इत्याकप्रत्ययः] वैजयन्ती, ध्वजः । ४५८

पताकिनी स्त्री. [पताकाः सन्ति यस्याम् । व्रीह्यादित्वादिनि, ङीप्] सेना; चमूः, ध्वजिनी । ४५७

पतिः पुं. [पा+डति] भर्त्ता; धवः; स्वामी; अधिपः । ४९७

पतिंवरा स्त्री. [पतिं वृणीते इति । पति+वृञ्+'संज्ञायां भृतृवृजि' इति खच् मुमागमश्च] स्वयंवरा; वर्या । ४८३

पतितः त्रि. [पत्लृ गतौ, भूते क्त] भ्रष्टः; प्रस्कन्नः; च्युतं; गलितं; पन्नः (७६७) । ४७९

पतिवत्नी स्त्री. [पतिः विद्यमानः अस्याः । मतुप्, 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् च' इति नुक् ङीप् च] सभर्तृका; जीवत्पतिका; सधवा । ४८६

पतिव्रता स्त्री. [पत्यौ व्रतं नियमः अस्याः, पतिर्व्रतमस्या वा । पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः] सुचरिता; सती; साध्वी । ४९५

पत्तनम् क्ली. [पतन्ति गच्छन्ति जना यस्मिन् । पत् गतौ+'वीपतिम्यां तनन्' इति तनन्] नगरम्; पुरम्; 'पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् । खेटखर्वटघोषांश्च ददहुः पत्तनानि च'—इति भागवते (७।२। १४) । महती पुरी; मृदङ्गः । २८५

पत्तिः पुं. [पद्यते विपक्षसेनां प्रति पद्भ्यां गच्छतीति । पद् गतौ+'पदिप्रथिभ्यां नित्' इति ति, स च नित्] पदातिकः; 'पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशः तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम् । यन्ता गजस्याभ्यपतद् गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम्'—इति रघुवंशे (७।२७) । [पद्यते विपक्षं प्राप्नोतीति, पद्+तिन्] वीरः; स्त्री. [पत् गतौ+भावे क्तिन्] गतिः । [पत्यते विपक्षो यया, पत्+करणे क्तिन्] सेनाविशेषः । 'एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका'—इत्यमरः (२।८।८०) । ४५०

पत्नी स्त्री. [पत्युर्यज्ञे सम्बन्धो यया । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति नकारादेशः ङीप् च] शास्त्रविधिनोढा; पत्या उद्वाहविहितमन्त्रादिना ऊढा; पाणिगृहीती; द्वितीया; सहधर्मिणी; भार्या; जाया; दाराः; सधर्मिणी; धर्मचारिणी; दारः; गृहिणी; सहचरी; गृहाः; क्षेत्रं; वधूः; जनी; परिग्रहः; ऊढा; कलत्रम् । 'पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि छन्दोऽनुवर्तिनी । गृहाश्रमसमं नास्ति यदि भार्या वशानुगा'—इति दक्षसंहितायाम् । ४९४

पत्रम् क्ली. [पतति वृक्षात् । पत् गतौ+'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' इति ष्ट्रन्] वृक्षावयवविशेषः; पलाशं; छदनं; दलं; पर्णं; छदः; पात्रं; छादनं; वर्हं; वर्हणं; पत्रकम्; 'पत्राण्यपि सपुष्पाणि हरेः प्रीतिकराणि च । प्रवक्ष्यामि नृपश्रेष्ठ ! शृणुष्व गदतो मम'—इति नारसिंहे । पक्षिपक्षः; (२३९) वाहनं (४४९); क्षुरिका (४७३); तेजपत्रं; तमालपत्रं; पत्रकं; छदनं; दलं; पालाशम्; अंशुकं; वासः; तापसं; सुकुमारं; वस्त्रं; तमालकं; रामं; गोपनं; वसनं; तमालं; सुरनिर्गन्धं; शरपक्षः । लेखनाधारः; धातुमयपत्राकृति द्रव्यं; पत्री; लिपिः । १८५

पत्रपालि स्त्री. [पत्रवत् पालिरग्रभागो यस्याः । ङीप्] वाजः; बाणपक्षतिः; कर्तनी । ४६८

पत्ररथः पुं.– स्त्री. [पत्रं पक्षो रथो यानमिव यस्य] पक्षी; 'चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियम् । नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम्'—इति भागवते (१।६। १३) । २३७

पत्रवल्ली स्त्री. [पत्राणां रचितपत्राकृतीनां वल्ली लतेव] पत्रभङ्गः; 'गण्डेषु स्फुटरचनाब्जपत्रवल्ली–पर्याप्तं पयसि विभूषणं वधूनाम्'—इति माघे (८। ५९) । रुद्रजटा; पलाशीलता; पर्णलता । ५४२

पत्रशिरा स्त्री. [पत्रस्य शिरेव] पत्रभङ्गः; माढिः; पर्णनाडी । ७८३

पत्री [न्] पुं. [पत्त्रं पक्षो विद्यतेऽस्य । पत्त्र+इनि] पक्षी 'तं क्षुरप्रशकलीकृतं कृती पत्रिणां व्यभजदाश्रमाद्बहिः'—इति रघौ (११।२९)। बाणः (४६६); 'शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमुत ते मखाजितम्'—इति रघौ (११।८४) । श्येनः; 'नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्क्षप्रमापणपत्रिणामिहविहरणैः श्येनम्पातां रवेरवधारयन्'—इति नैषधे (१९।१२) । [पत्राणि च्छदानि सन्त्यस्य, अत इनि] वृक्षः; रथी; पर्वतः; तालः; श्वेतकिणिही; गङ्गापत्री; पाची; पत्रविशिष्टे त्रि. । २३७

पथः पुं. [पथति गच्छति अत्र । पथ् गतौ+अधिकरणे क] पन्थाः; मार्गः । २६०

पथ्या स्त्री. [पथ्य+टाप्] हरीतकी; 'ततः सैन्धवपथ्याभ्यां चूर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत्। पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिनेत्'—इति हठयोगदीपिकायाम्। (३।३५)। मृगेर्वारुः; चिर्भिटा; बन्ध्या कर्कोटकी; गङ्गा (संसाररोगस्य पथ्यस्वरूपत्वात् गङ्गापि पथ्यस्वरूपा); 'पद्मनाभपदार्घ्येण प्रसूता पद्ममालिनी। परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्तिः प्रभावती'—काशीखण्डे (२९।११२)। ६१८

पदगः पुं. [पदाभ्यां गच्छतीति। पद+गम्+'अन्येभ्योऽपि' इति ड] पदातिकः; पद्भ्यां गमनकर्तरि त्रि.। ४५०

पदविः स्त्री. [पद्यते गम्यतेऽनया। पद् गतौ+'पद्यटिभ्यामविः' इति अवि] पद्धतिः; पन्थाः। २६०

पदवी स्त्री. [पदवि+'कृदिकारान्तादक्तिनः' इति पक्षे ङीष्] पन्थाः; 'उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान'—इति रघौ (७।७)। पद्धतिः; 'अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः'—इति रघौ (३।५०)। पदम्; 'अथ तेन सिंहाय अमात्यपदवी प्रदत्ता, व्याघ्राय शय्यापालत्वमिति' पञ्चतन्त्रे (१।२५८)। २६०

पदातः पुं. [पदाभ्यामततीति। पद+अत्+अच्] पादातिकः; पदातिकः; पदातिः; पत्तिः; पतगः; पदाजिः; पद्गः; पदिकः; पादाविकः; पादात्; पदात्; पायिकः; शवरालिः। ४५०

पदातिः पुं. [पादाभ्यामतति गच्छतीति। 'पादे च' इति पाद+अत्+इण्, 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः] पदातिकः; पत्तिः; पतगः; पादातिकः; पदातिः; पद्गः; पदिकः; पादात्; पादाविकः; पदात्, पायिकः; शवरालिः; 'गजानश्वान् रथांश्चैव पातयामास पाण्डवः। पदातींश्च रथांश्चैव न्यवधीदर्जुनाग्रजः' इति महाभारते (१।१३९।३१)। ४५०

पदातिकः पुं. [पदाति+स्वार्थे कन्] पदातिः; पदातः; पादातिकः। ४५०

पद्गः पुं. [पद्भ्यां गच्छतीति। पद्+गम्+'अन्येभ्योऽपीति' ड] पदातिकः; पदिकः; पदातिः; पदातः ४५०

पद्धतिः, पद्धती स्त्री. [पद्भ्यां हन्यते। पद+हन्+क्तिन्। 'हिमकाषिहतिषु च' इति पद्भावः, 'बह्वादिभ्यश्च' इति वा ङीष्] वर्त्म; पङ्क्तिः (५२९); पदवी; 'पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम्'—इति रघौ (३।४६)। २६०

पद्मम् क्ली.–पुं. [पद्यते इति, पद् गतौ+'अतिस्तुसुहुसृति' मन्। यद्वा पद्मा लक्ष्मीरस्त्यस्मिन्, 'अर्श आदिभ्योऽच्' इति अच्] पद्मकं; तच्च गजस्य मुखादिस्थो बिन्दुसमूहः; (६८०) पुष्पविशेषः; नलिनम्,; अरविन्दं,; महोत्पलं; सहस्रपत्रं; कमलं; शतपत्रं; कुशेशयं; पङ्केरुहं; तामरसं; सारसं; सरसीरुहं; विसप्रसूनं, राजीवं; पुष्करम्; अम्भोरुहं; पङ्कजम्; अम्भोजम्; अम्बुजं; सरसिजं; श्रीवासं; श्रीपर्णम्; इन्दिरालयं; वनजं; जलेजातम्; अब्जं; कञ्जं; नलं; नालीकं; नालिकम्; अम्लानं; पुटकम्; अब्जः; (८१२) पद्मकाष्ठौषधिः; वृक्षविशेषः; व्यूहविशेषः; 'यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्दलम्। पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम्'—इति मनुः (७।१८८)। निधिभेदः; 'निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ। सर्वान्निधीन् प्रगृह्याथ उपास्तां वै धनेश्वरम्'—इति महाभारते (२।१०।३६)। संख्यान्तरं; तच्च दशार्बुदम्; 'अयुतं प्रयुतं चैव पद्मं खर्वमथार्बुदम्'—इति महाभारते। दश शङ्खाः; पुष्करमूलं; सीसकं; कल्पविशेषः; 'पद्मावसाने प्रलये निशासुप्तोत्थितः प्रभुः। सत्त्वोद्रिक्तस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत'—इति मार्कण्डेये (४७।३)। शरीरस्थषड्पद्मानि; पुं. [पद्यते इति, पद् गतौ+'अतिस्तुस्विति' मन्] दाशरथिः; नागविशेषः; 'कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान्'—इति महाभारते (२।९।८)। पद्मोत्तरात्मजः; स तु द्वादशजिनचक्रवर्त्यन्तर्गतचक्रवर्तिविशेषः। बलदेवः; षोडशरतिबन्धान्तर्गतप्रथमबन्धः; 'हस्ताभ्यां च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि। रमेद् गाढं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः'—इति रतिमञ्जरी। २१९

पद्मनाभः पुं. [पद्मं नाभौ यस्य। 'अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः' इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागाद् अच्। ब्रह्मोत्पत्तिकारणीभूतपद्मस्य नाभिजातत्वादस्य तथात्वम्] विष्णुः 'अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः'—इति महाभारते (१३।१४९।१०)। शयने तस्य स्मरणीयत्वं, यथा—'औषधे चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनार्दनम्। शयने पद्मनाभं च विवाहे च प्रजापतिम्'–

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणे। महादेवः (हृदयपद्मस्य नाभौ, नाभेरीषदुपरिभागे प्रकाशनात्); 'पद्मनाभो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रोऽनिलोऽनलः'—इति महाभारते (१३।१७।१०५)। [पद्ममिव वर्तुलाकृतिः नाभिर्यस्य] धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः; 'ऊर्णनाभः पद्मनाभः तथा-नन्दोपनन्दकौ'—इति महाभारते (१।६१।९५)। नागविशेषः; 'कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान्। पद्मनाभो महानाभः पद्म इत्येव विश्रुतः'—इति महाभारते (१२।३५५।४)। भाविजिनविशेषः; स्तम्भनास्त्रविशेषः; 'पद्मनाभो महानाभः सुनाभो दुन्दुभिस्वनः'—इति रामायणे (१।३१।७)। २१

पद्मनाभिः पुं. [पद्मं नाभौ यस्य। अजिति योगविभागस्य असार्वत्रिकत्वात् न अच्] पद्मनाभः; विष्णुः। २१

पद्मभूः पुं. [पद्मं विष्णुनाभिभवकमलं भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य। यद्वा पद्माद् भवतीति। पद्म+भू+क्विप्] ब्रह्मा; पद्मयोनिः। ६

पद्मरागः पुं. [पद्मस्येव रागो यस्य] रक्तमणिविशेषः; शोणरत्नं; लोहितकः; लोहितं; कुरुविन्दकं; 'माणिक' इति भाषा। 'सिंहले तु भवेद्रक्तं पद्मरागमनुत्तमम्। पीतं काणपुरोद्भूतं कुरुविन्दमिति स्मृतम्'—इति राजनिर्घण्टः। १७५

पद्मवासा स्त्री. [पद्मं वासो यस्याः] लक्ष्मीः। ३१

पद्मा स्त्री. [पद्मं वासस्थलत्वेनास्त्यस्याः। 'अर्श आदिभ्योऽच्' इति अच्, टाप्] लक्ष्मीः; 'छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम्। पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम्'—इति रघौ (४।५)। लवङ्गं; पद्मचारिणी; [पद्यते इति, 'अर्तिस्तुस्विति' मन्, टाप्] पन्नगी; मनसा; झञ्जिका; वृत्तार्हन्माता; कुसुम्भपुष्पं; वृहद्रथराजकन्या; कल्किदेवेन विवाहिता। ३१

पद्यः पुं. [पद्भ्यां जातः। पद+यत्] शूद्रः; 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत'—इति यजुषि। ५८६

पद्या स्त्री. [पादाय हिता, शरीरावयवत्वात् यत्। 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भावः] पन्थाः; 'यदाशवः पद्याभिस्तित्रतो रजः पृथिव्याः सानौ जङ्घनन्त पाणिभिः—' इति वेदे। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ['विध्यत्यधनुषा' इति यत्, 'पद्यत्यतदर्थे'—इति पदादेशः]; स्तुतिः। २६०

पन्नम् त्रि. [पद् गतौ+'गत्यर्थेति' कर्तरि क्त] च्युतं; गलितं; पतितः; पुं. [पन् स्तुतौ+कृवृजृषिद्रपनीति' न, स च नित्] अधोगमनम्। ७६७

पन्नगः पुं. [पन्नम् अधोगमनं पतितं वा गच्छतीति। गम् गतौ+'सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्' इति ड। पद्भ्यां न गच्छतीति वा विग्रहः] सर्पः; 'पानासक्तं महात्मानं हिरण्यकशिपुं तदा। उपासाञ्चक्रिरे सर्वे सिद्धगन्धर्वपन्नगाः'—इति विष्णुपुराणे। ओषधिभेदः; पद्मकाष्ठम्। ६४०

पयः [स्] क्ली. [पय्यते पीयते वा। पय् गतौ, पी पाने वा+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इत्यसुन्] दुग्धम्; 'कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा। पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्'—इति मनुः (३।८२)। जलम् (६४८); 'पयः पूर्वैः स्वनिश्वासैःकवोष्णमुपभुज्यते'—इति रघौ (१।६७)। २७४

परः पुं. [पृ+अच्] शत्रुः; अरिः; 'इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्, वैदर्भि! पश्यानुमता मयासि'—इति रघौ (६।६७)। ब्रह्मणः आयुः; 'त्रीणि कल्पशतानि स्युस्तथा षष्टिर्द्विजोत्तमाः। ब्रह्मणः कथितं वर्षं परारूयं तच्च तत्पदम्'—इति कौर्मे ५ अध्यायः। 'कालसंख्यां समासेन पूर्वार्द्धद्वयकल्पिताम्। स एव स्यात्परः कालस्तदन्ते परिपूज्यते।' 'निजेन तस्य मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम्। तत्पराख्यं तदर्द्धं च परार्द्धमभिधीयते'—इति कौर्मे ५ अध्याये। शिवः; 'कपिशः कपिलः शुक्लः आयुश्चैव परोऽपरः'—इति महाभारते (१३।१७।९७)। ४५५

परः त्रि.—अन्यः; 'परान्नं च परस्वं च परशय्या परस्त्रियः। परवेश्मनि वासश्च शक्रादपि हरेच्छ्रियम्'—इति गरुडपुराणे। श्रेष्ठः (६८९); 'न पार्वत्याः परा साध्वी न गणेशात् परो वशी। न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद् गुरोः परः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। क्ली. [पृ+'ऋदोरप्' इति अप्] केवलं; मोक्षः; 'कैवल्यममृतं परम्'—इति मुक्तिपर्याये रत्नावली। ब्रह्म; ब्रह्मा; 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव च'—इति श्रुतौ। विष्णुः; 'प्रभूतस्त्रिककुब्धाम पवित्रं मङ्गलं परम्'—इति महाभारते (१३।१४९।२०)। ब्रह्मणः आयुः; 'एवं तु ब्रह्मणो वर्षमेकं वर्षशतं तु तत्। शतं हि तस्य वर्षाणां परमित्यभिधीयते'—इतिमार्कण्डेये (४६।४२)।

परम्, अव्य. नियोगः; क्षेपः; त्रि. अरिः; दूरः; उत्तरः; न्यायमते द्रव्यगुणकर्मवृत्तिसत्ता; 'सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च । द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते । परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते । द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते । व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च'--इति भाषापरिच्छेदे। ६६७

परच्छन्दः त्रि. [परस्य छन्दो यत्र] पराधीनः; अन्यायत्तः; अस्वतन्त्रः; परतन्त्रः । ३४१

परजातः त्रि. [परेण जातः । परपुष्टत्वात्तथात्वम्] परैधितः; औदासीन्येन परपुष्टः; परस्माज्जातः; अन्येनोत्पन्नः; पुं. कोकिलः (एष हि काकेन पुष्टो भवतीति प्रसिद्धिः) । ३५१

परतन्त्रः त्रि. [परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य] पराधीनः; 'परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि। कर्मणां हि महाभाग ! सूक्ष्मं ह्येतदतीन्द्रियम्'—इति महाभारते(१३।१।१५)। क्ली. [परस्य तन्त्रम्] परकीयशास्त्रं; [परं श्रेष्ठं तन्त्रमिति] उत्कृष्टशास्त्रम्ः; उत्तमपरिच्छदः। ३४१

परपिण्डादः त्रि. [परस्य पिण्डम् अन्नादिकम् अत्तीति । अद् भक्षणे+'कर्मण्यण्'इति अण्] परान्नोपजीवी। ३५१

परपुष्टः पुं. [परेण काकेन पुष्टः पालितः । डिम्बपोषणाक्षमया कोकिलया हि नीडस्थं काकडिम्बमपसार्य स्वडिम्बे तत्र स्थापिते काक्या निजडिम्बबुद्ध्या तत्परिपाल्यते इति प्रसिद्धेरस्य तथात्वम्] कोकिलः; परेण पोषिते त्रि.। २४३

परभागः पुं. [परस्य श्रेष्ठस्य भागः] गुणोत्कर्षः; 'आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे लीलास्मितं सदसनार्चिरिव त्वदीयम्'—इति रघौ (५।७०) । सुसम्पत्; उत्तरांशः। ७८६

परमात्मा [न्] पुं. [परमः केवलः आत्मा] परं ब्रह्म; आपोज्योतिः; चिदात्मा; 'परमात्मा परं ब्रह्म निर्गुणः प्रकृतेः परः। कारणं कारणानां च श्रीकृष्णो भगवान् स्वयम्'--इति ब्रह्मवैवर्ते। विष्णुः; 'पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः'—इति महाभारते (१३।१४९।१५) । महादेवः; 'प्रीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानधृक्' —इति महाभारते (१३।१७।१३७) । ८४२

परमान्नम् क्ली. [देवपित्रन्नत्वात् परममुत्कृष्टमन्नम् । परमाणामुत्कृष्टानां देवादीनामन्नमिति वा] पायसम्; क्षीरिका; क्षैरेयी । ३२०

परमेश्वरः पुं. [परमश्चासौ ईश्वरश्चेति] शिवः; 'सहस्रारे महापद्मे त्रिकोणनिलयान्तरे। बिन्दुरूपे महेशानि! परमेश्वर ईरितः'–इति महालिङ्गार्चनतन्त्रे । विष्णुः; 'इदं तु द्वादशं प्रोक्तं पत्रं वै केशवस्य हि । द्वादशारं तथा चक्रं यन्नाभिद्विभुजं तथा। त्रिव्यूहन्त्वेकमूर्तिश्च तथोक्तः परमेश्वरः'—इति वामने ५ अध्यायः। ११

परमेष्ठी [न्] पुं. [परमे व्योम्नि चिदाकाशे ब्रह्मपदे वा तिष्ठतीति । स्था गतिनिवृत्तौ, 'परमे कित्' इति इनि स च कित्, 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' इत्यलुक्, 'स्थास्थिन्स्थॄणाम्' इति षत्वम् । परमे स्थाने अनावृत्तिलक्षणे तिष्ठतीति] ब्रह्मा; 'मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च । क्रीडन्निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः'—इति मनुः (१।८०) । विष्णुः; 'ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः'—इति महाभारते (१३।१४९।५८) । महादेवः; 'क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः । दर्शनात्तस्य कौन्तेय ! संसिद्धः सर्वमेष्यसि'—इति महाभारते (३।३७।५८) । जिनः; शालग्रामविशेषः; 'परमेष्ठी च शुक्लाभश्चक्रपद्मसमन्वितः। स वर्तुलस्तथा पीतःपृष्ठे च शुषिरं ध्रुवम्' इति पुराणे । गुरुविशेषः; 'आदौ सर्वत्र देवेशि! मन्त्रदः परमो गुरुः । परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठी त्वहं गुरुः'—इति बृहन्नीलतन्त्रे। 'मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः । परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठी त्वहं गुरुः। परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठिगुरुस्त्वहम्'—इति तन्त्रसारे। अजमीढपुत्रः; 'अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः । षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु भारत । ऋक्षं धूमिन्यथो नीली दुष्यन्तपरमेष्ठिनौ'—इति महाभारते (१।८४।३१) । परस्थानस्थिते त्रि.। 'अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः। चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज।' —इति मार्कण्डेये (७६।२) । ६

परवशः त्रि. [परस्य परेषां वा वशः वशीभूतः] अन्यवशीभूतः; परायत्तः; पराधीनः; परच्छन्दः; परवान्; 'यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् । यद्यदात्मवशन्तु

स्यात्ततत् सेवेत यत्नतः'—इति मनुः (४।१५९)। ३४१

परवान् [त्] त्रि. [परः स्वामी अस्त्यस्य। 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति' मतुप्, मस्य व] पराधीनः; 'भवानपीदं परवानवैति महान् हि यत्नस्तव देवदारौ'—इति रघौ (२।५६)। ३४१

परशुः पुं. [परान् शत्रून् शृणाति हिनस्त्यनेनेति। शृ हिंसायाम्+'आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च' इति कु स च डित्] अस्त्रविशेषः; पर्शुः; परश्वधः; पश्वधः; स्वधितिः; कुठारः; 'ततः परशुहस्तं तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम्। आहत्य देवीबाणौघैरपातयत भूतले'—इति मार्कण्डेये (८९।१४)। ४७४

परशुधरः पुं. [धरतीति धरः। धृ+अच्। ततः परशोर्धरः] गणेशः; (परशुशस्त्रप्रधानत्वादस्य तथात्वम्) परशुरामः; जामदग्न्यः; पर्शुरामः; परशुरामकः; भार्गवः; भृगुपतिः; भृगूलापतिः। १८

परश्वधः पुं. [पर+श्वि+'अन्येभ्योऽपीति' ड, ततः परश्वं दधातीति। आतोऽनुपेति' क] कुठारः; 'धारां शितां रामपरश्वधस्य सम्भावयत्युत्पलपत्रसाराम्'—इति रघुवंशे (६।४२)। ४७४

परस्परम् त्रि. ['सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्', 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः।' कस्कादित्वात् विसर्जनीयस्य सः] अन्योऽन्यम्; इतरेतरम्; 'वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः। परस्परां विस्मयवन्ति लक्ष्मीं आलोकयांचक्रुरिवादरेण'—इति भट्टिः (२।५)। ७२०

परस्वधः पुं. [परश्वध+निपातनात् सत्वम्] परश्वधः; कुठारः। ४७४

परस्वहरणम् क्ली. [परस्य अन्यस्य स्वं धनं, तस्य हरणम्] अभिहारः; परवित्ताहरणम्। ८४३

पराक्रमः पुं. [पराक्रम्यतेऽनेन। परा+क्रम्+'हलश्च' इति घञ्। 'नोदात्तोपदेशस्य' इति न वृद्धिः] विक्रमः; द्रविणं; तरः; सहः; बलः; शौर्यं; स्थाम; शुष्म; शक्तिः; प्राणः; महः; शूष्म; सामर्थ्यम्; 'पराक्रमं च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान्'—इति देवीमाहात्म्ये (२।१३)। विक्रमः; 'यस्य मित्रगुणान् मित्राण्यमित्राश्च पराक्रमम्। कथयन्ति सदा सत्सु पुत्रवांस्तेन वै पिता'—इति मार्कण्डेये (२०।२५)। उद्योगः; निष्क्रान्तिः; विष्णुः; 'औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मः पराक्रमः'—इति महाभारते (१३।१४९।४४)। ७२३

परागः पुं. [परागच्छतीति। परा+गम्+अन्येभ्योऽपीति ड] पुष्पधूलिः; सुमनोरजः; कौसुमरेणुः; पुष्परेणुः; 'लिप्तं न मुखं नाङ्गं न पक्षती न चरणाः परागेण। अस्पृशतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम्'–इति आर्यासप्तशती (५०६)। धूलिः (८०९); 'प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम्। ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्कन्धेव सा चमूः'—इति रघुवंशे (४।३०)। स्थानीयद्रव्यं; गिरिप्रभेदः; विख्यातिः; उपरागः; चन्दनं; स्वच्छन्दगमनम्। १८८

पराङ्मुखः त्रि. [पराक् प्रतिलोमगामि मुखं यस्य] विमुखः; पराचीनः; 'स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः'—इति मनुः (१०।११९)। तन्त्रोक्तमन्त्रविशेषे पुं.। 'कामबीजं मुखे माया शिरस्यङ्कुशमेव च। असौ पराङ्मुखः प्रोक्तो मध्ये तु बिन्दुलाञ्छितः' —इति तन्त्रसारे। ७५७

पराचीनः त्रि. [पराञ्चति अनभिमुखीभवतीति। परा+अञ्चु+'ऋत्विग्दधृक्' इति क्विन्, ततः स्वार्थे 'विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्' इति ख] पराङ्मुखः; विमुखः; विपरीतः; अपाचीनः; 'ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्। अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा'—इति भागवते (३।३२।२८)। ७५७

पराधीनः त्रि. [परस्य परेषां वा अधीनः] परवशः; परतन्त्रः; परवान्; नाथवान्; 'स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तिता। ये पराधीनकर्माणो जीवन्तोऽपि च ते मृताः'—इति गरुडपुराणे ११३ अध्याये। ३४१

पराम्नः त्रि. [परान्नं नित्यमस्त्यस्य। 'अर्श आदिभ्योऽच्' इति अच्] परान्नोपजीवी; परपिण्डादः; परान्नभोजी; परजातः; परैधितः; क्ली. [परस्य अन्नम्] अन्यस्वामिकभक्तपिष्टकादि; परकर्तृकसस्यपाकजद्रव्यमात्रं; परस्पृष्टान्नम्; 'परान्नं परवासश्च नित्यं धर्मरतस्त्यजेत्'—इति स्मृतिः। 'कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूषकम्। शाकं मधु परान्नं च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्।' 'जिह्वा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात्। मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्वरानने!'—इति तन्त्रे। 'गुर्वन्नं

मातुलान्नं वा श्वशुरान्नं तथैव च । पितुः पुत्रस्य चैवान्नं न परान्नमिति स्मृतिः'—इत्येकादशीतत्त्वम् । ३५१

पराभवः पुं. [पराभूयते इति, पराभवनमित्यर्थः । परा+भू+भावे अप्] तिरस्कारः; न्यक्कारः; तिरस्क्रिया; परिभावः; विप्रकारः; परिभवः; अभिभवः; अत्याकारः; निकारः; विनाशः । ७०४

परायणम् त्रि. [परं केवलम् अयनम् आसक्तिस्थानम्] तत्परम्; अभीष्टं; नित्यप्रतिष्ठा; शाश्वतप्रतिष्ठा; 'पादच्छायासुखं भर्त्तुस्तादृशस्य महात्मनः । स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम्'—इति रामायणे (२।४८।१७) । आसङ्गवचनं; यथा–धर्मपरायणो धर्मासक्तः । आश्रयः; 'वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः'—इति मनुः (४।१०) । ३५२

परायत्तम् त्रि. [परस्य परेषां वा आयत्तम्] पराधीनं; परवशं; परच्छन्दः । 'तत्रायत्तवशाधीनच्छन्दवन्तः परात् परे'—इति हेमचन्द्रः । ३४१

परार्द्ध्यः त्रि. [परार्द्धं परार्द्धसंख्यावत् प्रधानत्वम् अर्हतीति । परार्द्ध+यत् । यद्वा परस्मिन्नर्द्धे भवः, 'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च'इति यत्] प्रधानम्; श्रेष्ठः; 'ताम्यस्तथाविधान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः । मेने परार्द्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः'—इति रघौ (१०। ६४) । ६९०

परासुः त्रि. [परागताः प्रस्थिता असवः प्राणाः यस्य] मृतः; 'तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्त्रा शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः । सोऽभूत् परासुरथ भूमिपतिं शशाप हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः—इति रघौ (९।७८) । 'वाताष्ठीला तु हृदये यस्योर्ध्वमनुयायिनी । रुजान्नविद्वेषकरी स परासुरसंशयम्'—इति सुश्रुतः । ६२९

परास्कन्दी [न्] पुं. [परान् आस्कन्दितुं शीलमस्य । पर+आ+स्कन्द+णिनि] चौरः । ३३८

परिकरः पुं. [परिकीर्यते इति, कॄ विक्षेपे+'ॠदोरप्' इति अप् । यद्वा परिक्रियतेऽनेनेति, पुंसीति घ] परिवारः; पर्यङ्कः (४१०); समारम्भः; वृन्दः; प्रगाढगात्रिकाबन्धः; 'गाढं परिकरं बद्ध्वा शुल्कमादाय चाधिकम् । स्कन्धे भर्त्तारमादाय जगाम मृदुगामिनी'—इति मार्कण्डेये (१६।२५) । विवेकः; सहकारी; 'परिकरः सहकारी स च व्याप्तिपक्षधर्मतादिः ।' अलङ्कारविशेषः; 'उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः'—इति साहित्यदर्पणे (१०।७५) । ३०६

परिकूटम् क्ली. [परि सर्वतो भूषितं कूटम्] पुरद्वारकूटकं; हस्तिनखः; नगरद्वारकूटकम् । २८८

परिक्रमः पुं. [परिक्रमणम्, क्रमु पादविक्षेपे+भावे घञ्, 'नोदात्तोपदेशस्येति' उपधाया न वृद्धिः] क्रीडार्थं पद्भ्यां गमनम्; विहारः; प्रदक्षिणम्; 'शृणु भद्रे ! महापुण्यं पृथिव्यां सर्वतोदिशम् । परिक्रम्य यथाध्वानं प्रमाणगणितं शुभम् । भूत्वा परिक्रमे सम्यक् प्रमाणं योजनानि च'—इति वाराहपुराणे । ७२६

परिक्षिप्तम् त्रि. [परितः क्षिप्यते स्म इति । क्षिप्+क्त] परिखादिना वेष्टितं; निवृतम्; सर्वतोभावेन क्षेपयुक्तश्च । ७१२

परिखा स्त्री. [परितः खाता इति । परि+खन्+'अन्येष्वपीति' ड] राजधान्यादिवेटनखातं; खेयम्; 'भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा । समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा'—इति मनुः (७।१९६) । 'प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् । परितः शिविराणां च गम्भीरं दशहस्तकम् । सङ्केतपूर्वकं चैव परिखाद्वारमीप्सितम् । शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च'—इति ब्रह्मवैवर्ते । ६७६

परिग्रहः पुं. [परिग्रहणमिति । परि+ग्रह्+'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति अप्] परिवारः; प्रतिग्रहः; 'कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराच्चुम्बसे, तत्ते धूर्त ! हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन् ममेवापरा'–इति पञ्चतन्त्रे (४।७) । सैन्यपश्चाद्भागः; पत्नी; भार्या; 'समतुकम्प्य सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवमां पुरीम्' —इति रघौ (९।१४) । परिजनः; आदानम्; 'अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया । अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामबलाजनः'—इति रघौ (९।४६) । स्वीकारः; 'लोके न भावी पितुरेव तुल्यः सम्भावितो मौलिपरिग्रहात् सः'—इति रघौ (१८।३८) । मूलं; कन्दः; शापः; शपथः; राहुवक्त्रस्थभास्करः; पुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणम्; 'प्रकल्पय तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद् यथार्हतः । शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृतानां च परिग्रहम्'–इति मनुः (१०। १२४) । परिगृह्यतेऽनेनेति विग्रहे हस्तः; विष्णुः; 'ऋतुः

सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः'—इति महाभारते (१३।१४९।५८)। [शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात् परितो ज्ञायत इति वा। पुष्पादिभिर्भक्तैरर्चितं परिगृह्णाति इति वा परिग्रहः]; साधनम्; 'अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहम्'—इति रघौ (९।२१)। ३०६

परिघः पुं. [परिहन्यतेऽनेनेति। परि+हन्+'परौ घः' इति अप्, घादेशश्च] लोहबद्धलगुडः; लोहमयलगुडः; लोहमुखलगुडः; परिघातनः; परिघातकः; अर्गलः (३००); 'बाहूनामुत्तमाङ्गानां कार्मुकाणां च भारत! गदानां परिघाणां च हस्तानाञ्चोरुभिः सह'—इति महाभारते (६।६७।२४)। परिघातः; परितो हननं; मुद्गरः; शूलः; कलसः; काचघटः; गोपुरं; सद्म; कार्त्तिकेयानुचरविशेषः; 'परिघं च वटं चैव भीमं च सुमहाबलम्। दहतिं दहनं चैव प्रचण्डौ वीर्यसम्मतौ। अंशोऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते'—इति महाभारते (९।४५।३३)। चण्डालविशेषः; 'लम्बकर्णो महावक्त्रो मलिनो घोरदर्शनः। परिघो नाम चण्डालः शस्त्रपाणिरदृश्यत'—इति महाभारते (१२।१३८।११४)। विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गत ऊनविंशतियोगः; 'वज्रोऽसृक् च व्यतीपातो वरीयान् परिघस्तथा'—इति ज्योतिषे। 'परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म ततः परम्।' अस्य अर्द्धांशं परित्यज्य शुभकर्म कुर्यात्। 'उत्पत्तिकाले परिघो यदि स्यात् नरस्तदा वंशकुठारकल्पः। असत्यसाक्षी क्षमया विहीनः स्वल्पानुभोक्ता विजितारिपक्षः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ४७५

परिघातनः पुं. [परितो घातनं यस्मात्] परिघास्त्रम्; सर्वतोभावेन हनने क्ली.। ४७५

परिचयः पुं. [परि समन्तात् चयनं बोधो ज्ञानमित्यर्थः। परि+चि+अप्] विशेषेण ज्ञानं; संस्तवः; प्रणयः; 'न परिचयो मलिनात्मनां प्रसाधनम्'—इति माघे (७।६१)। अभ्यासः; 'हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा'—इति माघे (२।७५)। नादस्य अवस्थाविशेषः; 'आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च। निष्पत्तिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम्'—इति हठयोगदीपिकायाम् (४।६९)। ७७३

परिचर्या स्त्री. [परिचर्यते परिचरणमित्यर्थः। परि+चर्+'परिचर्यापरिसर्येति' शो यक् च निपात्यते] सेवा; वरिवस्या; शुश्रूषा; उपासनं; परिसर्या; उपासना; उपास्तिः; शुश्रूषणा; 'अथवा वार्द्धके प्राप्ते परिचर्यां करिष्यति। पुत्रः परमधर्मिष्ठः पुण्यार्थं कलविङ्कयोः'—इति देवीभागवते (१।४।११)। १२९

परिच्छदः पुं. [परिच्छाद्यतेऽनेनेति। परि+छद्+णिच्+'पुंसि संज्ञायाम्' इति घ; 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' इति उपधा ह्रस्वः] परिवारः; 'सहधर्मचारिणी मम परिच्छदः सुतनु नेह सन्देहः। न तु सुखयति तुहिनदिनच्छत्रच्छायेव सज्जन्ती'—इति आर्यासप्तशत्याम् (६७३)। मात्रा (७९६); हस्त्यश्ववस्त्रकम्बलाद्युपकरणम्; 'परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्होऽव्ययाः परे।' 'सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम्। शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता'—इति रघुवंशे (१।१९)। आच्छादनम्; 'पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः'—इति भागवते। ३०६

परिच्छन्दः पुं. [परिच्छन्द्यतेऽनेन। परि+छदि संवरणे+घञ्] परिच्छदः। ३०६

परिणतः त्रि. [परिणमति स्म। परि+नम्+क्त] तिर्यग्घातिगजः; 'सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्ति'—इति माघे (४।२९)। पक्वं (८२५); सर्वतोभावेन नतं च। २२०

परिणयनम् पुं. [परि+नी+अप्+ल्युट्] परिणयः; विवाहः; उद्वाहः। ४९५

परिणाहः पुं. [परिणह्यतेऽनेन इति। परि+नह्+घञ्] विस्तारः; विशालता; 'अरत्नीनां सहस्रं च शतानि दश पञ्च च। परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम्'—इति महाभारते (६।७।२२)। ७८६

परितः [स्] अव्य. [परि+'पर्यभिभ्याञ्च' इति तसिल्] सर्वतः; चतुर्दिगभिव्याप्तौ; 'पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ। प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तांस्तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे'—इति रघुवंशे (६।९)। ८७४

परितापः पुं. [परि सर्वतोभावेन तप्यतेऽनेन। परि+तप्+घञ्] दुःखम्; 'स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते, नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंशः'—इति भागवते (७।८।५४)। नरकान्तरं; शोकः; 'एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तम्या-

त्मानमात्मना । व्याहृतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते' —इति रामायणे (२।२२।२५)। ६०१

परिदेवनम् क्ली. [परि+दिव्+ल्युट्] शोकनिमित्तो विलापः; विलापः; परिदेवना; 'परिदेवनं च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य सन्निधौ। आश्वासनं च कृष्णस्य दुःखार्त्तायाः प्रकीर्तितम्'—इति महाभारते (१।२।१४६)। अनुशोचनोक्तिः । ६३९

परिधानम् क्ली. [परिधीयते यत् । परि+धा+कर्मणि ल्युट्] परिधेयवस्त्रम्; अन्तरीयम्; उपसंव्यानम्; अधोंऽशुकम्; 'वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं जलेन हीनं बहुकण्टकावृतम् । तृणानि शय्या परिधानवल्कलं न बन्धुमध्ये धनहीन जीवनम्'– इति पञ्चतन्त्रे (५।२२)। ५४६

परिधानांशुकग्रन्थिः [परिधानांशुकस्य परिधेयवस्त्रस्य ग्रन्थिः बन्धनप्रान्तः] उच्चय; नीवी। ४५७

परिधिः पुं. [परिधीयतेऽनेन । परि+धा+'उपसर्गे घोः किः' इति कि] परिवेशः; चन्द्रसूर्यसमीपमण्डलम्; 'अनृणत्वमुपेयिवान् बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः'—इति रघौ (८।३०)। (८०७) यज्ञियतरुशाखा; यज्ञियतरोः पलाशादेर्यज्ञपशुबन्धनार्थं या शाखा निखायते तस्याम्; 'खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्मं करोति त्रयः परिधयः पालाशकाष्ठकाः खादिरौदुम्बरबिल्वरोहितकविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया वृक्षाः आर्द्राः शुष्करसत्वच्काः' —इति आपस्तम्बः । भूगोलादेर्वेष्टनम्; 'व्यासेभनन्दाग्निहते विभक्ते खबाणसूर्यैः परिधिस्तु सूक्ष्मः'—इति लीलावती । क्ली. [परिधीयते यदिति । परि+धा+कर्मणि कि] परिधेयवस्त्रम्; 'मेवश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्युन्मूर्द्ध्नि भ्राजद्विलुलितकचः स्रग्धरो रक्तनेत्रः'—इति भागवते (८।७।१७)। 'कनकं सुवर्णमिव पीतं परिधिः वस्त्रं यस्य'—इति तट्टीकायां श्रीधरः । ४१

परिपणम् क्ली. [परिपण्यते व्यवह्रियतेऽनेन । परि+पण्+'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घ] मूलधनं; 'पूंजी' इति भाषा । ८०७

परिपन्थी [न्] त्रि. [परि सर्वतोभावेन दोषाख्यानं पन्थयितुं शीलमस्य । परि+पन्थ+णिनि] शत्रुः; रिपुः; वैरी; अरिः; 'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ'—इति भगवद्गीतायाम् (३।३४)। प्रतिकूलाचारी; 'अपराधिनि चेत् क्रोधः क्रोधे क्रोधः कथं नहि । धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपन्थिनि।' ४५५

परिपाटिः स्त्री. [परिपाटनम् । परि+पट्+स्वार्थे णिच्+'अच इः'। यद्वा परिभागेभागेन पाटिः पाटनं गतिर्यस्याम्] आनुपूर्वी; आवृत्; अनुक्रमः; पर्यायः; आनुपूर्वं; परिपाटी; क्रमः; आनुपूर्वकम्। ७३९

परिपाटी स्त्री. [परिपाटि+ङीष्] क्रमः; आनुपूर्वी; परिपाटिः। ७३९

परिपूर्णता स्त्री. [परिपूर्णस्य भावः। परिपूर्ण+'तस्य भावस्त्वतलौ' इति तल्, ततः 'त्वान्तं क्लीवन्तलन्तं स्त्रियाम्' अतः स्त्रियां टाप्] परिपूर्णत्वं; सम्पूर्णता; आभोगः। ७५५

परिप्लवलम् त्रि. [परिप्लवते इति, प्लु+अच्] चञ्चलम्; 'मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ सिन्धुनाथशयने निषेदुषः। गच्छतः स्म मधुकैटभौ विभोः यस्य नैन्द्रसुखविघ्नतां क्षणम्'--इति माघे (१४।६८)। पुं. राज्ञः सुखीनलस्य पुत्रः; 'सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत्सुखीनलः । परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः'—इति भागवते (९।२२।४२)। ६९५

परिवर्हः पुं. [परिवर्ह्यतेऽनेन। वर्ह प्राधान्ये+घञ्] परिच्छदः; हस्त्यश्ववस्त्रकम्बलादि; नृपार्होऽर्थः; राजयोग्यद्रव्यं सितच्छत्रादि; निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूं विधानैः परिवर्हशोभिनीम्। उवास रामस्य तदा महात्मनो विचिन्त्यमानो भरतो निवर्तनम्'—इति रामायणे (२।८३। २६)। ३०६

परिभवः पुं. [परि+भू+अप्] अनादरः; तिरस्कारः; अपमानम्; 'फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम्। मृग्याः परिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतम्'– इति रघौ (१२।३७)। ७०४

परिभावः पुं. [परि+भू+'परौ भुवोऽवज्ञाने' इति घञ्] परिभवः; अनादरः। ७०४

परिमलः पुं. [परिमलते सुगन्धिपार्थिवकणान् धरतीति । मल् धारणे+अच् । 'क्षितावेव गन्धः' इति न्यायादस्य तथात्वम्] आमोदः; गन्धः; सौरभ्यं; सौरभं; सुरभिमाल्यगन्धादिधारणेनोत्पन्नो हृद्यो गन्धः; 'रति-

लुलितललितललनाक्लमजललववाहिनो मुहुर्यत्र । श्लथकेशकुसुमपरिमलवासितदेहा वहन्त्यनिलाः'—इति कलाविलासे (१।५)। विमर्दोत्थजनमनोहरगन्धः; सुरतादिविमर्दोत्थविलेपनकुङ्कुमादिगन्धः; विमर्दनं (७६९); कुङ्कुमादिमर्दनं; पण्डितसमूहः। ७७

परिमाणम् क्ली. [परिमीयतेऽनेन । परि+मा+करणे ल्युट्] परिमितिव्यवहारासाधारणकारणं; 'माप'इति भाषा। ८०१

परिमोषी [न्] त्रि. [परिमुष्णातीति, परि+मुष्+णिनि] परिमोषणशीलः; चौरः; चोरः। ३३८

परिरम्भणम् क्ली. [परिरम्यते इति, परि+रभि+ल्युट्, 'रभेरशब्लिटोः' इति नुम्] परिरम्भः; परीरम्भः; आलिङ्गनं, क्रोडीकरणम्। ५६८

परिवर्तः पुं. [परिवर्त्तनमिति, परि+वृत्+भावे घञ्] युगान्तः; (८०१) हायनः; वर्षः। विनिमयः; परिवर्तनं; परिदानं; नैमेयः; व्यतिहारः; परावर्तः; वैमेयः; विमयः; 'हृष्यन्त्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम् । ऋतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः'—इति रामायणे (२।१०५।२५)। कूर्मराजः; अपवर्तनं; ग्रन्थविच्छेदः; मृत्युपुत्रस्य दुःसहस्यौरसेन कलिकन्यानिर्माष्ठिगर्भजाताष्टपुत्रान्तर्गततृतीयपुत्रः। 'अष्टौ कुमाराः कन्याश्च तथाष्टावतिभीषणाः। दन्ताकृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्तस्तथापरः'— इति मार्कण्डेये (५१।२)। ११७

परिवर्हः पुं. [परिवर्ह्यतेऽनेन । वर्ह प्राधान्ये+घञ्] परिच्छदः; परिबर्हः; हस्त्यश्ववस्त्रकम्बलादि; नृपार्होऽर्थः; राजयोग्यद्रव्यं सितच्छत्रादि; 'निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूं विधानै परिवर्हशोभिनीम्—' इति रामायणे (२।८३। २६)। ३०६

परिवादः पुं. [परि सर्वतो दोषोल्लेखेन वादः कथनम् । परि+वद्+भावे घञ्] अपवादः; 'नीचसंसर्गनिरताः परवित्तापहारकाः । परनिन्दापरद्रोहपरिवादपराः खलाः'—इति महानिर्वाणतन्त्रे (१।४२)। [परि+वद्+णिच्+करणे घञ्] वीणावादनवस्तु। १४८

परिवारः पुं. [परिव्रियतेऽनेन । परि+वृ+करणे घञ्] परिजनः; 'मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि । विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेषा'—इति रघौ (६।१०)। खड्गकोशः; खड्गकोषः; परिच्छदः। (जगङ्गो जङ्गमविशेषः परिजन इत्यर्थः; खड्गकोषोऽसिवाचकः; परिच्छदः शोभाजनकमुपकरणं छत्रचामरादिः सभ्यजनादिश्च । एषु परिवारः।) ३०६

परिवाहः पुं. [पर्यूह्यते तृणादिकं येन। परि+वह्+घञ्] परीवाहः; जलोच्छ्वासः; 'स विवेश पुरीं तया विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः । परिवाहमिवावलोकयन् स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु'—इति रघौ (८।७४)। ६७७

परिवृढः त्रि. [परि सर्वतोभावेन वृंहति वर्द्धते इति । वृहि वृद्धौ+कर्तरि क्त। निपातनात् हकारलोपो निष्ठातस्य ढत्वञ्च] अधिपः; प्रभुः; 'जगत्परिवृढः प्रौढप्रीतिस्तं स फलार्थिनम् । कृत्वा प्रादुष्कृतवपुस्ततो भूयोऽप्यभाषत'—इति राजतरङ्गिण्याम् (३।२८२)। ३०६

परिवृतः त्रि. [परि सर्वतोभावेन वृतः] आवृतः; वेष्टितः; 'व्यवहारान् नृपः पश्येत् सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ।'—इति मिताक्षरा। ७१२

परिवृत्तिः पुं. [परि+वृत्+भावे क्तिन्] परिवर्तनं; विनिमयः; वैमेयः; 'तस्य कालपरीमाणमकरोत् स पितामहः। भूतेषु परिवृत्तिञ्च पुनरावृत्तिमेव च'—इति महाभारते (१४।१८।२९)। अर्थालङ्कारविशेषः; 'परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत्'—इति साहित्यदर्पणे। [परिवंजने वर्तते इति । परि+वृत्+क्तिच्] परिवित्तिः; परवेतृज्येष्ठः; कृतविवाहस्यानूढज्येष्ठभ्राता; 'दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते। परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवृत्तिस्तु पूर्वजः'—इति मनुः (३।१७१)। ५७३

परिवेशः पुं. [परितो विश्यतेऽनेन । परि+विश्+घञ्] परिधिः; परिवेषः; 'वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः। मालाभा व्योम्नि तनुते परिवेशः प्रकीर्तितः'—इति भरतधृतसाहसाङ्कः। वेप्टनम्। ४७

परिवेषः पुं. [परितो विष्यते व्याप्यतेऽनेन । विष् व्यापने+घञ्] परिधिः; 'सम्मूर्च्छिता रवीन्द्वोः किरणाः पवनेन मण्डलीभूताः । नानावर्णाकृतयस्तन्वभ्रे व्योम्नि परिवेषाः । ते रक्तनीलपाण्डुरकापोताभ्राभशबलहरिशुक्लाः। इन्द्रयमवरुणनिर्ऋतिश्वसनेशपितामहाग्निकृताः'—इति बृहत्संहितायाम्। परिवृतिः; परिवेषणम्। ४७

परिव्रज्या स्त्री. [परि+व्रज्+भावे क्यप्+स्त्रियां टाप्] तपस्या; इतस्ततो भ्रमणम्; । 'वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्। कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः'—इति मनुः (१०।५२)। 'लौहवलयादि चालङ्करणं सर्वदा च भ्रमणशीलत्वम्'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। ७७६

परिव्राजकः पुं. [परिव्राज+स्वार्थे कन्। परिव्रजतीति, परि+व्रज्+ण्वुल् वा] परिव्राट्; परिव्राजः; तपस्वी; 'स परिव्राजकच्छद्मा महाकायशिरोधरः। प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः'—इति रामायणे (३।५५।२)। ४०९

परिषत् [द्] स्त्री. [परितः सीदन्त्यस्याम्। परि+सद्+अधिकरणे क्विप्। 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम्] सभा; 'यादृशी परिषत् सीते ! दूतश्चायं तथाविधः। ध्रुवमद्यैव राजा मां यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति'—इति रामायणे (२।१३।१६)। ७४५

परिष्कन्दः त्रि. [परिष्कन्दतीति, परि+स्कन्दिर् गतिशोषणयोः+पचाद्यच्। 'परेश्च' इति षत्वम्] परिस्कन्दः; परपुष्टः। ३६९

परिष्कारः पुं. [परिष्क्रियतेऽनेन। परि+कृ+'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' इति सुट् 'परिनिवीति' षत्वम्] अलङ्कारः; संस्कारः; शुद्धिः। ५४०

परिष्कृतः त्रि. [परिष्क्रियते स्म इति। परि+कृ+क्त, 'सम्परिभ्यामिति' सुट्, 'परिनिवीति' इति षत्वञ्च] आहितसंस्कारः, यथा—परिष्कृतभूमिः; भूषितः; अलङ्कृतः; वेष्टितः। ४१५

परिष्टोमः पुं. [परितः स्तूयते नानावर्णवत्त्वादिति। स्तु+मन्। ततः षत्वम्। 'परेः स्तौति प्रति अनुपसर्गत्वात् न षः' इति वा] परिस्तोमः; आस्तरणं; प्रवेणी। ३०८

परिष्वङ्गः पुं. [परिष्वञ्जनम्। परि+स्वञ्ज्+घञ्। 'परिनिवीति' षत्वम्] आलिङ्गनं; क्रोडीकरणं; परिरम्भः; परीरम्भः; 'अङ्गदप्रमुखानां च हरीणां रामदर्शनम्। हनूमतः परिष्वङ्गो राघवेण महात्मना' —इति रामायणे (१।४।८८)। ५६८

परिसरः पुं. [परिसरन्त्यत्र। परि+सृ+'पुंसीति' घ] पर्यन्तभूः; नदीनगरपर्वतादेरुपान्तभूमिः; 'मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारैः, नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम्'—इति मेघदूते (६९)। मृत्युः; विधिः। २५९

परिसर्पः पुं. [परि समन्तात् सर्पणम्। परि+सृप्+घञ्] परिक्रिया; परिजनादिना वेष्टनं; समन्तात् सर्पणं; सर्पविशेषः; 'गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो महापद्मः'—इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये। तत्र दर्वीकराः। कुष्ठविशेषः; क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिध्म विचर्चिका किटिमं पामा रकसा चेति'। ७२६

परिस्कन्दः पुं. [परिस्कन्दतीति, परि+स्कन्द्+अच्। 'परेश्च' इति पक्षे षत्वाभावः] प्रेष्यः; परिष्कन्दः; परपुष्टः; परेण प्रतिपालितः। ३६९

परिस्तोमः पुं. [परिस्तूयते प्रशस्यते नानावर्णवत्त्वात्। परि+स्तु+'अर्त्तिस्तुस्विति' मन्। यद्वा परिगतः स्तोमो अत्र, वर्णस्तोमत्वात्] गजपृष्ठस्थचित्रकम्बलः; आस्तरणम्; प्रवेणी। ३०८

परिस्पन्दः पुं. [परि+स्पन्द+अधिकरणे घञ्] परिवारः; परिकरः; कुसुमप्रकरादेः पत्रावल्यादेश्च रचना; [भावे घञ्] सर्वतो भावेन स्पन्दनं च; मर्दनम्; 'अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ! नायं प्रतिबलो भीरु ! राक्षसापसदो मम। सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः'। इति महाभारते (१।१५४।८)। ३०६

परिस्रुत् स्त्री. [परिस्रवतीति, परि+स्रु+क्विप्+तुक्] मदिरा; 'एमां परिस्रुतः कुम्भ आदध्नः कलशैरयुः' —इति अथर्ववेदे (३।१२।७)। सर्वतोभावेन क्षरिते त्रि.। 'त्वामापः परिस्रुतः परियन्ति स्वसेतवो नभन्तामन्यके समे'—इति ऋग्वेदे (८।३९।१०)। ३३०

परिस्रुतः त्रि. [परितः स्रूयते स्म। स्रु स्रवणे+'गत्यर्थेति' क्त] वारुणी; 'ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्'—इति यजुर्वेदे (२।३४)। स्रवयुक्तः; सर्वतोभावेन क्षरितः। ३२९

परिस्रुता स्त्री. [परितः स्रूयते स्मेति। परि+स्रु+क्त, स्त्रियां टाप्। अन्नादिभ्यः क्षरणेन जातत्वात् तथात्वम्] वारुणी; मदिरा; । ३२९

परिहार्यः पुं. [परि+हृ+ण्यत्] पारिहार्यः; वलयः; परिहरणीये त्रि.। 'न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते'—इति शकुन्तलायाम् १ अङ्के। ५५७

परिहासः पुं. [परि+हस्+भावे घञ्] परिहसनं; परीहासः; क्रीडा; देवना; वर्करा; 'परिहासः केलिमुखः केलिर्देवननर्मणी'—इति त्रिकाण्डशेषः । 'परिहासविजल्पितं सखे ! परमार्थेन न गृह्यतां वचः'—इति शकुन्तलायाम् २ अङ्के । ४३२

परिहृतः त्रि. [परितः सर्वतोभावेन हृतः । हृ+क्त] अस्वीकृतः; प्रतिक्षिप्तः; निरस्तः । ७०३

परीक्षकः त्रि. [परीक्षते अवधारयति प्रमाणेन । यथा वह्निना परीक्षकः स्वर्णस्य स्वर्णकारः । परि+ईक्ष्+ण्वुल्] निरूपकः; कारणिकः; 'परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्घन्ति रत्नानि समुद्र जानि–आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः'—इति पञ्चतन्त्रे (१।८४) । ३८९

परीक्षणम् क्ली. [परि+ईक्ष्+ल्युट्] परीक्षा; राज्ञा धर्मकामार्थभयैरमात्यादेर्भावतत्त्वनिरूपणं; 'भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत् परीक्षणम्'–इत्यमरः । सर्वतोभावेन दर्शनं च । ७५७

परीणाहः, परिणाहः पुं. [परिणह्यतेऽनेन । परि+णह् बन्धने+घञ्, 'उपसर्गस्य घञीति' पाक्षिको दीर्घः] विशालता; दैर्घ्यम् । ७८६

परीभावः पुं. [परिभाव्यते इति । परि+भावि+घञ्, वैकल्पिकदीर्घश्च] परिभावः; अनादरः । ७०४

परीवर्तः पुं. [परि+वृत्+घञ्, 'उपसर्गस्य घञीति' दीर्घः] युगान्तः; परिवर्तनम्; प्रतिदानं; नैमेयः; निमयः; परिवर्तः; वैमेयः; विनिमयः; परिदानं; कूर्मराजः । ११७

परीवादः पुं. [परि+वद्+भावे घञ्, 'उपसर्गस्य घञीति' दीर्घः] दोषोल्लासः; कुत्सा; निन्दा; जुगुप्सा; गर्हा; गर्हणं; निन्दनं; कुत्सनं; परिवादः; जुगुप्सनम्; आक्षेपः; अवर्णः; निर्वादः; अपक्रोशः; भर्त्सनम्; उपक्रोशः; अपवादः; अववादः । 'परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां, तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः । तुलोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेष तमसो, रवेस्तादृक् तेजो नहि भवति कन्यां गतवतः।' वीणादिवादनं; येन काष्ठविशेषादिना वीणादिर्वाद्यते सः । १४८

परीवारः पुं. [परिव्रियतेऽनेनेति । परि+वृ+घञ्, उपसर्गस्य दीर्घः] परिकरः; खड्गकोशः; खड्गकोषः; जङ्गमः; 'धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः । क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः' इति—रघौ (१५।१६) । परिच्छदः; 'परीवारः परिजने खड्गकोषे परिच्छदे'—इति कोषान्तरे । ३०६

परीवाहः पुं. [परितो वहत्यनेनेति । परि+वह्+'हलश्च' इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञीति' दीर्घः] जलोच्छ्वासः; द्रवद्रव्यप्रवाहः; (अत्र जलशब्द उपलक्षणमात्रं ज्ञेयम्, द्रवद्रव्यस्य प्रवाहेऽप्यस्यार्थो बोद्धव्यः । 'रुधिरस्य परीवाहान् पूरयित्वा सरांसि च'—इति महाभारते (७।६९।१३) । राजयोग्यवस्तु । ६७७

परीवेशः पुं. [परितः विश्यते किरणैः यत्र । परि+विश् प्रवेशने+घञ्, 'उपसर्गस्येति' पाक्षिको दीर्घः] सूर्यचन्द्रादेरावरणमण्डलम् । ४७

परीवेषः पुं. [परि+विष्लृ व्याप्तौ, घञ् । पाक्षिको दीर्घः] उपसूर्यकं; मण्डलम् । ४७

परीष्टिः स्त्री. [परितः सेवया इष्यते आरोग्यं काम्यते । परि+इष्+'परेर्वा' इति पक्षे क्तिन्] परिचर्या; अन्वेषणा; प्राकाम्यम् । १२९

परीहासः पुं. [परि+हस्+घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः] परीहसनं; द्रवः; केलिः; क्रीडा; लीला; नर्म; परिहासः; केलिमुखं; देवनम्; 'परीवादं न कुर्वीत परीहासं च पुत्रक ! '—इति मार्कण्डेये (३४।८४) । ४३२

परुः पुं. [पिपर्तीति । पृ पूर्तौ+बाहुलकाद् उ । पुंस्काण्डे रत्नकोषवचनात्पुंस्त्वम्] ग्रन्थिः; समुद्रः; स्वर्गलोकः; पर्वतः । १८९

परुः [स्] क्ली. [पृ+'अर्तिपृवपियजितनीति' उस्] ग्रन्थिः; 'काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ति परुषः (सः) परुषस्परि'—इति यजुषि (१३।२०) । १८९

परुषः त्रि. [पिपर्त्तीति, पृ पूर्तौ+'पॄनहिकलिभ्य उषच्' इति उषच्] रूक्षः; 'अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः । नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्द्धजः' इति रामायणे (१।५८।१०)। निष्ठुरोक्तिः; मलिनः; 'भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि'—इति आर्यासप्तशत्याम् (४१९) । 'भस्मपरुषेऽपि भस्ममलिनेऽपि'–इति तट्टीका । कर्बुरः; 'असितविचित्रनीलपरुषो जनघातकरः । खगमृगभैरवस्वररु-

तैश्च निशाद्यमुखे'—इति बृहत्संहिता (३।३९)। ७८३

परेतः त्रि. [परं लोकमितः] मृतः; 'अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोः, विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु'—इति कुमारे (५।६८)। भूतान्तरे पुं.। ६२९

परेष्टका स्त्री. [परैरिष्यते इति। इष्+बाहुलकात् तु, स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप्] बहुसूतिः; बहुप्रसूता गौः।२७२

परैधितः त्रि. [परैरेधितः संवर्द्धितः] औदासीन्येन परपुष्टः; परेण संवर्द्धितः; पराचितः; परिष्कन्दः; परजातः। कोकिले पुं.। ३५१

पर्जन्यः पुं. [पर्षति सिञ्चति वृष्टिं ददातीति। पृषु सेवने+'पर्जन्यः' इति निपातनात् षकारस्य जकारत्वे साधुः] इन्द्रः; 'अग्नी पर्जन्यावबतं धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा सुष्टुतिं नः'—इति ऋग्वेदे (६।५२।१६)। शब्दायमानमेघः (८१८); मेघशब्दः; अगर्जन्नपि मेघः; 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः पर्जन्यादन्नसम्भवः'—इति भगवद्गीतायाम्। कश्यपपत्न्या मुनेः पुत्रविशेषः; स तु गन्धर्वविशेषः; 'तथा शालिशिरा राजन्! पर्जन्यश्च चतुर्दश। कलिः पञ्चदशस्त्वेषां नारदश्चैव षोडशः' —इति महाभारते (१।६५।५४)। विष्णुः [पर्जन्य इव सर्वकामप्रदानात्]; 'कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावनोऽनिलः'—इति महाभारते (१३।१४९।१००) 'पर्जन्यवदाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति सर्वान् कामानभिवर्षतीति पर्जन्यः'—इति शाङ्करभाष्ये। ५२

पर्णम् क्ली. [पिपर्तीति, पृ+'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः' इति न। यद्वा पर्णयतीति। पर्ण हारित्ये+अच्] पत्रम्; 'स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः। तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः'—इति कुमारे (५।२८)। ताम्बूलम्; अनिधाय मुखे पर्णं पूगं स्वादयते नरः। मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम्'—इति राजनिर्घण्टे। [पिपर्ति पालयति गगनपातादिति, पृ+न] पक्षः; 'तदुत्सृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम्। हृष्टानि सर्वभूतानि नाम चक्रुर्गरुत्मतः। सुरूपं पत्रमालक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम्' —इति महाभारते (१।३३।२४)। पुं. [पिपर्तीति, पृ पालने+'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः' इति न] पलाशवृक्षः; 'अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता' —इति ऋग्वेदे (१०।९७।५)। १८५

पर्यङ्कः पुं. [परितोऽङ्कयते इति। परि+अकि लक्षणे+घञ्] शय्या; खट्वा; मञ्चः; मञ्चकः; पल्यङ्कः; पर्यस्तिका; परिकरः; अवसक्थिका; 'अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे। उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये। उपगम्याब्रवीत् कर्णो दुर्योधनमिदं तदा' —इति महाभारते (३।२४६।८)। योगपट्टः (४१०); योगासनम्; 'पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायमृज्वायतं सन्नमितोभयांसम्'—इति कुमारे (३।४५)। ३०७

पर्यनुयोगः पुं. [परितोऽनुयोगः पृच्छा। परि+अनु+युज्+भावे घञ्] उपालम्भः; जिज्ञासा; 'एतेनास्यापि पर्यनुयोगस्यानवकाशः'—इति दायभागः। १५४

पर्यन्तः पुं. [परिगतोऽन्तम्। प्रादिसमासः] अन्त्यसीमा; 'पर्यन्तो लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरेरपि। न कथंचित् महीपस्य चित्तान्तः केनचित् क्वचित्'—इति पञ्चतन्त्रे (१।१४१)। समीपम्; 'पर्यन्तदेशं सरसेन देवी लिलेप सा लोहितचन्दनेन'—इति हरिवंशे (१२२।५३)। पार्श्वम्; 'पर्यन्तसञ्चारितचामरस्य कपोललोलोभयकाकपक्षात्। तस्याननादुच्चरितो विवादः चस्खाल वेलास्वपि नार्णवानाम्'—इति रघौ (१८।४३)। २५९

पर्यवस्थाता [ऋ] त्रि. [पर्यवतिष्ठते विपक्षस्थापनाय इति। परि+अव+स्था+तृच्] पर्यवस्थानकर्ता; विरोधी; द्वेषी; अरिः; 'अन्तकः पर्यवस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः। इति त्याज्ये भवे भव्यो मुक्तावुत्तिष्ठते जनः'—इति किरातार्जुनीये (११।१३)। ४५६

पर्यस्तिका स्त्री. [परितः अस्यते क्षिप्यते शरीरमत्र। परि+अस् क्षेपणे+अधिकरणे क्तिन्, ततः स्वार्थे कन्] खट्वा। ४१०

पर्याणम् क्ली. [परितो याति गच्छत्यनेनेति। परि+या+ल्युट्। पृषोदरादित्वात् साधु] अश्वपल्ययनम्; 'आरोहणमन्यवाजिनां पर्याणादियुतस्य वाजिनः। उपवाह्यतुरङ्गमस्य वा कल्यस्यैव विपन्नशोभना'—इति बृहत्संहिता (९३।६)। ४४२

पर्याप्तम् क्ली. [परि+आप्+भावे क्त] उपसम्पन्नं; भृशं (७१९); यथेष्टं; तृप्तिः; शक्तिः; निवारणं; त्रि. प्राप्तः; शक्तिसम्पन्नः; 'पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम्'—इति भगवद्गीता (१।१०)। 'पर्याप्तं समर्थं भाति'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। ३२६

पर्यायः पुं. [परि+इण् गतौ+'परावनुपात्यय इणः' इति घञ् । क्रमप्राप्तस्थानातिपातोऽनुपात्ययः] पर्ययणं; क्रमः; आनुपूर्वी; आवृत्; परिपाटी; अनुक्रमः; आनुपूर्व्यम्; आनुपूर्वम्; आनुपूर्वकं; परिपाटिः; 'पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्पराः । उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते'—इति कुमारे (२।३६)। प्रकारः; अवसरः; निर्माणं; द्रव्यधर्मः; क्रमेणैकार्थवाचकाः शब्दाः पर्यायाः–इति विजयरक्षितः । सम्पर्कविशेषः; येन सह यत्सम्पर्कः सम्बन्धस्तेन सह तत्पर्यायः । 'समानं कुलभावश्च दानादानन्तथैव च । तयोर्वंशसमानं हि पर्यायं च प्रचक्षते'—इति कुलदीपिका । अर्थालङ्कारविशेषः; 'क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकञ्चैकगं क्रमात्। भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्याय इष्यते '—इति साहित्यदर्पणे (१०।१०४) । ७३९

पर्याहारः पुं. [परितः धृत्वा आ समन्तात् ह्रियते नीयते । परि+आ+हृ+घञ्] शिरःस्कन्धादिवाह्यभरः; भारः । ७५८

पर्युदञ्चनम् क्ली. [पर्युदच्यते, परि परिमाणात्, उत् ऊर्ध्वमधिकमित्यर्थः, अच्यते संमान्यते इति। परि+उत्+अञ्च्+'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युट्] ऋणम्; उद्धारः। ५७२

पर्व [न्] क्ली. [पर्वतीति, पर्व् गतौ+बाहुलकात् कनिन् । यद्वा पिपर्तीति, पॄ+'स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिप्' इति वनिप्] ग्रन्थिः; 'तथा वालखिल्या ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः सूर्यं सूक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तुवन्ति'–इति भागवते (५।२१।१७)। प्रस्तावः; महः; लक्षणान्तरं; दर्शप्रतिपदोः सन्धिः; पूर्णिमाप्रतिपदोः सन्धिः; 'अकालजलदावली किरतु नाभ मुक्तावलीः, अपर्वणि विधुन्तुदस्तुदतु नाम शीतद्युतिम्'—इति साहित्यदर्पणे। विषुवत्प्रभृति; ग्रन्थविच्छेदः; 'आदिः सभावनविराटमथोद्यमश्च, भीष्मो गुरू रविजशल्यकसौप्तिकाश्च । स्त्रीपर्व शान्तिरनुशासनमश्वमेधव्यासाश्रमो मुषलयानदिवावरोहः'—इति महाभारते अष्टादशपर्वाणि उक्तानि तट्टीकायाम्। क्षणः; भङ्गी; 'दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात् सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः'—इति रघुवंशे (१६।४६)। पञ्च पर्वाणि; 'चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्याथ पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च । स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः'—इति विष्णुपुराणे । १८९

पर्वतः पुं. [पर्वति पूरयतीति, पर्व् पूरणे+'भृमृदृशियजिपर्वीति' अतच् । यद्वा पर्वाणि भागाः सन्त्यत्र, 'पर्वमरुद्भ्याम् इति तप्] महीध्रः; शिखरी; क्ष्माभृत्; अहार्यः; धरः; अद्रिः; गोत्रः; गिरिः; ग्रावा; अचलः; शैलः; शिलोच्चयः; स्थावरः; सानुमान्; पृथुशेखरः; धरणीकीलकः; कुट्टारः; जीमूतः; धातुभृत्; भूधरः; स्थिरः; कुलीरः; कटकी; शृङ्गी; निर्झरी; अगः; नगः; दन्ती; धरणीध्रः; भूभृत्; क्षितिभृत्; अवनीधरः; कुधरः; धराधरः; प्रस्थवान्; वृक्षवान्; देवर्षिविशेषः; 'कश्यपान्नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्धती तथा'—इत्यग्निपुराणम् । 'लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च । नारदस्य च राजेन्द्र ! देवर्षेः पर्वतस्य च'—इति महाभारते (३। ९३।२५) । मत्स्यविशेषः; वृक्षः; शाकभेदः; सन्न्यासिविशेषः; स तु शङ्कराचार्यशिष्यस्य मण्डनमिश्रस्य शिष्यविशेषः; 'वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात् । सारात्सारं विजानाति पर्वतः परिकीर्तितः'—इति प्राणतोषिण्यामवधूतप्रकरणे। १६५

पलम् क्ली. [पलतीति, पल्+अच्] आमिषं; पललं; मांसं; कर्षचतुष्टयं; तोलकचतुष्टयम्; अष्टतोलकं; साष्टरक्तिद्विमाषकतोलकत्रितयं; मुष्टिः; प्रकुञ्चः; चतुर्थिका; बिल्वं; षोडशिकाम्रम्; 'पलं तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम् । तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृति सम्मतम्'—इति तिथ्यादितत्त्वे । विघटिका; सा तु घटिकाषष्टिभागैकभागः षष्टिविपलश्च । पलदण्डयोः प्रमाणं तु—'दशगुर्वक्षरोच्चारकालः प्राणः षडात्मकैः । तैः पलं स्यात्तु तत्षष्ट्या दण्ड इत्यभिधीयते।' पुं. [पलतीति, पल्+अच्] पलालः; 'चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च, चौराश्च दुष्टाश्च पलाश्च वर्ज्याः'—इति महाभारते (३।२३३।१)। ६३१

पलगण्डः पुं. [पलं मांसं तद्वत् गण्डति भित्तौ मृदादिना लिम्पतीति । पल+गण्ड्+अच्] लेपकः । ५९१

पलङ्कषः पुं. [पलं कषतीति । कष् हिंसायाम्+अच् । 'तत्पुरुषे कृतीति' द्वितीयाया अलुक्] कणगुग्गुलुः; राक्षसः। ६२०

पललम् क्ली. [पलति पल्यतेऽनेन वा । पल् गतौ+'वृषादिभ्यश्चित्' इति कलच्] मांसम्; आमिषं; पलम्; 'मार्जारपललं विष्ठा हरितालं च भावितम् । छागमूत्रेण तल्लिप्तो मूषिको मूषिकान् हरेत्'—इति गारुडे १८१ अध्याये। पङ्कम्; 'दोषपङ्कनिमग्नं त्वामयशः पललावृतम्। सर्वथा मानुषो रामस्त्वामन्तमुपनेष्यति'—इति रामायणे (५।८७।२६) । तिलचूर्णम्; 'पललं तिलकल्कं स्यात्तिलचूर्णं च पिष्टकः । पललं मधुरं रुच्यं पित्तास्रबलपुष्टिदम्'—इति राजनिर्घण्टः। सैक्षवतिलचूर्णम्; 'पललं तु समाख्यातं सैक्षवं तिलपिष्टकम् । पललं मलकृद् वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् । बृंहणं गुरु वृष्यं च स्निग्धं मूत्रनिवर्तकम्'—इति वैद्यके । पुं. [पलतीति, यद्वा पलं मांसं लातीति । ला+क] राक्षसः। ६३१

पलाशम् क्ली. [पलं गतिं कम्पनमित्यर्थः, अश्नुते व्याप्नोतीति । पल+अश्+'कर्मण्यण्' इत्यण् । पलम् अश्नात्यत्रेति घञ् वा] पत्रम्; 'बृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान्'—इति महाभारते (३।३५।२५) । 'बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावात् बभुः पलाशान्यतिलोहितानि । सद्यो वसन्तेव समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्'—इति कुमारे (३।२९)। (१९७) पुं. [पलाशानि पर्णानि सन्त्यस्य, 'अर्श आदिभ्योऽच्' इत्यच्] वृक्षविशेषः; ब्रह्मवृक्षः; स तु ब्रह्मणः स्वरूपः । 'अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः । रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् । दर्शनस्पर्शसेवास्तु ते व पापहराः स्मृताः । दुःखापद्व्याधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवम्'—इति पाद्मे । [पले मांसे आशा यस्य] राक्षसः; हरितः; मगधदेशः; त्रि. निर्दयः। १८५

पलिक्नी स्त्री. [पलितमस्या अस्तीति । 'अर्श आदिभ्योऽच्' इत्यच्, 'असितपलितयोर्न' तथा 'छन्दसि क्नमेके' इत्युक्तेर्भाषायामपि तस्य क्न इत्यादेशो भवति । ततो नान्तत्वाद् ङीप्] बालगर्भिणी गौः; वृद्धा; पलिता। २७३

पलितम् क्ली. [पलि+भावे क्त । यद्वा फलनमिति, फल+'फलेरितजादेश्च पः' इति इतच्, फस्य पत्वम्] जरसा केशादौ शौक्ल्यं; केशपाकः; 'गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्'—इति मनुः (६।२)। शैलजं; तापः; कर्दमः; [पल् गतौ+'लोष्टपलितौ' इति क्त प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम्] केशपाशः; पुं. [फलति वृद्धावस्थायां केशशौक्ल्यादिकं प्राप्नोतीति] वृद्धः। ५३२

पल्यङ्कः पुं. [परितोऽङ्क्यतेऽत्र इति । परि+अकि लक्षणे+घञ् । 'परेश्च घाङ्कयोः' इति रस्य ल] पर्यङ्कः; 'पल्यङ्कमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् । तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि'—इति रामायणे (२।३२।९)। ३०७, ४१०

पल्ययनम् क्ली. [परितः अयति गच्छति अनेन । परि+अय् गतौ+करणे ल्युट्, रस्य लत्वम्] पर्याणं; 'घोडे की जीन' इति भाषा। ४४२

पल्लवः पुं.—क्ली. [पल्यते इति पल् । पल्+क्विप् । लूयते इति लवः । लू+'ऋदोरप्' इति अप् । ततः पल् चासौ लवश्चेति] नवपत्रस्तवकः; किसलयं; प्रवालं; नवपत्रं; वलं; किसलं; किशलं; किशलयं; विटपः; पत्रयौवनम्; 'अभिनयान् परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा । अमदयत् सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि,—इति रघौ (९।३३)। 'पर्वपत्रादिसङ्घाते शाखायाः पल्लवो मतः'—इति कोषान्तरम्। विस्तरः; वलं; शृङ्गारः; अलक्तरागः; वनं; वलयः; चापलः; देशविशेषः; तद्देशवासिषु पुं. भूम्नि । 'अपरान्ताश्च शूद्राश्च पल्लवाश्चर्म खण्डिकाः । गान्धारा गवलाश्चैव सिन्धुसौवीर मद्रकाः'—इति मार्कण्डेये (५७।३६)। १८५

पल्लवकः पुं. [पल्लवेन शृङ्गारेण कायतीति । पल्लव+कै+क] वेश्यापतिः; महामत्स्यविशेषः (६५९); [पल्लव इव कायतीति] मत्स्यविशेषः; [पल्लवैः किसलयैः कायतीति] अशोकवृक्षः। ३८२

पल्लवाङ्कुरः पुं. [पल्लवानां नूतनपत्राणाम् अङ्कुरः उद्गमः] प्रवालः; पल्लवाधारः; शाखा। १८४

पल्वलम् क्ली.—पुं. [पलति गच्छति पिबत्यस्मिन् वा । पल् गतौ, पा पाने वा+'सानसिवर्णसिपर्णसीति' निपातनाद् वलच्प्रत्ययेन सिद्धम्] अल्पसरः; लघुजलाशयः; 'पल्वलानि च सर्वाणि सर्वे चैव तृणोपलाः । स्थावरं जङ्गमं चैव निःशेषं कुरुते जगत्'—इति महाभारते (७।५१।९)। अल्पं सरः पल्वलं स्याद्यत्र चन्द्रक्षंगे रवौ । न तिष्ठति जलं किञ्चित्तत्रत्यं वारि पाल्वलम्'—इति भावप्रकाशः। ६७५

पवनः पुं. [पुनातीति, पू+'बहुलमन्यत्रापीति' युच्] वायुः; 'भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्द्धः स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च । अन्यः परोऽपि, सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद् बाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः'—इति सिद्धान्तशिरोमणौ । प्राणवायुः; 'अनेनैव विधानेन प्रयाति पवनो लयम् । ततो न जायते मृत्युर्जरारोगादिकं तथा'—इति हठयोगदीपिकायाम् । निष्पावः; उत्तममनुपुत्रविशेषः; 'तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः । पवनः सृञ्जयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप !'—इति भागवते (८।१।२३)। ७५

पवनाशनः पुं. [पवनो वायुरशनं भक्ष्यं यस्य] पवनाशः; सर्पः। ६४०

पवनाशनाशः पुं. [पवनाशस्य सर्पस्य नाशो यस्मात् । यद्वा पवनाशनं सर्पम् अश्नातीति । अश्+अण्] गरुडः; मयूरः; 'स्वयोनिभक्षध्वजसम्भवानां श्रुत्वा निनाद गिरिगह्वरेषु । तमोऽरिबिम्बप्रतिबिम्बधारी रुराव कान्ते ! पवनाशनाशः'—इति उत्तरचोरपञ्चाशिकायाम् । ३०

पवमानः पुं. [पवते शोधयतीति । पू पवने+'पूयजोः शानच्' इति शानच् 'आने मुक्' इति मुगागमः] वायुः; 'न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव । स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन्'—इति रघौ (८।९)। अग्नेः स्वाहायां जातः पुत्रः; 'यो सावग्निरभीमानी ब्रह्मणस्तनयोऽग्रजः । तस्मात् स्वाहासुतान् लेभे त्रीनुदारौजसो द्विज ! । पावकं पवमानं च शुचिञ्चापि जलाशिनम् । तेषां तु सन्ततावन्ये चत्वारिंशच्च पञ्च च'—इति मार्कण्डेये (५२।२७।२८)। निर्मथ्याग्निः; स च गार्हपत्याग्निः; 'अथ यः पवमानस्तु निर्मथ्योऽग्निः स उच्यते । स च वै गार्हपत्योऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः'—इति मात्स्ये ४८ अध्याये। ७५

पविः पुं. [पुनातीति । पूञ् पवने+'अच इः' इति इ] वज्रं; कुलिशम् । ५६

पवित्रः त्रि. [पू+इत्र] व्रतादिना शुद्धः; प्रयतः; पूतः; शुचिः; पविवित्रतः; पुण्यः; पावनः; 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते'—इति भगवद्गीतायम् (४।३८)। [पूयतेऽनेन । पू+'पुवः संज्ञायाम्' इति इत्र] शुद्धद्रव्यं; कौशी हैमी वोर्मिका; पूतं; मेध्यं; शुद्धं; शुचि; पुण्यं; पूतिवत्; 'बल्यं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम्'—इति भावप्रकाशः [एतत्तु गव्यघृतगुणपरम्]। पुं. [पुनातीति । पू+कर्तरि इत्र] तिलवृक्षः; पुत्रजीववृक्षः; कार्तिकेयस्य नामान्तरम्; 'षष्ठीप्रियस्य धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः'—इति महाभारते (३।२३१।६)। (८०२) क्ली. [पूयतेऽनेनेति । पू+'पुवः संज्ञायाम्' इति इत्र] कुशम्; 'प्राक्कूलान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः'—इति मनुः (२।७५) । वर्षणं; ताम्रं; पयः; घर्षणं; अर्घोपकरणं; यज्ञोपवीतं; घृतं; मधु; पार्वणश्राद्धादावर्घार्थं होमादावाज्यसंस्काराद्यर्थं च साग्रनिर्गर्भकुशान्तरवेष्टितप्रादेशमात्रकुशपत्रद्वयम्; 'अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्'—इति श्राद्धतत्त्वम् । विष्णुः; 'प्रभूतस्त्रिककुद्धाम पवित्रं मङ्गलं परम्'—इति महाभारते (१२।१४९।२०)। महादेवः; 'पवित्रं च महांश्चैव नियमो नियमाश्रितः'—इति महाभारते (१२।१७।३५)। १३२

पशुः पुं. [अविशेषेण सर्वं पश्यतीति । दृशिर् प्रेक्षणे+'अजिदृशिकम्यमिपंसीति' कु, पश्यादेशश्च । यद्वा 'पश्यन्ति पार्श्वहस्ताभ्यां हिताहितम्'] जन्तुविशेषः; गवयप्रभृतयः; प्रमथः; देवः; प्राणिमात्रं; छगलः; यज्ञः; संसारिणामात्मा; यज्ञोदुम्बरः; साधकानां भावत्रयाणां प्रथमो भावः पशुभावः । अव्य. [दृश्यते इति । दृश्+भावे कु, पशि आदेशश्च] दर्शनम् । ४१७

पशुपतिः पुं. [पशूनां स्थावरजङ्गमानां प्राणिमात्रस्य वा पतिः स्वामी प्रभुः] शिवः; महादेवः; 'ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः । तेषां पतिर्महादेवः स्मृतः पशुपतिः श्रुतौ'—इति चिन्तामणिः । 'अहं च सर्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः । अहं वै पतिभावेन पशुमध्ये व्यवस्थितः । अतः पशुपतिर्नाम त्वं लोके ख्यातिमेष्यसि'—इति वराहपुराणे। 'नेपाले च पशुपतिः केदारे परमेश्वरः'—इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे। ११

पश्चात् अव्य. [अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरो वा वसति आगतो रमणीयं वा । 'पश्चात्' इति अपरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये] चरमम्; 'प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् । ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः'—इति रघौ (४।३०)।

प्रतीची; अधिकारः। ७०७

पश्चात्तापः पुं. [अग्रतोऽकार्ये कृते पश्चात् चरमे तापः] चरमे शोकः; अनुशोचनम्; अनुतापः; विप्रतीसारः; 'उक्तेति परुषं वाक्यं पश्चातापसमन्वितः'—इति रामायणे (३।५१।३६)। ७१६

पश्चिमम् त्रि. [पश्चाद्भवम्। 'अग्रादिपश्चाड् डिमच्' इति डिमच्] पश्चाद्भवम्; 'तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः। स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः संग्रामयायिनः'—इति रघौ (१७।८)। स्त्री. [पश्चिम+टाप्] अस्ताचलावच्छिन्नदिक्; प्रतीची; वारुणी; प्रत्यक्; 'पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेहविशोषणः। सद्यः प्राणहरो दुष्टः शोषकारी शरीरिणाम्'—इति राजनिर्घण्टः। ५२८

पश्यतोहरः त्रि. [पश्यन्तं जनमनादृत्य हरतीति। हृ हरणे+अच्। 'षष्ठी चानादरे' इति अनादरे षष्ठी। 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति षष्ठ्या अलुक्] चौरः; स्वर्णकारः; 'यः पश्यतो हरेदर्थं स चौरः पश्यतोहरः'—इति हेमचन्द्रे (३।४६)। ३३९

पस्त्यम् क्ली. [अपस्त्यायन्ति सङ्घीभूय तिष्ठन्ति जीवा यत्र। अप+स्त्यै सङ्घातशब्दयोः+'आतश्चोपसर्गे' इति क, उपसर्गस्याकारलोपो निपातनात्] गृहम्; 'प्र पस्त्यमसुर हर्यतं गोराविष्कृधि हरये सूर्याय'—इति ऋग्वेदे (१०।९६।११)। २९१

पांशुः पुं. [पंशयति नाशयति आत्मानमिति। पशि नाशने+'अर्जिदृशिकमीति' कु, दीर्घश्च] धूलिः; पांसुः; 'कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने। एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते'—इति मनुः (४।१०२)। सस्यार्थचिरसञ्चितगोमयः; पर्पटः; कर्पूरविशेषः। ४४३

पांशुला स्त्री. [पांशवः दोषाः सन्त्यस्याः। पांशून् लाति वा, क। पांशुल+टाप्] कुलटा; असती; व्यभिचारिणी; भूमिः; केतकी; रजस्वला। ४९६

पांसुः पुं. [पंसयतीति, पसि नाशने+'अर्जिदृशिकमीति' कु, दीर्घश्च] धूलिः; 'अपरे पूरयन् कूपान् पांसुभिः श्वभ्रमायतम्। निम्नभागांस्तथैवाशु समांश्चक्रुः समन्ततः'—इति रामायणे (२।८०।९)। चिरसञ्चितगोमयः। ४४३

पाकः पुं. [पच्+भावे घञ्] पचनं; क्लेदनं; पक्वा; रन्धनम्, 'भर्जनं तलनं स्वेदः पचनं क्वथनं तथा तान्दूरं पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः'—इति पाकराजेश्वरः। शिशुः (५०२); परिणतिः; 'स्वकर्मफलपाकेन भर्तुस्तस्य महात्मनः। वियोजिताहं तद्धेतुरयमासीन् निशाचरः'—इति मार्कण्डेये (७०।३४)। जरसा केशस्य शौक्ल्यं; स्थाल्यादि; पेचकः; राष्ट्रादि; भङ्गः; भीतिः; दैत्यः; 'भो भो दानवदैतेया! द्विमूर्द्धन्! त्र्यक्ष! शम्बर! शतबाहो! हयग्रीव! नमुचे! पाक! इल्वल!'—इति भागवते (७।२।४)। [पिबतीति, पा+'इणभीकापेति' कन्] पानकर्तरि त्रि.। १८०

पाकशासनः पुं. [शास्तीति। शास्+ल्यु, ततः पाकस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य असुरस्य शासनः शास्ता] इन्द्रः; 'पाकं जघान तीक्ष्णाग्रैर्मार्गणैः कङ्कवाससैः। तत्र नाम विभुर्लेभे शासनत्वाच्छरैर्दृढैः। पाकशासनतां शक्रः सर्वामरपतिर्विभुः'—इति वामनपुराणे। ५४

पाकस्थानम् क्ली. [पाकस्य स्थानम्] महानसं; रसवती। २९५

पाञ्चजन्यः पुं. [पञ्चजने दैत्यविशेषे भवः। 'पञ्चजनादुपसंख्यानम्'—इति ञ्य] विष्णुशङ्खः (पञ्चजनो नाम दैत्यः समुद्रे तिमिरूप आसीत् तदस्थिजत्वाद् वा); 'पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः। पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः'—इति भगवद्गीतायाम् (१।१५)। [पञ्चभिः काश्यपवशिष्ठप्राणाङ्गिरसच्यवनैर्जनैर्निर्वृत्तः, इत्यर्थे ष्यञ्] अग्निः; हारीतमुनिवंशीयस्य दीर्घबुद्धेः पुत्रः। २६

पाञ्चालिका स्त्री. [पञ्चाली+स्वार्थे अण्, ततः कन्, ततष्टापि अत इत्वञ्च, पृषोदरादिः] पञ्चालिका; पुत्तली; पाञ्चालिका; पुत्रिका; शालभञ्जी। ४९३

पाञ्चालिका स्त्री. [पाञ्चाली+स्वार्थे कन् ततो ह्रस्वष्टाप् च] वस्त्रदन्तादिकृतपुत्तलिका; पुत्रिका; पञ्चालिका; शालभञ्जी; पाञ्चाली; शालभञ्जिका; पुत्तली; ···'वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः। समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता'—इति साहित्यदर्पणे (९।५)। ४९३

पाटच्चरः पुं. [पाटयन् छिन्दन् चरतीति। चर+पचाद्यच्। पृषोदरादित्वात् साधुः] चौरः; 'मन्त्रिन्!

कुलिङ्गसाहसिकत्वं किलैतस्य पापपाटच्चरस्य'–इति प्रद्युम्नविजये ७ अङ्के। ३४०

पाटलः पुं. [पाटयतीति, पट्+णिच्, वृषादित्वात् कलच्] श्वेतरक्तवर्णः; तद्वर्णयुक्ते त्रि. । 'स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केशरिणं ददर्श । अधित्यकायामिव धातुमत्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्'–इति रघुवंशे (२।२९)। आशुधान्यम्; क्ली. [पाटलो वर्णो-ऽस्यास्तीति, पाटल+अर्श आदित्वादच्] पाटलीपुष्पं; सेवान्तिकाख्यपुष्पं; 'गुलाब का फूल' इति भाषा। 'पाटलाशोकवकुलैः कुन्दैः कुरुवकैरपि'—इति भागवते (४।६।१४)। ७३३

पाठीनः पुं. [पाठिं पृष्ठं नमयतीति। पाठि+नम्+णिच्+'अन्येभ्योऽपीति' ड, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः] मत्स्यविशेषः; सहस्रदंष्ट्रः; सहस्रदंष्ट्री; वोदालः; वदालकः; 'पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः। दूषयेदम्लपित्तं तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ'—इति सुश्रुते । पाठकः; गुग्गुलुद्रुमः । ६५८

पाणिः पुं. [पणायन्ते व्यवहरन्त्यनेनेति। पण्+'अशिपणायो रुडायलुकौ च' इति इण् आयप्रत्ययस्य लुक् च] भुजः; स च मणिबन्धावध्यङ्गुलिपर्यन्तभागः; पञ्चशाखः; शयः; समः; हस्तः; करः; कुलिः; भुजादलः; 'मृग-नाभिसुगन्धां तां कृत्वा कान्तां मनोरमाम् । जग्राह दक्षिणे पाणौ मुनिर्मन्मथपीडितः'–-इति देवी भागवते (२।२।१९) । कुलिकवृक्षः; स्त्री. [पणायन्ते व्यव-हरन्त्यस्यामिति] पण्यवीथी; हट्टः। ५११

पाणिग्रहणम् क्ली. [पाणेर्ग्रहणं यत्र] विवाहः; 'इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः सम्पाद्य पाणिग्रहणं स राजा। महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीः' —इति रघौ (७।२९)। ४९५

पाणिजः पुं. [पाणौ जातः इति । पाणि+जन्+'सप्तम्यां जनेर्डः' इति ड] नखः; करभूः। ५११

पाणिमुक्तम् क्ली. [पाणिभ्यां गृहीत्वा मुक्तं परित्यक्तम्] अस्त्रं; तच्चशक्तिचक्रपरिघादिरूपम्। 'यन्त्रमुक्ते पाणि-मुक्ते विमुक्ते मुक्तधारिते । अस्त्राचार्यो निरुद्वेगः कुशलश्च विशिष्यते'–इति मात्स्ये (२०२।४०)। ४६३

पाणिमूलम् क्ली. [पाणेर्मूलम् पूर्वभागः] मणिबन्धः । ५३३

पाण्डरः पुं. [पण्डते मनोऽस्मिन्, पडि गतौ, बाहुलकाद् अर, दीर्घश्च] श्वेतवर्णः; [पाण्डरः शुक्लवर्णोऽस्त्य-स्येति; अच्] मरुवकवृक्षः; पर्वतविशेषः; 'अञ्जनः कुक्कुटः कृष्णः; पाण्डरश्चाचलोत्तमः'—इति मार्क-ण्डेये (४४।१०)। ऐरावत कुलोत्पन्ननागविशेषः; 'पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः। विहङ्गः शरभो भेदः प्रमोदः संहतापनः। ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्'—इति महाभारते (१।५७।११-१२)। पक्षिविशेषः; 'गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च। चिल्लश्च धर्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च। गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। तद्वर्णविशिष्टे त्रि. । 'असिताम्बरसंवीतं पाण्डरं पाण्डरा-सनम्'—इति हरिवंशे (८२।५०) । क्ली. [पाण्डरो वर्णोऽस्त्यस्येति, अच्] कन्दपुष्पं; गैरिकम्। ७३२

पाण्डुः पुं. [पडि गतौ+'मृगय्वादयश्च' इति कु प्रत्ययः निपातनात् धातोर्दीर्घश्च] शुक्लपीतमिश्रितवर्णः; हरिणः; पाण्डुरः; पाण्डरः; 'सितपीतसमायुक्तः पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः'—इति सुभूतिः। भेदोऽपि दृश्यते, यथा–'पाण्डुरस्तु रक्तपीतभागी प्रत्यूषचन्द्रवत् । पाण्डुस्तु पीतभागार्द्धः केतकीधूलिसन्निभः'—इति भरतः। तद्वति त्रि.। 'शरीर सादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्षत लोध्रपाण्डुना'—इति रघौ (३।२)। नृपति-विशेषः; स तु शन्तनुपुत्रविचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे व्यासा-ज्जातः; नागभेदः; श्वेतहस्ती; सितवर्णः; रोगविशेषः; 'पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः । चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः'—इति माधवकरः। स्त्री. [पडि+कु] माषपर्णी; पाण्डुवर्णस्त्री। ७३२

पाण्डुभूमः त्रि. [पाण्डुर्भूमिरत्र इति । 'कृष्णोदकपाण्डु-सङ्ख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते' इत्युक्त्या अच् समासे] पाण्डुवर्णभूमियुक्तदेशः; 'पाण्डूदक् कृष्णतो भूमिः पाण्डूदक् कृष्णमृत्तिका'—इति हेमचन्द्रः। १६०

पाण्डुरः पुं. [पाण्डुरस्यास्तीति । पाण्डु+'नगपांशुपाण्डु-भ्यश्च' इति र] श्वेतपीतमिश्रितवर्णः । तद्वति त्रि.। 'तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुरः । तस्मिन् बलिः स्पृहाञ्चक्रे नेन्द्र ईश्वरशिक्षया'—इति भागवते (८।८।३)। कामलारोगः; क्ली. (६०४) श्वित्र-रोगः; कुष्ठरोगविशेषः। ७३२

पातकम् क्ली. [पातयति अधो गमयति दुष्क्रियाकारिणमिति । पत्+णिच्+ण्वुल्] नरकसाधनम्; अशुभं; दुष्कृतं; दुरितं; पापम्; एनः; पाप्मा; किल्विषं; कलुषं; किण्वं; कल्मषं; वृजिनं; तमः; अंहः; कल्कम्; अघं; पङ्कम्; 'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुवङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापितैः सह' —इति मनुः (११।५५) । ६२७

पातालम् क्ली. [पतन्त्यस्मिन् दुष्क्रियावन्त इति । पत्+ 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' इति आलञ् । पादस्य तले वर्तते इति, पृषोदरादित्वात् साधुरित्येके] भुवनविशेषः; अधोभुवनं; बलिसद्म; रसातलं; नागलोकः; अधः; उरगस्थानम्; 'अतलं नितलं चैव वितलं च गभस्तिमत् । तलं सुतलपाताले पातालानि तु सप्त वै'—इति शब्दरत्नावली । विवरं; वडवानलः; लग्नाच्चतुर्थस्थानम्; 'पातालं हिवुकं चैव सुहृदम्भश्चतुर्थकम्'—इति ज्योतिस्तत्त्वम् । पुं. [पतति जारणाद्यर्थं पारदादिकं यत्र । पत+आलञ्] औषधपाकार्थयन्त्रविशेषः । 'ऊर्द्धमापस्तले वह्निर्मध्ये तु रससङ्ग्रहः । पातालयन्त्रमेतद्धि शोधयेत् सूतकादिकम्'—इति वैद्यके । ६२३

पातालनिलयः पुं. [पाताले पातालं वा निलयो यस्य] दैत्यः; सर्पः । ५

पात्रम् क्ली. [पाति रक्षति क्रियामाधेयं वा । पिबन्त्यनेनेति वा । पा रक्षणे, पा पाने वा+'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' इति ष्ट्रन्] आधेयधारणवस्तु; अमत्रं; भाजनं; भाण्डं; कोशः; कोषः; पात्री; कोशी; कोषी; कोशिका; कोषिका; 'सकलगुणगणानामेकपात्रं पवित्रम् अखिलभुवनमातुर्नाटचवद्यद्विचित्रम्'–इति देवीभागवते (१।२।४०) । योग्यं; स्रुवादि; राजमन्त्री; तीरद्वयान्तरं; पर्णं; नाट्यानुकर्ता; आढकपरिमाणम्; 'पात्रं तदेव विज्ञेयं चतुः प्रस्थमथाढकम्'—इति चरके । स्रुवादि (४१५); तीरद्वयान्तरम् (६६८); त्रि. नानागुणालङ्कृतो जनः; 'अपात्रः पात्रतां याति यत्र पात्रो न विद्यते ।' 'शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने तावान् दोषो ब्राह्मणस्वापहारे'–-इति महाभारते (१३। ६९। २२) । ३२७

पाथम् क्ली.– जलं; पानीयम्; नीरम्; अम्बु । ६४८

पाथः [स्] क्ली. [पाति रक्षति जीवानिति । पा+'उदके थुट् च' इति असुन् थुट् च । पातेरेवोदके वाच्येऽसुन् तस्य थुडागमः] जलम्; 'खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम्'—इति काशीखण्डे (२९।४९) । ६४८

पाथेयम् क्ली. [पथि साधुरिति, 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ्] पथि व्ययितव्यद्रव्यं; शम्बलं; सम्बलम्; 'लुण्ठिता तस्करैर्मार्गे वस्त्रमात्रा तथा कृता । पाथेयं च हृतं सर्वं बालपुत्रा निराश्रया'—इति देवीभागवते (३।२५।१२) । कन्याराशिः; 'क्रियताबुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूककौर्पाख्याः । तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभंचेत्थम्'—इति ज्योतिस्तत्त्वम् । ३५८

पादः पुं. [पद्+करणे घञ्] मयूखः; किरणः; शैलप्रत्यन्तपर्वतः (१६७); वृक्षमूलं (१८३); (५११) [पद्यते गम्यतेऽनेन] पात्; पत्; अङ्घ्रिः; अंह्रिः; चरणः; मन्त्रश्लोकचतुर्थांशः; पादद्वारा पादाक्रमणादिनिषेधो यथा–-'पादेन नाक्रमेत् पादमुच्छिष्टं नैव लङ्घयेत् । न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः' –-इति कर्मलोचनम् । बुघ्नः; तुरीयांशः; चतुर्थभागः; महाद्रिसमीपे क्षुद्रपर्वतः; 'उभयोर्विन्ध्यऋक्षयोः पादे नगयोस्तां महापुरीम्—इति हरिवंशे (९४।२७) । शिवः; 'न्यायनिर्वापणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः –-इति महाभारते (१३।१७।१२४) । चिकित्सापादचतुष्टयम्, 'वैद्यो व्याध्युपसृष्टस्तु भेषजं परिचारकः । एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः'—चरके । ३९

पादकटकः पुं. [पादस्य कटक इवेति] नूपुरः; खशून्यहंसाकृतिचरणभूषणं; हंसकः । : ५६१

पादचारी [न्] पुं. [पादाभ्यां चरतीति । चर् गतौ+णिनि] पदातिः; पद्भ्यां गमनशीले त्रि. । गिरिराट् पादचारीव पद्भ्यां निर्जरयन् महीम् । जग्रास स समासाद्य व्रजिनं सहवाहनम्'—भागवते (६।१२।२६)।४५०

पादपः पुं. [पादेन मूलेन पिबति रसानिति । पा+क] वृक्षः; 'यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि । निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते'—इति हितोपदेशे (१।६३) । [पादौ पाति रक्षतीति । पा रक्षणे+क] पादपीठः । १७७

पादबन्धः पुं. [पादयोर्गोमहिष्यादीनां बन्धः यद् बन्धनम् । बन्धयत्यनेन, घञ्] गोमहिष्यादिबन्धनं; शृङ्खला; पादबन्धनद्रव्यम् । २२३

पादरक्षणम् क्ली. [पादयोः रक्षणं यस्मात्] पादुका; पादत्राणम् । ३११

पादवल्मीकः पुं. [पादे वल्मीक इव] रोगविशेषः; पादरोगभेदः; श्लीपदम् । ६०४

पादाग्रम् क्ली. [पादयोरग्रम्] चरणाग्रभागः; प्रपदम् । ५२९

पादातः पुं. [पादाभ्यामततीति । अत्+अच्] पादातिः; पादातिकः । 'पदातिपत्तिपादातपादातिकपदाजयः' —इत्यमरमाला । ४५०

पादातिः पुं. [पादाभ्यामततीति । अत्+इन्] पदातिः; पादातिकः । ४५०

पादातिकः पुं. [पादातिरेव, पादाति+स्वार्थे कन्] पदातिः; पादातिः । ४५०

पादावर्तः पुं. [पाद इव आवर्तते इति । पाद+आ+वृत्+अच्] अरघट्टकः; अरघट्टः । ६८५

पादाविकः पुं. [अव् रक्षणे+भावे घञ् । पादेव अवः रक्षणम् । तत्र पादावे, पादेन शरीरादिरक्षणे नियुक्तः । पादाव+'तत्र नियुक्तः' इति ठक्] पदातिः; पादातिकः; पादातिः; पादातः । ४५०

पादुका स्त्री. [पद्यते अनया, पद् गतौ+'णित्कशिपपद्यर्तेः' इत्यू; पादूः । पादूरेव, स्वार्थे कन् ततो ह्रस्वः] चर्मादिनिर्मितपादाच्छादनं; पादूः; उपानत्; पत्रद्धा; पादरक्षिका; प्राणिहिता; पत्रद्ध्री; पादरथी; कौषी । ३११

पादुकाकारः पुं. [पादुकां करोतीति । कृ+'कर्मण्यण्' इत्यण्] चर्मकारः; पादुकाकृत्; पादूकृत् । ५९६

पानम् क्ली. [पीयते खगादिभिर्यत्र । पा+अधिकरणे+ल्युट्] कुल्या; [पा पाने+भावे ल्युट्] पीतिः; द्रवद्रव्यस्य गलाधः करणम्; 'पयः पानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम्'–इति हितोपदेशे । भाजनं; [पा रक्षणे+भावे ल्युट्] रक्षणं; [पीयते यदिति । कर्मणि ल्युट्] जलं; [पाति रक्षतीति । पा+ल्यु] रक्षाकर्तरि त्रि. । 'व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण उभे नृचक्षा अनु पश्यते विशौ'—इति ऋग्वेदे (९।७०।४) । पायनम्; अस्त्रशस्त्राणां तीक्ष्णाग्रतासम्पादनव्यापारभेदः । पुं. [पीयते यस्मादिति । पा+अपादाने ल्युट्] शौण्डिकः; निश्वासः । ६८५

पानगोष्ठी स्त्री. [पानस्य पानाय वा गोष्ठी] यत्र सम्भूय पीयते; मद्यपानचक्रम्; आपानं; पानगोष्ठिका । ३२८

पानीयम् क्ली. [पीयते यत् इति । पा+अनीयर्] जलं; पातव्ये रक्षणीये च त्रि. । पानार्हद्रव्यविशेषः; 'शरबत' इतिभाषा । ६४८

पानीयशाला स्त्री. [पानीयस्य जलस्य वितरणार्थं शाला गृहम्] जलावस्थानगृहं; प्रपा; पानीयशालिका । २९७

पान्थः त्रि. [पथि कुशलः, पन्थानं नित्यं गच्छतीति वा । 'पथो ण नित्यम्', 'पथः पन्थ च' इत्यनेन पन्थादेशे कृते ण] पथिकः; 'यथा निदाघसमये सूर्यांशुपरिपीडितः । पान्थो याति जल दृष्ट्वा त्वरितं तत्पिपासया'—इति हरिवंशे (४२।२) । अध्वनीनः; अध्वगः । ३५७

पापः त्रि. [पाति रक्षति अस्मादात्मानमिति । पा+'पानीविषिभ्यः पः' इति प, तत अर्श आद्यच्] अधमः; निकृष्टः; 'पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति । कीटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा न मे विवक्षास्ति महानुभाव !'—इति महाभारते (११९०।१९)। (६२७) अधर्मः; दुरदृष्टं; पङ्कं; पाप्मा; पापं; किल्विषं; कल्मषं; कलुषं; वृजिनम्; एनः; अघम्; अंहः; दुरितं; दुष्कृतं; पातकं; तूस्तं; कण्वं; शल्यं; पापकम्; 'अनुष्ठानं निषिद्धस्य त्यागो विहितकर्मणः । नृणां जनयतः पापं क्लेशशोकभयप्रदम्'—इति महानिर्वाणतन्त्रे । 'प्राणाभिपातनं स्तैन्यं परदारमथापि च । त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ।' असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा । चत्वारि वाचा राजेन्द्र ! न जल्पेत न चिन्तयेत् । अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् । कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत्' —इति शान्तिपर्वणि । अनिष्टं; वधः; 'तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित् करिष्यति । रामस्तु भरते पापं कुर्यादिव न संशयः'—रामायणे (२।८।३२) । ३३७

पापर्द्धिः स्त्री. [पापानाम् ऋद्धिर्वृद्धिर्यत्र] मृगया; आखेटः; आखेटकः; 'अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे कश्चित् पुलिन्दः । स च पापर्द्धिं कर्तुं वनं प्रस्थितः'—इति पञ्चतन्त्रे (२।७८) । ४३५

पाप्मा [न्] पुं. [पा+'नामन्सीमन्निति' मनिन् पुगागमे निपातनात् साधुः,] पापम्; 'अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति

यो द्विजः । स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति'—इति मनुः (६।८५)। ६२७

पाम [न्] क्ली. [पा+मनिन्] विचर्चिका; 'सूक्ष्मा बह्वयः पीडकाः स्रावक्त्यः, पामेत्युक्ताः कण्डूमत्यः सदाहाः—' इति माधवकरः। ६०२

पामरः त्रि. [पाम पापादिदोरात्म्यमस्त्यस्येति। पामन्+'अश्मादिभ्यो रः'—इत्युक्त्या र। ततो नलोपे साधुः] नीचः; 'दूरात् पामरफूत्कृतैः श्रुतिपथप्राप्तैः प्रबुद्धस्त्वभूद्, धृष्टो निर्झरवारिभिः सहमनाः श्वभ्रे निमज्जन्निव'—इति राजतरङ्गिण्याम् (१।३७८)। खलः; मूर्खः; दीनः; असहायः। ३४८

पामा [न्] स्त्री. [पामन्+'मनः' इति न ङीप्] कच्छूः; 'हरिद्रा हरितालं च दूर्वा गोमूत्रसैन्धवम्। अयं लेपो हन्ति दद्रुं पामानं वै गरं तथा।' 'माहिषं नवनीतं च सिन्दूरं च मरीचकम्। पामा विलेपिता नश्येत् बहुलापि वृषध्वज'—इति गारुडे। ६०२

पायसः पुं.—क्ली. [पयसा संस्कृतः, पयसो विकारः वा। तदर्थे अण्] परमान्नम्; 'अतप्ततण्डुलो धौतः परिभृष्टो घृतेन च। खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत्। पायसः कफकृद्बल्यो विष्टम्भी मधुरो गुरुः।' 'पितॄनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम्। गुडसर्पिस्तिलैः सार्धं गङ्गाम्भसि विनिः—क्षिपेत्। तृप्ता भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतं हरे!। यच्छन्ति विविधान् कामान् प्रतितुष्टाः पितामहाः'—इति स्कान्दे। ३२०

पायिकः पुं.— पदातिकः। ४५०

पायुः पुं. [पाति रक्षति शरीरं मलनिस्सारणेनेति। यद्वा पिबति वस्त्यौषधमनेनेति। पा+'कृवापाजीति' उण्, 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्] मलद्वारम्; अपानं; गुदं; च्युतिः; अधोमर्म; शकृद्द्वारं; त्रिवलीकं; वलिः; 'रजोंऽशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु। वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे'—इति पञ्चदशी (१।२१)। 'अवाग्गतिरपानश्च पायुरध्यात्ममुच्यते। अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम्'—इति महाभारते। भरद्वाजपुत्रविशेषः; 'अश्वथः पायवेऽदात्'—इति ऋग्वेदे (६।४७।२४)। 'पायवे भरद्वाजपुत्रायैतत्संज्ञायास्मद्धात्रे चाश्वथोऽश्ववानेतत्संज्ञः प्रस्तोकोऽदात् दत्तवान्'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। पालके त्रि.। 'त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत्'—इति ऋग्वेदे (२।१।७)। ५१३

पारम् क्ली. [पारयतीति, पार+पचाद्यच्] परतीरम्; नदीलङ्घनाद् गन्तव्यतीरम्; 'नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती। अद्यापि मज्जनभयात् तुम्बीं वहति वक्षसि'—इति सङ्गीतदर्पणे। पुं. [पूर्यतेऽनेनेति, पॄ+घञ्] पारदः; प्रान्तभागे पुं. क्ली.। ६६७

पारतन्त्र्यम् क्ली. [परतन्त्रस्य भावः। परतन्त्र+ष्यञ्] परतन्त्रता; पराधीनत्वम्; अन्यायत्तता; 'दोषाणां समवेतानां विकल्पेंऽशांशकल्पना। स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्'—इति माधवकरः। ८५१

पारदः पुं. [जरामरणसङ्कटादिभ्यः पारं ददातीति। पार+दा+क] धातुविशेषः; रसराजः; रसनाथः; महारसः; रसः; महातेजः; रसलेहः; रसोत्तमः; सूतराट्; चपलः; जैत्रः; शिवबीजं; शिवः; अमृतं; रसेन्द्रः; लोकेशः; दुर्द्धरः; प्रभुः; रुद्रजः; हरतेजः; रसधातुः; अचिन्त्यजः; खेचरः; अमरः; देहदः; मृत्युनाशकः; सूतः; स्कन्दः; स्कन्दांशकः; देवः; दिव्यरसः; रसायनश्रेष्ठः; यशोदः; सूतकः; सिद्धधातुः; पारतः; हरबीजं; रजस्वलः; शिववीर्यं; शिवाह्वयः; 'पारा' इति भाषा। 'पारदः सकलरोगनाशकः षड्रसो निखिलयोगवाहकः। पञ्चभूतमय एष कीर्तितो देहलोहवरसिद्धिकारकः। मूर्च्छितो हरते व्याधीन् बद्धः खेचरसिद्धिदः। सर्वसिद्धिकरो लीनो निरुत्थो देहसिद्धिदः। विविधव्याधिभयोदयमरणजरासङ्कटेऽपि मर्त्येभ्यः। पारं ददाति यस्मात्तस्मादयं पारदः कथितः'—इति राजनिर्घण्टः। सगरराजकृतमुक्तकेशम्लेच्छजातिविशेषः; 'कैराता दरदा दर्वाः शूरा वैयामकास्तथा। औदुम्बरा दुर्विभागाः पारदाः सह बाह्लिकैः'—इति महाभारते (२।५१।१३)। ८६१

पारम्पर्यम् क्ली. [परम्पराया आगतम्। 'तत आगतः' इत्यण्। चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्। परम्परा+स्वार्थे ष्यञ् वा] आम्नायः; कुलक्रमः; 'यस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः। तत्र तं नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः'—इति विवादभङ्गार्णवः। ४०२

पारशवः पुं. [परशुरेव, स्वार्थे अण्] शस्त्रं, तत्तु लौहं; शूद्रायां विप्रतनयः, स तु निषादजातिः; 'ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते। निषादः शूद्रकन्यायां

यः पारशव उच्यते । स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः । स जीवन्नेव शवतुल्यः'—इति मनुकुल्लकभट्टौ । १७१

पारशीकः पुं. [पृषोदरादित्वात् सकारस्य शकारः] पारसीकः घोटकः । ४३९

पारसीकः पुं. [पारसीके देशे भवः । पारसीक+'कोपधाच्च' इत्यण्] पारसीकदेशोद्भवघोटकः; वनायुजः; परादनः; आवट्टजः; 'पारसीकास्ताजिकाभाः कोङ्काणाः केचिदुन्नताः'—इति अश्ववैद्यके (६।८) । देशविशेषः; पारसिकः; तद्देशोद्भवे त्रि. । 'पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थ स्थलवर्त्मना'—इति रघौ (४।६०) । ४३९

पारायणम् क्ली. [पारं समाप्तिम् अयते गच्छति प्राप्नोति] साकल्यवचनम् [पारमयन्ते समाप्ति प्राप्नुवन्ति येनेति, अय्+ल्युट् करणे] पुराणपाठः; 'वरयेद् ब्राह्मणं शान्तं पारायणकृते तदा'—इति देवीभागवते (३।२६।१७) । ४०१

पारावारः पुं. [पारावारं तटद्वयं, पारम् अवारं च वा अस्त्यस्येति अच्] समुद्रः; 'यदल्पं कीलालं कलयितुमशक्तः स तु नरः, कथं पारावाराकलनचतुरः स्यादृतमतिः'—इति देवीभागवते (१।५।५९) । क्ली. [पारं नद्यादिपरपारम् आवृणोतीति । आ+वृ+'कर्मण्यण्' इत्यण्] तटद्वयम् । ६५२

पाराशरी [न्] पुं. [पाराशर्येण (पराशरपुत्रव्यासेन) प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते इति । पाराशर्य+'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः' इति णिनि] मस्करी; चतुर्थाश्रमी; [पराशरेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रम् इत्यर्थे अणि पाराशरं, तद्विद्यतेऽस्याध्ययनायेति] ४०९

पाराशर्यः पुं. [पराशरस्यापत्यम् । पराशर+'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ्] व्यासः; 'पाराशर्य ! महाभाग ! यत्त्वं पृच्छसि मामिह'—इति देवीभागवते (१।४।३२) । ४१३

पारिजातकः पुं. [पारमस्यास्तीति पारी समुद्रस्तस्मात् जातः । समुद्रमन्थनकाले तद्गर्भजातत्वात् तथात्वम् । पारिजात+स्वार्थे कन् । यद्वा पारिणोऽद्रेर्जातः पारिजातः, स्वार्थे क । 'पारे जातो विष्णुपद्याः पारिजातेति शब्दितः ।' पारि पारं प्राप्तं जातं जन्म यस्य] देवतरुः; मन्दारः; पारिभद्रवृक्षः; सुरतरुः; 'पारिभद्रे तु मन्दारर्मन्दारः पारिजातकः'—इति हेमचन्द्रः । १३५

पारिपन्थिकः पुं. [परिपन्थं पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति, परिपन्थं हन्तीति वा ।'परिपन्थञ्च तिष्ठति' —इति ठक्] चौरः; चोरः; तस्करः । ३३८

पारिप्लवम् त्रि. [परि+प्लु+अच् । ततः प्रज्ञाद्यण्] चञ्चलम् । 'तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः'—इति रघौ (३।११) । व्याकुलः; क्ली. तीर्थविशेषः; 'ततः पारिप्लवं गच्छेतीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत!' —इति महाभारते (३।८३।१२) । पुं. जलपक्षी; 'पारिप्लवशतैर्जुष्टा बर्हिक्रौञ्चनिनादिता । रमणीया नदी सौम्या मुनिसङ्घनिषेविता'—इति रामायणे (४। २७।२३) । पञ्चममन्वन्तरीयप्रकृतिविशेषः; 'देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे । पारिप्लवश्च रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते'—इति हरिवंशे (७।२७) । ६९५

पारिभद्रकः पुं. [परितो भद्रमस्मात् परिभद्रस्ततः प्रज्ञाद्यण्,पारिभद्रः । पारिभद्र एव+स्वार्थे कन्] वृक्षविशेषः; निम्बतरुः; मन्दारः; पारिजातकः; रक्तकुसुमः; कृमिघ्नः; बहुपुष्पः; रक्तकेसरः; देवदारुवृक्षः; 'पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः'—इति महाभारते (१।१२५।३) । निम्बवृक्षः; कुष्ठौषधे क्ली. । २००

पारियानिकः पुं. [परियानं प्रयोजनमस्य । परियान+ठञ्] अध्वरथः; परिघातिकः । ४४५

पारिरक्षकः पुं. [परिरक्षति आत्मानमिति । परि+रक्ष्+ण्वुल्; ततः प्रज्ञाद्यण्] मस्करी; तापसः । ४०९

पारिरक्षिकः पुं. [परिरक्षया चरति, ठक्] पारिरक्षकः मस्करी, तापसः । ४०९

पार्थिवः पुं. [पृथिव्या ईश्वरः । पृथिवी+'तस्येश्वरः' इति अण्] राजा; 'तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ । राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्' —इति मनुः (२।१३९) । वत्सरविशेषः; 'बहु शस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने । सौराष्ट्रलाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः'—इति चिन्तामणौ । [पृथिव्या अयम् इत्यण्] शरावः; [पृथिव्या विकार इति, 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ' इत्यञ्] पृथिवीविकृतौ त्रि॰ । 'पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रीयीमयः'—इति भागवते (१।२।२४) । [पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पातो वा]

पृथिवीसम्बन्धिनि त्रि.। 'मधुमत् पार्थिवं रजः'। ४२१

पार्वती स्त्री. [पर्वतो हिमाचलस्तस्य तदधिष्ठातृदेवस्येति भावः, अपत्यमिति । अण्+ङीप्] दुर्गा; उमा; गौरी; शिवा; भवानी; रुद्राणी; 'तिथिभेदे कल्पभेदे पर्वभेदप्रभेदतः । ख्यातौ तेषु च विख्याता पार्वती तेन कीर्तिता ।' 'महोत्सवविशेषश्च पर्वस्विति प्रकीर्तितम् । तस्याधिदेवी या सा च पार्वती परिकीर्तिता ।' 'पर्वतस्य सुता देवी साविर्भूता च पर्वते । पर्वताधिष्ठातृदेवी पार्वती तेन कीर्तिता'—इति प्रकृतिखण्डे दुर्गोपाख्याने ५४ अध्यायः । शल्लकी; गोपालपुत्रिका; द्रौपदी; जीवनी; सौराष्ट्रमृत्तिका; क्षुद्रपाषाणभेदा; धातकी; सैंहली । १५

पार्श्वः त्रि. [स्पृश्+श्वण् धातोः पृ आदेशश्च] समीपं; चक्रोपान्तं; [पर्शूनां समूहः, अण्] पर्शुगणः; पार्श्वास्थिसमूहः; अनृजुरुपायः । क्ली.–पुं. [स्पृश्यते इति, स्पृश्+'स्पृशेःश्वणशुनौ पृच' इति श्वण्, पृ आदेशश्च] कक्षाधोभागः । 'तिर्यक् प्रणिहिते नेत्रे तथा पार्श्वावपीडिते'—इति सुश्रुते । 'न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात्'—इति शकुन्तलायाम् १ अङ्के । पुं. जिनः; 'श्रीलश्रीपार्श्वतीर्थेशो विश्वसेननृपालये । ब्राह्मीगर्भे जगन्नाथोऽवतरिष्यति मुक्तये'—इति पार्श्वनाथचरित्रे (१०।७१) । 'विश्वसेनपतेर्ब्रह्मायाः स गर्भेऽवतरिष्यति । श्रीपार्श्वनाथ एवाद्यतीर्थकर्ता जगद्गुरुः' —इति पार्श्वनाथचरित्रे (११।३९) । ६९३

पार्ष्णिः पुं. – स्त्री. [पृष्यते भूम्यादिकमनेनेति । पृष्+'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि' इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः] सैन्यपृष्ठम्; 'उशना तस्य जग्राह पार्ष्णिमाङ्गिरसस्तदा'—इति हरिवंशे (२५।३२) । पृष्ठं; जिगीषा; 'सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णिः पश्चात्पदजिगीषयो'—इतिरत्नकोशः । गुल्फस्याधोभागः; पादग्रन्थ्यधरः; स्त्री. उन्मदस्त्री; कुन्ती । ८२७

पालाशः पुं. [पलाशस्य वर्ण इव वर्णोऽस्त्यत्रेति+अण्] हरिद्वर्णः; 'पालाशताम्रासितकर्बुराणाम्'—इति बृहत्संहितायाम् । तद्वर्णविशिष्टे पलाशवृक्षसम्बन्धिनि त्रि. । 'ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वटखादिरौ'—इति मनुः (२।४५) । ७३४

पालिः स्त्री. [पल्यते पाल्यते इति । पल् पालने+'बाहुलकात् शलतिपलतिभ्याञ्च' इति इण्] सेतुः; कर्णलताग्रम्; 'यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्धं विवर्द्धयेत्'–इति सुश्रुते । अश्रिः; पङ्क्तिः; 'विपुलपुलकपालिः स्फीतशीत्कारमन्तर्जनितजडिमकाकुव्याकुलं व्याहरन्ती'—इति गीतगोविन्दे (६।१०) । अङ्कप्रभेदः; छात्रादिदेयं; यूका; जातश्मश्रुस्त्री; प्रान्तः; 'भ्रूपल्लवं धनुरपाङ्गतरङ्गितानि बाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण । तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवतायाम् अस्त्राणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानि'—इति गीतगोविन्दे (३।१३) । कल्पितभोजनं; प्रशंसा; उत्सङ्गः; प्रस्थः । ६७६

पाली स्त्री. [पालि+कृदिकारादिति वा ङीष्] सेतुः; यूका; सश्मश्रुयोषित्; श्रेणी; स्थाली; भाषाविशेषः । ६७६

पावकः पुं. [पुनातीति, पू पवने+ण्वुल्] अग्निः; 'अपावनानि सर्वाणि वह्निसंसर्गतः क्वचित् । पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः'—इति काशीखण्डे ९ अध्याये । वैद्युताग्निः; 'पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः । निर्मथ्यः पवमानः स्याद्वैद्युतः पावकः स्मृतः'–इति कौर्मे १२ अध्याये । सदाचारः; वह्निमन्थः; 'तेजोमन्थो हविर्मन्थो ज्योतिष्को पावकोऽरणिः । वह्निमन्थोऽग्निमन्थश्च मथनो गणिकारिका'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् । चित्रकः; भल्लातकः; विडङ्गः; शोधयितृनरः; रक्तचित्रकः; कुसुम्भः; पवित्रकारके त्रि. । 'मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्'—इति ऋग्वेदे (३।३१।२०) । ६२

पावनः त्रि. [पावयतीति, पू+णिच्+ल्यु] पवित्रः; रघौ (१९।५३) । पावयितरि पुं. । व्यासः; पावकः; 'पावनः सभ्योऽग्निर्यः शीतापनोदनाद्यर्थं बहुषु देशेष्वपि विधीयते'–इति ३।१८५ मनुश्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः । सिह्लकः; पीतभृङ्गराजः; विष्णुः; 'भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः'—इति महाभारते (१३।१४९। ४५) । 'पावयतीति पावनः, भीषास्माद्वातः पवते, इति श्रुतेः–इति शङ्करभाष्यम् । सिद्धः; क्ली. [पावयत्यनेनेति, पू+णिच्+ल्युट्] जलं; कृच्छ्रं; गोमयं; रुद्राक्षं; कुष्ठं; चित्रकम्; अध्यासः; प्रायश्चित्तं; शुद्धिः; 'सा चेत् पुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्त्रिता । कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम्'—इति

मनुः (११।१७७)। १३२

पाशः पुं. [पश्यते वध्यते ऽनेनेति । पश्+घञ्] कचान्ते समूहार्थः; 'श्लथशिरसिजपाशपातभारादिव नितरां नतिमङ्ग्निरंसभागैः'– इति माघे (७।६२)। पक्ष्यादिबन्धनरज्ज्वादि (५९७); 'शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् । कश्चिच्छाकुनिकस्तात! पूर्वेषामिति शुश्रुम'—इति महाभारते (५।६४।१) । कर्णान्ते शोभनार्थः; छात्राद्यन्ते निन्दार्थः; योगविशेषः; 'यदा राशिपञ्चके सर्वे ग्रहा भवन्ति तदा पाशाख्ययोगो भवति' — इति ज्योतिषे । पारिभाषिकपाशः; 'घृणा शङ्का भयं लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी । कुलं शीलं तथा जातिरष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः'—इति कुलार्णवे १ उल्लासे। स्वप्नेऽस्य दर्शनफलम्—'कार्पासभस्मास्थिकपालशूलं चक्रं च पाशं त्वथवा प्रपश्येत् । तस्यापदो रोगधनक्षयं वा रोगी मृतिं वा तनुतेऽतिकष्टम्'—इति हारीते । शस्त्रभेदः; 'पाशः सुसूक्ष्मावयवो लौहधातुस्त्रिकोणवान् । प्रादेशपरिधिः सीसमूलिकाभरणाञ्चितः' —इति वैशम्पायनधनुर्वेदोक्तपाशलक्षणम्। ५३१

पाशपाणिः पुं. [पाशः पाणौ यस्य] वरुणः । ७४

पाषाणः पुं. [पषति पीडयत्यनेनेति । पष् पीडने+बाहुलकात् आनच्' 'पर्षेणिच्च' इति णित्] प्रस्तरः; ग्रावः; उपलः; अश्मा; शिला; दृषत्; दृशत्; पारावुकः; पारटीटः; मृन्मरुः; काचकः; 'गतेऽथ नारदे कंसः समाहूयाथ बालकम् । पाषाणे पोथयामास सुखं प्राप च मन्दधीः'—इति देवीभागवते (४।२१।५४)। पाषाणादिनिर्मितत्वाद् देवताप्रतिमादि; 'पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना प्रतिष्ठा च । तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्वाणपाषाणम्'—इति आर्यासप्तशत्याम्। १६८

पाषाणसन्धिः पुं. [पाषाणस्य सन्धिः] गुहा; कन्दरा; कन्दरी। १६७

पिकः पुं. [अपिकायति शब्दायते इति । अपि+कै+'आतश्चोपसर्गे'इति क । अपेरकारलोपः] कोकिलः; 'पिक ! विधुस्तव हन्ति समं तमः, त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः। इति तयोरनिशं हि विरोधिता, कथमहो समता मम तापने'—इत्युद्भटः । २४३

पिङ्गः पुं. [पिजि वर्णे+अच् कुत्वं च] पिङ्गलवर्णः; तद्वति त्रि.। 'पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव' —इति महाभारते (१।१२३।३२)। मूषकः। ७६३

पिङ्गलः पुं. [पिङ्गो वर्णोऽस्यास्तीति । पिङ्ग+'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच्] नीलपीतमिश्रितवर्णः; कडारः; कपिलः; पिङ्गः; पिशङ्गः; कद्रुः; तद्वति त्रि.। नागभेदः; 'निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा' —इति महाभारते (१।३५।९)। रुद्रः; चण्डांशुपारिपार्श्विकः; निधिभेदः; कपिः; अग्निः; मुनिविशेषः; 'ब्रह्माभवत् शार्ङ्गरवो अध्वर्युश्चापि पिङ्गलः' —इति महाभारते (१।५३।६)। नकुलः । स्थावरविषविशेषः; क्षुद्रोलूकः; यक्षविशेषः; 'पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः'—इति महाभारते (३। २३०।५१)। पर्वतविशेषः; प्रभवादिषष्टिवर्षान्तर्गतैकपञ्चाशत्तमवर्षः,पिङ्गलाचार्यकृतच्छन्दोग्रन्थविशेषः। ७३५, ७३६

पिचण्डः पुं. [अपिचण्डयतेऽनेनेति । अपि+चडि कोपे+घञ्, अपेरल्लोपः] उदरं; पशोरवयवविशेषः; पिचिण्डः। ५१५

पिचण्डिलः त्रि. [अतिशयितं पिचण्डमुदरमस्य । पिचण्ड+तुन्दादित्वात् इलच्] तुन्दिलः; 'स्वाहाकारैर्वषट्कारैः सुरा जाताः पिचण्डिलाः । रचिता गिरयस्तेन सदन्नानां पदे पदे'—इति काशीखण्डे (८७।१२२)। ६०८

पिचव्यः पुं. [पिचवे तूलाय साधुः। पिचु+यत्] कार्पासः। २०२

पिचिण्डः पुं.— उदरं; पशोरवयवविशेषः । ५१५

पिचिण्डिलः पुं. [अतिशयितः पिचिण्डः उदरमस्य । पिचिण्ड+तुन्दादित्वात् इलच्] बृहदुदरयुक्तः; पिचण्डिलः; बृहत्कुक्षिः; तुन्दी; तुन्दिकः; तुन्दिलः; उदरी; उदरिलः; 'पिचिण्डिलैः स्थूलवक्त्रैर्मेघगम्भीरनिस्वनैः' —इति काशीखण्डे। ६०८

पिचुः पुं. [पेचतीति । पिच् मर्दने+मृगय्वादित्वात् कु] कार्पासतूलः; 'अर्शो वीक्ष्य शलाकयोत्पीडय पिचुवस्त्रयोरन्यतरेण प्रमृज्य क्षारं पातयेत्'—इति सुश्रुते (४।६)। कुष्ठभेदः; कर्षः; असुरविशषः; भैरवः; सस्यभेदः; चिकित्सोपयोगिपञ्चकर्मान्तर्गतक्रियाविशेषः; 'कामिन्यां पूतियोन्यां च कर्तव्यः स्वेदनो विधिः। क्रमः कार्यस्ततः स्नेहपिचुभिस्तर्पणं भवेत् । शल्लकीजिङ्गिनीजम्बुध-

वल्वक्पञ्चवल्कलैः । कषायैः साधितैः स्नेहः पिचुः स्याद्विप्लुतापहः'—इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे । २०२

पिचुमन्दः पुं. [पिचुं कुष्ठविशेषं मन्दयति नाशयतीति । मन्द्+अण्] निम्बवृक्षः; 'पश्यानुरूपमिन्दिरेण माकन्द शेखरो मुखरः । अपि च पिचुमन्दमुकुले मौकुलिकुलमाकुलं मिलति'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३४९)। १९६

पिचुमर्दः पुं. [पिचुं कुष्ठविशेषं मर्दयति मृद्नातीति वा । मृद्+अण्] निम्बवृक्षः; 'असतामुपकाराय दुर्जनानां विभूतयः । पिचुमर्दः फलाढ्योऽपि काकैरेवोपभुज्यते' —इति देवीभागवते (३।१०।१२) । 'कैटर्यः पिचुमर्दश्च निम्बोऽरिष्टो वरत्वचा। दद्रुघ्नो हिङ्गुनिर्यासः सर्वतोभद्र इत्यपि'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् । १९६

पिचुलः पुं. [पिचुं लातीति । ला+क] झावुकः; इज्जलः; जलवायसः; तूलः । १९५

पिच्छम् क्ली. [पिच्छतीति, पिच्छ्+अच्] तनूरुहम्; मयूरपुच्छं; शिखण्डः; बर्हं; शिखिपुच्छं; शिखण्डकम्; 'तस्यारिबलभीमस्य ध्वजदण्डस्य लाच्छनम् । दर्पदीप्तः क्षुरप्रेण मायूरं पिच्छमच्छिनत्'—इति अनर्घराघवे (६।६५) । चूडा; पुं. लाङ्गूलम् । २३९

पिच्छिलम् त्रि. [पिच्छा भक्तसम्भूतमण्डम् अस्त्यस्येति । पिच्छादित्वात् इलच्] पङ्कः; भक्तमण्डयुक्तं; सरसव्यञ्जनादि; सूपादि; स्निग्धसूपादि; मण्डयुक्तभक्तं; जलयुक्तव्यञ्जनं; विजिलं; विजयिनं; विजिनं; विज्जलं; इज्जलं; लालसीकम्; 'तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि । अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनोमिष्टमश्नाति'—इति छन्दोमञ्जर्याम् । पिच्छयुक्तः; स्निग्धसरसपदार्थविशेषः; 'काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् । उत्कण्ठितासि तरले ! नहि नहि सखि पिच्छिलः पन्थाः'—इति साहित्यदर्पणे (१०।१५) । पुं. [पिच्छं चूडास्त्यस्येति, पिच्छादित्वात् इलच्] श्लेष्मान्तकवृक्षः । ६७८

पिञ्जरः पुं. [पिजि+अर] पीतरक्तवर्णः; अश्वभेदः; सुमेरुपश्चिमपार्श्वस्थपर्वतविशेषः; 'पिञ्जरोऽथ महाभद्रः सुरसः कपिलो मधुः'—इति मार्कण्डेये (५५।९) । पीते त्रि. । 'प्रियया कुङ्कुमपिञ्जरपाणिद्वययोजनाङ्कितं वासः । प्रहितं मां याचन्नाञ्जलिसहस्रकिरणाय शिक्षयति'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३९१)। क्ली. हरितालं; स्वर्णं; नागकेशरं; पक्ष्यादिबन्धनगृहं; कायास्थिवृन्दम् । ७३७

पिटकः पुं. [पेटतीति, पिट्+क्वुन्] विस्फोटः; पिडकः; स्फोटकः; 'इति पिटकविभागः प्रोक्त आ मूर्द्धतोऽयं व्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः । भवति मशकलक्ष्मावर्तजन्मापि तद्वन्निगदितफलकारि प्राणिनां देहसंस्थम्'—इति बृहत्संहितायाम् (५२।१०)। वंशवेत्रादिमयसमुद्गकः; पेटकः; पेटा; मञ्जूषा; पेटः; पेटिका; तरिः; तरी; मञ्जुषा; पेडिका; 'पिटारी, पिटारा'—इति भाषा । 'कुद्दालदात्रपिटकास्तद्वत् स्थाल्यादिभाजनम्'—इति मार्कण्डेये (५०।८६) । ६०४

पिठरः पुं. [पिठ्यते क्लिश्यतेऽनेनेति । पिठ+करन्] स्थाली; पिठरी; 'गृह्णीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप ! । यावत् वर्त्स्यति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत !'—इति महाभारते (३।३।७२) । गृहभेदः; कुद्रङ्कः; उद्घाटः; 'विद्युज्ज्वालावलयितजलधरपिठरोदराद्धि निर्यान्ति'—इति आर्यासप्तशत्याम् (५५२)। अग्निविशेषः; 'पिठरः पतगः स्वर्गश्चागाधो भ्राज एव च । स्वधाकाराश्रयाः पञ्च अयुध्यंस्तेऽपि चाग्नयः'—इति हरिवंशे (१७।३३) । दानवविशेषः; 'घटोदरो महापार्श्वः क्रथनः पिठरस्तथा'—इति महाभारते (२।९।१३) । क्ली. [पिठं रातीति, रा+क] मुस्ता; मन्थानदण्डः । ३१४

पिडकः पुं. [पीडयतीति,पीड्+ण्वुल् । निपातनात् साधुः] स्फोटकः; पिटकः । ६०४

पिडका स्त्री. [पीडयतीति, पीड्+ण्वुल्+टाप्] स्फोटकविशेषः; पिडिका । ६०४

पिण्डः पुं. –क्ली.[पिण्डते संहतो भवतीति । पिडि संहतौ+अच् । पिण्ड्यते राशीक्रियते इति, कर्मणि घञ् वा] देहमात्रम्; 'एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु'—इति रघुवंशे (२।५७) । वोलः; 'विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डो वोलो रसो रसः –इति वैद्यकरत्नमालायाम् । बलं; सान्द्रं; देहैकदेशः; 'द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठादजातरोमौ सुमनोहरौ च'—इति महाभारते (३।११२।३) । निवाप; पितृतर्पणम्; 'त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा

समाहितः । औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः' —इति मनुः (३।२१५)। गोलः; सिह्लकः; ओड्रपुष्पं; वृन्दं; कवलः; 'एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत्'—इति मनुः (११।२१७)। गजकुम्भः; मदनवृक्षः; 'मदनच्छर्दनः पिण्डो नटः पिण्डीतकस्तथा। करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः'—इति भावप्रकाशः। किलाटः; 'किलाटः कूर्चिकापिण्डः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। अजीवनम्; अयः; श्राद्धशेषद्रव्यनिर्मितबिल्वफलाकारपित्र्युद्देश्यकदेयान्नम्। ५१०

पिण्डिका स्त्री. [पिण्डन्ते संहतानि भवन्ति, पिण्ड्यन्ते राशीक्रियन्ते वा अराणि यस्याम्। पिण्ड+घञ्। गौरादित्वाद् ङीष्। ततः कन्, ह्रस्वश्च] रथनाभिः; चक्रनाभिः; पिण्डिः; पिण्डी; सा रथचक्रमध्ये मण्डलाकारा यस्यां सर्वाणि काष्ठान्यासज्यन्ते। पिण्डम्; 'कांस्यपात्रे समुद्धृत्य परीक्षेत भिषग्वरः। शुद्धकर्मा स तल्लब्ध्वा श्वेतशाल्योदनस्य वा। पिण्डिका तत्र संक्षिप्ता नान्यथा भाति सा पुनः'—इति हारीते। पिचिण्डिका; सा जानुनोऽधो मांसलप्रदेशः। 'पक्वाशयशिरः शूलं वातवर्चोनिरोधनम्। पिण्डिकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते'—इति चरकः। श्वेताम्लिः; पीठः; 'पिण्डिकालक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः। पीठोच्छ्रायं यथावच्च भागान् षोडश कारयेत्'—इति मत्स्यपुराणे। लिङ्गपीठं; गौरीपट्टः; 'लिङ्गं पिण्डिकया सार्द्धं पञ्चगव्यैश्च शोधयेत्'—इति काशीखण्डे। ४४७

पिण्डीशूरः पुं. [पिण्ड्यां पिण्डव्यापारे भोजने एव शूरः अतिनिपुणः नान्यत्र कार्यादाविति भावः] स्वगेहमात्रे वसन् परद्वेषी; गेहेनर्दी; गेहेशूरः; 'राक्षसान् वटुयज्ञेषु पिण्डीशूरान्निरस्तवान्। यद्यसौ कूपमाण्डुकि! तवैतावतिकः स्मयः'—इति भट्टिः (५।८५)। ३६७

पिता [ऋ] पुं. [पाति रक्षत्यपत्यं यः। पा रक्षणे+'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' इति तृन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] उत्पादकः; तातः; जनकः; प्रसविता; वप्ता; जनयिता; गुरुः; जन्मदः; जन्यः; जनिता; बीजी; वप्रः; 'अन्नदाता भयत्राता यस्य कन्या विवाहिता। जनिता चोपनेता च पञ्चैते पितरः स्मृताः'—इति चाणक्यः। 'कन्यादातान्नदाता च ज्ञानदाताभयप्रदः। जन्मदो मन्त्रदो ज्येष्ठभ्राता च पितरः स्मृताः'—इति ब्रह्मवैवर्त्ते। 'मान्यः पूज्यश्च सर्वेभ्यः सर्वेषां जनको भवेत्। अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः। जनको जन्मदाता च रक्षणाच्च पिता नृणाम्। ततो विस्तीर्णकरणात् कलया सा प्रजापतिः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। 'उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ। बन्धुर्ज्येष्ठपितृव्यश्च पुंस्वेते गुरवः स्मृताः' —इति कौर्मे। ९९, ५०४

पितामहः पुं. [पितुः पितेति। 'पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः' इत्यत्र 'मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्' इति डामहच्। ब्रह्मणि तु पितुः पिता जनकस्यापि जनकः। पितॄणां मरीच्यादीनां पितृगणानां पिता वा] ब्रह्मा; 'यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः। ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठ्यथ'—इति महाभारते (१।१।३२)। शिवः; 'सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पिता माता पितामहः'—इति महाभारते (१३।१७।१४९)। पितृपिता; आर्यकः; 'पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पितामहः। पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत् प्रपितामहम्' इति मनुः (३।२२१)। ७

पितृतर्पणम् क्ली. [तृप्यन्तेऽनेनेति। तृप्+करणे ल्युट्, पितॄणां तर्पणमिति। यद्वा तृप्+भावे ल्युट्। पितॄणां तर्पणं तृप्तिर्यस्मात्] निवापः; पितृतीर्थं; तत्तु तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यम्। तिलः; पितृतीर्थेन पित्रुद्देश्यकजलदानम्। ६३९

पितृपतिः पुं. [पितॄणां पतिः] यमः; 'त्वं ब्रह्मा हरिरजसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो वित्तेशः पितृपतिरम्बुपतिः समीरः। सोमोऽग्निर्गगनमहीधरोऽब्धिसङ्घः किं स्तव्यं तव सकलात्मरूपधाम्नः'—इति मार्कण्डेये (१०४।३७)। ७१

पितृवनम् क्ली. [पितॄणां वनमिव] श्मशानं; पितृकाननम्; 'सर्वे पितृवनं प्राप्ता स्वपन्ति विगतज्वराः। निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः'—इति महाभारते (११।४।१५)। ६३८

पित्तम् क्ली. [अपिदीयते प्रकृतावस्थया रक्ष्यते विकृतावस्थया नाश्यते वा शरीरं येनेति। अपि+दे पालने, दो च्छेदने वा+क्त, 'अच उपसर्गात्तः' इति तादेशः, अपेरल्लोपः] शरीरस्थधातुविशेषः; मायुः; पलज्वलः; तेजः; तिक्तधातुः; ऊष्मा; अग्निः; अनलः; 'पित्तं

च तिक्ताम्लरसं च सारकं तूष्णं द्रवं तीक्ष्णामेदं मधौ बहु। वर्षान्तकाले भृशमर्धरात्रे मध्यन्दिने तप्युदिते च कुप्यति'—इति राजनिर्घण्टः। 'अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत। शरीरस्य यथा राजन्! वातपित्त-कफैस्त्रिभिः'—इति महाभारते (६।४१।४१)। ६०५

पित्र्यम् त्रि. [पितरो देवता अस्य कव्यादेरिति। पितृ+'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' इति यत्। 'रीङृतः' इति रीङा-देशश्च] पितृप्रियं; पितृसम्बन्धि; श्राद्धार्हम्; 'कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम्। पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम्'—इति सुश्रुते। (८४४) [पितुरिदं पितुरागतं वेति। पितृ+'पितुर्यत्' इति यत्। ततो रीङादेशः] पितृसम्बन्धी। क्ली. (पितृदेवताकदानीयत्वादस्य तथात्वम्) मधु; पितृतीर्थं; तत्तु तर्जन्यङ्गुष्ठान्तः। पुं. [पितुस्तुल्य इति, बाहुलकात् यत्। ततो रीङादेशः] ज्येष्ठभ्राता; [पितॄणां प्रिय इति, यत्] माघमासः। ११५

पिधानम् क्ली. [अपि+धा+ल्युट्, अपेरल्लोपः] उदञ्चनम्; आवरकं; छादनम्; 'युगपज्जघनोरः स्तनपिधानमधुरे! त्रपास्मितार्द्रमुखि! लोलाक्षि! नैष पवनो विरमति तव वसनपरिवर्ती'—इति आर्यासप्तशत्याम्। ३१६

पिनद्धः त्रि. [अपिनह्यते स्मेति। अपि+नह+क्त, अपेरल्लोपः] परिहितवस्त्रादि; आमुक्तः; प्रतिमुक्तः; अपिनद्धः; आच्छादितः; 'यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्य-स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम्'—इति भागवते (११।८।३२)। ७४७

पिनाकः पुं.-क्ली. [पाति रक्षति, पनाय्यते स्तूयते वा। पाल् रक्षणे, पन् स्तुतौ वा+'पिनाकादयश्च' इति आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः] शिवधनुः; अजगवम्; 'पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून्।'—इति महाभारते (६।६०।१८)। शूलं; शाङ्करशूलं; पांशुवर्षणम्। १४

पिनाकी [न्] पुं. [पिनाकोऽस्त्यस्येति। इनि] शिवः; 'कृत्वा च निश्चयं सर्वे पलायनपरायणाः। विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः; पिनाकिनम्'—इति हरिवंशे (३५।२०)। रुद्रभेदः; 'अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः। हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः। सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः'—इति मात्स्ये (५।२९।३०)। १२

पिपासा स्त्री. [पातुमिच्छेति, पा+सन्+अ+टाप्] पानेच्छा; तृष्णा; तर्षः; उपलासिकाः; तृट्; तृषा; उदन्या; 'स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः'—इति सुश्रुते। ३६३

पिपासितः त्रि. [पिपासा जातास्येति। पिपासा+इतच्] पिपासायुक्तः; तृषितः; 'नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः। अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत्'—इति मनुः (८।९३)। ३६२

पिपासुः त्रि. [पातुमिच्छुः। पा+सन्+उ] पानेच्छुः; तृषितः; तृष्णक्; 'भागार्थं तपसो धातुं तेषां सोमं तथाध्वरे। पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः'—इति-महाभारते (३।२२३।२५)। ३६२

पिप्पलः पुं. [पिप्पलं जलं सिच्यमानत्वेनास्त्यस्य मूलावच्छेदे इति। पिप्पल+'अर्श आदिभ्योऽच्'इत्यच्] अश्वत्थवृक्षः; 'वनराजीस्तु पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः। लोध्राणां च शुभाः पार्थ! गौतमौकःसमीपजाः'—इति महाभारते (२।२१।८)।। निरंशुकः; पक्षिभेदः; क्ली. [पीयते इति, पा+अलच्] जलम्; वस्त्रच्छेदभेदः। १९६

पिप्पली स्त्री. [पिपर्तीति, पृ + बाहुलकाद् अलच्। पृषोदरादित्वात् साधुः। गौरादित्वाद् ङीष्] वृक्षविशेषः; कृष्णा; उपकुल्या; वैदेही; मागधी; चपला; कणा; उषणा; शौण्डी; कोला; ऊषणा; पिप्पलिः; कृकला; कटुबीजा; कोरङ्गी; तिक्ततण्डुला; श्यामा; दन्तफला; मगधोद्भवा; ऋष्यवन्तपर्वतान्निःसृतो नदीविशेषः; 'तमसा पिप्पली श्येनी तथा चित्रोत्पलापि च'—इति मात्स्ये (११३।२५)। ६१४

पिल्लः पुं. [क्लिन्ने चक्षुषी यस्येति। 'इनच्पिटच्चिकचि च' इत्यत्र 'क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी' इति पिल्लादेशः] क्लेदयुक्तचक्षुः; तद्युक्ते त्रि.। चिल्लः; चुल्लः; 'ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूत्थमरिचान्वितम्। आरनालेन संघृष्टम् अञ्जनं पिल्लनाशनम्'—इति चक्रपाणिसंग्रहे। ६०७

पिशङ्गः पुं. [पिशतीति, पिश्+'पिडादिभ्यः कित्' इत्यङ्गच्, स च कित्] पिङ्गलवर्णः; तद्वति त्रि.। 'तेऽरुणे-

भिर्वरमा पिशङ्गैः शुभे कं यान्ति रथ तूभिरश्वैः'—इति ऋग्वेदे (१।८८।२)। 'पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति। सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम्'—इति माघे (१।६)। नागभेदः; 'भैरवो मुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्रपारकः'—इति महाभारते (१।५७।१६)। ७३६

पिशाचः पुं. [पिशितं मांसमश्नातीति। पिशित+अश्+'कर्मण्यण्' ततः 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति शितभागस्य लोपः, अशभागस्य शाचादेशः] देवयोनिविशेषः; 'यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान्'—इति मनुः (१।३७)। प्रेतः; 'अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि यस्य नोत्सृज्यते वृषः। पिशाचत्वं भवेत्तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि'—इति शुद्धितत्त्वे। ८७

पिशितम् क्ली. [पिंशति अवयवीभवतीति। पिश्+'पिशेः किच्च' इति इतन् स च कित्। यद्वा पिश्यते स्मेति, क्त] मांसम्; 'हासोऽस्थिसन्दर्शनमक्षियुग्मम् अत्युज्ज्वलं तर्जनमङ्गनायाः। कुचादिपीनं पिशितं घनं तद् स्थानं रतेः किं नरकं न योषित्'—इति मार्कण्डेयपुराणे। ६३१

पिशिताशनः पुं. [पिशितं मांसम् अश्नाति यः सः] मांसभक्षकः; पिशिताशी। ११९

पिशुनः त्रि. [पिश्+उनन् स च कित्] अप्रकाशेनानुचितप्रबोधकः; परस्परभेदशीलः; दोषग्राही; पुरोभागी; द्विजिह्वः; मत्सरी; 'द्विजिह्वः सूचकः कर्णेजपः पिशुन इत्यपि। दुर्जनो दुर्विधो विश्वकद्रुश्च पिशुनः खलः'—इति जटाधरः। 'कर्णेजपः सूचकः स्यादनौचित्यप्रबोधके। परस्परं भेदशीले पिशुनो दुर्जनः खलः'—इति शब्दरत्नावली। 'अनुग्रहेण न तथा व्यथयति कटुकूजितैर्यथा पिशुनः। रुधिरादानादधिकं दुनोति कर्णे क्वणन् मशकः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (५९)। क्रूरः; 'भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा।'—इति मनुः (३।१६१)। ३४६

पिहितम् त्रि. [अपिधीयते स्मेति। धा+क्त, 'दधातेर्हिः' इति ह्यादेशः, अपेरल्लोपः] आच्छादितं; संवीतं; रुद्धम्; आवृतं; संवृतं; छन्नं; स्थगितम्; अपवारितम्; अन्तर्हितं; तिरोहितम्; 'ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे। गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ'—इति महाभारते (४।४४।१८)। ७४३

पीठम् त्रि. [पेठन्त्युपविशन्त्यस्मिन्निति। पिठ्+'हलश्च' इति घञ्, बाहुलकादिकारस्य दीर्घः। यद्वा पीयतेऽत्रेति। पीङ पाने+बाहुलकात् ठक्] उपवेशनाधारः; आसनम्; उपासनं; पीठी; विष्टरः; व्रतिनामासनं; कुशासनादि; वृषी; 'पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ। सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः'—इति महाभारते (५।३८।२) ३१०

पीडा स्त्री. [पीडनमिति, पीड्+'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इति अङ, ततष्टाप्] पीडनं; बाधा; व्यथा; दुःखम्; अमानस्यं; प्रसूतिजं; कष्टं; कृच्छ्रम्; आभीलम्; आबाधा; शूलं; रुक्; वेदना; आर्तिः; तोदः; रजा; 'यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः। तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्'—इति मनुः (७।१६९)। कृपा; शिरोमाला; सरलद्रुः। ६२६

पीडितम् त्रि. [पीड्+क्त। यद्वा पीडास्य जातेति, तारकादित्वाद् इतच्] बाधितं; व्यथितं; दुःखितम्; आबाधितं; स्त्रीणां करणं; यन्त्रितं; मर्दितं; मन्त्रभेदः; 'सहस्रार्णाधिका मन्त्रा दण्डकाः पीडिताह्वयाः'—इति तन्त्रसारे। ७६७

पीतम् त्रि. [पीतो वर्णोऽस्यास्तीति, अच्] पीतवर्णयुक्तं; हारिद्रम्; 'ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः। हेमशृङ्गास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः'—इति महाभारते (४।४१।२०)। [पा+कर्मणि क्त] कृतपानम्; 'हालाहलमपि पीतं बहुशो भिक्षापि भक्षिता भवता। अनयोरवगतरसयोः कियदन्तरं वद योगिन्'! [पीतं पानमस्त्यस्येति, अच्। यद्वा पीतं नीरं क्षीरं वा येन इत्युत्तरपदलोपः। यथा--रघौ (२।१) 'अथ···वनाय पीत०'] ७३५

पीतरक्तम् त्रि. [पीतं रक्तञ्च, 'वर्णो वर्णेनेति' समासः] पिञ्जरः; क्ली. पुष्परागमणिः। ७३७

पीतवासाः [स्] पुं. [पीतं वासो वस्त्रं यस्य] श्रीकृष्णः; पीतवस्त्रयुक्ते त्रि.। 'यः स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितप्रभः'—इति महाभारते (१।६४।५३)। २१

पीतशालः पीतसालः पुं. [पीतः शालो वृक्षविशेषः] असनवृक्षः; 'पीतसालः परिमलो विमर्दी कासनस्तथा'—इति कालिकापुराणे। १९९

पीनः त्रि. [ओप्यायी वृद्धौ+क्त, 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य न] स्थूलः; 'वक्षःस्थलसुप्ते मम मुखमुपधातुं न मौलिमालभसे। पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं रतश्रान्तौ'—इति आर्यासप्तशत्याम् (५६१)। ३४२

पीनसः पुं. [पीनं स्थूलमपि जनं स्यति नाशयतीति। सो+क] नासिकारोगविशेषः; प्रतिश्यायः; अपीनसः; प्रतिश्याः; नासिकामयः; 'सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु। मरिचं गुडेन दध्ना भुञ्जीत नरः सुखं लभते'—इति भावप्रकाशः। 'पिप्पली त्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसंयुतम् । सर्वरोगज्वरश्वासशोषपीनसहृद्भवेत्'—इति गारुडे। ६०५

पीनोध्नी क्ली. [पीनं स्थूलमूधोऽस्याः, 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इति ङीष्, 'ऊधसोऽनङ्'—इति उधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः] पीवरस्तनी गौः। २७१

पीयूषम् क्ली. [पीयते इति, पीय सौत्रधातुः+'पीयेरूषन्' इति ऊषन्] अमृतम्; 'खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम्'—इति काशीखण्डे (२९।४९)। दुग्धम् (२७४); 'पानीयं क्लमनाशनं श्रमहरं मूर्च्छापिपासापहं, तन्द्राच्छर्दिविबन्धहृद्बलकरं निद्राहरं तर्पणम्। हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णमशकं नित्यं हितं शीतलं, लघ्वच्छं रसकारणं तु विगते पीयूषवज्जीवनम्'—इति भावप्रकाशः। पुं.—क्ली. अभिनवं पयः; नवप्रसूताया गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीणदुग्धम्; 'अथ पीयूषपेयूषे नवं सप्तदिनावधि'—इति शब्दार्णवः। 'आसप्तरात्रप्रभवं क्षीरं (पी) पेयूष उच्यते'—इति हारावली। १३३

पीयूषरुचिः पुं. [पीयूषं पीयूषमयी रुचिस्त्विड् यस्य] चन्द्रः; [पीयुषे अमृते रुचिर्यस्य] अमृतप्रियः। ४३

पीलुः पुं. [पीलति प्रतिष्टम्नातीति। पील्+'मृगय्वादयश्च' इति कु] मतङ्गजः; कोङ्कणादिदेशे प्रसिद्धः फलवृक्षविशेषः; गुडफलः; श्रंसी; शीतसहः; धानी; विरेचनः; फलशाखी; श्यामः; करभवल्लभः; 'उष्ट्रवामीस्त्रिशतञ्च पुष्टाः पीलुशमीङ्गुदैः'—इति महाभारते (२।५०।४)। ८३३

पीव [न्] त्रि. [प्यायते इति, प्यै वृद्धौ+'प्याप्योः सम्प्रसारणं च' इति क्वनिप् सम्प्रसारणं च, 'हलः' इति दीर्घः] स्थूलम्; 'पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढ्वांसं याभकोविदम्। स एकोऽजवृषस्तासां बह्वीनां रतिवर्द्धनः'—इति भागवते (९।१९।६)। ३४२

पीवरस्तनी स्त्री. [पीवरौ स्थूलौ स्तनौ यस्याः। 'स्वाङ्गोपसर्जनादिति' ङीष्] पीनोध्नी; स्थूलस्तनयुक्ता नारी; 'व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयन्तं किल पुष्पजं रजः। पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियञ्जघानोन्नतपीवरस्तनी'—इति किरातार्जुनीये (८।१९)। २७१

पुंश्चली स्त्री. [पुंसो भर्त्तुः सकाशात् चलति पुरुषान्तरं गच्छतीति। चल्+अच्। गौरादित्वाद् ङीष्] असती; धृष्टा; दुष्टा; धर्षिता; लङ्का; निशाचरी; त्रपारण्डा; 'अहो! को वेद भुवने दुर्ज्ञेयं पुंश्चलीमनः। पुंश्चल्यां यो हि विश्वस्तो विधिना स विडम्बितः'—इति ब्रह्मवैवर्ते (२३।२४।३२)। ४९६

पुङ्खः पुं.—क्ली. [पुमांसं खनतीति। खन्+ड] काण्डमूलम्; 'सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे'—इति रघौ (२।३१)। मङ्गलाचारः। ४६८

पुच्छः पुं.—क्ली. [पुच्छतीति,पुच्छ प्रमादे+अच्] लाङ्गूलम्; 'खुरघातैस्तथा देवान् पुच्छस्य भ्रमणेन च। स जघान रुषाविष्टो महिषः परमाद्भुतः'—इति भागवते (५।७।१६)। पश्चाद्भागे पुं.। 'उल्का ज्वलन्ती सङ्ग्रामे पुच्छेनावृत्य सर्वशः'—इति महाभारते (७।६।२८)। क्ली. लोमवल्लाङ्गूलं; कलापः। ४४१

पुच्छमूलम् क्ली. [पुच्छस्य मूलम्] पुच्छाग्रम्। २१९

पुञ्जः पुं. [पिञ्ज्यते पिञ्जयतीति वा, पिजि+अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः] समूहः; राशिः; 'गृहीतपक्षिपुञ्जश्च शवमाल्यैरलङ्कृतः'—इति मार्कण्डेये (८।८२)। ६८६

पुटभेदः पुं. [पुटं संश्लिष्टं भिनत्तीति। भिद्+'कर्मण्यण्' इत्यण्] नदीचक्रम्; 'प्रायेणैव हि मलिना मलिनानामाश्रयत्वमुपयान्ति। कालिन्दीपुटभेदः कालियपुटभेदनं भवति'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३९८)। पत्तनम्; आतोद्यं; नदीवक्रम्। ६७१

पुटभेदनम् क्ली. [पुटैरश्वखुरैर्भिद्यते इति। भिद्+कर्मणि ल्युट्] नगरम्; 'स हास्तिनपुरे रम्ये कुरूणां पुटभेदने। वसन् सागरपर्यन्तामन्वशासद्वसुन्धराम्'—इति महाभारते (१।१००।१२)। २८५

पुण्डरीकः पुं. [पुण्डरीकवद्वर्णोऽस्त्यस्येति, अच्] अग्निकोणस्थदिग्गजः; व्याघ्रः (२२६); कोषकारभेदः;

सहकारः गणधरः; गजज्वरः; राजिलसर्पः; दमनक वृक्षः; धान्यविशेषः; 'पुष्पाण्डकः पुण्डरीकस्तथा महिष-मस्तकः'—इति भावप्रकाशः। कमण्डलुः; श्वेतवर्णः; क्रौञ्चद्वीपस्थपर्वतविशेषः; 'देवावृतः परेणापि पुण्डरीको महान् गिरिः। एते रत्नमयाः सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्वताः'—इति मात्स्ये (१२१।८१)। तीर्थविशेषः; 'शुक्लपक्षे दशम्यां च पुण्डरीकं समाविशत्। तत्र स्नात्वा नरो राजन्! पुण्डरीकफलं लभेत्'—इति महाभारते (३।८३।७६)। यज्ञविशेषः; 'अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः। एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः'—इति महाभारते (३।३०।१७)। नागविशेषः; 'नागानामेकवंश्यानां यथा श्रेष्ठन्तु मे शृणु। द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः'—इति महाभारते (५।१०३।१३)। रामचन्द्रवंशीयनृपविशेषः; 'तेन द्विपानामिव पुण्डरीको राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः। शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका यं पुण्डरीकाक्षमिवश्रिता श्रीः'—इति रघौ (१८।८)। [पुण्डरीकाः सन्त्यत्रेति अच्] पुण्डरीकविशिष्टे त्रि.। 'पयोदस्तु ह्रदो नीलः सशुभः पुण्डरीकवान्। पुण्डरीकात् पयोदाच्च तस्माद् द्वे सम्प्रसूयताम्'—इति मात्स्ये (१२०।६८)। १०४

पुण्डरीकम् क्ली. [पुण्डति अन्यपुष्पाणां गर्वं चूर्णीकरोतीति। पुण्ड मर्दे+'पर्फरीकादयश्च' इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः। 'पुणतेः पुण्डरीकम्' इत्युज्ज्वलदत्तः] शुक्लपद्मं; सिताम्भोजं; शतपत्रं; महापद्मं; सिताम्बुजं; 'पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः। ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम्'—इति रघौ (४।१७)। पद्ममात्रं; श्वेतच्छत्रं; भेषजभेदः; सप्तमहाकुष्ठानामन्यतमः; 'सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम्। सोत्सेधं च सरागं च पुण्डरीकं तदुच्यते'—इति माधवकरः। ६८०

पुण्डरीकाक्षः पुं. [पुण्डरीकवदक्षिणी नेत्रे यस्य, समासान्तः षच्] विष्णुः; 'पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षरमव्ययम्। तद्भावात् पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः'—इति महाभारते (५।७०।६)। 'अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा। यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः'—इति वामने। जलचरपक्षिविशेषः; 'उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्कुटी'—इति चरके। क्ली. [पुण्डरीकवदक्षिणी यस्मात्, षच् समासे] पुण्डर्यम्। २४

पुण्ड्रम् क्ली. [पुण्ड्यन्ते गुडशर्करार्थं चूर्णीक्रियन्ते इति। पुडि मर्दे+'स्फायितञ्चीति' रक्] तिलकं; पुं. इक्षुभेदः; दैत्यविशेषः; अतिमुक्तकः; चित्रं; क्रिमिः; पुण्डरीकं; देशविशेषे पुं. भूम्नि, यथा—'प्राग्ज्योतिषं च पुण्ड्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः। शाम्बमागधगोनर्दाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः'—इति मात्स्ये (११३।४५)। तिलकः वृक्षः; ह्रस्वप्लक्षः; अश्वदेहस्थचिह्नविशेषः; बलिराजस्य क्षेत्रजः पुत्रविशेषः। यन्नाम्नैव पुण्ड्रदेशो विख्यातः (महाभारते १।१०४।४७–५१)। ८५५

पुण्यम् क्ली. [पूयतेऽनेनेति। पू+'पूञो यण्णुग्ह्रस्वश्च' इति यत् णुगागमो ह्रस्वश्च] शुभादृष्टं; धर्मः; श्रेयः; सुकृतं; वृषः, 'पण्डितेनापि किं तेन समर्थेन न देहिनाम्। यत्पुण्यं भारमुद्वोढुमशक्तं पारलौकिकम्'—इति अग्निपुराणे। सुगन्धि; शोभनकर्म; त्रि. सुन्दरम्।(१३२) पावनं; पवित्रम्। १२५

पुण्यक्षेत्रम् क्ली. [पुण्यजनकं क्षेत्रम्। मध्यपदलोपी समासः] पुण्यभूमिः; तीर्थस्थानम्। ८६२

पुण्यजनः पुं. [पुण्यः विरुद्धलक्षणया पापी चासौ जनश्चेति] राक्षसः; यक्षः; 'सर्पैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्वतैस्तथा'—इति हरिवंशे (२।२६)। पुण्याश्रितो जनः; सज्जनः। ७९०

पुण्यजनेश्वरः पुं. [पुण्यजनानां यक्षाणाम् ईश्वरः प्रभुः] कुवेरः; 'समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसताञ्च नराधिपः। अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा'—इति रघौ (९।६)। ७९

पुतौ पुं.— कटिप्रोथौ; कटिप्रान्तस्थमांसपिण्डौ। द्विवचनान्तोऽयं शब्दः। ५१३

पुत्रः पुं. [पुनाति पित्रादीनिति। पू+'पुवो ह्रस्वश्च' इति क्त्र, धातोर्ह्रस्वत्वञ्च। तकारद्वये तु पुन्नामनरकात् त्रायते इति। पुत्+त्रै+ड। पितॄन् पातीति व्युत्पत्त्या पृषोदरादित्वात् साधुः] पुंसन्तानः; पुन्नामनरकत्राता; आत्मजः; तनयः; सूनुः; सुतः; तनूजः; अपत्यं; दायादः; कुलधारकः; नन्दनः; आत्मजन्मा; द्वितीयः; प्रसूतिः; स्वजः; 'पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते

सुतः। तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा'—इति महाभारते (१।७४।३७)। 'पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः। तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः पितृन् यः पाति सर्वतः'—इति रामायणे (२।१०७।१२)। ४९७

पुत्रका स्त्री. [पुत्र+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् + टाप्, 'सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्' इति ङीन्, इवर्णस्य पक्षेऽकारः] पुत्रिका; कन्या। ४९३

पुत्रवधूः स्त्री. [पुत्रस्य वधूः] स्नुषा; पुत्रपत्नी। ५०४

पुत्रिका स्त्री. [पुत्री+स्वार्थेकन्+टाप्। 'केऽणः'इति ह्रस्वः। पुत्री+'इवे प्रतिकृतौ' इति कन् ह्रस्वश्च] पुत्तलिका; यावतूलकः; पुत्रस्वरूपत्वेन कृता कन्या; 'अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम्। यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्'—इति मनुः (९।१२८) 'ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः। पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः'—इति महाभारते (१।६६।१२)। कन्या; आत्मजा; दुहिता; पुत्री; तनुजा; सुता; अपत्यं; पुत्रका; स्वजा; तनया; नन्दिनी। ४९३

पुत्री स्त्री. [पुत्र+'शार्ङ्गरवाद्यञोङीन्' इति ङीन्, यद्वा गौरादित्वाद् ङीष्] सुता; कन्या; वृक्षविशेषः। ५०५

पुनर्नवः पुं. [पुनरपि छिन्ने भूयोऽपि नवः] नखः। ५११

पुनर्भूः स्त्री.[पुनर्भवति जायात्वेनेति। भू+क्विप्] द्विरूढा; दिधिषूः; 'परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम्। पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा। कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता। पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा'—इति मिताक्षरा। पुनर्वारजाते त्रि.। ४८५

पुन्नागः पुं. [पुमान् नाग इव श्रेष्ठत्वात्] बृहत्पुष्पवृक्षविशेषः; पुरुषः; तुङ्गः; केशरः; देववल्लभ; कुम्भीकः; रक्तकेशरः; पुन्नामा; पाटलद्रुमः; रक्तपुष्पः; रक्तरेणुः; अरुणः; सितोत्पलः; जातीफलः; नरश्रेष्ठः; पाण्डुनागः। २०८

पुमान् [स्] पुं. [पाति रक्षतीति, पा+'पातेर्डुमसुन्' इति डुमसुन, डित्वात् टिलोपः] मनुष्यजातिपुरुषः; पञ्चजनः; पूरुषः; पुरुषः; ना; 'स्वदेशजातस्य जनस्य लोके गुणाधिके पुंसि भवत्यवज्ञा। निजाङ्गना यद्यपि रूपराशिस्तथापि पुंसां परदारचेष्टा'—इत्युद्भटः। मनुष्यजातिः; पुंल्लिङ्गमात्रश्च; कूटस्थपुरुषः; 'सदक्षरं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान् गुणोर्मिसृष्टिस्थितिकालसंलयः। प्रधानबुद्ध्यादिजगत्प्रपञ्चं स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिमुक्तिदः' —इति विष्णुपुराणे। 'अक्षरमिति विकारं निराकरोति पुमान् कूटस्थः'——इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। ३११,३७०,३७२

पुरः पुं. [पिपर्त्तीति, पॄ+क] गुग्गुलुः; 'गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः। कुम्भोलूखलकं क्लीवे महिषाक्षः पलङ्कषः'—इति भावप्रकाशे। ६२०

पुरम् क्ली.–स्त्री.[पिपर्तीति, पॄ+मूलविभुजादित्वात् क। यद्वा पुरति अग्रे गच्छतीति। पुर+'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' —इति क] हट्टादिविशिष्टस्थानं; बहुग्रामीयव्यवहारस्थानं; पूः; पुरीः; नगरं; पत्तनं; स्थानीयं; कटकं; पट्टं; निगमः; पुटभेदनम्। २८५

पुरम् क्ली. [प्रियते पूर्यते इति। पॄ पूर्तौ+क] देहः; पलङ्कषः (६२०); कणगुग्गुलुः; गेहम्; पाटलिपुत्रम्; पुष्पादीनां दलावृत्तिः; नागरमुस्ता; चर्म; गृहोपरिगृहम्। ५१०

पुरः [स्] अव्य. [पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वो वा, एवं पूर्वस्याः पूर्वस्यामित्यादि। पूर्व+'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' इति असि, तद्योगेन पुर इत्यादेशश्च] अग्रतः। ७०७

पुरद्वारम् क्ली. [पुरस्य द्वारम्] नगरद्वारं; गोपुरम्; 'दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्। पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोग्यं द्विजन्मनः'—इति मनुः (५।९२)। २८८

पुरन्दरः पुं. [अरीणां पुरो दारयतीति। दॄ+णिच्+'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्, 'वाचंयमपुरन्दरौ च' इति निपातितः] इन्द्रः; 'कालेयभयसन्त्रस्तो देवः साक्षात् पुरन्दरः। जगाम शरणं शीघ्रं तन्तु नारायणं प्रभुम्'—इति महाभारते (३।१०१।९)। [पुरं गेहं दारयतीति, दारि+खच्, निपातितः] चौरः; 'समांसमीना यदि पाकशाला समांसमीना दश धेनवः स्युः। पुरन्दरस्याविषयं यदि स्यात् पुरन्दरस्यापि पुरं न याचे' —इत्युद्भटः। ५३

पुरन्ध्रिः, पुरन्ध्री स्त्री. [स्वजनसहितं पुरं धारयतीति । धृञ्+खच् । गौरादित्वाद् ङीष् । पृषोदरादित्वाद् ह्रस्वो वा] स्त्रीमात्रं; पतिपुत्रदुहित्रादिमती; कुटुम्बिनी; 'तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा पुरन्ध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् । कन्याकुमारौ कनकासनस्थौ आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम्'—इति रघौ (७।२८) । ४८१

पुरः [स्] अव्य. [पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वो वा, एवं पूर्वस्याः पूर्वस्यामित्यादि । पूर्व+'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' इति असि, तद्योगेन पुर् इत्यादेशश्च] अग्रतः; 'अयि जीवितनाथ ! जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः । ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम्'—इति कुमारे (४।३) । प्राच्यां दिशि; प्रथमे काले; 'उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः । निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः'—इति शाकुन्तले । 'पुरार्थे, अतीते'—इति भरतः । ७०७

पुरा अव्य. [पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर+बाहुलकात् का] प्राक्; 'इदं सर्वं पुरा सृष्टेरेकमेवाद्वितीयकम् । सदेवासीन्नामरूपे नास्तामित्यारुणेर्वचः'—इति पञ्चदश्याम् (२।१४) । प्रबन्धः; वाक्यरचना; पुराणादिः; यथा—पुराविदः । चिरम्; चिरन्तनम्; पुराणमित्यर्थान्तरम् । अतीतं; भूतं; चिरातीतं; यथा—इतिहासः पुरावृत्तम् । निकटः; सन्निहितः; आगामिकम्; अनागतं; निकटागामिक; : भविष्यदासत्तिः; भीरुः । स्त्री. [पुरतीति, पुर+क+टाप्] पूर्वदिक्; सुगन्धिद्रव्यविशेषः; गन्धवती; दिव्या; गन्धाढ्या; गन्धमादनी; सुरभिः; भूरिगन्धा; कुटी; गन्धकुटी । ७०७

पुराणः त्रि. [पुरा पूर्वस्मिन् काले भव इति । पुरा+'सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च' इति-ट्यु, निपातनात् तुडभावः] पुरातनः; 'बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् । पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च'—इति मनुः (५।२३) । पणः; शिवः; 'बलवांश्चोपशान्तिश्च पुराणः पुण्यचञ्चुरी'—इति महाभारते (१३।१७।१०६) । कार्षापणे पुं.– क्ली.; 'ते षोडश स्याद्धरणं पुराणं चैव राजतम् । कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः'—इति मनुः (८।१३८) । क्ली. [पुरा नीयते इति, नी+ड णत्वञ्च] व्यासादिमुनिप्रणीतवेदार्थवर्णितपञ्चलक्षणान्वितशास्त्रं; पञ्चलक्षणम् । ७११

पुरातनः त्रि. [पुरा पूर्वस्मिन् काले भवः । पुरा+'सायंचिरेति' ट्यु तुट् च] पूर्वकालभवः; पुराणः; प्रतनः; प्रत्नः; चिरन्तनः; चिरत्नः; 'नवं वस्त्रं नवं छत्रं नव्या स्त्री नूतनं गृहम् । सर्वत्र नूतनं शस्तं सेवकान्ने पुरातने'—इति नीतिशास्त्रे । पुं. पुराणः; प्रदिवः; प्रवयाः; सनेमिः; पूर्वम्; अह्नाय; विष्णुः; 'उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः'—इति महाभारते (१३।१४९।६६) । ७११

पुरिः स्त्री. [पूर्यते इति । पॄ+'कॄ गॄ शॄ पॄ कुटीति' इ, स च कित्] पुरी; नदी; शरीरम् । २८५

पुरी स्त्री [पुरि+वा ङीष्] नगरी; 'नृपावासः पुरी प्रोक्ता विशां पुरमपीष्यते'—इति श्रीधरः । २८५

पुरीतत् पुं.– क्ली. [पुरीं शरीरं तनोतीति । तनु विस्तारे +क्विप् । 'गमः क्वौ' इत्यत्र 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' इति अनुनासिकलोपः तुगागमश्च । पुरिं तनोतीति वाक्ये 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः] अन्त्रम्; 'आँत' इति भाषा । ६३५

पुरीषम् क्ली. [पिपर्ति शरीरमिति । पॄ+'शॄपॄभ्यां किच्च' इति ईषन् स च कित्] विष्ठा; [पूरयति जगत् प्रलयकाले, पूर्यते अनेन तडागादि, पालकं वा, जगतः सस्योत्पत्तिहेतुत्वात्, प्रीणातेर्वा बाहुलकात् कीषन् प्रत्ययः । ईकारस्योकारादेशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः—इति तत्र देवराजयज्वा] उदकम्; 'यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त् समुद्रादुत वा पुरीषात्' इति ऋग्वेदे (१।१६३।१) 'पुरीषात् सर्वकामानां पूरकादुदकात्'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः । ६३७

पुरुः पुं. [पिपर्ति पूर्यते वेति । पॄ+'पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिदृशिभ्यः' इति कु, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्वम्, 'उरण् रपरः' इति रपरत्वम्] प्रचुरः; 'स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः । पुरुसितंगरुच्चञ्चच्चञ्चूपुटस्फुटचुम्बितः'—इति नैषधे (१९।५) । पुं. देवलोकः; नृपभेदः; स च ययातेः कनिष्ठपुत्रः; परागः; दैत्यः; नदीभेदे त्रि. । राजविशेषः; 'सुकर्मा चेकितानश्च पुरुश्चामित्रकर्षणः'—इति महाभारते (३।४।२७) । चाक्षुषमनोः पुत्रभेदः; 'उरूपुरुशतद्युम्नप्रमुखाः सुमहा-

प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते'—इति साहित्यदर्पणे (६।१०) । ९५

पूर्वा स्त्री. [पूर्व+टाप्] पूर्वदिक्; प्राची; पुरा; माघोनी; ऐन्द्री; माघवती। 'पूर्वस्तु मधुरो वातः स्निग्धः कटुर-सान्वितः। गुर्विदाहशमनो वातदः पित्तनाशनः'—इति राजनिर्घण्टः। पुं. पूर्वजाः; पूर्वपुरुषाः। बहुवचनान्तोऽयम्। 'मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया। पयः पूर्वैः स्वनिश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते'—इति रघौ (१।६७)। १०१

पूषा [न्] पुं. [पुषतीति । पुष् वृद्धौ+'श्वन् उक्षन् पूषन् प्लीहन्निति' कनिन् प्रत्ययान्तो निपात्यते] सूर्यः; 'आदित्यं भास्करं भानुं सवितारं दिवाकरम्। पूषाणमर्यमणञ्च स्वर्भानुं दीप्तदीधितिम्'—इति मार्कण्डेये (१०९।६४) द्वादशादित्यानामन्यतमः; 'धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा। एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते। जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः'—इति महाभारते (१।६५।१५-१६)। ३५

पृक्तम्, पृक्थम् क्ली. [पृच्यते स्म संबध्यते स्मेति । पृच् सम्पर्के+क्त । थकारान्ते पृषोदरादिः] धनं; रिक्थम्; सम्पर्कयुक्ते त्रि.। 'पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणाम् अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी'—इति रघौ (२।१३)। ८०

पृतना स्त्री. [प्रियते इति, पृङ् व्यायामे+बाहुलकात् तनन् गुणाभावश्च] सेना; सेनाभेदः; वाहिनीत्रयम् (२४३ गजाः, ७२९ अश्वाः, २४३ रथाः; १२१५ पदातिकाः समुदायेन २४३०); 'त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः। स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः'—इति महाभारते (१।२।२१)। [व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धारः इति] संग्रामः; 'शूरा इवेद्युयुधयो न जग्मयः अवस्य वो न पृतनासु येतिरे'—इति ऋग्वेदे (१।८५।८)। 'पृतनासु संग्रामेषु येतिरे'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ४५७

पृतनाषाट् [साह्] पुं. [पृतनां सहते इति। सह+'छन्दसि सहः' इति ण्वि। सहेरिति षः] इन्द्रः। ५३

पृथक् अव्य. [प्रथयतीति, प्रथ् विक्षेपे+'प्रथः कित् सम्प्रसारणं च' इति अजि, कित् सम्प्रसारणं च धातोः] भिन्नं; विना; अन्तरेण; ऋते; हिरुक्; नाना; वर्जनम्; 'तेषामेतैः सितैः शस्त्रैर्मुहुर्विलपतां त्वचः। पृथक् कुर्वन्ति वै याम्याः शरीरादतिदारुणाः'—इति मार्कण्डेये (१४।६६)। ५३

पृथग्जनः पुं. [पृथक् सज्जनेभ्यो विभिन्नो जनः] नीचः; 'यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम्। व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम्'—इति मनुः (७।१३७)। मूर्खः; पापी; भिन्नलोकः। ३४८

पृथवी स्त्री. ['प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च' इति कस्यचिन्मते षवन्, षित्वाद् ङीष्] पृथ्वी; भूमिः। १५६

पृथिविः स्त्रीः [पृथिवी+ङीषो वा ह्रस्वः] पृथिवी। १५६

पृथिवी स्त्री. [प्रथते विस्तारं यातीति। प्रथ्+'प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च' इति षिवन् सम्प्रसारणं च, ङीष्] मर्त्याद्यधिष्ठानभूता; भूः; भूमिः; अचला; अनन्ता; रसा; विश्वम्भरा; स्थिरा; धरा; धरित्री; धरणी; क्षौणी; ज्या; काश्यपी; क्षितिः; सर्वसहा; वसुमती; वसुधा; उर्वी; वसुन्धरा; गोत्रा; कुः; पृथ्वी; क्ष्मा; अवनिः; मेदिनी; मही; भू; भूमी; धरणिः; क्षोणिः; क्षोणी; क्षौणिः; क्षमा; अवनी; महिः; रत्नगर्भा; सागराम्बरा; अब्धिमेखला; भूतधात्री; रत्नावती; देहिनी; पारा; विपुला; मध्यमलोकवर्त्मा; धरणीधरा; धारणी; महाकान्ता; जगद्वहा; गन्धवती; खण्डनी; गिरिकर्णिका; धारयित्री; धात्री; सागरमेखला; सहा; अचलकीला; गौः; अब्धिद्वीपा; द्विरा; इडा; इडिका; इला; इलिका; उदधिवस्त्रा; इरा; आदिमा; ईला; वरा; उर्वरा; आद्या; जगती; पृथुः; भुवनमाता; निश्चला; बीजमसूः; श्यामा; क्रोडकान्ता; खगवती; अदितिः; पृथवी अन्तरिक्षम्; 'स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम'—इति ऋग्वेदे (१०।१२१।१)। 'पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। १५६

पृथुः त्रि. [प्रथ्+कु सम्प्रसारणं च] महत्; 'उल्लसितभ्रूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचिराङ्गि! अचला अपि न महान्तः के चञ्चलभावमानीताः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (११७)। निपुणः; स्त्री. [प्रथते विस्तारमेतीति] कृष्णजीरकः, कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः। कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका। पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका। उप-

बलाः'—इति मार्कण्डेये (७६।५५)। पर्वतभेदः; 'पर्वतस्य पुरुर्नाम यत्र जातः पुरूरवाः'—इति महाभारते (३।९०।२२) शरीरम्; 'पुरुसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः'—इति शङ्करविजये। ६९९

पुरुजः त्रि. [पुरोः जातः। पुरु+जन्+ड] प्रचुरः; प्राज्यः। ७०१

पुरुषः पुं. [पुरति अग्रे गच्छतीति, पुर+'पुरः कुषन्' इति कुषन्] आत्मा; 'पुराण्यनेन सृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवताः। शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ' –इति भागवते। 'पुरुसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो-हरिः। शकारस्य षकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते'—इति शङ्करविजये (१३ अध्याये)। (३३१) [पिपर्ति पूरयति बलं यः, पुर्षु शेते य इति वा] पुमान्; पूरुषः; ना; नरः; पञ्चजनः; अर्थाश्रयः; अधिकारी; कर्मार्हः; जनः; अर्थवान्; मनुष्यः; मानवः; मर्त्यः; मानुषः; मनुः; रसिकराजः; घनकामाधामा; मदनशायकाङ्क्षः; मन्मथशायकलक्ष्यः; साङ्ख्यतत्त्वज्ञः; पुन्नागपादपः; 'कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नागो रक्तकेशरः'–इति वैद्यकरत्नमालायाम्। विष्णुः; 'एवं पुराणः पुरुषो विष्णुर्वेदेषु पठ्यते। अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणेभ्यश्च परस्तथा'—इति हरिवंशे (१२८।२०)। शिवः; 'याम्यायाव्यक्तरूपाय सद्वृत्ते शङ्कराय च। क्षेम्याय हरिकेशाय स्थाणवे पुरुषाय च'—इति महाभारते (१४।८।१४)। जीवः; 'प्रकृतिः क्षरमित्युक्तं पुरुषोऽक्षर उच्यते। ताविमौ प्रेरयत्यन्यः स परः परमेश्वरः'—इति शिवपुराणे। दुर्गा; 'महानिति च योगेषु प्रधानश्चैव कथ्यते। त्रिगुणा व्यतिरिक्ता सा पुरुषश्चेति चोच्यते'—इति देवीपुराणे। अश्वस्थानकभेदः; 'पश्चिमेनाग्रपादेन भुवि स्थित्वाग्रपादयोः। उद्धर्वप्रेरणया स्थानमश्वानां पुरुषः स्मृतः'—इति माघे (५।५६) श्लोकटीकायां मल्लिनाथधृतवचनम्। मेषमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भराशयः; 'क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च। चरस्थिरद्वयात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। १३४

पुरुषोत्तमः पुं. [पुरुषेषु उत्तमः] विष्णुः; 'पुराणात् सदनाच्चापि ततोऽसौ पुरुषोत्तमः'—इति महाभारते (५।७०।१०)। 'हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः। तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः'—इति रघौ (३।४९)। जिनराजविशेषः; सोमभूः; पुरुषेषु मध्ये उत्तमः; 'विशेषसमभावस्य पुरुषस्यानघस्य च। अरिमित्रेऽप्युदासीने मनो यस्य समं व्रजेत्। समो धर्मः समः स्वर्गः समो हि परमं तपः। यस्यैवं मानसं नित्यं स नरः पुरुषोत्तमः'—इति धर्मपुराणे। [पुरुषोत्तमो जगन्नाथोऽस्त्यत्रेति, अच्] उत्कलखण्डैकदेशः; 'गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे'—इति देवीभागवते। ग्रन्थकर्तृविशेषः; स तु प्रयोगरत्नमालाव्याकरणस्य द्विरूपैकाक्षरहारावलीकोषाणाम् अन्येषां च कतिपयग्रन्थानां प्रणेता। २५

पुरुहूतः पुं. [पुरु प्रचुरं हूतमाह्वानं यज्ञेषु यस्य। पुरु यथा स्यात्तथा हूयते यज्वभिरिति वा। यद्वा पुरूणि बहूनि हूतानि नामानि यस्य] इन्द्रः; 'पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्यामेव धनञ्जयः'—इति महाभारते (१।१२६।२५)। प्रचुरनामविशिष्टे त्रि.। 'स विश्वकायः पुरुहूत ईशः सत्यः स्वयं ज्योतिरजः पुराणः'—इति भागवते (८।१।१३)। स्त्री. भगवती; सा तु पुष्करे पीठस्थाने विराजते। 'विश्वे विश्वेश्वरीं प्राहुः पुरुहूतां च पुष्करे'—इति देवीभागवते (७।३०।५९)। ५३

पुरोगः त्रि. [पुरोऽग्रे गच्छतीति। पुरस्+गम्+ड] प्रधानः; अग्रगामी; 'ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां बिभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः'—इति रघौ (६।५५)। ६९०

पुरोधाः [स्] पुं. [पुरोऽग्रे दधाति मङ्गलमिति। पुरस्+धा+'पुरसि च' इति असि स च डित्] पुरोहितः; शान्त्यादिकर्ता; धर्मकर्मादिकारकः; 'स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते'—इति रघुः। ४२६

पुरोभागी [न्] त्रि. [पुरः पूर्वमेव भजते इति। पुरस्+भज्+णिनि] दोषमात्रदर्शी; दोषग्राही; 'कुपितोऽपि स यत्रैनां न्यवधीद्रागमोहितः। तेनेवागात् पुरोभागिवितर्कातङ्कपात्रताम्'–इति राजतरङ्गिण्याम् (८।८३)। ३४६

पुरोहितः पुं. [पुरो दृष्टादृष्टफलेषु कर्मसु धीयते आरोप्यते यः। यद्वा पुर आदावेव हितं मङ्गलं यस्मात्] शान्त्यादिकर्ता; पुरोधाः; धर्मकर्मादिकारकः; 'वेदवेदाङ्ग-

तत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः । आशीर्वादवचोयुक्त एष राजपुरोहितः'—इति चाणक्यः । 'काणं व्यङ्गमपुत्रं वानभिज्ञमजितेन्द्रियम् । न ह्रस्वं व्याधितं वापि नृपः कुर्यात् पुरोहितम्'—इति कालिकापुराणम्। 'पुरोहितो हितो वेदस्मृतिज्ञः सत्यवाक् शुचिः । ब्रह्मण्यो विमलाचारः प्रतिकर्तापदामृजुः'—इति कविकल्पलता; 'दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ । रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ । ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत । पुरोहितमते तस्माद्वर्तेते भिषगात्मवान्'—इति सुश्रुते। ४२६

पुलकः पुं. [पुल+स्वार्थे कन्] रोमाञ्चः; रोमोद्भेदः; त्वक्पुष्पं; त्वगङ्कुरः; 'प्रेमलघूकृतकेशवक्षोभविपुलपुलककुचकलसा। गोवर्द्धनगिरिगुरुतां मुग्धवधूर्निभृतमुपहसति'—इति आर्यासप्तशत्याम् । शरीरान्तर्बहिर्भवकीटः (६३६); तुच्छधान्यम्; 'पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु। मशका इव मर्त्येषु येषां धर्मो न कारणम्'—इति पञ्चतन्त्रे (३।९९) । प्रस्तरविशेषः; 'पुण्येषु पर्वतवरेषु च निम्नगासु स्थानान्तरेषु च तथोत्तरदेशगत्वात् । संस्थापिताश्च नखरा भुजगैः प्रकाशं सम्पूज्य दानवपतिं प्रथिते प्रदेशे। दाशार्णवागदवमेकलकालगादौ गुञ्जाञ्जनक्षौद्रमृणालवर्णाः । गन्धर्ववह्निकदलीसदृशावभासा एते प्रशस्ताः पुलकाः प्रसूताः'—इति गारुडे। मणिदोषविशेषः; हरितालं; गजान्नपिण्डं; गन्धर्वविशेषः; असुराजी; गल्वर्कः; क्ली. [पुलतीति, पुल्+क ततः संज्ञायां कन्] कङ्कुष्ठं; तच्च पर्वतीयमृत्तिकाविशेषः। ६५१

पुलाकः पुं. [पोलति उच्छ्रितो भवतीति। पुल्+'बलाकादयश्च' इति आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः] भक्तसिक्थकं; भक्तगुलिका; क्षिप्रं, यथा-पुलाककारी । तुच्छधान्यम्; 'पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः'—इति मनुः (१०।१२५) । संक्षेपः; अल्पत्वम्। ८२९

पुलिनम् क्ली. [पोलतीति । पुल् महत्त्वे+'तलिपुलिभ्याञ्च' इति इनन्, स च कित्] द्वीपं; तोयोत्थिततटम्; 'क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित् पुलिनशालिनीम् । क्वचित् सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम्'—इति रामायणे (२।९५।९) । जलादचिरोत्थितं तटं; तत्क्षणतोयत्यक्तद्वीपं; क्रमेणोत्थितं तटं; जलमध्यस्थमुत्थितं तटं; यक्षविशेषे पुं.। 'उलूकश्वसनाभ्याञ्च निमिषेण च पक्षिराट् । प्ररुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च'—इति महाभारते (१।३२।१९) । ६७०

पुलिन्दः पुं. [पुल् महत्त्वे+'कुणिपुल्योः किन्दच्' इति किन्दच्] चण्डालभेदः; स च म्लेच्छशब्दवाच्यः; पुलिन्दकः। ५९८

पुष्करम् क्ली. [पुष्णातीति, पुष् पुष्टौ+'पुषः कित्' इति करन् स च कित्] व्योम; 'मेघाः सूर्यशिलासमानरुचयो ह्यल्पस्रवाल्पस्वना, हंसालीकमलालिमण्डितजलः पद्माकरः शोभनः। तीव्रस्निग्धमयूखचन्द्रविमला स्वानन्दिनी कौमुदी, चित्राघर्मविपक्वतोयसुरसा स्यान्निर्मलं पुष्करम्'—इति हारीते। हस्तिशुण्डाग्रम् (२१९); 'आलोलपुष्करमुखोल्लसितैरभीक्ष्णम् उक्षाम्बभूवुरभितो वपुरम्बुवर्षैः'—इति माघे (५।३०) । पद्मम् (६७९); 'सखीवच्च विगाहस्व सीते! मन्दाकिनीं नदीम्। कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि!'—इति रामायणे (२।९५।१४)। (८५८) पद्मं; खड्गफलं; व्योम; वाद्यभाण्डमुखम्; 'नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः'—इति रघौ (१७।११)। कुष्ठौषधम्; 'उक्तं पुष्करमूलं तु पौष्करं पुष्करं च तत्। पद्मपत्रं च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः'—इति भावप्रकाशः । जलम्; 'आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा प्राणो वा'—इति शतपथब्राह्मणे (६।४।२।२) । तीर्थभेदः; 'गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे'—इति महाभारते (१।३६।३) । खड्गकोषः; काण्डं; द्वीपभेदः; पुं. [पुष्+'पुषः कित्' इति करन्, स च कित्] रोगविशेषः; नागविशेषः; सारसपक्षी (२४४); नृपभेदः; स तु नलराजभ्राता। अयं हि कलिसाहाय्येन अक्षद्यूते नलं विजित्य निषधाधिपोऽभवत्। 'स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च। गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै'—इति महाभारते (३।५९।४) । वरुणपुत्रः; पर्वतविशेषः; वाद्यविशेषः; 'प्रावाद्यन्त ततस्तत्र वेणुवीणादिदर्दुराः । पणवाः पुष्कराश्चैव मृदङ्गाः पटहानकाः'—इति मार्कण्डेये (१०६।६१) । सप्तद्वीपानां मध्ये द्वीपविशेषः; 'शाकद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः। क्षीरार्णवं समावृत्य द्वीपः पुष्करसंज्ञितः'—

इति कौर्मे। पुष्करद्वीपराजा; पुष्करद्वीपरथः; 'लोकेश्वरः सोऽपि नृभिर्मुनीन्द्रैः देवैः सहेन्द्रैरथ ब्रह्मचारी। द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपेते उवास राजा स तु पुष्करस्थः। तेनैव नाम्ना स तु पुष्करोऽपि सदोच्यते देवगणैः ससिद्धैः। तेनैव थानेन तथाम्बुजेन बभूव नाम्ना तमथाह्वयन्ति'—इत्यग्निपुराणम्। ब्रह्मकृततीर्थविशेषः; रूपतीर्थं; मुखदर्शनं; मेघनायकविशेषः; 'त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात्। आवर्तं विद्धि संवर्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम्'—इति ज्योतिस्तत्त्वे। क्रूरवारभद्रातिथिभग्नपादनक्षत्रघटिताशुभजनकयोगविशेषः; 'पुनर्वसूत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफाल्गुनी। पूर्वभाद्रं विशाखा च रविभौमशनैश्चराः। द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च। एतेषामेकदा योगे भवतीति त्रिपुष्करः' १,३७

पुष्करिणी स्त्री. [पुष्करवत् आकृतिरस्त्यस्या इति। पुष्कर+इनि; ततो ङीप्। पुष्कराणि पद्मानि सन्त्यत्रेति वा] जलाशयः। शतधनुः परिमितसमचतुरस्रजलाधारः; खातं; जलकूपी; पौष्करिणी; 'कूपवापीपुष्करिण्यो दीर्घिका द्रोण एव च। तडागः सरसी चैव सागरश्चाष्टमो मतः। सद्भिर्जलाशयः कार्यो यत्नाद्याम्योत्तरायतः'—इति वायुपुराणे। स्थलपद्मिनी; पुष्करमूलम्। [पुष्करं शुण्डादण्डोऽस्त्यस्या इति, इनि] हस्तिनी; सरोजिनी। ६७५

पुष्कलम् क्ली. [पुष्यति पुष्टिं गच्छत्यनेनेति। पुष्+'कलंश्च' इति कलन् स च कित्] बहु; 'राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः। उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम्'—इति महाभारते (३।३।१०)। ७०१

पुष्पम् क्ली. [पुष्प्यति विकसति यः। पुष्प् विकसने+अच्] तरुलतादीनां प्रसवः; प्रसूनं; कुसुमं; सुमनसः; सूनं; प्रसवः; सुमनः; 'उपहार्याणि पुष्पाणि मम कर्मपरायणः। यो मामुपानयेद् भूमे मम कर्मपथे स्थितः। पुष्पाणि तत्र यावन्ति मम मूर्द्धनि धारयेत्। स कृत्वा पुष्कलं कर्म मम लोकाय गच्छति'—इति वराहपुराणम्। घोटकलक्षणविशेषः; 'आगन्तवस्तुरङ्गस्य ये भवन्त्यन्यवर्णगाः। बिन्दवः पुष्पसंज्ञास्तु ते हिताहितसंज्ञकाः'—इति अश्ववैद्यके (३।८२)। स्त्रीरजः; 'स्त्रीणां पुष्पं हरत्यन्या प्रवृत्तं सा तु कन्यका'—इति मार्कण्डेये (५१।४२)। विकाशः; धनदस्य विमानं; नेत्ररोगविशेषः; 'हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च। विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला। सर्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत्। नाशयेत् तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च। अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति। अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत्। वर्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी'—इति चक्रपाणिदत्तः। १८६

पुष्पकम् क्ली. [पुष्पमिव पुष्पैर्वा कायति प्रकाशते इति। पुष्प+कै+क। पुष्प+संज्ञायां कन् वा। पुष्पमिव प्रतिकृतिः। पुष्प+'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्] धनदस्य विमानं; कुबेरविमानं; नेत्ररोगः; रत्नकङ्कणं; रसाञ्जनं; लोहकांस्यं; मृदङ्गारशकटी; कासीसं; [पुष्प+स्वार्थे कन्] पुष्पं; प्रसूनम्; 'सप्ताभिमन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम्। स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च क्षणार्द्धं सा वशा भवेत्'—इति गारुडे। पुं. निर्विषसर्पजातिभेदः; 'निर्विषास्तु गलगोली शूकपत्रोऽजगरो दिव्यको वर्षाहिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकः पुष्पकोऽतिपताकोऽन्धाहिको गौराहिको वृक्षेशयः'—इति सुश्रुते। पर्वतभेदः; 'स्वर्णशृङ्गी शातशृङ्गी पुष्पको मेघपर्वतः'—इति मार्कण्डेये (५५।१३)। प्रासादस्य मण्डपभेदः; 'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मण्डपानां च लक्षणम्। मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्यानुरूपतः। विविधा मण्डपाः कार्याः श्रेष्ठमध्यकनीयसः। नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं द्विजसत्तमाः। पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुवृत्तोऽमृतनन्दनः। कौशल्यो बुद्धिसंकीर्णो गजभद्रो जयावहः'—इति विश्वकर्मप्रकाशे। ८३

पुष्पदन्तः पुं. [पुष्पमिव शुक्लो दन्तोऽस्य] वायुकोणस्थदिग्गजः; (१२०) द्विवचनान्ते चन्द्रार्कौ; सूर्यचन्द्रौ। विद्याधरविशेषः; जिनभेदः; नागभेदः; 'अर्णी कृत्वैलपुत्रश्च पुष्पदन्तश्चत्र्यम्बकः'—इति महाभारते (७।२००।७०)। पार्वतीप्रदत्तः कार्तिकेयस्यानुचरविशेषः; 'उन्मादं पुष्पदन्तं च शङ्कुकर्णं तथैव च। प्रददावग्निपुत्राय पार्वती शुभदर्शना'—इति महाभारते (९।४५।४९)। विष्णोरनुचरविशेषः; 'जयन्तः श्रुतदेवश्च पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः'—इति भागवते

(८।२१।१७)। शिवगणभेदः; 'प्रसादवित्तकः शम्भोः पुष्पदन्तो गणोत्तमः। न्यषेधि च प्रवेशोऽस्य नन्दिना द्वारि तिष्ठता'—इति कथासरित्सागरे (१।४९)। गन्धर्वविशेषः; पुष्पदन्तकः; स च महिम्नः स्तोत्रस्य कर्ता। १०४

पुष्पधन्वा [न्]पुं. [पुष्पाणि धनुरस्येति। 'धनुषश्च' इति अनङादेशः] कामदेवः; पुष्पधनुः; पुष्पचापः; पुष्पशरः; पुष्पशरासनः; पुष्पकेतनः; 'सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः, शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा' —इति कुमारसम्भवे (२।६४)। ३३

पुष्पपत्रः पुं. [बाणस्य मुखाकारबोधनाय पुष्पपत्रादिशब्दाः उत्तरपदे प्रयुज्यन्ते, अतः पुष्पपत्रान्तादिबाणप्रभृति–बोधकाः शब्दाः तत्तद्विशेषवाचिनो भवन्ति इति भावः] बाणविशेषः। ४६९

पुष्परथः पुं. [पुष्पम् इव, तद्वत् कोमल स्पर्शः इत्यर्थः, रथः] क्रीडारथः; सुकुमाररथः। ४४६

पुष्परसः पुं. [पुष्पाणां रसः] मधु; मकरन्दः; 'पलं पलं चापि कटुत्रयं च तथा चतुर्जातफलं विचूर्ण्य। पलानि षट् पुष्परसस्य चापि विनिक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च'— इति भावप्रकाशे। ६२१

पुष्परसाह्वयम् क्ली. [पुष्परसः इत्याह्वयः आख्या यस्य] मधु। ६२१

पुष्पलकः पुं. [पुष्पं, तद्वत् तनुनिम्नस्थूलोर्ध्वम् आकारमित्यर्थः, लाति। पुष्प+ला+क, संज्ञायां कन्] कीलकः; शङ्कुः। ४५१

पुष्पलिक्षः पुं. [पुष्पाणि निक्षति चुम्बति। पुष्प+णिक्ष्+ 'कर्मण्यण्', पृषोदरादित्वात् नस्य लः] मधुकरः; मधुपः; भ्रमरः। २५५

पुष्पलिट् [ह्]पुं. [पुष्पं लेढीति। लिह्+क्विप्] भ्रमरः; भृङ्गः। २५५

पुष्पवती स्त्री. [पुष्पमस्त्यस्या इति। पुष्प+मतुप्; मस्य वः ततो ङीप्] रजस्वला; 'कालमेही भवेत् सोऽपि पुष्पवत्यांश्च धर्षणात्।' तीर्थविशेषः; 'पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नृप!'–इति महाभारते (३।८५।१२)। पुष्पविशिष्टे त्रि.। 'पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः'—इति रामायणे (२।९४।१०)। ४८८

पुष्पवन्तौ पुं. [पुष्प विकसने+भावे घञ्, पुष्पो विकासोऽस्त्यनयोरिति। पुष्प+मतुप्, मस्य वः] एकयोक्त्या चन्द्रसूर्यौ। द्विवचनान्तोऽयं शब्दः। १२०

पुष्पवाटी स्त्री. [पुष्पाणां वाटी] पुष्पोद्यानं; पुष्पवाटिका। 'वाटी पुष्पाद्वृक्षाच्चासौ क्षुद्रारामः प्रसेविका'—इति हैमः। २१३

पुष्पहीना स्त्री. [पुष्पेण हीना] निष्कला; निष्कली; रजःशून्या। पुं. उडुम्बरवृक्षः। ४८७

पुष्यः पुं. [पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति। पुष्+'पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे' इति क्यप्] अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टमनक्षत्रं; सिध्यः; तिष्यः; पुष्या; 'प्रसन्नगात्रः पितृमातृभक्तः स्वधर्मयुक्तोऽभिनयभियुक्तः। भवेन्मनुष्यः खलु पुष्यजन्मा सम्मानचामीकरवाहनाढ्यः'--इति कोष्ठीप्रदीपः। पौषमासः; कलियुगं; सूर्यवंशीयनृपविशेषः; 'तस्य प्रभानिर्जितपुष्परागं पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी। तस्मिन्नपुष्यन्नुदिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये'—इति रघौ (१८।३२)। [पुष्+ भावे क्यप्] पुष्टिः, 'त्रिः सप्त विष्पुलिङ्गका विषस्य पुष्यमक्षन्'—इति ऋग्वेदे (१।१९१।१२) 'विषस्यास्मदावरकस्य पुष्यं पोषमक्षन्'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ५१

पुष्यरथः पुं. [पुष्य इव रथः, पुष्ये यात्रोत्सवादौ रथो वा] यत् चक्रयानं युद्धार्थं न भवति, किन्तु यात्रोत्सवादौ सः; क्रीडार्थं चक्रयानम्; 'महारथः पुष्यरथं रथाङ्गी क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः'—इति माघे (३।२२)। ४४६

पुष्यलकः पुं. [पुष्पं पुष्टिं लकति लाकयति वा। पुष्य+ लक्+अच्] कीलः; क्षपणकः; गन्धमृगः; 'केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्यलको हतः'–इति व्याकरणान्तरम्। पाणिनीये 'पुष्कलकः' इति पाठः। ४५१

पुस्तकर्मा त्रि. [पुस्तं शोभाकरं कर्म यस्य] लेप्यादिशिल्पकर्मकर्ता। ५९१

पूगः पुं. [पूयतेऽनेनेति, पू+'छापूखण्डिभ्यः कित्'–इति गन् स च कित्] गुवाकः; समूहः (६८६); 'अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः। पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः'–इति महाभारते (६।२१।१४)। छन्दः; भावः; कण्टकिवृक्षः। २००

पूजा स्त्री. [पूजनमिति, पूज्+'चिन्तिपूजिकथिकुम्बि-

चर्चश्च' इति अङ ततष्टाप्] पूजनं; नमस्या; अपचितिः; सपर्या; अर्चा; अर्हणा; नुतिः; 'अपि रामे महाभागा मम माता यशस्विनी। वन्यैरुपाहरत् पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम्'—इति रामायणे (१।५१।५)। १२८

पूजितः त्रि. [पूज्+क्त] अर्चितः; अञ्चितः; प्राप्तपूजः; 'निवृत्ते भरते धीमानत्रे रामस्तपोवनम्। प्रपेदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयिवान्'—इति भट्टिः (४।१)। ३८४

पूज्यः त्रि. [पूजयितुमर्हः, पूज्+'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति यत्] पूजनीयः; पूजितव्यः; पूजिलः; प्रतीक्ष्यः; 'अहं हि पूर्वो वयसा भवद्भ्यस्तेनाभिवादं भवतां न युक्तम्। यो विद्यया तपसा जन्मना वा वृद्धः स पूज्यो भवेति द्विजानाम्। अष्टक उवाच–'अवादोश्चेद्वयसास्मि प्रवृद्ध इति वैराजाभ्यधिकः कथञ्चित्। यो वै विद्वांस्तपसा स वृद्धः स एव पूज्यो भवति द्विजानाम्'—इति मात्स्ये ३९ अध्याये। ३८४

पूपः पुं. [पू+क्विप्। पुवं पवित्रं पाति रक्षतीति। पू+पा+क] पिष्टकः; 'मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलिकः'––इति मार्कण्डेये (१५।२४)। ३१९

पूपलिका स्त्री. [पूपं तदाकारं लातीति। पूप+ला+क+टाप्] पोलिका; पूपली; पूपिका; पूलिका; पूपः। ३१९

पूरः पुं. [पूरयतीति, पूर+क] जलसमूहः; अपां वेगः; 'महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद् गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि' —इति रघौ (३।१७)। व्रणसंशुद्धिः; खाद्यविशेषः; प्राणायामादिकर्तुर्नासारन्ध्रेण बहिः पवनाकर्षणम्; 'प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः। प्रतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम्'—इति भागवते (३।२८।९)। बीजपूरः; 'बीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः। लुङ्गुधः पूरकः पूरो बीजपूर्णोऽम्बुकेशरः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। क्ली. [पूरयति सुगन्धेनेति। पूर+क] दाहागुरु। ६६८

पूरुषः पुं [पुरति अग्रे गच्छतीति। पुर्+'पुरः कुषन्'–इति कुषन्। 'अन्येषामपि दृश्यते' दीर्घः] पुरुषः; पुमान्। ३३१

पूर्णः त्रि. [पूर्यते स्मेति। पॄ पूरी वा+क्त, 'वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः'—इति इडभावो निपात्यते] पूरितः; सकलः; 'तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु। पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते'—इति पञ्चदश्याम्। शक्तः; स्वीयसुखेच्छावदन्यः; प्रधायाः पुत्रभेदः; 'सिद्धः पूर्णश्च बर्ही च पूर्णायुश्च महायशाः'–इति महाभारते (१।६५।४७)। नागभेदः; 'कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः'—इति महाभारते (१।५७।५)। ७०२

पूर्णमासी स्त्री. [पूर्णो मासश्चान्द्रमासो यत्र। गौरादित्वात् ङीष्] पूर्णिमा; पूर्णमा; पौर्णमासी। तस्यां जातफलम्–'कन्दर्पतुल्यो युवतीप्रियश्च न्यायाप्तवित्तः सततं सहर्षः। शूरो बली शास्त्रविचारदक्षश्चेत्पूर्णिमा जन्मनि यस्य जन्तोः।' ११२

पूर्वः त्रि. [पूर्व् पूरणे निवासे वा+अच्] प्रथमः; 'यदैव पूर्वे जनने शरीरं सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज। तदा प्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत्'—इति कुमारे (१।५३)। 'गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु। अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत्'–इति मनुः (२।१०४)। आदिः; 'ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा। स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विशीर्यति'—इति मनुः (२।७४)। प्राग्दिग्देशकालाः; 'दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्। पश्चिमोत्तर पूर्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः'—इति मनुः (५।९२)। समग्रम्; अग्रः; 'त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रसृज्यात्ततो मुखम्। खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च'—इति मनुः (२।५०)। ७०७

पूर्वजः पुं. [पूर्वस्मिन् जातः इति। पूर्व+जन्+ड] ज्येष्ठभ्राता; पूर्वकालोत्पन्ने त्रि.। 'तामद्भिः परिषिच्यार्तां महर्षिरभिवाद्य च। मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत्'––इति महाभारते (१।१०५।२६)। ५०६

पूर्वदिक्पतिः पुं. [पूर्वदिशः पतिरधिपतिः] इन्द्रः। ५३

पूर्वदेवः पुं. [पूर्वश्चासौ देवश्चेति। यद्वा पूर्वं देव इति सुप्सुपेति समासः] असुरः; नरनारायणावृषी, तत्र द्विवचनान्तोऽयम्। 'तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानाविवौजसा। पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी'—इति महाभारते (५।४९।५)। ५

पूर्वरङ्गः पुं. [पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति। पूर्व+रञ्ज्+अधिकरणे घञ्] नाट्योपक्रमः; प्राक्संगीतं; गुणनिका; 'यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये। कुशीलवाः

कुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि'—इति भावप्रकाशः। त्वक्पर्णी; हिङ्गुपत्री; 'हिङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्वीका पृथुका पृथुः'—इति भावप्रकाशः। अहिफेनः; पुं. [प्रथते विख्यातो भवतीति। प्रथ्+'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' इति कु, सम्प्रसारणं च] त्रेतायुगे सूर्यवंशीयपञ्चमनृपः; वेननृपस्य दक्षिणकरमथनाज्जातः; 'पृथुना प्रविभक्ता च शोभिता च वसुन्धरा। शस्यरत्नवती स्फीता पुरपत्तनशालिनी'—इति पाद्मोत्तरखण्डे। अरेणराजपुत्रः; 'अयोधस्तस्य पुत्रोऽभूत् ककुत्स्थो नाम वीर्यवान्। ककुत्स्थस्य अरेणाभूत्तस्य पुत्रः पृथुः स्मृतः'—इति अग्निपुराणे। अग्निः; प्रियव्रतवंशोद्भवस्य विभोः पुत्रः; 'भुवस्तस्मात् तथोद्गीथः प्रस्तारस्तत्सुतो विभुः। पृथुस्ततोऽभवन्नवतो नक्तस्यापि गयः सुतः'—इति विष्णुपुराणे (२।१।३८)। तामसमन्वन्तरे ऋषिविशेषः; 'ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा। पीवरश्च तथा ब्रह्मन् ! सप्त सप्तर्षयोऽभवन्'—इति मार्कण्डेये (७४।५९)। ६९९

पृथुकः पुं.– क्ली. [पृथुरेव, संज्ञायां कन्। यद्वा प्रथते इति, प्रथ्+'अर्भकपृथुकेति' कुकन् सम्प्रसारणं च] चिपिटकः; 'द्विः स्विन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके। नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने। अभक्ष्यं च यतीनां च विधवाब्रह्मचारिणाम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते। 'पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः'—इति वाग्भटे। चाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदः; 'आद्या प्रसूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः'—इति हरिवंशे (७।३२)। ५८५

पृथुकः त्रि. [प्रथते इति, प्रथ्+'अभकपृथुकपाका वयसि' इति कुकन् सम्प्रसारणं च। यद्वा पृथु यथा स्यात् तथा कायति शब्दायते इति, कै शब्दे+क] बालकः; 'प्रक्रीडितान् रेणुभिरेत्य तूर्णं निन्युर्जनन्यः पृथुकान् पथिभ्यः'—इति माघे (३।३०)। पृथुका=बालिका। ५०२

पृथुरोमा [न्] पुं. [पृथूनि रोमाणि लोमस्थानीयानि शल्कान्यस्येति] मत्स्यः; बृहल्लोमयुक्ते त्रि.। ६५७

पृथुलम् त्रि. [पृथु पृथुत्वमस्यास्तीति। पृथु+सिध्मादित्वाल् लच्। यद्वा पृथु लातीति, ला+क] महत्; 'श्रोणिषु प्रियकरः पृथुलासु स्पर्शमाप सकलेन तलेन'—इति माघे (१०।६५)। ६९९

पृथ्वी स्त्री. [पृथुः स्थूलत्वगुणयुक्ता। 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष्] पृथिवी; 'मधुकैटभयोर्मेदःसंयोगान् मेदिनी स्मृता। धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः'—इति देवीभागवते (३।१३।८)। 'पृथोर्दुहितृत्वस्वीकारादेतन्नाम, यथा—'दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वी तथोच्यते'—इति अग्निपुराणे। हिङ्गुपत्री; कृष्णजीरकः; 'कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः। कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका। पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका। उपकुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि'—इति भावप्रकाशः। वृत्तार्हन्माता; पुनर्नवा; स्थूलैला; सप्तदशाक्षरपादकश्छन्दोभेदः। १५६

पृदाकुः पुं. [पर्दते इति, पर्द कुत्सिते शब्दे+पर्देर्नित् सम्प्रसारणमल्लोपश्च' इति काकु, रेफस्य सम्प्रसारणम् अल्लोपश्च] सर्पः; 'स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः कुपितो भृशम्। जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात्'—इति महाभारते (६।१७८।२७)। वृश्चिकः; व्याघ्रः; चित्रकः; कुञ्जरः; वृक्षः। ६४०

पृश्निः त्रि. [स्पृश्यते इति, स्पृश् संस्पर्शे+'घृणिपृश्नीति' नि, निपातनात् साधुः] अल्पतनुः; 'दक्षां पृश्निं बृहतीं विप्रकृष्टां शिवामृद्धां भगिनीं सुप्रसन्नाम्। विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते'—इति महाभारते (१३।२६।८६)। खर्वदुर्बलाल्पास्थिः; किरातः; शुक्लवर्णः; 'धेनुं च पृश्निं वृषभं सुरेतसम्'—इति ऋग्वेदे (१।१६०।३)। 'पृश्निं शुक्लवर्णां धेनुम्' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। प्राप्ततेजाः; 'आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः'—इति ऋग्वेदे (१०।१८९।१)। स्त्री. [स्पृशति द्रव्यजातं स्पृश्यते वा] रश्मिः; अन्नं; वेदाः; जलम्; अमृतं; सुतपोराजपत्नी; सैव जन्मान्तरे देवकी भूता। ६११

पृषत् क्ली. [पर्षति सिञ्चतीति। पृष् सेचने+ 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महदिति' अतिप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते। शतृवदस्य कार्यं विज्ञेयम्] जलबिन्दुः; 'पृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति' इति भागवते ५ स्कन्धे ८ अध्यायः। 'पृषत् जलबिन्दुस्तद्वत् अपरुषेण मृदुना विषाणाग्रेण लुठति सङ्घट्टयति'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। इदं द्विवचनबहुवचनान्तमपि भवति। ६७७

पृषतः पुं. [पर्षतीति। पृष् सेचने+'पृषिरञ्जिभ्यां कित्'

इति अतच् स च कित्] श्वेतबिन्दुयुक्तमृगः; रङ्कुः; शवलपृष्ठकः; 'हरिणर्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वादंष्ट्रपृषतचारुस्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्घाला मृगाः। कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च'—इति सुश्रुते । बिन्दुः (६७७); 'करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम्'—इति रघौ (३।३)। द्रुपदराजस्य पिता; 'भरद्वाजसखा चासीत् पृषतो नाम पार्थिवः। तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत् सुतः'—इति महाभारते (१।१३१।१७)। मण्डलिसर्पान्तिर्गतसर्पविशेषः; 'आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृषतो रोध्रपुष्पः'—इति सुश्रुते । २३०

पृषत्कः पुं. [पृष्यते सिच्यते क्षिप्यते इति। पृष्+अति। ततः संज्ञायां कन्] बाणः; 'अप्यर्द्धभागे परबाणलूना धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः'—इति रघौ (७।४५)। ४६६

पृषदश्वः पुं. [पृषन् मृगविशेषोऽश्व इव वाहको यस्य] वायुः; 'स हि स्वसृत् पृषदश्वो युवा गणेऽया ईशानस्तवीषिभिरावृतः'—इति ऋग्वेदे (१।८७।४)। राजर्षिभेदः; 'व्यश्वः सदश्वो वध्र्यश्वः पृथुवेगः पृथुश्रवाः। पृषदश्वो वसुमनाः क्षुपश्च सुमहाबलः'—इति महाभारते (२।८।१२)। विरूपस्य पुत्रः; 'विरूपः केतुमान् शम्भुरम्बरीषसुतास्त्रयः । विरूपात् पृषदश्वोऽभूत् तत्पुत्रस्तु रथीतरः'—इति भागवते (९।६।१)। ७५

पृष्ठम् क्ली. [पृष्यते सिच्यते इति । पृष्+'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम्] शरीरपश्चाद्भागः; 'न विगर्ह्यकथां कुर्याद् बहिर्माल्यं न धारयेत् । गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम्'—इति मनुः (४।७२)। चरममात्रं; स्तोत्रविशेषः; 'त्रिवृतस्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत'—इति शतपथब्राह्मणे (८।१।१।५)। ५२८

पृष्ठग्रन्थिः पुं. [पृष्ठस्य ग्रन्थिः] गडुः। ६०४

पृष्ठवाह्यः पुं. [पृष्ठे वाह्यं वहनीयद्रव्यमस्य] भारवाहकवृषः; स्थौरी; पृष्ठ्यः। २६६

पृष्ठास्थि क्ली. [पृष्ठस्य अस्थि] पृष्ठवंशः। ८०३

पृष्णिः त्रि. [पृश्नि+पृषोदरादित्वात् साधुः] पृश्निः; अल्पतनुः; प्रश्नी; पार्ष्णिः। ६११

पेचकः पुं. [पचति पच्यते वा। पच्+'पचिमच्योरिच्च' इति वुन्, उपधाया इच्च] करिपुच्छमूलोपान्तः; पृष्ठाच्छादकमांसपिण्डविशेषः; पर्यङ्कः; यूकः; मेघः; पक्षिविशेषः; उलूकः; वायसारातिः; शक्राख्यः; दिवान्धः; वक्रनासिकः; हरिनेत्रः; दिवाभीतः; नखाशी; पीयुः; घर्घरः; काकभीरुः; नक्तचारी; निशाचरः; कौशिकः; रूपनाशनः; पेचः; रक्तनासिकः; भीरुकः। २१९

पेटकम् क्ली. [पेटतीति, पिट्+ण्वुल्] मण्डलं; समूहः, वंशवेत्रादिमयसमुद्गकप्रायः पिटकः; पेटा; मञ्जूषा। ६८७

पेटा स्त्री. [पिट्+अच्+टाप्] मञ्जूषा। ३१२

पेटाकः पुं. [पेटक+पृषोदरादित्वात् साधुः] पेटकम्; मञ्जूषिका। ६८७

पेलवम् त्रि. [पेलं कम्पनं वातीति। पेल+वा+क] कृशं; विरलं; कोमलम्; 'पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः'—इति कुमारे (५।४)। ७१७

पेशलः त्रि. [पिश् अवयवे+भावे घञ्। पेशं लातीति, ला+क। यद्वा पेशोऽस्यास्तीति, सिध्मादित्वात् लच्] सुन्दरः; 'युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम्'—इति रघौ (९।४०)। चारुः; 'महिषस्य वचः श्रुत्वा पेशलं मन्त्रिसत्तमः। जगाम तरसा कामं गजाश्वरथसंयुतः'—इति देवीभागवते (५।९।५९)। दक्षः; चतुरः; कोमलः; 'इदं शरीरं परिणामपेशलं पतत्यवश्यं श्लथसन्धिजर्जरम्। किमौषधैः क्लिश्यसि मूढ दुर्मते! निरामयं कृष्णरसायनं पिब'—इति मुकुन्दमालायाम् (२१)। धूर्तः; पुं. विष्णुः। ६०९

पेशी स्त्री. [पिश्+इन् वा ङीष्] अण्डम्; गर्भवेष्टनचर्ममयकोषः; 'धमनीस्रोतोऽवस्थितद्विवरपेशीप्रभृतिषु वा शरीरप्रदेशेषु'—इति सुश्रुते । सुपक्वकलिका; 'मधुकं बिल्वपेश्यश्च शर्करामधुसंयुताः। अतीसारं निहन्युश्च शालीषष्टिकयोः कणाः'—इति सुश्रुते । खड्गपिधानकं; मांसी; मांसपिण्डी; 'तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः।' नदीभेदः; पिशाचीविशेषः; राक्षसीविशेषः; वाद्यविशेषः; 'तथा भेर्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः। सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत्'—इति महाभारते (६।४२।४३)। २४०

पेशीकोशः पुं. [पेश्याः कोशः मांसकलिकापिण्डः] अण्डः; पक्षिगर्भः; देहस्थग्रन्थिविशेषः। २४०

पोगण्डः त्रि. [अपकृष्टः गण्डः एकदेशोऽस्य । पृषोदरादिः] अपोगण्डः; स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गः; ऊनविंशत्यङ्गुलीकैकविंशत्यङ्गुलीकादिजनः; विकलाङ्गः; विकलाङ्गकः; पुं. [पुनातीति, पू+विच्, पौः शुद्धो गण्डो यस्य] दशवर्षीयबालकः; 'रोगी वृद्धस्तु पोगण्डः कुर्वन्त्यन्यैर्व्रतं सदा'—इति ब्रह्मपुराणम्। ३८७

पोटा स्त्री. [पुटति स्त्रीपुरुषस्वरूपं संश्लिष्यतीति। पुट्+अच्+टाप्] स्त्रीपुंसलक्षणा; स्त्रीपुंसयोर्लक्षणं स्तनश्मश्र्वादिरूपं यस्यां सा। (४९२) वोटा; दासी। ४३०

पोतः पुं. [पुनाति इति, 'पू+हंसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्' इति तन्] किशोरकः; पुं.- स्त्री. शिशुः (५०२); 'तत्रस्थात् स्वर्णमूलाख्याद् गिरेः संप्रेष्य राक्षसान्। आनाययत् पक्षिपोतं गरुडान्वयसम्भवम्'—इति कथासरित्सागरे (१२।१३३)। वस्त्रं (५४८); (६५५) समुद्रयानं; वहित्रम्; 'सम्प्राप्य मानुषभवं सकलाङ्गयुक्तं पोतं भवार्णवजलोत्तरणाय कामम्। सम्प्राप्य वाचकमहो न शृणोति मूढः सो वञ्चितोऽत्र विधिना सुहृदं पुराणम्'—इति देवीभागवते (१।३।४२)। 'पोतारूढास्ततः सर्वे पोतवाहरुपासिताः। अपारे दुस्तरेऽगाधे यान्ति वेगेन नित्यशः'—इति वाराहे। गृहस्थानं; वेश्मभूमिः; पोटः; दशवर्षीयहस्ती। ४४०

पोतवणिक् पुं. [पोतेन पोतस्य वा वणिक्] वहित्रेण वाणिज्यकर्ता; नौवाणिज्यकरः; सांयात्रिकः; समुद्रयानचारी। ६५५

पोताधानम् क्ली. [आधीयतेऽत्रेति, ल्युट्, आधानम्। पोतानाम् अण्डजमत्स्यानामाधानम्] क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः; बीजरूपा मत्स्यशिशवः। ६६१

पोत्रम् क्ली. [पूयतेऽनेनेति। पू+'हलसूकरयोः पुवः' इति ष्ट्रन्] लाङ्गलमुखाग्रं; शूकरमुखाग्रं; वज्रं; वहित्रं; पोतृनामर्त्विजः पात्रभेदः; 'मरुत ! पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन, यूयं हिष्ठा सुदानवः'—इति ऋग्वेदे (१।१५।२)। 'पोत्रात् पोतृनामकस्य ऋत्विजः पात्रात् सोमं पिबत'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ८३२

पोत्री [न्] पुं. [पोत्रमस्यास्तीति, पोत्र+इनि] शूकरः; पोत्रविशिष्टे त्रि.। २२६

पौत्रः पुं. [पुत्रस्यापत्यम्। पुत्र+'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्' इति अञ्] पुत्रस्य पुत्रः; नप्ता; 'नाती' इति भाषा। 'पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते। अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम्'—इति वशिष्ठहारीतवचनम्। ५०५

पौरः पुं. [पुरे वसति, शैषिकोऽण्] पुरोद्भूतः; नागरिकः; 'इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः, श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः'—इति रघौ (६।८५)। पुरुराजपुत्रः; 'शग्धी नो अस्य यद्ध पौरमाविथ धिय इन्द्र सिषासतः'—इति ऋग्वेदे (८।३।१२)। [पूरः पूरक एव, स्वार्थे अण्] उदरपूरके त्रि.। 'पृणन्तस्ते कुक्षी वर्द्धयन्त्वित्था सुतः पौर इन्द्रमाव'—इति ऋग्वेदे (२।११।११)। क्ली. [पुरे भवम्। पुर+'तत्र भवः' इत्यण्] रोहिषतृणं; 'रामकपूर' इति भाषा। 'कत्तृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा। भूतीकं व्यासपौरं च श्यामकं धूमगन्धिकम्'—इति भावप्रकाशः। ८६४

पौरुषम् क्ली. [पुरुष+अण्] पुरुषस्य तेजः; पुरुषकारः; 'क्लीबा हि दैवमेवैकं प्रशंसन्ति न पौरुषम्। दैवं पुरुषकारेण घ्नन्ति शूराः सदोद्यमाः'—इत्यग्निपुराणम्। 'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति। दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः'—इति हितोपदेशः। त्रि. [पुरुषस्य कर्म। पुरुषस्य भावः] (८०५) ऊर्द्धविस्तृतदोःपाणिनृमाणम्; पुरुषपरिमाणम्; पुरुषवाह्यः; 'पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे'—इति मनुः (८।४०४)। ७२३

पौरोगवः पुं.- स्त्री. [पुरोऽग्रे गौर्नेत्रं यस्येति। पुरोगु + ततः प्रज्ञाद्यण्] पाकशालाध्यक्षः; सूदाध्यक्षः; 'वृक्षाम्लसौवर्चलचुक्रपूर्णान् पौरोगवोक्तानुपजह्रुरेषाम्'—इति हरिवंशे (१४६।५८)। ४३१

पौर्णमासी स्त्री. [पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति। 'पूर्णमासादण् वक्तव्यः' इत्यण्, ततो ङीप्] पूर्णिमा। ११२

पौलस्त्यः पुं. [पुलस्त्यस्यापत्यमिति। पुलस्त्य+गर्गादित्वाद् यञ्] कुबेरः; रावणः; 'मुमोच रक्षः पौलस्त्यं पुलस्त्येनानुयाचितः'—इति हरिवंशे (३३।३५)

विभीषणः। ७८

पौलोमी स्त्री. [पुलोम्नोऽपत्यमिति। पुलोमन्+अण। अनो लोपः] शची; इन्द्राणी। ५५

पौष्पम् त्रि. [पुष्पेण निर्वृत्तम्; पुष्पस्येदं वेति। पुष्प+अण्] पुष्पनिर्मितं; पुष्पसम्बन्धि; 'आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा। वास्त्रं वा चार्मणं कौशं मण्डलस्योत्तरे सृजेत्'—इति कालिकापुराणे। १८८

प्रकटम् त्रि. [प्रकटतीति, प्र+कट्+अच्] स्पष्टं; प्रदीप्तं; स्फुटं; उल्वणं; व्यक्तं; प्रव्यक्तम्, उद्रिक्तं; प्रकाशः; 'प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते'—इति भागवतामृतम्। 'जानन्ति ये न तव देवि! परं प्रभावं, ध्यायन्ति ते हरिहरावपि मन्दचित्ताः। ज्ञातं मयाद्य जननि! प्रकटं प्रमाणं, यद्विष्णुरप्यतितरां विवशोऽथ शेते'—इति देवीभागवते (१।७।३८)। ७५२

प्रकरः पुं. [प्रकिरतीति। प्र+कॄ+अच्] समूहः; [प्रकीर्यते इति। प्र+कॄ+'ॠदोरप्' इति अप्] विकीर्णकुसुमादिः; 'यत्राशयो लगति तत्रागजा वसतु कुत्रापि निस्तुलशुका, सुत्रामकालमुखसत्राशनप्रकरसुत्राणकारिचरणा। छत्रानिलातिरयपत्राभिरामगुणमित्रामरीसमवधूः, कुत्रासहन् मणिविचित्राकृतिः स्फुरितपुत्रादिदाननिपुणा'—इति अम्बाष्टके (३)। क्ली. [प्रकीर्यते इति, प्र+कॄ+कर्मणि अप्] अगुरु। ६८६

प्रकर्षः पुं. [प्र+कृष्+भावे घञ्] उत्कर्षः; 'गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः—' इति काव्यप्रकाशे। 'बालोऽपि यौवनं प्राप्य मानुषेषु विशाम्पते! सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली'—इति महाभारते (१।१५६।३४)। ८३७

प्रकाण्डः पुं, — क्ली. [प्रकृष्टः काण्डः इति, प्रादिसमासः] मूलादारभ्य शाखावधिवृक्षभागः; स्कन्धः; काण्डं; दण्डः; (३७८) शस्तः; प्रशस्तः; 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः'—इत्यमरः (१।४।२७)। [प्रकाण्ड+स्वार्थे कन प्रत्ययेन प्रशस्तार्थे] 'दण्डकामध्यवातां यौ वीर! रक्षःप्रकाण्डकौ। नृभ्यां संख्येऽकृषातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्द्धनौ-' इति भट्टिः (५।६)। 'रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तौ राक्षसौ'—इति तट्टीकायां जयमङ्गलः। विटपः; कूर्परांशः (५३३)। १८२

प्रकामम् त्रि. [प्रगतं काममिति, प्रादिसमासः] यथेप्सितं; यथेच्छम्; 'चित्रमाल्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता। कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विलासिनि!'—इति महाभारते (४।१३।२९)। ७१८

प्रकारः पुं. [प्रभेदकरणं प्रकृष्टकरणं वेति। प्र+कृ+घञ्] सादृश्यं; साम्यं; भेदः; 'अश्नाति वा न वाश्नाति भुङ्क्ते वा स्वेच्छयान्यथा। येन केन प्रकारेण क्षुधामपनिनीषति'—इति पञ्चदश्याम् (७।१४४)। ६९४

प्रकाशः पुं. [प्रकाशते इति, प्र+काश्+अच्] द्योतः; आतपः; 'निर्जगद्व्योमदृष्टञ्चेत् प्रकाशतमसी विना। क्व दृष्टं किञ्च ते पक्षे न प्रत्यक्षं वियत् खलु'—इति पञ्चदश्याम् (२।३८)। (६९४) समानः; सदृक्; (७५२) प्रदीप्तः; स्फुटं; स्पष्टं; प्रकटम्; उल्वणं; व्यक्तं; प्रव्यक्तम्; उद्रिक्तम्; प्रहासः; अतिप्रसिद्धः; क्ली. कांस्यं; दीप्तिः; 'पुनः प्रकाशमभवत् तमसा ग्रस्यते पुनः। भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्सु निमज्जति'—इति महाभारते (३।१७१।२७)। ६६

प्रकाशनम् क्ली. [प्रकाशीभावः। प्र+काशि+भावे घञ्] गन्धनं; प्रकटीकरणं; प्राकट्यं; शोभनम्। ८७०

प्रकीर्णकम् क्ली. [प्रकीर्यते यः, प्र+कॄ+क्त, प्रकीर्ण+स्वार्थे कन्] चामर; विस्तारः; ग्रन्थविच्छेदः; पापविशेषः; 'प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम्। प्रायश्चित्तं बुधः कुर्याद् ब्राह्मणानुमते सदा।' पुं. [प्रकीर्ण+संज्ञायां कन्] तुरङ्गमः; 'आरूढान् शिक्षितैर्योधैः शक्त्यृष्टिपाशयोधिभिः। विध्वस्तचामरकुथान् विप्रविद्धप्रकीर्णकान्'—इति महाभारते (७।३५।३७)। ४२३

प्रकृतिः स्त्री. [प्रक्रियते कार्यादिकमनयेति। प्र+कृ+क्तिन्] शिल्पी; (८६४) १—सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था; प्रधानं; माया; शक्तिः; चैतन्यम्; 'सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम्। साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्तिता'—इति मात्स्ये। २—पौराणां श्रेणयः; 'प्रणिपत्य ततस्तस्मै दत्तात्रेयाय सोऽर्जुनः। आनाय्य प्रकृतीः सम्यगभिषेकमगृह्णत'—इति मार्कण्डेये (१९।२०)। ३—अमात्यः; 'स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा। सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते'— इति मनुः (९।२९४)। ४—कारणं; करणं; ५—कारु; ६—स्वरूपावस्था;

'स्वेदितो मर्दितश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः। मुक्तो द्वादशभिर्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः।' स्वभावः; 'तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनराहारौषधिद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः। तद्यथा–'माषमुद्गयोः शूकरैणयोश्च'—इति चरके। योनिः; लिङ्गं; स्वामी; सुहृत्; कोषः; राष्ट्रं; दुर्गं; बलं; धर्माध्यक्षादिसप्त प्रकृतयः; 'धर्माध्यक्षो धनाध्यक्षः कोषाध्यक्षश्च भूपतिः। दूतः पुरोधा दैवज्ञः सप्त प्रकृतयोऽभवन्।' शक्तिः; 'प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्या चाविकृतिस्तथा। एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य या स्थिता'—इति शार्ङ्गधरः। योषित्; परमात्मा; पञ्च भूतानि; गुह्यं; जन्तुः; माता; प्रत्ययात् प्रथमः; एकविंशत्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः। ५९३

प्रकृतिगुणः पुं. [प्रकृतेर्मायाशक्तेर्गुणः सत्त्वरजस्तमस्स्वन्यतमः। किन्त्वत्र व्यवहारात् सत्त्वमेवार्थः] सत्त्वम्। ८६८

प्रकोष्ठः पुं. [प्रकुष्यतेऽनेनेति । प्र+कुष् निष्कर्षे+ 'उषिकुषीति' स्थन्] गृहद्वारपिण्डकम्; 'ततः सन्ध्योपासनं कृत्वा तस्मात् प्रदेशात् कक्षान्तरं विविक्तप्रकोष्ठावकाशमन्यद् गत्वा गृहाभ्यन्तरे धृतशस्त्रो रहस्याभिधायिनां चराणां स्वव्यापारं शृणुयात्'—इति मानवे (७।२२३) श्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः। कफोणेरधो मणिबन्धपर्यन्तहस्तभागः (५३३); 'ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम्। रघुः शशाङ्कार्द्धमुखेन पत्रिणा शरासनज्यामलुनाद्बिडौजसः' —इति रघौ (३।५९)। ३०४

प्रक्रयः पुं. [प्र+क्री+करणे अच्] वलूप्तिकः। ५७२

प्रक्षालितः त्रि. [प्र+क्षालि+क्त] धौतः; मार्जितः। ४०८

प्रक्षिप्तः त्रि. [प्र+क्षिप्+क्त] क्षिप्तः; त्यक्तः। ४०७

प्रक्ष्वेडनः पुं. [प्रक्ष्वेडतीति । प्र+क्ष्विड् अव्यक्तशब्दे, ल्यु] नाराचः; प्रक्ष्वेदनः; प्रक्ष्वेदना; प्रक्ष्वेडना। ४६७

प्रक्ष्वेडना स्त्री. [प्रक्ष्वेडन+टाप्। यद्वा प्रक्ष्वेडनम् अव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्या इति। अच्+टाप्] नाराचः। ४६७

प्रक्ष्वेदनः पुं. [प्रक्ष्वेदतीति। प्र+क्ष्विद् अव्यक्तशब्दे, ल्यु] नाराचः। ४६७

प्रक्ष्वेदना स्त्री. [प्रक्ष्वेदन+टाप्] नाराच; प्रक्ष्वेदनः; प्रक्ष्वेडनः। ४६७

प्रख्यः त्रि. [प्रख्यातीति। प्र+ख्या प्रकथने+क] उत्तरपदे तुल्यार्थवाचकः; 'स्युरुत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः'—इति हैमः। 'द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम्। गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः' —इति महाभारते (१।२०७।३१)। श्रेष्ठः; 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः। यथादर्शतले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि'—इति महाभारते (१२।२०४।८) ६९४

प्रख्यातः त्रि. [प्र+ख्या+क्त] प्रकृष्टख्यातियुक्तः; विख्यातः; विश्रुतः; प्रसिद्धः। ३९५

प्रख्यातात् पितुरुत्पन्नः पुं.—प्रख्यातवप्तकः; विख्यातपितृकः; आमुष्यायणः; 'स्यादामुष्यायणोऽमुष्यपुत्रः प्रख्यातवप्तृकः'—इति हैमः (३।१६६)। ३९५

प्रगल्भः त्रि. [प्रगल्भते इति, प्र+गल्भ् धार्ष्ट्ये+ पचाद्यच्] प्रत्युत्पन्नमतिः; प्रतिभान्वितः; प्रकृष्टवक्ता; 'प्रज्ञा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं राजा कृशान् वै कुरुते मनुष्यान्'—इति महाभारते (१२।६०।५८)। ३८६

प्रगल्भता स्त्री. [प्रगल्भस्य भावः। प्रगल्भ+ तल्] प्रागल्भ्यम्; उत्साहः; अभियोगः; उद्यमः; प्रौढिः; उद्योगः; कियदेतिका; अध्यवसायः; ऊर्ज्जः; 'निःशङ्कत्वं प्रयोगेषु बुधैरुक्ता प्रगल्भता।' 'आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति। प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता' —इति कुमारे (६।३२)। ७७९

प्रगे अव्य. [प्रकर्षेण गीयतेऽत्रेति। प्र+गै+के] प्रातः; 'इत्थं रथाश्वेभनिषादिनाम्प्रगे गणो नृपाणामथ तोरणाद् बहिः। प्रस्थानकालक्षमवेशकल्पनाकृतक्षणक्षेपमुदैक्षताच्युतम्' —इति माघे (१२।१)। १११

प्रग्रहः पुं. [प्रगृह्यते इति, प्रगृह्यत्यनेनेति वा। प्र+ गृह+ 'प्रे वणिजाम्', 'रश्मौ च' इति घञ्। भावपक्षे 'प्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति अप्] रश्मिः; 'इन्दोः प्राच्यां भवति तरणेः प्रग्रहः किं प्रतीच्याम्' —इति गोलाध्याये (८)। वन्दी (७५९); नियमनम् (८०५); 'नहि मे मुच्यते कश्चित् कथञ्चित् प्रगहं गतः। गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम' —इति महाभारते (३।१७९।१६)। तुलासूत्रम्; अश्वादिरश्मिः; भुजः; सुवर्णालुमहीरुहः; कर्णिकार-

वृक्षः; 'आरेवतो राजवृक्षः प्रग्रहश्चतुरङ्गुलः । आरग्वधोऽथ सम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् । [प्र+ग्रह्+भावे अप्] इन्द्रियादीनां निग्रहः; 'व्यर्थो हि केवलं तस्य प्रग्रहो बाह्यगोचरः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्तं रक्ष जनार्दन' —इति हरिवंशे (८।७८) । धारणम्; 'उद्धवोऽथ महाबुद्धिरुग्रसेनो महाबलः । अन्ये च यादवाः सर्वे कवचप्रग्रहे रताः'—इति हरिवंशे (२२।४) । अवलम्बनम्; 'नृपेष्वथ प्रनष्टेषु जगत्यप्रग्रहाः प्रजाः । क्षणेन निर्वृते चैवं हत्वा चान्योऽन्यमाहवे'—इति हरिवंशे (४१।१६९) । विष्णुः; 'प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रोऽनैकशृङ्गो गदाग्रजः'—इति महाभारते (१३।१४९।९४) । प्रकृष्टाधिष्ठानादौ त्रि. । 'तामार्यगणसम्पूर्णां भरतः प्रग्रहां सभाम् । ददर्श बुद्धिसम्पन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव'—इति रामायणे (२।८२।१) 'प्रग्रहा प्रकृष्टैर्विशिष्टादिभिर्ग्रहोऽधिष्ठानं यस्यां सा'—इति तट्टीका । उद्यतबाहुः; 'एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः । अभ्यवादयत प्राज्ञस्तमृषिं सत्यशालिनम्'—इति रामायणे (७।९५।१४) । ३९

प्रघणः पुं. [प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति । प्र+हन्+'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' इति कर्मणि अप् नत्वं च] बहिर्द्वारप्रकोष्ठकं; प्रघाणः; अलिन्दः; आलिन्दः; ताम्रकुम्भः; लौहमुद्गरः; गृहाभ्यन्तरशय्यार्थपिण्डिका; 'प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारबाह्यप्रकोष्ठके । गृहाभ्यन्तरशय्यार्थपिण्डिकायामपि त्रयम्'—इति शब्दरत्नावली । २९९

प्रघाणः पुं. [प्रहण्यते इति, प्र+हन्+'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च'इति अप् पक्षे वृद्धिश्च] स्कन्धः; प्रघणः (२९९); 'नयति भगवानम्भोजस्यानिबन्धबान्धवः, किमपि मघवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपघ्नताम् । अपसरदरिघ्वान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डली, लगनफलदश्रान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः'—इति नैषधे (१९।११) । १८२

प्रघातः पुं. [प्रकर्षेण हन्यते यत्रेति । प्र+हन्+घञ्, 'हनस्तोऽचिण्णलोः'] युद्धम् । ४५४

प्रचलः त्रि. [प्रकर्षेण चलतीति । प्र+चल्+अच्] चपलः । ६९५

प्रचलाकः पुं. [प्रकर्षेण चलतीति । प्र+चल्+आकन्] शिखण्डः; शराघातः; भुजङ्गमः । २४२

प्रचलाकी [न्] पुं. [प्रचलाकः शिखण्डोऽस्यास्तीति । प्रचलाक+इनि] मयूरः; 'कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघूत्कारवत्कीचक, स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलक्रौञ्चावतोऽयं गिरिः । एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितैः, उद्वेल्लन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः'—इति उत्तररामचरिते २ अङ्के । २४१

प्रचुरम् त्रि. [प्रचोरतीति । प्र+चुर्+'इगुपधज्ञेति' क, यद्वा प्रगतञ्चुराया इति । प्रादिसमासः] प्रभूतं; प्राज्यम्; अदभ्र; बहुलं; बहु; अनेकं; पुरुहं; पुरु; भूयिष्ठं; स्फिरं; भूयः; भूरि; 'अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् । न यद् हृषीकेशयशः कृतात्मनाम् महात्मनां वः प्रचुरः समागमः'—इति भागवते (५।१३।२१) । ७०१

प्रचेताः [स] पुं. [प्रचेततीति, प्र+चित्+असुन्] वरुणः; 'हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः । भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति'—इति रघौ (१।८०) । मुनिविशेषः; 'मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वशिष्ठं च भृगुं नारदमेव च'—इति मनुः (१।३५) । [प्रकृष्टं चेतोऽस्य] प्रकृष्टहृदि त्रि. । प्राचीनबर्हिराजपुत्रः; 'प्राचीनबर्हिर्भगवान् सर्वशस्त्रभृतां वरः । समुद्रतनयायां वै दश पुत्रानजीजनत् । प्रचेतसस्ते विख्याता राजानः प्रथितौजसः'—इति कौर्मे । प्रकृष्टज्ञानयुक्ते त्रि. । 'देवाश्चित् ते असुर्यप्रचेतसो वृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः'—इति ऋग्वेदे (२।२३।२) । 'हे वृहस्पते ! प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया देवाश्चिद् देवा अपि'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः । ७४

प्रच्छदः पुं. [प्रच्छाद्यतेऽनेनेति । प्र+छद्+णिच्+करणे घ, 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' इति उपधाया ह्रस्वः] आच्छादनम्; 'प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः क्रोधभिन्नवलयैर्विवर्तनैः'—इति रघौ (१९।२२) । ३०८

प्रच्छन्नम् क्ली. [प्र+छद्+क्त] अन्तर्द्वारम्; आच्छन्ने त्रि. । 'प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम्'—इति महाभारते (३।७१।३१) । ७०८

प्रच्छादनम् क्ली. [प्रच्छाद्यतेऽनेनेति । प्र+छद्+णिच्+ल्युट्] उत्तरीयवस्त्रं; प्रावरणं; संव्यानम्; उत्तरीयकं; नेत्रच्छदम्; 'प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म चाक्षिकूटमतः परम्'—

इत्यश्ववैद्यके। 'वर्त्म नेत्रच्छदं प्रच्छादनं प्रच्छादना-परनामकं भवेत्। वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनीऽत्यमरः' इति तट्टीका। [भावे ल्युट्] गोपनम्; 'आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः। विप्ररूपं विधायेदं मन्ये मां प्रति युध्यसे'—इति महाभारते (१।१९।११७)। ५४६

प्रच्छादितम् त्रि. [प्र+छद्+णिच्+क्त] आच्छादितम्। ७८१

प्रजनः पुं. [प्रजायतेऽनेनेति। प्र+जन्+करणे घञ्, 'जनिवध्योश्च' इति न वृद्धिः] उपसरः; स्त्रीगव्यादिषु पुङ्गवादीनां प्रथमगर्भाधानाय मैथुनाभियोगः; स्त्रीगवीषु पुङ्गवानां प्रथमगमनं; मैथुनसाधनोपस्थेन्द्रियम्; 'वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्'—इति मनुः (१२।१२१)। [प्र+जन्+भावे घञ्] पुत्रोत्पादनम्; 'उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते। पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत्'—इति मनुः (९।१२१)। जनयितरि त्रि.। 'ईशो नगानां प्रजनः प्रजानां प्रसीदतां नः स महाविभूतिः'—इति भागवते (८।५।३४)। 'प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः'—इति भगवद्गीतायाम् (१०।२८)। २७२

प्रजा स्त्री. [प्रजाता इति। प्र+जन्+'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति ड] जनः; 'प्रजानां विनयाधानाद् रक्षणाद् भरणादपि। स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः'—इति रघौ (१।२४)। सन्ततिः; पितृमातृगुणदोषेण प्रजा विभिन्ना भवति, यथा—'मातॄणां शीलदोषेण पितृशीलगुणेन च। विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वा भवन्ति भवशीलिनाम्'—इति अग्निपुराणे। उत्पत्तिः; 'प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्तण्डमाभरत्'—इति ऋग्वेदे (१०।७२।९)। २८४

प्रजागरः पुं. [प्र+जागृ+'जागर्तेरः' इति भावे अ] प्रकर्षेण जागरणम्; 'देवतानां पितॄणां च घोरं कृत्वा प्रजागरम्। त्रेतायुगे चतुर्थांशे रावणस्तपसः क्षयात्। रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयिवान्'—इति अग्निपुराणे। विष्णुः; 'आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः'—इति महाभारते (१३।१४९।११५)। 'नित्यबुद्धस्वरूपत्वात् प्रजागरः विष्णु'— इति तद्भाष्यम्। प्राणः; 'ते चण्डवेगानुचराः पुरञ्जनपुरं यदा। हर्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत् प्रजागरः'—इति भागवते (४।२७।१५)। 'प्रजागरः प्राणः'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। ६०३

प्रजाता स्त्री. [प्रजातं प्रजननं सुतादीनामुत्पत्तिरित्यर्थः, तदस्या अस्तीति। अच्+टाप्] जातापत्या; प्रसूता; 'स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः। दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः'—इति सुश्रुते। अश्वविशेषे पुं.। 'प्रजाते वायव्यम्' इति कात्यायनश्रौतसूत्रे (२०।३।२०)। 'वडवायां कृतरेतःस्कन्दनः प्रजात इत्युच्यते'—इति तद्भाष्यम्। ५००

प्रजापतिः पुं. [प्रजानां पतिः] ब्रह्मा; 'यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः। ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठयथ'—इति महाभारते (१।१।३२)। महीपालः (४२१); दक्षादिः; दक्षप्रजापतिः; इन्द्रः; 'अयमेव विधाता हि तथैवेन्द्रः प्रजापतिः'—इति महाभारते (३।१८५।१६)। जामाता; दिवाकरः; वह्निः; त्वष्टा, यथा वाजसनेयसंहितायाम् (१२।६१) 'तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु।' दश प्रजापतयः; एकविंशति प्रजापतयः; मनुः; 'न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मनुराह प्रजापतिः'—इति मनुः (१०।७९)। पिता; 'जनको जन्मदानाच्च रक्षणाच्च पिता नृणाम्। ततो विस्तीर्णकरणात् कलया स प्रजापतिः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। कीटभेदः। ७

प्रजावती स्त्री. [प्रजास्त्यस्याः इति। प्रजा+मतुप्, मस्य वः, स्त्रियां ङीप्] भ्रातृजाया; भ्रातृवधूः; ज्येष्ठभ्रातृपत्नी; 'प्रजावती दोहदशंसिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव। स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजैनाम्'—इति रघौ (१४।४५)। प्रियव्रतपत्नी; 'प्रियव्रतात् प्रजावत्यां वीरात् कन्या व्यजायत'—इति मार्कण्डेये (५३।१३)। सन्तानविशिष्टा; 'साम्प्रतं सर्गकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम। सोऽहं पत्नीमभीप्सामि धन्यां दिव्यां प्रजावतीम्'—इति मार्कण्डेये (९७।१८)। ५०४

प्रज्ञा स्त्री. [प्र+ज्ञा+क, टाप्] बुद्धिः; मतिः; 'आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः'—इति रघौ (१।१५)। एकाग्रता; 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः'—इति पञ्चदश्याम् (७।१०६)। प्राज्ञी; प्रकर्षेण जानाति या; सरस्वती, बुद्धिर्वैदिकपर्यायाः—'केतुः, केतः, चेतः, चित्तं, क्रतुः, असुः, धीः, शचीः, माया, वयुनम्, अभिख्या'

मानिनम्'—इति किराते (१३।४७)। १८७

हस्तः पुं. [हसति विकसतीति । हस् +'हसिमृग्रिण्वामीति' तन्] शरीरावयवविशेषः; पाणिः; समः; शयः; पञ्चशाखः; करः; भुजः; कुलिः; भुजादलः; 'हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः । अधिभूतं च कर्माणि शुक्रस्तत्राधिदैवतम्'—इति महाभारते । विस्तृतकरप्रकोष्ठः; स च चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमितः; 'यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् । अदीर्घयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलैः'—इति तिथ्यादितत्त्वे । 'यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैः, हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः । हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः, क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम्'—इति लीलावती । 'हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्विषम् । तस्मादन्तरितं कृत्वा पर्णेनाथ तृणेन वा । प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन'—इति वशिष्ठः । हस्तिशुण्डः; 'अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः'—इति रामायणे (२।२३।४) । हस्तनक्षत्रम्; 'प्रयाति श्रेष्ठतां सत्यं हस्ते श्राद्धप्रदो नरः'—इति मार्कण्डेये (३३।११)। (५३१) केशात्परे तत्समूहवाचकः; बहुत्वम् । ५११

हस्तबिम्बम् क्ली. [हस्तस्य बिम्बं यत्र] स्थासकः; स तु चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः; करप्रतिबिम्बः। ५४०

हस्तसूत्रम् क्ली. [हस्तस्य सूत्रम्] कङ्कणं; प्रतिसरः; वलयम्; 'कटको वलयं पारिहार्यावापौ तु कङ्कणम् । हस्तसूत्रं प्रतिसर ऊर्मिका त्वङ्गुलीयकम्'—इति हेमचन्द्रः । विवाहादिकालिकमङ्गलार्थनिबद्धकरसूत्रम्; 'बबन्ध चास्राकुलदृष्टिरस्याः स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् । धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणमूर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम्'—इति कुमारे (७।२५) । ५५८

हस्तिनखः पुं. [हस्तिनो नख इव] पूर्द्वारि यत् कूटं तत्; परिकूटम्; 'शनैरनीयन्त रयात् पतन्तो रथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदैः । सयत्नसूतायतरश्मिभुग्नग्रीवाग्रसंसक्तयुगैस्तुरङ्गैः'—इति माघे (३।६८) । २८८

हस्तिनी स्त्री. [हस्तिनः स्त्री । ङीप्] गजपत्नी; करेणूः; करेणुः; रेणुका; करेणुका; धेनुका; वासिता; वासा; करिणी; विशा; कटम्भरा; पुष्करिणी; कचा; वशा; गणिका; गजयोषित्; इभी; पद्मिनी; मातङ्गी; चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः; 'स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला । कामोत्सुका याढरतिप्रिया च नितम्बखर्वा खलु हस्तिनी स्यात्'—इति रतिमञ्जरी । हट्टविलासिनी । २५५

हस्तिपकः पुं. [हस्तिप एव । कन्] गजारोहः; आधोरणः; हस्त्यारोहः; निषादी; 'जज्ञे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने, संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः । गम्भीरवेदिनि पुरः कवलं करीन्द्रे, मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्यसाध्यः'—इति माघे (५।४९) । २२५

हस्त्यारोहः पुं. [हस्तिनमारोहतीति । हस्तिन्+आ+रुह्+क] हस्तिपकः । २२५

हाटकम् क्ली. [हटति शोभते इति । हट् दीप्तौ+ण्वुल्] स्वर्णं; सुवर्णम्; 'नवहाटकेष्टकचितं ददर्श सः क्षितिपस्य पस्त्यमथ तत्र संसदि'—इति माघे (१३।६३) । 'स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं च गाङ्गेयं कलधौतं च काञ्चनम् । चामीकरं शातकुम्भं तथा कार्तस्वरं च तत् । जाम्बूनदं जातरूपं महारजतमित्यपि'—इति भावप्रकाशः । धुस्तूरः; स्वर्णनिर्मिते त्रि. । १७३

हायनः पुं.– क्ली. [जहाति त्यजति, जिहीते प्राप्नोति वा भावानिति । हाक् त्यागे, हाङ गतौ वा+'हश्च व्रीहिकालयोः' इति ण्युट्] वत्सरः; अब्दः; शरत्; वर्षः; संवत्सरः; समा; 'अहं च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवांस्तदपेक्षया । दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालकः पञ्चहायनः'—इति भागवते (१।६।८) । पुं. व्रीहिभेदः; अग्निशिखा । ११६

हारः पुं. [ह्रियते मनो येन । हृ+घञ्] मुक्तामाला; मुक्तावली; हारा; यष्टिः; यष्टी; लता; 'विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयष्टि प्रविलुप्तचन्दनम् । बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति'—इति कुमारे (५।८) । [ह्रियन्ते प्राणा यत्रेति] युद्धं; [हृ+भावे घञ्] हरणम्; 'हंस्युन्मार्गान् हिंसया वर्तमानान्, जन्मैतत्ते भारहाराय भूमेः'—इति भागवते (१०।६३।१७) । ५६२

हारहारा स्त्री.— कपिलद्राक्षा । १९३

हारहूरा स्त्री.— द्राक्षा; मृद्वीका; गोस्तनी; मृद्वी; स्वादुफला; मधुरसा; 'द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च । मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि

कीर्तिता'—इति भावप्रकाशः । पुं. हारहूरः मद्यम् । १९३

हारिद्रः त्रि. [हरिद्रया रक्तः । हरिद्रा+'हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः' इत्युक्त्या अञ्] हरिद्रारञ्जितः; हरिद्रावर्णः; पीतः; 'दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्दिशेन्मरकम्'—इति बृहत्संहितायाम् (५१५८)। विषभेदः; 'हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः'—इति भावप्रकाशः। कदम्बवृक्षः। ७३५

हारी [न्] त्रि. [हारोऽस्त्यस्येति। इनि] मनोहरः; रुचिरः; सुन्दरः; 'तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः। एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा'—इति शाकुन्तले प्रस्तावनायाम्। हारविशिष्टः; हारयुक्तः; 'केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः'—इति नारायणध्याने । [हरतीति, हृ+णिनि] हरणकर्ता; 'ह्रियते वध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः । विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः'—इति महाभारते (३।२।६५) । ६८९

हारीतः पुं. [हारि मनोहरम् इतं गमनं यस्य] पक्षिभेदः; 'हारीतो रक्तपित्तः स्याद्धरितोऽपि स कथ्यते।' 'हारीतो रूक्ष उष्णश्च रक्तपित्तकफापहः । स्वेदस्वरकरः प्रोक्त ईषद्वातकरश्च सः'—इति भावप्रकाशः। आयुर्वेदकर्ता; 'अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः। हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः'—इति चरकः । मुनिभेदः; स च धर्मशास्त्रकर्ता; 'मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः। यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती। पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ। शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः'—इति याज्ञवल्क्यः। अयं च पौराणिक आसीत्; 'त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः। वैशम्पायनहारीतौ षड् वै पौराणिका इमे'—इति भागवते (१२।७।५)। कैतवम्। २५४

हालहलम् क्ली.— विषभेदः। ६४७

हालहालम् क्ली.— विषभेदः। ६४७

हाला स्त्री. [हल्यते कृष्यते इव चित्तमनयेति। हल्+घञ्+टाप्] मद्यं; मध्वासवः; शीधु; सुरा; मदिरा; 'मद्यं तु शीधु मैरेयमिरा च मदिरा सुरा । कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवल्लभा'—इति भावप्रकाशः। तालादिनिर्यासमद्यम्; 'योषिदित्यभिललाष न हालां दुस्त्यजः खलु सुखादपि मानः'—इति माघे (१०।२१)। ३२९

हालाहलम् क्ली.–पुं. [हालामपि हलतीति। हाला+हल्+अच्] विषभेदः; हालहलं; हाहलं; हलाहलं; हाहालम्; 'हालाहलं हालहलं हाहलं च हलाहलम्'—इति रुद्रः। 'गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा । तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः। असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये। दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते'—इति भावप्रकाशः । मद्यं; हालाहली; 'कालकूटेन्द्रवत्साख्यशृङ्गिहालहलादिकम्'—इति वाग्भटः। ६४७

हालाहलः पुं. [हालाहलमस्त्यस्येति। अच्] अञ्जनिका; कीटविशेषः; अञ्जलिका; कुटिलकीटकः। २५७

हावः पुं. [ह्वे+घञ्] स्त्रीणां शृङ्गारभावजाः क्रियाः; स्त्रीशृङ्गारचेष्टा; 'स्त्रीणां विलासविब्बोकविभ्रमा ललितं तथा। हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः'—इत्यमरः 'युवानोऽनेन हूयन्ते नारीभिर्मदनानले। अतो निरुच्यते हावस्ते विलासादयो मताः। ग्रीवारेचकसंयुक्तो भ्रूनेत्रादिविकाशकृत्। भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते'—इत्युज्ज्वलनीलमणिः। ८९

हासः पुं. [हस्+घञ्] हास्यं; हसः; हसनं; घर्घरः; हासिका; 'संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम्। निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः'—इति रघौ (१२।३६)। विकासः; 'विम्बागतैस्तीरवनैः समृद्धिं निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः । कूलानि सामर्षतयेव तेनुः सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः'—इति भट्टिः (२।३)। ९१

हास्यम् क्ली. [हस्+ण्यत्] रसविशेषः; स च कौतुकोद्भवः; हासः; हसः; हसनं; घर्घरः; हासिका; 'विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुतुकाद्भवेत्। हास्यो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः। विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः। तदत्रालम्बनं प्राहुः तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्। अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः। निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः। ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च। नीचानामप-

इत्येकादश नामानि वेदनिघण्टौ। ३३४

प्रणतिः स्त्री. [प्रकृष्टं नमनमिति। प्र+णम्+भावे क्तिन्] प्रणामः; प्रणिपातः; नमस्कारः; अनुनयः; 'राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः क्षम्यतामिति वदन् समस्पृशत्। निर्जितेषु तरसा तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये'—इति रघौ (११।८९)। ७४९

प्रणयः पुं. [प्रणयनम्। प्र+णी+'एरच्' इति अच्] प्रेम; 'सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण! हे यादव! हे सखेति। अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि'—इति भगवद्गीतायाम् (११।४)। प्रीत्या प्रार्थनम्; प्रश्रयः; प्रसरः; सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृ त्तः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते। तद् भूतनाथानुग! नार्हसि त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम्'—इति रघौ (२।५८)। यात्रा; विश्रम्भः; निर्वाणः। ७७३

प्रणवः पुं. [प्रकर्षेण नूयते स्तूयते आत्मा स्वेष्टदेवता वानेनेति। प्र+णु स्तुतौ+'ऋदोरप्' इति अप्, 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम्। यद्वा ब्रह्मविष्णुमहेशरूपत्वात् प्रणम्यते इति। प्र+णम्+कर्मणि घञ्, संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभावः, पृषोदरादित्वात् मस्य वः] ओङ्कारः; 'ओङ्कारः प्रणवस्तारो वेदादिर्वर्तुलो ध्रुवः। त्रैगुण्यं त्रिगुणो ब्रह्म सत्यो मन्त्रादिरव्ययः। ब्रह्मबीजं त्रितत्त्वं च पञ्चरश्मिस्त्रिदैवतः'—इति बीजवर्णाभिधानम्। 'ओङ्कारो वर्तुलस्तारो वामश्च हंसकारणम्। मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं बिन्दुशक्तिस्त्रिदैवतम्। सर्वबीजोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवस्त्रिकः। सावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः। आदिबीजं वेदसारो वेदबीजमतः परम्। पञ्चरश्मिस्त्रिकूटे च त्रिभवे भवनाशनः। गायत्री बीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रसूः प्रभुः। अक्षरं मातृकासूश्चानादिदैवतमोक्षदौ'—इति तन्त्रम्। ८

प्रणाय्यः त्रि. [प्रणीयते इति, प्र+णी+ण्यत्, 'प्रणाय्योऽसम्मतौ' इति साधुः] असम्मतः; 'न प्रणाय्यो जनः कश्चिन् निकार्य्यं तेऽधितिष्ठति।'—इति भट्टिः (६।६६)। अभिलाषविवर्जितः; साधुः; प्रियः। ३६६

प्रणाली स्त्री. [प्रणाल+गौरादित्वाद् ङीष्] जलनिःसरणमार्गः; 'तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम्। कौशल्या व्यसृजद्वाष्पं प्रणालीव नवोदकम्'—इति रामायणे (२।६२।१०)। ६८५

प्रणिधानम् क्ली. [प्रणिधीयतेऽनेनेति, प्र+नि+धा+ल्युट्] समाधिः; 'सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततेः स्तम्भकारणाम्'—इति रघौ (१।७४)। प्रयत्नः; 'प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे। मनः प्रविष्टो देवर्षे! गुणकेश्याः पतिर्वरः'—इति महाभारते (५।१०३।२१)। प्रवेशनम्; 'बहुशः क्षता हीनशस्त्रप्रणिधानेनापविद्धा'—इति सुश्रुते। १२८

प्रणिधिः पुं. [प्रणिधीयते इति, प्र+नि+धा+कि] चरः; 'प्रणिधिं प्रेषयामास हयारिस्तु शचीपतिम्'—इति देवीभागवते (५।३।९)। प्रार्थनम्; अवधानं; बृहद्रथपुत्रः; 'बृहद्रथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य बृहत्तरः। भानुरङ्गिरसो धीर! पुत्रो वर्चस्य सौरभः'—इति महाभारते (३।२२१-९।९)। ४२५

प्रणिपातः पुं. [प्र+नि+पत्+घञ्] प्रणामः; नमस्कारः; प्रणतिः; 'तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य। व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः'—इति कुमारे (३।६१)। ७४९

प्रणीतः पुं. [प्रणीयते इति, प्र+णी+क्त] संस्कृतानलः; यज्ञे मन्त्रादिना संस्कृताग्निः; त्रि. [प्र+णी+क्त] उपसम्पन्नं; पाकेन रूपरसादिसम्पन्नव्यञ्जनादि; क्षिप्तं; विहितं; प्रवेशितं; कृतम्; स्त्री. [प्रणीत+टाप्] यज्ञपात्रविशेषः। ४१५

प्रततिः स्त्री. [प्रतनोतीति। प्र+तन्+क्तिच्] वल्ली; लता; विस्तृतिः। १८०

प्रतती स्त्री. [प्रतति+ङीष्] लता; प्रताननी; वल्ली; व्रततिः; प्रततिः; व्रतती। १८०

प्रतनः त्रि. [प्र+'नश्च पुराणे प्रात्' इति चकारात् तनप् प्रत्ययः] पुरातनः; जीर्णः; पुराणः। ७११

प्रतलः पुं. [प्रकृष्टं तलमस्य] विस्तृताङ्गुलिपाणिः; चपेटः; क्ली. [प्रकृष्टं तलम्] पातालभेदः। ५३७

प्रतानिनी स्त्री. [प्रतानो विस्तारोऽस्त्यस्या इति। प्रतान+इनि] विस्तृतलतादिः; प्रतानवती। १८०

प्रतापः पुं. [प्र+तप्+घञ्] पौरुषम्; 'समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान्'—इति रामायणे (१।१।११)। 'प्रतापः स्मृतिमात्रेण रिपुहृदयविदारणक्षमं पौरुषम्'—इति तट्टीकायां रामानुजः। तापः; 'यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात् तपनो यथा। तथैव सोऽभू-

न्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात्'—इति रघौ (४।१२)। कोषदण्डजतेजः; कोषो धनं, दण्डो दमः, तद्धेतुत्वात् सैन्यमपि दण्डः, ताभ्यां यत्तेजो जायते सः; प्रभावः; 'प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु'—इति मनुः (९।३१०)। तेजः; अर्कवृक्षः; युवराजस्य छत्रे क्ली.। 'नीलो दण्डश्च वस्त्रं च शिरः कुम्भस्तु कानकः। सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम्'—इति भोजयुक्तिकल्पतरौ। ७२३

प्रतारणम् क्ली. [प्र+तृ+णिच्+भावे ल्युट्] प्रतारणा; वञ्चनं; व्यलीकं; अभिसन्धानम्; 'सूदे दामोदरीये यत्तस्यासीत् स्वकृतं पुरम्। सेतुना तेन तत्रैच्छत् कर्तुं सोऽम्भःप्रतारणम्'—इति राजतरङ्गिण्याम्(१।१५७)। ७४८

प्रतारणा स्त्री. [प्र+तृ+णिच्+युच्+टाप्] वञ्चना; कैतवम्; उपाधिः। ७४८

प्रति अव्य. [प्रथते इति। प्रथ् विख्यातौ+बाहुलकाड् डति] मुख्यसदृशः; यथा—प्रद्युम्नः केशवात् प्रति। व्याकरणे उपसर्गविशेषः; प्रतिनिधिः; वीप्सा; व्याप्तुमिच्छा; लक्षणं; चिह्नं; भागः; स्वीक्रियमाणोंऽशः; प्रतिदानं; स्तोकम्; अल्पं; क्षेपः; निश्चयः; व्यावृत्तिः; प्रशस्तिः; विरोधः; समाधिः; आभिमुख्यं; स्वभावः। ८८१

प्रतिकर्म [न्] क्ली. [प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म। शाकपार्थिवादिवत् समासः] प्रसाधनं; वेशः; 'आस्तीर्णतल्परचितावसथः क्षणेन वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः'—इति माघे (५।२७)। प्रतीकारः; 'उषिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्मचिकीर्षवः। कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय!'—इति महाभारते(४।५६।१८)। अङ्गसंस्कारः। ५३९

प्रतिकायः पुं. [प्रतिगतः कायो यत्र] प्रतिरूपकं; शरव्यम्। १३०

प्रतिकूलम् त्रि. [प्रतीपं कूलादिति] अननुकूलं; विपक्षः; प्रसव्यम्; अपसव्यम्; अपष्ठु; प्रतीपम्; 'राज्ञः कोषापहर्तृंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान्। घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान्'—इति मनुः (९।२७५)। ७४३

प्रतिकृतः त्रि. [प्रति+कृ+क्त] द्विरावृत्या कृतः। ७६५

प्रतिकृतिः स्त्री. [प्रकृष्टा कृतिः] प्रतिनिधिः; चित्रकृतिः; 'तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथञ्चिद् बालत्वादवितथसूनृतेन सूनोः। सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च'—इति रघौ (८।९२)। [प्रति+कृ+भावे क्तिन्] प्रतिकार; प्रतीकारः; 'शृणुध्वं देवताः सर्वाः वानुप्रतिकृतिं पराम्। अवध्या दानवाः सर्वे ऋते शङ्करमव्ययम्'—इति हरिवंशे (२५७।२३)। प्रतिमा। १३०

प्रतिक्षणम् अव्य. [क्षणं क्षणं प्रति] पौनः पुन्यं; भूयः; असकृत्; 'प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम्। अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया सरागमस्या रशनागुणास्पदम्'—इति कुमारे(५।१०)। ७२४

प्रतिक्षिप्तः त्रि. [प्रतिक्षिप्यते स्मेति। प्रति+क्षिप्+क्त] अधिक्षिप्तः; प्रत्याख्यातः; प्रत्यादिष्टः; निराकृतः; निरस्तः; अपविद्धः; परिहृतः; वारितः; प्रेषितः। ७०३

प्रतिग्रहः पुं. [प्रति ग्रहणमिति। प्रति+ग्रह्+'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति भावे अप्] सैन्यपृष्ठं; स्वीकरणम्; [प्रति गृह्णाति निष्ठीवनादिकमिति। प्रति+ग्रह्+'विभाषा ग्रहः' इति पक्षे अच्] पतद्ग्रहः; [प्रतिगृह्यते इति, प्रति+ग्रह्+अप्] द्विजेभ्यो विधिवद्देयम्; तद्ग्रहः; ग्रहभेदः; ब्राह्मणस्यार्थः प्रतिग्रहार्जितः। ७९२

प्रतिघः पुं. [प्रतिहन्त्यनेनेति। प्रति+हन्+क। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्] कोपः; 'प्रतिघः कुतोऽपि समुपेत्य नरपतिगणं समाश्रयत्'—इति माघे (१५।५३)। प्रतिहननं; प्रतिघातः; मूर्च्छा। ३६२

प्रतिच्छन्दः [स्] क्ली. [छन्दोऽभिप्रायः, प्रतिगतं छन्दः इति प्रादिसमासः] प्रतिरूपम्, (अकारान्तोऽपि) १३०

प्रतिच्छन्दः पुं. [छन्दोऽभिप्रायः, प्रतिगतः छन्दम्] प्रतिरूपम्; 'रक्षःशिरःप्रतिच्छन्दैः स्थिरप्रणतिसूचकः। सनाथशिखरान् प्रावात् तस्मै रक्षः पतिर्ध्वजान्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (३।७७)। १३०

प्रतिच्छाया स्त्री. [प्रतिगता छायामिति] प्रतिकृतिः; मूर्तिसदृशमृच्छिलादिनिर्मितप्रतिरूपम्; 'माययास्य प्रतिच्छाया दृश्यते हि नटालये। देहार्द्धेन तु कौरव्य! सिषेवे च प्रभावतीम्'—इति हरिवंशे(१५१।३०)।१३०

प्रतिजागरः पुं. [प्रतिजागरणमिति। प्रति+जागृ+घञ्। 'जाग्रोऽवीति' गुणः] प्रत्यवेक्षणम्; अवेक्षा; 'जागरप्रतिनिधिः, प्रतिजागरः' इति शब्दद्वयं 'गृहमवेक्षस्व' इत्यादिनियोगस्यानुष्ठातरि। ७८२

प्रतिज्ञा स्त्री. [प्रतिज्ञायते इति। प्रति+ज्ञा+'आतश्चोपसर्गे' इति अङ+टाप्] आम्; प्रतिज्ञानम्; अङ्गीकारः; प्रतिश्रवः; ओम्; समाधिः; संवित्; आगूः; आश्रवः; संश्रवः; नियमः; अभ्युपगमः; वाढम्; आत्मा; सन्धा; सङ्गरः; संश्रावः; उररीकारः; श्रवः; 'पूर्वन्तु रामस्तमिहानुयुज्य श्रुत्वा च वाक्यं भरतस्य तस्य। चिकीर्षमाणो रघुनन्दनस्तां पितुः प्रतिज्ञां स बभूव तूष्णीम्'—इति रामायणे (२।११०।४)। 'त्वयास्य दैत्याधिपते वाच्यं साम यतो फलम्। प्रतिज्ञा नावरोद्धव्या स्वल्पकेऽपि च वस्तुनि'—इत्यग्निपुराणे। ७१५

प्रतिनिधिः पुं. [प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते इति। प्रति+नि+धा+'उपसर्गे घोः किः' इति कि] प्रतिमा; सदृशः; 'सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः। आराध्य सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा'—इति रघौ (१।८१)। १३०

प्रतिनिर्यातनम् क्ली. [प्रतीपं निर्यातनम्। प्रति+निर्+यत्+स्वार्थे णिच्, भावे ल्युट्। प्रादिसमासः] कृते परिकृतं; न्यासार्पणम्। ७६५

प्रतिपक्षः पुं. [प्रतिकूलः पक्षः इति। प्रादिसमासः] शत्रुः; वैरी; रिपुः; 'अन्योऽन्यं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्थितिं बोधयन्, एष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः। प्रतिवादी; सादृश्यम्; 'प्रतिबन्धिप्रतिनिधिप्रतिपक्षविडम्बकाः'—इति काव्यचन्द्रिका। ४५५

प्रतिपत् [द्] स्त्री. [प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनयेति। प्रति+पद्+करणे क्विप्] प्रतिपत्तिः; बुद्धिः; ढ्रगडवाद्यं; तिथिविशेषः; पक्षतिः; 'मणिकनकविभूषासंयुतश्चारुकान्तिः, निजकुलकमलोद्घाटमार्तण्डबिम्बः। प्रतिपदि शशिपूर्णो लब्धजन्मा प्रतापी, भवति विमलवेशश्चाकेशः प्रजेशः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ८००

प्रतिपत्तिः स्त्री. [प्रतिपदनमिति। प्रति+पद्+क्तिन्] प्रागल्भ्यं; प्रगल्भता; बुद्धिः (८००); प्रवृत्तिः; 'मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी'—इति कुमारे (५।४२)। गौरवम्; 'सुभक्तो राजसु तथा कार्याणां प्रतिपत्तिमान्'—इति युक्तिकल्पतरौ। सम्प्राप्तिः; 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये। जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ'—इति रघौ (१।१)। प्रबोधः; 'चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत्'—इति भागवते (३।६।१४)। पदप्राप्तिः; फलशून्यकर्माङ्गं; 'देवतोद्देशेन यागादौ त्यक्तहविरादेरग्नौ निक्षेपः।' ७७९

प्रतिपादनम् क्ली. [प्रति+पद्+णिच्+भावे ल्युट्] दानं; प्रतिपत्तिः; बोधनं; निष्पादनम्; 'त्रेता विमोक्षसमये द्वापरः प्रतिपादने'—इति महाभारते (१३।१४१।१४)। ७९३

प्रतिबन्धः पुं. [प्रति+बन्ध्+घञ्] कार्यप्रतिघातः; प्रतिष्टम्भः; 'स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम्। अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि'—इति रघौ (८।८०)। ७६९

प्रतिबिम्बम् क्ली. [प्रतिगतं बिम्बमिति। 'कुगतिप्रादयः' इति समासः] प्रतिमा; प्रतिच्छाया; 'चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता। तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा'—इति पञ्चदश्याम् (१।१५)। १३०

प्रतिभयम् त्रि. [भयम् प्रतिगतम्] भयङ्करम्; 'दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसङ्कुलाः। तमसा पिहितं सर्वमासीत् प्रतिभयं महत्'—इति रामायणे (६।९०।३५)। भये क्ली.। ७०५

प्रतिभा स्त्री. [प्रतिभाति शोभते इति। प्रति+भा+क, टाप्] बुद्धिः; प्रत्युत्पन्नमतित्वं; नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा। 'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता'—इति रुद्रः। 'सूक्ष्मं साधु समुद्दिष्टं नियतं ब्रह्मलक्षणम्। प्रतिभा त्वस्ति मे काचित् तां ब्रूयामनुमानतः'—इति महाभारते (१२।२५९।१)। [प्रति भाति इति। प्रति+भा+ 'आतश्चोपसर्गे' इति अङ] दीप्तिः। ३३४

प्रतिभान्वितः त्रि. [प्रतिभया अन्वितः] प्रत्युत्पन्नमतियुक्तः; प्रगल्भः। ३७४

प्रतिभूः पुं. [प्रतिरूपः प्रतिनिधिर्वा भवतीति। प्रति+भू+'भुवः संज्ञान्तरयोः' इति क्विप्। 'धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः' इति सिद्धान्तकौमुदी] लग्नकः; 'जामिन्' इति भाषा। 'यश्चैकः प्रतिभूः फलेषु कृतिनां यज्ञेषु यज्ञेश्वरो, विघ्नस्तोमतमःसमूहलपनः सोऽयं स्वयं श्रीहरिः'—इति प्रद्युम्नविजये १ अङ्के। ३८०

प्रतिमा स्त्री. [प्रतिमीयते अनयेति। प्रति+मा+करणे अङ+टाप्] मूर्तिसदृशमृच्छिलादिनिर्मितप्रतिरूपकं;

प्रतिमानं; प्रतिबिम्बं; प्रतियातना; प्रतिच्छाया; प्रतिकृतिः; अर्चा; प्रतिनिधिः; प्रतिच्छन्दः; प्रतिकायः; प्रतिरूपम्; 'गिरिपृष्ठे तु सा तस्मिन् स्थिता स्वसितलोचना। विभ्राजमाना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्मयी'—इति महाभारते (१।१७२।२७)। अनुकृतिः (६९४); गजदन्तस्य बन्धः। १३१

प्रतिमानम् क्ली. [प्रतिमीयतेऽनेनेति । प्रति+मि मा वा+ल्युट्] प्रतिबिम्बं; (२१८) हस्तिललाटदेशः; गजदन्तयोर्मध्यभागः; वाहित्थस्याधो भागः; 'प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेष्टेषु चापरे । निगृहीता भृशं नागाः प्रासतोमरशक्तिभिः'—इति महाभारते (८।२८।२९)। सादृश्यम्; 'वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन् । पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः'—इति ऋग्वेदे (१।३२।७)। 'प्रतिमानं सादृश्यम् इति'—तद्भाष्ये सायणाचार्यः। प्रतिनिधिः; 'नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति'—इति ऋग्वेदे (६।१८।१२)। 'प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। दृष्टान्तः; 'यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा नृप ! प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः'—इति भागवते (७।४।३५)। 'उग्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतमानं धनुष्मताम्'—इति महाभारते (९।२।२६)। धान्यादिपरिमाणनिर्द्धारार्थप्रस्थद्रोणादिकम्; 'तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः'—इति य ज्ञवल्क्यः (२।१००)। १३०

प्रतियत्नः पुं. [प्रतियत्यते इति । प्रति+यत् प्रयत्ने+ 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' इति नङ] संस्कारः; 'सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वां बिभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम्'—इति माघे (३।५४)। 'यत्र पुरि न प्रतियत्नः संस्कारः पूर्वो यस्यास्ताम्' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। लिप्सा; वाञ्छा; वन्दी; उपग्रहः; निग्रहादिः; सतो गुणान्तराधानं; ग्रहणादिः; रचना; प्रतिग्रहः; 'प्रतियत्नस्तु संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु च'—इति मेदिनी। प्रयत्नवति त्रि.। ८४३

प्रतियातना स्त्री. [प्रतियात्यते अनया इति। प्रति+यत्+णिच्+'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच्] प्रतिमा; प्रतिरूपक; प्रतिबिम्बम्; 'अनिर्विदा या विदधे विधात्रा पृथ्वी पृथिव्या प्रतियातनेव'—इति माघे (३।३४)। तुल्ययातना। १३०

प्रतिरूपम् क्ली. [प्रतिगतं प्रतिकृतं वा रूपमिति। प्रादिसमासः] प्रतिमा; 'भवान् मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक्'—इति भागवते (७।१०।२१)। त्रि. [प्रतिगतं रूपमस्य] अनुरूपः; 'आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः पतिरिति स्थिते। विचित्रवीर्यं कल्याण्यौ पूजयामासतुः शुभे'—इति महाभारते (१।१०२।६)। पुं. दानवविशेषः; 'विश्वजित् प्रतिरूपश्च वृषाण्डो विष्करो मधुः'—इति महाभारते (१२।२२७।५१)। १३०

प्रतिरोधकः पुं. [प्रतिरुणद्धि प्रतिरुध्य चौर्यं करोतीति। प्रति+रुध्+ण्वुल्] चौरः; चोरः; तस्करः। ३३८

प्रतिलोमः त्रि. [प्रतिगतं लोम आनुकूल्यं यस्मादिति । 'अच प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः' इति समासान्तोऽच् प्रत्ययः] विलोमः; 'तावुभावप्यसंस्कार्य्याविति धर्मो व्यवस्थितः। वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः'—इति मानवे (९।६९)। वामः; 'बहूनि प्रतिलोमानि पुरा स कृतवान् मयि। कृष्णो नारद ! सोढानि भ्रातेति स्म मयानघ !'—इति हरिवंशे (१२७।१४)। ७४३

प्रतिवत्सरम् क्ली. [वत्सरं वत्सरं प्रति। 'अव्ययं विभक्तीति' वीप्सार्थे समासः]। प्रतिसंवत्सरं; प्रतिवर्षम्। २७२

प्रतिबिम्बम् क्ली. [प्रतिरूपं बिम्बमिति। 'कुगतिप्रादयः' इति समासः] प्रतिमा; प्रतिच्छाया; 'चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता। तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा'—इति पञ्चदश्याम् (१।१५)। १३०

प्रतिश्यायः पुं. [प्रतिक्षणं श्यायते इति। प्रति+श्यै+ 'श्याद्व्यधास्रुसंस्रवतीति' ण] पीनसरोगः; प्रतिश्या; 'सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् स्युः पीनसे तीव्ररुजेऽतिदुःखे। सर्वोऽतिवृद्धोऽहितभोजनात्तु दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात्'—इति चरके। ६०५

प्रतिश्रयः पुं. [प्रतिश्रीयते अस्मिन्निति । प्रति+श्रि+ अधिकरणे अच्] आश्रयः; ओकः; 'स सम्यक् पूजयित्वा तं विप्रं विप्रर्षभस्तदा। ददौ प्रतिश्रयन्तस्मै सदा सर्वातिथिव्रतः'—इति महाभारते (१।१६६।४)। निवासः; 'चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः'—इति मनुः (१०।५१)। 'प्रतिश्रयो निवासः'—इति तट्टीकायां मेधातिथिः। सभा; यज्ञशाला। २९७

प्रतिश्रवः पुं. [प्रति+श्रु+'ऋदोरप्' इति अप्] अङ्गी-

कारः; 'इति सोभीष्टसम्प्राप्तौ कारयित्वा प्रतिश्रवम्। दूरमुत्क्रान्तमर्यादः सङ्क्रमं तमयाचत'—इति राजतरङ्गिण्याम् (३।४२४)। ७१५

प्रतिसरः पुं. [प्रतिसरतीति, प्रति+सृ+अच्] कङ्कणं; करसूत्रं; मन्त्रभेदः; माल्यं; व्रणशुद्धिः; चमूपृष्ठं; प्रातः। पुं.– क्ली. मण्डनम्; आरक्षः; नियोज्ये त्रि.। ५५८

प्रतिसीरा स्त्री. [प्रतिसिनोति प्रतिबध्नातीति। प्रति+सि+'शुसिचिमिञां दीर्घश्च' इति क्रन् दीर्घश्च ततष्टाप्] जवनिका; व्यवधायकपटः। ३०९

प्रतिसूर्यः पुं. [प्रतिरूपः सूर्यस्य इति। प्रादिसमासः] कृकलासः; प्रतिसूर्यकः; 'प्रतिसूर्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः'—इति सुश्रुते। उपसूर्यकमण्डलम्; 'प्रतिसूर्याणां माला दस्युभयातङ्कनृपहन्त्री'—इति बृहत्संहितायाम्। (३७।२) २३४

प्रतिहारः पुं. [प्रतिविषयं प्रत्येकं वा हरति स्वामिसमीपमानयतीति। प्रति+हृ+अण्] द्वारपालः; 'ज्ञातो हि प्रतिहारेण ज्ञानी कश्चिद् द्विजोत्तमः'—इति देवीभागवते (१।१७।३०)। [प्रति+हृ+अधिकरणे घञ्] द्वारम् (७८८); 'ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी। प्राक्सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा'—इति रघौ (६।२०)। [प्रतिरूपं हरतीति, हृ+अण्] मायाकारः; प्रतिहारकः; परमेष्ठिनः पुत्रः; 'परमेष्ठी ततस्तस्मात् प्रतिहारस्तदन्वयः'—इति विष्णुपुराणे (२।१।३७)। ४२४

प्रतीकः पुं. [प्रतीयते प्रत्येति वा इति। प्रति+इ+'अलीकादयश्चेति' ईकन् प्रत्ययेन साधुः] एकदेशः; अङ्गम्; अवयवः; 'वि सानुना पृथिवी सस्र उर्वी पृथु प्रतीकमध्येधे अग्निः'—इति ऋग्वेदे (७।३६।१)। 'तयाग्निः पृथु विस्तीर्णं प्रतीकं पृथिव्या अवयवम्'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। विलोमः; प्रतिकूले त्रि.। ७४४

प्रतीक्ष्यः त्रि. [प्रतीक्ष्यते इति। प्रति+ईक्ष्+ण्यत्] पूज्यः; 'भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान् महाभाग तयातिशेषे। व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः त्वामर्थिभावादिति मे विषादः'—इति रघौ (५।१४)। प्रत्यवेक्षणीयः; 'प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्ष्यायै पितृस्वस्रे प्रतिश्रुतम्'—इति माघे (२।१०८)। १४८

प्रतीची स्त्री. [प्रतिसायम् अञ्चति सूर्यमिति। अञ्चु गतिपूजनयोः + 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च' इति क्विन् तल्लोपो दीर्घश्च, 'उगितश्च' इति ङीप्] पश्चिमदिक्; 'येनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे। कलापो ह्येष तस्यासीन् माद्रीपुत्रस्य धीमतः'—इति महाभारते (४।४१।१८)। त्रि. पश्चिमाभिमुखी; प्रत्यङ्मुखी; 'विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्या प्रतीची चक्षुरुर्विया विभाति। विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती विश्वस्य वाचमविदन् मनायोः'—इति ऋग्वेदे (१।९२।९)। 'भुवना भुवनानि भूतजातान्यभिचक्ष्याभिप्रकाश्य प्रकाशवन्ति कृत्वानन्तरं प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। प्रतिनिवृत्तमुखी; 'अभ्रातेव पुंस इति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम्'—इति ऋग्वेदे (१।१२४।७)। 'अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पित्रादीन् प्रतीची स्वकीयस्थानात् प्रतिनिवृत्तमुखी'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। १०१

प्रतीचीनम् त्रि. [प्रतीच्यां भवम्। प्रत्यच्+'विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्' इति खः। अल्लोपो दीर्घश्च] प्रत्यक्; प्रतीच्यां भवं; पराङ्मुखम्; 'शूरस्येव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत्'—इति ऋग्वेदे (३।५५।८)। 'विश्वं भूतजातं प्रतीचीनं पराङ्मुखं ददृशे'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। १०३

प्रतीपम् त्रि. [प्रतिकूला आपो यस्मिन्। 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति अप्रत्ययः, 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इति ईत्] प्रतिकूलम्; 'क एनमत्रोपजुहाव जिह्मं दारयाः सुतं यद्बलिनैव पुष्टः। तस्मिन् प्रतीपः परकृत्य आस्ते निर्वास्यतामाशु पुराच्छ्वसानः'—इति भागवते (३।१।१४)। क्ली. अर्थालङ्कारभेदः; 'प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम्। निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते'—इति साहित्यदर्पणे। पुं. चन्द्रवंशीयऋक्षराजपुत्रः शान्तनुराजपिता च; 'प्रतीपः शान्तनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात्'—इति महाभारते (१।९७।२०)। ७४३

प्रतीपदर्शिनी स्त्री. [प्रतीपं प्रतिकूलं वामं वा पश्यतीति। दृश्+णिनि+ङीप्] स्त्रीमात्रम्। ४८२

प्रतीष्टः त्रि. [प्रतीत्य इष्टः, प्रति+इषु+क्त] स्वीकृतः; ओङ्कृतः। ७८१

प्रतीहारः पुं. [प्रतिह्रियते अत्रेति। प्रति+हृ+घञ्।

उपसर्गस्य दीर्घः] द्वारपालः; 'इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः। अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते'—इति चाणक्यः। 'प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः। चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते'—इति मात्स्ये। द्वारं (७८८); [प्रतिहरत्यनेनेति। करणे घञ्] सन्धिविशेषः; 'मयास्योपकृतं पूर्वमयञ्चोपकरिष्यति। इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीहारः स उच्यते'—इति हारावली। ४२४

प्रतूर्णम् त्रि. [प्रकर्षेण त्वरते स्म। प्र+ञित्वरा संभ्रमे, 'गत्यर्थाकर्मके'ति कर्तरि क्त, 'रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्' इति इडभावपक्षे 'ज्वरत्वरे' त्यूठ्, निष्ठानत्वम्] शीघ्रं; त्वरितं; तूर्णम्। ३५३

प्रतोदः पुं. [प्रतुद्यतेऽनेनेति। प्र+तुद्+करणे घञ्] अश्वादिताडनदण्डः; प्राजनं; प्रवयणं; तोत्रं; तोदनम्; 'चाबुक' इति भाषा। 'प्रकालयेद्द्विषः सर्वाः प्रतोदेनेव सारथिः। प्रत्यमित्रश्रियं दीप्तां जिघृक्षुर्भरतर्षभ!'—इति महाभारते (२।५४।१)। ५७७

प्रतोली स्त्री. [प्रतुल्यते परिमीयते इति। प्र+तुल् परिमाणे+घञ्। गौरादित्वाद् ङीष्] रथ्या; विशिखा; 'बहुपांशुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः। तत्रेन्द्रनीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः'—इति रामायणे (२।८०।१८)। अभ्यन्तरमार्गः; हट्टादिमध्यनिर्मितपथः; दुर्गनगरद्वारम्। २८९

प्रत्नः त्रि. [प्र+'नश्च पुराणे प्रात्' इति चकरात् त्नप्] पुरातनः; 'प्रत्नस्य विष्णो रूपं यत् सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मणः। अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहि'—इति भागवते (५।२०।५)। ७११

प्रत्यक् [च्] त्रि. [प्रत्यञ्चतीति। प्रति+अञ्च्+क्विन्] पश्चिमदिक्; पश्चिमदेशः; 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि। प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः'—इति मनुः (२।२१)। पश्चिमकालः; प्रतिलोमम्; 'यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विष्वगाविः, प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि'—इति भागवते (४।२२।३७)। प्रतिकूलम्; 'प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राङ्मुखाः सिन्धुसत्तमाः। विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किञ्चन'—इति महाभारते (५।८४।६)। १०३

प्रत्यक्षम् त्रि. [प्रतिगतम् अक्षणः इन्द्रियस्य। समासे अच्। यद्वा प्रत्यक्षमस्त्यस्येति। अर्श आदित्वाद् अच्] इन्द्रियग्राह्यम्; ऐन्द्रियकम्; साक्षात्; 'यत्पादपद्मनखरदृष्टये चात्मशुद्धये। न च दृष्टञ्च स्वप्नेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा'—इति ब्रह्मवैवर्ते (२।१।५२)। 'घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम्। घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः'—इति भाषापरिच्छेदे। अनुभवविशेषः (८७५); अपरोक्षम्; 'फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनान्तथा। प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी'—इति मनुः (९।५२)। ८७४

प्रत्यगाशापतिः पुं. [प्रत्यगाशायाः पश्चिमाया दिशः अधिपतिः] वरुणः। ७४

प्रत्यग्रः त्रि. [प्रतिगतः अग्रं श्रेष्ठं प्रथमदर्शनं वा] नूतनः; 'दासीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतं तथा। प्रत्यग्रवयसां द्द्यां यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम्'—इति महाभारते (८।३८।१८)। शोधितः; पुं. उपरिचरस्य वसोः पुत्राणामन्यतमः; 'वसुस्तस्योपरिचरो बृहद्रथमुखास्ततः। कुशाम्बमत्स्यप्रत्यग्राश्चेदिपाद्याश्च चेदिपाः'—इति भागवते (९।२२।६)। ७६३

प्रत्यङ् [च्] त्रि. [प्रत्यञ्चतीति। प्रति+अञ्च्+क्विन्] पश्चिमदिक्; पश्चिमदेशः; पश्चिमकालः; [प्रतिपूर्वाञ्चधातोः कर्तरि क्विप् प्रत्ययेन निष्पन्नः] परावृत्तः; 'ऋतवः सर्वे पराञ्चः सर्वे प्रत्यञ्चः इति शतपथब्राह्मणे (१२।८।२।३५)। प्रतिगतः; अभिमुखः; 'प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे'—इति ऋग्वेदे (१।५०।५)। 'हे सूर्य त्वं देवानां विशो मरुन्नामकान् देवान्, मरुतो वै देवानां विश इति श्रुत्यन्तरात्, तान् मरुत्संज्ञकान् देवान् प्रत्यङ्ङुदेषि, तान् प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि। तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः। तथा मानुषान् मनुष्यान् प्रत्यङ्ङुदेषि। तेऽपि यथा स्मदभिमुखमेव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते। तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ्ङुदेषि। यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभिमुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति'—तद्भाष्ये सायणाचार्यः। अन्तर्यामी; 'प्रत्यञ्चमादिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः'—इति भागवते (६।९।२०)। १०३

प्रत्यनीकः पुं. [प्रतिगतः अनीकं युद्धमिति] शत्रुः; प्रतिपक्षः; विरोधी; 'यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य

धनञ्जयः। रथस्य तस्य कः संख्ये प्रत्यनीको भवेद्रथः'–इति महाभारते (७।१०।३६)। 'अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्वृतुषु स्मृताः। तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु'—इति सुश्रुते। क्ली. प्रतिपक्षसैन्यम्; 'ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः'—इति भगवद्गीतायाम् (११।३२)। अलङ्कारविशेषः; 'प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया। या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते'—इति काव्यप्रकाशे। ४५६

प्रत्यन्तपर्वतः पुं. [प्रत्यन्तः सन्निकृष्टः पर्वतः] महापर्वतसमीपवर्तिक्षुद्रपर्वतः। १६७

प्रत्ययः पुं. [प्रति+इण्+भावकरणादौ यथायथम् अच्] विश्वासः। (८४८) शपथः; ज्ञानम्; 'जाग्रत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः'—इति गारुडे २३६ अध्याये। हेतुः; 'अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं नृपः'—इति रघौ (१०।३)। विश्वासः; 'इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं, मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम्। तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेनाम्, आश्वासयत् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः'—इति कुमारे (४।४५)। निश्चयः; 'यदि संशय एव स्याल् लिङ्गानामपि दर्शने। साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः'—इति मनुः (८।२५३)। अधीनः; रन्ध्रं; शब्दः; प्रथितत्वम्; आचारः; स्वादुः; सहकारी; व्याकरणे प्रकृत्युत्तरजायमानः। (प्रत्याययन्तीति, सुप्तिङ्कृत्तद्धिताः प्रत्ययाः।) 'ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च ताभिरगमन् कृतार्थताम्। सोऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः'—इति रघौ (११।५६)। ७८०

प्रत्यर्थी [न्] त्रि. [प्रतिकूलम् अर्थयते इति। प्रति+अर्थ+णिनि] शत्रुः; 'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं, वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः' —इति साहित्यदर्पणे। पुं. प्रतिवादी; 'सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ। प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन्'—इति मनुः (८।७९)। अर्थिप्रतिपक्षः; 'प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना। समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्।' 'अर्थ्यते इत्यर्थः साध्यः; सोऽस्यास्तीत्यर्थी तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी'—इति मिताक्षरा। ४५६

प्रत्यवसानम् क्ली. [प्रति+अव+सो+ल्युट्] भोजनम्, 'जग्धिः प्रत्यवसानं च भक्षणं भोजनाशने'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। ३२५

प्रत्यवायः पुं. [प्रत्यवाय्यते इति। प्रति+अव+अय् गतौ+घञ्] दुरदृष्टम्; 'क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते। अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते'—इत्येकादशीतत्त्वे। पापम्। ८२४

प्रत्याकारः पुं. [प्रतिरूपः खड्गेन: सदृश आकारो यस्य] खड्गकोषः। ४७३

प्रत्याख्यातः त्रि. [प्रति+आ+ख्या+क्त] दूरीकृतः; प्रत्यादिष्टः; निरस्तः; निराकृतः; निकृतः; विप्रकृतः; तिरस्कृतः; 'वीरेणाहं तथानेन त्वया वापि यशस्विनि! प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद् ब्रवीमि ते'—इति महाभारते (१।१५६।८)। ७०३

प्रत्यादिष्टः त्रि. [प्रत्यादिश्यते स्मेति। प्रति+आ+दिश्+क्त] प्रत्यादेशविशिष्टः; निरस्तः; प्रत्याख्यातः; निराकृतः; निकृतः; विप्रकृतः। ७०३

प्रत्यारम्भः पुं. [प्रतिगतः आरम्भम्। प्रति+आ+रभि+भावे घञ्। 'रभेरशब्लिटोः' इति नुम्] मुहुः; पुनः। ८७६

प्रत्यासरः पुं. [प्रत्यास्रियते इति। प्रति+आ+सृ+ऋदोरप् इत्यप्] सैन्यपृष्ठम्। ८२७

प्रत्यासारः पुं. [प्रत्यास्रियते इति। प्रति+आ+सृ+घञ्] व्यूहस्य पश्चाद्भागः; व्यूहस्य पश्चाद्व्यूहान्तरं; व्यूहपार्ष्णिः। ८२७

प्रत्युत्पन्नमतिः त्रि. [प्रत्युत्पन्ना मतिर्यस्य] सूक्ष्मबुद्धियुक्तः; कुशाग्रीयमतिः; सूक्ष्मदर्शी; तत्कालधीः; प्रतिभान्वितः; 'प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः। सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक्पाद उच्यते'—इति सुश्रुते। ३७६

प्रत्युषः पुं. [प्रत्योषति विनाशयति अन्धकारमिति। प्रति+उष् दाहे+'इगुपधज्ञेति' क] प्रत्यूषः; प्रातः; 'प्रत्युषे च स्वगृहमभ्युपेत्य द्वारदेशस्थितोऽपि विविधपौरकृत्योत्सुकतया तामाहेति'–पञ्चतन्त्रे। १११

प्रत्युषः [स्] क्ली. [प्रत्योषति नाशयत्यन्धकारमिति। प्रति+उष्+'उषः कित्' इति असि, स च कित्] प्रत्यूषः; 'याति व्यक्तिं पुरस्तादरुणकिसलये प्रत्युषः पारिजातः'—इति सूर्यशतके। १११

प्रत्यूषः पुं. [प्रत्यूषति रुजति कामुकानिति। प्रति+ऊष्

रोगे+क] प्रभातम्; 'दीर्घीकुर्वन् पटु मदकलं कूजितं सारसानां, प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः'—इति मेघदूते (३३)। सूर्यः; वसुभेदः; 'वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् । आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वसवो नामभिः स्मृताः'—इति विष्णुपुराणे '(१।१५।-१११)। १११

प्रत्यूषः [स्] क्ली. [प्रति+ऊष्+असि] प्रभातम् ; 'प्रत्यूषस्यापराह्णे तु जीर्णेऽन्ने च प्रकुप्यति'—इति सुश्रुते (१।२१)। १११

प्रत्यूहः पुं. [प्रत्यूहनमिति । प्रति+ऊह्+घञ्] विघ्नः; 'भर्तृशुश्रूषणादेव मया प्राप्तं महत् फलम् । सर्वकामफलावाप्त्या प्रत्यूहाः परिवर्तिताः'—इति मार्कण्डेये (१६।५५)। ४०१

प्रथमः त्रि. [प्रथते प्रसिद्धो भवतीति । प्रथ्+'प्रथेरमच्' इति अमच्] आदिमः; आदिः; पूर्वः; पौरस्त्यः; आद्यः; अग्रिमः; प्राक्; 'बाह्यार्थानिखिलांश्चित्तं त्याजयेत्प्रथमं नरः'—इति विष्णुपुराणे (१।११।५२)। प्रधानम्; 'राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः। नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम्'—इति रघौ (१०।६७)। ७०७

प्रदरः पुं. [प्र+दृ विदारणे+'ऋदोरप्' इति भावादौ यथायथम् अप्] बाणः; भङ्गः; विदारः; नारीरुग्भेदः; असृग्दरं; तत्तु फलितयोन्या रक्तादिधातुक्षरणम् । 'घृततुल्या रुद्रलाक्षा पीता क्षीरेण वै सहा। प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा'—इति गारुडे। ४६६

प्रदिक् [श्] [स्त्री. प्रगता दिग्भ्यः] विदिक्; 'ततो विभ्रान्तमनसो जनाः क्षुद्भयपीडिताः। गृहाणि सम्परित्यज्य बभ्रमुः प्रदिशो दिशः'—इति महाभारते (१।१७४।३९)। प्रकृष्टा दिक्; 'प्रदिशो विदिशश्चैव शरधारा समावृताः। अन्धकारीकृतं व्योम दिनेशो नैव दृश्यते'—इति हरिवंशे (१६३।८)। १०२

प्रदीपनः पुं. [प्रदीपयति । प्र+दीप्+णिच्+ल्यु] स्थावरविषभेदः; 'काकोलो गरलः क्ष्वेडो वत्सनाभः प्रदीपनः। शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद् गरलो विषः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। 'वर्णतो लोहितो यः स्याद् दीप्तिमान् दहनप्रभः। महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः'—इति राजनिघण्टः। प्रकाशके त्रि.। ६४६

प्रदेशः पुं. [प्रदिश्यते इति, प्र+दिश्+'हलश्च' इति घञ्, 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति पाक्षिको दीर्घाभावः] देशमात्रम्; आस्थानम्; आस्था; भूः; अवकाशः; स्थितिः; पदं; तर्जन्यङ्गुष्ठसम्मितः, भित्तिः; संज्ञा; तन्त्रयुक्तिप्रकारविशेषः; 'प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः।' १६०

प्रदेशनम् क्ली. [प्रदिश्यते अनेनेति । प्र+दिश्+करणे ल्युट्] नृपादेरुपढौकनं; प्राभृतम्; उपायनम्; उपग्राह्य । उपहारः; उपदा; 'भेंट, डाली' इति भाषा। देवताभ्यो भक्त्या मित्रादिभ्यश्च प्रीत्या यत् प्रशस्तं मोदकादि दीयते तत्; देवताब्राह्मणराजादिभ्यो यत् श्रद्धया दीयते तत्; उपायनादिचतुष्कं तुभ्यमिदं दीयते त्वयैतत् मम कार्यं साधनीयमिति यद्दीयते। ४१९

प्रदेशनी स्त्री. [प्रदिश्यते अनयेति । प्र+दिश्+करणे ल्युट्] तर्जनी। ५३८

प्रदेशिनी स्त्री. [प्रदिशतीति। प्र+दिश्+णिनि+ङीप्] तर्जनी; 'तेऽदर्शयन् प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम्। शर्मिष्ठां मातरं चैव तथाचख्युश्च दारकाः'—इति महाभारते (१।८३।१६)। 'स्वरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते। प्रदेशिन्यास्तु मध्यमानामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीनाः'—इति सुश्रुते ३५ अध्याये। ५३८

प्रदोषः पुं. [दोषा रात्रिः, प्रारम्भो दोषाया इति। प्रादिसमासः। प्रक्रान्ता दोषा रात्रिरत्रेति वा] रजनीमुखं; तत्तु रात्रेः प्रथमदण्डचतुष्टयम्; 'प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। 'वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते'—इति कुमारे (५।४४)। दोषः; [प्रकृष्टो दोषो यस्येति] त्रि. दुष्टः; 'ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः। तमःस्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः'—इति माघे (२।९८)। 'ये राजानस्तमःस्वभावाः तमोगुणात्मकाः अतएव तेऽपि प्रदोषं प्रकृष्टदोषम्। 'प्रदोषो दुष्टरात्र्यंशाविति'—वैजयन्ती। इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। १०९

प्रद्युम्नः पुं. [प्रकृष्टं द्युम्नं बलं यस्य] कन्दर्पः; कामदेवः; 'एकदेवं चतुष्पादं चतुर्धा पुनरच्युतः। बिभेद वासुदेवोऽसौ प्रद्युम्नो हरिरव्ययः'—इति कौर्मे । 'अनिरुद्धः स्वयं

ब्रह्मा प्रद्युम्नः काम एव च। बलदेवः स्वयं शेषः कृष्णश्च प्रकृतेः परः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। नड्वलागर्भजातो मनोरपत्यभेदः; 'मनोरसूत महिषी विरजान् नड्वला सुतान्। पुरुं कुत्सं त्रितं द्युम्नं सत्यवन्तं धृतव्रतम्। अग्निष्टोममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिबिमुल्मुकम्'-इति भागवते (४।१३।१५-१६)। ३२

प्रद्योतः पुं. [प्रकृष्टो द्योतः] रश्मिः; किरणः; यक्षभेदः; 'कशेरको गण्डकण्डुः प्रद्योतश्च महाबलः'—इति महाभारते (२।१०।१५)। ३८

प्रद्योतनः पुं. [प्रद्योतते इति, प्र+द्युत्+'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच्] सूर्यः; क्ली. [भावे ल्युट्] द्युतिः। ३५

प्रधनम् क्ली. [प्रदधातीति, प्र+धा+'कृपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः' इति बाहुलकात् क्यु, आतो लोपश्च]युद्धम्; 'वैरं भवति वित्तार्थं दारार्थं वा परस्परम्। एषणारहितौ कस्मात् चक्रतुः प्रधनं महत्'—इति देवी भागवते (४।७।५३)। दारणं; [प्रकृष्टं धनमस्येति] प्रभूतधनविशिष्टे त्रि.। ४५३

प्रधानम् क्ली. [प्रधत्ते सर्वमात्मनीति। प्र+धा+युच्] महामात्रः; 'प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान् यथोदितान्। रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह'—इति मनुः (७।२०२)। (६९०) त्रि. प्रशस्तं; प्रमुखं; प्रवेकम्; अनुत्तमम्; उत्तमं; मुख्यं; वर्यं; वरेण्यं; प्रवर्हम्; अनवराद्ध्र्यं; पराद्ध्र्यम्; अग्रं, प्राग्रहरं; प्राग्र्यम्; अग्र्यम्; अग्रीयम्; अग्रिमम्; 'उपसर्ज्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते। पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत्'—इति मनुः (९।१२१)। प्रकृतिः (८०२); 'सदक्षरं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्, गुणोर्मिसृष्टिस्थितिकालसंलयः। प्रधानबुद्ध्यादिजगत्प्रपञ्चसूः; स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिमुक्तिदः'—इति विष्णुपुराणे (१।१।२) पुं. [प्रधत्ते इति। प्र+धा+ल्यु] सेनापत्यादिः; 'महामात्रः प्रधानः स्यात्'—इति पुंस्काण्डे बोपालितः। राजर्षिभेदः; 'प्रधानो नाम राजा च व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः। कुले तस्य समुत्पन्नां सुलभां नाम विद्धि माम्—'इति महाभारते (१२।२३०।१८१)। ४२७

प्रधिः पुं. [प्रधीयते अनेनेति। प्र+धा+'उपसर्गे घोः किः' इति कि] चक्रधारा; नेमिः; 'मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः। चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम्'—इति महाभारते(५।५१।५८)। ४४७, ६८४

प्रपञ्चः पुं. [प्रपञ्च्यते इति, प्र+पचि व्यक्तीकरणे+घञ्] विस्तारः; आडम्बरः (८४१); विपर्यासः; विस्तरः; 'विपर्यासो वैपरीत्यं भ्रमो वा मायेति स्वामी' —इति भरतः। सञ्चयः; प्रतारणं; संसारः; 'पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राद्विनिर्गतम्। षडाम्नायफलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम्'—इति गुरुपादुकास्तोत्रम्। ७६६

प्रपदम् क्ली. [प्रारब्धं प्रगतं वा पदमिति। प्रादिसमासः] पादाग्रं; 'भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम्। स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः'—इति मनुः(६।२२)। ५२९

प्रपा स्त्री. [प्रकर्षेण पिबन्त्यस्यामिति। प्र+पा+'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ, घञर्थे क वा] पानीयशालिका; पानीयशाला; 'यस्तु रज्जूं घटं कूपाद्धरेद्भिद्याच्च यः प्रपाम्। स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत्' —इति मनुः (८।३१९)। यज्ञशाला; 'विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दं च धार्मिकम्। प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः'—इति रामायणे (१।७३।२०)। 'प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये'—इति तट्टीकायां रामानुजः। २९७

प्रपातः पुं. [प्रपतत्यस्मादिति। प्र+पत्+'अकर्तरि कारके संज्ञायाम्' इति घञ्] अभ्यवस्कन्दः; कूलं (६६७); निरवलम्बनपर्वतादिपार्श्वम्; यस्मात् पतने अवस्थानक्रियाविशेषो नास्ति; अतटः; भृगुः; 'मधु पश्यति मूढात्मा प्रपातं नैव पश्यति। करोति निन्दितं कर्म नरकान् न बिभेति च'—इति देवी भागवते (४।७।४९)। ४५२

प्रपुनाडः पुं. [पुंमासं नाडयतीति। नड् भ्रंशे+अण्। प्रकृष्टः पुन्नाडः इति प्रादिसमासः। पृषोदरादित्वात् साधुः] प्रपुन्नाडः; 'कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुनाडयोः। रूक्षं लघु च शीतं च वातपित्तप्रकोपणम्'—इति सुश्रुतः। ६१९

प्रपुनडः पुं. [प्रपुन्नाड+पृषोदरादित्वाद् ह्रस्वः] प्रपुन्नाडः। ६१९

प्रपुन्नाटः पुं. [पुमासं नाटयतीति। नट्+णिच्+अण्। प्रकृष्टः पुन्नाटः इति प्रादिसमासः] चक्रमर्दः। ६१९

प्रपुन्नाडः पुं. [पुमासं नाडयतीति। नड्+अण्, प्रकृष्टः

पुन्नाड इति प्रादिसमासः] चक्रमर्दकः ।

प्रपुन्नालः पुं. [प्रपुन्नाड+डस्य लत्वम्] प्रपुन्नाडः । ६१९

प्रबुद्धः त्रि. [प्र+बुध्+क्त] पण्डितः; प्रफुल्लः; 'प्रबुद्ध-पुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम्। दिवसं शारदमिव प्रारम्भमुखदर्शनम्'—इति रघौ (१०।९) । जागरितः; 'प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम्'–इति भट्टिः (४।१४) । ३३२

प्रबोधकः पुं. [प्र+बुध् अवगमने, णिच्, ण्वुल्] मङ्गल-पाठकः। ४३५

प्रभञ्जनः पुं. [प्रकर्षेण भनक्ति वृक्षादीनिति। प्र+भञ्ज्+युच्] वायुः; पवनः; 'घटोत्कचसुतः श्रीमान् भिन्नाञ्जनचयोपमः। रुरोध द्रौणिमायान्तं प्रभञ्जनमिवाद्रिराट्'—इति महाभारते (७।१५४।७८) । मणि पुराधिपविशेषः 'राजा; प्रभञ्जनो नाम कुलेऽस्मिन् सम्बभूव ह। अपुत्रः प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम्' —इति महाभारते (१।२१७।१९) । भञ्जनकर्तरि त्रि.।'प्रभञ्जनो यो लोकानां युगान्ते सर्वनाशनः'—इति हरिवंशे (२४५।१३) 'सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम। बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम्'–इति --महाभारते (१।१२३।१२) ७५ ।

प्रभविष्णुता स्त्री. [प्रभविष्णुशब्दात् भावार्थे तल्प्रत्ययः] प्रभुत्वं; प्रभुता; प्रभावता; 'यद्यसाध्यानि दुःखानि न्छेत्तुं न प्रभविष्णुता। तन्महीपाल ! महतां महत्त्वस्य किमङ्कनम्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (२।४७) । ७८५

प्रभा स्त्री. [प्रकर्षेण भातीति । प्र+भा+'आतश्चोपसर्गे' इति अङ । भावे अङ वा] दीप्तिः; रोचिः; द्युतिः; शोचिः; त्विषा; ओजः; भाः; रुचिः; विभा; आलोकः; प्रकाशः; तेजः; रुक्; 'व्यराजयत वैदेही वेश्म तत्सु-विभूषिता। उदितांशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः' —इति रामायणे (२।३९।१८) । 'रतीव रूपिणी किन्त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी। अतीव भ्राजसे सुभ्रु ! प्रभेवेन्दोरनुत्तमा'—इति महाभारते (४।१३।१७) । गोपीविशेषः; 'दृष्टस्त्वं प्रभया गोप्या युक्तो वृन्दावने वने। सद्यो मत्शब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया। प्रभा देहं परित्यज्य जगाम सूर्यमण्डलम् । ततस्तस्याः शरीरे च तीव्रं तेजो बभूव ह'— इति ब्रह्मवैवर्ते (११।५७।५७)+ दुर्गा; यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता। प्रभा प्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्कमालिनी। देवलोके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्येषु सरस्वती। सूर्यबिम्बे प्रभा नाम मातॄणां वैष्णवी मता' —इति देवीभागवते (७।३०।८२) । सूर्यपत्नी; 'विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमादित्यामभवत् पुरा। तस्य पत्नीत्रयन्तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा। रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुषुवे सुतम्। प्रभा प्रभावं सुषुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम्'—इति मात्स्ये (११।२३) । द्वादशाक्षर-वृत्तिविशेषः; 'वसुयुगविरतिर्ननौ रौ प्रभा'–इति वृत्त-रत्नाकरटीकायाम्। कुवेरपुरी; अप्सरोभेदः। ३८, ६५

प्रभाकरः पुं. [प्रभां करोतीति, कृ+'दिवाविभानिशाप्रभेति' ट] सूर्यः; 'कृशानुरपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः । रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव' — इति रघौ (१०।७४) । अग्निः; चन्द्रः; 'तावतीत्य रथानीकं विमुक्तौ पुरुषर्षभौ। ददृशाते यथा राहो-रास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ'—इति महाभारते । 'प्रभाकरौ चन्द्रसूर्यौ'–इति तट्टीकायाम् । समुद्रः; अर्कवृक्षः; अष्टममन्वन्तरे देवगणभेदः; 'तपस्तप्तश्च शक्रश्च द्युतिर्ज्योतिः प्रभाकरः'—इति मार्कण्डेयपुराणे (८०। ६) । अत्रिवंशीयमुनिविशेषः; 'ऋषिर्जातोऽत्रिवंशे तु तासां भर्ता प्रभाकरः। भद्रायां जनयामास सुतसोमं यशस्विनम्'—इति हरिवंशे (३१।१०) । नागभेदः; 'कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः'—इति महा-भारते (१।३५।१५)। मीमांसकप्रभेदः; तस्य मतं दर्शनशास्त्रादौ प्राभाकरमतमिति प्रसिद्धम्। क्ली. कुशद्वीपस्थवर्षभेदः; 'महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम्'—इति मात्स्ये (१२१।६०) । ३६

प्रभातम् क्ली. [प्रकर्षेण भातुं प्रवृत्तमिति। प्र+भा+ आदिकर्मणि क्त। यद्वा प्रकृष्टं भातं दीप्तिरत्रेति] प्रातःकालः; प्रत्यूषः; अहर्मुखं; कल्यम्; उषः; प्रत्युषः; प्रत्यूषः; दिनादिः; निशान्तं; व्युष्टं; प्रगे; प्राह्णं; गोसः; गोसङ्गः; ऊषः; ऊषकं; उषाः; ऊषा; विभातम्; 'प्रभाते यः स्मरेन्नित्यं दुर्गा दुर्गाक्षरद्वयम्। आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदये यथा'—इति धर्मशास्त्रम्। 'वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञोऽथ चतुर्थकः। प्रभातकाले द्रष्टव्यो नित्यं स्वश्रियमिच्छता'—इति राजवल्लभः। १११

प्रभावः पुं. [प्र+भू+भावे घञ्] शक्तिः; 'प्रभावतो यथा

धात्री लकुचस्य रसादिभिः। समापि कुरुते दोषत्रित-यस्य विनाशनम्। क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात् प्रभावतः। ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवी जटा यथा' —इति भावप्रकाशः। कोषदण्डजतेजः; प्रतापः; 'कोषो धनं, दण्डो दमः, तद्धेतुत्वात् सैन्यमपि दण्डः, ताभ्यां यत्तेजो जायते स प्रतापः प्रभावश्च कथ्यते'–इति भरतः। तेजः; 'अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति। राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वं च तव प्रभो!'—इति रामायणे (२।२३।३८)। शान्तिः; प्रभागर्भजातः सूर्य-पुत्रः; 'प्रभा प्रभावं सुषुवे'–इति मात्स्ये (११।३)। कलावत्यां जातः स्वरोचिषो मनोः पुत्रविशेषः; 'ततश्च जज्ञिरे तस्य त्रयः पुत्राः स्वरोचिषः। विजयो मेरुनन्दश्च प्रभावश्च महाबलः'—इति मार्कण्डेये (६६।५)। ८५५

प्रभावता स्त्री. [प्रभावस्य भावः। प्रभाव+तल्] प्रभुता; प्रभुत्वम्। ७८५

प्रभिन्नः पुं. [प्र+भिद्+क्त] क्षरन्मदहस्ती; गर्जितः; मत्तः; भ्रान्तः; मदकलः; 'ततो महामेघमहीधराभं प्रभिन्नमत्यङ्कुशमत्यसह्यम्। रामोपवाह्यं रुचिरं ददर्श शत्रुञ्जयं नागमुदग्रकायम्'—इति रामायणे (२।१५। ४६)। 'यथा नलवनं क्रुद्धः प्रभिन्नः षष्टिहायनः। मृद्नीयात्तद्वदायस्तः पार्थोऽमृद्नाच्चमूं तव'—इति महा-भारते (७।२७।२०)। प्रकृष्टभेदविशिष्टे त्रि.। 'प्रभिन्नवैदूर्यनिभैस्तृणाङ्कुरैः समाचिता प्रोत्थितकन्दली-दलैः'—इति ऋतुसंहारे (२।५)। २२०

प्रभुः त्रि. [प्रभवतीति, प्र+भू+'विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञा-याम्' इति डु] अधिपतिः; स्वामी; ईश्वरः; पतिः; ईशिता, अधिभूः; नायकः; नेता; परिवृढः; अधिपः; पालकः; 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः। न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते'–इति भगवद्गीता-याम् (५।१४)। नित्यः; शक्तः; 'आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति'—इति कुमारे (३।४०)। श्रेष्ठः; 'वैशेष्यात् प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् नियम-स्य च धारणात्। संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः'—इति मनुः (१०।३)। पुं. विष्णुः; शिवः; 'हरश्च हरिणाक्षश्च सर्वभूतहरः प्रभुः'—इति महा-भारते (१३।१७।३१)। पारदः; शब्दः। ३४३

प्रभुता स्त्री. [प्रभोर्भावः, प्रभु+तल्] प्रभुत्वम्; ऐश्व-र्यम्। ७८५

प्रभूतम् त्रि. [प्र+भू+क्त] प्रचुरम्; 'तत्राभूदभिभूत-प्रभूतमायानिकायशतधूर्तः। सकलकलानिलयानां धुर्यः श्रीमूलदेवाख्यः'—इति कलाविलासे (१।९)। उद्गतं; भूतम्; उन्नतम्। ७०१

प्रभ्रष्टकम् क्ली. [प्र+भ्रंश्+क्त, स्वार्थे कन्] शिखा-लम्बिमाल्यं; चूडातो लम्बमानमाल्यं; प्रभ्रष्टम्। ५५३

प्रमथः पुं. [प्रमथतीति, प्र+मथ्+अच्] शिवपारिषदः; 'षट्त्रिंशत्तु सहस्राणि प्रमथा द्विजसत्तमाः। तत्रैकत्र सहस्राणि भागे षोडश संस्थिताः'—इति कालिका-पुराणे। घोटकः; धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः; 'प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्यवान्'—भारते (१।११७। १२)। १४

प्रमदः पुं. [प्र+मद्+'प्रमदसंमदौ हर्षे' इति अप्] हर्षः; 'तच्छ्रुत्वा मम राज्ञश्च विषादप्रमदौ द्वयोः। अभूतां मेघमालोक्य हंसचातकयोरिव'—इति कथासरित्सागरे (६।६२)। [प्रमाद्यत्यनेनेति। प्र+मद्+करणे अप्] धुस्तूरफलं; दानवविशेषः; 'प्रमदो मयः कुपयो हयग्री-वश्च वीर्यवान्'—इति हरिवंशे (३।८७)। वशिष्ठ-तनयानामन्यतमः; 'वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदा-दयः। सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित्' —इति भागवते (८।१।२४)। [प्रमाद्यतीति। प्र+ मद्+कर्तरि अच्] मत्ते त्रि.। 'प्रावृषि प्रमदबर्हिणेष्व-भूत् कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः'—इति रघौ (१९। ३७)। १२३

प्रमदवनम् क्ली. [प्रमदानाम् उत्तमस्त्रीणां वनं काननम्। 'ङ्यापोरिति' ह्रस्वः] राज्ञोऽन्तः-पुरोचितवनं; प्रमदाकाननं; प्रमदकाननं; प्रमदा-वनम्। २१३

प्रमदा स्त्री. [प्रमदयति पुरुषमिति। प्र+मद् हर्षे+ णिच्+अच्। यद्वा प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्या इति। अच्+ टाप्] उत्तमयोषित्; 'नयनान्यरुणानि घूर्णयन् वचनानि स्खलयन् पदे पदे। असति त्वयि वारुणीमदः प्रमदा-नामधुना विडम्बना'—इति कुमारे (४।१२)। चतुर्दशाक्षरवृत्तिविशेषः; 'नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा'—इति वृत्तरत्नाकरटीकायाम्। ४८२

प्रमयः पुं. [प्र+मीञ् हिंसायाम्+भावे अच्] वधः;

घातनम्; 'दृष्टं दृष्टं नृपोदन्तं बद्ध्वा प्रमयमीयुषाम्। अर्वाक्कालभवैर्वार्ता यत्प्रबन्धेषु पूर्यते'—इति राजतरङ्गिण्याम् (१।९)। ४७८

प्रमया स्त्री. [प्रमय+टाप्] हिंसा; मारणं; वधः। ४७८

प्रमादः पुं. [प्र+मद्+भावे घञ्] अनवधानम्; अनवधानता; 'लोभप्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः। तस्माल्लोभो न कर्तव्यः प्रमादो न न विश्वसेत्'—इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः। ७५४

प्रमापणम् क्ली. [प्र+मी हिंसायाम्+स्वार्थे णिच्+भावे ल्युट्] मारणम्; 'अस्थिमतान्तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे। पूर्णे चानस्यनस्थ्नान्तु शूद्रहत्याव्रतञ्चरेत्' —इति मनुः (११।१४१)। ४७७

प्रमीतः त्रि. [प्र+मी हिंसायाम्+क्त] मृतः; यज्ञार्थहतपशुः। ६२९

प्रमुखः त्रि. [प्रकृष्टं मुखमाद्यं यस्य। प्रगतः मुखं मुख्यतां वा] प्रधानम्; 'ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि। स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्युपासते'—इति कुमारे (२।३८)। श्रेष्ठः; 'बलेषु प्रमुखो हस्ती न तथान्यो महीपतेः'—इति हितोपदेशे (३।१२४)। प्रथमः; 'नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्वेद्यां महात्मनः। समासीनाः शुशुभिरे सह राजर्षिभिस्तथा'—इति महाभारते (२।६।९)। मान्यः; पुं. [प्रकृष्टं मुखम् अग्रभागो यस्य] पुन्नागवृक्षः; समूहः; क्ली. [प्रकृष्टं मुखमारम्भः] तदात्वं; तत्कालः; सम्मुखम्; 'यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः' —इति भगवद्गीतायाम् (२।६)। ६९०

प्रमोदः पुं. [प्र+मुद् हर्षे+भावे घञ्] हर्षः; 'उत्पाद्य पुत्रजननप्रभवं प्रमोदं दत्वा पुनर्विरहजं किल दुःखभारम्। त्वं क्रीडसे सुललितैः खलु तैर्विहारैः नोचेत् कथं मम सुताप्तिरतिर्वृथा स्यात्'—इति भागवते (४।२४।५५)। आमोदः; गन्धविशेषः; 'अश्विनोरोषधीनां च घ्राणे मोदप्रमोदयोः'—इति भागवते (२।६।२)। 'मोदप्रमोदयोः' सामान्यविशेषगन्धयोः घ्राणेन्द्रियं परमायनम्'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। नागविशेषः; 'विहङ्गः शरभो मोदः प्रमोदः संहतापनः' —इति महाभारते (१।५७।११)। स्कन्दानुचरविशेषः; 'आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवकस्तथा'—इति महाभारते (९।४५।६३)। १२३

प्रयतः त्रि. [प्र+यम्+क्त। यद्वा प्रयतते धर्माद्यर्थमिति। प्र+यत्+अच्] पवित्रः; 'ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्'—इति मनुः (२।१८३)। नम्रः; 'वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः। प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः'—इति रामायणे (१।२।२४)। प्रयत्नविशिष्टः। ४०२

प्रयाणम् क्ली. [प्र+या+ल्युट्, णत्वम्] गमनं; प्रस्थानं; व्रज्या; अभिनिर्याणं; प्रयाणकम्; 'उद्घाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगोऽनिलः। यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः'—इत्युद्भटः। 'नव द्वारे का पिञ्जरा, तामें पक्षी पौन। रहने में आश्चर्य है, गये अचम्भा कौन।' ४५२

प्रयोगः पुं. [प्र+युज्+भावकर्मादौ यथायथं घञ्] प्रयुक्तिः; 'प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः'—इति रघौ (२।४२)। कार्मणं; वशीकरणं; निदर्शनम्; 'स्वयमात्मेति पर्यायस्तेन लोके तयोः सह। प्रयोगो नास्त्यतः स्वत्वमात्मत्वञ्चान्यवारकम्'—इति पञ्चदश्याम् (६।४३)। घोटकः; सामाद्युपायानुष्ठानम्; 'क्षणशयितविबुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगानुदधिमहति राज्ये काव्यवद्दुर्विगाहे'—इति माघे (११।६)। अभिनयः; 'स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः सञ्जघर्ष सह मित्रसन्निधौ'—इति रघौ (१९।३६)। वृद्धये ऋणदानं; स तु धनप्राप्त्युपायेषु अन्यतमः; 'सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च'—इति मनुः (१०।११५)। ८६६

प्रयोजनम् क्ली. [प्रयुज्यतेऽनेन इति, प्र+युज्+करणे ल्युट्] हेतुः; 'सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित्। यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् केन प्रगृह्यते। सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते। ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः'—इति प्राञ्चः। [प्रयुज्यते इति, प्र+युज्+ल्युट्] कार्यम्; उद्देशः। ८६७

प्रलम्बघ्नः पुं. [प्रलम्बं दनुपुत्रं हन्तीति। हन्+क] बलरामः; प्रलम्बभित्। २८

प्रलापः पुं. [प्रलपनमिति। प्र+लप्+भावे घञ्] प्रलपनम्; अनर्थकवाक्यं; निष्प्रयोजनमुन्मत्तादिवचनं; रोगाणामुपसर्गः; 'मूर्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सादनं भ्रमः। उपद्रवा भवन्त्येते मृतिश्च रसशोषतः'—इति

भावप्रकाशः । १५०

प्रवणः त्रि. [प्रवतेऽत्रेति । प्रु+अधिकरणे ल्युट्] प्रह्वः; 'धन्योऽहमतिपुण्योऽहं कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यत्तातो मामभिद्रष्टुं करोति प्रवणं मनः'—इति मार्कण्डेये (२३।८९) । क्रमनिम्नभूमिः; 'दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्'—इति मनुः (३।२०६) । उदरम्; आयतः; प्रगुणः; क्षणः; प्लुतः; स्निग्धः; क्षीणः; आसक्तः; 'प्रजास्ता ब्रह्मणा सृष्टाश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितौ । सम्यक्श्रद्धासमाचारप्रवणा मुनिसत्तम ।'—इति विष्णुपुराणे । पुं.[प्रवन्ते गच्छन्ति जना अनेनेति, प्रुङ गतौ+करणे ल्युट्] चतुष्पथः । ३५२

प्रवयाः [स्] त्रि. [प्रगतं वयो यस्य] वृद्धः; 'नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा । परिचेतुमुपांशुधारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम्'–इति रघौ(८।१८)। पुराणः; 'अधा यो विश्वा भुवनानि मज्मनेशानकृतप्रवया अभ्यवर्धत'—इति ऋग्वेदे (२।१७।४) । ५०३

प्रवरम् त्रि. [प्रव्रियते इति । प्र+वृ+अप्] श्रेष्ठम्; 'एते षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु । मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु'—इति मनुः (१०।२७) । अगरु; गोत्रं; पुं. सन्ततिः; गोत्रप्रवर्तकमुनिव्यावर्तको मुनिगणः । तथा च जमदग्निगोत्रस्य प्रवराः जमदग्न्यौर्ववशिष्ठाः । भरद्वाजगोत्रस्य भरद्वाजाङ्गिरसबार्हस्पत्याः । विश्वामित्रगोत्रस्य विश्वामित्रमरीचिकौशिकाः —इति दिक् । ६९०

प्रवर्हः त्रि. [प्रवर्हति प्रवर्द्धते इति । प्र+वृह्+अच्] प्रधानं; श्रेष्ठः । ६९०

प्रवहणम् क्ली. [प्रोह्यते अनेनेति । प्र+वह्+करणे ल्युट्] कर्णीरथः; स्त्रीरत्नवहनार्थमुपरि वस्त्राच्छादितमनुष्यवाह्ययानविशेषः; 'प्रविश्य सप्रवहणश्चेटः'—इति मृच्छकटिकनाटके चतुर्थेऽङ्के । पोतः । (६५५) । ४४५

प्रवारणम् क्ली. [प्र+वृ+णिच्+ल्युट्] काम्यदानं; काम्यस्य कमनीयस्य वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनो दानं; महादानं; प्रकर्षेण वार्यते संगृह्यते प्रवारणं]; [प्रकर्षेण वारणमिति] निषेधः । ७७३

प्रवालः पुं.– क्ली. [प्रवलतीति । प्र+वल् प्राणने+'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति ण । यद्वा प्र+वल्+णिच्+अच्] किसलयः ; 'पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात्'—इति कुमारे (१।४४) । वीणादण्डः; रक्तवर्णरत्नविशेषः; विद्रुमः; अङ्गारकमणिः; अम्भोधिवल्लभः; भौमरत्नं; रक्ताङ्गः; रक्ताकारः; लतामणिः; 'शुद्धं दृढं घनं वृत्तं स्निग्धं गात्रसुरङ्गकम् । समं गुरु सिराहीनं प्रवालं धारयेत् शुभम् ।' 'गौरं रङ्गजलाक्रान्तं वक्रसूक्ष्मं सकोटरम् । रूक्षकृष्णं लघु श्वेतं प्रवालमशुभं त्यजेत्'—इति राजनिर्घण्टः । १८४

प्रवासनम् क्ली. [प्र+वस् छेदे+ल्युट्] वधः; [प्र+वास्+णिच्+ल्युट्] प्रवासना; 'सीताप्रवासनपटो ! करुणा कुतस्ते'—इति उत्तररामचरिते । ४७७

प्रवाहः पुं. [प्र+वह्+घञ्] जलस्रोतः; 'पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प'--इति रघौ (५।४६) । व्यवहारः; प्रकृष्टाश्वः; पुरीषादेर्निर्गमः; 'प्रवाहेण गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे । मधुराम्लघृतं तैलं सर्पिर्वास्त्यानुवासनम्'—इति सुश्रुतः । प्रवृत्तिः; 'सत्त्वैकतानगतयो वचसां प्रवाहैः'—इति भागवते (७।९।८) । ६६९

प्रविदारणम् क्ली. [प्रविदारयन्त्यत्रेति । प्र+वि+दॄ+णिच्+अधिकरणे ल्युट्] युद्धं; [प्र+वि+दॄ+णिच्+भावे ल्युट्] अवदारणम्; आकीर्णं; [प्र+वि+दॄ+णिच्+कर्तरि ल्यु] त्रि. प्रविदारकः । ४५३

प्रवीणः त्रि. [प्रकृष्टा संसाधिता वीणास्य । यद्वा प्रवीणयति वीणया प्रगायतीति । प्र+वीण्+णिच्+अच् । वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धेस्तत्तुल्यनैपुण्यात् तथात्वम्] प्रकृष्टं वेत्ति यः; निपुणः; अभिज्ञः; विज्ञः; निष्णातः; शिक्षितः; वैज्ञानिकः; कृतमुखः; कृती; कुशलः; 'विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः । अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्यस्ततार ताराधिपखण्डधारी'--इति कुमारे (७।४८) । ३३५

प्रवृत्तिः स्त्री. [प्रवर्तते इति, प्र+वृत्+क्तिन्] उदन्तः; वार्ता; वृत्तान्तः; 'प्रत्यासन्ने नभसि दयिता जीविताlम्बनार्थी जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम्'—इति मेघदूते (४) । प्रवाहः; [प्रवर्तनमिति प्र+वृत्+क्तिन्] प्रवर्तनम्; 'ववृधे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः । यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः शनैः'—इति महाभारते (१२।३०।१६) । [प्रवर्तते व्याप्नोति प्रसिद्धत्वेनेति । प्र+वृत्+क्तिच्] यज्ञादिव्यापारः; 'असच्च सदसच्चैव यस्माद्विश्वं प्रवर्तते ।

सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः'—इति महाभारते (१।१।२५५)। 'सन्ततिर्ब्रह्मादिः। प्रवृत्तिर्यज्ञादिः'—इति तट्टीकायां नीलकण्ठः। अवन्त्यादिदेशः; हस्तिमदः; तार्किक मते यत्नविशेषः; 'प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्। एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम्। चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा। उपादानस्य चाध्यक्षः प्रवृत्तौ जनकं भवेत्'—इति भाषापरिच्छेदः। १४६

प्रवेकः त्रि. [प्रविच्यते पृथक् क्रियते इति। प्र+विच्+कर्मणि घञ्] उत्तमः; प्रधानम्; 'श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुवचः सुपेशसः। सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः'—इति भागवते (२।९।११)। ६८९

प्रवेणिः स्त्री. [प्रकर्षेण वीयते इति। प्र+वी गतौ+'वीज्याज्वरिभ्यो निः' इति नि, णत्वम्। यद्वा प्रवेणति सौन्दर्यं प्राप्नोतीति, प्र+वेण् गतौ+इन्] कुथः; वेणी। ३०८

प्रवेणी स्त्री. [प्रकर्षेण वीयते इति। प्र+वी गतौ+'वीज्याज्वरिभ्यो निः।' इति नि, णत्वम्। कृदिकारादिति पाक्षिको ङीष्] गजपृष्ठस्थचित्रकम्बलम्; 'अजिनानि प्रवेणीश्च स्रुक् स्रुवं च महीपतिः। कमण्डलूंश्च स्थालीश्च पिठराणि च भारत'—इति महाभारते (१५।२७।१३) वेणी; 'तत्र सौधगतः पश्यन् यमुनां चक्रवाकिनीम्। हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये'—इति रघौ (१५।३०)। नदीविशेषः; 'प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा। तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथा श्रुति'—इति महाभारते (३।८८।११)। ३०८

प्रवेशः पुं. [प्र+विश्+'हलश्च' इति भावे घञ्] अन्तर्विगाहनम्; 'निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गं समन्ततः प्रोत्सारितजनं गच्छेत् सम्यगाविष्कृतोन्नतिः'—इति कामन्दकीये नीतिसारे (७।३९)। १०६

प्रवेष्टः पुं. [प्रवेष्टते इति, वेष्ट् वेष्टने+अच्] बाहुः; भुजः; बाहुनीचभागः; हस्तिदन्तमांसं; गजपृष्ठतल्पनम् ५२२

प्रशंसा स्त्री. [प्र+शंस्+भावे अ, स्त्रियां टाप्] प्रशंसनं; वर्णना; ईडा; स्तवः; स्तोत्रं; स्तुतिः; नुतिः; श्लाघा; अर्थवादः; 'धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः। मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च'—इति मनुः (१०।१२७)। 'न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दां च वर्जयेत्। वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत्'—इति कौर्मे १५ अध्याये। १४५

प्रशमनम् क्ली. [प्र+शम्+णिच्+ल्युट्] मारणं; वधः हिंसा। [प्र+शम्+ल्युट्] शमता; प्रशान्तिः; 'सर्वाबाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि! एवमेव त्वया कार्यमस्मद्वैरिविनाशनम्'—इति मार्कण्डेयपुराणे (९१।३५)। प्रतिपादनं; दानम्; 'तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम्। स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च'—इति मनुः (७।५६)। 'प्रशमनानि दानानि' इति तट्टीकायां कुल्लूक भट्टः। स्थिरीकरणम्; 'लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता। पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा'—इति रघौ (४।१४)। 'प्रशमनेन स्थिरीकरणेन'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। ४७७

प्रशस्तम् त्रि. [प्रशस्यते स्मेति, प्र+शंस्+क्त] अतिश्रेष्ठम्; 'स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे'—इति रघौ (५।२५)। क्षेमं; प्रशंसनीयम्। ७८१

प्रश्नः पुं. [प्रच्छनमिति; प्रच्छ्+'यजयाचयतेति' नङ्। च्छ्वोः शूडिति' श। 'प्रश्नेचेति' ज्ञापकात् न सम्प्रसारणम्] जिज्ञासा; अनुयोगः; पृच्छा; 'साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि'—इति मनुः (१।११५)। 'पृच्छा तन्त्राद्यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते'—इति चरकः। १५४

प्रष्ठौही स्त्री. [प्रष्ठवाह्+'वाहः' इति ङीष्] बालगर्भिणी; प्रथमगर्भवती गौः [प्रष्ठं प्रथमगर्भं वहति या सा। बाला सती गर्भिणी प्रथमगर्भेत्यर्थः] 'प्रष्ठौहीनां पीवरीणां च तावद् अग्र्या गृष्टयो धेनवः सुव्रताश्च'—इति महाभारते (१३।९३।३३)। २६९

प्रसक्तः त्रि. [प्र+सञ्ज्+क्त] आसक्तः; 'अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः। प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ'—इति भगवद्गीतायाम् (१६।१६)। नित्यम्; 'प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव'—इति माधवः। 'प्रसक्तवेगः सततकासवेगः'—इति तट्टीकायां विजयरक्षितः। तद्वति त्रि। ३६४

सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः'—इति महाभारते (१।१।२५५)। 'सन्ततिर्ब्रह्मादिः । प्रवृत्तिर्यज्ञादिः'—इति तट्टीकायां नीलकण्ठः । अवन्त्यादिदेशः; हस्तिमदः; तार्किक मते यत्नविशेषः; 'प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् । एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ।चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा। उपादानस्य चाध्यक्षः प्रवृत्तौ जनकं भवेत्'--इति भाषापरिच्छेदः । १४६

प्रवेकः त्रि. [प्रविच्यते पृथक् क्रियते इति । प्र+विच्+कर्मणि घञ्] उत्तमः; प्रधानम्; 'श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुवचः सुपेशसः । सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः' —इति भागवते (२।९।११)। ६८९

प्रवेणिः स्त्री. [प्रकर्षेण वीयते इति । प्र+वी गतौ+'वीज्याज्वरिभ्यो निः' इति नि, णत्वम् । यद्वा प्रवेणति सौन्दर्यं प्राप्नोतीति, प्र+वेण् गतौ+इन्] कुथः; वेणी। ३०८

प्रवेणी स्त्री. [प्रकर्षेण वीयते इति । प्र+वी गतौ+'वीज्याज्वरिभ्यो निः।' इति नि, णत्वम् । कृदिकारादिति पाक्षिको ङीष्] गजपृष्ठस्थचित्रकम्बलम्; 'अजिनानि प्रवेणीश्च स्रुक् स्रुवं च महीपतिः । कमण्डलूंश्च स्थालीश्च पिठराणि च भारत'—इति महाभारते (१५।२७।१३) वेणी; 'तत्र सौधगतः पश्यन् यमुनां चक्रवाकिनीम् । हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये'—इति रघौ (१५।३०)। नदीविशेषः; 'प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा । तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथा श्रुति'—इति महाभारते (३।८८।११)। ३०८

प्रवेशः पुं. [प्र+विश्+'हलश्च' इति भावे घञ्] अन्तर्विगाहनम्; 'निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गं समन्ततः प्रोत्सारितजनं गच्छेत् सम्यगाविष्कृतक्षितिः'—इति कामन्दकीये नीतिसारे (७।३९)। १०६

प्रवेष्टः पुं. [प्रवेष्टते इति, वेष्ट् वेष्टने+अच्] बाहुः; भुजः; बाहुनीचभागः; हस्तिदन्तमांसं; गजपृष्ठतल्पनम् ५२२

प्रशंसा स्त्री. [प्र+शस्+भावे अ, स्त्रियां टाप्] प्रशंसनं; वर्णना; ईडा; स्तवः; स्तोत्रं; स्तुतिः; नुतिः; श्लाघा; अर्थवादः; 'धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः । मन्त्रवर्ज न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च'—इति मनुः (१०।१२७)। 'न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दां च वर्जयेत्। वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत्' —इति कौर्मे १५ अध्याये । १४५

प्रशमनम् क्ली. [प्र+शम्+णिच्+ल्युट्] मारणं; वधः हिंसा । [प्र+शम्+ल्युट्] शमता; प्रशान्तिः; 'सर्वाबाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि ! एवमेव त्वया कार्यमस्मद्वैरिविनाशनम्'—इति मार्कण्डेयपुराणे (९१। ३५)। प्रतिपादनं; दानम्; 'तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् । स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च'—इति मनुः (७।५६)। 'प्रशमनानि दानानि' इति तट्टीकायां कुल्लूक भट्टः। स्थिरीकरणम्; 'लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता । पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा'—इति रघौ (४।१४)। 'प्रशमनेन स्थिरीकरणेन'–इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । ४७७

प्रशस्तम् त्रि. [प्रशस्यते स्मेति, प्र+शंस्+क्त] अतिश्रेष्ठम्; 'स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे'—इति रघौ (५।२५)। क्षेमं; प्रशंसनीयम् । ७८१

प्रश्नः पुं. [प्रच्छनमिति; प्रच्छ्+'यजयाचयतेति' नङ् । च्छ्वोः शूडिति' श । 'प्रश्ने चेति' ज्ञापकात् न सम्प्रसारणम्] जिज्ञासा; अनुयोगः; पृच्छा; 'साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि'—इति मनुः (१।११५)। 'पृच्छा तन्त्राद्यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते'–इति चरकः। १५४

प्रष्ठौही स्त्री. [प्रष्ठवाह् +'वाहः' इति ङीष्] बालगर्भिणी; प्रथमगर्भवती गौः [प्रष्ठं प्रथमगर्भं वहति या सा । बाला सती गर्भिणी प्रथमगर्भेत्यर्थः] 'प्रष्ठौहीनां पीवरीणां च तावद् अग्र्या गृष्ट्यो धेनवः सुव्रताश्च'—इति महाभारते (१३।९३।३३)। २६९

प्रसक्तः त्रि. [प्र+सञ्ज्+क्त] आसक्तः; 'अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ'—इति भगवद्गीतायाम् (१६। १६)। नित्यम्; 'प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव'—इति माधवः । 'प्रसक्तवेगः सततकासवेगः'—इति तट्टीकायां विजयरक्षितः । तद्वति त्रि. ।

प्रसन्ना स्त्री. [प्रसन्न+टाप्] सुरा; मद्यविशेषः; प्रसन्नेरा; मदिरा; 'प्रसन्ना गुल्मवातार्शोविबन्धानाहनाशिनी । शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हिता'—इति राजवल्लभः । प्रसादविशिष्टा; 'सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये'—इति मार्कण्डेये (८१।४३) । ३२९

प्रसभम् त्रि. [प्रगता सभा सभाधिकारो यत्र] बलात्कारः; हठः; 'यस्मिन् विनिर्मितवति प्रसभं प्रकोपादत्युग्रनिग्रहनवानुभवोपदेशम्'—इति श्रीकण्ठचरिते (५। ४२) । ७५९

प्रसरः पुं. [प्र+सृ+भावादौ यथायथम् अप्] वेगः; 'इति विनयनम्रशिरसा तेन वचो युक्तमुक्तमवधार्य । तमुवाच मूलदेवः प्रीतिप्रसरैः प्रसारितौष्ठाग्रः'—इति कलाविलासे (१।२१) । प्रणयः (८१०); तन्तुप्रणविटपादेर्विसर्पणम् [प्रकर्षेण निकटे सरणं सर्पणं] विसर्पः; 'तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः'—इति रघौ (१६।२०) । समूहः; 'स्तननूतननखलेखालम्बी तव घर्मबिन्दुसन्दोहः । आभाति पट्टसूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः'—इति आर्यासप्तसत्यां (५८९) । प्रकृष्टसञ्चरणम्; अत ऊर्द्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः'—इति सुश्रुतः । युद्धं; नाराचः । ४४३

प्रसवः पुं. [प्र+सू+'ऋदोरप्' इत्यप्] कुसुमं; पुष्पम्; 'प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः । असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः'—इति रघौ (४।२३) । गर्भमोचनं; प्रसूतिः; 'प्रतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव'—इति रघौ (३।१२) । गर्भग्रहणम्; 'यथाविध्यभिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात् सकृत्सकृदृतावृतौ'—इति मनुः (९।७०) । उत्पादः; फलं; जन्म; 'ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः । गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव'—इति रघौ (१।२२) । 'सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदरा इव'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । अपत्यम्; 'ऋषिदेवगणस्वधाभुजां, श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः । अनृणत्वमुपेयिवान् बभौ, परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः'—इति रघौ (८।३०) । आज्ञा; 'मरुतां प्रसवेन जय'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (१०।२१) । 'हे धुर्य मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनिति शेषः'—इति तद्भाष्ये महीधरः । १८६

प्रसवबन्धनम् क्ली. [प्रसवानां पुष्पफलानां बन्धनं यत्र] वृन्तम् । १८५

प्रसव्यम् त्रि. [प्रगतं सव्यादिति] प्रतिकूलं; प्रतिलोमं; प्रतीपं; प्रदक्षिणम्; 'प्रसव्यञ्चापि तञ्चक्रुर्ऋत्विजोऽग्निचितं नृपम्' । [प्र+सू+कर्मणि यत्] प्रसवनीयः । ७४३

प्रसादः पुं. [प्र+सद्+घञ्] अनुग्रहः; 'तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं, गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य । प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै, शशंस वाचा पुनरुक्तयेव'—इति रघौ (२।६८) । प्रसन्नता; नैर्मल्यम्; 'कल्पान्तवातसंक्षोभलङ्घिताशेषभूभृतः । स्थैर्यप्रसादमर्यादास्ता एव हि महोदधेः'—इति प्रबोधचन्द्रोदये । काव्यप्राणः; स्वास्थ्यं; प्रसक्तिः; वैदर्भीरीतियुक्तकाव्यगुणः; 'ओजः प्रसादमाधुर्यगुणत्रितयभेदतः । गौडवैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्तिताः । व्यक्तार्थपदमग्राम्यं प्रसादः परिकीर्तितः' —इति काव्यचन्द्रिका । 'चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः । स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च'—इति साहित्यदर्पणे । देवनिवेदितद्रव्यं; गुरूणां भुक्तावशेषः । 'आसीत्तुङ्गध्वजो राजा प्रजापालनतत्परः । प्रसादं सत्यदेवस्य त्यक्त्वा दुःखमवाप सः'—इति स्कान्दे रेवाखण्डे सत्यनारायणव्रतकथा । ७७३

प्रसावना स्त्री. [प्र+सद्+णिच्+युच्+टाप्] सेवा; परिचर्या । १२९

प्रसाधनम् क्ली. [प्रसाध्यतेऽनेनेति । प्र+साध्+ल्युट्] वेशः; वेषः; 'अभ्यञ्जनं स्थापनं च गात्रोत्सादनमेव च । गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम्'—इति मनुः (२।२१७) । कङ्कतिका; प्रकृष्टनिष्पत्तिः; [प्र+साध्+णिच्+ल्यु] प्रसाधयितरि त्रि. । 'यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्वाततः'–इति ऋग्वेदे (१०।५३।२) । ५३९

प्रसितम् त्रि. [प्र+सिञ्+क्त] आसक्तः; 'इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च, प्रतिषिद्धपरेषु जाग्रतौ । प्रसितावुदयापवर्गयोरुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः'—इति रघौ (८।२३) । क्ली. पूयं; चन्द्रिका । ३६४

प्रसूता स्त्री. [प्रसूते स्म इति । प्र+सू+कर्तरि क्त] जातसन्ताना; जातापत्या; प्रजाता; प्रसूतिका; 'अकाले

च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत्'—इति सुश्रुतः । 'श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्व्यो व्यभिचारव्यतिक्रमैः । प्रसूता देवसङ्काशान् पुत्रानमितविक्रमान्'—इति हरिवंशे (८४।१०१)। ५००

प्रसूतिः स्त्री. [प्रसूयते इति, प्र+सू+क्तिन्] सन्ततिः; 'कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः'—इति रघौ (५।७)। तनयः; दुहिता; प्रसवः; 'कृष्णावचा चापि जलेन पिष्टा, सैरण्डतैला खलु नाभिलेपात् । सुखं प्रसूतिं कुरुतेऽङ्गनानां, निपीडितानां बहुभिः प्रमादैः ।' [प्र+सू+भावे क्तिन्] उद्भवः; 'आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः, सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्'—इति शाकुन्तले । कारकम्; 'न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्'—इति रघौ (२।६३)। उत्पत्तिस्थानम्; 'त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने ! भवसि प्रतिष्ठा'—इति महाभारते (१।२३३।१४)। दक्षपत्नी; सा तु सतीजननी; 'देवहूतिः कर्दमस्य प्रसूतिर्दक्षकामिनी'—इति ब्रह्मवैवर्ते (२।१।१२८)। २७२,४९७

प्रसूनकम् क्ली. [प्रसूयते स्मेति । प्र+सू+क्त, ओदित्वान्निष्ठातस्य न, संज्ञायां कन्] पुष्पं; कुसुमम्। १८६

प्रसृतः त्रि. [प्र+सृ+क्त] नियुक्तः; प्रसक्तः; प्रवृद्धः; प्रसारितः; 'न शशाक नियन्तुं च स व्यासः प्रसृतं मनः'—इति देवी भागवते (१।१४।५)। विनीतः; वेगितः; गतः। ३६४

प्रसृता स्त्री. [प्र+सृ+क्त+टाप्] जङ्घा। ५१५

प्रसृतिः स्त्री. [प्र+सृ+क्तिन्] आकुञ्चितपाणिः; 'देवानृग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् । संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात्स प्रसृतित्रयम्'—इति याज्ञवल्क्यः (२।११२)। प्रसतः; सन्ततिः; 'वर्द्धितानि प्रसृत्या वै विनताकुलकर्तृभिः'—इति महाभारते(५।१०१।३)। पलद्वयम्; 'पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया'—इति शार्ङ्गधरः। ५३७

प्रस्कन्नः त्रि. [प्रकर्षेण स्कन्नः; प्र+स्कन्द्+क्त, 'रदाभ्यामिति' नत्वम्] पतितः; स्खलितः। ४७९

प्रस्तरः पुं. [प्रस्तृणाति आच्छादयति यः। प्र+स्तॄ+पचाद्यच्] शिला; ग्रावा; पाषाणः; उपलः; अश्मा; दृशत्; दृषत्; पारांरुकः; पारटीटः; मन्मरः; काचकः; 'पत्थर' इति भाषा। (८१८) संस्तरः; पल्लवादिरचितशय्या; 'पल्लवाद्यैर्विरचिते शयनीये तु संस्तरः। प्रस्तरः प्रस्तिरश्चेति प्रस्तारोऽपि च कुत्रचित्'—इति शब्दरत्नावली। 'गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च। आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च'—इति मनुः (२।२०४)। मणिः। १६८

प्रस्तरघटनोपकरणम् क्ली. [प्रस्तराणां घटनायाः छेदभेदादेः उपकरणं साधनम्] टङ्कः; पाषाणदारणः। ८२१

प्रस्तावः पुं. [प्र+स्तु+'प्रेद्रुस्तुस्रुवः' इति घञ्] प्रस्तावना; उद्घातः; आरम्भः; अवसरः; प्रसङ्गस्तुतिः; प्रसङ्गः; 'प्रस्तावेनाधिकरणिकस्त्वा द्रष्टुमिच्छतीति'—मृच्छकटिके। प्रकरणम्; 'प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम्'—इत्यस्यार्थे काव्यप्रकाशः। ७५१

प्रस्थः पुं.– क्ली. [प्र+स्था+क] अद्रेः समभूभागः; अद्रेरेकदेशः; स्नुः; सानुः; 'प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किञ्चित् क्वणत्किन्नरमध्युवास'—इति कुमारे (१।५४)। उन्मितवस्तु; विस्तारः; 'दीर्घे प्रस्थे समानं च प्रकुर्यान्मन्दिरं बुधः'—इति ब्रह्मवैवर्ते १०३ अध्यायः। प्रकृष्टस्थितिविशिष्टे त्रि. [प्रकर्षेण तिष्ठतीति, प्र+स्था+'आतश्चोपसर्गे' इति क] यद्वा प्रतिष्ठतेऽस्मिन्ननेन वेति घञर्थे क] परिमाणविशेषः; स तु चतुःकुडवरूपः; आढकचतुर्थांशः; द्विशरावपरिमाणम्; 'बलिनो बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः। परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे'—इति सुश्रुतः। १६६

प्रस्थानम् क्ली. [प्र+स्था+ल्युट्] विजिगीषोः प्रयाणम्; 'सेनाभियोगं प्रस्थानं बलसंख्यां यथार्थतः। धीराणां च परिज्ञानं कृत्वा यातु त्वरान्वितः'—इति देवीभागवते (५।४।१२)। गमनमात्रम्; 'प्रस्थानं ते कुलिशकलनान्निश्चितं पण्डिताग्र्यैः'—इति पदाङ्कदूते। ४५२

प्रस्रवः पुं. [प्र+स्नु+भावे अप्] प्रस्रवणं; जलादेः निःसृत्य प्रवहणम्। १६६

प्रस्रवणम् क्ली. [प्रस्रवति जलमस्मादस्मिन् वा। प्र+स्नु+अपादाने अधिकरणे वा 'कृत्यल्युटो बहुलम्'इति ल्युट्] अजस्रं मन्दवेगेन जलस्रवणम्; उत्सः; जलप्रस्रावः; 'स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च'—इति मनुः (४।२०३)। [प्र+स्नु+भावे ल्युट्] प्रकर्षेण क्षरणं; यत्र स्थाने स्नुत्वा जलं गलति तत्; अविच्छेदेन

च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत्'—इति सुश्रुतः । 'श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्वयो व्यभिचारव्यतिक्रमैः । प्रसूता देवसङ्काशान् पुत्रानमितविक्रमान्'—इति हरिवंशे (८४।१०१)। ५००

प्रसूतिः स्त्री. [प्रसूयते इति, प्र+सू+क्तिन्] सन्ततिः; 'कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः'—इति रघौ (५।७)। तनयः; दुहिता; प्रसवः; 'कृष्णावचा चापि जलेन पिष्टा, सैरण्डतैला खलु नाभिलेपात् । सुखं प्रसूतिं कुरुतेऽङ्गनानां, निपीडितानां बहुभिः प्रमादैः ।' [प्र+सू+भावे क्तिन्] उद्भवः; 'आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः, सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्'—इति शाकुन्तले । कारकम्; 'न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्'——इति रघौ (२।६३)। उत्पत्तिस्थानम्; 'त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने ! भवसि प्रतिष्ठा'—इति महाभारते (१।२३३।१४)। दक्षपत्नी; सा तु सतीजननी; 'देवहूतिः कर्दमस्य प्रसूतिर्दक्षकामिनी'—इति ब्रह्मवैवर्ते (२।१।१२८)। २७२,४९७

प्रसूनकम् क्ली. [प्रसूयते स्मेति । प्र+सू+क्त, ओदित्वान्निष्ठातस्य न, संज्ञायां कन्] पुष्पं; कुसुमम्। १८६

प्रसृतः त्रि. [प्र+सृ+क्त] नियुक्तः; प्रसक्तः; प्रवृद्धः; प्रसारितः; 'न शशाक नियन्तुं च स व्यासः प्रसृतं मनः' —इति देवी भागवते (१।१४।५)। विनीतः; वेगितः; गतः। ३६४

प्रसृता स्त्री. [प्र+सृ+क्त+टाप्] जङ्घा। ५१५

प्रसृतिः स्त्री. [प्र+सृ+क्तिन्] आकुञ्चितपाणिः; 'देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् । संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात्स प्रसृतित्रयम्'—इति याज्ञवल्क्यः (२।११२)। प्रसृतः; सन्ततिः; 'वर्द्धितानि प्रसृत्या वै विनताकुलकर्तृभिः'—इति महाभारते(५।१०१।३)। पलद्वयम्; 'पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया'—इति शार्ङ्गधरः। ५३७

प्रस्कन्नः त्रि. [प्रकर्षेण स्कन्नः; प्र+स्कन्द्+क्त, 'रदाभ्यामिति' नत्वम्] पतितः; स्खलितः। ४७९

प्रस्तरः पुं. [प्रस्तृणाति आच्छादयति यः । प्र+स्तॄ+पचाद्यच्] शिला; ग्रावा; पाषाणः; उपलः; अश्मा; दृशत्; दृषत्; पारारुकः; पारटीटः; मन्मरः; काचकः; 'पत्थर' इति भाषा। (८१८) संस्तरः; पल्लवादिरचितशय्या; 'पल्लवाद्यैर्विरचिते शयनीये तु संस्तरः । प्रस्तरः प्रस्तिरश्चेति प्रस्तारोऽपि च कुत्रचित्'—इति शब्दरत्नावली। 'गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च। आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च'—इति मनुः (२।२०४)। मणिः। १६८

प्रस्तरघटनोपकरणम् क्ली. [प्रस्तराणां घटनायाः छेदभेदादेः उपकरणं साधनम्] टङ्कः; पाषाणदारणः। ८२१

प्रस्तावः पुं. [प्र+स्तु+'प्रेद्रुस्तुस्रुवः' इति घञ्] प्रस्तावना; उद्घातः; आरम्भः; अवसरः; प्रसङ्गस्तुतिः; प्रसङ्गः; 'प्रस्तावेनाधिकरणिकस्त्वा द्रष्टुमिच्छतीति' —मृच्छकटिके। प्रकरणम्; 'प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम्'–इत्यस्यार्थे काव्यप्रकाशः। ७५१

प्रस्थः पुं.– क्ली. [प्र+स्था+क] अद्रेः समभूभागः; अद्रेरेकदेशः; स्नुः; सानुः; 'प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किञ्चित् क्वणत्किन्नरमध्युवास'–इति कुमारे (१।५४)। उन्मितवस्तु; विस्तारः; 'दीर्घे प्रस्थे समानं च प्रकुर्यान्मन्दिरं बुधः'—इति ब्रह्मवैवर्ते १०३ अध्यायः । प्रकृष्टस्थितिविशिष्टे त्रि. [प्रकर्षेण तिष्ठतीति, प्र+स्था+'आतश्चोपसर्गे' इति क] यद्वा प्रतिष्ठतेऽस्मिन्ननेन वेति घञर्थे क] परिमाणविशेषः; स तु चतुःकुडवरूपः; आढकचतुर्थांशः; द्विशरावपरिमाणम्; 'बलिनो बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः। परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे'—इति सुश्रुतः । १६६

प्रस्थानम् क्ली. [प्र+स्था+ल्युट्] विजीगीषोः प्रयाणम्; 'सेनाभियोगं प्रस्थानं बलसंख्यां यथार्थतः । धीराणां च परिज्ञानं कृत्वा यातु त्वरान्वितः'—इति देवीभागवते (५।४।१२)। गमनमात्रम्; 'प्रस्थानं ते कुलिशकलमान्निश्चितं पण्डिताग्र्यैः'—इति पदाङ्कदूते । ४५२

प्रस्रवः पुं. [प्र+स्नु+भावे अप्] प्रस्रवणं; जलादेः निःसृत्य प्रवहणम्। १६६

प्रस्रवणम् क्ली. [प्रस्रवति जलमस्मादस्मिन् वा । प्र+स्रु+अपादाने अधिकरणे वा 'कृत्यल्युटो बहुलम्'इति ल्युट्] अजस्रं मन्दवेगेन जलस्रवणम्; उत्सः; जलप्रस्रावः; 'स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च'—इति मनुः (४।२०३)। [प्र+स्रु+भावे ल्युट्] प्रकर्षेण क्षरणं; यत्र स्थाने स्रुत्वा जलं गलति तत्; अविच्छेदेन

प्रपञ्जलं यत्र स्थाने पतति यत्र निपत्य च बहुलीभवति तत्; गिरेरुपरि निर्झरादिप्रभवजलसङ्घातः; 'पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः। प्रभावं च सरस्वत्याः प्लक्षप्रस्रवणं बलः'—इति हरिवंशे (९।५४।११)। ६७७

प्रहतम् त्रि. [प्रहण्यते स्मेति, प्र+हन्+क्त] क्षुण्णं; विततं; प्रकर्षेण गतं; प्रकर्षेण हिंसितम्; 'प्रहतरथनराश्वकुञ्जरं प्रतिभयदर्शनमुल्वणव्रणम्। तदहितहतमाबभौ बलं पितृपतिराष्ट्रमिव प्रजाक्षये'—इति महाभारते (८।३०।६)। विताडितम्। 'इत्थं तयोः प्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौ क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयःस्पर्शैरपिष्टाम्' —इति भागवते (१०।७२।३८)। वादितम्; 'स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती लोलमाल्यवलयो हरन् मनः। नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गरुष्वलज्जयत्' —इति रघौ (१९।१४)। ३५२

प्रहरः पुं. [प्रह्रियते ढक्कादिरस्मिन्निति। प्र+हृ+घ, अप् वा] वासरस्याष्टभागैकभागः; दिनस्याष्टमो भागः; यामः; 'पहर' इति भाषा। 'सङ्केतकं द्वितीयेऽस्मिन् प्रहरे पर्यकल्पयत्'—इति कथासरित्सागरे (४।३७)। १०६

प्रहरणम् क्ली. [प्रह्रियतेऽस्मिन्निति] युद्धम्; प्रह्रियतेऽनेनेति। प्र+हृ+करणे ल्युट्] अस्त्रम् (४६२); 'धनुःप्रहरणं श्रेष्ठमतीवात्र पितामह'—इति महाभारते (१२।१६६।२)। कर्णीरथः; 'पञ्चप्रहरणं सप्तवरूथं पञ्चविक्रमम्'—इति भागवते (४।२६।२)। [प्र+हृ+भावे ल्युट्] प्रहारः; 'याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत'—इति महाभारते (४।४।७)। ४५३

प्रहारः पुं. [प्रहरणमिति, प्र+हृ+घञ्] आघातः; 'करप्रहारेण शिरश्चामरस्य पृथक् कृतम्'—इति मार्कण्डेये। २२०

प्रहिः पुं. [प्रकर्षेण ह्रियतेऽत्रेति। प्र+हृ+'प्रहरतेः कूपे' इति इण्, स च डित्] कूपः। ६८४

प्रहेलिका स्त्री. [प्रहिलति अभिप्रायं सूचयतीति। प्र+हिल् अभिप्रायसूचने+क्वुन्, टापि अत इत्वम्] दुर्विज्ञानार्थप्रश्नः; कूटार्थभाषिता कथा; प्रह्वलिका; प्रवह्लिका; प्रवह्लिः; प्रवह्ली; प्रहेलिः; प्रहेली; प्रश्नदूती; प्रवह्लीका; 'पहेली' इति भाषा। 'व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात्। यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका। सा द्विधार्थी च शाब्दी च विख्याता प्रश्नशासने। आर्थी स्यादर्थविज्ञानात् शाब्दी शब्दस्य भङ्गतः।' आर्थी यथा—'तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः। गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः'—(पानीयकुम्भः)। शाब्दी यथा—'सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता, नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम्। यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती का नाम कान्तेति निवेदयन्ति।' (सारिका)—इति विदग्धमुखमण्डनम्। १५२

प्रह्वः त्रि. [प्रहूयते इति। प्र+ह्वे+'सर्वनीघृष्वरिष्वेति' वन्, आलोपश्च] आसक्तः; नम्रः; 'विभूषणप्रत्युपहारहस्तम्, उपस्थितं वीक्ष्य विशाम्पतिस्तत्। सौपर्णमस्त्रं प्रतिसञ्जहार प्रह्वेष्वनिर्बन्धरुषो हि सन्तः'— —इति रघौ (१६।८०)। ३५२

प्रह्वलिका स्त्री. [प्रह्वलति विचारमूढतां नयति। प्र+ह्वल्+अच्, संज्ञार्थे क, टाप्] प्रहेलिका; प्रवह्लिका; प्रवह्लिः; प्रश्नदूती; प्रहेली। १५२

प्रांशुः त्रि. [प्रकृष्टाः अंशवोऽत्र] उन्नतः; उच्चः; तुङ्गः; उदग्रः। ७५१

प्राक् अव्य. [प्र+अञ्च् 'दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः' इति अस्ताति, 'अञ्चेर्लुगिति' अस्तातेर्लुक् 'लुक् तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्] पूर्वम्; 'प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते'—इति मनुः (२।२९)। प्रभातम्; अवान्तरम्; अतीतम्; अग्रम्; क्रमप्राप्तिः; पूर्वदिक्; पूर्वदेशः; पूर्वकालः; प्राची दिग् प्राग् देशः कालो वा प्राक्। ७०७

प्राकारः पुं. [प्रक्रियते इति, प्र+कृ+घञ्। 'उपसर्गस्य घञीति' दीर्घः) वप्रोपरि अन्यत्र वा इष्टकादिरचितवेष्टनं, वरणः; सालः; शालः; वप्रः; 'प्राकाररोधसोर्वप्रः पितृकेदारयोरपि'—इति रत्नकोषः। 'ऊर्ध्वं विंशति हस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम्। ऊर्ध्वं षोडशा हस्तेभ्यो नैव कुर्याद् गृहं गृही। प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घे हस्तत्रयन्तथा। गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च। न मध्यदेशे कर्तव्यं किञ्चिन्यूनाधिके शुभम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते। २८८

प्राकाराग्रम् क्ली. [प्राकारस्य अग्रम्] कपिशीर्षम्। ७७८

प्राकृतः त्रि. [प्रकृष्टमकृतमकार्यं यस्य] नीचः; 'अश्रुपातं करोत्यद्य विवशः प्राकृतो यथा'—इति देवीभागवते

(१।१५।३१)। अविकारकः; 'वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम्'—इति भावप्रकाशः। प्रकृति-सम्बन्धी; 'इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया। पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः'—इति भागवते। भाषाभेदे क्ली.। प्रलयविशेषे पुं.। ३४८

प्राग्भागः पुं. [प्राक् अग्रश्चासौ भागः] सन्मुखप्रदेशः; देहाग्रभागः; उत्सङ्गः। ५२८

प्राग्रम् क्ली. [प्रकृष्टं च तद् अग्रम्] ऊर्ध्वभागः; शिखरः; उत्तमाङ्गम्। १८१

प्राग्रहरः त्रि. [प्राग्रं प्रकृष्टमग्रं हरति। 'हरतेरनुद्यमनेऽच्'] श्रेष्ठः; 'तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम्। पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा, शरीरबन्धेन तिरोब भूव'—इति रघुवंशे (१६।२३)। ६८९

प्राग्र्यम् त्रि. [प्रकर्षेणाग्रे भव इति। प्राग्र+यत्] श्रेष्ठः; 'कृत्वा हि सुमहत् कर्म हत्वा भीष्ममुखान् कुरून्। जयः प्राप्तो यशः प्राग्र्यं वैरं च प्रतियातितम्।'—इति महाभारते (९।५८।११)। ६८९

प्राघुणकः पुं. [प्राघोणते भ्राम्यतीति। प्र+आ+घुण्+क+स्वार्थे कन्। प्राघुण+संज्ञायां कन् वा] अतिथिः; प्राघुणः। ३५८

प्राघुणिकः पुं. [प्राघुण+स्वार्थे ठक्] अतिथिः; प्राघुणः। ३५८

प्राघूर्णकः पुं. [प्र+आ+घूर्ण् भ्रमणे, ण्वुल्] अतिथिः। ३५८

प्राघूर्णिकः पुं. [प्र+आ+घूर्ण्+भावे घञ्। प्राघूर्णे भ्रमणे साधुः इति, ठञ्] अतिथिः; आगन्तुकः; आवेशिकः। ३५८

प्राङ् त्रि. [प्र+अञ्च्+क्विन, 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति नलोपाभावः, तस्य कुत्वेन ङ] पूर्वदिक्; पूर्वदेशः; पूर्वकालः। १०३

प्राङ्गणम् क्ली. [प्रकृष्टमङ्गनमङ्गं यस्य। प्रकर्षेण अङ्गनं गमनं यत्र वा। णत्वम्] गृहभूमिः; अजिरम्; चत्वरम्; अङ्गनम्; 'आँगन' इति भाषा। 'प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः। पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम्'—इति भविष्योत्तरे। 'अभद्रदं सूर्यवेधं प्राङ्गणं च तथैव च'—इति ब्रह्मवैवर्ते। २९९

प्राचिका स्त्री. [प्राञ्चति, प्र+अञ्चु गतौ+ण्वुल्, टापि इत्वम्] पक्षिविशेषः; श्येनस्तत्सदृशो वा। श्येनार्थे पुं.। प्राजिकः; प्राजी। स्त्रीत्वे वनमक्षिकेत्येके। २५३

प्राची स्त्री. [प्रथमं अञ्चति सूर्यं प्राप्नोतीति। प्र+अञ्च्+ङीप्] पूर्वा दिक्। १०१

प्राचीनः त्रि. [प्रागेवेति, प्राक्+'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति ख, तस्येनादेशः] पूर्वदिग्देशकालभवः; प्राक्; 'प्राचीनाचलमौलेर्यथा शशी गगनमध्यमधिवसति। त्वां सखि! पश्यामि तथा छायामिव संकुचन्नाम्'—इति आर्य्यासप्तशत्याम् (३५१)। 'प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलम्'—इति भागवते (४।२४।१०)। प्रागग्रम्; 'प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन्'—इति ऋग्वेदे (१।१८८।४)। 'प्राचीनं प्रागग्रम्'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। पुं. प्राचीरम्; आवेष्टकः; वृतिः। १०३

प्राचीनबर्हिः [स्] पुं. [प्राचीनः पूर्वः यज्ञेषु निरन्तरमभिमुखः बर्हिः अग्निः यस्य] इन्द्रः; 'स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा। अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः'—इति रघौ (४।२८)। राजविशेषः; 'अत्रिवंशे समुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः। प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात् प्राचेतसो दश—इति महाभारते (१२।२०८।६)। ५२

प्राचीनावीतम् क्ली. [प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्मेति। आ+वी गत्यादौ+क्त। यद्वा प्राचीनं आवेतीति, 'गत्यर्थेति' क्त] श्राद्धादौ वामकरे बहिष्कृते सति दक्षिणस्कन्धार्पितयज्ञसूत्रम्; 'सव्यं बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं द्विजाः। प्राचीनावीतमित्युक्तं पित्र्ये कर्मणि योजयेत्'—इति कौर्मे। ४०१

प्राचेतसः पुं. [प्रचेतसोऽपत्यमिति। प्रचेतस्+अण्] वाल्मीकिमुनिः; 'अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः। मैथिलेयौ कुशीलवौ जगदुर्गुरुचोदितौ'—इति रघौ (१५।६३)। विष्णुः; 'प्रजया तेजसा योगात् तस्मात् प्राचेतसः प्रभुः। विष्णुरेव महायोगी कर्मणामन्तरङ्गतः'—इति हरिवंशे (२०३।१४)। दक्षः; 'वीरिण्या सह सङ्गम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः। आत्मतुल्यानजनयत् सहस्रं संशितव्रतान्'—इति महाभारते (१।७५।५)। ४१२

प्राजनम् क्ली. [प्रवीयतेऽनेनेति, प्र+अज्+ल्युट्। 'वा

यौ' इति पक्षे व्यभावः] तोदनं; प्रतोदः; तोत्त्रम्। ५५७

प्राजिता [ऋ] पुं. [प्राजतीति । प्र+अज्+तृच्, वीभावाभावः] सारथिः; प्रकृष्टगन्तरि त्रि. । ४४८

प्राज्ञः पुं. [प्रकर्षेण जानातीति । प्र+ज्ञा+क । ततः प्रज्ञ एव, स्वार्थे अण्] पण्डितः; 'पण्डिते च गुणाः सर्वे मूर्खे दोषा हि केवलम्। तस्मान्मूर्खसहस्रेषु प्राज्ञ एको विशिष्यते'—इत्युद्भटः। कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता; 'कल्किं दृष्ट्वा हरेरंशमाविर्भूतं च शम्भले। कविं प्राज्ञं सुमन्तं च पुरस्कृत्य महाप्रभम्'—इतिकल्किपुराणे २ अध्यायः । राजशुकः; [प्रकर्षेण अज्ञः] मूर्खः; त्रि. [प्रज्ञास्त्यस्येति-अच्, स्वार्थे अण्] पण्डितः; पौरेषु विनिवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित्। बोधयन् पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत्। प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः'—इति महाभारते (१।१४६।१९)। दक्षः; विज्ञः; 'नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते। तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च'—इति मनुः (२।१२३)। ३३२

प्राज्यम् त्रि. [प्रवीयते इति, प्र+अज्+ण्यत्, वीभावाभावः] प्रचुरम्; 'स्वागतं स्वानधीकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः। युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः'-इति कुमारे (२।१८)। [प्रभूतम् आज्यं घृतं यस्येति] प्रचुरघृतसम्पन्नः; [प्रकृष्टमाज्यम्] प्रकृष्टघृते क्ली.। ७०१

प्राड्विवाकः पु. [पृच्छतीति प्राट्, विविच्य वक्तीति विवाकः। ततः कर्मधारयः] व्यवहारद्रष्टा; अक्षदर्शकः; व्यवहारदर्शी; 'जज' इति भाषा। सत्यासत्यनिर्णेता; 'विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं पयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः'—इति स्मृतिः। [अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट्, तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वेति विवाकः। प्राट् चासौ विवाकश्चेति] 'विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत् प्रयत्नतः। विचारयति येनासं प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः'—इति मिताक्षरा। ४२९

प्राणः पुं. [प्राणिति जीवति बहुकालमिति। प्र+अन्+अच्। प्राणित्यनेनेति करणे घञ् वा] बलम्; 'बाहुप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ'—इति हरिवंशे (८६।३६), ब्रह्मा; हृन्मारुतः; 'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः।' बोलः; काव्ये जीवात्मा; अनिलः; पूरिते त्रि.। सूक्ष्मशरीरसमष्ट्युपहितचैतन्यं; प्राग्गमनवान् नासाग्रस्थानवर्ती वायुः; 'प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टां वर्तयते पृथक्। प्राणनाच्चैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते'—इति महाभारते (१२।३२१।६५)। धातुः पुत्रः; 'आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः। भार्ये धातृविधात्रोस्ते, तयोर्जातौ सुतावुभौ। प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशाः'—इति मार्कण्डेये। धरपुत्रविशेषः; 'द्रविणो हव्यवाहश्च धरपुत्रावुभौ स्मृतौ। कल्याणिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च। मनोहरा धरात् पुत्रानवापाथ हरेः सुता'—मात्स्ये (५।२३-२४) ७२३

प्राणाः पुं. [प्राणित्येभिरिति, प्र+अन्+करणे घञ्] असवः; 'प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा। आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः'—इति हितोपदेशे (१।७३)। शरीरस्थपञ्चप्राणाः; 'प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः। शरीरस्था इमे'—इत्यमरः। 'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः। उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्वशरीरगः'। बहुवचनान्तोऽयं शब्दः। १३४

प्राणाधिनाथः पुं. [प्राणानामधिनाथः] पतिः; जगत्पतिः; यमः। ४९७

प्राणिद्यूतम् क्ली. [प्राणिभिर्मेषादिभिः कृतं द्यूतमिति। मध्यपदलोपी समासः] पणपूर्वकमेषकुक्कुटादियुद्धं; समाह्वयः; साह्वयः। ७९०

प्राणी [न्] त्रि. [प्राणाः सन्त्यस्येति। प्राण+'अत इनिठनौ' इति इनि] प्राणविशिष्टः; मनुष्यादिः; चेतनः; जन्मी; जन्तुः; जन्युः; शरीरी; 'कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः। साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम्'—इति मनुः (१।२२)। ८६३

प्रातः [र्] अव्य. [प्रातीति, प्र+अत्+'प्राततेररन्' इति अरन्] प्रभातं; प्रगे; सूर्योदयावधित्रिमुहूर्तकालः; 'प्रातः कालो मुहूर्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। 'प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि'—इति रघौ (१।९०)। १११

प्रातिहारकः पुं. [प्रतिहारक एव। स्वार्थे अण्] प्रातिहारः; प्रातिहारिकः; मालाकारः; मालिकः। 'मायाकारः,

मायिकः'–इति अमरमतेऽर्थः । ५८९

प्रातिहारिकः पुं. [प्रतिहारः प्रतिहरणं प्रापणम् इत्यर्थः, तत् प्रयोजनमस्येति । प्रतिहार+'प्रयोजनम्' इति ठक्] प्रातिहारकः; प्रातिहारः; मालाकारः; मालिकः। ५८९

प्राथमकल्पिकः पुं. [प्रथमकल्पः आद्यारम्भः प्रयोजनं यस्य । 'प्रयोजनम्' इति ठक्। यद्वा प्रथमकल्पमधीते इति, 'विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यमिति' ठक्] शैक्षः; प्रथमारब्धवेदाध्ययनः; प्रथमं शिक्षणीयं कल्पं शास्त्रमधीते यः । ४००

प्रादुः [स्] अव्य. [प्रात्तीति, प्र+अद्+बाहुलकाददेर्प्युसिप्रत्ययः] प्राकाश्यं; प्रकाशः; सम्भाव्यं; नाम; स्फुटत्वं; आविः; यथा—प्रादुरासीत्, आविर्भूतः । 'ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः प्रादुरास बहुलक्षपाच्छविः । ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निविडा बलाकिनी' —इति रघौ (११।१५) वृत्तिः । ८८१

प्रादेशः पुं. [प्रदिश्यते इति, प्र+दिश्+'हलश्च' इति' घञ्, 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः] तर्जनीसहितविस्तृताङ्गुष्ठः; 'प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात्'–इति महाभारते (५।५१।१९) । [प्रदेश एव, स्वार्थे अण्] देशमात्रम्; 'प्रादेशो देशमात्रे च तर्जन्यङ्गुष्ठसम्मिते'—इति मेदिनी। 'अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते'—इति देवीपुराणम्। ५३८

प्रादेशनम् क्ली. [प्र+आ+दिश्+ल्युट्] दानम्। ४१९

प्राध्वः त्रि. [प्रगतोऽध्वानमिति । 'उपसर्गादध्वनः' इति अच्] प्रह्वः; बन्धः; 'ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः । प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः'—इति महाभारते (३।१६२।३७) । बहुदूरगामिरथादिः; दूरपथः; अव्य. [प्राध्वनतीति । प्र+आ+ध्वन्+डम्] अनुकूलम्; 'सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते'—इति रघौ (१३।४३)। ८३९

प्रान्तरम् क्ली. [प्रकृष्टमन्तरमवकाशो व्यवधानं वा यत्र] दूरशून्योऽध्वा; छायातरुजलादिरहिते पथि प्रान्तरे;[दूरं शून्यो दूरशून्यः दूरश्चासौ शून्यश्चेति वा दूरशून्यो जलादिवर्जितत्वात्। ईदृक् योऽध्वा स प्रान्तरम्। प्रकृष्टमन्तरं व्यवधानमवकाशो वा अत्रेति] 'ह्रदे गर्ते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्वतादपि। पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविह्वलाः'—इति महानिर्वाणतन्त्रे (१।६४)। विपिनं; कोटरम्। २६१

प्रापणिकः पुं. [प्रापणाय्यते इति, प्र+आ+पण् व्यवहारे+'प्राङि पणिकषः' इति किकन्] पण्यविक्रयी; 'आढ्यादिव प्रापणिकादजस्रं जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः'—इति माघे (४।११)। ५७१

प्राप्तः त्रि. [प्र+आप्+क्त] उचितः; युक्तः; न्याय्यः; औपयिकः; प्रस्थापितः; प्रणिहितः; लब्धः; विन्नः; भावितः; आसादितः; भूतः; उत्पन्नः; समुपस्थितः; 'एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम्। सप्तागारांश्चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्तयन्'—इति मनुः (११।१२२)। ७४६

प्राप्तरूपः त्रि. [प्राप्तं रूपं येन] पण्डितः; मनोज्ञः; रूपवान्। ३३२

प्राभृतम् क्ली. [प्राभ्रियते स्मेति । प्र+आ+भृ+क्त] उपढौकनं; प्राभृतकं; कौशलिका; 'तं दत्तप्राभृतं दूतं स संमान्य व्यसर्जयत्'—इति कथासरित्सागरे (१७। १६४)। ४३४

प्रामाणिकः त्रि. [प्रमाणादागतः । प्रमाण+ठक्] शास्त्रसिद्धः; हैतुकः; मर्यादार्हः; शास्त्रज्ञः; परिच्छेदकः; प्रमाणकर्ता। ५३६

प्रायः पुं. [प्रकृष्टमयनमिति । प्र+अय्+घञ्, यद्वा प्र+इ+'एरच्' इत्यच्] मरणार्थमनशनम्; 'अहं वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम्। इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव च'—इति रामायणे (४।५३।१२)। मरणं; तुल्यं; बाहुल्यम्; 'तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा । लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः'—इति साहित्यदर्पणे (३।१११) (आसां वेश्यानाम्)। वयः;पापं; तपः; क्ली. प्रवेशः; युद्धम्; 'उपज्येष्ठे वरूथे गभस्तौ प्राये प्राये जिगीवांसः स्याम'—इति ऋग्वेदे (२।१८।८)। 'किंच प्राये प्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशे प्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणां जेतारो भवेम। यद्वा प्राये प्राये प्रकर्षेण इयते गम्यते योद्धृभिरिति प्रायं युद्धम्। तस्मिन् युद्धे जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम'–इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। त्रि. गमकः; 'प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत्। ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत्'–इति मनुः (३।२६४)। 'तदनु हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य

ज्ञातिप्रायमन्नं कुर्यात् । ज्ञातीन् प्रैति गच्छतीति ज्ञातिप्रायं कर्मण्यण् । ज्ञातीन् भोजयेदित्यर्थः'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः । प्रायः [स्] अव्य. [प्र+अय् गतौ+असुन्] बाहुल्यम्; 'ततोऽहं शर्ववर्मा च ज्ञातवन्तौ क्रमेण ताम् । अत्रान्तरे स च प्रायः पर्यहीयत वासरः'—इति कथासरित्सागरे (६।१२३) । ७६०

प्रार्थनम् क्ली. [प्र+अर्थ्+ल्युट्] प्रकर्षेण याचनं; याच्ञा; अभिशस्तिः; याचना; अर्थना; प्रार्थना; 'युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते । एतत् कलियुगं नाम अचिराद्यत् प्रवर्तते'—इति महाभारते (३।१४९।-३७) । ३६०

प्रार्थना स्त्री. [प्र+अर्थ्+णिच्+युच्] प्रकर्षेण याचनम्; 'सन्तो दिग् जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषम् । श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष ! मन्यसे'—इति महाभारते (३।३१२।८१) । ३६०

प्रालम्बकम् क्ली. [प्रालम्बते इति, प्र+आ+लबि अवस्रंसने+अच्, प्रालम्ब+संज्ञायां कन्] कण्ठाद् ऋजुलम्बमानं माल्यं; प्रालम्बं; प्रालम्बिका; स्वर्णरचितललन्तिका; सुवर्णहारः । ५५३

प्रालेयम् क्ली. [प्रकर्षेण लीयन्ते लीना भवन्ति पदार्था अत्रेति । प्रलयो हिमालयस्तत आगतम् । प्रलय+अण् । 'केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः' इति यस्येयादेशः] हिमम्; 'नरनारायणौ चैव चेरतुस्तप उत्तमम् । प्रालेयाद्रिं समागत्य तीर्थे बदरिकाश्रमे'—इति देवीभागवते (४।५।१३) । ६५०

प्रालेयांशुः पुं. [प्रालेयानि हिमानि तद्वत् शीता वा अंशवो यस्य] चन्द्रः; 'इत्थं नारीर्घटयितुमलङ्कामिभिः कामिमासन्, प्रालेयांशोः सपदि रुचयः शान्तमानान्तरायाः'—इति माघे (९।८७) । ४२

प्रावरणम् क्ली. [प्रावृणोत्यनेन गात्रमिति । प्र+आ+वृ+करणे ल्युट्] उत्तरीयवस्त्रं; प्रच्छादनं; संव्यानम्; उतरीयकम्; 'बन्धकीपादमुद्राङ्कं चारुप्रावरणादि सः । गीरवार्हान् दुराचारैः सचिवान् पर्यधापयत्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (४।६७४) । प्रकृष्टावरणम् । ५४६

प्रावृट् [ष्] स्त्री. [प्रकर्षेण आ सम्यक् प्रकारेण च वर्षतीति । प्र+आ+वृष्+क्विप् । प्रावर्षत्यत्रेति अधिकरणे क्विप् वा' । यद्वा वर्षणमिति वृट्, प्रकृष्टा वृडत्र । 'नहि वृतिवृषीति' पूर्वपदस्य दीर्घः] वर्षाकालः; श्रावणभाद्रमासौ; 'अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि, शैलेयगन्धीनि शिलातलानि । कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं, कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु'—इति रघौ (६।५१) । ११३

प्रासः पुं. [प्रास्यते क्षिप्यते इति । प्र+अस्+'हलश्च इति घञ्] कुन्तास्त्रम्; प्रासकः; 'गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्चानतपर्वभिः'— इति महाभारते (६।६७।-२,) । 'प्रासास्त्रन्तु चतुर्हस्तं दण्डबुध्नं क्षुराननम् ।' 'प्रासस्तु सप्तहस्तः स्यादौन्नत्येन तु वैणवः । लौहशीर्षस्तीक्ष्णपादः कौशेयस्तवकाञ्चितः । आकर्षश्च विकर्षश्च धूननं वेधनं तथा । चतस्र एता गतय उक्ताः प्रासं समाश्रिताः ।' ४७१

प्रासादः पुं. [प्रसीदन्त्यस्मिन्निति । प्र+सद्+'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति उपसर्गस्य दीर्घः] देवगृहं; राजगृहम्; 'देवभूभुजां गृहम्'—इत्यमरः । 'इत्युक्त्वा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरक्षकान् । कारयित्वाथ प्रासादं सप्तभूमिकमुत्तमम्'—इति देवीभागवते (२।९।४२) । २९३

प्रियः त्रि. [प्रीणातीति, प्री+'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति क] हृद्यः; 'सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः'—इति महाभारते । 'न हि कस्य प्रियः को वा विप्रियो वा जगत्त्रये । काले कार्यवशात् सर्वे भवन्त्येवाप्रियाः प्रियाः'—इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५ अध्याये । पुं. भर्त्ता; 'प्रणमति पश्यति चुम्बति संश्लिष्यति पुलकमुकुलितैरङ्गैः । प्रियसङ्गाय स्फुरितां वियोगिनी वामबाहुलताम्'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३४७) । जामाता; 'राजर्त्विक्स्नातकगुरून् प्रियश्वशुरमातुलान् । अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः'—इति मनुः (३।११९) । कार्तिकेयः; 'अमोघस्त्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा'—इति महाभारते (२।२३१।५) मृगविशेषः; ऋद्धिनामौषधम् । ६८९

प्रियङ्गुः स्त्री. [प्रियं गच्छतीति । प्रिय+गम्+मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः] सुगन्धिवृक्षविशेषः; श्यामा; महिलाह्वया; लता; गोवन्दनी; गुन्द्रा; फलिनी; फली; विष्वक्सेना; गन्धफली; कारम्भा;

प्रियकः; प्रियवल्ली; फलप्रिया; गौरी; वृत्ता; कङ्गुः; कङ्गुनी; भङ्गुरा; गौरवल्ली; शुभगा; पर्णभेदिनी; शुभा; पीता; मङ्गल्या; श्रेयसी; 'वामे चक्रगदाधरः स भगवान् क्रोडो प्रियङ्गोस्तले । हस्तोद्यच्छुकशालिमञ्जरिकया देव्या धरण्या सह'—इति महागणपतितोत्रे (१०)। कङ्गुः (५८२); राजिका; पिप्पली; कटुकी । १९३

प्रियवाक् त्रि. [प्रिया हृद्या वाक् वाणी यस्य] वदान्यः; कामधुक्; दानवीरः । ३६६

प्रियवाग्दानशीलः त्रि. [प्रियायाः वाचः दानस्य शीलम् अस्य] मनोऽभिलषितवचनमुच्चार्य तत्प्रपूरकः; वदान्यः; वाञ्छाप्रपूरकः । ३६६

प्रियं वाक्यम् क्ली. [प्रियं मनोज्ञं वाक्यम् उक्तिः] हृदयङ्गमं; चटु; चाटु । १४६

प्रीतिः स्त्री. [प्रीञ् तर्पणे+भावे क्तिन्] तृप्तिः; मुत्; प्रमदः; हर्षः; प्रमोदः; आमोदः; सम्मदः; आनन्दथुः; आनन्दः; शर्म; सातं; सुखं; कामपत्नी; विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतद्वितीययोगः; 'प्रसूतिकाले यदि प्रीतियोगो नरो ह्यरोगः सुखवान् विनोदी । रक्तानुरक्तो विदुषां प्रपन्नः सम्प्रार्थितो यच्छति वित्तमेव'—इति कोष्ठीप्रदीपः । प्रेम (७०६) । १२३

प्रेक्षा स्त्री. [प्रकर्षेण ईक्ष्यते ययेति । प्र+ईक्ष्+'गुरोश्च हलः' इति अ, टाप् । प्र+ईक्ष्+भावे अ टाप् वा] ईक्षणम्; 'यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं, सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलम् । न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षालवार्थ इतरे नियमान् वहन्ति'—इति भागवते (३।१६।७) । प्रज्ञा (३३४); 'सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा । प्रयुक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तयात्मनाम्—इति महाभारते (३।१३६।८) । नृत्येक्षणम्; 'प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि । प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्डया कृष्णलानि षट्'—इति मनुः (९।८४) । शाखा; शोभा; 'प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः, सन्ध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः । रत्नोदधावोषधिसौमनस्यवनस्रजो वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रेः !'—इति भागवते (३।८।२४) । 'हरितोपलाद्रेर्मरकतशिलामयपर्वतस्य प्रेक्षां शोभां क्षिपन्तं स्वलावण्यातिशयेन तिरस्कुर्वन्तम्'—इति तट्टीकायां स्वामी । ९५

प्रेङ्खा स्त्री. [प्रेङ्ख्यते गम्यतेऽनयेति । प्र+इखि गतौ+करणे घञ्+टाप्] दोला; प्रेङ्खोलनम् । ७६३

प्रेङ्खितम् त्रि. [प्र+इखि गतौ+क्त] कम्पितं; दोलितं; तरलितं; लुलितं; धुतं; चलितं; धूतं; वेल्लितम्; आन्दोलितम् । ७४६

प्रेङ्खोलनम् क्ली. [प्रेङ्खोल्यते चल्यतेऽनेनेति । प्रेङ्खोल+करणे ल्युट्] दोला; प्रेङ्खा; [भावे ल्युट्] कम्पनम्; 'विरेचनप्रेङ्खोलनाजीर्णगर्भशातनप्रभृतिभिर्विशेषैर्बन्धनान्मुच्यते गर्भः फलमिव वृन्तबन्धनादभिघातविशेषैः'-इति सुश्रुतः । ७६३

प्रेङ्खोलितम् त्रि. [प्रेङ्खोल+क्त] दोलितं; तरलितं; लुलितं; प्रेङ्खितं; धुतं; चलितं; कम्पितं; धूतं; वेल्लितम्; आन्दोलितम् । ७४६

प्रेतः पुं. [प्र+इ गतौ+क्त] नरकस्थप्राणी; भूतभेदः; मृतः (६२९); 'आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते । गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद् वृत्तिमाचरेत्'—इति मनुः (२।२४७) । ६२५

प्रेतपतिः पुं. [प्रेतानां पतिः] यमः; प्रेताधिपः; प्रेतेशः; प्रेतेश्वरः, प्रेतराजः; 'दण्डः प्रेतपतेः शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा । अन्येषां चैव देवानामायुधानि स विश्वकृत् । चकार तेजसा भानोर्भासुराण्यरिशान्तये'—मार्कण्डेये (१०८।४) । ७१

प्रेत्य अव्य. [प्र+इ+क्त्वा, ल्यप्] लोकान्तरम्; अमुत्र; 'श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः । इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्'—इति मनुः (२।९) । ८७७

प्रेष्ठः त्रि. [अयमेषामतिशयेन प्रिय इति । प्रिय+इष्ठन्, प्रादेशः] अतिशयप्रियः; प्रेयान् । ६८९

प्रेष्यः त्रि. [प्र+ईष्+कर्मणि ण्यत्] दासः; सेवकः; 'प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः'—इति मनुः (३।१५३) । प्रेरणीयः । ३६९

प्रेष्या स्त्री. [प्र+इष्+ण्यत्+टाप्] दासी; सेविका; परिचारिका । ४९१

प्रैष्यः पुं. [प्र+इष्+कर्मणि ण्यत्, 'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु' इति वृद्धिः] प्रेष्यः । ३६९

प्रोक्षितम् त्रि. [प्र+उक्ष्+क्त] निहतं; सिक्तं; यज्ञार्थं मन्त्रैः संस्कृतमांसादि; 'भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृद

प्रियकः; प्रियवल्ली; फलप्रिया; गौरी; वृत्ता; कङ्गुः; कङ्गुनी; भङ्गुरा; गौरवल्ली; शुभगा; पर्णभेदिनी; शुभा; पीता; मङ्गल्या; श्रेयसी; 'वामे चक्रगदाधरः स भगवान् क्रोडो प्रियङ्गोस्तले । हस्तोद्यच्छुकशालिमञ्जरिकया देव्या धरण्या सह'—इति महागणपतितोत्रे (१०)। कङ्गुः (५८२); राजिका; पिप्पली; कटुकी । १९३

प्रियवाक् त्रि. [प्रिया हृद्या वाक् वाणी यस्य] वदान्यः; कामधुक्; दानवीरः । ३६६

प्रियवाग्दानशीलः त्रि. [प्रियायाः वाचः दानस्य शीलम् अस्य] मनोऽभिलषितवचनमुच्चार्य तत्प्रपूरकः; वदान्यः; वाञ्छाप्रपूरकः । ३६६

प्रियं वाक्यम् क्ली. [प्रियं मनोज्ञं वाक्यम् उक्तिः] हृदयङ्गमं; चटु; चाटु । १४६

प्रीतिः स्त्री. [प्रीञ् तर्पणे+भावे क्तिन्] तृप्तिः; मुत्; प्रमदः; हर्षः; प्रमोदः; आमोदः; सम्मदः; आनन्दथुः; आनन्दः; शर्म; सातं; सुखं; कामपत्नी; विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतद्वितीययोगः; 'प्रसूतिकाले यदि प्रीतियोगो नरो ह्यरोगः सुखवान् विनोदी । रक्तानुरक्तो विदुषां प्रपन्नः सम्प्रार्थितो यच्छति वित्तमेव'—इति कोष्ठीप्रदीपः । प्रेम (७०६) । १२३

प्रेक्षा स्त्री. [प्रकर्षेण ईक्ष्यते ययेति । प्र+ईक्ष्+'गुरोश्च हलः' इति अ, टाप् । प्र+ईक्ष्+भावे अ टाप् वा] ईक्षणम्; 'यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं, सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलम् । न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षालवार्थं इतरे नियमान् वहन्ति'—इति भागवते (३।१६।७) । प्रज्ञा (३३४); 'सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा। प्रयुक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तयात्मनाम्—इति महाभारते (३।१३६।८) । नृत्येक्षणम्; 'प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि । प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्डया कृष्णलानि षट्'—इति मनुः (९।८४) । शाखा; शोभा; 'प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः, सन्ध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्द्धनः। रत्नोदधावोषधिसौमनस्यवनस्रजो वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रेः!' —इति भागवते (३।८।२४) । 'हरितोपलाद्रेर्मरकतशिलामयपर्वतस्य प्रेक्षां शोभां क्षिपन्तं स्वलावण्यातिशयेन तिरस्कुर्वन्तम्'—इति तट्टीकायां स्वामी । ९५

प्रेङ्खा स्त्री. [प्रेङ्खयते गम्यतेऽनयेति । प्र+इखि गतौ+करणे घञ्+टाप्] दोला; प्रेङ्खोलनम् । ७६३

प्रेङ्खितम् त्रि. [प्र+इखि गतौ+क्त] कम्पितं; दोलितं; तरलितं; लुलितं; धुतं; चलितं; धूतं; वेल्लितम्; आन्दोलितम् । ७४६

प्रेङ्खोलनम् क्ली. [प्रेङ्खोल्यते चल्यतेऽनेनेति । प्रेङ्खोल+करणे ल्युट्] दोला; प्रेङ्खा; [भावे ल्युट्] कम्पनम्; 'विरेचनप्रेङ्खोलनाजीर्णगर्भशातनप्रभृतिभिर्विशेषैर्बन्धनान्मुच्यते गर्भः फलमिव वृन्तबन्धनादभिघातविशेषैः'-इति सुश्रुतः । ७६३

प्रेङ्खोलितम् त्रि. [प्रेङ्खोल+क्त] दोलितं; तरलितं; लुलितं; प्रेङ्खितं; धुतं; चलितं; कम्पितं; धूतं; वेल्लितम्; आन्दोलितम् । ७४६

प्रेतः पुं. [प्र+इ गतौ+क्त] नरकस्थप्राणी; भूतभेदः; मृतः (६२९); 'आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते । गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद् वृत्तिमाचरेत्'—इति मनुः (२।२४७) । ६२५

प्रेतपतिः पुं. [प्रेतानां पतिः] यमः; प्रेताधिपः; प्रेतेशः; प्रेतेश्वरः, प्रेतराजः; 'दण्डः प्रेतपतेः शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा। अन्येषां चैव देवानामायुधानि स विश्वकृत् । चकार तेजसा भानोर्भासुराण्यरिशान्तये'—मार्कण्डेये (१०८।४) । ७१

प्रेत्य अव्य. [प्र+इ+क्त्वा, ल्यप्] लोकान्तरम्; अमुत्र; 'श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः। इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्'—इति मनुः (२।९) । ८७७

प्रेष्ठः त्रि. [अयमेषामतिशयेन प्रिय इति । प्रिय+इष्ठन्, प्रादेशः] अतिशयप्रियः; प्रेयान् । ६८९

प्रेष्यः त्रि. [प्र+ईष्+कर्मणि ण्यत्] दासः; सेवकः; 'प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः'—इति मनुः (३।१५३) । प्रेरणीयः । ३६९

प्रेष्या स्त्री. [प्र+इष्+ण्यत्+टाप्] दासी; सेविका; परिचारिका । ४९१

प्रैष्यः पुं. [प्र+इष्+कर्मणि ण्यत्, 'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु' इति वृद्धिः] प्रेष्यः । ३६९

प्रोक्षितम् त्रि. [प्र+उक्ष्+क्त] निहतं; सिक्तं; यज्ञार्थं मन्त्रैः संस्कृतमांसादि; 'भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृद

ब्राह्मणकाम्यया। दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे पु विवर्जयेत्'--इति महाभारते। 'आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः। अगस्त्येन पुरा राजन्! मृगया येन पूज्यते'--इति तिथ्यादितत्त्वम्। ४१७

प्रोथः पुं.—क्ली. [प्रवते इति, प्रु गतौ+'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' इति थक्, निपातनाद् गुणः। यद्वा प्रोथते इति, प्रोथ पर्याप्तौ+'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घ] अश्वनासिका; 'रिरसयिषति भूयः शष्पमग्रे विकीर्णं पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः'—इति माघे (११। ११)। शूकरनासिका; पुं. कटी; शाटकः; स्त्रीगर्भः; गर्तः; भीषणं; स्फिक्; अश्वमुखम्; त्रि. अध्वगः; प्रथितः; स्थापितः। ४४१

प्रोष्ठः पुं. [प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्येति। 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' इति वा वृद्धिः] प्रोष्ठीमत्स्यः। ६५८

प्रोष्ठी स्त्री. पुं. [प्रकृष्ट ओष्ठो यस्याः। प्रोष्ठ+नासिकोदरोष्ठेति, जातेरिति वा ङीष्] मत्स्यभेदः; प्रोष्ठः; शफरी; शफरः; श्वेतकोलः। ६५८

प्रौढम् त्रि. [प्रोह्यते स्मेति। प्र+वह्+क्त। सम्प्रसारणम्, 'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु' इति वृद्धिः] वर्द्धितं; प्रवृद्धम्; एधितम्; 'त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः-इति मेघदूते (२७)। प्रगल्भः (३८६); 'श्वासातिमात्रबहुलैः स्मरतः सुनेत्रैः प्रौढप्रिया नयनविभ्रमचेष्टितानि'-इति रघौ (९।५८)। निपुणः; 'इङ्गितज्ञाः पुरुप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः'—इति भागवते (३।२।९)। प्रकर्षेण ऊढः। २६९, ४८३।

प्लवः पुं. [प्लु+'ऋदोरप्' इत्यप्] भेलः; उडुपः; तल्पः; तल्ली; [प्लूयतेऽनेनेति, करणे अप्] 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति'—इति मुण्डकोपनिषदि (१।२।७)। प्लवनम्; 'सागरानूपविपुलां प्रागुदक्प्लवशीतलाम्। सर्वतोदधिमध्यस्थामभेद्यां त्रिदशैरपि'—इति हरिवंशे (१२२।१०१)। [प्लवते सन्तरतीति। प्लु+अच्] भेकः; अविः; श्वपचः; कपिः; जलकाकः; 'प्लवानामिक्षुरसासवः'—इति सुश्रुते (१।४६)। कुलकः; प्रवणः; पर्कटीद्रुमः; कारण्डवविहगः; शब्दः; प्रतिगतिः; प्रेरणं; शत्रुः; जलान्तरं; पलवः; जलकुक्कुटः; 'कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्। सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुकसारिके'– इति मनुः (५।१२)। बकविशेषः; 'रथाङ्गहंसा नत्यूहाः प्लवाः कारण्डवाः परे। तथ पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः'—इति रामायणे (२।१०३।४३)। 'प्लवाः बकविशेषाः –इति तट्टीकायां रामानुजः। जलचरपक्षिमात्रम्; 'हंससारसकाचाक्षबककौञ्चशरारिकाः। नन्दीमुखे सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः। प्लवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवाः स्मृताः।' ६७१

प्लवकः पुं. [प्लवते इवेति। प्लु+अच्। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन्] चण्डालः; श्वपचः; भेकः (६६२); मण्डूकः; खड्गधारादिनर्तकः; केलकः; केकलः; नर्तुः; केलिकोषः; कलायनः; सन्तरणोपजीवी; 'गायन नर्तकाश्चैव प्लवका वादकास्तथा। कथका योधकाश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम्'—इति महाभारते (१३।२३।१५) वानरः; प्लक्षः। ५९८

प्लवगः पुं. [प्लवेन प्लुतगत्या गच्छतीति। गम्+'अन्येष्वपि दृश्यते' ति ड] भेकः; सूर्यसारथिः; प्लवपक्षी; शिरीषवृक्षः; वानरः (२३१); 'स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि। रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः'—इति रघौ (१२।७०)। ६६२

प्लवङ्गः पुं. [प्लवेन प्लुतगत्या गच्छतीति। गम्+'गमश्च इति खच्, 'खच्च डिद्वा वाच्यः' इति डित्, डित्वात् टेर्लोपः, मुमागमः] वानरः; 'प्लवङ्गा वृश्चिका दंशा मशकाश्चैव कानने। सरीसृपाश्च कीटाश्च मामूवन् गहने तव'—इति रामायणे (२।२५।१८)। 'प्लवङ्गा वानराः'-इति तट्टीकायां रामानुजः। मृगः; प्लक्षवृक्षः। २३१

प्लवङ्गमः पुं. [प्लवेन गच्छतीति। प्लव+गम्+'गमश्च इति खच्, मुमागमः] वानरः; 'एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूताः प्लवङ्गमाः। आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहङ्गम!'—इति रामायणे (४।६२।११)। (६६२) भेकः; मण्डूकः;, वर्षाभूः; दर्दुरः। प्लुतगतियुक्ते त्रि.। २३१

प्सा स्त्री. [प्सा+भावे क्विप्] भक्षणम्; अशनाया; बुभुक्षा; जिघत्सा; क्षुधा। ३६१

प्सातः त्रि. [प्सा+क्त] बुभुक्षितः; भक्षितम्। ३६०

फ

फटः पुं.–स्त्री. [स्फुट् विकसने+पचाद्यच्, पृषोदरादिः] फणा; फणं; फटा; फणः। ६४१

फटा स्त्री. [फट+स्त्रियां टाप्] फणा; फणं; फणः; फटः; फटी; 'निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फटा। विषं भवतु मा वास्तु फटाटोपो भयङ्करः'—इति पञ्चतन्त्रे (१।८३)। दम्भः; कितवः; 'स्यात्पवर्गद्वितीयादि फटायान्तु स्फटापि च'—इति भरतधृतशब्दभेदः। ६४१

फणः त्रि. [फणति विस्तृतिं गच्छतीति। फण्+अच्] सर्पस्य विस्तृतमस्तकं; फणा; फणं; फटा; फटः; स्फटः; स्फटा; दर्वी; भोगः; स्फुटः; स्फुटा; दर्विः; फटी; 'परिवादं ब्रुवाणे हि दुरात्मा वै महाजने। प्रकाशयति दोषांस्तु सर्पः फणमिवोच्छ्रितम्'—इति महाभारते (१२।११४।१५)। जत्रूर्ध्वस्थमर्मविशेषः; 'जत्रूर्ध्वं मर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृकाः, द्वे कृकाटिके, द्वे विधुरे, द्वौ फणौ, द्वावपाङ्गौ, द्वावावर्तौ, द्वावुत्क्षेपौ, द्वौशङ्खावेका स्थपनी, पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति'—इति सुश्रुते (३।६)। ६४१

फणभृत् पुं. [फणं बिभर्तीति। भृ+क्विप्+तुक्] फणवान्; फणकरः; फणाकरः; फणधरः; फणाधरः; फणाभरः; फणावान्; सर्पः; फणिः; फणी; 'व्याप्तव्योमतले मृगाङ्कधवले निर्धौतदिङ्मण्डले, देव! त्वद्यशसि प्रशान्ततमसि प्रौढे जगत्प्रेयसि। कैलासन्ति महीभृतः फणभृतः शेषन्ति पाथोधयः, क्षीरोदन्ति सुरद्विपन्ति करिणो हंसन्ति पुंस्कोकिलाः'—इति राजेन्द्रकर्णपूरे (४)। ६४०

फणा स्त्री. [फणति प्रसारसङ्कोचं गच्छतीति। फण् गतौ+अच्+टाप्] सर्पफटा; 'ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते। तेजस्वी संक्षोभात् प्रायः प्रतिपद्यते तेजः'—इति अभिज्ञानशाकुन्तले। ६४१

फलम् क्ली. [फलतीति। फल् निष्पत्तौ, फला विशरणे वा+अच्] व्युष्टिः; लाभः; 'शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य। अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र'—इति शाकुन्तले। सस्यम्; 'फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वै दलेषु च। फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च। तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत्'—इति सुश्रुतः। 'उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं, घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः'—इति शाकुन्तलायाम्। फलकं; शारिफलकार्थे; 'वैदूर्यान् काञ्चनान् दान्तान् फलैर्ज्योतीरसैः सह। कृष्णाक्षान् लोहिताक्षांश्च निर्वर्त्स्यामि मनोरमान्'—इति महाभारते (४।१।२४)। हेतुकृतं; जातीफलं; त्रिफला; 'हरीतकी चामलकी विभीतकमिदं त्रयम्। त्रिफला फलमित्युक्तं तच्च ज्ञेयं फलत्रिकम्'—इति वैद्यकपरिभाषायाम्। कक्कोलं; बाणाग्रम्; आवर्तः; फालः; दानं; मुष्कः; 'अफलो भुज्यते मेषः सफलस्तु न भुज्यते'—इति रामायणे। प्रमेयभेदः; 'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्'—इति गोतमसूत्रम्। जीवस्य कर्मफलभुक्तिः; 'जीवः कर्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च। आत्मनः प्रतिबिम्बश्च देही जीवः स एव च'—इति ब्रह्मवैवर्ते। वेदादीनां प्रयोजनम्; 'स तं प्राह फलं ब्रूहि वेदस्य च धनस्य च। दारश्रुतस्य विप्रादेः स्वर्गापवर्गहेतवे।' 'अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम्। रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम्'—इति वह्निपुराणे। प. कुटजवृक्षः। ७७६

फलकम् क्ली.–पुं. [फल+संज्ञायां कन्] चर्म; 'ढाल' इति भाषा। 'शार्ङ्गं बाणं कृपाणं फलकमरिगदे पद्मशङ्खौ सहस्रम्, बिभ्राणाः शस्त्रजालं मम ददतु हरेर्बाहवो मोहहानिम्'– इति विष्णुपादादिकेशान्तस्तोत्रे (३३)। पुं. अस्थिखण्डः; नागकेशरं; काष्ठादिफलकम्; 'पाण्डुलेख्येन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्। ऊनाधिकं तु संशोध्यं पश्चात् पत्रे निवेशयेत्'–इति व्यवहारतत्त्वे। 'भृकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतम्। काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी'—इति मार्कण्डेये (८७।५)। रजकपट्टम्; 'शाल्मले फलके श्लक्ष्णे निज्याद्वासांसि नेजकः। न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत्'—इति मिताक्षरा। ४६०

फलवान् [त्] त्रि. [फलमस्यास्तीति। फल+मतुप्, मस्य व] फलयुक्तवृक्षः। फलिनः; फली; फलितः; 'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः। पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः'—इति मनुः (१।४७)। १७८

फलिनः त्रि. [फलानि सन्त्यस्येति। फल+'बहुलमन्यत्रापि' इति इनच्] फलवान्; पुं. पनसः; फलवान् वृक्षः। १७८

फलिनी स्त्री. [फलमस्या अस्तीति । इनि, ङीप्] प्रियङ्गुवृक्षः; 'प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिला ह्वया । गुन्द्रा गुन्द्रफला श्यामा विष्वक्सेनाङ्गना प्रिया'—इति भावप्रकाशे । अग्निशिखावृक्षः । १६३

फली [न्] त्रि. [फलमस्यातीति । फल+इनि] फलयुक्तवृक्षादिः; फलवान्; फलिनः; फलितः; स्त्री. [फलमस्त्यस्या इति । अर्श आदित्वाद् अच् । स्त्रियां ङीप्] प्रियङ्गुवृक्षः; 'विश्वक्सेना प्रिया कान्ता प्रियङ्गुः फलिनी फली'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् । [फलि+वा ङीष्] फलिमत्स्यः । १७८

फल्गु त्रि. [फल् निष्पत्तौ+'फलिपाटिनमिमनिजनाम्'—इत्यु, गुगागमश्च] असारम्; 'तरीषु तत्रत्यमफल्गु भाण्डं, सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत्'—इति माघे (३।७६) । निरर्थकम्; 'न फल्गुवा यैः प्रतिबोधनीयो राजा तु वीरैरिति नीतिशास्त्रम्'—इति देवीभागवते (५।१५।३२) । सामान्यं; क्षुद्रम्; 'अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् । फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्'—इति भागवते (१।१३।४७) । स्त्री. गयास्थनदीभेदः; काकोदुम्बरिका; 'भद्रा मलपूः फल्गुः स्यात्काकोदुम्बरिका च सा'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। रेणुभेदः; मिथ्यावाक्यं; वसन्तर्तुः; 'फागु', 'फाग' इति भाषा । ७७७

फाणितम् क्ली. [फण् गतौ+णिच्+क्त] अर्धावर्तितेक्षुरसः; 'फल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः । भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति'—इति महाभारते (१३।६४।२३) । 'इक्षो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद् गाढो बहुद्रवः । स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया'—इति भावप्रकाशः । 'शिराहर्षेऽञ्जनं कुर्यात् फाणितं मधुसंयुतम्'—इति वैद्यके । 'फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् । तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्नमुदावर्तहरं पिबेत्'—इति चरकः । ३२४

फाण्टम् त्रि. [फण्यते स्मेति । फण गतौ+'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति' निपातनात् साधु] अनायासकृतं; कषायभेदः; 'क्षिप्तोष्णतोये मृदितः फाण्ट इत्यभिधीयते ।' 'क्षुण्णद्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिःक्षिपेत् । पात्रे चतुःपलमिति ततस्तु स्रावयेज्जलम् । सोऽयं चूर्णद्रवः फाण्टो भिषग्भिरभिधीयते'—इति वैद्यकपरिभाषा । 'स चौषधीभिः फाण्टाभिः स्नातवाद्भिः पावनैरपि'—ऋग्विधाने । ७७४

फालः पुं. [फल्यते विदार्यते क्षेत्रमनेनेति । फल्+करणे घञ्] लाङ्गलस्थभूमिविदारकलौहः; फल्यते विशीर्यते भूमिरनेन सः; कृषिकः; कृषकः; फलं; कृषिका; फालं; कुशिकं; क्ली. [फलाय सस्याय हितम्, फल+अण् । यद्वा फल्यते विदीर्यते भूमिरनेनेति, फल्+घञ्] हलोपकरणं; महादेवः; बलदेवः; कार्पासवस्त्रे त्रि. । नवविधदिव्यान्तर्गताष्टमदिव्यम्; 'आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते । अष्टाङ्गुलं भवेद् दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तरम्'—इति दिव्यतत्त्वम् । ५७५

फेनः पुं. [स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय्+'फेनमीनौ' इति नक् फेशब्दादेशश्च] हिण्डीरः; अब्धिकफः; हिण्डिरः; समुद्रकफः; जलहासः; फेनकः; 'पयः फेननिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः'—इति पुराणम् । 'वानीरं गगनं फेनमूनञ्च ' दन्त्यनान्वितम् । आहुर्गगनमिच्छन्ति केचिन्मूर्द्धन्यणाचितम्'—इति भरतसुखलेखने । अमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती णान्तमप्याह, यथा—'हंसश्रेण्यो नदीतीरे निनदैः संप्रतीयिरे । यथा सारस्वता मन्त्रा अन्तरे फेण संगताः ।' 'मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान् द्विधा पश्य समुद्रफेनान्'—इति रघौ (१३।११)। तरलद्रव्योपरि समुत्थितबुद्बुदाकारवस्तुमात्रम्; 'भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातृणां स्तनान् पिबन्त उद्गिरन्ति'—इति महाभारते (१।३।५२) । उशद्रथस्य पुत्रः, 'उशद्रथो महाराज फेनस्तस्य सुतोऽभवत्'—इति हरिवंशे (३१।२९) । ६६८

फेरः पुं. [फे इति शब्दं राति ददतीति । फे+रा+क] गोमायुः; शृगालः । २२९

फेरण्डः पुं. [फे इत्यव्यक्तशब्देन रण्डतीति । फे+रण्ड+अच्] शृगालः; क्रोष्टा । २२९

फेरवः पुं. [फे इति रवो यस्य] शृगालः; 'नृत्यतां तत्रां रक्ते नदतां चोत्सवाय सः । शूराणां फेरवाणाञ्च भूतानाञ्चाभवद्रणः'—इति कथासरित्सागरे (४७।५३) । राक्षसः; त्रि. धूर्तः; हिंस्रः । २२९

फेरुः पुं. [फे इति शब्देन रौतीति । फे+रु शब्दे+मितद्र्वादित्वाड् डु] शृगालः; 'गृहेषु येष्वतिथयो नार्चिताः सलिलैरपि । यदि निर्यान्ति ते नूनं फेरुराजगृहोपमाः'—इति भागवते (८।१६।७) । २२९

फेलिका स्त्री. [फेलिरेव+स्वार्थेक न्, टाप्] उच्छिष्टं; भुक्तसमुज्झितं; फेली; फेलिः; फेला; फेलकः; फेलम् । ३२६

ब

बकः पुं. [वङ्कते कुटिलीभवतीति । वकि+अच् । पृषोदरादित्वाद् बत्वं नलोपश्च] पक्षिविशेषः; कह्वः; द्वारबलिभुक्; कक्षेरुः; शुक्लवायसः; दीर्घजङ्घः; बकोटः; गृहबलिप्रियः; निशैतः; शिखी; चन्द्रविहङ्गमः; तीर्थसेवी; तापसः; मीनघाती; मृषाध्यायी; निश्चलाङ्गः; दाम्भिकः; 'पश्य लक्ष्मण पम्पायां बकः परमधार्मिकः । शनैः शनैः पदं धत्ते जीवानां वधशङ्कया ।' 'शरारिबककाकाश्च दात्यूहाः पवनापहाः'—इति रत्नावली । पुष्पवृक्षविशेषः; शिववल्ली; पाशुपतः; एकाष्ठीलः; वसुः; वृकः; एकाष्ठीला; वसुकः; वसूकः; बकपुष्पः; शिवमल्ली; काकशीर्षः; स्थूलपुष्पः; शिवप्रियः; काकनामा; वसहट्टः; स्वपूरकः; रक्तपुष्पः; मुनितरुः; अगस्तिः; वङ्गसेनकः; अगस्त्यः; शीघ्रपुष्पः; मुनिद्रुमः; व्रणारिः; दीर्घफलकः; वक्रपुष्पः; सुरप्रियः । 'बकः पाशुपतश्चैव शिवापीडश्च सुव्रतः । वसुकश्च शिवाङ्कश्च शिवेष्टः क्रमपूरकः । शिवमल्लिः शिवाह्लादः शाम्भवो रविसंमितः । बकोऽतिशिशिरस्तिक्तो मधुरो मधुगन्धकः । पित्तदाहकफश्वासश्रमहारी च दीपनः'—इति राजनिर्घण्टः । २५०

बकोटः पुं. [वकि+बाहुलकात् कोटच् प्रत्ययः] बकः । २५०

बत अव्य.– खेदः; निन्दा; विस्मयः; 'अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्'—इति गीतासु । ८७८

बदरः पुं. [बदति स्थिरीभवति, छिन्नेऽपि पुनः प्ररोहतीति । बद्+अर] कोलिवृक्षः । १९४

बदरिः स्त्री. [बद्+बाहुलकादरि] कोलिवृक्षः; बदरः; बदरवृक्षः । १९४

बदरी स्त्री. [बदर+गौरादित्वाद् ङीष्, बदरि+कृदिकारादिति पक्षे ङीष् वा] कोलिवृक्षः; सौवीरं; कर्कन्धुः; कोलं; फेनिलं; कुवलं; घोण्टा; अजाप्रिया; कुहा; कोलिः; विषमः; भयकण्टकः; सौवीरकः; गुडफलः; बालेष्टः; फलशैशिरः; दृढबीजः, 'तस्मिन् स आश्रमे व्यासो बदरीषण्डमण्डिते'—इति भागवते (१।७।३) । कार्पासी; कपिकच्छुः । १९४

बद्धम् त्रि. [बध्यते स्म इति । बन्ध+कर्मणि क्त] बन्धनयुक्तं; सन्दानितं; मूर्णम्; उद्धितं; सन्दितं; सितं; निगडितं; नद्धं; कीलितं; यन्त्रितं; संयतम्; 'वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते । तथा पापान्निगृह्णीयात् व्रतमेतद्धि वारुणम्'—इति मनुः (९।३०८) । (७४७) पिनद्धम्; आमुक्तम्; अपिनद्धम् । ३४०

बद्धभूमिकम् क्ली. [बद्धा भूमिका भूमिरचना यस्य] कुट्टिमं; बद्धभूः । २९४

बद्धमुष्टिकरः पुं. [बद्धमुष्टिश्चासौ करः] सप्रकोष्ठबद्धमुष्टिर्हस्तः; रत्निः; अरत्निभिन्नः । ५३६

बधिरः त्रि. [बध्नाति कर्णमिति । बन्ध्+'इषिमदिमुदीति' किरच्] श्रवणेन्द्रियरहितः; श्रुतिशक्तिहीनः; एडः; कल्लः; श्रवणापटुः; उच्चैःश्रवाः; 'एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः । जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा'—इति मनुः (११।५२) । ६०९

बन्दी स्त्री. [वन्द्यते इति, वदि+इन्+ङीष्, पृषोदरादित्वेन बः] प्रग्रहः; ग्रहकः; कारानिक्षिप्तः । ७५९

बन्धः पुं. [बन्ध्+'हलश्चेति' घञ्] बन्धनम्; आधिः; शरीरं; गृहादिवेष्टनं; षोडशप्रकाररतिबन्धाः; हठयोगप्रदीपोक्ता योगसाधकबन्धाः । ५३०

बन्धकी स्त्री. [बध्नाति मनः यत्र । बन्ध्+ण्वुल्, गौरादित्वाद् ङीष्] पुंश्चली; असती; कुलटा । ४९६

बन्धकीपुत्रः पुं.– असतीपुत्रः; पुंश्चलीसुतः । ५०१

बन्धनम् क्ली. [बन्ध्+भावे ल्युट् । बध्यतेऽस्मिन् इति, अधिकरणे ल्युट्] कारागारं; बन्धनस्थानम्; 'वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रबन्धने'–इति भागवते (३।२।२५) । बन्धनक्रिया; उद्दानं; कङ्कनं; बन्धः; संयमनम्; 'आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् । मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने'—इति हितोपदेशे (१।९५) । वधः; हिंसा; रज्जुः [बध्यतेऽनयेति करणव्युत्पत्त्या]; पुं. [बन्ध+कर्तरि ल्यु] महादेवः; 'बन्धनो बन्धकर्ता च सुबन्धनविमोचनः' –इति महाभारते (१३।१७।१००)। बन्धनकर्तरि त्रि. । 'बन्धनस्त्वसुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः'—इति महाभारते (१३।१७।६१) । ६२६

बन्धनग्रन्थिः पुं. [बन्धनाय ग्रन्थिः, बन्धनस्य रज्ज्वादेः

ग्रन्थिः संयमनार्थं ग्रन्थनम्] पाशः; गोलग्रन्थनयुता रज्जुः; गलग्राहिणी रज्जुः । ५९७

बन्धुः पुं. [बन्ध् बन्धने+'शृस्वृस्निहित्रपीति' उ] स्नेहेन मनो बध्नाति यः; सगोत्रः; बान्धवः; ज्ञातिः; स्वः; स्वजनः; दायादः; गोत्रः; 'आत्मपितृष्वसुः पुत्राः आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबान्धवाः । पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः । मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः'—इति मिताक्षरा । बन्धूकः; अभ्यर्च्य बन्धुपुष्पमालयेति'—इति अशोक वधे (२९) । मित्रम्; 'बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः'—इतिमेघदूते(३४) । भ्राता; 'अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् । मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः'—इति रघौ (१२।१२) । ५०९

बन्धुकः पुं. [बन्ध्+उक । यद्वा बन्धुर्बन्धूकवृक्ष एव । बन्धु+स्वार्थे कन्] बन्धुकीपुत्रः; बन्धूकवृक्षः; बन्धुजीवः । ५०५

बन्धुकी स्त्री.— बन्धकी; पुंश्चली । ४९६

बन्धुकीपुत्रः पुं.— बन्धकीपुत्रः । ५०१

बन्धुजीवः पुं. [बन्धुरिव जीवयति रसादिनेति । बन्धु+जीव+अच्] बन्धूकवृक्षः; 'वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिन्दुभिर्बन्धुजीवपृथुभिःप्रदूषिताम्'–इति रघौ(११।२५) ।२०८

बन्धुरः त्रि. [बन्ध्+उर] नम्रं; रम्यम्; 'श्रेयः स्थेयः स देयान्मम विमलदृशो बन्धुरं सिन्धुरास्यः—इति महागणपतिस्तोत्रे (१५) । उन्नतानतम्; 'बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः'—इति रघौ (१३।४७) । क्ली. मुकुटं; रथबन्धनम्; 'अन्ये छत्रं वरूथं च बन्धुरं च तथापरे । गन्धर्वा बहुसाहस्रास्तिलशो व्यधमन् रथम्'—इति महाभारते (३।३२।३१) । 'द्वीपं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पञ्चबन्धुरम् '—इति भागवते (४।२६।१) । पुं. स्त्रीचिह्नं; तिलकल्कं; बन्धूकः; वधिरः; हंसः; विडङ्गः; ऋषभौषधं; बकः; विहङ्गः । ७६०

बन्धूकः पुं. [बध्नाति सौन्दर्येण चित्तमिति । बन्ध्+'उलूकादयश्च' इति ऊक] पुष्पवृक्षविशेषः; रक्तकः; बन्धुजीवकः; बन्धुकः; बन्धुः; बन्धुलः; बन्धुजीवकः; बन्धुजीवः; बन्धूलिः; बन्धुरः; रक्तः; माध्याह्निकः; ओष्ठपुष्पः; अर्कवल्लभः; मध्यन्दिनः; रक्तपुष्पः; रागपुष्पः; हरिप्रियः; खघूपे क्ली. । 'बन्धूको बन्धुजीवे स्यात् खधूपे स्यान्नपुंसकम्—इति हेमचन्द्रः । २०८

बन्ध्यः त्रि. [बन्ध्+यक्] ऋतुप्राप्तावधिफलरहितवृक्षादिः; अफलः; अवकेशी; विफलः; निष्फलः; 'सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद् बन्ध्यमाश्रमपादपम्'—इति रघौ (१।७०) । बन्धनीयः; [बन्ध्+कर्मणि यत्] 'अबन्ध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति'—इति याज्ञवल्क्ये (२।२४६) । पुं. निवर्तितवारिः सेतुः; 'सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्तनात् खेयो बन्ध्यः स्यात्तन्निवर्तनात् '—इति मिताक्षरा ७६० ।

बन्ध्या स्त्री. [बन्ध्+'अघ्न्यादयश्च' इति यक्] अपत्यशून्यगौः; वशा; बालाख्यगन्धद्रव्यम्; अप्रजस्त्री; 'रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः । सम्पन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता बन्ध्यापतेरभूत्'— इति भागवते ६। १४।१२) । 'बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा।' –इति मनुः (९।८१)। वृषलीविशेषः; 'बन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा । अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी य रजस्वला'—इति प्रायश्चित्तविवेकः । योनिरोगविशेषः; 'उदावर्ता तथा बन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता । वातला योनिजो रोगो वातदोषेण पञ्चधा ।' 'बला सिता सातिबला मधूकं वटस्य शुङ्गं गजकेशरं च । एतन्मधुक्षीरघृतैर्निपीय बन्ध्या सुपुत्रं नियतं प्रसूते' —इति भावप्रकाशः । २६९

बभ्रुः त्रि. [बिभर्तीति, भृ+'कुभ्रश्च' इति कु, द्वित्वञ्च] पिङ्गलः; 'बबन्ध बालारुणबभ्रुवल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहतिः'—इति कुमारे (५।८) । 'धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः'—इति रघौ(१५।१६)। ७३६

बभ्रुः पुं. [बिभर्ति भरति वा । भृ+'कुभ्रश्च' इति कु, द्वित्वञ्च] विष्णुः; 'रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः'—इति महाभारते । नकुलः (८१६); 'सञ्जायते महावक्रो मूषिको बभ्रुसन्निभः'–इति मार्कण्डेये (१५।९) । अग्निः; विशालः; मुनिविशेषः; देशभेदः; शितावरशाकः; खलतिः; शिवः; 'शृङ्गी

शृङ्गप्रियो बभ्रू राजराजो निरामयः'— इति शिवसहस्रनामकथने। (१३।१४९।२६)। कपिलो वर्णः; तद्गुणयुक्ते त्रि.। 'नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च। इति मनुः (४।१३०)। लोमपादसुतः; 'रोमपादसुतो बभ्रुर्बभ्रोः कृतिरजायत'—इति भागवते (९।२।४७।) देवावृधसुतः; 'बभ्रुर्देवावृधसुतस्तयोः श्लोकौ पठन्त्यमू'—इति भागवते (९।२४।९)। ययातिपुत्रस्य द्रुह्योः सुतः; 'द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः'— इति भागवते (९।२३।१४)। पञ्चगन्धर्वपतिषु अन्यतमः; 'तत्रगन्धर्वपतयः पञ्च सूर्य समप्रभाः। शैलूषो ग्रामणीः शिक्षः शुको बभ्रुस्तथैव च'—इति रामायणे (४।४१।४२)। विश्वामित्रपुत्रभेदः; 'अक्षीणश्च शकुन्तश्च बभ्रुः कालपथस्तथा'--इति महाभारते (१३।४।५०)। विश्वगर्भस्य पुत्रः; स तु यादवानामन्यतमः; 'वसुर्बभ्रुः सुषेणश्च सभाक्षश्चैव वीर्यवान्। यदुप्रवीरा विख्याता लोकपाला इवापरे'--इति हरिवंशे (९४।४८)। 'आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारानपाहरत्'—इति माघे (२।४०)। स्त्री. कपिला गौः; 'खड्गमादाय तरसा प्रलीनोडु णे निशि। अजानन्नहनन्बभ्रोः शिरः शार्दूलशङ्कया'—इति भागवते (९।२।६)। २३

बलः पुं. [बलते निरूपयति स्वेष्टमिति । बल्+अच् । बलदेवपक्षे नामैकदेशग्रहणाच्चापि सिध्यति भीमादिवत्] बलदेवः; 'पूष्णो ह्यपातयद् दन्तान् कलिङ्गस्य यथा बलः'—इति भागवते (४।५।१९)। 'रेवतीं नाम तनयां रेवतस्य महीपतेः। उपयेमे बलस्तस्यां जज्ञाते निशठोल्मकौ'--इति विष्णुपुराणे (५।२५।१९)। काकः (८०९); 'गृध्राः श्येना बलाः कङ्का वायसाश्च सहस्रशः'—इति महाभारते (७।६।२५)। वरुणवृक्षः; वायुना प्रदत्तः कार्तिकेयानुचरभेदः; 'बलञ्चातिबलञ्चैव महावक्त्रौ महाबलौ। प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम'—इति महाभारते (९।४५।४२)। रामपुत्रस्य कुशस्यान्वये जातस्य पारियात्रस्य पुत्रविशेषः; 'देवानीकस्ततोऽनीहः पारियात्रोऽथ तत्सुतः। ततो बलः स्थलस्तस्माद्वज्रनाभोऽर्कसम्भवः'—इति भागवते (९।१२।२)। दनायुषः पुत्रविशेषः; 'दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः। विक्षयो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः'—इति महाभारते (१।६५।३३)। मेघः; दैत्यविशेषः; 'आसीद् दैत्यो बलो नाम महाबलपराक्रमः। देवगन्धर्वयक्षाणां चन्द्रेन्द्रभयकारकः'--इति देवीपुराणे। २९

बलम् क्ली. [बलते विपक्षान् हन्तीति। बल्+पचाद्यच्] सैन्यम्; 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्। पर्याप्तन्त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम्'—इति भगवद्गीतायाम् (१।१०)। शुक्रम् (६३८); 'धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते'—इति सुश्रुतः। द्रविणं (७२३); तरः; सहः; शौर्यं; स्थाम; शुष्मं; शक्तिः; पराक्रमः; प्राणः; महः; शुष्म; ऊर्जः; 'पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जञ्च यच्छति'—इति मनुः (२।५५)। गन्धरसः; रूपं; वपुः; 'कीदृशो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः पराक्रमः'—इति रामायणे (७।१।३३)। पल्लवं; रक्तः; [बलमस्यास्तीति । बल+अर्श आद्यच्] बलयुक्ते त्रि.। ४५७

बलक्षः पुं. [बलतेः क्विप्, बलम् अक्षत्यस्मिन्, घञ्। अब- लक्षते इति वलक्षः, घञ्, अकारलोपः। अन्तःस्थादिरपि] धवलः; 'द्विरददन्तवलक्षमलक्षतस्फुरितभृङ्गमृगच्छविकेतकम्'—इति माघे (६।३४)। ७३२

बलजम् क्ली. [बलात् जातम् इति । बल+जन्+ड] पुरद्वारं; क्षेत्रं; सस्यं; युद्धं; धान्यराशिः; 'स्वं समीरण इव प्रतीक्षितः कर्षकेण बलजान् पुपूषता'—इति माघे (१४।७)। बलजन्ये त्रि.। ३००

बलदेवः पुं. [बलेन दीव्यतीति । बल+दिव्+अच्] बलरामः; बलभद्रः; प्रलम्बघ्नः; अच्युताग्रजः; रेवतीरमणः; रामः; कामपालः; हलायुधः; नीलाम्बरः; रौहिणेयः; तालाङ्कः; मुसली; हली; सङ्कर्षणः; सीरपाणिः; कालिन्दीभेदनः; बलः; रुक्मिदर्पः; मधुप्रियः; हलधरः; हलभृत्; हालभृत्; सौनन्दी; गुप्तवरः; संवर्तकः; बली; 'बलदेवं द्विबाहुं च शङ्खकुन्देन्दुसन्निभम्। वामे हलायुधधरं मुसलं दक्षिणे करे। हालालोलं नीलवस्त्रं हेलावन्तं स्मरेत् परम्।' 'शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबलः'—इति महाभारते (१।६७।१५१) वायुः। २८

बलभद्रः पुं. [बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, यद्वा बलमस्यास्तीति बलः, अर्श आद्यच्। बलो बलवानपि भद्रः सौम्यः] बल-

देवः; अनन्तः; बलशाली; लोध्रः; गवयः। २८

बलवान् [त्] त्रि. [बलमस्यास्तीति । बल+मतुप् मस्य वः] बलविशिष्टः; मांसलः; अंशलः; वीर्यवान्; बली; अंसलः; 'आकाशात्तु विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः । बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः' —इति मनुः (१।७६)। ३८१

बलसूदनः पुं. [बलं तन्नाम्ना प्रसिद्धमसुरं सूदयतीति । बल+सूद्+ल्यु] इन्द्रः; 'नोचेद्वज्रं गृहाणाशु युद्धाय बलसूदन !'—इति देवीभागवते (५।३।१३)। विष्णुः। ५२

बलाका स्त्री. [बलते इति, बल संवरणे, 'बलाकादयश्च' इति अक् । यद्वा बलेन अकतीति । बल+अक् कुटिलगतौ+पचाद्यच्] बकजातिविशेषः; विषकण्ठिका; विषकण्ठी; बलाकी; कारायिका; लिङ्गलिका; शुष्काङ्गा; दीर्घकन्धरा; घर्मान्ता; कामुकी; श्येना; मेघानन्दा; जलाश्रया; कामवती। २५०

बलाहकः पुं. [बलेन हीयते इति । बल+हा+क्वुन् । यद्वा वारीणां वाहकः] मेघः; 'बलाहकच्छेदविभक्तरागाम् अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्'—इति कुमारे (१।४)। मुस्तकः; पर्वतः; दैत्यविशेषः; नागविशेषः; 'कम्बलाश्वतरी नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ'—इति महाभारते (२।९।९)। रमागर्भोद्भवः कल्किदेवपुत्रः; श्रीकृष्णरथाश्वविशेषः; 'स्यन्दनस्तु शतानन्दः सारथिश्चास्य दारुकः । तुरङ्गाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः' —इति त्रिकाण्डशेषः। जयद्रथस्य भ्रातृविशेषः; 'जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगे ! स एषः । तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा बलाहकानीकविदारणाद्याः'—इति महाभारते (३।२५४।१२)। नदविशेषः; स तु लवणसमुद्रगामी; 'बलाहकश्च ऋषभश्चक्रो मैनाक एव च । विनिविष्टाः प्रतिदिशं निमग्ना लवणाम्बुधिम्' —इति मात्स्ये (१२०।७२)। कुशद्वीपस्थपर्वतविशेषः; 'बलाहकस्तृतीयस्तु जात्यञ्जनमयो गिरिः'—इति मात्स्ये (१२१।५५)। तारापीडस्य राज्ञः स्वनामख्यातो बलाधिकारी; 'चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बृहत्तुरगबलददातिपरिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत्'—इति कादम्बर्याम्। ५८

बलिः पुं. [बल्यते दीयते इति । बल् दाने+'सर्वधातुभ्य इन्' इतीन्] उपहारः; पूजासामग्री; 'ददतुस्तौ बलिं चैव निजगात्रासृगुक्षितम्'—इति मार्कण्डेये (९३।८)। (४३३) करः; राजग्राह्यो भागः; 'सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम्'—इति मनुः (७।८०)। 'राजा शक्तैरमात्यैर्वर्षग्राह्यं धान्यादिभागमानयेत्' —इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। चामरदण्डः; बलिवैश्वदेवात्मकपञ्चमहायज्ञान्तर्गतभूतयज्ञः। १२८

बलिपुष्टः पुं. [वैश्वदेवेन बलिना पुष्टः] काकः; परपिण्डादः। २४५

बलिभुक् [ज्] पुं. [बलिं वैश्वदेवबलिं गृहस्थदत्तद्रव्यं वा भुङ्क्ते इति । बलि+भुज्+क्विप्] काकः; 'अहो अधर्मः पालानां पीव्नां बलिभुजामिव'—इति भागवते (१।१८।३३)। २४५

बलिमुखः पुं. [बलिर्मुखे यस्य । यद्वा बलिश्चर्मसङ्कोचस्तद्युक्तं मुखं यस्य] वानरः। २३१

बलीमुखः पुं. [बलीयुक्तं मुखं यस्य] वानरः। २३१

बलीवर्दः पुं. [ईलक्ष्मीः, वर् वरणम्, । वर् ईप्सायां क्विप् । ईश्च वाश्च ईवरौ, तौ ददातीति ईवर्दः । बलमस्यास्तीति बली । ततो बली च ईवर्दश्च इति] वृषः; अनड्वान्; 'बलीवर्दसमारूढः शृणु तस्यापि यत्फलम् । नरके वसते घोरे गवां क्रोधे हि दारुणे । सलिलं च न गृह्णन्ति पितरस्तस्य देहिनः'—इति मात्स्ये। २६३

बहिर्योगः पुं. [बहिः बाह्यस्य योगः सम्बन्धः] बाह्येन संपर्कः; [एतदर्थे 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः' इत्यन्तरस्य सर्वनामत्वे]अन्तरे गृहाः; बाह्याः; अवकाशः। ८७१

बहु त्रि. [बंहते इति । बहि वृद्धौ+'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' इति कु नलोपश्च] त्र्यादिसंख्या; अनेकं; विपुलं; प्रभूतं; प्रचुरं; प्राज्यम्; अदभ्रं; बहुलं; पुरुहं; पुरु; भूयिष्ठं; स्फिरं; भूयः; भूरि; 'अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम्'—इति मनुः (७।८६)। 'एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद् बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः'—इति मनुः (८।७७)। बहुमतं; बहुमानम्; 'रामस्तु जितकैलासमरातिं बह्वमन्यत'—इति रघौ (१२।८९)। ७०१

बहुत्वम् क्ली. [बहूनां भावः । बहुशब्दात् त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम्] बहुता; 'बहुत्वान्नामधेयानि पन्नगानां तपोधन !'—इति महाभारते (१।३५।४)। ५३१

बहुरूपा स्त्री. [बहुरूपस्य शिवस्य स्त्री+टाप्] सप्ता-

चिचो जिह्वाभेदः; दुर्गा; 'अरूपा परभावत्वाद्वहुरूपा क्रियात्मिका। जाता शैलेन्द्रगेहे सा शैलराजसुता ततः' —इति देवीपुराणे। ६८

बहुलः पुं. [बहूनर्थान् लातीति। बहु+ला+क] कृष्णपक्षः; बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुःखमनङ्ग! मोक्ष्यति'—इति कुमारे (४।१३)। अग्निः (६२); महादेवः; 'मन्थानो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः' —इति महाभारते (१३।१७।१२८)। त्रि. (३४२) स्थूलः; पीनः। प्रचुरः (७०१); 'नाधार्मिके वसेद् ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम्'—इति मनुः (४।६०)। घनः (७१७); कृष्णवर्णः; क्ली. [बृहते वृद्धिं गच्छतीति, बृहि वृद्धौ, कुलच् नलोपश्च] आकाशं; सितमरीचम्। ५०

बहुलाः स्त्री. कृत्तिकानक्षत्रम्। भपुञ्जमयत्वेन नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः। ५०

बहुला स्त्री. [बहूनर्थान् लाति या। बहु+ला+क+टाप्] गौः; नीलिका; एला; 'एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च। भद्रैला बृहदेला च चन्द्रबाला च निष्कुटिः' —इति भावप्रकाशः। देवीविशेषः; 'दृष्टा सा तेन मुनिना निःसृत्य रविमण्डलात्। बहुला ह्यागता तूर्णं प्रस्थं मानसभूभृतः। प्रत्यहं तत्र सावित्री गायत्री बहुला तथा। सरस्वती च द्रुपदा पञ्चैता मानसाचले'—इति कालिकापुराणे। नदीभेदः; 'चीनाश्चैव तुखाराश्च बहुला बाह्यतो नदाः'—इति मार्कण्डेये (५७।३९)। उत्तमराजपत्नी; 'बाभ्रव्यां बहुलां नाम उपयेमे स धर्मवित्। उत्तानपादतनयः शचीमिन्द्र इवोत्तमः'—इति मार्कण्डेये (५७।२९)। २६८

बहुव्ययी पुं. [बहु परिणाममविचार्य आयादधिकं व्ययते। वि+अय्+णिनि, ततः समासः] स्थूललक्षः; अपव्ययी। ३६५

बाढम् क्ली. [बाह् प्रयत्ने+क्त, 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति' निपातनात् साधुः] अतिशयः; 'बाढं मया सा नगरी दृष्टा विद्यार्थिना सता'—इति कथासरित्सागरे (२४। ६८)। सत्यम्; 'बाढमेषु दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने'—इति रघौ (१९।५२)। प्रतिज्ञा। बाढमित्यव्ययमपीति वृद्धाः; 'बाढं त्रिषु दृढे क्लीबमनुमत्यामथ त्रिषु'—इति नानार्थरत्नमाला। ८३६

बाणः पुं. [बणनं बाणः शब्दस्तदस्यास्तीति। बाण+अच्] अस्त्रविशेषः; पृषत्कः; विशिखः; अजिह्मगः; खगः; आशुगः; कलम्बः; मार्गणः; शरः; पत्री; रोपः; इषुः; चित्रपुङ्खः; शायकः; वीरतरः; तूणक्ष्वेडः; काण्डः; विपर्षकः; शरुः; वाजी; पत्रवाहः; अस्त्रकण्टकः; लौहमयबाणः; प्रक्ष्वेडनः; लोहनालः; नाराचः। बलिराजस्य ज्येष्ठपुत्रः; 'बलेः पुत्रशतं त्वासीद्बाणज्येष्ठन्ततो द्विजाः। बाणः सहस्रबाहुः स्यात् सर्वास्त्रगुणसंयुतः'—इति मत्स्यपुराणे। गोस्तनः; केवलः; अग्निः; काण्डावयवः; भद्रमुञ्जः; पुं.– स्त्री. नीलझिण्टी; 'विकचबाणदलावलयोऽधिकं रुरुचिरे रुचिरेक्षणविभ्रमाः'—इति माघे (६।४६)। [बण्यते शब्दयते इति, बण् शब्दे+'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति घञ्, ङीष् च] वाक्; इक्ष्वाकुवंशीयोऽयोध्याराजः विकुक्षेः पुत्रः; 'इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः। कुक्षेरथात्मजः श्रीमान् विकुक्षिरुदपद्यत। विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान्। बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान्'—इति रामायणे (१।७०।२२-२३)। कादम्बरीहर्षचरितप्रणेता कविविशेषः; बाणभट्टः। ४४६

बाणमुक्तिः स्त्री. [बाणस्य मुक्तिः क्षेपणम्] व्यवच्छेदः; बाणमोक्षणम्। ४७०

बाणाश्रयः पुं. [बाणस्याश्रयः] तूणीरम्; उपासङ्गः; तूणं; तूणी; निषङ्गः; इषुधिः; कलापः। ४६५

बाणासनम् क्ली. [बाणस्य आसनम्] धनुः; शरासनम्। ४६४

बादरः पुं. [बदराया जातः, जातार्थे अण्] पिचव्यः; कर्पासः; तूलकः; पिचुः। २०२

बादरम् क्ली. [बदराया विकारः फलम्। 'फले लुक्' इत्यणो लुक्। बदरस्य तूलस्य विकारः, विकारार्थे पुनरण्] कार्पासवस्त्रम्। ५५०

बाधा स्त्री. [बाध्+घञ्+टाप्] पीडा; 'दुर्वृत्ताः सन्ति शतशो दानवाः पापयोनयः। तेभ्यो न स्याद् यथा बाधा मुनीनां त्वं तथा कुरु'—इति मार्कण्डेये (२२। ३)। निषेधः। ८३४

बान्धवः पुं. [बन्धुरेव। बन्धु+'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थे अण्] ज्ञातिः; सुहृत्; 'नातिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया'—इति मनुः (५।७०)। ५०९

बालः त्रि. [बलतीति । बल् प्राणने+'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति ण] मूर्खः; 'अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः । अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम्' —इति मनुः (२।१५३) । 'वै शब्दोऽवधारणे, अज्ञ एव बालो भवति नत्वल्पवयाः'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः । (५०२) अर्भकः; माणवकः; बालकः; माणवः; किशोरः; वटुः; मुष्टिन्धयः; वटुकः; किशोरकः; पाकः; गर्भः; हितकः; पृथुकः; शिशुः; शावः; अर्भः; डिम्भकः; डिम्बः; षोडशवर्षपर्यन्तः; प्रथमवयस्कः; 'आषोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते । वृद्धःस्यात्सप्ततेरूर्द्धं वर्षीयान् नवतेः परम्'—इति स्मृतिः । 'अनाथबालवृद्धानां रक्षकाः सर्वदेवताः'—इति ब्रह्मवैवर्ते । ३३६

बालः पुं. [बलति मस्तकं रक्षति संवृणोतीति वा । बल्+ण] शिरोभवाच्छादनविशेषः; चिकुरः; कचः; केशः; कुन्तलः; कुञ्जरः; शिरोरुहः; शिरसिरुट्; शिरोरुट्; शिरजः । घोटकशिशुः; किशोरः; अश्वबालधिः; करिबालधिः । नारिकेलः । पञ्चवर्षीयहस्ती; 'पञ्चवर्षो गजो बालः स्यात्पोतो दशवर्षकः'—इति हेमचन्द्रः । 'यो लोकवीरसमितौ धनुरैशमुग्रं सीतास्वयंवरगृहे त्रिशतोपनीतम् । आदाय बालगजलील इवेक्षुयष्टिः सज्यीकृतं नृप ! विकृष्य बभञ्ज मध्ये'--इति भागवते (९।१०।६) । मत्स्यविशेषः; पुच्छः; 'लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः । तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः'—इति कुमारे (१।४८) । ५३०

बालगर्भिणी स्त्री. [बाला प्रथमवयस्का चासौ गर्भिणी] प्रथमगर्भवती गौः; प्रष्ठौही; पलिक्नी; बालगर्भवती । २७३

बालतृणम् क्ली. [बालं नवजातं तृणम्] नवतृणं; शष्पम्; 'गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृणानि यस्मिन् तत्'—इति रघौ (२।२६) । श्लोकटीकायां मल्लिनाथः । १९०

बालवायजम् क्ली. [बालवाये वैदूर्यप्रभवे देशविशेषे जातम् इति । जन्+ड] वैदूर्यम् । १७५

बालिशः त्रि. [बाड्+इन् । डस्य लत्वं, बालिं वृद्धिं श्यतीति । बालि+शो+आतोऽनुपेति क । बालिशाः शिशुवृत्तयः] मूर्खः; अज्ञः; 'अपाङ्क्तस्यो यावतः पाङ्क्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति । तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः'—इति मनुः (३।१७६) । 'बालिशोऽज्ञः' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः । शिशुः (८०६); 'बालिशा बत यूयं वा अधर्मे धर्ममानिनः'—इति भागवते (४।१४।२३) । ३३६

बालेयः पुं. [बलये उपकरणाय साधुः । बलि+'छदिरुपधिबलेर्ढञ्' इति ढञ्] रासभः; 'एकच्छागं द्विबालेयं त्रिगवं पञ्चमाहिषम् । षडश्वं सप्तमातङ्गं गृहं यक्षाशु शोषय'—इति मार्कण्डेये (५०।८५) । [बलेः स्वनामख्यातस्य दैत्यस्यापत्यं पुमान् । बलि+ढञ्] दैत्यविशेषः (बलिः विरोचनपुत्रस्तस्य बाणज्येष्ठं पुत्रशतं जातं, ते च बालेयनाम्ना विख्याताः); 'विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् । बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व एव ते । तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः । सहस्रबाहुर्ज्येष्ठश्च कन्ये द्वे च बलेः शुभे । बलेः पुत्रास्तु पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः । बालेयो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः'--इति अग्निपुराणे । जनमेजयवंशोद्भवस्य सुतपसो राज्ञः पुत्रो बलिस्तस्य पञ्च पुत्राश्च बालेयाः; 'फेनस्य सुतपा जज्ञे जज्ञे सुतपसो बलिः । जातो मानुषयोनौ तु स राजा काञ्चनेषुधिः । महायोगी स तु बलिर्बभूव नृपतिः पुरा । पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान् भुवि । अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुह्मस्तथैव च । पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते । बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि । बलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वराः प्रीतेन भारत !'—इति हरिवंशे (३१।३०।३३) । अङ्गारवल्लरी; चाणक्यमूलकं; त्रि. [बालाय हितः; बाल+ढञ्] मृदुः; बालहितः । [बलये उपहाराय हितः । बलि+'छदिरुपधिबलेर्ढञ्' इति ढञ्] तण्डुलः; बालियोग्यः; 'पुष्पं फलञ्चार्तवमाहरन्त्यो बीजं च बालेयमकृष्टरोहि । विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम्'—इति रघौ (१४।७७) । वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वचि क्ली. । 'कुटन्नटं दासपुरं बालेयं परिपेलवम् । प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च । मुस्तावत् पेलवपुटं शुक्राभं स्याद्वितुन्नकम्'—इति भावप्रकाशः । २८०

बाहुः पुं.– स्त्री. [बाधते शत्रून् इति । बाध्+'अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च' इति

कुप्रत्ययोऽन्तस्य हकारादेशश्च] कक्षाद्यङ्गुल्यग्रपर्यन्तावयवविशेषः; भुजः; प्रवेष्टः; दोः; दोषः; बाहः; 'ऋष्टयो वो मरुतो अंसयोरधि सह ओजो बाह्वोर्वो बलं हितम्'—इति ऋग्वेदे (५।५७।६)। कूर्परस्य ऊर्ध्वभागः; 'मुखं बाहू प्रबाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च। रक्षत्वव्याहतैश्वर्यस्तव नारायणोऽव्ययः'—इति विष्णुपुराणे (५।५)। 'बाहू प्रबाहू च कूर्परस्य ऊर्द्ध्वाधोभागौ'—इति तट्टीकायाम्। ५२२

बाहुमूलम् क्ली. [बाह्वोर्मूलम्] कक्षः; 'बगल' इति भाषा। 'कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः। बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्'—इति साहित्यदर्पणे (३।१२३)। ५२५

बाहुलेयः पुं. [बहुलानां कृत्तिकादीनामपत्यं पुमान्। बहुला+ढक्] कार्तिकेयः। १९

बिडालः पुं. [वेडति विडयते वा, विड् आक्रोशे, 'तमिविशिविडि' इति कालन्] वृषदंशकः; मार्जारः। २३६

बिब्बोकः पुं. [विवानम्, वि+वा गतिगन्धनयोः, मृगय्वादित्वात् कु, विवुः। उच्यते समवैत्यत्र, उच् समवाये, घञर्थे क, 'ओक उचः के' इति निपातितः। विवोः ओकः स्थानम्। पृषोदरादिः] विब्वोकः; स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टा। ८९

बिलम् क्ली. [विलति भिनत्ति विल्यते वा, विल् भेदने, 'इगुपधेति' क। वबयोरैक्यम्] विवरं; गर्तः। ६२४

बीजम् क्ली. [विशेषेण ईजते। वि+ईज् गतिकुत्सनयोः, अच्। बवयोरभेदाद् बः] प्रसवकारणं; शुक्रं; वीर्यम्। ६३८

बीजकोशः पुं. [बीजानां कोशः गुप्तिस्थानम्। बीज+कुश् निष्कर्षे+घञ्] वराटकः; कर्णिका; बीजकोषः। ६८२

बीजकोशी स्त्री. [गौरादित्वाद् ङीष्] शमी; शिम्बा। १८९

बीभत्सः त्रि. [बध् बन्धने, 'बधेश्चित्तविकारे' इति सन्, 'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य, अ प्रत्ययः, टाप्। बीभत्सा घृणास्त्यत्र। अर्श आद्यच्] विकृतम्; शृङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गतषष्ठरसः; 'जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः'—इति साहित्यदर्पणे (३।२६३)। क्रूरः; 'यदाश्रौषं द्रोणपुत्रादिभिस्तैर्हतान् पञ्चालान् द्रौपदेयांश्च सुप्तान्। कृतं बीभत्समयशस्यञ्च कर्म तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय'—इति महाभारते (१।१।२१०)। घृणात्मा; 'तथापि प्रणता भार्या तममन्यत दैवतम्। तं तथाप्यतिबीभत्सं सर्वश्रेष्ठममन्यत'—इति मार्कण्डेये (१६।१८)। विकृतिः; दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः'—इति माधवकरः। पापी; पुं. [बीभत्स्यतेऽनेन। बध्+सन्+करणे घञ्] अर्जुनः। ९२

बुक्कम् त्रि. [बुक्कयति बुक्बुक् इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति। बुक्क्+पचाद्यच्] वक्षोऽभ्यन्तरमांसविशेषः; अग्रमांसं; हृदयं; हृत्। पुं. [बुक्कयति शब्दायते इति, बुक्क्+अच्] छागः; समये पुं. – स्त्री.। ६३६

बुद्धः पुं. [बुध्यते स्म इति। बुध्+क्त। यद्वा भावे क्त, बुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति, अर्श आद्यच्] भगवदवतारविशेषः; सर्वज्ञः; सुगतः; धर्मराजः; तथागतः; समन्तभद्रः; भगवान्; मारजित्; लोकजित्; जिनः; षडभिज्ञः; दशबलः; अद्वयवादी; विनायकः; मुनीन्द्रः; श्रीघनः; शास्ता; मुनिः; धर्मः; त्रिकालज्ञः; धातुः; बोधिसत्त्वः; महाबोधिः; आर्यः; पञ्चज्ञानः; दशार्हः; दशभूमिगः; चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः; दशपारमिताधरः; द्वादशाक्षः; त्रिकायः; संगुप्तः; दयाकूर्चः; स्वजित्; विज्ञानमातृकः; महामैत्रः; धर्मचक्रः; महामुनिः; असमः; खसमः; मैत्री; बलः; गुणाकरः; अकनिष्ठः; त्रिशरणः; बुधः; वक्री; वागाशनिः; जितारिः; अर्हणः; अर्हन्; महासुखः; महाबलः। पण्डितः; त्रि. बुधितः। ८५

बुद्धाण्डकम् क्ली. [बुद्धस्य अण्डकम् अण्डाकृति स्तूपादि] चैत्यः; मृतबौद्धस्मृतिस्थानम्। ८३१

बुद्धिः स्त्री. [बुध्यतेऽनयेति। बुध्+क्तिन्] निश्चयात्मिकान्तः करणवृत्तिः; सविकल्पकज्ञानं; मनीषा; धिषणा; धीः; प्रज्ञा; शेमुषी; मतिः; प्रेक्षा; उपलब्धिः; चित्; संवित्; प्रतिपत्; ज्ञप्तिः; चेतना; धारणा; प्रतिपत्तिः; मेधा; मननं; मनः; ज्ञानं; बोधः; हृल्लेखः; संख्या; प्रतिभा; आत्मजा; पण्डा; विज्ञानम्; 'बुद्धिर्विवेचनारूपा सा ज्ञानजननी श्रुतौ'—इति ब्रह्मवैवर्ते। ३३४

बुद्धिसहायः पुं. [बुद्धौ बुद्ध्या कृते कार्ये इति भाव,

सहायः] मन्त्री; मत्या: साहाय्यकर्ता; अमात्यः। ४२६

बुधः पुं. [बुध्यते यः । 'बुध्+इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति क] नवग्रहान्तर्गतचतुर्थग्रहः; बृहस्पतिभार्या-तारागर्भे चन्द्राज्जातः; रौहिणेयः; सौम्यः; हेमा; वित्; ज्ञः; बोधनः; इन्दुपुत्रः । 'गुणी गुणज्ञः कुशलः क्रियादौ विलासशाली मतिमान् विनीतः । मृदुस्वभावः कमनीयमूर्तिर्बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः'—इति कोष्ठीप्रदीपः । पण्डितः; विद्वान्; विपश्चित्; दोषज्ञः; सन्; सुधीः; कोविदः; धीरः; मनीषी; ज्ञः; प्राज्ञः; संख्यावान्; कविः; धीमान्; सूरिः; कृती; कृष्टिः; लब्धवर्णः; विचक्षणः; दूरदर्शी; दीर्घदर्शी; विदग्धः; दूरदृक्; सूरी; वेदी; वृद्धः; बुद्धः; विधानगः; प्रज्ञिलः; व्यक्तः; प्राप्तरूपः; सुरूपः; अभिरूपः; बुधानः; कवितावेदी; वप्ता; विदितः। सूर्यवंशीयराजविशेषः; 'तस्मात् कृतिरथस्तस्य देवामी-ढस्ततो बुधः । बुधाच्च विबुधश्चैव तस्मान्महाधृतिस्ततः' —इत्यग्निपुराणे । वेगवतो राज्ञः पुत्रः; 'तत्सुतः केवलस्तस्मात् बन्धुमान् वेगवांस्ततः । बुधस्तस्या भवद् यस्य तृणबिन्दुर्महीपतिः'—इति भागवते (९।२।३०)। ४६

बुध्नः पुं. [बध्नातीति, बन्ध् बन्धने, 'बन्धेर्ब्रधिबुधी च' इति नक्, बुधादेशश्च] वृक्षमूलं; मूलदेशः; अग्रभागः; 'गृहस्य बुध्न आसीनास्ता इन्द्रो वज्रेणाधि तिष्ठतु' —इति अथर्ववेदे (२।१४।४)। शिवः; 'निवेश्य बुध्ने चरणं स्मितानना गुहं समारोढुमथोपचक्रमुः' —इति हरविलासे राजशेखरः । १८१

बुभुक्षा स्त्री. [भोक्तुमिच्छा । भुज पालनाभ्यवहारयोः +'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति सन् । ततः 'अ प्रत्ययात्' इत्य ततष्टाप्] क्षुधा; अशनाया; प्सा; जिघत्सा; क्षुत्; 'अतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः । भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम्'—इति रामायणे (२।२८।१८) । ३६१

बुभुक्षितः त्रि. [बुभुक्षा भोजनेच्छा सञ्जातास्य। बुभुक्षा+ 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्'] क्षुधितः; क्षुद्वान्; प्सातः; जिघत्सुः । ३६१

बुसः पुं. [बुस् उत्सर्गे, क, पृषोदरादिः] कडङ्गरः। ५७८

बुसम् क्ली. [बुस्यते उत्सृज्यते यत् । बुस् उत्सर्गे+'इगु-पधेति' क । पृषोदरादित्वात् षत्वम्] बुसं; तुच्छधान्यं; कडङ्गरः; बूषम् । ५७८

बुसम् क्ली. [बुंस्यते तुच्छत्वादुत्सृज्यते इति । बुस् उत्सर्गे+ 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति क] तुच्छधान्यं; कडङ्गरः; बुषं; बूषम्; उदकम्; 'आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम्'—इति ऋग्वेदे (१०।२७।२४)। 'बुसमुदकम्' इति तट्टीकायां सायणाचार्यः। (बुसम् अमरमते क्लीबम्) ५७८

बेडा स्त्री. [विड्+घञ्,टाप्] तरी; नौः; मज्जिनी।६७२

बोधिः पुं. [बुध्+'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्] पिप्पल-वृक्षः; 'पिप्पलो बोधिरश्वत्थश्चैत्यवृक्षो गजाशनः' —इति वैद्यकरत्नमालायाम्। समाधिभेदः; बोधः; ज्ञातरि त्रि. । १९६

ब्रध्नः पुं. [बन्ध् बन्धने, 'बन्धेर्ब्रधिबुधी च' इति नक्, ब्रधा-देशश्च] सूर्यः; 'युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्तुषः। रोचन्ते रोचना दिवि'—इति ऋग्वेदे (१।६।१)। ३७

ब्रध्नः पुं.— तण्डुः; शिवः; अर्कवृक्षः; दिनं; चतुर्दशमनो-र्भौत्यस्य पुत्रभेदः; 'गुरुर्गभीरो ब्रध्नश्च भरतोऽनुग्रह-स्तथा। तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः'— इति मार्कण्डेये (१००।३२)। रोगविशेषः; 'अभ्यभिष्य-न्दिगुर्वामिसेवनान्निचयं गतः । करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु। ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत्'—इति माधवकरः । ८३७

ब्रह्मचर्यम् क्ली. [ब्रह्मणे वेदार्थं चर्यम् आचरणीयम्] आश्रमविशेषः; 'स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिवृत्तिरेव च । एतन्मैथुन-मष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेत-देवाष्टलक्षणम् ।' यमभेदः; 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्म-चर्यापरिग्रहा यमाः'—इति पातञ्जले (२।३०)। 'ब्रह्मचर्याश्रमो नास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये! गार्हस्थो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे'—इति महानिर्वा-णतन्त्रे। ३९७

ब्रह्मचारी [न्] पुं. [ब्रह्म ज्ञानं तपो वा चरतीति। ब्रह्म+ चर्+आवश्यके णिनि] गाङ्गेयः; कार्त्तिकेयः; (३९४) प्रथमाश्रमी; उपनयनानन्तरं नियमं कृत्वा गुरोः सन्निधौ स्थित्वा साङ्गवेदाध्ययनं करोति यः; 'भिक्षा-चर्याथ शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च। सन्ध्याकर्माग्नि-कार्यं च धर्मोऽयं ब्रह्मचारिणः'—इति गारुडे । गन्धर्व-

विशेषः; 'ब्रह्मचारी बहुगुणः सुवर्णश्चेति विश्रुतः । विश्वावसुर्भूमन्युश्च सुचन्द्रश्च शरुस्तथा'—इति महाभारते (१।१२३।५५)। २०

ब्रह्मण्यः पुं. [ब्रह्मणे हितः । ब्रह्मन्+'खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च' इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः' इत्यन् प्रकृत्या] ब्रह्मणे हितः; विष्णुः; 'ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद् ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्द्धनः । ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः'—इति महाभारते (१३।१४९।८४)। 'ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः । ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरच्युतः'—इत्याह्निकचन्द्रिका। ब्रह्मदारुवृक्षः; मुञ्जतृणं; तूलवृक्षः; शनैश्चरः; स्त्री. दुर्गा; 'वेदश्रुतिमहापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसि । जम्भूकटकचैत्येषु नित्यं सन्निहितालये'—इति महाभारते (६।२२।२६)। ब्रह्मणि साधौ त्रि.। ४०६

ब्रह्मणे हितम् त्रि.— ब्रह्मण्यम्। ४०६

ब्रह्मपुत्रः पुं. — विषभेदः । 'वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति मारकः । ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले' —इति भावप्रकाशः। 'काकोलो गरलः क्ष्वेडो वत्सनाभः प्रदीपनः । शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद् गरलो विषः' —इति वैद्यकरत्नमालायाम्। [ब्रह्मणः पुत्रः] सत्यः; धर्मः; मरीच्यादिः; नारदः; वशिष्ठः; मनुः; 'मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः । सुखासीना निरुद्धाश्च त्रिः प्रकाराः सुराः स्मृताः'—इति मार्कण्डेये (९४।११)। क्षेत्रभेदः; नदभेदः; अमोघानन्दनः; लौहित्यः; लोहितः; 'पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरादयः । सर्वे लौहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमीम् । ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन । अमोघगर्भसम्भूत ! पापं लौहित्य मे हर—इति तिथ्यादितत्त्वम्। ६४६

ब्रह्मबन्धुः पुं. [ब्रह्मणो बन्धुरिव] अधिक्षेपः; निन्दितब्राह्मणः; निर्देशः; अप्राह्यनामकब्राह्मणः; 'ब्रह्मबन्धोः सुता न त्वं बाले ! नैव तपस्विनः। सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्सहे'—इति मार्कण्डेये (७५।६०)। 'वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा। एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः'—इति भागवते १ स्कन्धे। ४०५

ब्रह्मवर्चसम् क्ली. [ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चस्तेजः । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' इति अच्] ब्राह्मणस्य वृत्ताध्ययनर्द्धिः; वेदबोधितस्याचारस्य परिपालनं वृत्तं, व्रतग्रहणपूर्वकं गुरुमुखेन वेदाभ्यासोऽध्ययनं, तयोर्ऋद्धिस्तत्परिपालनकृतस्तेजस उपचयो ब्रह्मवर्चसं स्यात् । 'तपःस्वाध्यायजं यच्च तेजस्तु ब्रह्मवर्चसम्'—इति जटाधरः। 'ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः । प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च'—इति मनुः (४।९४)। ३९७

ब्रह्मवृक्षः पुं. [तदाख्यया प्रसिद्धो वृक्षः । यद्वा ब्रह्मणे वेदकर्मार्थं यो वृक्षः] पलाशवृक्षः; किंशुकः; त्रिपत्रकः; उडुम्बरः; उदुम्बरवृक्षः। १९७

ब्रह्मसूत्रम् क्ली. [ब्रह्मणि वेदग्रहणकाले उपनयनसमये धृतं यत् सूत्रम्] यज्ञसूत्रं; पवित्रं; यज्ञोपवीतं; द्विजायनी; उपवीतं; सावित्रं; सावित्रीसूत्रं; ब्रह्मनिर्णयसूत्रम्; 'तस्योपनीयमानस्य सावित्रीं सविताब्रवीत् । बृहस्पतिर्ब्रह्मसूत्रं मेखलां कश्यपोऽददात्'—इति भागवते (८।१८।१४)। 'ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः' —इति भगवद्गीतायाम् (१३।४)। ४०७

ब्रह्मा [न्] पुं. [बृंहति वर्द्धते यः । बृहि वृद्धौ+'बृंहेर्नोऽच्च' इति मनिन् नकारस्याकारश्च] सृष्टिकर्तृदेवताविशेषः; आत्मभूः; सुरज्येष्ठः; परमेष्ठी; पितामहः; हिरण्यगर्भः; लोकेशः; स्वयम्भूः; चतुराननः; धाता; अब्जयोनिः; द्रुहिणः; विरिञ्चिः; कमलासनः; स्रष्टा; प्रजापतिः; वेधाः; विधाता; विश्वसृट्; विधिः; द्रुघणः; विरिञ्चः; स्वयम्भुः; पद्मयोनिः; पद्मासनः; देवदेवः; पद्मगर्भः; गुणसागरः; वेदगर्भः; बहुरेताः; स्वभूः; सन्ध्यारामः; सुधावर्षी; कृपाद्वैतः; खसपर्णः; लोकनाथः; महावीर्यः; सरोजी; मञ्जुप्राणः; नाभिजन्मा; बहुरूपः; जटाधरः; सनत्; शतधृतिः; कञ्जजः; प्रभुः; चिन्तामणिः; पद्मपाणिः; पुराणगः; अष्टकर्णः; हंसरथः; सर्वकर्ता; चतुर्मुखः; कः; आः; शतपत्रनिवासः; स्वायम्भुवमनुपिता; मः; नाभिजन्मा; अण्डजः; पूर्वः; निधनः; कमलोद्भवः; सदानन्दः; रजोमूर्तिः; सत्यकः; हंसवाहनः । (१२४) मुक्तिः; मोक्षः। ऋत्विग्भेदः; विप्रः; अर्हदुपासकविशेषः; योगविशेषः; स तु विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतपञ्चविंशयोगः; 'नानाशास्त्राभ्याससंनीतकालो वर्णाचारैः संयुतश्चारुकीर्तिः । शान्तो दान्तो जायते चारुकर्मा

मूर्तौ यस्य ब्रह्मयोगप्रयोगः'—इति कोष्ठीप्रदीपः । ६

ब्रह्माणी स्त्री. [ब्रह्माणमणति कीर्तयतीति । अण् शब्दे, कर्मण्यण्+ङीप् । यद्वा ब्रह्माणमानयति जीवयतीति । अन् प्राणने, ण्यन्तादस्मात् कर्मणि अणि कृते 'णेरनिटि' इति णिलोपः, 'टिड्ढेति' ङीप्, 'पूर्वपदादिति' णत्वञ्च] दुर्गा; 'ब्रह्माणी ब्रह्मजननाद् ब्रह्माक्षरपरा मता' —इति देवीपुराणे ४५ अध्याये। ब्रह्मणः पत्नी; 'ततः संजपतस्तस्य भित्वा देहमकल्पषम् । स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप '—इति मत्स्यपुराणे ३ अध्याये। 'हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलुः । आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ' —इति मार्कण्डेये पुराणे (८८।१४)। रेणुकानामगन्धद्रव्यं; राजरीतिः । १७

ब्राह्मम् क्ली. [ब्रह्मण इदम् । ब्रह्मन्+'तस्येदम्' इत्यण्, 'ब्राह्मोऽजातौ' 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः] ब्रह्मसम्बन्धिनि त्रि.। 'ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः । एकैकशो युगानान्तु क्रमशस्तन्निबोधत'—इति मनुः (१।६८)। ब्रह्मतीर्थं; तत्तु अङ्गुष्ठस्य मूले वर्त्तते। 'अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः। प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाणेर्दक्षिणस्य च । एतद् ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै'—इति आह्निकतत्त्वे। [ब्रह्मा देवतास्य इति, ब्रह्मन्+'सास्य देवता' इत्यण् । टिलोपः] ब्रह्मदेवताकमस्त्रादि; 'अमोघं सन्दधे चास्मै धनुष्येकधनुर्द्धरः । ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम्'—इति रघौ (१२।९७)। पुं. [ब्रह्मणोऽपत्यं पुमान् इति, ब्रह्मन्+'तस्यापत्यम्' इत्यण्, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः] नारदः । [ब्रह्मण इवायमिति, अण्] विवाहविशेषः; वरमाहूय यथाशक्त्यलङ्कृता कन्या यत्र दीयते सः; 'आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः'—इत्युद्वाहतत्त्वम् । कालविशेषः; 'रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो ब्राह्म उच्यते ।' 'ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्म्मार्थौ चानुचिन्तयेत्' —इति मनुः (४।९२)। ११५

ब्राह्मणः पुं. [ब्रह्मणः (विप्रस्य) अपत्यम्, ब्रह्म (वेदम्) अधीते, ब्रह्म (परमात्मानम्) जानाति वा । ततदर्थेषु यथायथमण्, 'अन्' इति प्रकृतिभावः] द्विजातिः; अग्रजन्मा; भूदेवः; वाडवः; विप्रः; द्विजः; सूत्रकण्ठः; ज्येष्ठवर्णः; अग्रजातकः; द्विजन्मा; वक्त्रजः; मैत्रः; वेदव्यासः; नयः; गुरुः; ब्रह्मा; षट्कर्मा, ; द्विजोत्तमः; 'ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः । क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि'—इति महाभारते अनुशासने (४७।२८)। विष्णुः; 'ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः' —इति महाभारते (१३।१४९।८४)। शिवः; 'गभस्तिर्ब्रह्मकृद् ब्रह्मा ब्रह्मविद् ब्राह्मणो गतिः'—इति महाभारते (१३।१७।१३२)। ब्रह्म जानातीति व्युत्पत्त्या परब्रह्मवेत्तरि त्रि. । ३९१

ब्राह्मणब्रुवः पुं. [ब्राह्मणश्चासौ ब्रुवः कुत्सितः । 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति समासः] दुर्ब्राह्मणः; द्विजाधमः; [ब्राह्मणवंशोत्पन्नतया वेदोक्तकर्माकुर्वन्नपि आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीतीति । ब्राह्मण+ब्रू+क+बाहुलकाद् न वच्यादेशः] ब्राह्मणजातिमात्रोपजीवी; 'विप्रः संस्कारयुक्तो न नित्यं सन्ध्यादि कर्म यः । नैमित्तिकं च नो कुर्याद् ब्राह्मणब्रुव उच्यते । युक्तः स्यात्सर्वसंस्कारैर्द्विजस्तु नियमव्रतैः । कर्म किञ्चिन्न कुरुते वेदोक्तं ब्राह्मण ब्रुवः । गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च । न कर्मकृन्न चाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः । अध्यापयति नो शिष्यान्नाधीते वेदमुत्तमम् । गर्भाधानादिसंस्कारैर्युतः स्याद् ब्राह्मणब्रुवः'—इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः । ४०६

ब्राह्मी स्त्री. [ब्रह्मण इयम् । ब्रह्मन्+अण्, टिलोपः, स्त्रियां ङीप्] सरस्वती; दुर्गा; 'बृहदश्वशरीरं यदप्रमेयं प्रमाणतः । बृहद्विस्तीर्णमित्युक्तं ब्राह्मी देवी ततः स्मृता' —इति देवीपुराणे ४५ अध्याये । सप्तमातृकान्तर्गतमातृकाविशेषः; सा च ब्रह्मशक्तिः; शाकभेदः; सुरेष्टा; ब्रह्मकन्यका; मण्डूकमाता; मण्डूकी; सुरसा; मेध्या; वरा; वीरा; भारती; परमेष्ठिनी; दिव्या; मत्स्याक्षी; वयस्था; सोमवल्लरी; ब्राह्मीशाकः; सरस्वती; सौम्या; सुरश्रेष्ठा; सुवर्चला; कपोतवेगा; वैधात्री; दिव्यतेजा; महौषधी; स्वायम्भुवी; सौम्यलता; शारदा; 'वचा त्रिकटुकं चैव लवणं चूर्णमुत्तमम् । ब्राह्मीरसे भावितं च मधुसर्पिःसमन्वितम् । सप्ताहं भक्षितं कुर्यान्महैश्वर्यं मतिं पराम्'—इति गारुडे १९९ अध्याये ।

'ब्राह्मी कपोतवल्ली स्यात् सोमवल्ली सरस्वती'—इति भावप्रकाशः। फञ्जिका; पङ्कगडमत्स्यः; सोमलता; महाज्योतिष्मती; वाराहीकन्दः; हिलमोचिका; रोहिणीनक्षत्रम् [ब्रह्म+अण्+ङीप्।] ब्रह्माधिष्ठातृदेवताकत्वात् तथात्वम्]; सूर्यमूर्तिः; 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः। त्रिधा तस्य स्वरूपन्तु भानोर्भास्वान् प्रसीदतु'—इति मार्कण्डेये (१०९।७१)। त्रि. ब्रह्मप्राप्तियोग्या; 'स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः। महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः'—इति मनुः (२।२८)। ब्रह्मभवा; 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ! नैनां प्राप्य विमुह्यति'—इति भगवद्गीतायाम्। (२।७२)। ८

भ

भम् क्ली. [भातीति, भा दीप्तौ+बाहुलकाड् ड] नक्षत्रं; तारका; तारा; 'प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः। परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते'--इति सूर्यसिद्धान्ते (१।२६)। ग्रहः; राशिः; 'राशिनामानि च क्षेत्रं भमृक्षं गृहनाम च'--इति ज्योतिस्तत्त्वम्। पुं. [भातीति, भा दीप्तौ+बाहुलकाद् ड] शुक्राचार्यः; भ्रमरः; भ्रान्तिः। ५१

भक्तम् क्ली. [भज्यते स्मेति, भज् सेवायाम्+कर्मणि क्त] अन्नम्; 'भक्तमन्नं तथान्धश्च क्वचित् कूरं च कीर्तितम्। ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सा दीदिविः पुंसि भाषितः।' 'सुधौतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत्। तद्भक्तं प्रसृतं चोष्णं विशदं गुणवन्मतम्। भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु। अधौतमसृतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम्'--इति भावप्रकाशः। त्रि. तत्परः; 'न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कल्याणि! रोचये। प्रसीद वशगोऽहन्ते भक्तं मां भज भाविनि'—इति महाभारते। पूज्यविषयकानुरागो भक्तिस्तद्वांश्च। ३१९

भक्तसिक्थम् पुं.-क्ली. [भक्तस्यान्नस्य सिक्थं मण्डः] अन्नाग्ररसः; मासरः; आचामः; निःस्रावः; पिच्छा; भक्तमण्डः। ८२९

भक्तिः स्त्री. [भज्यते इति, भज्+क्तिन्] सेवा; विभागः; गौणवृत्तिः; भङ्गी; अनुरागविशेषः; ईश्वरे परानुरक्तिः; उपासना; परमेश्वरविषये परमप्रेम; 'अन्याभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्माद्यनावृतम्। आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुच्यते'–इति भक्तिरसामृतसिन्धौ। 'नाथ! योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम्। तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि। या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी। त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु'—इति विष्णुपुराणे (१।२०।१८–१९)। श्रद्धा। १२९

भक्षकः त्रि. [भक्षयतीति, भक्ष्+'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुल्] खादकः; भक्षणतत्परः; घस्मरः; अद्मरः; 'भक्ष्य–भक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेः कारणं महत्। शृगालात् पाशबद्धोऽसौ मृगः काकेन रक्षितः'—इति हितोपदेशे (१।१३५)। ३५०

भक्षणम् क्ली. [भक्ष्+भावे ल्युट्] द्रवेतरद्रव्यगलाधःकरणं; न्यादः; स्वदनं; खादनम्; अशनं; निघसः; वल्भनम्; अभ्यवहारः; जग्धिः; जक्षणं; लेहः; प्रत्यवसानं; घसिः; आहारः; प्सानम्; अवष्वाणं; विष्वाणं; भोजनं; जेमनम्; अदनम्; 'शणशाकं वृथामांसं करेण मथितं दधि। तर्जन्या दन्तधावश्च सद्यो गोमांसभक्षणम्'--इति कर्मलोचने। ३२५

भगः पुं. [भज्यते इति, भज् सेवायाम्+'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घ। 'खनो घ च' इति घित्करणाद् वा घ] रविः; क्लीबेऽव्ययम्; 'ज्ञानवैराग्ययोर्योनी भगमस्त्री तु भास्करे'—इति रुद्रः। भजनीये त्रि.। 'इन्द्रो भगो वाजदा अस्य गावः प्रजायन्ते दक्षिणा अस्य पूर्वी'—इति ऋग्वेदे (३।३६।५)। 'भगः सर्वैर्भजनीयः स इन्द्रः'–इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। द्वादशादित्यभेदः; 'धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा। एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते। जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः'—इति महाभारते (१।६५।१५-१६)। ऐश्वर्यादिषट्कम्; 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना।' भोगास्पदत्वम्; 'प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः। गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहंकृतिः'—इति भागवते (१।१६।२९)। 'भगः भोगास्पदत्वम्'–इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। स्थूलमण्डलाभिमानी; 'विष्णोः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानञ्चैव

विवस्वतः। सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौवेरमेव च'--इति रामायणे (३।१२।१८)। 'भगः स्थूलमण्डलाभिमानी'-इति तट्टीकायां रामानुजः। ३५

भगम् क्ली.-पुं. [भज्यते अनेनास्मिन् वेति, एतदाश्रित्यैव कन्दर्पं सेवते इति भावः। भज् सेवायाम्+'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घ] स्त्रीचिह्नं; योनिः; वराङ्गम्; उपस्थः; स्मरमन्दिरं; [भजन्त्यनेनेति भगो मेहनम्। भजन्त्यस्मिन्निति भगं योनिः] रतिगृहं; जन्मवर्त्म; अधरं; अवाच्यदेशः; प्रकृतिः; अपथं; स्मरकूपः; अप्रदेशः; प्रकूतिः; पुष्पी; संसारमार्गः; गुह्यं; स्मरागारं; स्मरध्वजं; रत्यङ्गं; रतिकुहरं; कलत्रं; अधः। 'ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ। भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम्'—इति वाग्भटः। श्रीः; वीर्यम्; इच्छा; ज्ञानं; वैराग्यं; कीर्तिः; माहात्म्यम्; ऐश्वर्यम्। 'यद्वेनमुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्रनिष्प्लुष्टपौरुषभगं निरये पतन्तम्'—इति भागवते (२।७।९)। 'निष्प्लुष्टं दग्धं पौरुषं भगमैश्वर्यं च यस्य' इति तट्टीकायां स्वामी। यत्नः; धर्मः; मोक्षः; पुंसां गुदमुष्कमध्यभागः; सौभाग्यम्; 'यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वास्त्रस्यन्ते साध्वसाधुभिः। तस्य मत्तस्य नश्यन्ति कीर्तिरायुर्भगो गतिः'—इति भागवते (१।१७।१०)। 'भगो भाग्यम्'—इति तट्टीकायां स्वामी। कान्तिः; सूर्यः; शम्भुविशेषः; चन्द्रः; पूर्वाफाल्गुनीनक्षत्रम्; 'अक्षता माषयुक्ताश्च भगे सर्पिस्तदुत्तरे'—इति ज्योतिस्तत्त्वे। ५१४

भगवती स्त्री. [भगः 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना' इत्युक्तलक्षणं षडैश्वर्यमस्त्यस्या इति। भग+'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति मतुप्, मस्य वः। 'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः'—इति काशिकोक्तेर्नित्ययोगेऽत्र मतुप् प्रत्ययः। ततः स्त्रियां ङीप्] गौरी; सा च प्रकृतिरूपिणी मायादेवी। 'ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा। बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति'--इति मार्कण्डेये (८१।४२)। सरस्वती; 'सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा'--इति पौराणिकाः। गङ्गा; 'भगवति! भवलीलामौलिमाले तवाम्भःकणमणुपरिमाणं प्राणिनो ये स्पृशन्ति'—इति शङ्कराचार्यकृतगङ्गास्तोत्रे। १६

भगवान् [त्] त्रि. [भगः 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना' इत्युक्तलक्षणं षडैश्वर्यमस्त्यस्येति। भग+नित्ययोगे मतुप्, मस्य वः] पूज्यः; पुं बुद्धः; श्रीकृष्णः; 'भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः। वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः'—इति भागवते। शिवः; 'निवेदनः सुखाजातः सुगन्धारो महाधनुः। गन्धपाली च भगवान् उत्थानः सर्वकर्मणाम्'—इति महाभारते (१३।१७।१२७)। १५५

भगिनी स्त्री. [भगं कल्याणं यत्नः इच्छा वा, पित्रादितो द्रव्यादाने विद्यतेऽस्या इति। इनि] स्वसा। [भगं योनिरस्या अस्तीति, भग+इनि+ङीप्] स्त्रीमात्रम्; 'परिगृह्य च वामाङ्गी भगिनी प्रकृतिर्नरी'—इति शब्दचन्द्रिका। ५०७

भगिनीपतिः पुं. [भगिन्याः पतिः] स्वसृभर्ता; आवुत्तः; भामः; भावुकः; भगिनीभर्ता। 'भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः'—इति नाट्योक्तावमरः। १९

भग्नम् त्रि. [भञ्ज्+क्त। संघाद् विश्लिष्टत्वाल् तथात्वम्] वक्रं; कुटिलं; पराजितं; त्रुटितं; चूर्णितम्; 'चिरकालोषितं जीर्णं कीटनिस्कुषितं धनुः। किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रियकान्तिके'—इति भट्टिः। क्ली. [भज्यते आमद्यते विश्लिष्यते इति, भञ्ज्+क्त] रोगविशेषः; 'लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम्। व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च'--इत्यायुर्वेदः। ६९६

भग्नशृङ्गः त्रि. [भग्ने खण्डिते शृङ्गे यस्य] कूटः; त्रुटितविषाणः। २६७

भङ्गः पुं. [भज्यते इति, भञ्ज्+कर्मणि घञ्] तरङ्गः; वीचिः; पराजयः; [भञ्ज्+भावे घञ्] भेदः; रोगविशेषः; कौटिल्यं; भयं; विच्छित्तिः; रोगमात्रं; गमनं; जलनिर्गमः; नागभेदः; 'उच्छिखः शरभो भङ्गो बिल्वतेजा विरोहणः'—इति महाभारते (१।५७।९)। ६५३

भङ्गिः स्त्री. [भज्यते इति, भञ्ज्+इन्। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्] व्याजः; छलनिभः; कल्लोलः; भङ्गः; [भङ्ग

करोतीति । भञ्ज+णिच्+इ] कौटिल्यभेदः; विन्यासः; विच्छेदः; 'यानादवातरददूरमहीतलेन मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः'—इति रघौ (१३।६९) । ७६२

भङ्गी स्त्री. [भङ्गि+कृदिकारादिति पक्षे ङीष्] भङ्गिः; 'जानामि मानमलसाङ्गि ! वचोविभङ्गीं भङ्गीशतं नयनयोरपि चातुरीञ्च । आभीरनन्दनमुखाम्बुजसङ्गशंसी वंशीरवो यदि न मामवशीकरोति'—इत्युद्भटः । ७६२

भङ्गुरः त्रि. [भज्यते स्वयमेवेति, भञ्ज्+'भञ्जभासमिदो घुरच्' इति कर्मकर्तरि घुरच् । घित्वात् कुत्वमिति काशिका] कुटिलः; स्वयं भञ्जनशीलः; 'कामान् कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः । स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च'—इति भागवते (७।७।४३) । ६९६

भङ्ग्यम् क्ली. [भङ्गाया भवनं क्षेत्रमिति । भङ्गा+'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः' इति पक्षे यत्] भङ्गाक्षेत्रं; भाङ्गीनं; [भङ्गमर्हतीति । भङ्ग+दण्डादित्वाद्यत्] भङ्गार्हे त्रि. । १७३

भटः पुं. [भटयते भ्रियते इति । यद्वा भटतीति । भट् भृतौ+अच्] वीरः; 'पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटा न तेषु हिंसारस एष पूर्यते । धिगीदृशन्ते नृपते ! कुविक्रमं कृपाश्रये यः कृपणे पतत्रिणि'—इति नैषधे (१।१३२) । म्लेच्छभेदः (५९९); पामरविशेषः; रजनीचरः; वर्णसङ्करविशेषः; 'वर्द्धकाराद्भटो जातो नाटिक्यां वरवाहकः'—इति पराशरपद्धतिः । योद्धा; 'उष्ट्रैः केचिदिभैः केचिदपरे युयुधुः खरैः । केचिद् गौरमुखैर्ऋक्षैर्द्वीपिभिर्हरिभिर्भटाः'—इति भागवते (८।१०।९) । ३५४

भटित्रम् त्रि. [भटति भटयते वेति । भट्+'अशित्रादिभ्यः' इतीत्र] शूल्यं; क्ली. शूलपक्वमांसादि; 'कबाब' इति भाषा । वेतनमित्युणादिकोषः । ३२३

भट्टारकः त्रि. [भट्टं स्वाम्यम् ऋच्छति, कर्मण्यण्, भट्टार+संज्ञायां कन्] पूज्यः; 'प्रविष्टेषु ततः कोपात् पुरं शुभधरादिषु । भट्टारकमठं दृष्ट्वा भूयः पुत्रं व्यसर्जयत्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (६।२४०) । पुं. नाट्योक्तौ राजा; देवः; तपोधनः; सूर्यः । १५५

भट्टिनी स्त्री. [भट्टं स्वामित्वमस्या अस्तीति । भट्ट+इनि+ङीप्] नाट्योक्तौ अकृताभिषेका राजपत्नी । ब्राह्मणभार्या । ४८०

भद्रम् क्ली. [भन्दते इति, भदि कल्याणे+'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रेति' रन्, नलोपश्च निपात्यते] मङ्गलं; भद्राकः; श्रेयसं; 'किरीटमणिचित्रेषु मूर्द्धसु त्राणकारिषु । नाकृत्वा विद्विषां पादं पुरुषो भद्रमश्नुते'—इति कामन्दकीयनीतिसारे (१३।१२) । 'यजस्व वीर ! प्रविहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये'—इति ऋग्वेदे (२।२६।२) । मुस्तं; काञ्चनं; क्ली.— स्त्री. करणविशेषः । १२२

भद्रः पुं. [भन्दते इति, भदि+रन् नलोपो निपातितश्च] करिजातिविशेषः; वृषभः (८०७); शिवः; खञ्जरीटः; कदम्बकः; नवशुक्लावलान्तर्गतजिनभेदः; रामचरः; सुमेरुः; स्नुही; चन्दनम्; 'श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रः श्रीस्तैलपर्णिकः । गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः'—इति भावप्रकाशः । साध्यमौलिकानां पद्धतिविशेषः; 'विष्णुर्नागः खिलपिलगत इन्द्रो गुप्तः पालो भद्रः'—इति कुलाचार्यकारिका । वसुदेवस्य पुत्रभेदः; 'सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्मदो भद्र एव च । पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन्'—इति भागवते (९।२४।४७) । सरोवरविशेषः; 'अरुणोदं मानसं च सितोदं भद्रसंज्ञितम् । तेषामुपरि च वारि सरांसि च वनानि च'—इति मत्स्यपुराणे (११२।४६) । तृतीयमनोरुत्तमस्यान्तरे देवगणभेदे बहुवचनान्तोऽयम्; 'वशिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः । सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित्'—इति भागवते (८।१।२४) । स्वायम्भुवमन्वन्तरे विष्णोर्दक्षिणागर्भजाततुषितनामकदेवगणभेदः; 'तां कामयानां भगवानुवाह यजुषां पतिः । तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान् । तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः । इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट्'—इति भागवते (४।१।६-७) । पर्वतविशेषः; 'अरक्षः शिखिरौतश्च सको वैदूर्यपर्वतः । कपिलः पिङ्गलो भद्रः सुरसश्च महाचलः'—इति ब्रह्माण्डपुराणे । एकादशद्वापरजातो महेश्वरस्य ऋषिमूर्त्यवतारविशेषः; 'एकादशे द्वापरे तु व्यासस्तु त्रिवृषो यदा । तदाप्यहं भविष्यामि गङ्गाद्वारे युगान्तिके । भद्रो नाम महातेजास्तत्रापि मम पुत्रकाः । भविष्यन्ति महा मानो सुवृता वेदपारगाः'—इति ब्रह्माण्डे २७

करोतीति। भङ्ग+णिच्+इ] कौटिल्यभेदः; विन्यासः; विच्छेदः; 'यानादवातरददूरमहीतलेन मार्गेण भङ्गि-रचितस्फटिकेन रामः'—इति रघौ (१३।६९)। ७६२

भङ्गी स्त्री. [भङ्गि+कृदिकारादिति पक्षे ङीष्] भङ्गिः; 'जानामि मानमलसाङ्गि ! वचोविभङ्गीं भङ्गीशतं नयन-योरपि चातुरीञ्च । आभीरनन्दनमुखाम्बुजसङ्गशंसी वंशीरवो यदि न मामवशीकरोति'—इत्युद्भटः। ७६२

भङ्गुरः त्रि. [भज्यते स्वयमेवेति, भञ्ज्+'भञ्ज-भासमिदो घुरच्' इति कर्मकर्तरि घुरच्। घित्वात् कुत्वमिति काशिका] कुटिलः; स्वयं भञ्जनशीलः; 'कामान् कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः। स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च'—इति भागवते (७।७।४३)। ६९६

भङ्ग्यम् क्ली. [भङ्गाया भवनं क्षेत्रमिति । भङ्गा+ 'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः' इति पक्षे यत्] भङ्गाक्षेत्रं; भाङ्गीनं; [भङ्गमर्हतीति । भङ्ग+दण्डा-दित्वाद्यत्] भङ्गार्हे त्रि.। १७३

भटः पुं. [भट्यते भ्रियते इति । यद्वा भटतीति। भट् भृतौ+अच्] वीरः; 'पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटा न तेषु हिंसारस एष पूर्यते। धिगीदृशन्ते नृपते ! कुविक्रमं कृपाश्रये यः कृपणे पतत्रिणि'—इति नैषधे (१।१३२)। म्लेच्छभेदः (५९९); पामरविशेषः; रजनीचरः; वर्णसङ्करविशेषः; 'वर्द्धकाराद्भटो जातो नाटिक्यां वरवाहकः'—इति पराशरपद्धतिः। योद्धा; 'उष्ट्रैः केचिदिभैः केचिदपरे युयुधुः खरैः। केचिद् गौरमुखै-र्ऋक्षैर्द्वीपिभिर्हरिभिर्भटाः'—इति भागवते(८।१०।९)। ३५४

भटित्रम् त्रि. [भटति भट्यते वेति। भट्+'अशित्रादिभ्यः' इतीत्र] शूल्यं; क्ली. शूलपक्वमांसादि; 'कबाब' इति भाषा। वेतनमित्युणादिकोषः। ३२३

भट्टारकः त्रि. [भट्टं स्वाम्यम् ऋच्छति, कर्मण्यण्, भट्टार +संज्ञायां कन्] पूज्यः; 'प्रविष्टेषु ततः कोपात् पुरं शुभधरादिषु। भट्टारकमठं दग्ध्वा भूयः पुत्रं व्यसर्जयत्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (६।२४०)। पुं. नाट्योक्तौ राजा; देवः; तपोधनः; सूर्यः। १५५

भट्टिनी स्त्री. [भट्टं स्वामित्वमस्या अस्तीति । भट्ट+ इनि+ङीप्] नाट्योक्तौ अकृताभिषेका राजपत्नी । ब्राह्मणभार्या। ४८०

भद्रम् क्ली. [भन्दते इति, भदि कल्याणे+'ऋज्रेन्द्रा-ग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रेति' रन्, नलोपश्च निपात्यते] मङ्गलं; भद्राकः; श्रेयसं; 'किरीटमणि-चित्रेषु मूर्द्धसु त्राणकारिषु। नाकृत्वा विद्विषां पादं पुरुषो भद्रमश्नुते'—इति कामन्दकीयनीतिसारे (१३।१२)। 'यजस्व वीर ! प्रविहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये'—इति ऋग्वेदे (२।२६।२)। मुस्तं; काञ्चनं; क्ली.—स्त्री. करणविशेषः। १२२

भद्रः पुं. [भन्दते इति, भदि+रन् नलोपो निपातितश्च] करिजातिविशेषः; वृषभः (८०७); शिवः; खञ्जरीटः; कदम्बकः; नवशुक्लावलान्तर्गतजिनभेदः; रामचरः; सुमेरुः; स्नुही; चन्दनम्; 'श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रः श्रीस्तैलपर्णिकः। गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः'—इति भावप्रकाशः। साध्यमौलिकानां पद्धति-विशेषः; 'विष्णुनगिः खिलपिलगत इन्द्रो गुप्तः पालो भद्रः'—इति कुलाचार्यकारिका। वसुदेवस्य पुत्रभेदः; 'सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्मदो भद्र एव च। पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन्'—इति भागवते (९।२४।४७)। सरोवरविशेषः; 'अरुणोदं मानसं च सितोदं भद्रसंज्ञितम्। तेषामुपरि च वारि सरांसि च वनानि च'—इति मत्स्यपुराणे (११२।४६)। तृतीयमनो-रुत्तमस्यान्तरे देवगणभेदे बहुवचनान्तोऽयम्; 'वशिष्ठ-तनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः। सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित्'—इति भागवते (८।१।२४)। स्वायम्भुवमन्वन्तरे विष्णोर्दक्षिणागर्भजाततुषितनामक-देवगणभेदः; 'तां कामयानां भगवानुवाह यजुषां पतिः। तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान्। तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः। इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट्'—इति भागवते (४।१।६-७)। पर्वतविशेषः; 'अरक्षः शिखिरौतश्च सको वैदूर्यपर्वतः। कपिलः पिङ्गलो भद्रः सुरसश्च महाचलः'—इति ब्रह्माण्डपुराणे। एकादशद्वापरजातो महेश्वरस्य ऋषिमूर्त्त्यवतारविशेषः; 'एकादशे द्वापरे तु व्यासस्तु त्रिवृषो यदा। तदाप्यहं भविष्यामि गङ्गाद्वारे युगान्तिके। भद्रो नाम महातेजास्तत्रापि मम पुत्रकाः। भविष्यन्ति महा मानो सुवृता वेदपारगाः'—इति ब्रह्माण्डे २७

अध्याये। त्रि. श्रेष्ठः; साधुः; 'भद्र! करटक! अयं तावदस्मत्स्वामी पिङ्गलक उदकग्रहणार्थं यमुनाकच्छमवतीर्य स्थितः'—इति पञ्चतन्त्रे (१।२६)। २१५

भद्राकरणम् क्ली. [भद्र+डाच्। कृ+ल्युट्] क्षौरं; मुण्डनं; वपनम्। ७२१

भद्रासनम् क्ली. [भद्राय लोकहिताय आसनम्] नृपासनं; राजहैमसिंहासनं; योगिनामासनविशेषः; 'सीवन्याः पार्श्वयोर्न्यस्येद् गुल्फयुग्मं सुनिश्चलम्। भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः परिकल्पितम्'—इति तन्त्रसारे। ४२३

भयम् क्ली. [भी+'एरच्' इत्यत्र 'भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' इति अपादाने अच्] बिभेत्यस्मात् तत्; दरः; त्रासः; भीतिः; भीः; साध्वसं; उद्रासः; साधुसम्भवः; प्रतिभयम्; आतङ्कः; आशङ्का; भिया; 'रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम्'—इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे। कुब्जकपुष्पं; घोरे त्रि.। पुं. रोगः; निर्ऋतेः पुत्रभेदः; 'तस्यापि निर्ऋतिर्भार्या नैर्ऋता येन राक्षसाः। घोरास्तस्यास्त्रयः पुत्राः पापकर्मरताः सदा। भयो महाभयश्चैव मृत्युर्भूतान्तकस्तथा। न तस्य भार्या पुत्रो वा कश्चिदस्त्यन्तको हि सः'—इति महाभारते (१।६६।५५-५६)। द्रोणस्य वसोरभिमतिनामिकायां पत्न्यां जातः पुत्रभेदः; 'द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः'—इति भागवते (६।६।११)। यवनराजविशेषः; 'ततो विहतसङ्कल्पा कन्यका यवनेश्वरम्। मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्ना भयं पतिम्'—इति भागवते (४।२७।२३)। ७२५

भयद्रुतः त्रि. [द्रु+कर्तरि क्त। भयेन द्रुतः] भीत्या पलायितः; कान्दिशीकः। ४७९

भयानकः पुं. [बिभेत्यस्मादिति। भी+'आनकः शीङ्भियः' इति आनक] रसविशेषः; स तु शृङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गतषष्ठरसः; 'भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः। स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः। यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम्। चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः। अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं गद्गदस्वरभाषणम्। प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः। जुगुप्सावेगसंमोहसंत्रासग्लानिदीनताः। शङ्कापस्मारसंभ्रान्तिमृत्य्वाद्या व्यभिचारिणः'—इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे। (७०५) त्रि. भयङ्करः; भयावहः; 'वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि। केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः'—इति भगवद्गीतायाम् (११।२७)। ९२

भयावहः त्रि. [आवहतीति, आ+वह्+अच्। भयस्यावहः इति] भयङ्करः; भयानकः; 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्। स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः'—इति भगवद्गीतायाम् (३।३५)। ७०५

भरतः पुं. [बिभर्ति स्वाङ्गमिति, बिभर्ति लोकानिति वा। भृ+'भृमृदृशियजीति' अतच्] नटः; शैलाली; चारणः; जायाजीवः; शैलूषः; कुशीलवः; कृशाश्वी; नाट्यशास्त्रकृन्मुनिविशेषः; स तु अलङ्कारादिशास्त्रस्य नाट्यसूत्रकर्ता। भरतस्य शिष्यः [तस्येदमित्यण्, अणो लुक्]; रामानुजः; शबरः; तन्तुवायः; क्षेत्रं; भरतात्मजः; दौष्यन्तिः; दुष्यन्तराजपुत्रः; शाकुन्तलेयः; शकुन्तलापुत्रः; सर्वदमनः; ऋषभदेवात् इन्द्रदत्तजयन्त्यां कन्यायां जातशतपुत्रान्तर्गतज्येष्ठपुत्रः। ५९२

भरद्वाजः पुं. [द्वाभ्यां जात इति। द्वि+जन्+ड, आत्वमार्षम्। भृ+अप्, भरः। भरश्चासौ द्वाजश्चेति कर्मधारयः] पक्षिविशेषः; व्याघ्राटः; भरद्वाजकः; मुनिविशेषः; स च उतथ्यपत्न्यां ममतायां बृहस्पतिवीर्याज्जातः; 'मूढे भर द्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पते! या तौ यदुक्ता पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम्।' गोत्रभेदः; 'शाण्डिल्यः काश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्णकस्तथा। भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः'—इति मनुः। [भृ+शतृ, भरत्+वाजः] संभ्रियमाणहविर्लक्षणान्ने यजमानादौ त्रि.। 'यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयन्ता'—इति ऋग्वेदे (१।११६।१८)। 'भरद्वाजाय संभ्रियमाणहविर्लक्षणान्नाय यजमानाय'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। २४८

भरितः त्रि. [हरितः। पृषोदरादित्वाद् हस्य भ] पूर्णः; हरिद्वर्णः; पुष्टः; भारयुक्तः; [भरोऽस्य जात इत्यर्थे इतच् प्रत्ययेन निष्पन्नः।] ७०२

भरूटकम् क्ली. [भृ+बाहुलकाद् ऊट। संज्ञायां कन्] भृष्टामिषम्; भृष्टमांसम्। ३२३

भर्गः पुं. [भृज्यते कामादिरनेनेति। भृज्+'हलश्च' इति घञ्] शिवः; 'प्रत्युवाच ततो भर्गः पुरा दक्षप्रजापतेः। देवि! त्वञ्च तथान्याश्च बह्व्योऽजायन्त कन्यकाः।

स मह्यं भवतीं प्रादात् धर्मादिभ्योऽपराश्च ताः'—इति कथासरित्सागरे (१।३४)। वीतिहोत्रस्य पुत्रः; 'वीतिहोत्रोऽस्य भर्गोऽतो भार्गभूमिरभून्नृप!'—इति भागवते (९।१७।९)। 'आदित्यान्तर्गततेजः; 'आदित्यान्तर्गतं वर्चो भर्गाख्यं तन्मुमुक्षुभिः। जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य त्रितयस्य च। ध्यानेन पुरुषो यश्च द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले'—इत्याह्निकतत्त्वम्। १२

भर्ता [ऋ] पुं. [बिभर्ति पुष्णाति पालयति धारयतीति वा। भृ धारणपोषणयोः+'ण्वुल्तृचौ' इति तृच्] विवाहितायाः पतिः; 'भार्याया भरणाद्भर्ता पालनाच्च पतिः स्मृतः। अहं त्वां भरणं कृत्वा जात्यन्धं ससुतं तदा। नित्यकालं श्रमेणार्ता न भरेयं महातपः'—इति महाभारते (१।१०४।२८)। अधिपतिः; अधिपः; ईशः; नेता; परिवृढः; अधिभूः; पतिः; इन्द्रः; स्वामी; नाथः; आर्यः; प्रभुः; ईश्वरः; विभुः; ईशिता; इनः; नायकः; [प्रपञ्चाधिष्ठानवत्वेन भरणात्] विष्णुः; धातरि पोष्टरि च त्रि.। 'भर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिव प्रियम्'—इति ऋग्वेदे (१०।२२।३)। ४९७

भर्तृदारकः पुं. [भर्त्रा द्रियते इति। भर्तृ+दृ आदरे+कर्मणि घञ्, ततः स्वार्थे क। भर्तुः दारकः पुत्रो वा] नाट्योक्तौ युवराजः; कुमारः। ९८

भर्मम् क्ली. [भ्रियतेऽनेनेति। भृ+बाहुलकात् मन्] स्वर्णं; भृतिः; नाभिः। १७३

भर्म [न्] क्ली. [भरति भ्रियते वेति। भृञ्+'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन्] स्वर्णं; वेतनं; धुस्तूरं; नाभिः; भरणम्; 'हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ। तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथन्त'—इति ऋग्वेदे (१०।८८।१) 'भर्मणे भरणाय'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। १७३

भल्लः पुं. [भल्लते इति। भल्ल्+अच्] भल्लूकः; ऋक्षः; अच्छः; अच्छभल्लः; देशभेदः; 'ब्रह्मपुरदार्वडामरवनराज्यकिरातचीनकौणिन्दाः। भल्लापलोलजटासुरकुनठखसघोषकुचिकाख्याः'—इति बृहत्संहितायाम् (१४।३०)। पुं.–क्ली. [भल्लते हन्तीति। भल्ल्+अच्] शस्त्रभेदः; 'भाला' इति भाषा। 'स च शल्योद्धरणकः प्रोच्यते वैद्यकागमे। नाराचबाणशूलाद्यैर्भल्लैः कुन्तैश्च तोमरैः'—इति हारीतः। २२८

भल्लकः पुं. [भल्ल+स्वार्थे कन्] भल्लूकः; ऋक्षः; 'भालू' इति भाषा। पक्षिभेदः; 'काकगृध्रबकश्येनभासभल्लकबर्हिणः। हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः।' २२८

भल्लुकः पुं. [भल्लूक+पृषोदरादित्वाद् ह्रस्वः] भालूकः; भल्लूकः; ऋक्षः। २२८

भल्लूकः पुं. [भल्लते इति। भल्ल्+'उलूकादयश्च' इति ऊकप्रत्ययेन साधुः] जन्तुविशेषः; ऋक्षः; भल्लः; सशल्यः; दुर्घोषः; भल्लुकः; पृष्ठदृष्टिः; द्राघिष्ठः; दीर्घकेशः; चिरायुः; दुश्चरः; दीर्घदर्शी; भालुकः; भालूकः; अच्छः; भाल्लूकः; भीलूकः; अच्छभल्लः; 'सिंहव्याघ्रगणाः क्रूरा मत्ताश्चैव महागजाः। द्वीपिनः खड्गभल्लूका ये चान्ये भीमदर्शनाः'—इति महाभारते (१२।११६।६)। कोशस्थप्राणिविशेषः; 'शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः'—इति सुश्रुतः। कुक्कुरः; कुकुरः; श्योनाकप्रभेदः; 'श्योनाको भूतपुष्पश्च पूतिवृक्षो मुनिद्रुमः। दीर्घवृन्तश्च कट्वङ्गो भल्लूकष्टुण्टकोऽरणुः'—इति वैद्यकरत्नमाला। २२८

भवः पुं. [भवत्यस्मादिति। भू+अपादाने अप्] शिवः; रुद्रः; कपर्दी; महादेवः; 'तमब्रवीद् भवोऽसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोत् पर्जन्यस्तद्रूपमभवत् पर्जन्यो वै भवः'—इति शतपथब्राह्मणे (६।१।३।१५)। 'भवाय जलमूर्तये नमः'—इति पार्थिवशिवलिङ्गपूज प्रयोगः। (८०६) [भवति उत्पद्यतेऽस्मिन्निति। भू+अधिकरणे अप्] संसारः; 'अनघस्त्वं तयैवेयं देवी सर्वभवारणिः'—इति मार्कण्डेये (१९।७)। सत्ता; प्राप्तिः; क्षेमः; 'को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत्'—इति महाभारते (१।२२१।२८)। जन्म; 'भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययः'—इति याज्ञवल्क्यः (३।१६४)। क्ली. [भवति भूयते वा। भू+अच् अप् वा] भव्यम्। ११

भवत् त्रि. [भाति दीप्यते इति। भा+डवतु प्रत्ययः] युष्मदर्थम्; तस्य लिङ्गत्रये रूपाणि—भवान्, भवती, भवत्। 'भवतां नाशयिष्यामि तत्क्षणात् परमापदः'—इति मार्कण्डेये (८५।५)। वर्तमानार्थम्; [अत्र भू धातोः शतृप्रत्ययेन निष्पन्नम्] तस्य लिङ्गत्रये रूपाणि–भवन्, भवन्ती, भवत्। 'चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः

पृथक्। भूतं भवद्भविष्यं च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति'—इति मनुः (१२।९७)। १५५
भवनम् क्ली. [भवत्यस्मिन्निति। भू+अधिकरणे ल्युट्] गृहम्; 'स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम्'—इति मनुः (११।१८)। प्रासादः; 'देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ'—इति महाभारते (३।५४।१३)। [भू+भावे ल्युट्] भावः; 'ननु प्रागसतो घटस्य भवनं दृश्यते'—इति तार्किकाः। २९१
भवानी स्त्री. [भवस्य पत्नी। भव+'इन्द्रवरुणभवशर्वेति' स्त्रियां ङीष्, आनुक् चागम इति] दुर्गा; पार्वती; भवस्य भार्या; 'रुद्रो भवः समाख्यातो भवः संसार-सागरः। भवः कामस्तथा सृष्टिर्भवानी परिकीर्तिता'—इति देवीपुराणे (५५ अध्याये)। 'भवानि! त्वत्पाणि-ग्रहणपरिपाटीफलमिदम्।' १५
भवान्तरम् क्ली. [अन्यो भवः, सुप्सुपेति समासः] अमुत्र; लोकान्तरम्। ८७७
भविकम् क्ली. [भवः प्रभावः एश्वर्यादिकमित्यर्थः, उत्पाद्यत्वेनास्त्यस्येति ठन्] मङ्गलं; कुशलं; भावुकं; तद्वति त्रि.। १२२
भवितव्यता स्त्री. [भवितव्य+भावे तल्] भाग्यं; भागधेयं; विपाकः; 'तन्ममाचक्ष्व तावत् त्वं, कथयि-ष्याम्यहं च ते। यदस्तु कोऽन्यथा कर्तुं शक्तो हि भवि-तव्यताम्'—इति कथासरित्सागरे (२७।८६)। १२६
भव्यम् त्रि. [भवतीति, भू+कर्तरि 'भव्यगेयेति' निपातनात् वा यत्] शुभं; मङ्गलं; 'भग्नायां भव्ययाच्ञायां तस्मै विदुर! चुक्रुधुः'—इति भागवते (४।१४।३०)। सत्यं; योग्यं; भावि; 'भूतभव्यभवन्नाथाः शृणु चैतत् त्रयं द्विज!'—इति मार्कण्डेये (७९।७)। श्रेष्ठम्; 'यत्पादपद्मभवाय भजन्ति भव्याः'—इति भागवते (१।१५।१७)। 'भव्याः श्रेष्ठाः'—इति तट्टीकायां स्वामी। प्रसन्नम्; 'स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा'—इति रामायणे (१।६२।७)। पुं. [भवति उत्पद्यते, भू+निपातनात् कर्तरि वा यत्] कर्मरङ्गवृक्षः; रसभेदे पुं.—क्ली.। [भवतीति भूयते इति वा। भू+'भव्यगेयेति' यत्। भव्यादयः शब्दाः कर्तरि वा निपात्यन्ते इति काशिका] क्ली. फलविशेषः; भवं; भविष्यं; भावनं; वक्त्रशोधनं; लोमफलम्; पिच्छिलबीजम्; 'भव्यं स्वादु कषायाम्लं हृद्यमास्य-विशोधनम्। तदेव पक्वं दोषघ्नं गुरु ग्राहि विषापहम्'—इति राजवल्लभः। अस्थि। १२२
भषकः पुं—स्त्री. [भषतीति, भष्+'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोर-पूर्वस्यापि' इति क्वुन्] कुक्कुरः; 'कूकुर' इति भाषा।२८१
भषणः पुं. [भष् कुक्कुरादिशब्दे। भष्+ल्यु] कुक्कुरः; भषः; कुकुरः; कुर्कुरः; क्ली. बुक्कनं; कुक्कुरशब्दः; श्वरवः। २८१
भसितम् क्ली. [भस्+क्त] भस्म; 'चन्दनं वामदेवाख्ये हरितालं च पौरुषे। ईशाने भसितं केचिदालेपनमितीदृशम्'—इति शिवपुराणे। ६९
भस्म [न्] क्ली. [बभस्तीति, भस् भर्त्सनदीप्त्योः+'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन्] दग्धकाष्ठादिविकारः; शिवाङ्गभूषणम्; 'शिवाङ्गभूषणं भस्म विभूतिर्भूतिरस्य तु'—इति शब्दरत्नावली। 'अम्भसा हेमरूप्यायः कांस्यं शुध्यति भस्मना। अम्लैस्ताम्रं च रैत्यं च पुनः पाकेन मृण्मयम्'—इति शुद्धितत्त्वम्। ६९
भा स्त्री. [भा दीप्तौ+'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्, टाप्] प्रभा; दीप्तिः; 'भायै दार्वाहारमिति'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (३०।१२)। ३८
भाः [स्] स्त्री. [भासते इति। भास् दीप्तौ+'भ्राज-भासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्'—इति क्विप्] दीप्तिः; 'अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः'—इति ऋग्वेदे (१।४६।१०)। पुं. सूर्यः; मयूखः; इच्छा। ३८
भागः पुं. [भज्यते इति, भज्+कर्मणि घञ्] अंशः; रूप्यार्द्धकः; भाग्यम्; एकदेशः; राशेस्त्रिंशभागैक-भागः; 'त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। [भज्+भावे घञ्] भजनम् [भगा-नाम् ऐश्वर्याणां समूहः इति, अण्] ऐश्वर्यसमूहः। ५२८
भागधेयम् क्ली. [भाग एव। भाग+'भागरूपनामभ्यो धेयः' इति धेय प्रत्ययः। अभिधानान्नपुंसकत्वम्] भाग्यं; भवितव्यता; विपाकः। १२६
भागधेयः पुं. [भागेन धीयते इति। धा+कर्मणि यत्] राजकरः; बलिः; दायादः। ४३३
भागार्हः त्रि. [भागम् अंशम् अर्हतीति। भाग+अर्ह्+अण्] भजनीयः; अंशयोग्यः; वितरणार्हः; दायः।८४४
भागार्हपित्र्यरिक्थम् क्ली. [भागार्हं पित्र्यं पितुरागतं

रिक्थं धनम्] दायः । ८४४

भागिनेयः पुं. [भगिन्या अपत्यम् । भगिनी+'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्] भगिनीपुत्रः; स्वस्रीयः; स्वस्रियः; 'ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः। एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि'—इति तिथ्यादितत्त्वम् । 'दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः। ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित्'—इति दत्तकचन्द्रिकायाम् । ५०७

भागीरथी स्त्री. [भगीरथस्येयम् । भगीरथ+अण्+ङीप्] गङ्गा; 'भगीरथोऽनया स्तुत्या स्तुत्वा गङ्गां च नारद ! जगाम तां गृहीत्वा च यत्र नष्टाश्च सागराः । वैकुण्ठं ते ययुस्तूर्णं गङ्गायाः स्पर्शवायुना। भगीरथेन सानीता तेन भागीरथी स्मृता। इत्येवं कथितं सर्वं गङ्गोपाख्यानमुत्तमम्। पुण्यदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि'—इति ब्रह्मवैवर्ते। ६७३

भाग्यम् क्ली. [भज्यतेऽनेन इति । भज्+'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्। 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम्] विपाकः; प्राक्तनशुभाशुभकर्म; दैवं; दिष्टं; भागधेयं; नियतिः; विधिः; भागः; भवितव्यता; प्राक्तनकर्म; फलोन्मुखीभूतपूर्वदैहिकशुभाशुभं कर्म; 'समुद्रमन्थने लेभे हरिर्लक्ष्मीं हरो विषम् । भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम्'—इति प्राञ्चः। उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रम्; 'श्रवणानिलहस्तार्द्राभरणीभाग्योपगः सुतोऽर्कस्य। प्रचुरसलिलोपगूढां करोति धात्रीं यदि स्निग्धः'—इति बृहत्संहितायाम्। [भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते इति। भाग+'भागाद्यच्च' इति यत्] भागिके त्रि. । [भागमर्हति । भाग+'दण्डादिभ्यो यत्' इतियत्] भागार्हम्; [भज+ण्यत्] भजनीयम्। १२६

भाङ्गीनम् त्रि. [भङ्गाया भवनं क्षेत्रम्। 'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः' इति पक्षे खञ्] भङ्गाक्षेत्रं; भाङ्गयम्; 'एवं माष्यन्तु माषीणं कौद्रव्यं कोद्रवीणवत्। तथा भाङ्गयं च भाङ्गीनमुम्यमौमीनमित्यपि'—इति शब्दरत्नावल्याम्। १६३

भाजनम् क्ली. [भाज्यते इति, भाज् पृथक्करणे+ल्युट्] पात्रम्; 'राजतं भाजनं हुत्वा कपोतः सम्प्रजायते' –इति महाभारते. (१३।१११।१०२)। योग्यम्; 'तस्माज्जितात्मा राजा स्याद्युक्तदण्डो विशेषवित् । प्रजानुरागादेवं हि स भवेद्भाजनं श्रियः'—इति कथासरित्सागरे (३४।२०५) । 'यः संवादयते नित्यं योऽभिवादांस्तितिक्षति । यश्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम्'—इति मत्स्यपुराणम्। आढकपरिमाणम् । ३२७

भाटकः पुं. – क्ली. [भटतीति,भट् भृतौ+ण्वुल्] व्यवहारार्थं दत्तशकटादिलभ्यधनम्; 'भाड़ा' इति भाषा । 'परभूमौ गृहं कृत्वा भाटयित्वा वसेत्तु यः । स तद् गृहीत्वा निर्गच्छेत् तृणकाष्ठेष्टकादिकम्। गृहवाप्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः । स्वामिनो नार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम् ।' 'हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः। स्वामिनो नार्पयेद्यावत् तावद्दाप्यः स भाटकम्।' 'यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा नान्यत्र गच्छति। भाटं न दद्याद्दाप्योऽसावनूढस्यापि भाटकम्।' ५७३

भाण्डागारः पुं. [भाण्डानां पात्रादीनामागारः] गृहविशेषः; मन्थरः; 'भाण्डागारायुधागारान् योधागारांश्च सर्वशः। अश्वागारान् गजागारान् बलाधिकरणानि च'—इति महाभारते (१२।६९।५४) । ७९७

भाण्डादिरतः पुं. [भाण्डादयो नटविदूषकादयः तेषु रतः] पञ्चजनीनः; भण्डोक्तिनृत्यादिष्वासक्तः। ३६८

भानुः पुं. [भाति चतुर्दशभुवनेषु स्वप्रभया दीप्यते इति। भा+'दाभाभ्यां नुः' इति नु] सूर्यः; 'अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः'—इति महाभारते (३।३।२४) । किरणः (३९) ; 'भद्रा ददृक्ष उर्विया विभास्युत्ते शोचिर्भानवो द्यामपप्तन्'–इति ऋग्वेदे (६।६४।२) । 'भानवो रश्मयः'–इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। अर्कवृक्षः; प्रभुः; राजा; वृत्तार्हत्पितृविशेषः; यादवविशेषः; 'कन्यां भानुमतीं नाम भानोर्दुहितरं नृप ! जहारात्मवधाकाङ्क्षी निकुम्भो नाम दानवः'—इति हरिवंशे (१४७।२)। विष्णुः; 'सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः'—इति महाभारते (३।३।२४)। प्राधायाः पुत्रभेदः; 'विश्वावसुश्च भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा। इत्येता देवगन्धर्वाः प्राधायाः परिकीर्तिताः'–इति महाभारते (१।६५।४८)। अङ्गिरःसृष्टस्तपसः पुत्रभेदः; 'तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यङ्गिराः सृजत्'–इति महाभारते (३।२२०।८)। स्त्री. [भातीति । भा+नु] भानुमती; दक्षकन्याभेदः; 'शृणुध्वं देव-

मातृणां प्रजाविस्तारमादितः। मरुत्वती वसुर्यामी लम्बा भानुररुन्धती'—इति मत्स्यपुराणे (५।१५)। ३६

भानुमान् [त्] पुं. [भानवः सन्त्यस्येति। भानु+मतुप्] सूर्यः; रविः; आदित्यः; 'अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्विने ताम्ररुचा करेण। विशोषितां भानुमतो मयूखैर्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम्'—इति कुमारसम्भवे (३।६५)। कलिङ्गदेशजनृपतिविशेषः; 'भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण दारयन्। ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम्'—इति महाभारते (६।५१।३३)। केशिध्वजस्य पुत्रः; 'भानुमांस्तस्य पुत्रोऽभूच्छत्रद्युम्नस्तु तत्सुतः'—इति भागवते (९।१३।२१)। दीप्तियुक्ते त्रि.। 'चर्माण्यपि च गात्रेषु भानुमन्ति दृढानि च'—इति महाभारते (१।३०।४७)। ३६

भामिनी स्त्री. [भामते इति, भाम् क्रोधे+ णिनि+ङीप्] स्त्रीमात्रम्; 'एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका। सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्री च भामिनी'—इति भागवते (९।१८।६)। कोपना स्त्री; तुनयनामकगन्धर्वस्य दुहिता; 'राजपुत्र! सुतेयं मे भामिनी नाम मानिनी। अभिशापादगस्त्यस्य विशालतनयाभवत्'—इति मार्कण्डेयपुराणे (१२८।७)। ४८१

भारः पुं. [भ्रियते इति, भृ भरणे+'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति घञ्] विंशतितुलापरिमाणं; तत्तु अष्टसहस्रतोलकात्मकम्। वीवधः; 'अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णं च न विन्दति। ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्दभात्'—इति चाणक्यः। विष्णुः; गुरुत्वं; गुरुत्वगुणवद्वस्तु। ७५८

भारती स्त्री. [भृ+अतच्, प्रज्ञाद्यणि स्त्रियां ङीप्] सरस्वती; 'वीणापुस्तकरञ्जितहस्ते ! भगवति ! भारति ! देवि ! नमस्ते'—इति कालिदासः। वचनम्; 'तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि'—इति कुमारे (६।७९)। पक्षिभेदः; वृत्तिभेदः; 'शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः। रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती।' 'भारतीवृत्तिस्तु भारती, संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः'—इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः। ब्राह्मी; शङ्कराचार्यशिष्यतोटकस्य शिष्याणामन्यतमस्य उपाधिविशेषः; 'विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्वभारं परित्यजेत्। दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्तितः—'इति प्राणतोषिण्यामवधूतप्रकरणे। नदीविशेषः; 'भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा'—इति महाभारते (३।२२१।२५)। ८

भारयष्टिः स्त्री. [भारस्य यष्टिः] भारवहनदण्डः; विहङ्गिका। ७५८

भार्गवः पुं. [भृगोरपत्यम्, तद्गोत्रापत्यमिति। भृगु+अण्] शुक्राचार्यः; 'तस्मिन्नियुक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे। अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम्'—इति महाभारते (१।६६।४५)। परशुरामः; धन्वी; गजः; भारतवर्षमध्ये प्राच्यदेशान्तर्गतदेशविशेषः; 'ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवा ज्ञेयमर्दकाः'—इति मार्कण्डेयपुराणम्। कुलालः; 'गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ'—इति महाभारते (१।१९२।१)। 'भृगुः- स्वघटवृत्तिः, जीविकार्थं भृगुणा व्यवहरतीति भार्गवः कुलालः'—इति तट्टीकायां नीलकण्ठः। मार्कण्डेयः; 'इत्युक्त्वा ते जग्मुराशु चत्वारोऽमिततेजसः। पृथिवीकाश्यपश्चाग्निः प्रकृष्टायुश्च भार्गवः'—इति महाभारते (१३।२२।१५)। शौनकः; 'तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव!'—इति महाभारते (१।१७।६)। भृगुवंशीये त्रि.। 'शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः'—इति महाभारते (३।९९।४१७)। ४८

भार्या स्त्री. [भरणीया इति। भृ+'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्, टाप्। यद्वा भया दीप्त्या आर्या] वेदविधानेनोढा; विधिपूर्वकविवाहिता; पत्नी; पाणिगृहीती; द्वितीया; सहधर्मिणी; जाया; दाराः; धर्म्मचारिणी; दारः; कलत्रं; कलत्रकम्; 'सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रियंवदा। सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता'—इति गारुडे। ४९४

भालुकः पुं. [भलते हिनस्ति प्राणिनः इति। भल् हिंसायाम्+बाहुलकात् उक, ततः प्रज्ञाद्यण्] भल्लूकः; 'भालू' इति भाषा। 'भालूको भालुको भल्लोऽच्छभल्लोऽप्यच्छभल्लुकः'—इति कोषान्तरे। २२९

भालूकः पुं. [भलते हिनस्ति जीवानिति। भल्+'उलूकादयश्च' इति ऊक, ततः प्रज्ञाद्यण्] भल्लूकः; ऋक्षः; 'भालू' इति भाषा। २२८

भाल्लुकः पुं.– भल्लूकः; ऋक्षः; 'भालू' इति भाषा २२८

भावः पुं. [भावयति चिन्तयति पदार्थानिति। भू+

णिच्+पचाद्यच्। भवतीति। भू+'भवतेश्चेति वक्तव्यम्' इति काशिकोक्तेर्णं वा] मानसविकारः; सत्ता; 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः। उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः'—इति भगवद्गीतायाम् (२।१६)। नाटयोक्तौ विद्वान् (९८); स्वभावः; अभिप्रायः; 'तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः। ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदैः सह'—इति रामायणे (२।२।१९)। 'दानधर्मं निषेवेत नित्यपौष्टिकपौर्तिकम्। परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य भक्तितः'—इति मनुः (४।२२७)। (८५०) चेष्टा; आत्मा; जन्म; चित्तं; अभिप्रायः। क्रिया; लीला; विभूतिः; बुधः; जन्तुः; पदार्थः; 'अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः'—इति रघौ (३।४१)। गौरवितः; अभिनयान्तरम्; विषयः; 'अवश्यम्भाविनो भावा भवन्ति महतामपि। नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरेः'—इति हितोपदेशे। पर्यालोचना; 'यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निस्पृहः। तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम्'—इति मनुः (६।८०)। प्रेम; 'इति मत्वा भजन्ते माम् बुधा भावसमन्विताः'—इति भगवद्गीतायाम् (१०।८)। धात्वर्थः; 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' 'यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते'—इति सिद्धान्तकौमुदी। योनिः; उपदेशः; संसारः; नवग्रहाणां शयनादिद्वादशचेष्टाः; 'शयनं चोपवेशश्च नेत्रपाणिप्रकाशनम्। गमनं गमनेच्छा च सभायां वसतिस्तथा। आगमनं भोजनं च नृत्यलिप्सा च कौतुकम्। निद्रा ग्रहाणां भावाश्च द्वादशैते प्रकीर्तिताः'—इति ज्योतिषे। स्त्रीणां यौवनकाले स्वभावजाष्टाविंशत्यलङ्कारान्तर्गताङ्गजप्रथमालङ्कारः; 'यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः। अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः। निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया'—इति साहित्यदर्पणे। 'सञ्चारिणः प्रधानानि देवादि विषया रतिः। उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते'—इति साहित्यदर्पणे। भगवद्भावः; 'शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्यांशुसाम्यभाक्। रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते'—इति भक्तिरसामृतसिन्धुः। ९०

भावनम् क्ली. [भू+णिच्+ल्युट्] भव्यं; [भावे ल्युट्। भावना; 'सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्'—इति साहित्यदर्पणे। [भावयतीति। भू+णिच्+ल्यु] उत्पादके त्रि.। 'दृष्ट्वैव च स राजानं शङ्करो लोकभावनः। उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम्'—इति महाभारते (१।२२४।४५)। ८७५

भावुकः त्रि. [भू+उकञ्] नाटयोक्तौ भगिनीपतिः। ९९

भावुकम् क्ली. [भवतीति, भू+'लषपतपदस्थाभूवृषेति' उकञ्] मङ्गलम्; 'शक्र! सर्वत्र कुशलमस्माकम्। अपि भावुकं वः सुराणाम्'—इति प्रद्युम्नविजये १ अङ्के। तद्वति त्रि.। त्रि. भवनाश्रयः। भवति यः [इति कर्तरि भूधातोर्निष्पन्नः]; रसविशेषभावनाचतुरः; 'निगमकल्पतरोर्गलितं फलं, शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्। पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः'—इति भागवते (१।१।३)। १२२

भाषणम् क्ली. [भाष्+भावे ल्युट्] कथनम्; 'संलापो भाषणं मिथः'—इत्यमरः। 'हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्याने निरन्तरम्। आलोच्य भाषणेनापि भाषयेत् सूनृतं व्रतम्'—इति सर्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शने। १५०

भाषा स्त्री. [भाष्यते शास्त्रव्यवहारादिना प्रयुज्यते इति। भाष्+'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः। टाप्] वाग्देवता; ब्राह्मी; भारती; गीः; वाक्; वाणी; सरस्वती; व्याहारः; उक्तिः; लपितं; भाषितं; वचनं; वचः; वाक्यम्; 'संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैरर्थं शिष्यानुरूपतः। देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः'—इति व्यवहारतत्त्वम्। ८

भाषा स्त्री.— रागिणीभेदः। १०४ अ

भासः पुं. [भास्यते इति, भास्+भावे घञ्] दीप्तिः; 'चन्द्रनक्षत्रभासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः'—इति महाभारते (८।५८।३१)। [भासन्ते गावोऽत्र। भास्+अधिकरणे घञ्] गोष्ठं; [भासते दीप्यते इति। भास्+कर्तरि अच्] कुक्कुटः; गृध्रः; पर्वतप्रभेदः; 'हिमवान् पारियात्रश्च सह्यो विन्ध्यस्त्रिकूटवान्। श्वेतो नीलश्च भासश्च कोष्ठवांश्चैव पर्वतः'—इति महाभारते (१।१३४।७०)। स्वनामख्यातपक्षिविशेषः; शकुन्तः; 'कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम्। अभिज्ञानं कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत्'—इति महाभारते (१।१३४।७०)। कविविशेषः; 'भासो हासः कविकल-

गुरुः कालिदासो विलासः ।' २४७

भास्करः पुं. [भाः करोतीति । भास्+कृ+'दिवाविभेति' ट] । सूर्यः; 'प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् । प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि'—इति मनुः (२।४८) । अग्निः; वीरः; अर्कवृक्षः; ब्रह्मसूत्रभाष्यकृद् भास्करभट्टः; भास्कराचार्यः; स च सिद्धान्तशिरोमण्यादिज्योतिर्ग्रन्थकर्ता । क्ली. सुवर्णम् । ३५

भास्वान् [त्] पुं. [भासः सन्त्यस्येति । भास्+'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति मतुप्, मस्य वः] सूर्यः; रविः; आदित्यः; इनः; 'यथा चाराधितो देव्या सोऽदित्या कश्यपेन च । आराधितेन चोक्तं यत् तेन देवेन भास्वता'—इति मार्कण्डेयपुराणे (१०१।१६) । अर्कवृक्षः; दीप्तिः; वीरः; दीप्तिविशिष्टे त्रि. । 'यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं, मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे । भास्वन्ति रत्नानि महौषधींश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम्'—इति कुमारसम्भवे । (१।२) । प्रकाशकः; 'वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् । ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते'—इति मनुः (१।७७) । 'भास्वत् प्रकाशकम्'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः । ३५

भिक्षुः पुं. [भिक्ष् याचने+'सनाशंसभिक्ष उः' इति उ] भिक्षणशीलः; ब्रह्मचर्याद्याश्रमचतुष्टयान्तर्गतचतुर्थाश्रमी; परिव्राट्; कर्मन्दी; पाराशरी; मस्करी; परिव्राजकः; पराशरी; व्रजकः; भिक्षुकः; 'भिक्षोर्धर्मं प्रवक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमाः । वनाद् गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्'—इति गारुडे । 'चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः । तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं नृपार्हसि । पुत्रद्रव्यकलत्रेषु त्यक्तस्नेहो नराधिप ! चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्धूतमत्सरः'—इति विष्णुपुराणे । बुद्धभेदः; श्रावणीक्षुपः; कोकिलाक्षः । ४०९

भिक्षुकी स्त्री. [भिक्षुरेव, भिक्षु+स्वार्थे कन् । स्त्रियां ङीप् । यद्वा भिक्षते इति । भिक्ष+उक+स्त्रियां ङीप्] याचकी; भिक्षोपजीविनी स्त्री । ४८७

भित्तम् क्ली. [भिद्यते स्मेति । भिद्+क्त । 'भित्तं शकलम्' इति निष्ठातकारस्य नत्वाभावो निपात्यते] खण्डम् । ७१३

भित्तिः स्त्री. [भिद्यते इति । भिद्+क्तिन्] गृहादेर्मृदिष्टकादिमयी वृतिः । कूड्यं; भित्तिका; कुड्यं; कुड्यकम्; 'मानेनानेन विस्तारो भित्तीनान्तु विधीयते । पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत्'—इति विश्वकर्मप्रकाशे । प्रभेदः; संविभागः; अवकाशः; प्रदेशः; 'अथोपरिष्टाद् भ्रमरैर्भ्रमद्भिः प्राक् सूचितान्तःसलिलप्रवेशः । निर्धौतदानामलगण्डभित्तिर्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज'—इति रघौ (५।४३) । ८४९

भिदकम् क्ली. [भिनत्तीति, भिद्+क्वुन्] वज्रं; पुं. खड्गः । ५६

भिदिरम् क्ली. [भिनत्ति विदारयतीति । भिद्+'इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दीति' किरच्] वज्रं; भिदकं; भिदिः; भिदुः । ५६

भिदुरम् क्ली. [भिनत्तीति, भिद्+'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' इति कुरच्] वज्रं; भिदुः; भिदिरं; भिदिः; भिदकं; भिद्रः । ५६

भिद्यः पुं. [भिनत्ति कूलमिति । भिद्+'भिद्योद्ध्यौ नदे' इति क्यप् निपातितः] नदः; 'समुत्तरन्तावव्यथ्यौ नदान् भिद्योद्ध्यसन्निभान् । सिध्यतारामिव ख्यातां शवरीमापतुर्वने'—इति भट्टिः (६।५९) । ६६६

भिण्डिवालः पुं.— भिन्दिपालः; भिन्दिवालः; शस्त्रजातिभेदः; सृगः । ४७६

भिन्दिपालः पुं. [भिद्+इन् । भिन्दिं विदारणं पालयतीति । पालि+अण्] हस्तप्रमाणकाण्डः; नालिकास्त्रं; हस्तक्षेप्यलगुडः; सृगः; 'भिन्दिपालस्तु वक्राङ्गो नम्रशीर्षो बृहच्छिराः । हस्तमात्रोत्सेधयुक्तः करसम्मितमण्डलः'—इति. वैशम्पायनसंहितायाम् । ४७६

भिन्दिवालः पुं.–भिन्दिपालः; सृगः; शस्त्रजातिभेदः । ४७६

भिन्दुः स्त्री. [भिद्+मृगय्वादित्वात् कु बाहुलकान्नुम् च] नश्यत्प्रसूतिः; अजीवत्पुत्रिका स्त्री । ४८८

भिल्लः पुं. [भेलयति भिलतीति वा । भिल्+बाहुलकात् लक्] म्लेच्छजातिविशेषः; 'भील' इति भाषा । 'माला भिल्लाः किरातश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः'—इति हेमचन्द्रः । 'रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च । कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः'—इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । 'पुलिन्दमेदभिल्लाश्च पुल्लो मल्लश्च धावकः । कुन्दकारो डोखलो वा मृतपो हस्तिपस्तथा । एते वै तीवराज्जाताः कन्यायां ब्राह्मणस्य च'—इति पराशर-

पद्धतिः। ५९९

भिषक् [ज्] पुं. [बिभेति रोगो यस्मादिति । ञिभी भये, +'भियः षुग् ह्रस्वश्च' इति अजि, षुगागमो ह्रस्वश्च] वैद्यः; आयुर्वेदी; दोषज्ञः; चिकित्सकः; 'अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् । रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्डचश्चौरवद्भिषक्'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। ६१२

भिस्सा स्त्री. [बभस्तीति, भस् दीप्तौ+बाहुलकात् स, 'छन्दसि बहुलमि'तीत्वम् । ब्राह्मणभिस्सेति भाष्यप्रयोगाल्लोकेऽपि । यद्वा भेदनमिति, भिद्+क्विप्, भिदं स्यतीति । सो+'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क । पृषोदरादित्वात् साधुः] अन्नं; भक्तम्, अन्धः; कूरम्; ओदनः; दीदिविः; 'भक्तमन्नं तथान्धश्च क्वचित् कूरं च कीर्तितम्। ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सा दीदिविः पुंसि भाषितः' —इति भावप्रकाशः। ३१९

भीतः त्रि. [भी भये+क्त] भययुक्तः; दरितः; चकितः; त्रस्तः; 'यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः। भर्तुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते'—इति मनुः (७।९४)। भयं; भीतिः। ३५४

भीमः पुं. [बिभेत्यस्मादिति, भी+मक्] शिवः; महादेवः; 'भवं सर्वं तथेशानं तथा पशुपतिं प्रभुः। भीममुग्रं महादेवमुवाच स पितामहः'—इति मार्कण्डेये (५२।७)। भयानकरसः; 'भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः । स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः' —इत्यमरटीकायां भरतः । विष्णुः; 'अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः'—इति महाभारते। भीमसेनः; वीरवेणुः; वृकोदरः; बकजित्; कीचकजित्; मध्यमपाण्डवः; 'तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः'—इति महाभारते (१।१२३।१३)। अम्लवेतसः; महादेवस्याष्टमूर्त्यन्तर्गताकाशमूर्तिः; 'भीमाय आकाशमूर्तये नमः' इति शिवपूजाप्रयोगः। गन्धर्वविशेषः; 'भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी'—इति महाभारते (१।६५।४३)। पुरुवंशीयस्य ईलिनस्य पुत्रः; 'ईलिनो जनयामास दुष्यन्तप्रभृतीन् नृपान् । दुष्यन्तं शूरभीमौ च प्रवसुं वसुमेव च'—इति महाभारते (१।९४।१८)। १२

भीमम् त्रि. [बिभेत्यस्मादिति । भी+'भियः षुग्वा' इति मक्] भयहेतुः; भैरवं; दारुणं; भीषणं; भीष्मं; घोरं; भयानकं; भयङ्करं; प्रतिभयं; भयावहम्, आभीलम्; 'भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्। अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः'—इति रघौ (१।१६)। ७०५

भीरुः त्रि. [बिभेतीति, भी भये+'भियः क्रुक्लुकनौ' इति क्रु] भयशीलः; त्रस्नुः; भीरुकः; भीलुकः; भीलुः; दरितः; चकितः; भीतः; त्रस्तः; कातरः। स्त्री. भयप्रकृतिका (४८१); 'सत्यं भीरु वदस्येतत् परिहासोऽथवा शुभे!, दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहासितम्'—इति विष्णुपुराणे (१।१५।३३)। शतावरी; 'बहुपुत्री वरा भीरुः शतमूली शतावरी। महापुरुषदन्ता च पीवरीन्दीवरी वरी'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। कण्टकारी; शतपादिका; अजा; छाया; स्त्री। पुं. शृगालः; व्याघ्रः; इक्षुभेदः। ३५४

भीषणः त्रि. [भीषयते इति । भी+णिच्+ततो नन्द्यादित्वात् ल्यु षुगागमश्च] दारुणः; भीष्मः; भयानकः; 'पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः। वैरूप्यपौनरुक्तेन भीषणां तामयोजयत्'—इति. रघौ (१२। ४०)। गाढः; पुं. भयानकरसः; कुन्दुरुकः; कपोतः; हिन्तालः; शिवः; शल्लकी; भयोत्पादने क्ली.। 'व्यसनं भेदनं चैव शत्रूणां कारयेत्ततः। कर्षणं भीषणं चैव युद्धे चैव बलक्षयम्'—इति महाभारते (१५।७।४)। ७०५

भीष्मम् त्रि. [बिभेत्यस्मादिति । भी+'भियः षुग् वा' इति मक् षुगागमश्च] भयानकं; भयङ्करम्; 'सहोवाच भीष्मं बत भोः पुरुषान् वा'—इति शतपथब्राह्मणे (११।६।१।३)। 'भीष्मं भयङ्करम्'—इति तद्भाष्ये महीधरः। पुं भयानकरसः; शिवः; राक्षसः; गाङ्गेयः; स च शान्तनुराजचक्रवर्तिनो गङ्गायां भार्यायां जातः; भीष्मपितामहः। ७०५

भुक्तशेषम् त्रि. [आदौ भुक्तं पश्चात् शेषं परित्यक्तम्] भुक्तसमुज्झितं; फेला; पिण्डं; फेलिः; भुक्तोच्छिष्टं; विघसः। ३२६

भुक्तिः स्त्री. [भुज्+क्तिन्] भोजनं; भोगः; 'मुक्तिस्त्रिपुरुषो सिद्धचेदपरेषां न संक्षयः। अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिद्धचति । आहर्ता शोधयेद्भुक्तिमागमञ्चापि संसदि । तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न

किञ्चन'—इति दायतत्त्वम् । रविभुक्तिः; भोगः; ग्रहादिभोगः; प्रमाणचतुष्टयान्तर्गतप्रमाणविशेषः; 'प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् । एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते'—इति व्यवहारतत्त्वम् । रविभुक्तिर्यथा—'सार्द्धसप्त झषे मेषे वसुः सार्द्धे घटे वृषे । दशैव मकरे द्वन्द्वे पलानि प्रतिवासरम् । कुलीरसिंहप्रमदातुलालिकार्मुकेषु च । पलान्येकादश तथा रविभुक्तिं प्रचक्षते'—इति ज्योतीरत्नमाला।८२८

भुक्तोच्छिष्टम् त्रि. [भुक्ताद् उच्छिष्टम्] भुक्तसमुज्झितं; भुक्तशेषम् । ३२६

भुग्नः त्रि. [भुजो कौटिल्ये+क्त, 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य न] वक्रः; कुटिलः; नतः; 'साश्रुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपक्ष्मणी । अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वमूर्द्धपर्वास्थिरुग्भ्रमः'—इति वाग्भटः । 'पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुग्नांस्तनुत्वचः पाणिरुहान् सुमध्या'—इति भट्टिः (११।८) । रोगादिना कुटिलीकृतः; रुग्णः । ६९६

भुजः पुं.–स्त्री. [भुजति वक्रीभवतीति, भुज्+'इगुपधज्ञेति' क । यद्वा भुज्यतेऽनेनेति, भुज्+'हलश्चेति' घञ्, 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' इति घञि गुणाभावः, कुत्वाभावश्च निपात्यते] बाहुः; प्रवेष्टः; दोः; वाहुः; वाहा; भुजा; दोषः; दोषा; करः । 'भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज'—इति रघौ (२।७४) । हस्तिशुण्डः; 'नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः । सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत'—इति महाभारते (३।२७०।२१) । ग्रहस्पष्टीकरणार्थं राशित्रयादूनकेन्द्रग्रहादिः; (राशित्रयादधिकनवपर्यन्तषडन्तरितावशेषः । नवराशिभ्योऽधिकं चेत् तदा द्वादशराशिभ्यः शोध्यश्च भुजः स्यात् ।') 'दोस्त्रिभोनं त्रिभोद्र्ध्वं विशोध्यं रसैश्चक्रतोऽङ्काधिकं स्याद्भुजोनं त्रिभम् । कोटिरेकैककं त्रित्रिभैः स्यात्पदं सूर्यमन्दोच्चमष्टाद्रयोंऽशा भवेत्'—इति ग्रहलाघवम् । क्षेत्रस्य परिमाणविशेषः; 'कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः । कोटिं दोः कर्णतः कोटिश्रुतिभ्यां च भुजं वद । इष्टो बाहुर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः । त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्ज्ञैः । तत्कृत्योर्योगपदं कर्णः दोः कर्णवर्गयोर्विवरात् । मूलं कोटिः तच्छ्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः' —इति लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः । ५२२

भुजगः पुं. [भुजः वक्रः सन् गच्छतीति । भुज+गम्+'अन्येष्वपि' इति ड, ततः टिलोपः] सर्पः; 'तस्मिन् हित्वा भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता, क्रीडाशैले यदि च विचरेत् पादचारेण गौरी'—इति मेघदूते (६२) । ६४०

भुजङ्गः पुं. [भुजः वक्रः सन् गच्छतीति । भुज+गम्+खच्, खित्वान्मुम्, 'खच्च डिद्वा वाच्यः' इति डित्वपक्षे टिलोपः] षिङ्गः; वेश्यापतिः। (६४०) विषधरः; सर्पः; 'आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजङ्गं प्रोवाच कोशलपतिः प्रथमापराद्धः'—इति रघौ (९।७९) । सीसम्; 'सीसं वध्रं च वप्रं च योगेष्टं नागनामकम्' —इति भावप्रकाशः । नागनामकं; नागः; भुजङ्गः; 'त्रिशङ्कुगा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् । शुरतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनात् त्रयम् । अन्धमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमञ्जनम्'—इति वाग्भटः। ३८२

भुजङ्गमः पुं. [भुज् कौटिल्ये+'इगुपधेति' क, भुजः कुटिलीभवन् गच्छतीति । भुज+गम्+'गमेः सुपि वाच्यः' इति खच्, 'खच्च डिद्वा वाच्यः' इति डिदभावे टिलोपाभावः] सर्पः; 'आरूढमद्रीनुदधीन् वितीर्णं भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम्'—इति रघौ (६।७७) । सीसके क्ली. । ६४०

भुजमध्यम् क्ली. [भुजयोर्मध्यम्] उरः; वक्षः;—रघुवंशे (१३।७३) । ५२७

भुजशिखरम् क्ली. [भुजस्य शिखरम्] भुजशिरः; स्कन्धः । ५४२

भुजा स्त्री. [भुज+टाप्] बाहुः; करः; 'अविरतकुसुमावचायखेदान्निहितभुजालतयैकयोपकण्ठम्' —इति माघे (७।७१) । ५२२

भुजाग्रम् क्ली. [भुजस्य अग्रम्] भुजशिरः; स्कन्धः । ५२५

भुजिष्यः पुं. [भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टमिति, भुज्यते इति वा । भुज+'रुचिभुजिभ्यां किष्यन्' इति किष्यन्] दासः; किङ्करः; सेवकः; 'किमहो नृपाः सममभीभिरुपपतिसुतैर्न पञ्चभिः । वध्यमभिहत भुजिष्यममुं सह चानया स्थविरराजकन्यया'—इति माघे (१५।६३) । रोगः; स्वतन्त्रः; हस्तसूत्रम् । ३६५

भुवनम् क्ली. [भवन्त्यस्मिन् भूतानीति । भू+'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' इत्यत्र क्युन्] जगत्; 'गुणैर्वरं

भुवनहितच्छलेन यं सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम्' —इति भट्टिः (१।१)। सलिलं (६४८); गगनं; जनः; भूतजातम्; 'युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः'—इति ऋग्वेदे (१।१५७।५)। 'यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषत्'—इति यजुःसंहितायाम् (९।५)। भावनम्; 'तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथन्त'—इति ऋग्वेदे (१०।८८।१)। पुं. मुनिविशेषः; 'नितम्भूर्भुवनो धौम्यः शतानन्दोऽकृतव्रणः'—महाभारते (१३।२६।८)। १३३

भूः स्त्री. [भवत्यस्यामिति, भू+अधिकरणे क्विप्] पृथिवी; 'न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम्' —इति मनुः (७।४६)। 'भूर्भूमिः पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावनिः। क्षितिरुर्वी मही क्षौणी क्ष्मा धरा कुर्वसुन्धरा'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। स्थानमात्रम्; 'यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवन्ति' —इति भागवते (६।४।३१)। यज्ञाग्निः। १५६

भूच्छायम् क्ली.–स्त्री.[भुवश्छाया। 'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' इति तत्पुरुषे विभाषया नपुंसकत्वम्] अन्धकारः; पृथ्वीप्रतिबिम्बम्। ११०

भूतम् त्रि. [भू+क्त] प्राणी; जन्तुः 'धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमादधे'—इति ऋग्वेदे (३।२७।९)। 'भूतानां च चतुर्विधा योनिर्जराय्वण्डस्वेदोद्भिदः'—इति चरकः। क्ली. पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशपञ्चकम्; 'तावुभौ भूतसम्पृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च। उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः'—इति मनुः (१२।१४)। अतीतम्; 'भूतं भवद् भविष्यद् वा किं तत् स्याज् जगति प्रिये!, भवती यन्न जानीयादिति शर्वोऽप्युवाच ताम्' —इति कथासरित्सागरे (१।२४)। पुं. देवयोनिविशेषः; 'विक्षिपेज्जुहुयाच्चैवानलं मित्रं च कीर्तयेत्। भूतानां मातृभिः सार्द्धं बालकानां तु शान्तये'—इति मार्कण्डेयपुराणे (५१।५३)। कुमारः; योगीन्द्रः; कृष्णचतुर्दशी; भूतनाशकौषधम्; 'श्वेतापराजितामूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा। तेन नस्यप्रदानं स्याद्भूतवृन्दस्य विद्रवम्। अगस्त्यपुष्पनस्यो वै समरीचश्च भूतहृत्। भुजङ्गवर्म वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः। गौरसर्षप एभिः स्याल्लेपो भूतहरः कृतः। गोरोचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु। अञ्जनं कृतमेभिः स्याद् ग्रहभूतहरं शिवे। वचा त्रिकटुकं चैव करञ्जं देवदारु च। मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम्। प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावघर्षितम्। नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्तनं तथा। अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्। भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम्'—इति गारुडे (१९२।१९९ अध्यायः)। शम्भुगणः; वसुदेवस्य पौरवीगर्भजातद्वादशपुत्राणां ज्येष्ठतमः; 'पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन्'—इति भागवते (९।२४। ४७)। क्ली. युक्तं; न्याय्यः; क्ष्मादिः; ऋतं; सत्यं; पिशाचादि; 'एषा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना। चरन्ति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह'—इति भागवते (३।१४।२१)। जन्तुः; 'स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः। दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः'—इति मनुः (६।८)। स्थावरजङ्गमात्मकं द्रव्यम्; 'रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन्। यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः'—इति मनुः (८। ३०६)। वस्तुतत्त्वम् 'छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः। भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः'—इति मिताक्षरायाम्। ८५९

भूतग्रामः पुं. [भूतानां ग्रामः समूहः] प्राणिसमूहः; जन्तुसमूहः। ८११

भूतधात्री स्त्री. [भूतानि धरतीति। भू+धृ+तृच्+ ङीप्] पृथिवी; 'निष्पन्नशालीक्षुयवादिसस्यां भयैर्विमुक्तामुपशान्तवैराम्। संहृष्टलोकां कलिदोषमुक्तां क्षत्रं तदा शास्ति च भूतधात्रीम्'—इति बृहत्संहितायाम् (८।३०)। १५७

भूतिः स्त्री. [भवत्यनयेति। भू+'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच्] भस्म; 'क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना'—इति माघे (१।४)। भरूटकम् (३२३); ऐश्वर्यं (८०९); महादेवस्य अणिमाद्यष्टप्रकारवैभवं; शम्भुधृतभस्म; सम्पत्तिः; उत्तरोत्तरवृद्धिः; 'यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम'— इति भगवद्गीतायाम्। हस्तिशृङ्गारः; गजमण्डनम्; 'रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्, भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य'—इति मेघदूते

(१९)। जातिः; पितृगणभेदः; 'विश्वो विश्वभुगाराध्यो धर्मो धन्यः शुभाननः। भूतिदो भूतिकृद्भूतिः पितॄणां ये गणा नव'—इति मार्कण्डेयपुराणे (९६। ४३)। लक्ष्मीः; 'यस्तयोः पुरुषः साक्षाद्विष्णुर्यज्ञ-स्वरूपधृक्। या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी' —इति भागवते (४।१।४)। 'भूतेर्लक्ष्म्याः'—इति तट्टीकायां स्वामी। वृद्धिनामौषधं; रोहिषतृणं; भूतृणं; [भवनमिति, भू+भावे क्तिन्] उत्पत्तिः; सत्ता। ६९

भूतेशः पुं. [भूतानां प्राण्यादीनां प्रमथादीनां बालग्रहाणां च ईशः] शिवः; परमेश्वरः; महादेवः; 'म्लेच्छैः सञ्छादिते देशे स तदुच्छित्तये नृपः। तपःसन्तोषिताल्लेभे भूतेशात् सुकृती सुतम्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (१।१०७)। विष्णुः; ब्रह्मा। ११

भूपतिः पुं. [भुवः पतिः] राजा; 'भूपुत्री यस्य पत्नी स तु भवति कथं भूपती रामचन्द्रः'—इति रामायणे केकयीवाक्यम्। ऋषभौषधं; बटुकभैरवः; 'भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः'—इति बटुकभैरव-स्तोत्रे। ४२१

भूपतिवेश्म [न्] क्ली. [भूपतेः वेश्म] विच्छन्दकः; स्वस्तिकः; नन्द्यावर्तः; हर्म्यम्। ३०५

भूमिः स्त्री. [भवन्ति भूतान्यस्यामिति। भू+'भुवः कित्' इति मि, स च कित्] पृथिवी; पृथ्वी; 'भूर्भूमिः पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावनिः। क्षितिरुर्वी मही क्षौणी क्ष्मा धरा कुर्वसुन्धरा'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् (४१५)। यज्ञवेदी; परिष्कृता भूः; स्थानमात्रं; जिह्वा; योगिनामवस्थाविशेषः; 'निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना। निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः। व्युत्तिष्ठते स्वतन्त्राद्ये द्वितीये परबोधितः। अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः। एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये। विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिद्ध्यति।' १५६

भूमिदेवः पुं. [भूमौ देव इव, भूम्या देवो वा] ब्राह्मणः; विप्रः; द्विजः; 'अद्य क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां सत्याशिषः सम्प्रति भूमिदेवाः। आसंसृतेरस्मि जगत्सु जातस्त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम्'—इति किराते (३।६)। ३९१

भूमिस्पृक् [श्] पुं. [भूमिं स्पृशतीति। भूमि+स्पृश्+'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति क्विन्] वैश्यः; मानुषः; मनुष्यः; चौरभेदः; चोरविशेषः; अन्धः; खञ्जः। ५७०

भूयः [स्] अव्य. [भुवे भावाय यस्यति यतते वा इति। भू+यस्+क्विप्] पुनरर्थम्; असकृत्; मुहुः। त्रि. [बहु+ईयसुन्, 'बहोर्लोपो भू च बहोः'] भूयान्(स्); बहुतरः; 'पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च' —इति मनुः (२।१३७)। ७२४

भूरि क्ली. [भवति भूयते वेति। भु+'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्' इति क्रिन्] स्वर्णं; सुवर्णम्; अष्टापदम्। १७३

भूरिः त्रि. [भवतीति, भू+'अदिशदिभूशुभिभ्यः' इति क्रिन्] प्रचुरः; 'संयोवनायुवते शुचिदन् भूरि चिदन्नासमिदत्ति सद्यः'—इति ऋग्वेदे (७।४।२)। पुं. विष्णुः; ब्रह्मा; शिवः; वासवः; इन्द्रः; सोमदत्तस्य पुत्रभेदः; 'कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राश्चास्य महारथाः। समवेतास्त्रयः शूरा भूरिर्भूरिश्रवाः शलः'—इति महाभारते (१।१८७। १४)। ७२४

भूरिमायः पुं.—स्त्री. [भूरिः माया यस्य] शृगालः; मृगधूर्तकः। २२९

भूषणम् क्ली. [भूष्यते अनेनेति। भूष्+करणे ल्युट्] अलङ्कारः; 'नक्षत्रभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः' —इति चाणक्यः। पुं. [भूषयति भक्तवृन्दमिति, भूष्यतेऽनेनेति वा। भूष्+ल्यु वा ल्युट्] विष्णुः; 'भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः'—इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्। राजविशेषः; 'वसुदत्तादयश्चैते राजानोऽर्थरथा इमे। अङ्कुरी सुविशालश्च दण्डिभूषणसोमिलाः' —इति कथासरित्सागरे। कविविशेषः। ५३९,५४०

भूषा स्त्री. [भूष्+भावे अ, टाप् च] अलङ्क्रिया; 'दम्पत्योः पर्षदात् प्रीत्या भूषावासःपरिच्छदान्'—इति भागवते (३।२२।२२)। ८८५

भृकुटिः स्त्री. [कुट् कौटिल्ये+इन्, भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम्। निपातनात् वा सम्प्रसारणम्] भ्रूकुटिः; भ्रुकुटिः; 'रचितभृकुटिबन्धं नन्दिना द्वारि रुद्धे'—इति भरतधृतहरविलासः। ७७९

भृकुटी स्त्री. [भृकुटि+कृदिकारादिति ङीष्] भ्रूकुटिः; भ्रुकुटिः; 'भृकुटीकुटिलाननौ'—इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये। ७७९

भृगुः पुं. [तपसा भृज्ज्यते, पञ्चतपादिभिर्वेति। भ्रस्ज्+

'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' इति कु, सम्प्रसारणं, सलोपः, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वञ्च । यद्वा भृज्जतीति, क्विप्, भृक् ज्वाला तया सहोत्पन्न इति, उ] निरवलम्बनपर्वतादिपार्श्वः; प्रपातः; अतटः; दरत्; पतनस्थानं; जमदग्निः; सानुः; अरण्यकण्टकव्याप्तगिरिपार्श्वोच्चदेशः; शुक्रग्रहः; शिवः; मुनिविशेषः, अस्य भार्या कर्दममुनिकन्या, पुत्रौ धाता विधाता च, कन्या श्रीः । 'पुरुषा वपुषा युक्ताः स्वैः स्वैः प्रसवजैर्गुणैः । भृगित्येव भृगुः पूर्वमङ्गरेभ्योऽङ्गिराभवत् । अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् । सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद्भृगुः स्मृतः'—इति महाभारते (१३।८५।१०५-१०६) । १६६

भृङ्गः पुं. [बिभर्त्यनुरागमिति । भृञ्+'भृञः कित् नुट् च' इति गन्,स च कित् नुट् च] कलिङ्गपक्षी; धूम्याटः; (२५५) भ्रमरः; षिङ्गः; भृङ्गराजः, भृङ्गारः; भृङ्गरोलः; 'भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पत्तङ्गमार्कवम्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् । 'भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च । अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः'—इति भावप्रकाशः । २४८

भृङ्गारः पुं. [भृ+आरन्, नुम् गुक् च । अथवा भृङ्गं जलमियर्त्यनेनेति, भृङ्ग+ऋ+करणे घञ्] कनकालुका; गडुकः; गडुकः; स्वर्णघटितवारिपात्रं; 'जलझारी' इति भाषा । 'नाद्य पश्यामि ते छत्रं भृङ्गारमथवा पुनः—इति मार्कण्डेयपुराणे (८।२०३) । भृङ्गराजः; राज्ञोऽभिषेकपात्रम्; 'राज्ञोऽभिषेकपात्रं यद्भृङ्गार इति तन्मतम् । तदष्टधा तस्य मानमाकृतिश्चापि चाष्टधा'—इति युक्तिकल्पतरौ । क्ली. [डुभृञ् धारणपोषणयोः । भृ+'शृङ्गारभृङ्गारौ' इति आरन् निपातनात् नुम्, गुक् च] लवङ्गं; सुवर्णम् । ३१५

भृतिः स्त्री. [भ्रियते अनयेति । भृ+क्तिन्] वेतनं; मूल्यं; भरणं; भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तं; सप्तविधदत्तान्तर्गतदत्तविशेषः; 'पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः' —इति मिताक्षरा । ७२८

भृत्या स्त्री. [भ्रियते अनया, भरणमिति वा । भृ+'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः' इति क्यप् । स्त्रियां टाप्] वेतनं; भरणक्रिया; 'आसन्निषून् हृत्स्वसोमयो भूरय एषां भृत्यामृणधत्स जीवात्'—इति ऋग्वेदे (१।८४।१६) । ७२८

भृशम् क्ली. [भृश्यति प्राचुर्येण वर्तते इति । भृश्+क] अतिशयः; तद्वति त्रि. । 'भृशमाराधने यत्तः स्वाराध्यस्य मरुत्वतः'—इति भारविः (११।४६) । ७१८

भृशम् अव्य. [भृश्+क] प्रकर्षार्थः; मुहुरर्थः; शोभनम् । ७१८

भृष्टः त्रि. [भ्रस्ज् पाके+कर्मणि क्त] जलोपसेकं विना पक्वः; (३२३) क्ली. भूतिः; भरूटकम् । ५८५

भेकः पुं. [बिभेति इति । भी+'इण् भीकापाशल्यतीति' कन्] जन्तुविशेषः; मण्डूकः; वर्षाभूः; शालूरः; प्लवः; दर्दुरः; वृष्टिभूः; सालूरः; प्लवङ्गमः; व्यङ्गः; प्लवगः; शल्लः; नन्दनः; गूढवर्च्चाः; अजिह्वः; जिह्मामोहनः; नन्दकः; कृतालयः; रेकः; मण्डः; हरिः; लुलुकः; लूलकः; शालूकः; कटुरवः; मेघः; 'संवृणुतेऽद्रीनुदधिनिदाघनघो न भेकमपि'—इति आर्यासप्तशत्याम् (४५१) । ६६२

भेदः पुं. [भिद्+घञ्] विशेषः; (७८०) शत्रुवशीकरणोपायचतुष्टयान्तर्गततृतीयोपायः; उपजापः; परतो विश्लेष्य आत्मसात् करणं भेदः; 'भिन्ना हि शक्या रिपवः प्रभूताः स्वल्पेन सैन्येन निहन्तुमाजौ । सुसंहतानां हि ततस्तु भेदः कार्यो रिपूणां नयशास्त्रविद्भिः' —इति मात्स्ये । (८८१) अन्तरः; तु; द्वैधः; विदारणम्; 'पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थः तदाभियायान्महते फलाय । पुनः प्रसर्पन्नविशुद्धपृष्ठः प्राप्नोति तीव्रं खलु पार्ष्णिभेदम्'—इति कामन्दकीये (१५।१६) । विरेकः; 'काशे धूमस्तुषाणां बलवति मरुते स्वेदभेदोपवासा, वह्नेर्मान्द्ये च पिष्टं सपिशितमनिशं वारिपानं कफतौ' —इति हास्यार्णवनाटके । २२२

भेरिः स्त्री. [बिभ्यति शत्रवोऽस्या इति । भी+'वङ्क्रयादयश्च' इति क्रिन्,बाहुलकाद्गुणः] बृहड्ढक्का; आनकः; दुन्दुभिः; भेरी; आनकदुन्दुभिः; आनकदुन्दुभी; 'यतो भेरिवेणुवीणामृदङ्गतालपटहशङ्खकाहलादिभेदेन शब्दा अनेकविधाः'—इति पञ्चतन्त्रे प्रथमतन्त्रम् । ९८

भेरी स्त्री. [बिभ्यति शत्रवोऽस्या इति । भी+क्रिन् । कृदिकारादिति पक्षे ङीष्] दुन्दुभिः; भेरिः; 'भेरीशब्दमकृत्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधयेत् । बधिरो जायते

(१९)। जातिः; पितृगणभेदः; 'विश्वो विश्वभुगाराध्यो धर्मो धन्यः शुभाननः । भूतिदो भूतिकृद्भूतिः पितॄणां ये गणा नव'—इति मार्कण्डेयपुराणे (९६। ४३)। लक्ष्मीः; 'यस्तयोः पुरुषः साक्षाद्विष्णुर्यज्ञ-स्वरूपधृक् । या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी' —इति भागवते (४।१।४)। 'भूतेर्लक्ष्म्याः'—इति तट्टीकायां स्वामी । वृद्धिनामौषधं; रोहिषतृणं; भूतृणं; [भवनमिति, भू+भावे क्तिन्] उत्पत्तिः; सत्ता। ६९

भूतेशः पुं. [भूतानां प्राण्यादीनां प्रमथादीनां बालग्रहाणां च ईशः] शिवः; परमेश्वरः; महादेवः; 'म्लेच्छैः सञ्छादिते देशे स तदुच्छित्तये नृपः । तपःसन्तोषिताल्लेभे भूतेशात् सुकृती सुतम्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (१।१०७)। विष्णुः; ब्रह्मा । ११

भूपतिः पुं. [भुवः पतिः] राजा; 'भूपुत्री यस्य पत्नी स तु भवति कथं भूपती रामचन्द्रः'—इति रामायणे केकयीवाक्यम् । ऋषभौषधं; वटुकभैरवः; 'भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः'—इति वटुकभैरवस्तोत्रे। ४२१

भूपतिवेश्म [न्] क्ली. [भूपतेः वेश्म] विच्छन्दकः; स्वस्तिकः; नन्द्यावर्तः; हर्म्यम्। ३०५

भूमिः स्त्री. [भवन्ति भूतान्यस्यामिति । भू+'भुवः कित्' इति मि, स च कित्] पृथिवी; पृथ्वी; 'भूर्भूमिः पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावनिः । क्षितिरुर्वी मही क्षौणी क्ष्मा धरा कुर्वसुन्धरा'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् (४१५)। यज्ञवेदी; परिष्कृता भूः; स्थानमात्रं; जिह्वा; योगिनामवस्थाविशेषः; 'निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना । निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः । व्युत्तिष्ठते स्वतन्त्राद्ये द्वितीये परबोधितः । अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः । एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये । विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिद्धयति ।' १५६

भूमिदेवः पुं. [भूमौ देव इव, भूम्या देवो वा] ब्राह्मणः; विप्रः; द्विजः; 'अद्य क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां सत्याशिषः सम्प्रति भूमिदेवाः । आसंसृतेरस्मि जगत्सु जातस्त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम्'—इति किराते (३।६)। ३९१

भूमिस्पृक् [श्] पुं. [भूमिं स्पृशतीति । भूमि+स्पृश्+'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति क्विन्] वैश्यः; मानुषः; मनुष्यः; चौरभेदः; चोरविशेषः; अन्धः; खञ्जः। ५७०

भूयः [स्] अव्य. [भुवे भावाय यस्यति यतते वा इति । भू+यस्+क्विप्] पुनरर्थम्; असकृत्; मुहुः। त्रि. [बहु+ईयसुन्, 'बहोर्लोपो भू च बहोः'] भूयान्(स्); बहुतरः; 'पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च' —इति मनुः (२।१३७)। ७२४

भूरि क्ली. [भवति भूयते वेति । भु+'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्' इति क्रिन्] स्वर्णं; सुवर्णम्; अष्टापदम्। १७३

भूरिः त्रि. [भवतीति, भू+'अदिशदिभूशुभिभ्यः' इति क्रिन्] प्रचुरः; 'संयोवनायुवते शुचिदन् भूरि चिदन्नासमिदत्ति सद्यः'—इति ऋग्वेदे (७।४।२)। पुं. विष्णुः; ब्रह्मा; शिवः; वासवः; इन्द्रः; सोमदत्तस्य पुत्रभेदः; 'कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राश्चास्य महारथाः। समवेतास्त्रयः शूरा भूरिर्भूरिश्रवाः शलः'—इति महाभारते (१।१८७। १४)। ७२४

भूरिमायः पुं.– स्त्री. [भूरिः माया यस्य] शृगालः; मृगधूर्तकः। २२९

भूषणम् क्ली. [भूष्यते अनेनेति । भूष्+करणे ल्युट्] अलङ्कारः; 'नक्षत्रभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः' —इति चाणक्यः। पुं. [भूषयति भक्तवृन्दमिति, भूष्यतेऽनेनेति वा । भूष्+ल्यु वा ल्युट्] विष्णुः; 'भूशयो भूषणो भूतिविशोकः शोकनाशनः'—इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्। राजविशेषः; 'वसुदत्तादयश्चैते राजानोऽर्थरया इमे । अङ्कुरी सुविशालश्च दण्डिभूषणसोमिलाः' —इति कथासरित्सागरे । कविविशेषः। ५३९,५४०

भूषा स्त्री. [भूष्+भावे अ, टाप् च] अलङ्क्रिया; 'दम्पत्योः पर्यदात् प्रीत्या भूषावासःपरिच्छदान्'—इति भागवते (३।२२।२२)। ८८५

भृकुटिः स्त्री. [कुट् कौटिल्ये+इन्, भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम्। निपातनात् वा सम्प्रसारणम्] भ्रूकुटिः; भ्रुकुटिः; 'रचितभृकुटिबन्धं नन्दिना द्वारि रुद्धे'—इति भरतधृतहरविलासः। ७७९

भृकुटी स्त्री. [भृकुटि+कृदिकारादिति ङीष्] भ्रूकुटिः; भ्रुकुटिः; 'भृकुटीकुटिलाननौ'—इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये। ७७९

भृगुः पुं. [तपसा भृज्ज्यते, पञ्चतपादिभिर्वेति । भ्रस्ज्+

'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' इति कु, सम्प्रसारणं, सलोपः, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वञ्च । यद्वा भृज्जतीति, क्विप्, भृक् ज्वाला तया सहोत्पन्न इति, उ] निरवलम्बनपर्वतादिपार्श्वः; प्रपातः; अतटः; दरत्; पतनस्थानं; जमदग्निः; सानुः; अरण्यकण्टकव्याप्तगिरिपार्श्वोच्चदेशः; शुक्रग्रहः; शिवः; मुनिविशेषः, अस्य भार्या कर्दममुनिकन्या, पुत्रौ धाता विधाता च, कन्या श्रीः । 'पुरुषा वपुषा युक्ताः स्वैः स्वैः प्रसवजैर्गुणैः । भृगित्येव भृगुः पूर्वमङ्गरेभ्योऽङ्गिराभवत् । अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् । सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद्भृगुः स्मृतः'—इति महाभारते (१३।८५।१०५-१०६) । १६६

भृङ्गः पुं. [बिभर्त्यनुरागमिति । भृञ्+'भृञः कित् नुट् च' इति गन्,स च कित् नुट् च] कलिङ्गपक्षी; धूम्याटः; (२५५) भ्रमरः; षिङ्गः; भृङ्गराजः, भृङ्गारः; भृङ्गरोलः; 'भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पत्तङ्गमार्कवम्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् । 'भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च । अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः'—इति भावप्रकाशः । २४८

भृङ्गारः पुं. [भृ+आरन्, नुम् गुक् च । अथवा भृङ्गं जलमियर्त्यनेनेति, भृङ्ग+ऋ+करणे घञ्] कनकालुका; गुडुकः; गडुकः; स्वर्णघटितवारिपात्रं; 'जलझारी' इति भाषा । 'नाद्य पश्यामि ते छत्रं भृङ्गारमथवा पुनः—इति मार्कण्डेयपुराणे (८।२०३) । भृङ्गराजः; राज्ञोऽभिषेकपात्रम्; 'राज्ञोऽभिषेकपात्रं यद्भृङ्गार इति तन्मतम् । तदष्टधा तस्य मानमाकृतिश्चापि चाष्टधा'—इति युक्तिकल्पतरौ । क्ली. [डुभृञ् धारणपोषणयोः । भृ+'शृङ्गारभृङ्गारौ' इति आरन् निपातनात् नुम्, गुक् च] लवङ्गं; सुवर्णम् । ३१५

भृतिः स्त्री. [भ्रियते अनयेति । भृ+क्तिन्] वेतनं; मूल्यः; भरणं; भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तं; सप्तविधदत्तान्तर्गतदत्तविशेषः; 'पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्टया स्नेहात्प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः' —इति मिताक्षरा । ७२८

भृत्या स्त्री. [भ्रियते अनया, भरणमिति वा । भृ+ 'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः' इति क्यप् । स्त्रियां टाप्] वेतनं; भरणक्रिया; 'आसन्निषून् हृत्स्वसोमयो भूरय एषां भृत्यामृणघत्स जीवात्'—इति ऋग्वेदे (१।८४।१६) । ७२८

भृशम् क्ली. [भृश्यति प्राचुर्येण वर्तते इति । भृश्+क] अतिशयः; तद्वति त्रि. । 'भृशमाराधने यत्तः स्वाराध्यस्य मरुत्वतः'—इति भारविः (११।४६) । ७१८

भृशम् अव्य. [भृश्+क] प्रकर्षार्थः; मुहुरर्थः; शोभनम् । ७१८

भृष्टः त्रि. [भ्रस्ज् पाके+कर्मणि क्त] जलोपसेकं विना पक्वः; (३२३) क्ली. भूतिः; भरुटकम् । ५८५

भेकः पुं. [बिभेति इति । भी+'इण् भीकापाशल्यतीति' कन्] जन्तुविशेषः; मण्डूकः; वर्षाभूः; शालूरः; प्लवः; दर्दुरः; वृष्टिभूः; सालूरः; प्लवङ्गमः; व्यङ्गः; प्लवगः; शल्लः; नन्दनः; गूढवर्च्चाः; अजिह्वः; जिह्ममोहनः; नन्दकः; कृतालयः; रेकः; मण्डः; हरिः; लुलुकः; लूलकः; शालूकः; कटुरवः; मेघः; 'संवृणुतेऽद्रीनुदधिनिदाघघनो न भेकमपि'—इति आर्यासप्तशत्याम् (४५१) । ६६२

भेदः पुं. [भिद्+घञ्] विशेषः; (७८०) शत्रुवशीकरणोपायचतुष्टयान्तर्गततृतीयोपायः; उपजापः; परतो विश्लेष्य आत्मसात् करणं भेदः; 'भिन्ना हि शक्या रिपवः प्रभूताः स्वल्पेन सैन्येन निहन्तुमाजौ । सुसंहतानां हि ततस्तु भेदः कार्यो रिपूणां नयशास्त्रविद्भिः' —इति मात्स्ये । (८८१) अन्तरः; तु; द्वैधः; विदारणम्; 'पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थः तदाभियायान्महते फलाय । पुनः प्रसर्पन्नविशुद्धपृष्ठः प्राप्नोति तीव्रं खलु पार्ष्णिभेदम्'—इति कामन्दकीये (१५।१६) । विरेकः; 'काशे धूमस्तुषाणां बलवति मरुते स्वेदभेदोपवासा, वह्नेर्मान्द्ये च पिष्टं सपिशितमनिशं वारिपानं कफर्तौ' —इति हास्यार्णवनाटके । २२२

भेरिः स्त्री. [बिभ्यति शत्रवोऽस्या इति । भी+'वङ्क्र्यादयश्च' इति क्रिन्,बाहुलकाद्गुणः] बृहड्ढक्का; आनकः; दुन्दुभिः; भेरी; आनकदुन्दुभिः; आनकदुन्दुभी; 'यतो भेरिवेणुवीणामृदङ्गतालपटहशङ्खकाहलादिभेदेन शब्दा अनेकविधाः'—इति पञ्चतन्त्रे प्रथमतन्त्रम् । ९८

भेरी स्त्री. [बिभ्यति शत्रवोऽस्या इति । भी+क्रिन् । कृदिकारादिति पक्षे ङीष्] दुन्दुभिः; भेरिः; 'भेरीशब्दमकृत्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधयेत् । बधिरो जायते

भूमे ! जन्मैकं च न संशयः । तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि प्रायश्चित्तं मम प्रियम् । किल्विषाद् येन मुच्येत भेरीताडनमोहितः'—इति वराहपुराणे । ९८

भेषजम् क्ली. [भिषजो वैद्यस्येदमित्यण् । निपातनादेत्वम् । यद्वा भेषं रोगं जयतीति । भेष+जि+ड] औषधम्; 'वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तदामयमसंशयमाशु चैव । तद्बालवृद्धयुवतीमृदुभिश्च पीतं ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयं च ।' 'देवान् गुरूंस्तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च । आशिषश्च समादाय श्रद्धया भेषजं भजेत्'—इति चरकः । ६१३

भैरवम् त्रि. [भीरोरिदं त्रासकृत् । भीरु+अण्] भयानकं; भयङ्करं; भयावहम्; 'सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः । तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे रुवन्तं भैरवं रवम्' —इति महाभारते (१।१६४।२७) । रागभेदः (१००अ.); पुं. [भीर्भयङ्करो रवो यस्य इति, भीरव+ +ततः स्वार्थे अण्] शङ्करः; भयानकरसः; नदविशेषः; शिवगणाधिपविशेषः; 'नन्दी भृङ्गी महाकालो वेतालो भैरवस्तथा । अङ्गं भूत्वा महेशस्य वीतभीतास्तपोधनाः । ये मानुषशरीरेण प्रापिरे तपसो बलात् । गणानामाधिपत्यन्तु ते जानन्ति हरं परम्'—इति कालिकापुराणे । अष्टभैरवाः—'आदौ महाभैरवं च संहारभैरवं तथा । असिताङ्गभैरवं च रुरुं भैरवमेव च । ततः कालं भैरवं च क्रोधभैरवमेव च । ताम्रचूडं चन्द्रचूडम् अन्ते च भैरवद्वयम् । एतान् सम्पूज्य मध्ये च नवशक्तीश्च पूजयेत्' —इति ब्रह्मवैवर्ते । नागभेदः; 'भैरवो मुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्रपारकः'—इति महाभारते (१।५७।१६) । करवीरपुरराजचन्द्रशेखरपत्नीतारावतीगर्भे महादेवाज्जातपुत्रः; स च पुरा भृङ्गी बभूव । पार्वतीशापात् वानरमुखो भूत्वा भैरव इति नाम्ना ख्यातः । 'प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ । महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः । कामावसाने तस्यान्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् । अभवन्नृपशार्दूल! तथा शाखामृगाननम् । ज्येष्ठो भैरवनामाभूद् भीरोः पुत्रो भयङ्करः । वेतालसदृशः कृष्णो वैतालोऽभूत्तथापरः'—इति कालिकापुराणे । ७०५

भैरवी स्त्री. [भैरव+ङीप्] चामुण्डा; चर्चा; चर्चिका; दुर्गा; 'चामुण्डा चर्चिका चर्ममुण्डा मार्जारकर्णिका । कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी'—इति हेमचन्द्रः । रागिणीविशेषः (१०४ अ.); सा च भैरवरागस्य पत्नी; 'भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा । बङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः ।' मालवरागस्य पत्नी; 'धानसी मालसी चैव रामकीरी च सिन्धुडा । आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ।' 'सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरे सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती । तालप्रयोगप्रतिबद्धगीतिः गौरीतनूर्नारद भैरवीयम् ।' 'विभाषा ललिता चैव कामोदी पठमञ्जरी । रामकीरी रामकेली वेलोयारी च गुर्ज्जरी । देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गडा तुडी । भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च । एताः पूर्वाह्णकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः' —इति सङ्गीतदामोदरः । १७

भैषज्यम् क्ली. [भेषजमेवेति, भेषज+'अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः'—इति ञ्य] औषधम्; 'भैषज्यं भेषजं चायुर्द्रव्यमगदमौषधम्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् । 'तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते'—इति चरकः । ६१३

भोः [स्] अव्य. [भातीति, भा+बाहुलकाद् डोसि] सम्बोधनं; प्याट्; पाट्; अङ्ग; हे; है; हंहो; हुम्; हो; अरे; अये; अयि; 'भो भो विप्रेन्द्र ! बुध्यस्व बुद्धया बोध्यं बुधात्मक !'—इति मार्कण्डेये (३।५२) । प्रश्नः; विषादः । ८८३

भोक्ता [ऋ] पुं. [भुङ्क्ते जीवरूपेणेति । भुनक्ति पालयतीति वा । भुज्+तृच्] भर्त्ता; विष्णुः; 'भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः'—इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे । त्रि. भोजनकर्ता; 'यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्यभोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र'—इति श्राद्धप्रयोगतत्त्वम् । सुखादिभोगकर्ता; 'कर्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता सदा । भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मुक्तिरेव च'—इति ब्रह्मवैवर्ते । ४९७

भोगः पुं. [भुज्यतेऽसौ इति । भुज्+घञ्] सर्पशरीरम्; 'लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविः बद्धभीमपरिवेशमण्डलः । वैनतेयशमितस्य भोगिनः भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः' —इति रघुवंशे (११।५९) । सर्पस्य फटा; सुखं; स्त्र्यादिभृतिः; पण्यस्त्रीणां भृतिर्भाडिः । आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकराणां च भृतिः; धनम्; 'हिरण्यमुतभोगं ससान हत्वी दस्यून् प्रार्यं वर्णमावत्'—इति ऋग्वेदे

(३।३४।९)। 'हिरण्ययं सुवर्णमयं भोगं धनम्'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। गृहम्; (यथामुस्मिन्नेव मन्त्रे 'भोग शब्दव्याख्याने भुज्यतेऽस्मिन्निति भोगो गृहं वा ससान अर्थिभ्यो ददौ' इति सायणचार्यः।) पालनम्; अभ्यवहारः; सर्पः; देहः; मानं; पुण्यपापजननयोग्य-कालः; 'अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश स्मृतः।' इति तिथ्यादितत्त्वम्। पुरम्, 'नव यदस्य नवतिं च भोगान् साकं वज्रेण मघवा विवृश्चत्'—इति ऋग्वेदे (५।२९। ६)। 'भोगान् पुराणि'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। भूम्यादीनां भोगः; 'तथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यव-हारिणः। पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगो निवर्तयेत्' —इति व्यवहारतत्त्वम्। विभवभेदः; 'कर्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता सदा। भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मुक्तिरेव च'—इति ब्रह्मवैवर्ते। व्यूहभेदः; 'यदि स्याद्दण्डबाहुल्यं तदा चापः प्रकीर्तितः। मण्डलोऽ-संहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः। गोमूत्रिका हि स-ञ्चारी शकटो मकरस्तथा। भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः। असंहतास्तु षड् व्यूहा भोगव्यूहाश्च पञ्चधा'—इति कामन्दकीयनीतिसारे। ६४२

भोगी [न्] पुं. [भोगोऽस्यास्तीति। भोग+इनि] सर्पः; 'एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः। भोगिशय्या-गतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः'—इति विष्णुपुराणे (१।३।२३)। भोगयुक्तः; 'भवतालिङ्गि भुजङ्गी जातः किल भोगिचक्रवर्तित्वम्' —इति आर्या-सप्तशत्याम् (४।२४)। ग्रामपात्रः; नृपः; नापितः; वैयावृत्तिकरः। ६४०

भोजनम् क्ली. [भुज्+'ल्युट् च' इति भावे ल्युट्] भक्षणं; कठिनद्रव्यस्य गलाधःकरणं; जग्धिः; जेमनं; लेपः; आहारः; निघसः; न्यादः; जमनं; विघसः; अभ्य-वहारः; प्रत्यवसानम्, अशनं; स्वदनं; निगरः; 'भोज-नाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्। अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम्।' 'ततो भोजनवेलायां कुर्यान्म-ङ्गलदर्शनम्। तस्य प्रदक्षिणं नित्यमायुर्धर्मविवर्द्धनम्' —इति वैद्यके। 'पितृमातृसुहृद्वैद्यापापकृद्धंसवर्हिणाम्। सारसस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरुत्तमा। हीनदीनक्षुधा-र्तानां पापषण्डैणरोगिणाम्। कुक्कुटादिशुनां दृष्टि-र्भोजने नैव शोभना।' भुजिक्रियाया वैदिकपर्यायाः— 'आवयति, भर्वति, बभस्ति, वेति, वेवेष्टि, अवि-ष्यन्, वप्सति, भसथः, बब्धाम्, ह्वरति'—इति वेदनि-घण्टौ २ अध्यायः। ३२५

भोजनत्यागः पुं. [भोजनस्य त्यागः] प्रायः; अनशनम्। उपवासः। ७५९

भोजनाच्छादौ पुं. [भोजनं च आच्छादश्च] ग्रासाच्छा-दनं; कशिपुः; भोजनाच्छादनम्; अशनवसनम्। १२१

भौमः पुं. [भूमेरपत्यम्, भूमि+शिवादित्वादण्] मङ्गल-ग्रहः; 'पश्यन् ग्रस्तं सौम्यो घृतमधुतैलक्षयाय राज्ञां च। भौमः समरविमर्दं शिखिकोपं तस्करभयं च'—इति बृहत्संहितायाम् (५।६०)। नरकराजः; 'तासां पुरवरं भौमोऽकारयन्मणिपर्वतम्'—इति हरिवंशे (१२०।१४)। [तस्येदमित्यण्] भूमिभवे त्रि.। 'भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनाभवद्गिरिः। अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत्'—इति महाभारते (१। १३६।२०)। अम्बरः; रक्तपुनर्नवा। ४६

भ्रकुटिः स्त्री. [भ्रुवोः कुटिः कौटिल्यम्, 'भ्रुकुंसादीनाम-कारो भवतीति वक्तव्यम्'] भ्रुकुटिः। ७७९

भ्रमः पुं. [भ्रमु अनवस्थाने+भावे घञ्] भ्रमणम्; अप्रमा; 'एवं किलोल्का व्यसृजत् तं भ्रमाय वणिक्सुतम्' —इति कथासरित्सागरे (२७।४६)। मिथ्याज्ञानं; भ्रान्तिः; मिथ्यामतिः; अम्बुनिर्गमः; कुन्दः; 'अवन्ति-नाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः। आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति' —इति रघौ (६।३२)। 'चक्रभ्रमं चक्राकारशस्त्रोत्ते-जनयन्त्रम्, भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दाख्ये शिल्पि-यन्त्रके' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। भ्रमणशीले त्रि.। 'अधभ्रमस्त उर्विया विभाति यातयमानो अधिसानुपृश्नेः' —इति ऋग्वेदे (६।६।४)। 'भ्रमो भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। रोगविशेषः; 'मूर्च्छा पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः। चक्रवद्भ्र-मतो गात्रं भूमौ पतति सर्वदा। भ्रमरोग इति ज्ञेयो रजः-पित्तानिलात्मकः'—इति माधवकरः। 'शतावरी बलामूलद्राक्षासिद्धं पयः पिबेत्। ससितं भ्रमनाशाय बीजं वाट्यालकस्य च। पिबेद् रालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये। त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा'—इति चक्रपाणिसंग्रहः। ६६८

भ्रमरः पुं. [भ्रमति प्रतिकुसुममिति । 'अर्तिकमीत्यादिना' अर] कीटविशेषः; मधुव्रतः; मधुकरः; मधुलिट्; मधुपः; अली; द्विरेफः; पुष्पलिट्; भृङ्गः; षट्पदः; अलिः; कलालापः; शिलीमुखः; पुष्पन्धयः; मधुकृत्; द्विपः; भसरः; चञ्चरीकः; मुकाण्डी; मधुलोलुपः; इन्दिन्दिरः; मधुमारकः; मधुपरः; लम्बः; पुष्पकीटः; मधुसूदनः; भृङ्गराजः; मधुलेही; रेणुवासः; कामुकः; 'भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः'—इति रघौ (८।३८)। २५५

भ्रमरकः पुं. [भ्रमर इवेति, भ्रमर+'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्] कुरुलः; ललाटस्थितचूर्णकुन्तलः; भ्रमरालक; ललाटलम्बितचूर्णकुन्तलः । [स्वार्थे कन्] भृङ्गः; बालमूषिकः; अम्बुभ्रमः । ५३१

भ्राता [ऋ] पुं. [भ्राजते इति, भ्राज्+'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोत्रिति' तृन् निपात्यते] एकगर्भजातः; सहोदरः; समानोदर्यः; सोदर्यः; सगर्भः; सहजः; सोदरः; 'भाई' इति भाषा। 'बिभृयाद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता। भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्तयपेक्षा कुले स्थितिः। कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्तस्तत्कार्यं कुरुते तु यः। स भ्रातृभिर्बृंहणीयो ग्रासाच्छादनवाहनैः। अन्योन्यभेदो भ्रातृणां सुहृदां वा बलान्तकः। भवत्यानन्दकृद्देव! द्विषतां नात्र संशयः'—इति दायतत्त्वम्। ५०८

भ्रातृजः पुं. [भ्रातुः सहोदरात् जातः इति । जन्+'पञ्चम्यामजातौ' इति ड] भ्रातुरपत्यं; भ्रात्रीयः; भ्रातृव्यः; भ्रातृपुत्रः; भ्रातुष्पुत्रः । [स्त्रियां टाप्] भ्रातृजा; भ्रातुष्पुत्री । ५०६

भ्रातृपुत्रः पुं. [भ्रातुः पुत्रः] भातृजः; भ्रातृव्यः । ५०६

भ्रातृवधूः स्त्री. [भ्रातुः वधूः जाया] भ्रातृपत्नी; भ्रातृजाया; प्रजावती; भ्रातुर्जाया । ५०४

भ्रातृव्यः पुं. [भ्रातुरपत्यमिति । 'भ्रातुर्व्यच्च' इति व्यत्] भ्रातृपुत्रः; भ्रातुष्पुत्रः; भ्रात्रीयः; भ्रातृजः। 'जयराजानुजं राज्ञा यशोराजं निवेशितम्। तन्मतेनावचस्कन्द भ्रातृव्यं राजकाभिधः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (८।२८।४२)।(४५६)[भातृ+'व्यन् सपत्ने' इति व्यन्] शत्रुः; रिपुः; वैरी; 'भ्रातृव्यमेतं त्वमदभ्रवीर्यमुपेक्षयाव्येधितमप्रमत्तः'—इति भागवते (५।११।१७)। 'तस्मात भ्रातृव्यं शत्रुम्'–इति तट्टीकायां स्वामी । ५०६

भ्रात्रीयः पुं. [भ्रातुरपत्यं पुमानिति । भ्रातृ+'भ्रातुर्व्यच्च' इत्यत्र 'चकाराच्छश्च' इति काशिकोक्तेः छ] भ्रातृपुत्रः; भ्रातृजः; भातृसम्बन्धिनि त्रि. । ५०६

भ्रान्तिः स्त्री. [भ्रम्+क्तिन्, 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घः] अनवस्थितिः; भ्रमणं; भ्रमः; मिथ्यामतिः; 'षाण्मासिके तु संप्राप्ते भ्रान्तिः संजायते यतः। धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। 'युक्तिहीनप्रकाशत्वाद् भ्रान्तेर्नह्यस्ति लक्षणम्। यदि स्याल्लक्षणं किञ्चिद् भ्रान्तिरेव न सिध्यति'—इति तार्किकाः। ६९१

भ्रामकः पुं. [भ्रामयति, भ्रमं जनयतीति । भ्रम्+णिच् । 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुल्] प्रस्तरभेदः; अयस्कान्तविशेषः; चुम्बकः; शृगालः; धूर्तः; सूर्यावर्तः । १६९

भ्राष्ट्रः पुं. [भृज्यते अत्रेति । भ्रस्ज्+'भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च' इति ष्ट्रन्] यत्र कलायचणकादिकं भृज्यते सः; अम्बरीषः; 'रौद्रे चक्षुषि तज्जितस्तनुमनु भ्राष्ट्रं च यश्चिक्षिपे'—इति नैषधे (३।१२८) 'अनुभ्राष्ट्रं भर्जनपात्रसदृशेन'—इति तट्टीका। आकाशम्। ३१३

भ्रुकुटिः स्त्री. [भ्रुवः कुटिः कौटिल्यमिति षष्ठीसमासः । अभ्रुकुंसादीनामिति वा ह्रस्वः] क्रोधादिना भ्रुवः कौटिल्यं; भ्रूकुटी; भृकुटिः । ७७९

भ्रूः स्त्री. [भ्राम्यति नेत्रोपरि इति । भ्रम्+'भ्रमेश्च डूः' इति डू] दृग्ध्यामूर्द्ध्वभागः; चिल्लिका; नयनोर्द्ध्वभागरोमराजी; 'विशालोन्नता सुखिनि द्ररिद्रा विषमभ्रुवः। धनी दीर्घासंसक्तभ्रूबलिन्दून्नतसभ्रुवः। आढ्या निःस्वश्च खञ्जभ्रूर्मध्याश्च विनतभ्रुवः'—इति गारुडे ६६ अध्याये। ५२०

भ्रूकुटिः स्त्री. [भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम्] क्रोधादिना भ्रुवः कौटिल्यं; भृकुटिः। ५२०

भ्रूणः पुं. [भ्रूण्यते आशास्यते इति । भ्रूण्+घञ्] स्त्रीगर्भः; क्लीबमपि । 'चत्तो इतश्चत्तामुतः सर्वाभ्रूणान्यारुषी' —इति ऋग्वेदे (१०।१५५।२)। बालकः। ४९९

भ्रूणः पुं. [ताद्धर्म्यात्ताच्छब्द्यमिति लक्षणया पुंलिङ्गस्य स्त्रियामपि प्रवृत्तेः] गर्भिणी । ८०९

म

मकरः पुं. [कृणातीति, कृ हिंसायाम्+अच् । ततः मनुष्याणां करः हिंसकः । यद्वा मुखं करोतीति । मुख+कृ+क । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात् साधुः] जलजन्तु-

विशेषः; पादिनां गणान्तर्गतो जलजन्तुविशेषः; 'कुम्भीरकूर्मनक्राश्च गोधामकरशङ्कवः। घण्टिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः'—इति भावप्रकाशः। 'मत्स्यानां मकरः श्रेष्ठो दीपनो वातनाशनः। रुचिप्रदः शुक्रकरो ग्राही चोष्णविकारहा। मूत्राश्मरीणां शमनो गुल्मातीसारनाशनः'—इति हारीतः। मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतो दशमराशिः; आकोकेरः। रवियुक्तमकरजातफलम्—'सदाटनो मित्रगणो विपक्षतां प्रयाति नूनं धनवर्जितः स्यात्। यद्युष्णरश्मिर्मकरोपगः स्यात् प्रसूतिकाले स तु भाग्यहीनः।' चन्द्रयुक्तमकरजातफलम्—'कलितशीतभयः किल गीतवित्तमरुषा सहितो मदनातुरः। निजकुलोत्तमवृत्तिकरः परं हिमकरे मकरे पुरुषो भवेत्।' भौमयुक्तमकरजातफलम्—'पराक्रमप्राप्तवरः प्रतिष्ठः सदङ्गनाप्राप्तिवराङ्गनः स्यात्। श्रिया समेतो मकरे महीजे प्रसूतिकाले कुलपालकश्च।' बुधस्थितमकरजातफलम्—'रिपुभयेन युतः कुमतिर्नरः स्मरविहीननरः परकर्मठः। मकरगे सति शीतकरात्मजे व्यसनतः स नतः पुरुषो भवेत्।' गुर्वाश्रितमकरजातफलम्—'न मनोरथसिद्धिमुपैति नरो वचसामधिपे मकरोपगते। भवयुक् कुमतिः परकर्मरतो बहुतोषयुतो मदनापहतः।' शुक्राश्रितमकरजातफलम्—'अतिरतिर्जनने त्वजने नृणां व्ययभयं कृशता बहुचिन्तया। भृगुसुते मृगराशिगते सदा कविजने विजनेऽपि मतिर्भवेत्।' शनिग्रहस्थितमकरजातफलम्—'मकरोपगतः खलु भानुसुतः कृपया सहितो नृपमानयुतः। वरगन्धविभूषणभूषितगात्रः तरुणीरमणः पङ्कजनेत्रः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। व्यूहभेदः; 'यायाद् व्यूहेन महता मकरेण पुरो भये'—इति कामन्दकीये नीतिसारे (१८।४८)। ६६०

मकरध्वजः पुं. [मकरेण चिह्नितो ध्वजो यस्य। मकरः ध्वजे यस्येति वा] मकरकेतनः; मीनकेतनः; कन्दर्पः; कामदेवः; 'शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन'—इति माघे (३।६१)। रससिन्दूरविशेषः; चन्द्रोदयः। ३२

मकरन्दः पुं [मकरमपि अन्दति बध्नाति धारयतीति वा। मकर+अदि बन्धने+अण् ततः शकन्ध्वादित्वात् साधुः] पुष्परसः; मधु; 'प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रुर्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम्'—इति रघौ (४।८८)। कुन्दपुष्पवृक्षः; किञ्जल्के स्त्री.। १८८

मखः पुं. [मखन्ति गच्छन्ति देवा अत्रेति। मख् सर्पणे+ 'हलश्च' इति घञ्। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः। यद्वा पुंसीति घ] यज्ञः; 'कृत्वा तस्य मखं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै'—इति भागवते (१।१९।२३)। ४१४

मघवा [न्] पुं. [मह्यते पूज्यते इति। मह् पूजायाम्+ 'श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्निति' कनिन्। निपातनाद् हस्य घः अवुगागमश्च] इन्द्रः; 'दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम्। सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्'—इति रघौ (१।२६)। जिनानां द्वादशचक्रवर्त्यन्तर्गतचक्रवर्तिविशेषः; सप्तमद्वापरस्य व्यासः; 'मघवा सप्तमे प्राप्ते वशिष्ठस्त्वष्टमे स्मृतः'—इति देवीभागवते (१।३।२८)। ५२

मङ्क्षु अव्य. [मज्जतीति, मस्ज्+बाहुलकात् सु, 'मस्जिनशोः' इति नुम्, 'स्कोः' इति सलोपः, अव्ययसंज्ञा] शीघ्रं; द्रुतम्; आशु; क्षिप्रम्। ६९६

मङ्कः पुं. [मङ्कति सर्पतीति। मगि+अच्] नौकाशिरः। ६७२

मङ्गलम् त्रि. [मङ्गति हितार्थं सर्पति, मङ्गति दुरदृष्टमनेनास्माद्वेति। मगि+'मङ्गेरलच्' इत्यलच्] भावुकं; भव्यं; कल्याणं; भविकं; शुभं; क्षेमं, प्रशस्तं; भद्रं; श्वःश्रेयसं; शिवम्; अरिष्टं; कुशलं; रिष्टं; मद्रं; शस्तम्; 'मङ्गलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च'—इति भागवते (५।१४।३४)। 'कल्याणं मङ्गलं क्षेमं शातं शर्म शिवं शुभम्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। सर्वार्थरक्षणं; पुं. ग्रहविशेषः; अङ्गारकः; भौमः; कुजः; वक्रः; महीसुतः; वर्षार्चिः; लोहिताङ्गः; खोन्मुखः; ऋणान्तकः; आरः; क्रूरदृक्; आवनेयः; 'उग्रः प्रतापी क्षितिपालमन्त्री, रणप्रियो वक्रवचाः सरोषः। सत्यान्वितः शूरगणप्रणेता, कुजस्य वारे प्रभवो मनुष्यः'—इति कोष्ठीप्रदीपः १२२

मङ्गलपाठकः पुं. [पठतीति, पठ्+ण्वुल्। मङ्गलस्य पाठकः] वन्दी; 'आः पाप! दुरात्मन्। वृथामङ्गलपाठक!'—इति वेणीसंहारे ४३५

मङ्गल्यकः पुं. [मङ्गल्य+संज्ञायां कन्, यद्वा मङ्गलस्य मङ्गलग्रहस्य प्रियः इति यत्, ततः स्वार्थे कन्] मसूरः; मसूरकः; मङ्गल्यः; 'मङ्गल्यको मसूरः स्यान्म-

ङ्गल्या च मसूरिका'—इति भावप्रकाशः । ५८१

मङ्गिनी स्त्री. [मङ्गो नौशिरस्तदस्या अस्तीति । इनि, ङीप्] नौका । ६७२

मज्जा [न्] पुं. [मज्जति अस्थिष्विति । मस्ज्+'श्वन्, उक्षन्, पूषन्, प्लीहन्, क्लेदन्, स्नेहन्, मूर्द्धन्, मज्जन्निति' कनिन् निपात्यते] अस्थिमध्यस्थस्नेहविशेषः; कौशिकः; शुक्रकरः; अस्थिस्नेहः; अस्थिसम्भवः; अस्थिसारः; तेजः; बीजम्; अस्थिजं; जीवनं; देहसारः; 'अस्थि यत् स्वाग्निना पक्वं तस्य सारो द्रवो घनः । यः स्वेदवत् पृथग्भूतः स मज्जेत्यभिधीयते ।' 'स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तरे स्थितः'—इति भावप्रकाशः । 'बल-शुक्ररसश्लेष्ममेदोमज्जविवर्द्धनः । मज्जा विशेषतोऽस्थ्नाञ्च बलकृत् स्नेहने हितः'—इति चरकः । वृक्षादेरुत्तमस्थिरभागः; सारः; 'यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् । तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमभिनिर्दिशेत्'—इति राजवल्लभः । ८५३

मज्जा स्त्री. [मज्जतीति, मस्ज्+अच्, अजादित्वात् टाप्] अस्थिसारः । ८५३

मञ्जरिः स्त्री. [मञ्जु मनोज्ञत्वम् ऋच्छति । मञ्जु+ऋ+'अच इः' इति इ, गुणे, मञ्जु+अरि, शकन्ध्वादित्वम्] वल्लरिः; मञ्जरी; वल्लरी; 'मञ्जरिर्मञ्जरी मञ्जिर्मञ्जरं त्रिषु वल्लरी । वल्लरं त्रिषु वल्लिश्च वल्लरिः पत्रनालिका'—इति हड्डचन्द्रः । लता; पङ्क्तिः; अङ्कुरः । १८५

मञ्जरी स्त्री. [मञ्जरि+कृदिकारादिति पक्षे ङीष्] मञ्जरिः; वल्लरी; मञ्जी; 'वापीकच्छे वासः कण्टकवृतयः सजागरा भ्रमराः । केतकविटप! किमेतैर्ननु वारयसि मञ्जरीगन्धम् ।' वल्लरीमञ्जर्योर्भेदः, यथा—अभिनवनिर्गता आयता सुकुमारा सुकुसुमा अकुसुमा च मञ्जरिः । यथा—चूतमञ्जरिः; कदलीमञ्जरिः । सैव पुरातनी वृद्धिं गता वल्लरिः । पुनश्चिरभूतापि यथा—तालमञ्जरिः, गुवाकमञ्जरिः । लता; 'निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत् पुरतस्ततः । कन्ये नीलनिचोलिन्यौ स केचिच्चारुलोचने'—इति राजतरङ्गिण्याम् । तुलसी । १८५

मञ्जीरः पुं.– क्ली. [मञ्जति मधुरं शब्दायते इति । मञ्ज् ध्वनौ, सौत्रधातुः+बाहुलकाद् ईरन्] नूपुरः; 'मञ्जीरोऽस्त्री सनूपुरः'—इति रभसः । 'मुखरमधीरं त्यज मञ्जीरं रिपुमिव केलिषु लोलम्'—इति गीतगोविन्दे (५।११) । पुं. [मञ्ज्+ईरन्] मन्थानदण्डरज्जुबन्धनार्थस्तम्भः; विष्कम्भः; कुटरः । ५६१

मञ्जु त्रि. [मञ्जतीति, मञ्ज् ध्वनौ, सौत्रधातुः, 'मृगय्वादयश्च' इति कु] मनोज्ञं; प्रियं; मधुरं; मञ्जुलं; सुन्दरम्; 'त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम'—इति पदाङ्कदूते । ६८९

मञ्जुकेशी [न्] पुं. [मञ्जवो मनोहराः केशाः सन्त्यस्य, इति] श्रीकृष्णः; सुन्दरकेशविशिष्टे त्रि. । २१

मञ्जुघोषा स्त्री. [मञ्जुर्मनोहरो घोषः शब्दो यस्याः सा] स्ववेश्या; अप्सरोविशेषः । ८८

मञ्जुलः त्रि. [मञ्जु मञ्जुत्वमस्यास्तीति । मञ्जु+सिध्मादित्वाल् लच्] सुन्दरः; प्रियः; मधुरः; मञ्जुः; 'मञ्जुलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे'—इति कालिकापुराणे । पुं. जलरङ्कपक्षी; क्ली. जलाञ्चलं; निकुञ्जं; शबलः; स्त्री. नदीभेदः; 'चित्रोपलां चित्ररथां मञ्जुलां वाहिनीं तथा'—इति महाभारते (६।९।३४) । ६८९

मञ्जुषा स्त्री. [मञ्जूषा+पृषोदरादित्वाद् ह्रस्वः] मञ्जूषा पेटा; 'पिटारी, पेंटी' इति भाषा । 'मञ्जुषापि च मञ्जूषा पेटा च पेटिकेत्यपि'—इति शब्दरत्नावली । ३१२

मञ्जूषा स्त्री. [मज्जति द्रव्यमस्मिन् । 'मस्जेर्नुम् च' इति मस्ज्+ऊषन् नुम् च, स चाचोऽन्त्यात् परः । ततो जश्त्वश्चुत्वे मध्यमस्य लोपात् साधुः] पिटकः; 'मञ्जूषायां सुतं कुन्ती मुञ्चन्ती वाक्यमब्रवीत्'—इति देवीभागवते (२।६।३३) । पाषाणः; मञ्जिष्ठा; 'मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका । मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि । रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका । भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी'—इति भावप्रकाशः । ३१२

मठः पुं. [मठन्ति वसन्ति यत्र । मठ् मदनिवासयोः, 'हलश्च' इति घञ्, संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा कर्तरि णिजर्थकात् पचाद्यच्] व्रतिस्थानं; यतीनां स्थानं, छात्रादिनिलयः; छात्रशाला; गन्त्रीरथः । २९८

मणिः पुं.– स्त्री. [मण्+'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्] मुक्तादिकं; रत्नं; मणी; पाषाणभेदः; अश्मजातिः;

'रत्नं क्लीवे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते । तत्तु पाषाणभेदोऽस्ति मुक्तादि च तदुच्यते'—इति भावप्रकाशः। 'मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः'—इति रघौ (१।४)। अजायाः कण्ठस्थितस्तनः; लिङ्गाग्रम्; अलिञ्जरः; योन्यग्रभागः; नागभेदः; मणिबन्धः; मुनिभेदः; 'असितो देवलश्चैव जैगिषव्यश्च तत्त्ववित् । ऋषभो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणिः'—इति महाभारते (२।११।२२)। १७६

मणिकम् क्ली. [मणिरेवेति, मणि+'यवादिभ्यः कन्' इति स्वार्थे कन्] अलिञ्जरः; गर्गरी; 'स तमादाय मणिके प्राक्षिपज्जलचारिणम्'—इति मात्स्ये (१।२१)। ३१७

मणिकारः पुं. [मणिं करोतीति । कृ+अण्] मणिनिर्मितालङ्कारादिकर्ता; वैकटिकः; न्यायचिन्तामणिग्रन्थकर्ता गङ्गेशोपाध्यायः। ५८८

मणितम् क्ली. [मण्+भावे क्त] मैथुनकालिकध्वनिः; रतकूजितं; 'सीत्कृतानि मणितं करुणोक्तिः स्निग्धमुक्तमलमर्थवचांसि'—इति माघे (१०।७५)। ५६९

मणिदोषः पुं. [मणेः दोषः] रत्नदुश्चिह्नं; रत्नावगुणः; स एव त्रासः। ८०८

मणिबन्धः पुं. [मणिर्बध्यते यत्र। अधिकरणे घञ्] प्रकोष्ठपाण्योः सन्धिस्थानं; करस्यादिभागः; मणिः; करग्रन्थिः; करग्रन्थिकः; 'मणिबन्धैर्निगूढैश्च सुश्लिष्टशुभसन्धिभिः। नृपाहीनैः करच्छेदैः सशब्दैर्धनवर्जिताः'—इति गारुडे ६५ अध्यायः। ५३३

मण्डनम् क्ली. [मण्ड्यते अनेन इति। मडि भूषायाम्+करणे ल्युट्] भूषणम्; 'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्'—इति शाकुन्तले (१।४)। अलङ्करिष्णुनि त्रि.। 'चतुर्था मण्डनं वासोभूषामाल्यानुलेपनैः'—इति महाभारते। ५३९

मण्डपः पुं.– क्ली. [मडि+भावे घञ्, मण्डः, मण्डं पाति, पा+क] जनविश्रामगृहं; जनाश्रयः; 'गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः। कुर्वन्तु मण्डपं स्वस्थाः शतस्तम्भं मनोहरम्'—इति देवीभागवते (२।११।५०)। देवादिसमर्पितवेश्म; 'प्रदक्षिणायास्तु समस्त्वग्रतो मण्डपो भवेत्। तस्य चार्द्धेन कर्तव्यस्त्वग्रतो मुखमण्डपः'—इति विश्वकर्मप्रकाशे। [मण्डं पिबतीति। पा+क] मण्डपानकर्तरि त्रि.। २९८

मण्डलम् क्ली. [मण्डयति भूषयतीति । मडि+'कलस्तृपश्च' इति कल] चन्द्रसूर्ययोर्बहिर्वेष्टनं; चन्द्रसूर्ययोरुत्पातजरश्मिमण्डलं; परिवेशः; परिधिः; उपसूर्यकं; परिवेषः; चक्रवालम्; 'वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः'—इति साहसाङ्कः। कोठरोगः; द्वादशराजकम्; 'उपेतः कोषदण्डाभ्यां सामात्यः सह मन्त्रिभिः। दुर्गस्थश्चिन्तयेत्साधु मण्डलं मण्डलाधिपः'—कामन्दकीये नीतिसारे। बिम्बः; देशः; गोलं; चक्रं; संघातः; नखाघातः; धन्विनां स्थानपञ्चकान्तर्गतस्थितिविशेषः; 'मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम्'—इति शब्दरत्नावली। व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यं; व्यूहविशेषः; 'तिर्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च। मण्डलं सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः'—इति भरतधृतकामन्दकीये। अस्य पुंस्त्वमपि, 'भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्यङ्मुखो ययौ। मण्डलः सुमहाव्यूहो दुर्भेद्योऽभिन्नघातिनाम्'—इति महाभारते (६।७८।२०)। ग्रहादीनां मण्डलसंस्थानं तत्परिमाणम्; 'सर्वेषां तु ग्रहाणां वै अधस्ताच्चरते रविः। रवेरूर्द्ध्वं स्थितः सोमः सोमान्नक्षत्रमण्डलम्'—इति देवीपुराणे। त्रि. बिम्बं (४४); पुं. [मण्डं लाति गृह्णातीति। मण्ड+ला+क] कुक्कुरः; सर्पविशेषः; देहस्याष्टप्रकारसन्ध्यन्तर्गतसन्धिविशेषः; 'कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः'—इति सुश्रुतः। बिम्बं (५४२); संघातः (६८७)। ४१

मण्डली स्त्री. [मण्डलमस्त्यस्या इति। अर्श आद्यच्, गौरादित्वाद् ङीष्] गोलाकारेण समूहः; दूर्वा; गुडूची; 'गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी। छिन्ना च्छिन्नरुहा च्छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च। जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली। चक्रलक्षणिकाधीरा विशल्या च रसायनी। चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्मिता'—इति भावप्रकाशः। पुं. **मण्डली** (न्) [मण्डल+इनि] सर्पः; विडालः; जाहकः; वटवृक्षः; गोनाशसर्पः। ७७

मण्डली [न्] पुं. [मण्डलं कुण्डलनं कुण्डलाकारेण शरीरवेष्टनमस्यास्तीति। मण्डल+इनि] जाहकः; गात्रसंकोची; विडालविशेषः; 'वनबिलाव' इति भाषा। सर्पः; विडालः; वटवृक्षः; गोनाशसर्पः। २३६

मण्डलाग्रः पुं. [मण्डले मण्डलाकारेण भ्रामणे अग्रम् अग्रभागो यस्य। तथा भ्रामणे अग्रभाग एव प्राधान्येन छेदको भवतीति तथात्वम्] कृपाणः; तलवारि; खड्गः । ४७२

मण्डलेश्वरः पुं. [मण्डलस्य ईश्वरः] एकजन्मा; भयापहः; मण्डलेशः; भूम्येकदेशाधिपः; एकदेशाधिपः; 'चतुर्योजनपर्यन्तमधिकारं नृपस्य च। यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः।' [मण्डलस्य पुच्छस्य ईश्वरः] कुक्कुरः; [मण्डलस्य देहवलयस्य ईश्वरः] सर्पः। ४२२

मण्डूकः पुं. [मण्डयति भूषयति जलाशयमिति। मडि+ 'शलिमण्डिभ्यामूकण्' इति ऊकण्] भेकः; 'मण्डूकः प्लवगो भेको वर्षाभूर्दर्दुरो हरिः । मण्डूकः श्लेष्मलो नातिपित्तलो बलकारकः'-इति भावप्रकाशः। शोणकः; मुनिविशेषः; गाढतेजाः; बन्धविशेषे क्ली.। अश्वजातिभेदः; 'तत्र तित्तिरिकल्माषान् मण्डूकाख्यान् हयोत्तमान्'—इति महाभारते (२।२८।६)। ६६२

मतिः स्त्री. [मन्यतेऽनयेति । मन्+क्तिन्] बुद्धिः; मनीषा; धिषणा; 'मतिस्तु द्विविधा लोके युक्तायुक्तेति सर्वथा'—इति देवीभागवते (१।१७।२९)। इच्छा; स्मृतिः; आर्यं; शाकभेदः; 'विप्रेन्द्र! का प्रशंसेयं जन्म ते ब्रह्ममानसे। यस्य यत्र कुले जन्म तन्मतिस्तादृशी भवेत्'–इति ब्रह्मवैवर्ते। मतिकरौषधम्; 'पाठा द्वे जीरके कुष्ठमश्वगन्धाजमोदकम् । वचा त्रिकटुकं चैव लवणं चूर्णमुत्तमम्। ब्राह्मीरसैर्भावितं च सर्पिर्मधुसमन्वितम् । सप्ताहं भक्षितं कुर्यान्महैश्वर्यं मतिं पराम्'—इति गारुडे अध्याये १९८। ३३४

मतिमान् [त्] त्रि. [मतिरस्यास्तीति। मति+प्रशंसायां मतुप्] बुद्धिमान्; विचक्षणः; मेधावी; धीमान्; स्त्री. मतिमती। ३३३

मत्तः त्रि. [माद्यतीति, मद्+कर्तरि क्त, 'न ध्याख्येति' नत्वाभावः] मत्तताविशिष्टः; सुरापानेन विकलान्तःकरणः; शौण्डः; उत्कटः; क्षीबः; मदोद्धतः; 'ते पीत्वा मदिरां मत्ताः कृत्वा युद्धं परस्परम्'—इति देवीभागवते (२।८।४)। पुं. (२२०) क्षरन्मदहस्ती; प्रभिन्नः; गर्जितः; मतङ्गः; क्षरन्मदः; धुस्तूरः; कोकिलः; महिषः; हृष्टः। [मदी हर्षे, क्त] अविवेकी; 'बलान्मत्तो महाबलः'- इति रामायणे (१।४४।१०)। 'मत्तोऽविवेकी'—इति तट्टीकाकृद्रामानुजः। ३८६

मत्तकाशिनी, मत्तकासिनी स्त्री. [मत्तेव काशते भाति मत्तकाशिनी, तालव्यमध्या। मत्त इव क्षीव इव कसति गच्छति मत्तकासिनी। मत्त+कस् गतौ+ग्रहादित्वाण्णिनि, दन्त्यमध्यापि] उत्तमस्त्री; मुख्या नारी; वरारोहा; वरस्त्री; 'न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनि!'—इति महाभारते (१।१७३।३९)। ४८९

मत्तवारणम् क्ली. [मत्तं वारयतीति। वृ+णिच्+ल्यु] प्राङ्गणावरणम्; अपाश्रयः; प्रासादवीथीनां वरण्डः; 'बरामदा' इति भाषा। 'दिव्यधराधरभूरिव राजति मत्तवारणोपेता'—इति कुट्टनीमते (९)। 'प्रासादवीथीनां वरण्डकः'—इति तट्टीका। प्रासादवीथीनां कुण्डवृक्षवृतिः; कुन्दवृक्षवृतिः; पूगचूर्णम्; पुं. [वार्यते संयम्यते शृङ्खलादिभिः इति वारणः। वृ+णिच् कर्मणि ल्युट्। मत्तश्चासौ वारणश्चेति] प्रक्लिन्नकटकुञ्जरः; मत्तहस्ती। ३०७

मत्सरी [न्] त्रि. [मत्सरोऽन्यशुभद्वेषोऽस्त्यस्येति। मत्सर+इनि] अन्यशुभद्वेष्टा; कर्णेजपः; दुर्जनः; पिशुनः; सूचकः; नीचः; द्विजिह्वः; खलः; 'परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी'—इति मनुः (२।२०१)। ३४६

मत्स्यः पुं.–स्त्री. [माद्यन्ति लोका अनेनेति । मद्+ 'ऋतन्यञ्जीति' स्यन्] जलजन्तुविशेषः; पृथुरोमा; झषः; मीनः; वैसारिणः; अण्डजः; विसारः; शकली; शन्धली; क्षसः; आत्माशी; संवरः; मूकः; जलेशयः; कण्टकी; शल्की; मच्छः; अनिमिषः; शुङ्गी; ; 'मत्स्यो मीनो विकारश्च उषो वैसारिणोऽण्डजः। शकुलः पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि। रोहिताद्यास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्तिताः। मत्स्याः स्निग्धोष्णमधुरा गुरवः कफपित्तलाः। वातघ्ना बृंहणा वृष्या रोचका बलवर्द्धनाः। मद्यव्यवायसक्तानां दीप्ताग्नीनां च पूजिताः'—इति भावप्रकाशः। पुं. मीनविशेषः; विराटदेशः; नारायणः; देशविशेषे बहुवचनान्तः। द्वादशराशिः; 'मत्स्यौ घटी नृमिथुनं सगदं सवीणम्'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। अष्टादशपुराणान्तर्गतपुराणविशेषः; 'पुण्यं पवित्रमायुष्य-

मिदानीं शृणुत द्विजाः। मात्स्यं पुराणमखिलं यज्जगाद गदाधरः'—इति मत्स्यपुराणे १ अध्यायः। दशावतारान्तर्गतप्रथमावतारः; 'एक एवाभवन्मत्स्यावतारः कल्प आदिमे। तस्य मन्त्रं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्'—इति मेरुतन्त्रे। ६५७

मत्स्यण्डी स्त्री. [मदं मधुररसं स्यन्दते इति। मत्+स्यन्द्+कर्मण्यण्, ङीप्। पृषोदरादिः] मत्स्यण्डिका; शर्कराविशेषः; खण्डविकारः; 'राब' इति भाषा। 'इक्षो रसो यः सम्पक्वो घनः किञ्चिद् द्रवान्वितः। मन्दं यत् स्यन्दते यस्मान्मत्स्यण्डीति निगद्यते। मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा। मधुरा बृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता'—इति भावप्रकाशः। ३२४

मत्स्यबन्धनम् क्ली. [बन्धयति अनेन इति बन्धनम्। बन्धि+करणे ल्युट्, मत्स्यानां बन्धनम्] जालं; वडिशम्। ७६४

मत्स्यबन्धी [न्] पुं. [मत्स्यान् बन्धुं धर्तुं शीलमस्य। मत्स्य+बन्ध्+इनि] कैवर्तः; धीवरः; दाशः; जालिकः; 'अयान्येद्युस्तैर्यकिङ्कराभैर्मत्स्यबन्धिभिः प्रभात आगत्य जालैराच्छादितो ह्रदः'—इति पञ्चतन्त्रे (५।२९)। ५९४

मत्स्यबन्धिनी स्त्री. [मत्स्यबन्धिन्+स्त्रियां ङीप्] मत्स्यधानी; मत्स्यरक्षार्थपात्रं; कुवेणी; मत्स्यकरण्डिका; खारयिका; कुवेणिः; कुवेणा; कुपिनी; कुपिनिः। ७६४

मत्स्यवेधनम् क्ली. [मत्स्यो विध्यतेऽनेनेति। मत्स्य+विध्+करणे ल्युट्। मत्स्यानां वेधनमिति वा] वडिशम्। ७६४

मत्स्यवेधनी स्त्री. [मत्स्यवेधन+ङीप्] वडिशं; मद्गुपक्षी। ७६४

मत्स्यसंघातः पुं. [मत्स्यानां बीजभूतमत्स्यशिशूनां संघातः समूहः] क्षुद्राण्डं; पोताधानम्। ६६१

मथितम् क्ली. [मथ्+क्त] निर्जलघोलं; तक्रं; 'ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरवर्जितम्'—इति हारीतः। 'घोलं तु मथितं तक्रमुदश्विच्छच्छिकापि च। ससर निर्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम्। तक्रं पादजलं प्रोक्तम् उदश्वित्त्वर्द्धवारिकम्। छच्छिका सारहीना स्यात् स्वच्छा प्रचुरवारिका'—इति भावप्रकाशः। २७५

मथुरा स्त्री. [मथ्यते पापराशिर्यया इति। मथ्+'मन्दिवाशोत्यादिना' उरच्] रागिणीभेदः; पुरीविशेषः; मधूपघ्नं; मधुपुरी; मधुरा; मथूरा; 'अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्च अवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः'—इति विष्णुपुराणे। १०५ अ

मदः पुं. [मदयतीति, मद्+अच्] हस्तिगण्डजलं; दानम्; 'मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते स्वयं हतैः'—इति किरातार्जुनीये (२।१८)। गर्वः (७२२); 'मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुङ्क्ते नियमेन मूढता'—इति किरातार्जुनीये (२।४९)। [मद्यते इति। मद्+'मदोऽनुपसर्गे' इति अप्] हर्षः; आमोदः; 'उप नः सवनागहि सोमपाः पिब गोदा इद्रेवतो मदः'—इति ऋग्वेदे (१।४।२) 'मदो हर्षः' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। रेतः; कस्तूरी; 'मृगनाभिर्मृगमदो मदः कस्तूरिकाण्डजः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। रोगविशेषः; 'स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां बिभर्ति च'—इति माधवः। मद्यं; क्षैव्यं, मत्ततेति यावत्; 'मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः। तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः'—इति मनुः (७।४७)। नदः; कल्याणवस्तु; मदलक्षणम्—'अहं महात्मा धनवान् मत्तुल्यः कोऽस्ति भूतले। इति यज्जायते चित्तं मदः प्रोक्तः स कोविदैः'—इति पाद्मे। 'बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः'—इति मात्स्ये। दानवभेदः; 'असिलोमा सुकेशी च शठश्च बलको मदः'—इति हरिवंशे (३।८६)। २१७

मदनः पुं. [मदयतीति, मद्+णिच्, ल्यु] कामदेवः; अङ्गजः; 'मदनान्मदनाख्यस्त्वं शम्भोर्दर्पात् सदर्पकः। तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि'—इति कालिकापुराणे। योगाचार्यरूपः शिवस्यावतारविशेषः; श्रीकृष्ण उवाच—'युगावर्तेषु सर्वेषु योगाचार्यच्छलेन तु। अवताराणि शर्वस्य शिष्यांश्च भगवन्! वद।' उपमन्युरुवाच 'श्वेतः सुतारो मदनः सुहोत्रः कङ्क एव च—' इति शिवपुराणे। [मदयति भक्तानां मनः। मद्+ल्यु। मनसि आनन्दजनकत्वादस्य तथात्वम्] महादेवः; 'उन्मादो मदनः कामो ह्यश्वत्थोऽर्ककरो यशः'—इति महाभारते (१३।१७।६९)। मत्तता; वरारोहाणां कामिनीनां भावविशेषः इति यावत्। 'सीधुपानेन चाल्पेन तुष्टाथ मदनेन च। विलासनैश्च विविधैः

प्रेक्षणीयतराभवत्'—इति महाभारते (३।४६।१३)। वसन्तः; धुस्तूरः। धुस्तूरार्थे पर्यायो यथा—'धत्तूर-धूर्तधत्तूरा उन्मत्तः कनकाह्वयः। देवता कितवस्तूरो महामोहः शिवप्रियः। मातुलो मदनश्चास्य फले मातुल-पुत्रकः'—इति भावप्रकाशः। सिक्थकं; वृक्षभेदः; पिचुकः; मुचुकुन्दः; कण्टकी; पिण्डीतकः; मरुवकः; श्वसनः; करहाटकः; शल्यः; 'मदनश्छर्दनः पिण्डो नटः पिण्डीतकस्तथा। करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः। मदनो मधुरस्तिक्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः'—इति भावप्रकाशः। भ्रमरः; माषः; खदिरवृक्षः; मङ्कोटवृक्षः; वकुलवृक्षः; वृक्षविशेषः; शल्यः; कैटर्यः; पिण्डः; धाराफलः; तगरः; करहाटः; पिण्डीतकः; श्वसनः; मरुवकः; आलिङ्गनविशेषः; मयनम्; 'मयनं तु मधूच्छिष्टं मधुशेषं च सिक्थकम्। मध्वाधारो मदनकं मधूषितमपि स्मृतम्। मदनं मृदु सुस्निग्धं भूतघ्नं व्रणरोपणम्। भग्नसन्धानकृद्वातकुष्ठ-वीसर्परक्तजित्'—इति भावप्रकाशः। मण्डलिसर्पान्तर्गत-सर्पविशेषः; 'शिशुको मदनः पालिहिरः इत्यादि'—इति सुश्रुतः। ३२

मदिरा स्त्री. [माद्यति अनया, मद्+किरच्, अजादित्वात् टाप्] मादकद्रव्यविशेषः; सुरा; हलिप्रिया; हाला; परिस्रुत्; वरुणात्मजा; गन्धोत्तमा; प्रसन्ना; इरा; कादम्बरी; परिस्रुता; कश्यं; मद्यं; मानिका; कपिशी; गन्धमादिनी; माधवी; कत्तोयं; मदः; कापिशायनं; वारुणी; मत्ता; सीता; चपला; कामिनी; प्रिया; मदगन्धा; माध्वीकं; मधु; सन्धानम्; आसवः; अमृता; वीरा; मेधावी; मदनी; सुप्रतिभा; मनोज्ञा; विधाता; मोदिनी; हली; गुणारिष्टं; सरकः; मधूलिका; मदोत्कटा; महानन्दा; सीधुः; मैरेयं; बलवल्लभा; कारणं; तत्त्वम्; मदिष्ठा; परिप्लुता; कल्पं; स्वादुरसाः; शुण्डा; हारहूरं; मार्द्वीकं; मदना; देवसृष्टा; कापिशम्; अब्धिजा। 'शराब' इति भाषा। [माद्यत्यनयेति। मद्+'इषिमदीति' किरच्] 'हिक्का-श्वास-प्रतिश्याय-कासवर्चोग्रहारुचौ। वम्यानाह-विबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता'—इति चरकः। मत्तखञ्जनः; 'यदि मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहर-तीति'—इति शाकुन्तले (३।५)। वसुदेवपत्नी; 'पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला। देवकी-प्रमुखाश्चासन् पत्न्य आनकदुन्दुभेः'—इति भागवते (९।२४।४५)। ३२९

मदिष्ठा स्त्री. [मदोऽस्या अस्तीति। मद्+इनि। इयमति-शयेन मदिनीति। इष्ठन्; इनो लोपः] मदिरा। ३२९

मद्गुः पुं. [मज्जतीति। मस्ज्+'भृमृशीतृचरित्सरितनि-धनिमिमस्जिभ्य उः' इति उ, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्, जश्त्वेन सस्य दः] पक्षिविशेषः; जलवायसः; पर्ण-मृगभेदः; 'मद्गुमूषिकवृक्षशायिकावकुशपूतिघासवानर-प्रभृतयः पर्णमृगाः'—इति सुश्रुतः। २५०

मद्गुरः पुं. [माद्यति जलं प्राप्य हृष्यतीति। मद्+'मद्गुरादयश्च' इति उरच्, निपातितश्च] मत्स्यविशेषः; मद्गुरकः; 'श्रमणो गौतमः श्यामको बत भो श्रमणो गौतमो मद्गुरच्छविः'—इति ललितविस्तरे (३२०।७)। 'मद्गुरो वातहृद्बल्यो वृष्यः कफकरो लघुः'—इति भावप्रकाशः। वर्णसङ्करजातिविशेषः; 'निषादं मद्गुरं सूते दाशं नावोपजीविनम्'—इति महाभारते (१३।-२५।८३)। 'मद्गून् मीनविशेषान् राति आदत्ते इति। रा+क, तम्–इति तट्टीकायां नीलकण्ठः। ६५९

मद्यम् क्ली. [माद्यति जनोऽनेन। मद्+'गदमदयमश्चा-नुपसर्गे' इति करणे यत्] सुरा; वारुणी; मदिरा; 'भिक्षो! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं विना, मद्यं चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह। वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्येण वा, एता-वानपि सङ्ग्रहोऽस्ति भवतो नष्टस्य कान्या गतिः'—इति साहित्यदर्पणे। ३३०

मधुः पुं. [मन्+'फलिपाटि' इत्यु नस्य च धः] चैत्रमासः; 'रेजतुर्गतिवशात् प्रवर्तिनौ भास्करस्य मधुमाधवाविव'—इति रघौ (११।७)। मधुद्रुमः; वसन्तर्तुः; 'निवेशया-मास मधुर्द्विरेफान्नामाक्षराणीव मनोभवस्य'—इति कुमारसम्भवे (३।२७)। दैत्यभेदः; 'मधुश्च कुपितस्तत्र हरिणा सह संयुगे'—इति देवीभागवते (१।९।१५)। (इमं हत्वा विष्णुर्मधुसूदनोऽभूत्।) अशोकवृक्षः; यष्टि-मधु; असुरविशेषः; 'शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसम्। हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वै पुरीम्'—इति भागवते (९।११।१४)। स च शत्रुघ्नेन हतः, यस्य नाम्ना मथुरा मधुपुरीति ख्याता। ११४

मधु क्ली. [मन्यन्ते विशेषेण जानन्ति जना यस्मिन्। मन्+'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च' इति उ धश्चान्तादेशः] पुष्परसः; मकरन्दः; मरन्दः; मरन्दकः; (६३१) क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतं; क्षौद्रं; माक्षिकं; माक्षीकं; कुसुमासवं; पुष्पासवं; पवित्रं; पित्र्यं; पुष्परसाह्वयं; माध्वीकं, सारघं; मक्षिकावान्तं; वरटीवान्तं; भृङ्गवान्तं; पुष्परसोद्भवम्; 'मधु पुष्परसं क्षौद्रं मकरन्दश्च माक्षिकम्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। मद्यम् (३२९, ३३०); 'मधुमदवीतव्रीडा यथा यथा लपति सम्मुखं बाला'—इति आर्यासप्तशत्याम्। क्षीरं; जलं; रसभेदः; मधुररसः इति यावत्। स्त्री. जीवन्तीवृक्षः। १८८

मधुकम् क्ली. [मध्विवेति। मधु+'संज्ञायां च' इति कन्। यद्वा मधु मधुरं कायतीति। कै+क] त्रपु; (६१५) यष्टिमधुका; यष्टिमधु; 'यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टि क्लीतकं मधुयष्टिका। यष्टिमधु स्थले जाता जलजातिरसा पुरा'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। पुं. [मधु मधुरं कायतीति। कै+क] वन्दिभेदः; यष्ट्याह्वः; विहगान्तरम्। १७२

मधुकरः पुं. [करोति सञ्चिनोतीति। कृ+अच्। मधुनः करः] भ्रमरः; 'सर्वतः सारमादद्यात्ते मधुकरो बुधः'—इति भागवते (४।१८।२)। कामी; भृङ्गराजवृक्षः। २५५

मधुपः पुं. [मधु पिबतीति। मधु+पा+क] भ्रमरः; 'गव्यूतिमात्रमासन्ने देवीधामनि धैर्यवान्। धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (३।४०९)। [मधु जलं पातीति। पा+क] वारिरक्षके त्रि.। 'त्यं चिदर्णं मधुपं शयानमसिन्वं वव्रं मह्यादद्रुग्रः'—इति ऋग्वेदे (५।३२।८)। 'मधुपं मधुनोऽम्भसः पातारं पालयितारम्'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। मधुपानकर्तरि त्रि.। 'स्वसा यद्वां विश्वगूर्तीभराति वाजायेट्टे मधुपाविषे च'—इति ऋग्वेदे (१।१८०।२)। 'हे मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य पातारौ'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। २५५

मधुमक्षिका स्त्री. [मधुसञ्चायिका मक्षिका] कीटविशेषः; सरघा; क्षुद्रा। २५६

मधुमथनः पुं. [मधुं तन्नामानं दैत्यं मथ्नातीति। मन्थ्+ल्यु] विष्णुः; 'सर्वात्मनि निरन्तरं निर्वृतमनसः कथमुह वा एते मधुमथन! पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वच्चरणाम्बुजानुसेवां विसृजन्ति न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः'—इति भागवते (६।९।३९)। २२

मधुरः त्रि. [मधु माधुर्यमस्यास्तीति। 'ऊषसुषिमुष्कमधो रः' इति र] प्रियः; मधुररसविशिष्टः; स्वादुः; 'न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः। स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः'—इति हितोपदेशे (१।७९)। पुं. मिष्टरसः; गौल्यः; रसज्येष्ठः; गुल्यः; स्वादुः; मधूलकः; 'मधुरस्तु रसश्चिनोति केशान् वपुषः स्थैर्यबलौजोवीर्यदायी। अतिसेवनतः प्रमेहशैत्यजडतामान्द्यमुखान् करोति दोषान्'—इति राजनिर्घण्टः। जीवकः; रक्तशिग्रुः; राजाम्रः; रक्तेक्षुः; गुडः; शालिः; बीजपूरविशेषः; 'बीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी'—इति भावप्रकाशः। स्कन्दस्य सैनिकभेदः; 'मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः'—इति महाभारते (९।४५।६९)। ६८९

मधुरवाक् [च्] त्रि. [मधुरा कोमला वाक् वाणी यस्य] मधुरभाषी; श्लक्ष्णः; मृदुभाषी; प्रियवाक्। ३६५

मधुव्रतः पुं. [मधु मधुसञ्चयो व्रतं व्रतमिव सततानुशीलनीयं यस्य। यद्वा मधु व्रतयति नियतं भुङ्क्ते इति। मधु+व्रति+अण्] भ्रमरः; 'मालां मधुव्रतवरूथगिरोपजुष्टाम्'—इति भागवते (३।२८।२८)। [मध्वर्थं व्रतं कर्म यस्य] उदकार्थकर्मणि त्रि.। 'मधुनो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्च्युता मधुदुघे मधुव्रते'—इति वेदे। 'मधुव्रते उदकार्थकर्माणौ'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। २५५

मधुसखः पुं. [मधोर्वसन्तस्य सखा। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्] कामदेवः; मधुसारथिः; मधुसुहृत्। ३२

मधूच्छिष्टम् क्ली. [मधुनः उच्छिष्टमवशिष्टम्] मध्ववशिष्टं; सिक्थकं; शिक्थकं; शिक्थं; मधूत्थितं; 'मोम' इति भाषा। 'शैलेयकमांसीतगरकुष्ठरससैन्धवादिवल्लीजम्। मधुररसमधूच्छिष्टानि चोरकश्चेति जीवस्य'—इति बृहत्संहितायाम् (१६।२५)। ५५५

मधूत्थितम् क्ली. [मधुनः उत्थितम्] सिक्थकं; 'मोम' इति भाषा। ५५५

मध्यः पुं. –क्ली. [मन्+यक्। नस्य च ध] देहमध्यभागः;

मध्यमम्; अवलग्नं; विलग्नम्; 'दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना'—इति भट्टिकाव्ये (४।१६)। (८५१, ८७१) मध्यभागमात्रम्; 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्'—इति मनुः (४।३७)। आयुष्कालस्य मध्यमावस्थाविशेषकालः; 'षोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यं वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता हानिरिति। तत्राविंशतेर्वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यसम्पूर्णता। अत ऊर्द्ध्वमीषत् परिहानिर्यावत् सप्ततिरिति'–इति सुश्रुतः। पुं. ग्रहस्फुटसाधकाङ्कविशेषः; स च अहर्गणाज्जातदेशान्तरादिसंस्काररहिताङ्करूपग्रहः। त्रि. न्याय्यः; अन्तरः; अवमः; मध्यमः; 'उत्तमाधममध्यानि बुद्ध्वा कार्याणि पार्थिवः। उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत्'—इति मात्स्ये ८९ अध्यायः। क्ली. दशान्त्यसंख्या; शतसागरसंख्या; 'मध्यं चैव परार्द्धं च सपरं चात्र पण्यताम्'—इति महाभारते। अवसानं; विरामः; मन्दत्वशीघ्रत्वोभयेतरत्वयुक्तनृत्यविषयकगमनविशेषः; लयविशेषः; मध्यमा वृत्तिः; 'विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात्'—इति अमरे (२।६।७९।) ५१७

मध्यन्दिनः पुं. [दिनस्य मध्यम्। राजदन्तादित्वात् मध्यशब्दस्य पूर्वनिपातः। पृषोदरादित्वान्नकारागमः। मध्यन्दिनं पुष्पविकासकत्वेनास्यास्तीति। अच्] बन्धूकवृक्षः। मध्यमे त्रि.। मध्याह्ने क्ली.। 'मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्'—इति मनुः (४।१३१)। ७७५

मध्यमम् क्ली.-पुं. [मध्ये भवम्, मध्य+'मध्यान्मः' इति म] देहमध्यभागः; मध्यः; अवलग्नम्; विलग्नम्। ५१७

मध्यमः त्रि. [मध्ये भवः। मध्य+'मध्यान्मः' इति म] मध्यभवः; माध्यमं; मध्यमीयं; माध्यन्दिनम्; 'ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयन्तु यवीयसः'—इति मनुः (९।११२)। वयोमध्यसमयः; 'वयश्चतुर्विधं प्रोक्तं मध्यमाधममुत्तमम्। हीनं च हारीत! ह्यत्र तानि वक्ष्यामि साम्प्रतम्। पथि श्रान्तः श्रमक्षीणः बालश्रीः सुकुमारकः। एतेषां मध्यमा संज्ञा प्रोच्यते वैद्यकागमे। मध्यमः सप्ततिं यावत् परतो वृद्ध उच्यते'—इति हारीतः। ७७५

मध्यमः पुं. [मध्ये भवः। मध्य+म] मण्डलेश्वरः; माण्डलिकः; सप्तस्वराणां मध्ये पञ्चमस्वरः; मध्यदेशः; उपपतिविशेषः; ग्रहाणां सामयिकसंज्ञाविशेषः; 'द्युचरचक्रहतो दिनसञ्चयः क्वहहतो भगणादिफलं ग्रहः। दशशिरःपुरमध्यमभास्करे क्षितिजसन्निधिगे सति मध्यमः'—इति सिद्धान्तशिरोमणिः। मृगभेदः; रागभेदः। ४२२

मध्यमा स्त्री. [मध्यम+टाप्] कर्णिका; अङ्गुलिभेदः; दृष्टरजस्का नारी; मध्यमिका; त्र्यक्षरच्छन्दः; हृदयोत्थितबुद्धियुतनादरूपवर्णः; 'पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः'—इति अलङ्कारकौस्तुभः। स्वीयाद्यन्तर्गतनायिकाभेदः; जम्बुभेदः; 'सूक्ष्मकृष्णफला जम्बुर्दीर्घपत्रा च मध्यमा'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। ५३८

मध्यमीयम् त्रि. [मध्यमे भवं, मध्यमस्येदं, मध्यमाय हितं वेति। 'गहादिभ्यश्च' इति छ] मध्यमं; मध्यमसम्बन्धि। ७७५

मध्यरात्रः पुं. [मध्यं रात्रेः। 'पूर्वापराधरेति' समासः। 'अहःसर्वैकेति' समासान्तोऽच्, पुंस्त्वञ्च] निशीथः; अर्द्धरात्रः; 'उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने। उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत्'—इति मनुः (४।१०९)। १०९

मध्याङ्गुलिः स्त्री. [मध्या चासौ अङ्गुलिः] मध्या; मध्यमाङ्गुलिः; मध्यमा। ५३६

मध्वासवः पुं. [मधु मधूकपुष्परसस्तेन कृत आसवः] मधूकपुष्पकृतमद्यं; माधवकः; मधु; माध्वीकं; शीधु; सुरा; 'मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः। मधु मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः'—इति सुश्रुतः। ३३०

मनः [स्] क्ली. [मन्यते बुध्यतेऽनेनेति। मन्+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्] चित्तं; चेतः; हृदयं; स्वान्तं; हृत्; मानसम्; अनङ्गकम्; अङ्गम्; 'मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः। प्रज्ञा संविच् चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते। पर्यायवाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्तिताः'—इति महाभारते। 'सर्वे सान्ता अदन्ताश्चेति' प्रमाणात् अकारान्तमनशब्दोऽप्यस्ति, यथा—'मनस्थं मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्जितम्। मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्ध्यन्ति योगिनः'—इति

उत्तरगोतायाम् १३ अध्याये। 'वर्धितमनोत्साहः'—इति कादम्बरी। ५३४

मनसिजः पुं. [मनसि जात इति। जन्+ड, 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' इत्यलुक्] कामदेवः; 'कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि। अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते'—इति शाकुन्तले। मनोजाते त्रि.। ३२

मनसिशयः पुं. [मनसि शेते इति। शी+'अधिकरणे शेते' इति अच्, 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' इत्यलुक्] कामदेवः। ३३

मनाक् अव्य. [मन्यते इति, मन् ज्ञाने। बाहुलकाद् आक् प्रत्ययः] अल्पम्; 'मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान्। आनर्तान् भार्गवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाग् विभुः'—इति भागवते (१।१०।३५)। मन्दः। ८८२

मनीषा स्त्री. [ईष्+अ, टाप्। मनसः ईषा गमनम्। 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' इत्युक्त्या साधुः] बुद्धिः; धिषणा; प्रज्ञा; मतिः; 'असमं क्षत्रमसमा मनीषा'—इति ऋग्वेदे (१।५४।८)। स्तुतिः; 'उत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम्'—इति ऋग्वेदे(५।८३।१०)। 'मनीषां स्तुतिमविद प्राप्तवानसि'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ३३४

मनीषी [न्] पुं. [मनीषा अस्त्यस्येति। मनीषा+ व्रीह्यादित्वात् इनि] पण्डितः; 'यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट्। तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्ति मनीषिणः'—इति मनुः (१।१७)। बुद्धियुक्ते त्रि.। 'चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः'—इति ऋग्वेदे (१।१६४।४५)। 'मनीषिणो मेधाविनः' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ३३२

मनुजः पुं. [मनोर्जात इति। जन्+ड] मनुष्यः; मानुषः; 'स्वर्गापवर्गौ मानुष्यात् प्राप्नुवन्ति नरा मुने!। यथाभिरुचितं स्थानं तद्यान्ति मनुजा द्विज!'—इति विष्णुपुराणे (१।६।१०)। ३३१

मनुष्यः पुं. [मनोरपत्यमिति। मनु+'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' इति यत् षुगागमश्च] मनोरपत्यं; मानुषः; मर्त्यः; मनुजः; मानवः; नरः; भूमिजः; द्विपदः; चेतनः; भूस्थः; मनुः; पञ्चजनः; पुरुषः; पूरुषः; पुमान्; ना; मर्णः; विट्; 'रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः'—इति मनुः (१।४३)। त्रि. स्तुतिकारकः; 'होता मनुष्यो न दक्षः'—इति ऋग्वेदे (१।५९।४) 'मनुष्यो लौकिको वन्दी दातारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। मनुष्यसम्बन्धी; 'प्रमिनती मनुष्या मनुष्या युगानि'—इति ऋग्वेदे (१।९२।११)। मनुष्यहितः; 'दशारित्रो मनुष्यः स्वर्षाः'—इति ऋग्वेदे (२।१८।१)। 'मनुष्यो मनुष्याणां हितः स्वर्षाः स्वर्गस्य दाता' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ३३१

मनुष्यधर्मा [न्] पुं. [मनुष्यस्येव धर्म आचारो यस्य। 'धर्मादनिच् केवलात्' इति समासान्तोऽनिच्] कुबेरः; धनदः; यक्षराट्। ७८

मनोभवः पुं. [मनसः मनसि वा भवतीति। भू+अच्। मनसः भवः उत्पत्तिर्यस्येति वा] कन्दर्पः; मनोजन्मा; मनोभूः; कामदेवः; 'ते तां दृष्ट्वाग्रतो दैत्याः साभिलाषा मनोभवम्। न शेकुरुद्धतं धैर्यान्मनसा वोढुमातुराः'—इति मार्कण्डेये (१८।४१)। मनोजन्ये त्रि.। 'दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यन्ते मनोभवाः। कर्मभिर्ध्यायतो नाना कर्माणि मनसोऽभवन्'—इति भागवते (६।१५।२४)। ३३

मनोरथः पुं. [मनसः रथ इव, मन एव रथोऽत्रेति वा] इच्छा; 'इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः। कपयश्चेरुरार्तस्य रामस्येव मनोरथाः'—इति रघौ (१२।५९)। कविविशेषः; 'मनोरथः शङ्खदत्तश्चटकः सन्धिमांस्तथा। बभूवुः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (४।४९६)। ५३५

मनोहरम् त्रि. [हरतीति, हृ+अच्। मनसो हरमिति] मनोज्ञं; मनोहारि; 'स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्'—इति मनुः (२।३३)। 'स ददर्श तदा तत्र होमधेनुं मनोहराम्'—इति मार्कण्डेये (११२।३)। कुन्दवृक्षे पुं.। सुवर्णे क्ली.। ६८९

मन्तुः पुं. [मन्यते इति, मन्+'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' इति तुन्] अपराधः; 'सतीव्रतैस्तीव्रमिमन्तु मन्तुमन्तर्वरं वज्रिणि मार्जितास्मि'—इति नैषधचरिते (६।११०)। मनुष्यः; प्रजापतिः; त्रि. ज्ञाता; 'य ईशिरे भुवनस्य प्रचेतसो विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मन्तवः'—इति ऋग्वेदे (१०।६३।८)। 'मन्तवः सर्वस्य वेदितारः'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ७४९

मन्त्रः पुं. [मन्त्र्यते गुप्तं परिभाष्यते इति। मंत्रि गुप्त-

भाषणे+घञ् । यद्वा मन्त्रयते गुप्तं भाषते इति, मन्त्रि+अच्] वेदभेदः; स च मन्त्रस्वरूपभागः; 'प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थम्'—इति ऋग्वेदे (६७।४।-७४) । 'निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्तोदितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्'—इति मनुः (२।१६) । तन्त्राद्युक्तमन्त्रभागश्च; 'सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः'—इति मनुः (७।२१७) । गुप्तवादः; स तु रहसि कर्तव्यावधारणं मन्त्रणेति ख्यातं; परामर्शः; मन्त्रणा; 'मन्त्रो योध इवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि । चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया'—इति माघे (२।२९) । देवादीनां साधनम्; 'तन्मन्त्राद्यषडक्षीणं यत् तृतीयाद्यदगोचरम् । रहस्यालोचनं मन्त्रो रहश्छन्नमुपह्वरम्'—इति हेमचन्द्रः । 'मननात् त्रायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकीर्त्तितः । यथा ज्वरादिनाशकमन्त्रः; 'वानराकृतिमालिख्य खटिकाभिः पुन शृणु । गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैरर्चयेत् भिषजां वरम् । मन्त्रः—'ओम् ह्रां ह्रीं श्रीं सुग्रीवाय महाबलपराक्रमाय सूर्यपुत्राय अमिततेजसे ऐकाहिक-द्व्याहिक-त्र्याहिक चातुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-भयज्वर-शोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वरप्रभृतिज्वराणां दह दह हन हन पच पच अवतर अवतर किलि किलि वानरराज ज्वराणां बन्ध बन्ध ह्रां ह्रीं हूँ फट् स्वाहा'—इति हारीतः । ८७०

मन्त्री [न्] पुं. [मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । मन्त्र+इनि । यद्वा मन्त्रयते इति, मन्त्र्+'नन्दिग्रहीति' णिनि] मन्त्रजातकर्तव्यनिश्चयकर्ता; धीसचिवः; अमात्यः; सचिवः; धीसखः; सामवायिकः; त्रि. बुद्धिमान् । 'मन्त्री भक्तः शुचिः शूरोऽनुकृतो बुद्धिमान् क्षमी । आन्वीक्षिक्यादिकुशलः परिच्छेदी सुदेशजः'—इति कविकल्पलता । 'बहुभिर्मन्त्रयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् । मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्री मन्त्रप्रकाशनम् । न क्वचित्कस्य विश्वासो भवतीह सदा नृणाम् । निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्य एकेन सूरिणा । भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्ध्यानुजीवनात् । एकस्यैव महीभर्तुर्भूयः कार्यो विनिश्चयः'—इति मत्स्यपुराणे । ८६२

मन्थः पुं. [मथ्यतेऽनेन । मन्थ्+करणे घञ्]मन्थदण्डकः; 'रई' 'मथानी' इति भाषा । तत्पर्यायाः 'मन्थानदण्डः; वैशाखः; मन्थानः; मन्थाः; मन्थनः; करहर्षकः; भक्ताटः; तक्राटः; खजकः; 'आमथ्य मतिमन्थेन ज्ञानोदधिमनुत्तमम् । नवनीतं तथा दध्नो मलयाच्चन्दनं यथा'—इति महाभारते (१२।२४३।११) । [मथ्यते विलोड्यते इति, मन्थ्+कर्मणि घञ्] साक्तवः; 'सक्तुभिः सर्पिषाभ्यक्तैः शीतवारि परिप्लुतैः । नात्यच्छो नातिसान्द्रश्च मन्थ इत्यभिधीयते—इति राजनिघण्टः । पेयविशेषः; तस्य विधिः—'जले चतुष्पले शीते क्षुण्णं द्रव्यं पलं क्षिपेत् । मृत्पात्रे मन्थयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत् । क्षुण्णं चूर्णीकृतं मन्थयेत् मृद्नीयात्'—इति भावप्रकाशः । [मथ्नाति स्वकरेण त्रिभुवनं पीडयतीति, मन्थ्+अच्] दिवाकरः; [मन्थ्+भावे घञ्] मारणं; नेत्रमलं; नेत्रामयः; अंशुः; कुन्थनं; विलोडनम्; इति मन्थधात्वर्थदर्शनात् । यथा—'अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं नृपः । प्राङ् मन्थादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः'—इति रघौ (१०।३) । २७६

मन्थनी स्त्री. [मथ्यते अस्याम् । मन्थ्+अधिकरणे ल्युट्, ङीप्.] गर्गरी; मन्थनघटी; दधिमन्थनपात्रम् । ३१७

मन्थरः त्रि. [मन्थति पादाविति । मथि+अरन्] मन्दः; 'दत्ते सालसमन्थरं भुवि पदं निर्याति नान्तः पुरात्'—इति साहित्यदर्पणे (३।६८) । जडः; वक्रः; पृथुः; निश्चलः; 'राज्याभिषेकसलिलक्षालितमौलेः कथासु कृष्णस्य । गर्वभरमन्थराक्षी पश्यति पदपङ्कजं राधा'—इति आर्यासप्तशत्याम् (४८८) । नीचः; मन्दगामी; पुं. [मन्थ्+बाहुलकात् अरन्] कोषः; फलं; बाधः; मन्थानः; सूचकः; मन्दगामियोधा; कोपः; क्ली. कुसुम्भी । ३८७

मन्थाः [थिन्] पुं. [मन्थ्+'मन्थः' इति इनि स च कित्] मन्थानदण्डः; मन्थदण्डकः; वैशाखः; मन्थः; मन्थानः; करहर्षकः; मन्थनः; भक्ताटः; तक्राटः; खजकः । 'मुहुःप्रणुन्नेषु मथां विवर्तनैर्नदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्थरम्'—इति किरातार्जुनीये (४।१६) । मन्था स्त्री. [मथ्यते इति, मन्थ्+घञ् ततः स्त्रियां टाप्] मेथिका; 'वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी'—इति भावप्रकाशः । २७६

मन्थानः पुं. [मथ्यते अनेनेति । मन्थ्+बाहुलकात् आनच्] मन्थदण्डकः; मन्थः; मन्थनः; मन्थाः; वैशाखः; खजकः; 'मन्थानारणिसंयोगान्मन्थनाच्च समुद्भवः । पावकस्य यथा तद्वत् कथं मे स्यात् सुतोद्भवः'—

इति देवीभागवते (१।१०।२५)। आरग्वधः; (समुद्र-मन्थनदण्डकत्वादस्य तथात्वम्) मन्दरपर्वतः; 'प्रविवेशाथ पातालं मन्थानः पर्वतोत्तमः'—इति रामायणे (१।४५।२७)। महादेवः; 'मन्थानो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः'—इति महाभारते (१३।१७।१२८) २७६

मन्दः पुं. [मन्दते इति, मदि+अच्] हस्तिजातिविशेषः; शनिः; 'शुक्रेन्दुबुधजीवानां वाराः सर्वत्र शोभनाः। भानुभूसुतमन्दानां शुभकर्मसु केष्वपि'—इति ज्योतिषे। यमः; 'तत्र मन्दमिवालोक्य साभिप्रायः स मां नृपः। पप्रच्छ रे किमीदृक् त्वं सञ्जातः कथ्यतामिति'—इति कथासरित्सागरे (३२।१५५)। प्रलयः; जठरानलविशेषः; 'तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वेन जायते जठराग्निकः। वातश्लेष्माधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः'—इति हारीतः। २१५

मन्दः त्रि. [मदि+अच्] मूर्खः; अल्पः; निर्भाग्यः; 'मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्'—इति रघुवंशे (१।३)। (३८२) अतीक्ष्णः; कुण्ठः; अलसः (३८७); 'प्रायेणाल्पायुषः सभ्य! कलावस्मिन् युगे जनाः। मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः'—इति भागवते (१।१।१०)। 'मन्दाः अलसाः'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। मन्दरतः; खलः। ३३६

मन्दाकिनी स्त्री. [मन्दाकानि स्रोतांसि सन्त्यस्याः इति। मन्दाक+णिनि। यद्वा मन्दनाम्नः सरसः अकति गच्छतीति] स्वर्गगङ्गा; वियद्गङ्गा; स्वर्णदी; सुरदीर्घिका; स्वर्गङ्गा; देवभूतिः; स्वर्णपद्मा; सुरेश्वरी; 'मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे देवे भवद्देवरि माधवे वा'—इति नैषधचरिते (६।८२)। 'प्रधानधारा या स्वर्गे सा च मन्दाकिनी स्मृता। योजनायुतविस्तीर्णा प्रस्थेन योजना स्मृता। क्षीरतुल्यजला शश्वदत्युत्तुङ्गतरङ्गिणी। वैकुण्ठाद् ब्रह्मलोकं च ततः स्वर्गं समागता'—इति ब्रह्मवैवर्ते। संक्रान्तिविशेषः; चित्रकूटस्थनदीविशेषः; 'ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशाम्पते। मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपापप्रणाशिनीम्'—इति महाभारते (३।८५।५८)। द्वारकास्थनदीविशेषः; 'वैदूर्यपत्रैर्जलजैस्तथा मन्दाकिनी नदी। भाति पुष्करिणी रम्या पूर्वस्यां दिशि भारत!'—इति महाभारते हरिवंशपर्वणि (१५५।२२)। छन्दोविशेषः; 'न न र र घटिता तु मन्दाकिनी'—इति छन्दोमञ्जर्याम्। ६७३

मन्दाक्षम् क्ली. [मन्दे सङ्कुचिते अक्षिणी नेत्रे यस्मात्। 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इति समासान्तः अच्] लज्जा; ह्रीः; त्रपा; 'मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रमुक्ता तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः। तच्छंसिते किञ्चन संशयालुर्गिरा मुखाम्भोजमयं युयोज'—इति नैषधे (३।६१)। ५६७

मन्दारः पुं. [मन्द्यते स्तूयते प्रशस्यते वेति। यदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु+'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्'—इति आरन्] स्वर्गीयपञ्चवृक्षान्तर्गतदेवतरुविशेषः; 'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः। सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्'—इत्यमरः। 'अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन। आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्का मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा'—इत्यभिज्ञानशाकुन्तले ७ अङ्के। पारिभद्रवृक्षः (२००); 'पारिभद्रो निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः'—इत्यमरः। अर्कवृक्षः; 'अर्काह्ववसुकास्फोतगणरूपविकीरणाः। मन्दारश्चार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ'—इत्यमरः। हस्तः; धूर्तः; तीर्थविशेषः। १३५

मन्दिरम् क्ली. [मन्द्यते सुप्यतेऽत्र, मन्द्यते स्तूयते इति वा। मदि स्वप्ने स्तुतौ च, 'इषिमदिमुदीति' किरच्] गृहम्; 'नगरं मन्दिरं पुरम्'—इति पुंनपुंसकयोः। स्त्री. मन्दिरा। देवगृहं; प्रासादस्थानम्; अश्वजानुपश्चिमभागः; 'अधरे च ततो जानु निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः। मन्दिरं पश्चिमो भागः कलाची जानुनोऽग्रिमः'—इति अश्ववैद्यके (२।२१)। पुं. (मदि+किरच्) समुद्रः। जानुपश्चाद्भागः। २९१

मन्दुरा स्त्री. [मन्दन्ते स्वपन्ति मोदन्ते वा अश्वा यत्र। मन्द्+'मन्दिवाशिमथीति' उरच्+स्त्रियां टाप्] वाजिशाला; अश्वशाला; 'घुड़साल' इति भाषा। 'उपाहरन्नश्वमजस्रचञ्चलैः क्षुराञ्चलैः क्षोभितमन्दुरोदरम्'—इति नैषधे (१।५७)। शयनीयार्थवस्तु। २९६

मन्द्रः पुं. [मन्द्यते बुध्यते अनेन। मदि+'स्फायितञ्चीति' रक्] गम्भीरध्वनिः; 'मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबला वेणिमोक्षोत्सुकानि'—इति मेघदूते (१००)। वाद्यविशेषः; मड्डुः; मृदङ्गकः; त्रि. हृष्टः; 'होता मन्द्रो वरेण्यः'—इति ऋग्वेदे (१।५।७)। 'मन्द्रो हृष्टः'—इति तद्भाष्ये

सायणाचार्यः। मादनशीलः; 'अग्ने! जुषस्व प्रतिहर्यतद्वचो मन्द्रस्वधावऋतजात सुक्रतो'–इति ऋग्वेदे (१।१४४।७)। 'मन्द्र! मादनशील!' इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। १४०

मन्मथः पुं. [मनो मथ्नाति विकरोतीति। मन्थ्+पचाद्यच्। पृषोदरादित्वात् साधुः] कामदेवः 'न मन्मथस्त्वं सहि नास्ति मूर्तिः'—इति नैषधे (८।२९)। 'मनो मथ्नाति सर्वेषां पञ्चबाणैश्च कामिनाम्। तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः'—इति ब्रह्मवैवर्ते (१।४।७)। कपित्थवृक्षः। कामचिन्ता। ३२

मन्या स्त्री. [मन्यते ज्ञायते स्तम्भदुःखादिकमनया। मन्+करणे क्यप्, स्त्रियां टाप्] ग्रीवायाः पश्चाच् शिरा; मन्याका; गलपार्श्वशिरा; धमनिः; ग्रीवा; दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां संपीड्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम्। कुर्वन्ति साक्षिभ्रुवशङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु'—इति सुश्रुतः। ५१६

मन्युः पुं. [मन्यते ज्ञायतेऽसौ। मन्+'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' इति युच्] शोकः; 'मन्युर्मन्ये ममास्तम्भीद्विषादोऽस्तभदुद्युतिम्'—इति भट्टिः (६।३०)। दैन्यं; क्रतुः; 'आविर्बभूवाभिमन्युः शतमन्युरिवापरः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (१।१७४)। क्रोधः; 'यः सन्धारयते मन्युं योऽतिवादांस्तितिक्षते। यश्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम्'—इति महाभारते (१।७९।५)। अहङ्कारः; क्रोधाभिमानिदेवः; 'यस्ते मन्यो! विधद्वज्र सायक सह ओजः पुष्यति विश्वमानुषक्'—इति ऋग्वेदे (१०।८३।१)। वितथपुत्रः; 'वितथस्य सुतान् मन्योर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः'—इति भागवते (९।२१।१)। रुद्रदेवः; 'आज्ञप्त एव कुपितेन मन्युना स देवदेवं परिचक्रमे विभुम्'—इति भागवते (४।५।५)। ८४६

मयः पुं. [मयते द्रुतं गच्छतीति। मय्+पचाद्यच्] उष्ट्रः; दानवविशेषः; स तु दैत्यानां शिल्पी, अयं हि युधिष्ठिरस्य राज्ञः सभां विरचितवान्, तस्य सप्तापत्यानि। 'उपनीय बिन्दुसरसो मयेन या मणिदारुचारु किल वार्षपर्वणम्। विदधेऽवधूतसुरसद्मसम्पदं समुपासदत् सपदि संसदं स ताम्'—इति माघे (१३।५०)। 'मयस्य जाता हेमायां पुत्राः सप्त महाबलाः। मायावी दुन्दुभिश्चैव वृषश्च महिषस्तथा। बालिका वज्रकन्या च कन्या मन्दोदरी तथा'—इति वह्निपुराणे। सुखं; त्रि. गन्ता; 'हयोऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यर्वासि'—इति यजुःसंहितायाम् (२२।१९) 'मयोऽसि मयते गच्छति मयः, मय् गतौ पचाद्यच्। यद्वा मय इति सुखनाम, सुखरूपोऽसि'-इति तद्भाष्ये महीधरः। २८०

मयुः पुं. [मय् गतौ+न्यङ्क्वादित्वात् कु। यद्वा मिनोति सुशब्दं करोतीति, मि+'भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' इति उ] किन्नरः; मृगः; 'मयुं पशुं मेधमग्ने! जुषस्व तेन चिन्वानस्तन्मे निषीद'—इति यजुःसंहितायाम् (१३।४७)। 'मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुरुषं पशुं मयुं कृष्णमृगं वा जुषस्व'-इति तद्भाष्ये महीधरः। ८२

मयूखः पुं. [मापयन् गगनं प्रमाणयन् ओखति गच्छतीति। पृषोदरादिः। यद्वा माति परिमातीव, मा+'माङ ऊखो मय च' इति ऊख मयादेशश्च] किरणः; 'व्यसृजच्छतधा राजन्! मयूखानिव भास्करः'—इति महाभारते (३।३९।४३)। दीप्तिः; ज्वाला; 'अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्। भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे'—इति रघौ (२।४६)। शोभा; कीलः; पर्वतः; 'दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः'—इति ऋग्वेदे (७।९९।३)। 'मयूखैः पर्वतैः'-इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। ३९

मयूरः पुं. [मयुरिव रौति शब्दायते इति। मयु+रु+क। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा मिनाति हन्ति सर्पानिति, मी+'मीनातेरूरन्' इति ऊरन्] पक्षिविशेषः; बर्हिणः; बर्ही; नीलकण्ठः; भुजङ्गभुक्; शिखावलः; शिखी; केकी; मेघनादानुलासी; प्रचलाकी; चन्द्रकी; सितापाङ्गः; ध्वजी; मेघानन्दी; कलापी; शिखण्डी; चित्रपिच्छिकः; भुजगभोगी; मेघनादानुलासकः; 'हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ते सेव्यं हि मायूरमुशन्ति मांसम्। उष्णो हि बर्ही विषभोजनैश्च वर्षाशरद्ग्रीष्ममुखष्वपथ्यः'—इति राजनिर्घण्टः। मयूरशिखाक्षुपः; खराश्वा; कारवी; दीपः; लोचमस्तकः; अपामार्गः; 'पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकमयूरवर्षाभूसिद्धं वा क्षीरं पिबेत्'—इति सुश्रुतः। असुरविशेषः; 'मयूर इति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः। स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः'—इति महाभारते (१।६७।३६)। सुमेरोरुत्तरवर्ती पर्वतविशेषः; 'स्वर्णशृङ्गी शातशृङ्गी

पुष्पको मेघपर्वतः। विरजाक्षो वराहाद्रिर्मयूरो दारुधिस्तथा'—इति मार्कण्डेये (५५।१३)। कविविशेषः; मयूरभट्टः; अयं बाणभट्टस्य श्वसुरः उज्जयिन्यां वृद्धभोजमहीपतेः सभायामासीदिति मानतुङ्गाचार्यप्रणीतभक्तामराख्यस्तोत्रटीकाप्रारम्भे मेरुतुङ्गप्रणीतप्रबन्धचिन्तामणौ च समुपलभ्यते। प्रबन्धचिन्तामणौ बाणभट्टो मयूरस्य भगिनीपतिर्लिखितः। 'अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः। श्रीहर्षस्याभवत् सभ्यः समो बाणमयूरयोः'—इति शार्ङ्गधरपद्धत्यादिप्रसिद्धराजशेखरपद्येनापि बाणमयूरयोः समकालत्वं प्रतीयते। अयं हि कुष्ठरोगग्रस्तः सूर्यमाराराधयिषुः सूर्यशतकं नाम स्तोत्रग्रन्थं प्रणीय ततः सम्यक्निष्कृतिमवाप। सूर्यशतकस्यान्तिमः श्लोको यथा 'श्लोका लोकस्य भूत्यै शतमिति रचिताः श्रीमयूरेण भक्तया, युक्तश्चैतान् पठेद् यः सकृदपि पुरुषः सर्वपापैर्विमुक्तः। आरोग्यं सत्कवित्वं मतिमतुलबलं कान्तिमायुः प्रकर्षं, विद्यामैश्वर्यमर्थं सुखमपि लभते सोऽत्र सूर्यप्रसादात्।' २४१

मरकतम् क्ली. [मरकं मारिभयं तरन्त्यनेन। तन्+ड। यद्वा मरकं मरणं तनोतीति] हरिद्वर्णमणिविशेषः; गारुत्मतम्; अश्मगर्भं; हरिन्मणिः; मरक्तं; राजनीलं; गरुडाङ्कितं; रौहिणेयं; सौपर्णं; गरुडोद्गीर्णं; बुधरत्नम्; अश्मगर्भजं; गरलारिः; वापबोलं; गारुडं; गरुडोत्तीर्णं; वाप्रबालं; 'पन्ना' इति भाषा। 'स्वच्छं च गुरु सच्छायं स्निग्धं गात्रं च मार्दवसमेतम्। अव्यङ्गं बहुरङ्गं शृङ्गारी मरकतं शुभं बिभृयात्।' 'शर्करिलकलिलरूक्षं मलिनं लघुहीनकान्ति कल्माषम्। त्रासयुतं विकृताङ्गं मरकतममरोऽपि नोपयुञ्जीत।' १७५

मरक्तम् क्ली. [मरकत+पृषोदरादित्वात् साधु] मरकतमणिः। १७५

मरणम् क्ली. [म्रियतेऽनेनेति। मृ+करणे ल्युट्। भावे ल्युट्वा] विजातीयात्ममनःसंयोगध्वंसः; पञ्चता; कालधर्मः; दिष्टान्तः; प्रलयः; अत्ययः; अन्तः; नाशः; मृत्युः; निधनं; भूमिलाभः; निपातः; आत्ययिकं; मृतिः; कीर्तिशेषः; महानिद्रा; महापथगमः; संस्थानम्; 'मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि'—इति विष्णुपुराणे। 'मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे। शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः'—इति माधवकरः। 'अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानं तु कर्षति। शङ्खिनी तु यदा भिन्ना तदैव मरणं ध्रुवम्'—इति वैद्यकम्। ६२८

मरिचम् क्ली. [म्रियते नश्यति श्लेष्मादिकमनेनेति। मृ+बाहुलकात् इच] कक्कोलं; कक्कोलकं; वर्तुलाकारकटुद्रव्यविशेषः; पवितं; श्यामं; कोलम्; ऊषणं; यवनेष्टं; वृत्तफलम्; शाकाङ्गं; धर्मपत्तनं; कटुकं; शिरोवृत्तं; वीरं; कफविरोधि; मृषं; सर्वहितं; कृष्णं; वेल्लजम्; 'पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम्' –इति सुश्रुतः। 'स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरुश्लेष्मप्रसेकि च। कटूष्णं लघु तच्छुष्कमवृष्यं कफवातजित्। नात्युष्णं नातिशीतं च वीर्यतो मरिचं सितम्। गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यं च विशेषतः'—इति सुश्रुतः। 'मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम्। मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजित्'—इति भावप्रकाशः। पुं. [म्रियते नश्यतीति, मृ+इच] मरुवकवृक्षः। ६१६

मरीचम् क्ली. [मृ+बाहुलकात् ईच्] वेल्लजं; कोलकं; कृष्णम्; 'मारीचोद्भ्रान्त हारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः'—इति रघौ (४।४६)। 'मारीचेषु मरीचवनेषूद्भ्रान्ताः'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। ६१६

मरीचिः पुं.–स्त्री. [म्रियन्ते नश्यन्ति क्षुद्रजन्तवस्तमांसि वानेन। मृ+ईचि] किरणः; 'गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद् विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि'—इति रघौ (१३।४)। 'मरीचीनसतो मेघान् मेघान् वाप्यसतोऽम्बरे। विद्युतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणमृच्छति'—इति चरकः। षट्त्रसरेणुपरिमाणं; स्त्री. [म्रियन्ते इव देवा यद्दर्शनादिति। मृ+ईचि] अप्सरोविशेषः; 'मरीचिः शुचिका चैव विद्युद्वर्णा तिलोत्तमा। अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा'—इति महाभारते (१।१२३।५९)। [म्रियन्ते वारिभ्रमेण जीवा यस्याः। मृ+अपादाने ईचि] मृगतृष्णा; मरीचिका; मृगतृष्णिका; मृगतृट्; मृगतृषा; 'वेश्याप्रेमणि सद्भावो यदस्मिन् बुध्यते त्वया। सत्यं भवति किं जातु जलं मरुमरीचिषु'—इति कथासरित्सागरे (५७।९१)। ३९

मरुः पुं. [म्रियतेऽस्मिन्निति। मृ+'भृमृशीति' उ] निर्जलदेशः; 'अदृश्या गच्छ भीरु त्वं सरस्वति! मरून्

प्रति'—इति महाभारते (१३।१५४।२७)। (८३८) दशेरकदेशः; धन्वा; 'शाल्वास्तु कारकुक्षीया मरवस्तु दशेरकाः'—इति हेमचन्द्रः। पर्वतः; 'तत्रापश्याम वै सर्वे मधु पीतममाक्षिकम्। मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसम्मितम्'—इति महाभारते (५।६४।१८)। मरुवकवृक्षः; निमिवंशीयहर्यश्वपुत्रः; 'तस्माद्बृहद्रथस्तस्य महावीर्यः सुधृतिपिता। सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वै हर्यश्वोऽथ मरुस्ततः'—इति भागवते (९।१३।१५)। सूर्यवंशीयभाविराजविशेषः; 'मरो! त्वामभिषेक्ष्यामि निजायोध्यापुरेऽधुना। हत्वा म्लेच्छानधर्मिष्ठान प्रजाभूतविहिंरकान्'—इति कल्किपुराणे। वसूनामन्यतमः; 'वासवानुगता देवी जनयामास वै सुतान्। मरुं वै प्रथमं देवं द्वितीयं ध्रुवमव्ययम्'—इति हरिवंशे (१९६।४७)। १५८,८३८

मरुतः पुं. [म्रियन्ते प्राणिनो यदभावादिति। मृ+बाहुलकात् उत] देवः; वायुः; 'तदेनां मुखमरुतेन विशदां करवाणि'—इति अभिज्ञानशाकुन्तले। घण्टापाटलिवृक्षः। ४

मरुत् पुं. [म्रियते प्राणी यस्याभावादिति। मृ+'मृग्रोरुतिः' इति उत्] वायुः; 'भृशतापभृता मया भवान् मरुदासादि तुषारसायकान्'—इति नैषधचरिते (२।५३)। देवः (४); 'मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि। मनो नातिविशश्वास पुनः सन्धानशङ्किनाम्'—इति रघौ (१२।१०१)। साध्यविशेषः; 'धर्माल्लक्ष्मणुद्भवः कामः साध्या साध्यान् व्यजायत। प्रभवं च्यवनं चैवमीशानं सुरभीं तथा। अरण्यं मरुतञ्चैव विश्वावसुबलध्रुवौ'—इति हरिवंशे (१९६।४५)। भ्रातृवत्सलदेवताविशेषः; 'भ्रातॄणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति धर्मवित्। स पुण्यबन्धुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते'—इति भागवते। 'प्रायणं प्रकृष्ट गमनं, पुण्यमेव बन्धुर्यस्य, मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। मरुवकः; 'मरुदग्निप्रदो हृद्यस्तीक्ष्णोष्णपित्तलो लघुः। वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठक्रिमिप्रणुत्। कटुपाकरसो रुच्यस्तिक्तो रूक्षः सुगन्धिकः'—इति भावप्रकाशः। हिरण्यं; ऋत्विक्; ग्रन्थिपर्णे क्ली.। पृक्कायां त्रि.। ७५

मरुत्वान् [त्] पुं. [मरुतो देवाः पालनीयत्वेन सन्त्यस्य इति। मरुत्+'मध्वादिभ्यश्च' इति मतुप्, मस्य वः। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वे न तस्य दः] इन्द्रः; 'दिवं मरुत्वान् इव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः'—इति रघौ (३।४)। धर्मपुत्रदेवगणभेदः; 'धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः। विश्वे देवाश्च साध्याश्च मरुत्वन्तश्च भारत!'—इति महाभारते (१२।२०७।२३)। [मरुज्जनकत्वेनास्त्यस्येति, मतुप्, मस्य वः] हनूमान्; वायुविशिष्टे त्रि.। सर्वोदाहरणं यथा—'बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः। बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः'—इति भट्टिः (१०।२९)। स्त्री. दक्षस्य प्रचेतसः कन्या; 'भानुर्लम्बा ककुद्यामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती। वसुर्मुहूर्ता संकल्पा धर्मपत्न्यः सुतान् शृणु'—इति भागवते (६।६।४)। ५४

मरुद्वर्त्म क्ली. [मरुतां वायूनां देवानां वा वर्त्म पन्थाः] आकाशम्। १३७

मर्कटः पुं. [मर्कति गच्छति। मर्क्+'शकादिभ्योऽटन्' इति अटन्] ऊर्णनाभः; लूता; 'अयमुद्गृहीतवडिशः कर्कट इव मर्कटः पुरतः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३२२)। 'मर्कटो लूता' इति तट्टीका। वानरः; 'यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः'—इति यजुःसंहितायाम् (२४।३०)। स्थावरविषभेदः; गलगण्डपक्षी। २५६

मर्कटकः पुं. [मर्कट+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्] वानरः; लूता; ऊर्णनाभः; मत्स्यभेदः; दैत्यः; सस्यभेदः; 'श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः। तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटका मुने'—इति विष्णुपुराणे (१।६।२५)। २३१

मर्त्यः पुं. [म्रियन्तेऽत्रेति मर्तो भूलोकस्तत्र भवः। मर्त+यत्। यद्वा म्रियते इति, मृङ+'हसिमृग्रिण्' इति तन्, स्वार्थे यत्] मनुष्यः; नरः; पुरुषः; मानवः; मानुषः; मनुजः; 'गृहे च गृहलक्ष्मीश्च मर्त्यानां गृहिणां तथा'—इति ब्रह्मवैवर्ते (२।१।२६)। मध्यमलोकः; क्ली. शरीरम्; 'तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यं मर्त्यमभूत् सरित्'—इति भागवते (३।३३।३१)। ३३१

मर्म [न्] क्ली. [मृ+'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन्] जीवस्थानम्; 'सन्निपातः शिरास्नायुसन्धिमांसास्थिसम्भवः। मर्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विशेषतः'

—इति भावप्रकाशः । स्वरूपं; तत्त्वम्; 'मृगया न विगीयते नृपैरपि धर्मागममर्मपारगैः । स्मरसुन्दर ! मां यदत्यजस्तव धर्मः सदयो दयोज्ज्वलः'—इति नैषधे (२।९) । सन्धिस्थानम् । ५२९

मर्मरः पुं. [मर्म तत्त्वं ममत्यव्यक्तशब्दं वा रातीति । रा+क] वस्त्रस्य पत्रस्य च ध्वनिः; शुष्कपर्णध्वनिः; वस्त्रध्वनिः; 'अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः । मर्मरः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः'—इति रघुवंशे (४।५६) । १५१

मर्यादा स्त्री. [मर्येति सीमार्थे अव्ययं, तत्र दीयते । म्रियन्तेऽत्रेति मर्या, तां ददातीति । मर्या+दा+अङ] सीमा; अवधिः; कूलम् (६५४); 'कल्पान्तवातसंक्षोभलङ्घिताशेषभूभृतः । स्थैर्यप्रसादमर्यादास्ता एव हि महोदधेः'—इति प्रबोधचन्द्रोदये (१।६) । न्याय्यपथस्थितिः; संस्था; धारणा; मर्यादायां स्थितो धर्मः शमश्चैवास्य लक्षणम्'—इति महाभारते (१५।२२।२५) । देवातिथेः पत्नी; 'देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्यादां नाम'—इति महाभारते (११९५।२३) । २५९

मर्षः पुं. [मृष् धातोर्भावे घञ् प्रत्ययेन निष्पन्नः] क्षान्तिः; क्षमा; मर्षणं; तितिक्षा; सहिष्णुता; 'अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः'—इति किराते (१।३३) । ७२५

मलः पुं.– क्ली. [मृज्यते शोध्यते इति । मृज्+मृजेष्टिलोपश्च' इति अलच्, टिलोपश्च । यद्वा मलते धारयति व्याध्यादिदुर्गन्धमिति । मल्+अच्] विष्ठा; विट्; 'पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् । विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं शास्त्रविक्रयिणो मलम्'—इति मनुः (४.२२०) । 'विष्ठा मलमेकमेव च'—इति तद्भाष्ये मेधातिथिः । पापम्; 'पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम्'—इति मनुः (२।१०२) । 'दिवार्जितं पापं निहन्ति'-इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः । किट्टम्; 'छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा' —इति शाकुन्तले । 'पापं किल्विषं, विट् विष्ठा, किट्टं कलङ्को मण्डूरादि, स्वेदादि च; एषु मलः ।' 'वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्र विट् कर्णविण्णखाः । श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः'—इति स्मृतिः । कर्पूरः; वातपित्तकफाः; 'सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः । तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम्' —इति माधवकरः । पारिभाषिकमलम्; 'क्षत्रियस्य मलं भैक्ष्यं ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् । मलं पृथिव्या बाहीकाः स्त्रीणां मदश्रियो मलम्'–इति महाभारते (८।४५।२३) । ६३७

मलधारी [न्] पुं. [मलं धरति अवश्यं देहनखकेशादौ यः । मल+धृ+'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इति णिनि] जीवकः; जैनः; आजीवः; निर्ग्रन्थः । ३४५

मलयजम् क्ली०– पुं. [मलये जातमिति । जन्+ड]चन्दनं; श्रीखण्डम्; 'हृदि विषलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः, कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः । मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि, प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्ग ! क्रुधाकिमु धावसि'—इति गीतगोविन्दे (३।११) । मलयजाते त्रि. । 'उत्पतद्भिरिवाकाशं वृक्षैर्मलयजैरपि'— —इति महाभारते (१।२७।६) । 'राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् । कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथा ह्वयेत्'—इति ग्रहयज्ञतत्त्वे । ५४४

मलिनम् त्रि. [मलते धारयतीति । मल्+'बहुलमन्यत्रापि' इति इनच् । यद्वा 'मलशब्दादिनर्जीमसचौ प्रत्ययौ निपात्येते' इति काशिकोक्तया इनच्] मलयुक्तवस्तु; मलीमसं; कच्चरं; मलदूषितम्; 'परस्त्रीहरणे पापशङ्काभयविवर्जिताः । निर्धना मलिना दीना दरिद्राश्चिररोगिणः'—इति महानिर्वाणतन्त्रे (१।४३) । दूषितम्; 'परपट इव रजकीभिर्मलिनी भुक्तापि निर्दयं ताभिः । अर्थग्रहणेन विना जघन्य ! मुक्तोऽसि कुलटाभिः'— इति आर्यासप्तशत्याम् (४०२) । नित्यनैमित्तिकक्रियात्यागी; कृष्णं; निकृष्टं; 'द्युतिमग्रहीद् ग्रहगणो लघवः प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः'—इति माघे (९।२३) । 'मलिनाश्रयतः निकृष्टाश्रयणात्'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । क्ली. [मलते धरति दोषमिति । मल्+इनच्] घोलं; दोषः; टङ्कणः । ७२७

मलिम्लुचः पुं. [मली सन् म्लोचतीति । मलिन्+म्लुच् गत्याम्+क] चौरः; चोरः; 'प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभृता । न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव'—इति माघे (१६।५२) । वायुः; पञ्चयज्ञपरिभ्रष्टः; अग्निः; मलमासः; अधिक-

मासः; अधिमासः; असंक्रान्तिमासः; नपुंसकमासः; 'तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन। आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः'—इति मलमासतत्त्वम्। ३३८

मलीमसम् त्रि. [मलमस्यास्तीति। मल्+'ज्योत्स्नातमिस्रेति' ईमसच् प्रत्ययेन निपातितम्] मलिनम्; 'उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतैस्त्वमेव विश्वम्भर! विश्वमीशिषे। ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः'—इति माघे (१।३८)। कृष्णवर्णः; 'मलीमसश्रीर्मधुपानसक्तो भेजे लताः पुष्पवतीः स्फुटं यः। स एव चैत्रेण बत द्विरेफः पुष्पेषुराज्ये विहितः पुरोधाः' —इति श्रीकण्ठचरिते (६।३८)। क्ली. लौहं; पुष्पकासीसम्। ७२७

मल्लारी स्त्री. [मल्लार+ङीप्] मेघरागस्य रागिणी; मल्लारिका; 'मल्लारी सपहीना स्याद् ग्रहांशन्यासधैवता। औडवा पौवरीयुक्ता वर्षासु सुखदा सदा'—इति सङ्गीतदर्पणे। 'ध नि रि ग म ध।' 'गौरी कृशा कोकिलकण्ठनादा गीतच्छलेनात्मपतिं स्मरन्ती। आदाय वीणां मलिना रुदन्ती मल्लारिका यौवनदूनचित्ता'—इति सङ्गीतदर्पणे। वसन्तरागस्य रागिणी; 'आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी। मल्लारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदानुगाः'—इति सङ्गीतदामोदरः। १०६ अ.

मल्लिकः पुं. [मल्यते धार्यतेऽसौ, मल्ल्+इन्, स्वार्थे कन्] मलिनचञ्चुचरणयुक्तहंसः; मलिनैः किञ्चिद्धूसरवर्णैरालोहितैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षितः शुक्लहंसः; नृणामुपाधिविशेषः। २५२

मल्लिका स्त्री. [मल्लिरेवेति। मल्लि+स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप्। यद्वा मल्लिहंस इव, शुक्लत्वात्। मल्लि+इवार्थे कन्] पुष्पवृक्षविशेषः; 'मल्लिकामुकुले चण्डि! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः। प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव'—इति काव्यादर्शे। तत्पर्यायाः—तृणशून्यं; भूपदी; शतभीरुः; तृणशून्या; शीतभीरुः; भद्रवल्ली; गोरी; वनचन्द्रिका; प्रिया; सौम्या; नारीष्टा; गिरिजा; सिता; मल्ली; मदयन्ती; चन्द्रिका; मोदिनी। मृत्पात्रभेदः (३१६); मत्स्यविशेषः; पानपात्रम्। २०६

मल्लिकाक्षः पुं. [मल्लिकापुष्पमिव अक्षिणी यस्येति। 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इति अच्] शुक्लवर्णवेष्टितचक्षुर्द्वययुक्तहयः; 'मल्लिकाक्षान् विरूपाक्षान् क्रौञ्चवर्णान् मनोजवान्। अश्वसैन्यं महाबाहुस्तदप्रतिमपौरुषः। निसूदयामास बली गदया भीमविक्रमः'—इति हरिवंशे (२४१।२५-२६)। मलिनचञ्चुचरणयुक्तहंसः; मल्लिकाख्यः। ४३८

मसुरः पुं. [मस्यते परिमीयतेऽसौ। मस्+'मसेश्च' इति उरन्] मसुरकलायः; मसूरः; व्रीहिभेदः; मङ्गल्यकः; व्रीहिकाञ्चनः; मसूरा; मसुरा; रागदालिः; मङ्गल्यः; पृथुबीजकः; शूरः; कल्याणबीजः; गुडबीजः; मसूरकः; मङ्गल्या; मसूरका। ५८१

मसूरः पुं. – स्त्री. [मस्यते परिमीयतेऽसौ। मस्+'मसेरूरन्' इति ऊरन्] व्रीहिभेदः; मङ्गल्यकः; मसुरः; व्रीहिकाञ्चनः; मसूरा; 'वस्त्राविककुतुपानां, मसूरगोधूमरालकयवानाम्। स्थलसम्भवौषधीनां कनकस्य च कीर्त्तितो मेषः'—इति बृहत्संहितायाम् (४१।२)। ५८१

मस्करः पुं. [मस्कते गच्छत्यनेनेति। मस्क्+बाहुलकादर। यद्वा मकर+'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः' इति सुट् निपा यते, इति काशिका] वंशः; रन्ध्रवंशः। २०४

मस्करी [न्] पुं. [मस्कते इतस्ततो गच्छत्यनेनेति। मस्क्+बाहुलकादर। मस्करो दण्डः सोऽस्त्यस्येति। मस्कर+इनि। यद्वा मा कर्त्तुं कर्म निषेद्धुं शीलमस्य। 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः' इति इनि] भिक्षुः; तापसः; 'अधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्करिव्रतम्। वदन् बह्वङ्गुलिस्फोटं भ्रूक्षेपं च विलोकयन्'—इति भट्टिकाव्ये (५।६३) चन्द्रः। ४०९

मस्तकः पुं.– क्ली. [मस्यते परिमीयते। मस्+'इष्मशिभ्यां तकन्' इत्यत्र 'बाहुलकात् मस्यतेरपि तकन्'] प्रधानाङ्गम्; उत्तमाङ्गं; शिरः; शीर्षं; मूर्द्धा; मुण्डं; शिरः; वराङ्गं; कं; पुण्ड्रं; मौलिः; कपालं; केशभूः; मस्तम्; 'बिभ्रत् क्लेशमवाप्नोति सोऽप्येवं शिरसा शिलाम्। क्षुत्क्षामोऽहर्निशं भारपीडाव्यथितमस्तकः'—इति मार्कण्डेयपुराणे (१४।७८)। ५१८

मस्तकस्नेहः पुं. [मस्तकस्य स्नेहः] शिरोमज्जा; मस्तिष्कं; गोर्दं; गोदं; मस्तुलुङ्गकः; 'मगज' इति भाषा। 'गोदन्तु मस्तकस्नेहो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गकः'—इति हेमचन्द्रः (३।२०९)। ६३५

मस्तिष्कम् क्ली. [मस्तं मस्तकम् इष्यति स्वाधारत्वेन प्राप्नोतीति । मस्त+इष् गतौ+क । पृषोदरादित्वात् साधुः] गोर्दं; गोदं; मस्तकस्नेहः; मस्तुलुङ्गकः;, मस्तुलुङ्गः; 'मगज' इति भाषा । 'यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जि ह्वाया विवृहामि ते'—ऋग्वेदे (१०।१६३।१) । ६३५

मस्तु क्ली. [मस्यति परिणमतीति, मस्+'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ् क्रुशिभ्यस्तुन्' इति तुन्] दधिभवमण्डं; दधिजलं; द्विगुणवारियुतं दधि; 'उष्णाम्लं रुचिपित्तदं श्रमहरं बल्यं कषायं सरं, 'भुक्तिच्छन्दकरं तृषोदरगदप्लीहार्शसां नाशनम् । स्रोतः शुद्धिकरं कफानिलहरं विष्टम्भशूलापहं, पाण्डुश्वासविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं लघु'—इति राजनिर्घण्टः । 'मस्तु क्लमहरं स्वल्पं लघु भुक्ताभिलाषकृत् । स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णाविलापहम् । अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसंग्रहम्'—इति भावप्रकाशः । ३२१

महः पुं. [मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति । मह+'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घ । मह्+अच्] उत्सवः; 'न खलु-दूरगतोऽप्यति वर्तते महमसाविति बन्धुतयोदितैः'—इति माघे (६।१९) । [मह्यते पूज्यते इति] तेजः; यज्ञः; 'तस्मात् प्रावृषि राजानः सर्वे शक्रं मुदा युताः । महैः सुरेशमर्चन्ति वयमन्ये च मानवाः'—इति हरिवंशे (७१।१८) । महिषः; त्रि· महत्; बृहत्; विशालं; विस्तीर्णम् । 'महे वृणते नान्यं त्वत्'—इति ऋग्वेदे (१०।९१।८) । 'महे महति'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः । ७६३

महः [स्] क्ली. [मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति । मह्+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्] उत्सवः; [मह्यते पूज्यते इति । मह्+असुन्] तेजः; 'अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् । तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः'—इति रघुटीकारम्भे मल्लिनाथः । [मह्यन्ते पूज्यन्ते देवादयोऽस्मिन्निति । मह्+असुन्] यज्ञः; जलम्; उदकं; पूज्यमाने त्रि. । 'जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः स्वराद् भामः'—इति यजुःसंहितायाम् (२०।६) । 'वाक् वागिन्द्रियं महः पूज्यमानास्तु'–इति तद्भाष्ये महीधरः । महत्; 'महो राये तमु त्वा समिधीमहि'—इति ऋग्वेदे(८।२३।१६) । 'महो महते राये धनाय'–इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः । ६९९

महत् त्रि. [मह्यते पूज्यते ऽसा इति । मह्+'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च' इति अति निपात्यते] बृहत्; विशालं; विशङ्कटं; पृथु; पृथुलं; वड्रम्; उरु; विपुलं; पुलं; विस्तीर्णम्; 'तस्मिन् रामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसाम्'—इति रघौ (१२।४०) । पु. प्रकृतेराद्यो विकारः; 'स वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः; प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः'—इति सांख्यसूत्रम् (१।६१) । 'शङ्खे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे । यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ।' (दीयते चेदमङ्गलवाचकः) —इति भट्टिप्रथमसर्गीयचतुर्थश्लोकटीकायां भरतः । क्ली. राज्यम्; 'अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षितः पौर्णमास्यां रात्रौ' —इति छान्दोग्योपनिषदि (५।२।४) । ब्रह्म; श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत्'—इति महाभारते (३।३१२।४४) । उदकं; जलम् । ६९९

महत्त्वम् क्ली. [महत्+त्व] महतो भावः; श्रेष्ठत्वम्; 'जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात्'—इति रामायणे (१।१।१०१) । 'महत्त्वं श्रैष्ठ्यम्'- इति तट्टीका । ६५३

महाकालः पुं. [महांश्चासौ कालश्चेति] लताविशेषः; उरुकालः; किम्पाकः; काकमर्दकः; काकमर्दः; देवदालिका; दाला; दालिका; जलङ्गः; घोषकाकृतिः; 'अन्तर्मलिनदेहेन बहिराह्लादकारिणा । महाकालफलेनेव कः खलेन न वञ्चितः'—इत्युद्भटः । विष्णुस्वरूपाखण्डदण्डायमानसमयः; 'कालो घटवान् महाकालत्वात्'—इति- न्यायव्याप्तिसिद्धान्तलक्षणे । महादेवः; शिवः; महेशः; शङ्करः; उमापतिः; 'कलनात् सर्वभूतानां महाकालः प्रकीर्तितः । महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिका परा'—इति महानिर्वाणतन्त्रे (४।३१) । प्रमथगणविशेषः; उज्जयिनीस्थः शिवलिङ्गविशेषः; 'अस्तीहोज्जयिनी नाम नगरी भूषणं भुवः । हसन्तीव सुधाधौतैः प्रासादैरमरावतीम् । यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् । शिथिलीकृतकैलासनिवासव्यसनो हरः'—इति कथासरित्सागरे (११।३१-३२) । तीर्थविशेषः; 'महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः । कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत्'

(८२।१-२)। देवगणभेदः; 'अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णात् विशो राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियम्'—इति निरुक्ते (७।२६)। 'महिषा माध्यमिका देवगणाः अथवा महिषाः त एव महान्तः'—इति तट्टीकायां दुर्गाचार्यः। कुशद्वीपस्थपर्वतविशेषः; 'षष्ठस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसन्निभः'—इति मात्स्ये (१२१।५९)। अग्निविशेषः; 'तस्मिन् सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम योऽप्सुजः'—इति मात्स्ये (१२१।६०)। कुशद्वीपस्य वर्षविशेषः; 'महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम्'—इति मात्स्ये (१२१।६८)। कृताभिषेको भूपालः; 'कृपाभिषेके भूपाले लुलाये महिषः स्मृतः'—इति रुद्रः। देशभेदः; 'भरणीपूर्वं मण्डलमृक्षचतुष्कं सुभिक्षकरमाद्यम्। वङ्गाङ्गमहिषवाह्लिककलिङ्गदेशेषु भयजननम्'—इति बृहत्संहितायाम् (९।१०)। अनुह्लादस्य पुत्रभेदः; 'अनुह्लादस्य सूर्यायां वास्कलो महिषस्तथा'—इति भागवते (६।१८।१६)। साध्यापुत्रः; 'महिषं च तनूजं च विज्ञातमनसावपि'—इति हरिवंशे (१९६।५५)। २२७

महिषाक्षः पुं. [महिषस्य अक्षीवेति। 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इति समासान्तोऽच्] गुग्गुलुः; महिषाक्षकः; पुरः; देवधूपः; 'जटायुः कालनिर्यासः कौशिको गुग्गुलुः पुरः। देवधूपः सर्वसहो महिषाक्षः पलङ्कषा'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। 'महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हिताबुभौ। विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः। कदाचिन्महिषाक्षश्च यतः कैश्चिन्नृणामपि'—इति भावप्रकाशः। ६२०

महिषी स्त्री. [महिषस्य कृताभिषेकस्य नृपस्य पत्नी। 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीष्] कृताभिषेका राजपत्नी; 'इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः। सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य'—इति रघौ (२।२५)। सैरिन्ध्री; ओषधिभेदः; महिषयोषित्; मन्दगमना; महाक्षीरा; पयस्विनी; लुलायकान्ता; कलुषा; तुरङ्गद्विषणी; 'नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु। दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम्'—इति भावप्रकाशः। 'महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः। स्नेहान्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत्'—इति चरकः। ४८०

मही स्त्री. [मह्यते इति। मह्+अच्, गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्। यद्वा महि+कृदिकारादिति ङीष्] पृथिवी; 'उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकुक्षेर्महावराहस्य महीं विधार्य। विधुन्वतो वेदमयं शरीरं रोमान्तरस्था मुनयो जुषन्ति'—इति विष्णुपुराणे। नदीविशेषः; सा च मालवदेशे वर्तते; 'महीजलं तु सुस्वादु बल्यं पित्तहरं गुरु'—इति राजनिर्घण्टः। गौः; हिलमोचिका; लोकः; 'तिस्रो महीरुपरास्तस्थुः'—इति ऋग्वेदे (३।५६।२)। 'महीः लोकाः'—इति तद्भाष्ये सायणः। १५६

महीभृत् पुं. [महीं बिभर्ति धरतीति। मही+भृ+क्विप्, 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुगागमश्च] पर्वतः; 'महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम्। अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमालाः सविशेषसङ्गाः'—इति कुमारसम्भवे (१।२७)। [महीं बिभर्ति पालयतीति। भृ+क्विप्] राजा; 'ये ममानुगता नित्यं प्रसादधनभोजनैः। अनुवृत्तिं ध्रुवं तेऽद्य कुर्वन्त्यन्यमहीभृताम्'—इति मार्कण्डेयपुराणे (८१।१३)। २११

महेच्छः पुं. [महती इच्छा यस्य। ह्रस्वश्च सामासिकः] महाशयः; महोत्साहः; महोद्योगः; महामनाः; उदात्तः; उदीर्णः; महात्मा; उदारः; 'प्रत्यन्तधनिमहेच्छव्यवसायपराक्रमोपेताः'—इति बृहत्संहितायाम् (१६।३८)। ३५५

महोक्षः पुं. [महान् उक्षा। 'अचतुरविचतुरेति' समासान्तः अच् निपातितश्च] बृहद्वृषः; वृषभः; वृषः; पुङ्गवः; बली; गोनाथः; ऋषभः; गोप्रियः; उक्षा; गोपतिः। 'महोक्षः स त्वया दृष्टः संस्तवश्च कृतो यदि। तदिहानय तं युक्त्या तावत् पश्यामि कीदृशः'—इति कथासरित्सागरे (६०।६६)। २६५

महोत्पलम् क्ली. [महच्च तद् उत्पलं च] पद्मं; कमलं; महापद्मं; सारसपक्षी। ६७९

महोत्साहः त्रि. [महान् उत्साहो यस्य] अतिशयोत्साहयुक्तः; महोद्यमः; विष्णुः; 'अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः'—इति महाभारते (१३।१४९।३१)। पुं. [महान् उत्साहो यस्य] राज्याङ्गप्राप्तराजपुरुषः; 'सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः'—इति शब्दमाला। अतिशयोद्यमः। ३५५

महोदयम् क्ली. [महान् उदय उन्नतिर्यस्मिन्] पुरविशेषः;

कान्यकुब्जं; कन्याकुब्जं; गाधिपुरं; कौशं, कुशस्थलं; पुं. [महान् उदयः समुन्नतिर्यस्मिन्] कान्यकुब्जदेशः; अपवर्गः; [महान् उदय उत्कर्षो यस्य] स्वामी; [महान् उदयः फलं यस्मिन् यस्माद्वा] महाफले त्रि. । 'अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् । विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम्'—इति मनुः (७।५५) । 'महोदयं महाफलम्'–इति तट्टीकायां कुल्लूक भट्टः ।२८७

महोद्यमः त्रि. [महान् उद्यमो यस्य] महोत्साहः; 'अथ निर्जित्य दायादाँल्लब्ध्वा लक्ष्मीं क्षितीश्वरः । जिष्णुर्दिग्विजयं कर्तुं श्रीमानासीन्महोद्यमः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (५।१४१) । महानुद्यमः; अतिशयोद्योगे पुं. । ३५५

महोद्योगः त्रि. [महान् उद्योगो यस्य] महोत्साहः । ३५५

महौषधम् क्ली. [महत् औषधम्] शुण्ठी; विश्वभेषजं; नागरम्; 'शुण्ठी विश्वा च विश्वं च नागरं विश्वभेषजम् । ऊषणं कटुभद्रं च शृङ्गवेरं महौषधम्'—इति भावप्रकाशः । भूम्याहुल्यं; लशुनः; 'लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम् । अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः'—इति भावप्रकाशः । वाराहीकन्दः; वत्सनाभः; पिप्पली; अतिविषा; महाभेषजम्; 'स्वभर्तुर्न प्रयं तेषां च महासत्त्वान्महौषधैः । चिकित्सां कारयामासुर्नोत्तस्थुश्च तदन्तिकात्'—इति कथासरित्सागरे (६६।३९) । ६१५

मा स्त्री. [माति परिमाति अदृष्टं धनदानाय । मा+क्विप् । यद्वा मा+क, ततष्टाप्] लक्ष्मीः; माता; 'मारमा सुषमा चारुरुचा मारवधूत्तमा । मात्तधूर्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा'—इति साहित्यदर्पणे (१०) । मानम् । अव्य. [मा+क्विप्] वारणं; निवारणम्; 'मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः'—इति रामायणे (१।२।१५) । विकल्पः; त्रि. [अस्मद्+द्वितीयैकवचने 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति मामित्यस्य स्थाने विकल्पेन मादेशः] मदीया कर्मता; 'सिन्धोः पुत्र्यां रोषिता किं त्वमाद्ये ! कस्मादेनां प्रेक्षसे नाथहीनाम् । क्षन्तव्यस्ते स्वांशजातापराधो व्युत्थाप्यैनं मोदितां मा कुरुष्व'—इति देवी भागवते (१।५।६६) । ३१

मांसम् क्ली. [मन्यते इति । मन् ज्ञाने+'मनेर्दीर्घश्च' इति स दीर्घश्च] रक्तजधातुविशेषः; पिशितं; तरसं; पललं; क्रव्यम्; आमिषं; पलम्; अस्रजं; जाङ्गलं; कीरम्; 'वयस्थं निर्विषं सद्योहतं मांसं प्रशस्यते । मृतञ्च व्याधितं व्युष्टं वृद्धं बालं विषैर्हतम् । अगोचरहतं व्यालसूदितं मांसमुत्सृजेत्'—इति राजनिर्घण्टः । 'मांसं वातहरं सर्वं बृंहणं बलपुष्टिकृत् । प्रीणनं गुरु हृद्यञ्च मधुरं रसपाकयोः'—इति भावप्रकाशः । पुं. कालः; कीटः; वर्णसङ्करजातिविशेषः; 'चतुरो मागधी सूते क्रूरान्मायोपजीविनः । मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम्'—इति महाभारते (१३।४८।२२) । ६३१

मांसविक्रयी [न्] त्रि. [मांसविक्रयोऽस्यास्तीति । मांसविक्रयेण जीवति वेति, इनि] आमिषविक्रयकर्ता; वैतंसिकः; कौटिकः; मांसिकः; शौनिकः; कौटकिकः; 'चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः'—इति मनुः (३ १५१) । ५९

मांसादी [न्] त्रि. [मांसम् अत्ति इति । मांस+अद्+णिनि] शौष्कलः; मांसभक्षः; मांसभक्षकः । ३५१

माक्षिकम् क्ली. [मक्षिकाभिः कृतम् । मक्षिका+'संज्ञायाम्' इति ठक्] मधु; नीलवर्णमध्यममक्षिकाकृततैलवर्णमधु; धातुविशेषः; 'माक्षिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाह्वं तारमाक्षिकम् । भिन्नवर्णविशेषत्वाद्रसवीर्यादिकं पृथक् । तारपादादिके तारमाक्षिकञ्च प्रशस्यते । देहे हेमाभकं शस्तं रोगहृद्बलपुष्टिदम्'—इति राजनिर्घण्टः । उपधातुविशेषः; 'माक्षिकं तुत्थिताभ्रे च नीलाञ्जनशिलालकाः । रसकं चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः'—इति सुखबोधे । ६२१

माक्षीकम् क्ली. [मक्षिकाभिः कृतमित्यण् । निपातनाद्दीर्घत्वम्] मधु; धातुविशेषः; 'माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णं, पथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि योऽद्यात् । सैकोनविंशतिरहानि जरान्वितोऽपि सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलां युवेव'—इति कथासरित्सागरे (७६।३) । ६२१

मागधः पुं. [मगधस्य तद्वंशस्यापत्यम् । 'द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्' इति अण्] वंशक्रमेण महत्त्ववेदिराजाग्रस्तुतिकारी; मधुकः; वन्दी; स्तुतिपाठकः; 'तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः। प्रोक्तौ तदा

मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ । स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्'—इति विष्णुपुराणे । वर्णसङ्कर-जातिविशेषः; स तु क्षत्रियायां वैश्याज्जातः; 'भाट' इति भाषा । [मगधेषु भवो मागधः] जरासन्धराजः; 'मागधो न च हन्तव्यो भूयः कर्ता बलोद्यमम्'—इति भागवते १० स्कन्धः । शुक्लजीरकः; मगधदेशोद्भवे त्रि. । 'अन्धाश्च बहवो राजन्नन्तर्गिर्यास्तथैव च । बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मालववाज्जटाः'—इति महाभारते (६।९।४९) । ४३५

मागधी स्त्री. [मगधे जाता । मगध+अण्+ङीष्] मालती; जातिः; यूथिका; (६१४) कृष्णा; उपकुल्या; वैदेही; पिप्पली; कणा; मागधा; मागधिका; 'पिप्पली च पलाशौण्डी वैदेही मागधी कणा । कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् । त्रुटिः; शर्करा; भाषाविशेषः; 'अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम्'—इति साहित्यदर्पणे । तद्देशभवे त्रि. । 'अनश्वा खलु मागधीमुपयेमे अमृतांनाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित्'—इति महाभारते (१।९५।४१) । २०५

माञ्जिष्ठम् क्ली. [मञ्जिष्ठया रक्तम् । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यण्] लोहितवर्णः; 'कल्माषबभ्रुकपिलविचित्रमाञ्जिष्ठहरितशवलाभाः'—इति बृहत्संहितायाम् (३०।१२) । तद्वति त्रि. । ७३३

माठी स्त्री. [मठ्यते न्युस्यते देहः अस्याम् । मठ्+घञ्, ङीप्] कवचः; वारवाणः; दंशनम् । ४५९

माढिः स्त्री. [महति अनया, मह्+'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्तिन्] पत्रशिरा; पत्रभङ्गिः; देशभेदः; दन्तभेदः; दैन्यप्रकाशनं; दीनता; 'माढिर्दैन्यं पत्रशिरार्चामूढस्तन्द्रिते जडे'—इति हेमचन्द्रः । ७८३

माणवकः पुं. [अल्पो मानवः, 'अल्पे' इति कन्, 'ब्राह्मणमाणव' इति निपातनाण्णत्वम्] बालकः; स च षोडशवर्षपर्यन्तः; प्रथमवयस्कः; 'एष ते स्थानमैश्वर्यं श्रियं तेजो यशः श्रुतम् । दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाणवको हरिः'—इति भागवते (८।१९।३२). । [माणवको बालः स इव] हारभेदः (५६२); स तु विंशतियष्टिकः, किन्तु बृहत्संहितामते षोडशयष्टिको हारः । 'द्वात्रिंशता गुच्छो विंशत्या कीर्तितोऽर्द्धगुच्छाख्यः । षोडशभिर्माणवको द्वादशभिश्चार्द्धमाणवकः'—इति बृहत्संहितायाम् (८१।३३) । कुपुरुषः; वटुः । ५०२

माणिबन्धम् क्ली. [मणिबन्धे गिरौ भवम् । मणिबन्ध+अण्] सैन्धवलवणम् । ६१४

माणिमन्थम् क्ली. [मणिमन्थगिरौ भवम् । मणिमन्थ+अण्] सिन्धुजलवणम्; 'सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजम्'—इति भावप्रकाशः । ६१४

मातङ्गः पुं. [मतङ्गस्येदम्, मतङ्गस्यापत्यं पुमान् वा । मतङ्ग+अण्] हस्ती; 'विन्ध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णाहैमवतैरपि । मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः'—इति रामायणे (१।६।२३) । श्वपचः (५९८); 'सुदूरमन्वगायातं कार्याय कृतसंविदम् । सख्या दुर्गपिशाचेन मातङ्गपतिना युतम्'—इति कथासरित्सगारे (७३।२) । अश्वत्थवृक्षः; किरातजातिविशेषः; अर्हदुपासकविशेषः । २१४

मातरिश्वा पुं. [मातरि अन्तरिक्षे श्वयति वर्द्धते इति । यद्वा मातरि जनन्यां श्वयति वर्द्धते (दितिजठरे सप्तसप्तकमरुतामुत्पत्तेः) । मातृ+ङि+श्वि+'श्वन्—उक्षन्निति' कनिन्, सप्तम्या अलुक्, धातोरिकारलोपश्च निपातितः] वायुः; 'आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामन्थादन्यं परिश्येनो अद्रेः'—इति ऋग्वेदे (१।९३।६)। 'मातरिश्वा वायुः'–इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः । [मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति । श्वस्+कनिन्] अग्निभेदः; 'तनूनपादुच्यते गर्भम् आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते । मातरिश्वा यदमिमीत मातरिवातस्य सर्गो अभवत् सरीमणि'—इति ऋग्वेदे (३।२९।११) । 'यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपान्नामको भवति, यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वनामको भवति'—इति तद्भाष्ये सायणचार्यः । ७६.

मातलिः पुं. [मतं लातीति । ला+क । पृषोदरादित्वात् साधुः । मतलस्यापत्यं पुमानिति वा, मतल+'अत इञ्' इतीञ्] इन्द्रसारथिः; शक्रसारथिः; 'मतस्त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः । तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता'—इति महाभारते (५।९७।११) । ६१

माता [ऋ] स्त्री. [मान्यते पूज्यते या सा । मान् पूजायाम्, 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ'— इति

तृच् निपात्यते । स्वस्रादित्वाट्टाप् न] सप्त दे - मातरः; 'ब्राह्मी च वैष्णवी चैन्द्री रौद्री वाराहिकं तथा। कौवेरी चैव कौमारी मातरः सप्त कीर्तिताः'—इत्यमरटीकायां भरतः। (५०४) जनयित्री; प्रसूः; जननी; सवित्री; जनिः; जनी; जनित्री; अक्का; अम्बा; अम्बिका; अम्बालिका; मातृका। 'जनको जन्मदातृत्वात् पालनाच्च पिता स्मृतः। गरीयान् जन्मदातुश्च योऽन्नदाता पिता मुने! विनाश्वरो देहो न नित्यः पितुरुद्भवः। तयोः शतगुणे माता पूज्या मान्या च वन्दिता। गर्भधारणपोषाभ्यां सा च ताभ्यां गरीयसी'—इति ब्रह्मवैवर्ते। 'स गुर्व्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति। उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स प्रकीर्तितः। एकादश उपाध्याया ऋत्विग् यज्ञकृदुच्यते। एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी'—इति गारुडे। 'गुरूणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः। तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता'—इति कौर्मे। १७

माता स्त्री. [मान्यते पूज्यते इति। मान् पूजायाम्+तन् ततष्टापि निपातनात् साधुः] जननी; 'विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम्—' इति शिवरहस्ये दुर्गास्तवदर्शनाद् आबन्तोऽयं शब्दः। ५०४

मातृमुखः पुं. [माता एव मुखः उपदेशकः, न तु गुर्वादिः, यस्य सः] जडः; अज्ञः; मातृशासितः; मूर्खः। ३७७

मातृशासितः पुं. [मात्रा शासितः। स्नेहाधिकत्वात् केवलं मात्रैव शासितः, न तु पित्राचार्यादिभिरिति भावः] मूर्खः। ३३६

मात्रा स्त्री. [मीयते अनया। मा+'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' इति त्रन्, टाप्] अल्पः। (७९६) परिच्छदः; हस्त्यश्वादिः; परिमाणम्; 'किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशः।' 'अङ्गुलमेकं भवति मात्राः'—इति बृहत्संहितायाम् (५८।२)। कर्णभूषा; वित्तम्; अक्षरावयवः; छन्दसां ह्रस्वदीर्घादिप्रभेदः; 'यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि'—इति श्रुतबोधे। कालविशेषः; 'कालेन यावता पाणिः पर्येति जानुमण्डले। सा मात्रा कविभिः प्रोक्ता ह्रस्वदीर्घप्लुते मता।' वाम जानुनि तद्धस्तभ्रमणं यावता भवेत्। कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्वेदपारगैः'—इति तन्त्रसारः। इन्द्रियवृत्तिः; 'मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय! शीतोष्णसुखदुःखदाः। आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत!'—इति भगवद्गीता। 'मीयन्ते आभिर्विषया, मात्रा इन्द्रियवृत्तयः'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। 'इन्द्रियम्' इति पूर्वोक्तश्लोकटीकायां मधुसूदनसरस्वती। अंशः; 'न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते। स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता'—इति श्राद्धतत्त्वम्। शिलोच्चयः; 'प्र मात्राभी रिरिचे' इति ऋग्वेदे (३।४६।३)। 'मात्राभिः, मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते इति मात्राः शिलोच्चयाः'—इति तद्भाष्ये सायणाचार्यः। शक्तिः; 'का मात्रा समुद्रस्य यो मम प्रसूतिं दूषयिष्यति'—इति पञ्चतन्त्रे (१।३५९)। अवयवः; 'चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा नि त्य शाश्वतीः'—इति मनुः (७।४)। 'मात्रा अवयवाः'—इति तट्टीकायां मेधातिथिः। रूपम्; 'तस्य मात्रा गुणः शब्दः'—इति भागवते (२।५।२५)। 'मात्रा सूक्ष्मं रूपम्'—इति तट्टीकायां स्वामी। ६८८

माधवः पुं. [मधोर्वसन्तस्यायम्, मधूनि मधुमन्ति कुसुमानि अस्मिन् वा। मधु+'मधोर्ञ च' इति ञ] वैशाखमासः; 'स तेन सख्या सहितो जगामाम्रवणं वनम्। पत्नीभिः स समं रन्तुं माधवे मासि पार्थिवः'—इति मार्कण्डेये (११७।२७)। [यदुपुत्रस्य मधोरपत्यं पुमान्। मधु+अण्। यद्वा मा लक्ष्मीस्तस्याः धवः। माया विद्याया धव इति] विष्णुः; 'मा च ब्रह्मस्वरूपा या मूलप्रकृतिरीश्वरी। नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी। महालक्ष्मीस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती। राधा वसुन्धरा गङ्गा तासां स्वामी च माधवः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। मधु+स्वार्थे अण्। वसन्तः; 'मधुमाधवौ वसन्तः'—इति सुश्रुते (१।१९।९)। 'माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः'—इति चरकः। मधुकवृक्षः; कृष्णमुद्गः; भौत्यमन्वन्तरीयसप्तर्षीणामन्यतम ऋषिविशेषः; 'अग्नीध्रश्चाग्नि बाहुश्च शुक्तिर्मुक्तोऽथ माधवः। शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः'—इति मार्कण्डेये (१००।३१)। सायणाचार्यस्य भ्राता। यथा सायणकृतधातुवृत्तौ; 'इति पूर्वदक्षिण—पश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्बराजसुतसङ्गमराजमहामन्त्रिणः मायणपुत्रेण माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचिता माधवीया धातुवृत्तिः।' ११४

माधवकः पुं. [मधु मधुकपुष्पं तेन कृतः संधितः। 'कुलालादिभ्यो वुञ्'] आसवः; मधु; माध्वीकं; मध्वासवः। ३२९

माधवी स्त्री. [मधौ साधु पुष्यति । मधु+'कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु' इत्यण्, ङीप्] पुष्पलताविशेषः; अतिमुक्तः; पुण्ड्रकः; वासन्ती; लता; अतिमुक्तकः; माधविका; माधवीलता; चन्द्रवल्ली; सुगन्धा; भ्रमरोत्सवा; भृङ्गप्रिया; भद्रलता; भूमिमण्डपभूषणा; वसन्तदूती; लतामाधवी; 'आम्रैर्नीपैर्मधूकैश्च माधवीमण्डपावृताम्'—इति देवीभागवते (१।१२।७) । 'माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्ड्रको मण्डकोऽपि च । अतिमुक्तो विमुक्तं च कामुको भ्रमरोत्सवः । माधवी मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयापहा'—इति भावप्रकाशः । मिसिः; मधुशर्करा; कुट्टनी; [मधुनो विकार इत्यण्, ङीप्] मदिरा; 'अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् । एहि तत्र मया सार्द्धं पिबस्व मधुमाधवीम्'—इति महाभारते (४।१५।३) । [माधवस्येयमित्यण् ङीप् । तत्प्रियत्वात्तथात्वम्] तुलसी; [मधौ वसन्ते सेव्यार्चनीयेति अण्] दुर्गा । माधवस्य पत्नी; मधुवंशजा कन्या; 'जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान्'—इति महाभारते (१।९५।१२) ।

माधवीलता स्त्री. [माधव्याख्या लता] पुष्पलताविशेषः; वासन्ती; लता । २०८

माध्वीकम् क्ली. [माध्वी+स्वार्थे कन्] मधूकपुष्पकृतमद्यं; मध्वासवः; माधवकः; मधु; मकरन्दः; पुष्परसः; 'धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाभिनवागतः, कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षिम्भरिर्भ्रमरोत्करः । इह तु लिहते रात्रीतर्षं रथाङ्गविहङ्गमा, मधु निजवधूकवक्त्राम्भोजेऽधुनाऽधरनामकम्'–इति नैषधे (१९।३३) । 'माध्वीकं मकरन्दम्'—इति तट्टीकायां नारायणः । 'मधुमाक्षीकमाध्वीकक्षौद्रसारघ्यमीरितम् । मक्षिकावरटीभृङ्गवातपुष्परसोद्भवम्'—इति भावप्रकाशः । ३३०

मानः पुं. [मन्यते बुध्यतेऽनेन इति । मन्+घञ्] चित्तसमुन्नतिः; 'द्वेषं दम्भं च मान च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत्'—इति मनुः (४।१६३) । आत्मनि पूज्यताबुद्धिः; अनुरक्तयोर्दम्पत्योर्भावविशेषः; 'दम्पत्योर्भाव एकत्र सतोरप्यनुरक्तयोः । स्वाभीष्टाश्लेषवीक्षादिनिरोधी मान उच्यते'–इत्युज्ज्वलनीलमणिः । पूज्यत्वम्; 'अधमाः कलिमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति मध्यमाः । उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् । मानो हि मूलमर्थस्य माने म्लाने धनेन किम् । प्रभ्रष्टमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा । अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः । उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम्'—इति गारुडे । ग्रहः; परिच्छेदके त्रि. । 'बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहन्ते'—इति ऋग्वेदे (७।८८।५) । 'मान्त्यस्मिन् सर्वाणि भूतानि इति मानं सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः' इति तद्भाष्ये सायणः । पुं. मन्त्रः; 'अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्नौ'—इति ऋग्वेदे (१।१८९।८) । 'मीयत इति मानो मन्त्रः तस्य सूनुरग्निः मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात्, सप्तम्यर्थे प्रथमा'—इति तद्भाष्ये सायणः । निर्माता; 'यं ते श्येनश्चारुमवृक पदाभरदरुणं मानमन्धसः'—इति ऋग्वेदे (१०।१४४।५) । 'मानं यागद्वारा निर्मातारम्'—इति तद्भाष्ये सायणः । (८०५) क्ली. [मीयतेऽनेनेति । मा+करणे ल्युट्] परिमाणं; यौतवं; द्रुवयं; पाय्यं; पौतवम्; अङ्गुल्या हस्तादि; प्रस्थेन द्रोणादि; प्रमाणम् । ७२२

मानवः पुं. [मनोरपत्यं मनोर्गोत्रापत्यं वा पुमान् । मनु+अण्] मनोरपत्यम्; मनुष्यः; 'मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् । ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः'—इति महाभारते (१।७५।१२) बालः; [मनुना प्रोक्तम् । मनु+अण्] उपपुराणविशेषः; 'सनत्कुमारं प्रथमं नारसिंहं ततः परम् । नारदीयं शिवं चैव दौर्वाससमनुत्तमम् । कापिलं मानवं चैव तथा चौशनसं स्मृतम्'—इति देवीभागवते (१।३।१३) ३३१

मानसम् क्ली. [मन एव । मनस्+'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थे अण्] मनः; 'यज्ञदानतपांसीह परत्र च न भूतये । भवन्ति तस्य यस्यार्तपरित्राणे न मानसम्'—इति मार्कण्डेये (१५।६१) । 'परापरत्वं संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे'—इति भाषापरिच्छेदः । [मनसि भवो जातो वा । मनस्+अण्] मनोभवे त्रि. । 'सङ्कल्पः कर्म मानसम्'–इत्यमरः । 'विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते'—इत्येकादशीतत्त्वम् । 'अनूढानङ्गपीडेव ममेयं मानसी व्यथा'—इति प्राञ्चः । मानसतापः; 'कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः । शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिभयं तथा । मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा'—इति विष्णुपुराणे । [मनसा सङ्कल्पेन

कृतमित्यण्] सरोवरविशेषः; मानससरोवरम् । 'कैलासपर्वते राम ! मनसा निर्मितं परम् । ब्रह्मणा नरशार्दूल ! तेनेदं मानसं सरः । तस्मात् सुस्राव सरसः सायोध्यामुपगूहते । सरित् प्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता'—इति रामायणे । पुं. नागविशेषः; 'अमाहठः कामठकः सुषेणो मानसो व्ययः'—इति महाभारते (१।५७।१६) । शाल्मलीद्वीपस्य वर्षविशेषः; 'श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा । वैद्युतो मानसश्चैव केतुमान् सप्तमस्तथा'—इति मात्स्ये (५३।२३) । पुष्करद्वीपस्थपर्वतविशेषः; 'द्वीपार्द्धस्य परिक्षिप्तः पश्चिमे मानसो गिरिः'—इति मात्स्ये । ५३४

मानसौकाः [स्] पुं. [मानसं सर ओको वासस्थानं यस्य] हंसः; 'वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौकसः' —इति महाभारते (८।४१।१३) । २५१

मानुषः पुं. [मनोर्जातः । मनु+'मनोर्जाता वञ् यतौ षुक् च' इत्यञ्, षुगागमश्च] मनुष्यः; 'चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः । अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः'—इति मनुः (९।२८४) । [मनुष्यस्येदम्, अण्] मनुष्यसम्बन्धिनि त्रि. । 'अकृत्वा मानुषं कर्म यो दैवमनुवर्तते । वृथा श्राम्यति सम्प्राप्य पतिं क्लीबमिवाङ्गना'—इति महाभारते (१३।६।२०) । ३३१

मान्द्यम् क्ली. [मन्दस्य भावः कर्म वा । मन्द+'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इति यक्] रोगः; मन्दता; 'विश्वस्ते च ततस्तस्मिन् पुरोधसि चकार सः । मान्द्यमल्पतराहारकृशीकृततनुर्मृषा' —इति कथासरित्सागरे (२४।१३५) । ६००

मापत्यः पुं. [मा विद्यतेऽपत्यमस्य] कामदेवः; मदनः; मन्मथः । ३४

माया स्त्री. [मीयते अपरोक्षवत् प्रदर्श्यतेऽनया इति । मा+'माच्छाससिसूभ्यो यः' इति य, टाप्] इन्द्रजालादिः; शाम्बरी; इन्द्रजालिः; कुहकं; कुसृतिः; शाम्बरिः; साम्बरी [माति विश्वमस्यां,शकन्ध्वादिः । मयस्य दैत्यस्य इयं, तेन प्राङ्निर्मितत्वात्]; बुद्धिः; [मिमीते जानाति संख्यात्यनयेति । मा+य+टाप्] कृपा; दम्भः; शठता; 'माया तु शठता शाठ्यं कुसृतिर्निकृतिश्च सा'—इति हेमचन्द्रः । प्रज्ञा; 'अधारयत् पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्नान् मायया द्यामवस्रसः'—इति ऋग्वेदे (२।१७।५) 'मायया प्रज्ञया'—इति तद्भाष्ये सायणः । राज्ञां क्षुद्रोपायविशेषः; 'मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रयः'—इति हेमचन्द्रः । लक्ष्मीः; बुद्धमाता; दुर्गा; 'दुर्गे शिवेऽभये माये नारायणि सनातनि । जये मे मङ्गलं देहि नमस्ते सर्वमङ्गले ! राजन् ! श्रीवचनो माश्च याश्च प्रापणवाचकः । तं प्रापयति या नित्यं सा माया परिकीर्तिता'—इति ब्रह्मवैवर्ते । 'विचित्रकार्यकारणा अचिन्तितफलप्रदा । स्वप्नेन्द्रजालवल्लोके माया तेन प्रकीर्तिता'—इति देवीपुराणे । शक्तिः; सामर्थ्यम्; 'दासानामिन्द्रो मायया'—इति ऋग्वेदे (४।३।२१) । 'मायया स्वकीयया शक्त्या'—इति तद्भाष्ये सायणः । ७४०

मायावी [न्] पुं. [भूयसी माया कापट्यमस्त्यस्येति । माया+'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनि] मायाकारः; व्यंसकः; मायी; मायिकः; ऐन्द्रजालिकः; 'मायावी दानवः सोऽथ मुनिरूपं समास्थितः । स प्राह राजपुत्रं तं पूर्ववैरमनुस्मरन्'—इति मार्कण्डेये (२२।७) विडालः; मोहनशक्तियुक्तः परमात्मा; 'स्वतश्चिदन्तर्यामी तु मायावी सूक्ष्मसृष्टितः । सूत्रात्मा स्थूलसृष्टचैव विराडित्युच्यते परः'—इति पञ्चदश्याम (६।४) । ३४९

मायिकः पुं. [माया अस्त्यस्य । माया+'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति ठन्] मायाकारः; मायावी; मायी; 'यन्मायामोहितश्चाहं सदा वर्ते परा मनः । परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे'—इति देवीभागवते (४।१९।१४) । मायाविशिष्टे त्रि. । मायाफले क्ली. । ३४९

मायी [न्] पुं. [मायाऽस्त्यस्य । माया+'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति इनि] मायाकारः; धूर्तः; वञ्चकः; व्यंसकः; कुहकः; दाण्डाजिनिकः; जालिकः; मायायुक्ते त्रि. । 'यज्वभिः सम्भृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः । जातवेदोमुखान् मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः'—इति कुमारे (२।४६) । मायोपाधिकः; परमेश्वरः; 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्'—इति पञ्चदश्याम् (६।१२३) । ३४९

मायुः पुं. [मिनोति प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति । मि प्रक्षेपणे+'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' इति उण्, 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' इत्यात्वम्, 'आतो युक्

चिण्कृतोः' इति युक्] पित्तं; शब्दः; 'सृक्काणं घर्मम-भिवावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः'—इति ऋग्वेदे (१।१६४।२८)। 'मायुं शब्दं मिमाति निर्मीति करोति'—इति तद्भाष्ये सायणः। वाक्। ६०५

मारः पुं. [म्रियन्ते प्राणिनो ऽनेन। मृ+घञ्] कामदेवः; मदनः; मन्मथः; 'अनुममार न मार ! कथं नु सा, रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता। विरहिणीशतघातनपातकी दयितयापि तयापि किमुज्झितः'—इति नैषधे (४।७९)। [मृ+भावे घञ्] मृतिः; 'क्षुन्मारकृद्घटनिभः खण्डौ नृपहा विदीधितिर्भयदः'—इति बृहत्संहितायाम् (३।३१)। विघ्नः; [मृ+णिच्+घञ्] मारणं; धुस्तूरः। ३२

मारजित् पुं. [मारं कामदेवं जितवान्। जि+क्विप् तुगागमः] बुद्धः; शौद्धोदनिः; मायादेवीसुतः; समन्त-भद्रः। ८५

मारणम् क्ली. [मार्यते इति, मृ+णिच्+भावे ल्युट्] वधः; हिंसा; 'यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मार-णम्। वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि' —इति मनुः (५।३८)। अभिचारविशेषः; 'एवन्तु मारणं देवि ! विशेषात् कथयामि ते। सान्तं वह्निसमा-युक्तं वामनेत्रविभूषितम्'—इति योगिनीतन्त्रे। ४७७

मारिषः पुं. [मर्षति दोषानिति। मृष्+अच्। निपातनात् सिद्धः। यद्वा मा रिष्यति हिनस्ति कञ्चिदपीति, मा+रिष्+क] नाट्योक्तौ श्रेष्ठः; 'साहाय्यं ते करिष्यामि मन्त्रशक्त्या महामते। भविता यदि संग्रामस्तव चेन्द्रेण मारिष !'—इति देवीभागवते (१।११।६५)। 'दार्य-माणां चमूं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष !'—इति महाभारते (७।२६।१२)। तण्डुलीयशाकविशेषः; कन्धरः; मार्षिकः; 'मारिषो वाष्पको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः। मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तनुद् गुरुः। वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्विषमाग्निजित्। रक्तमार्षो गुरुर्नाति सक्षारो मधुरः सरः। श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः'—इति भावप्रकाशः। ९९

मारुतः पुं. [मरुदेव, मरुत्+'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण्] वायुः; 'अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम्। रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते। सामध्वना-वृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन'—इति मनुः (४।१२२-१२३)। जनपदविशेषः; 'मारुता धेनुकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः। बाह्लीकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत !, एते जनपदा राजन् ! दक्षिणं पक्षमाश्रिताः' —इति महाभारते (६।४७।४९-५०)। अग्निभेदः; 'अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते'—इति गृह्यसंग्रहपरिशिष्टे (१।२)। मरुत्सम्बन्धिनि त्रि.। 'रासि क्षयं रासि मित्र मम्मे रासि शर्ध इन्द्र मारुतं नः' —इति ऋग्वेदे (२।११।१४)। 'मारुतं मरुतां देव-विशां सम्बन्धि'—इति तद्भाष्ये सायणः। ७५

मार्गः पुं. [मार्ग्यते संस्क्रियते पादेन, मृग्यते गमनाया-न्विष्यते इति वा। मार्ग् वा मृग्+घञ्] पन्थाः; 'त्रिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः कृतः। विंशद्धनु-र्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु'—इति देवीपुराणे। 'एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता। क्षुत्पिपा-सापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति'—इति महाभारते (३।६७।१७)। (८०७) अन्वेषणं; मार्गणम्। गुदं; पायुः; तनुह्रदः; अपानं; मृगमदः; [मृगस्येदम्, मृग+अण्] मृगसम्बन्धिनि त्रि.। 'मार्गाद्विक्रान्त-जङ्घालं सदा वनचरं सुतम्।' तद्वर्ज्यं सलिलं तात ! सदव पितृकर्मणि। मार्गमाविकमौष्ट्रं च सर्वमेकशफं च यत्'—इति मार्कण्डेये (३२।१७)। [मृगो मृग-शिरास्तद्युक्ता पौर्णमास्यत्र। मृग+अण्] मार्गशीर्ष-मासः; मृगशिरोनक्षत्रं; विष्णुः; 'विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः'—इति महाभारते (१३।१४९।५३) २६०

मार्गणः पुं. [मार्गयति लक्ष्यमिति। मार्ग्+ल्यु] शरः; बाणः; 'ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः। बहुधा भीष्ममानर्च्छुर्मार्गणैः कृतमार्गणैः'—इति महाभारते (६।११५।४४)। [मार्गयति धनार्थं दातारमिति। मार्ग्+ल्यु] मार्गणकः; याचकः; क्ली. [मार्ग्यते अन्विष्यत इति। मार्ग्+भावे ल्युट्] अन्वेषणं; संवी-क्षणं; विचयनं; मृगणा; मृगः; याञ्चा; प्रणयः; [मार्गयतीति, मार्ग्+ल्यु] याचके त्रि.। ४६६

मार्गणकः पुं. [मार्गण+स्वार्थे कन्] अर्थी; याचकः। ३५९

मार्जारः पुं. [मृज्+'कञ्जिमृजिभ्यां चित्' इति आरन्, चित्। 'मृजेर्वृद्धिः'] ओतुः; विडालः; वृषदंशकः;

आखुभुक्; मार्जारकः; 'मार्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्वकर्मसु'––इति महाभारते (५।१५९।१६)। खट्वासः; पारिभाषिकमार्जारः; 'दम्भार्थं जपते यश्च तप्यते यजते तथा। न परत्रार्थमुद्युक्तो मार्जारः परिकीर्तितः'—इति वामनपुराणे। २३६

मार्तण्डः पुं. [मृतश्चासौ अण्डश्च, तत्र भवतीति। 'तत्र भवः' इति अण्, शकन्ध्वादिः] सूर्यः; 'अनिष्पन्नेषु, गात्रेषु पुत्रं दृष्ट्वा पिताब्रवीत्। आर्तस्त्वं भव माण्डेति मार्तण्डस्तेन स स्मृतः'। 'मार्तण्डस्य रवेर्भार्या तनया विश्वकर्मणः। संज्ञा नाम महाभाग ! तस्यां भानुरजीजनत्'—इति मार्कण्डेये (७७।१)। अर्कवृक्षः; शूकरः। ३५

मार्ष्टिः स्त्री. [मृज्+क्तिन्, 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धिश्च] मार्जनं; समालम्भनं; चर्चा; तैलम्रक्षणम्; 'तैलमल्पं यदङ्गेषु न भवेत् बाहुसङ्गतम्। सा मार्ष्टिः पृथगम्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्तितः'—इत्याह्निकतत्त्वम्। ५४०

मालः पुं. [मातीति। मा+रन्। रस्य लत्वम्] जातिविशेषः; म्लेच्छजातिः; 'माला भिल्लाः किरातश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः। तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वा माद्रेयजाङ्गलाः। शूरसेनाः पुलिन्दाश्च योधा मालास्तथैव च'—इति महाभारते (६।९।३९)। जनः; देशविशेषः; स वङ्गदेशेऽपि मालभूमित्वेन ख्यातः;। विष्णुः; 'मां लक्ष्मीं लातीति मालो विष्णुः तम् अततीति मालती'–इति मालतीशब्दटीकायां भरतः। क्ली. [माति मानहेतुर्भवतीति। मा+'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेत्यादिना' रन्। पृषोदरादित्वाद्रस्य लत्वम्] क्षेत्रम्, 'सद्यः सीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं, किञ्चित्पश्चाद्व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण'—इति मेघदूते (१६)। कपटं; वनं; हरितालम्; 'हरितालं तालमालं मालं शैलूषभूषणम्। पिञ्जकं रोमहरणं तालकं पातमित्यपि'—इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः। ४९९

मालती स्त्री. [मलते शोभां धारयतीति। मल्+'भृदृशियजीत्यादि' इत्यत्र बाहुलकाद् मलतेरतच्। गौरादिनिपातनादुपधाया दीर्घत्वम्। ङीष्] पुष्पलताविशेषः; सुमना; जातिः; सुमनाः; जाती; मागधी; यूथिका; 'ज्वलयति मदनाग्निं मालतीनां रजोभिः'—इति माघे (११।१८)। 'जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्रिका। चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका'–इति भावप्रकाशः। युवती; काचमाली; विशल्या; चन्द्रिका; चन्द्रिमा; कौमुदी; ज्योत्स्ना; निशा; रात्रिः; नदीविशेषः; सुवर्चला; 'चणको मालती क्षौमी रुद्रपत्नी सुवर्चला'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। २०५

मालवः पुं. [मालः उन्नतक्षेत्रमस्त्यत्र। माल+'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इत्यत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति काशिकोक्तेः व प्रत्ययः] रागविशेषः; भैरवरागः; 'आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः। श्रीरागस्तस्य पश्चाद्वै वसन्तस्तदनन्तरम्। हिल्लोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः प्रकीर्तिताः।' 'नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः शुकद्युतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः। सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे मालाधरो मालवरागराजः'—इति सङ्गीदामोदरः। अवन्तिदेशः; 'अङ्गा वङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिबहिर्गिरी। सुह्मोत्तराः प्रविलया मार्गवागेयमालवाः'–इति मात्स्ये (११३।४४)। [मालवेषु जात इत्यण्] तद्देशजे त्रि.। अश्वपते राज्ञो मालव्यां जातः पुत्रगणः; 'पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि। मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः। भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः'—इति महाभारते (३।२९६।५८)। स्त्री. नदीविशेषः; 'हिरण्वती वितस्ता च तथा प्लक्षवती नदी। वेदस्मृतिर्वेदवती मालवाथाश्ववत्यपि'—इति महाभारते (१३।१६५।२५)। १०१ अ

मालवकौशिका स्त्री.— रागिणीभेदः। १०१ अ

माला स्त्री. [माति मानहेतुर्भवतीति। मा+'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रे'ति रन्, रस्य लत्वम्, टाप च्। यद्वा मां शोभां लाति इति, ला+क, टाप्] मूर्ध्नि न्यस्तपुष्पदाम; माल्यं; स्रक्; मालिका; मालाका; मालका; गणनिका; गुणान्तिका; 'माला तु त्रिविधा देवि ! वर्णाक्षपर्वभेदतः'—इति मत्स्यसूक्तवचनम्। श्रेणिः; श्रेणी; राजिः; लेखा; तती; वीची; आली; आवलिः; पङ्क्तिः; धारणी। ५५२

मालाकरः पुं. [करोति रचयति इति करः, मालायाः करः। पचाद्यच्] मालाकारः; मालिकः। ५८९

मालाकारः पुं. [मालां करोतीति। कृ+अण्] वर्णसङ्करजातिविशेषः; मालिकः; मालाकरः; पुष्पाजीवी;

वनार्चकः; पुष्पलावः; पुष्पलावकः; 'माली' इति भाषा। 'न पर्युषितदोषोऽस्ति तुलसीबिल्वचम्पके। जलजे बकुलेऽगस्त्ये मालाकारगृहेषु च'—इति मेरुतन्त्रे। 'हस्ते नापितचाक्रिकचीरभिषक्सूचिकद्वीपग्राहाः। बन्धक्यः कौशलका मालाकाराश्च पीड्यन्ते'—इति बृहत्संहितायाम् (१०।९)। [स्त्रियां ङीप्] 'भिक्षुणिका प्रव्रजिता दासी धात्री कुमारिका रजिका। मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूत्यः'—इति बृहत्संहितायाम् (७८।९)। ५८९

मालिकः पुं. [मालास्य पण्यम्। माला+'तदस्य पण्यम्' इति ठक्। यद्वा मालाग्रथनं शिल्पमस्येति। 'शिल्पम्' इति ठक्] मालाकारः; माली [माला पण्यत्वेनास्त्यस्य। माला+'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति इनि] 'निदाघे पुष्पताम्बूली पर्णाद्यत्रातिशीतले। न्यस्यद्भिर्मालिकैर्दत्तात् सा जीवेद्भ्राटकादिति'—इति; राजतरङ्गिण्याम् (६। १९)। पक्षिभेदः; रञ्जकः। ५८९

मालूरः पुं. [मां परेषां वृक्षान्तराणां श्रियं प्रभावं लुनातीति। मा+लू+बाहुलकात् र] बिल्ववृक्षः; श्रीफलः; 'स वारनारीकुचसञ्चितोपमं ददर्श मालूरफलं पचेलिमम्' —इति नैषधे (१।९४)। 'बिल्वो महाकपित्थाख्यः श्रीफलो गोहरीतकी। पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मालूरश्च महाफलम्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। 'बिल्वः शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि'—इति भावप्रकाशः। १९४

माल्यम् क्ली. [मालेव। माला+चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्] मूर्ध्नि न्यस्तपुष्पदाम; माला; स्रक्; मालिका; मालाका; मालका; गणनिका; गुणान्तिका; पुष्पस्रक्; 'वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम्। सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम्'—इति चरकः। 'गन्धमाल्यैरलङ्कारैस्तुष्टा हृष्टाश्च नित्यशः। गन्धमाल्यप्रदा ये तु दाननिश्चयतत्पराः। धर्मज्ञाः सत्यशीलाश्च सर्वदुःखविवर्जिताः। सुचिरं दैवतैः सार्द्धं क्रीडन्ति हि महामुने'—इति वह्निपुराणम्। ५५२

माषीणम्, माष्यम् क्ली. [माषाणां भवनं क्षेत्रम्। माष+'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः' इति यत्, पक्षे खञ्] माषक्षेत्रम्; 'तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गा द्विरूपता'—इत्यमरः। 'यथा तिलस्य क्षेत्रं तिल्यं तैलीनं च भवति तथा माषादीनामपि द्विरूपता द्वैरूप्यं भवति, —इति तट्टीकायां भरतः। १६३

मासः पुं. [मस् परिमाणे+भावे घञ्। मस्यते परिमीयते असावनेनेति वा। मस्+घञ्] शुक्लकृष्णपक्षद्वयात्मकः कालः; त्रिंशदहोरात्रः; 'चक्रवत् परिवर्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः। अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्तव्यं मासचिह्नितम्। मासचिह्नं तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि। यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः'—इति लघुहारीतः। कार्तिकादिद्वादशसंज्ञकः; 'अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः। शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया।' 'चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः। एकराशौ रविर्यावत् कालं मासः स भास्करः'—इति ब्रह्मसिद्धान्ते। 'नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते। तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा'—इति सूर्यसिद्धान्ते। मासपरिमाणं; 'मासा' इति भाषा। ११३

मासार्द्धम् क्ली. [मासस्य अर्द्धम्] पक्षः; पञ्चदश दिनानि। ८४९

माहिषः त्रि. [महिष्या अयम्। अण्] महिषसम्बन्धी; 'माहिषं च शरच्चन्द्रचन्द्रिकाधवलं दधि'—कालिदासः। ७६४

माहेयी स्त्री. [मह्याः सुरभ्याः अपत्यमिति। मही+'नद्यादिभ्यो ढक्' इति ढक्। स्त्रियां ङीप्] गौः; सुरभिः; सौरभेयी; 'सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायणी। उपातिष्ठत पाञ्चाली वासितेव महावृषम्'—इति महाभारते (४।१६।१०)। 'सुरभिः सौरभेयी च माहेयी गौरुदाहृता'—इति भावप्रकाशः। २६८

मितम्पचः त्रि. [मितं परिमितं पचतीति। मित+पच्+'मितनखे च' इति खश्, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुम् च] कृपणः; परिमितपाककर्ता। ३४७

मित्रः पुं. [मेद्यति स्निह्यति, मिद्+'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' इति क्त्र] सूर्यः; भानुः; रविः; 'स्वस्ति मित्रः सहादित्यैः स्वस्ति रुद्रा दिशन्तु ते'—इति रामायणे (२।२५।२२)। द्वादशादित्यानामन्यतमः; 'धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च'—इति महाभारते (१।६५।१५)। मरुतामन्यतमः; 'मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान्। अग्निश्चक्षुर्हविर्ज्योतिः सावित्रो

मित्रएव च'–इति हरिवंशे (१९६।५२)। वशिष्ठस्य ऊर्ज्जा-गर्भजातः पुत्रभेदः; 'चित्रकेतुः सुरीचिश्च विरजा मित्र एव च। उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्याद्योऽपरे'–इति भागवते (४।१।३७) (४२८) क्ली. बन्धुः; सखा; सुहृत्। 'न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः। व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा।' 'सा श्रीर्या न मदं कुर्यात् स सुखी तृष्णयोज्झितः। तन्मित्रं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः'—इति गारुडे (१३।१४।१५)। 'यस्य मित्रेण सम्भाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः। यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान्'–इति हितोपदेशः। [मिनोति मानं करोति इति] शत्रोः परम्; 'राजा शत्रुरिति ख्यात एकार्थाभिनिवेशतः। भूम्यैकान्तरितो राजा स मित्रं मित्रकार्यतः' —इति शब्दरत्नावली। ३७

मिथः [स्] अव्य. [मेथति इति, मेथृ सङ्गमे, असुन्, पृषोदरादित्वाद् ह्रस्वः] अन्योऽन्यं; परस्परम्; रहः; 'व्यवहारी मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह'—इति मनुः (१०।५३)। ७२०

मिथिला स्त्री. [मथ्यन्ते शत्रवो यस्याम्। मथ्+'मिथिलादयश्च' इति इलच् अकारस्येत्वं निपात्यते] नगरीविशेषः; जनकराजपुरी; विदेहा; 'ततः कोषं समादाय वाहनानि च भूरिशः। पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः'—इति महाभारते (१।११३।२८)। 'जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः। मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता'—इति भागवते। 'निमेः पुत्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृतः। प्रथमं भुजबलैर्येन तैरहूतस्य पार्श्वतः। निर्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम्। पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्तितः'—इति भविष्यपुराणम्। २८७

मिथुनम् क्ली. [मेथतीति, मिथ्+'क्षुधिपिशिमिथः कित्' इति उनन्, किद्भावाद् गुणाभावश्च] स्त्रीपुंसयोर्युग्मं; द्वन्द्वम्; 'मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्'—इति रामायणे (१।२।१५)। युगलम्; मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गततृतीयराशिः; जितुमः; 'मिथुनोदयसंजातो मानी स्वजनवत्सलः। त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घसूत्रोऽरिमर्दनः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ७००

मिथ्या अव्य. [मथते इति, मन्थ् विलोडने, मेथते हिनस्ति वेति। मथ् वा मेथ्+क्यप्। निपातनात् साधु] असत्यं; मृषा; वितथः; अनृतम्; 'पृष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र!' एकार्थतायान्तु समाहितायां मिथ्या वदन्तं ह्यनृतं हिनस्ति'–इति मात्स्ये ३१ अध्यायः। १४४

मिथ्याचर्या स्त्री. [मिथ्या चरणम्, 'गदमदचरयमश्च' इति यत्, टाप्] ईर्षा; ईर्ष्या; कुहना; दम्भः; कुक्कुटिः; मिथ्याचार; कपटाचारः। ७४०

मिषम् क्ली. [मिष्+क] छलम्; 'प्रियासु बालासु रतक्षमासु च द्विपत्रितं पल्लवितं च बिभ्रतम्। स्मरार्जितं रागमहीरुहाङ्कुरं मिषेण चञ्च्वाश्चरणद्वयस्य च'—इति नैषधे (१।११८)। पुं. स्पर्द्धनम्; 'इति ध्यायन्मिषं कृत्वा तदैवास्फुटया गिरा। निर्गत्यैव विरक्तात्मा धनदेवान्ति कं ययौ'—इति कथासरित्सागरे (६४। १२५)। ७०९

मिष्टान्नम् क्ली. [मिष्टमन्नम्] मधुरद्रव्यम्; 'मिष्टान्नपानदाताथ सततं श्रद्धयान्वितः। देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते मृतः'—इत्यग्निपुराणम्। ३२१

मिहिका स्त्री. [मेहति स्निह्यतीति। मिह्+संज्ञायां क्वुन्+टाप्,अत इत्वम्] नीहारः; 'विशति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचम्। दिनमणिमणिं तापे चिताग्निजाच्च यियासति'–इति नैषधे (१९।३५)। ६५०

मिहिरः पुं. [मेहति सिञ्चति मेघजलेन भूमिमिति। 'मिह् + 'इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहीति' किरच्] सूर्यः; 'भवतिमिरासवपानमदाद् भवति विलोहितविग्रहकात्। मिहिर! बिभासि यतः सुतरां त्रिभुवनभावनभानिकरैः'–इति मार्कण्डेये (१०७।७)। अर्कवृक्षः; वृद्धः; मेघः; वायुः; चन्द्रः; विक्रमादित्यभूपस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः; वराहमिहिरः; 'धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्ट—घटकर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य'—इति नवरत्नम्। ३६

मीनः पुं. [मीयते हिंस्यते हिनस्ति वा इति। मी हिंसायाम् +'फेनमीनौ' इति नक् निपातितश्च] मत्स्यः; झषः; जलचरः; 'दुर्भगो बत लोकोऽयं यदवो नितरामपि।

ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीन इवोडुपम्'—इति भागवते (३।२।८)। मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतान्तिमराशिः; अन्त्यभम्; 'मीनलग्ने समुत्पन्नो रत्नकाञ्चनपूरितः। अग्ररोमा महाप्राज्ञो दीर्घकालपरीक्षकः'—इति कोष्ठीप्रदीपकः। मत्स्यावतारः। ६५७

मीमांसा स्त्री. [मान् पूजायाम्+'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' इति जिज्ञासायां सन्, अ, टाप्। अभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च] षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः; जैमिनीयं; विचारणा। १०

मुकुटम् क्ली. [मङ्क्ते मण्डयति, मकि + उटन्, नलोपश्चेति न्यासः। बाहुलकाद् धातोरत उः] शिरोभूषणभेदः; किरीटं; मौलिः; कोटीरम्; उष्णीषं; मकुटं; मौलीकः; शेखरम्; अवतंसः; वतंसः; उत्तंसः; उष्णीषकं; कौटीरकम्; 'मुकुटश्चापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः'—इति हरिवंशे (८६।७७)। 'रजांसि मुकुटाग्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन्'—इति महाभारते (१।३०।३८)। [स्त्रियां टाप्] मुकुटा; मातृगणविशेषः। कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत'—इति महाभारते (९।४६।२३)। [ङीप्] मुकुटी; अङ्गुलिमोटनम्। ५६५

मुकुन्दः पुं. [मुकुं मुक्तिं ददाति। मुकुं+दा+क,पृषोदरादित्वम्] विष्णुः; 'मुकुमव्ययंमान्तञ्च निर्वाणमोक्षवाचकम्। तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः। मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम्। यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। निधिविशेषः; 'यत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ। मुकुन्दो नन्दकश्चैव नीलः शङ्खोऽष्टमो निधिः'—इति मार्कण्डेयपुराणे (६८।५)। पारदः; रत्नभेदः; कुन्दुरुः; 'कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि'—इति भावप्रकाशः। २१

मुकुरः पुं. [मक्+'मकुरदर्दुरौ' इति उरच्, बाहुलकादकारस्थाने उकारः, मुञ्चति ज्योतिरिति वा] दर्पणः; आदर्शः; 'कुरु करे गुरुमेकमयोघनं बहिरितो मुकुरं च कुरुष्व मे'—इति नैषधे (४।५९)। बकुलद्रुमः; कुलालदण्डः; मल्लिकापुष्पवृक्षः; 'मुकुरकुसुमभृङ्गानातपत्रध्वजं वा दधि फलमथ नौकामन्नताम्बूलवस्त्रम्। कमलकलशशङ्खं भूषणं काञ्चनं वा भवति सकलसिद्ध्यै श्रेयसे रोगिणां च'—इति हारीतः। कुलवृक्षः; कोरकः। ५५५

मुकुलः पुं.– क्ली. [मुञ्चतिं कलिकात्वम्। मुच्+घुलक्, इति भरतः। मुचेरलः कत्वमुत्वञ्चेति कत्वे अकारस्योत्वे मुकुलः, इति रायः] कुड्मलः; मकुलः; पौटकोरकः; ईषद्विकसितकलिका; 'उपहितं शिशिरापगमश्रिया, मुकुलजालमशोभत किंशुके'—इति रघौ (९।२१) शरीरम्;, आत्मा; राजपुरुषविशेषः; 'इत्थं लब्धजया राज्ञी तत्क्षणान्न्यग्रहीद्रुषा। यशोधरं शुभधरं मुकुलं च सबान्धवम्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (६।२५३)। १८६

मुक्ता स्त्री. [मुच्यते स्म। मोच्यते निःसार्यते इति वा। मुच्+क्त+टाप्] रत्नविशेषः; मौक्तिकं; सौम्या; शौक्तिकेयं; तारं; तारा; भौतिकं; तौतिकम्; अम्भःसारं; शीतलं; नीरजं; नक्षत्रं; इन्दुरत्नं; लक्ष्मीः; मुक्ताफलं; बिन्दुफलं; मुक्तिका; शौक्तेयकं; शुक्तिमणिः; शशिप्रभं; स्वच्छं; हिमं; हिमबलं; सुधांशुभं; शुधांशुरत्नं; लक्षं; शशिप्रियं; हेमवतं; भूरुहं; शौक्तिकं; शुक्तिबीजं; हारी; 'स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्याः स्वरसेन च। मणिमुक्ताप्रबालानि यामैकं शोधनं भवेत्'—इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः। 'रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिषु च पञ्चसु। शङ्खविद्रुममुक्तानां परिधानं प्रशस्यते'—इति समयप्रदीपः। रास्ना। ६६४

मुक्तागुणः पुं. [मुक्तायाः गुणः वैशिष्ट्यम्। मुक्ताफले तरलत्वगुणविशेषः, सोऽस्त्यस्येति अच् वा] मुक्तारत्नं; श्रेष्ठमौक्तिकं; तारः। मुक्तामाला। ७९८

मुक्तामुक्तः त्रि. [मुक्तश्च अमुक्तश्चेति विशेषणयोर्द्वन्द्वः] क्षिप्ताक्षिप्तः। अस्य प्रयोगः अस्त्रे शस्त्रे च प्रायो वर्तते, यथा यष्ट्यादि। ४६३

मुक्तास्फोटः पुं. [मुक्तानां स्फोटः विकाशोऽत्र] शुक्तिः; मुक्तावरणम्। ६६४

मुक्तास्फोटा स्त्री. [मुक्तास्फोट+टाप्] शुक्तिः; मुक्ताशिम्बी। ६६४

मुक्तिः स्त्री. [मुच्+भावे क्तिन्] आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः; नित्यसुखावाप्तिः; (शरीरेन्द्रियाभ्याम् आत्मनो मुक्तत्वं मुक्तिः); मोक्षः; कैवल्यं; निर्वाणं; श्रेयः; निःश्रेयसम्; अमृतम्; अपवर्गः; अपुनर्भवः;

स्थिरः; अक्षरम्; 'मुक्तिस्तु द्विविधा साध्वि ! श्रुत्युक्ता सर्वसम्मता। निर्वाणपददात्री च हरिभक्तिप्रदा नृणाम्।, हरिभक्तिस्वरूपाञ्च मुक्तिं वाञ्छन्ति वैष्णवाः। अन्ये निर्वाणरूपां च मुक्तिमिच्छन्ति साधवः'—इति ब्रह्म-वैवर्ते। 'मुक्तिमिच्छसि रे तात! विषयान् विषवत् त्यज। क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज'—इति अष्टा-वक्रसंहितायाम् (१।२)। १२४

मुखम् क्ली. [खनति विदारयति अन्नादिकमनेन, खन्यते विधात्रा सुखमनेनेति वा। खन्+'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' इति करणे अच्, स च डित् मुडागमश्च] निःसरणं; गृहस्य निष्क्रमणप्रवेशनवर्त्म; गृहादिद्वार-प्रवेशः; हट्टमण्डपादेः प्रवेशनिर्गमः; गृहाङ्गणादिनिः-सरणपथः। अग्रभागः (४६९); 'तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम्। ब्रह्मद्वारमुखे सुप्ते मुद्राभ्यासं समाचरेत्'—इति हठयोगप्रदीपिकायाम् (३।५)। (५१८) शरीरावयवविशेषः; वक्त्रम्; आस्यं; वदनं; तुण्डम्, आननं; लपनम्; 'मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया वृथैव नासापथधावनश्रमः।' 'ओष्ठौ च दन्त-मूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च। गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते'—इति भावप्रकाशः। प्रारम्भः; 'अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वी-क्षणकौमुदीमुखम्। निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः, सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ'—इति रघुवंशे (३।१)। 'कौमुद्याः मुखं प्रारम्भम्' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। उपायः; सन्धिविशेषः; 'मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थ-रससम्भवा। अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात्' —इति दशरूपके (१।२३)। नाटकादेः शब्दः; आद्यम्; 'अचक्षुर्विषयं प्रायाद् यथार्कः क्षणदा-मुखे'—इति रामायणे (२।५०।७)। प्रधानम्,;'राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम्। नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम्। पर्वतानां मुखं मेरुर्गरुडः पततां मुखम्। सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो मुखम्' —इति महाभारते (२।३८।२७-२९)। द्वारम्; 'लिपेर्यथावद् ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत्' —इति रघुवंशे (३।२८)। 'नद्या मुखं द्वारम्' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। 'मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः'—इति वैजयन्तीकोषः। पुं. डहुः; 'लकुचो लिकुचो नुत्तः खगवक्त्रो मुखो डहुः'—इति शब्दचन्द्रिका। २८९

मुखण्डी स्त्री. [खण्डयतीति खण्डी, अच्, ङीप्। मुक्ता सती खण्डी। मुखं खण्डयति वा। पृषोदरादिः] मुख-भञ्जिका; शस्त्रजातिः; शस्त्रविशेषः। ४७६

मुखपूरणम् क्ली. [मुखं पूर्यते अनेनेति। मुख+पूर्+करणे ल्युट्] गण्डूषः। ७८५

मुखरः त्रि. [मुखम् अस्यास्तीति। मुख+'उषसुषि-मुष्कमधो रः'—इत्यत्र 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्' इति काशिकोक्त्या र। निन्दितं मुखमस्यास्तीति वा] अप्रियवादी; दुर्मुखः; अबद्धमुखः; 'एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया'—इत्यु-द्भटः। शब्दायमानः; 'त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भ-वोऽयं गन्धश्च भीरु! मुखराणि च नूपुराणि'—इति मृच्छकटिके १ अङ्के। अग्रयायी; 'यदि कार्ये विपत्तिः स्यान्मुखरस्तत्र हन्यते'—इति हितोपदेशे। पुं. [मुख+र] काकः; शङ्खः। ३७७

मुख्यः त्रि. [मुखे आदौ भवः। यत्। ब्रीहिभिर्यजे-तेत्यादिव उत्कृष्टत्वाद् मुखमिव मुख्यः, 'शाखादिभ्यो यः' इति इवार्थे य] श्रेष्ठः; अग्रयः; प्रधानः; प्रमुखः; 'प्रधानमुत्तमं रम्यं श्रेष्ठं मुख्यमनुत्तमम्। वरं वरेण्यं प्रमुखं परार्द्धं प्रवरं तथा'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। 'मुख्या नाम पुरस्ताद् द्वास्तयापणबहूदनौ'—इति भागवते (४।२५।४९)। पुं. प्रथमः कल्पः; यागादिषु शास्त्रोक्तः प्रथमः कल्पो मुख्यः स्यात्। ६९०

मुञ्जः पुं. [मुञ्ज्यते मृज्यते अनेन। मुञ्ज्+करणे अच्] तृणविशेषः; मौञ्जीतृणाख्यः; ब्राह्मण्यः; तेजनाह्वयः।; वानीरकः; मुञ्जनकः; शीरी; दर्भाह्वयः; दूरमूलः; दृढतृणः; दृढमूलः; बहुप्रजः; रञ्जनः; शत्रुभङ्गः। 'बाण, मूंज' इति भाषा। 'मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूल-दर्भः सुमेधसः। मुञ्जद्वयं तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा।' दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित्। दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते'—इति भावप्रकाशः। शरः उपनयनकाले मुञ्जमेखलाधारणविधिः—'अथैनं माणव-कम् आचार्यस्त्रिप्रदक्षिणं त्रिवृतं मुञ्जमेखलां परिधा-पयन् मन्त्रद्वयं वाचयति'—इति दशकर्मपद्धतिः।१९१

मुण्डम् क्ली. [मुण्ड्यन्ते उप्यन्ते केशा अस्मात्। यद्वा

मुण्डते मज्जतीति । मुण्ड्+अच्] शिरः; 'अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं दन्तविहीनं जातं तुण्डम् । करधृतकम्पित-शोभितदण्डं तदपि न मुञ्चत्याशा पिण्डम्'—इति मोहमुद्गरे (१५)। उपनिषद्विशेषः; 'ईशकेन-कठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरि । छान्दोग्यं बृहदारण्य-मैतरेयं तथा दश ।' बोलं; मुण्डायसं; पुं. [मुण्डन मुण्डः केशापनयनम्, मुडि खण्डने, भावे घञ् । ततः अर्श आद्य-च्] बलिराजस्य सैनिकदैत्यविशेषः; 'एकाक्ष एक-पान्मुण्डो विद्युदक्षश्चतुर्भुजः'—इति भविष्यपर्वणि हरिवंशे (२३२।५)। शुम्भसेनापतिदैत्यभेदः; 'हे चण्ड ! हे मुण्ड ! बलैर्बहुलैः परिवारितौ'—इति मार्क-ण्डेयपुराणे (८।७।२८)। [मुण्डमेवावयवत्वेना-स्त्यस्य । अच्] राहुग्रहः; [मुण्डं मुण्डनं जीविकात्वेना-स्त्यस्य । अच्] नापितः; [मुण्ड स्कन्धावच्छेदे खण्डन-मस्त्यस्य+अच्] स्थाणुवृक्षः; पुं.– क्ली. [मुण्ड्+ अच्] मूर्द्धा । ५१८

मुण्डनम् क्ली. [मुण्ड्+ल्युट्] केशच्छेदनं; भद्राकरणं; वपनं; परिवापनं; क्षौरम्, 'भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञसत्तम !, दण्ड एव हि राजेन्द्र ! क्षत्रधर्मो न मुण्डनम्'—इति महाभारते (१२।२३।४६)। ७२१

मुण्डा स्त्री. [मुण्ड+स्त्रियां टाप्] मुण्डिता स्त्री; श्रमणा; भिक्षुकी; मुण्डीरिका । ४८७

मुत् [द्] स्त्री. [मोदनमिति, मुद्+भावे क्विप्] हर्षः; मुदा; सुखम्; आनन्दथुः, 'उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् । अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः'—इति रघुवंशे (३।२५)। १२३

मुद्गः पुं. [मोदते अनेन इति । मुद्+'मुदिग्रोर्गग्गौ' इति गक्] शमीधान्यभेदः; सूपश्रेष्ठः; वर्णार्हः; रसो-त्तमः; भुक्तिप्रदः; हयानन्दः; सुफलः; वाजिभोजनः; 'प्रधाना हरितास्तत्र वनमुद्गास्तु मुद्गवत् । कृष्णमुद्गा महामुद्गा गौरा हरितपीतकाः । श्वेता रक्ताश्च निर्दिष्टा लघवः पूर्वपूर्ववत्'—इति राजवल्लभे । १६२

मुद्गरः पुं. [मुद्+गृ+अच्] अस्त्रविशेषः; द्रुघणः; घनः; द्रुघनः; प्रधणः; 'मुद्गरः कारकास्त्रयोः'—इति हेमचन्द्रः । 'पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः' —इति रघौ (१२।७३)। मुद्गरकः; कर्मारवृक्षः; पुष्पवृक्षविशेष; गन्धसारः; सप्तपत्रः; अतिगन्धः; गन्धराजः; विटप्रियः; प्रियः; जनेष्टः; मृगेष्टः । ४७५

मुधा अव्य. [मुह्यतीति, मुह्+बाहुलकात् का । पृषोदरा-दित्वात् हस्य धः] व्यर्थकम्; 'मुधा ज्ञानं मुधा वृत्तं मुधा सेवा मुधा श्रमः । एवं यो युक्तधर्मः स्यात्सोऽमुत्रात्यन्त-मश्नुते'—इति महाभारते (१४।३७।४)। ७६०

मुनिः पुं. [मनुते जानाति यः इति । मन्+'मनेरुच्च' इति इन्+अत उच्च] मौनव्रती; वाचंयमः; मौनी; व्रती; ऋषिः; शापास्त्रः; सत्यवाक्; 'फलेन मूलेन च वारि-भूरुहां मुनेरिवेत्थं मम यस्य वृत्तयः'—इति नैषधे (१।१३३)। 'दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः। वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते'—इति भग-वद्गीता । वङ्गसेनतरुः; जिनः; प्रियालवृक्षः; पलाश-वृक्षः; दमनकवृक्षः; स्त्री. दक्षकन्या; 'मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः । प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश । अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः'—इति महाभारते (१।६५।११-१२)। अष्टव-स्वन्तर्गतस्य आपनामकस्य वसोः पुत्रे पुं.। आपस्य पुत्रो वैतण्डयः श्रमः श्रान्तो मुनिस्तथा'—इति हरिवंशे भविष्यपर्वणि (३।४०)। क्रौञ्चद्वीपस्य देशविशेषः; 'क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोऽनुगः । मनोऽनु-गात् परे चोष्णस्तृतीयोऽपि स उच्यते । उष्णात् परे पावनकः पावनादन्धकारकः । अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशस्तथापरः'—इति मत्स्यपुराणे (१२१।८३-८५)। द्युतिमतः पुत्राणामन्यतमः; 'तथा द्युतिमतः सप्त पुत्रास्ताश्च निबोध मे । मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव, सप्तमः परिकीर्तितः'—इति मार्कण्डेये (५३।२२)। कुरुपुत्रभेदः; 'अविक्षितमभिष्वन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम्' —इति महाभारते (१।९४।४९)। ३४४,४१२

मुरजः पुं. [मुरात् संवेष्टनाज् जातः असौ । मुर+जन्+ ड] मृदङ्गः; 'मुरजपणवमेघघोषवद् दशरथवेश्म बभूव यत्पुरा । विलपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तद-भूत् सुदुःखितम्'—इति रामायणे (२।३९।४१)। ९७

मुरारिः पुं. [मुरस्य अरिः शत्रुः] मुररिपुः; श्रीकृष्णः; विष्णुः; 'मुरः क्लेशे च सन्तापे कर्मभोगे च कामणाम् । दैत्यभेदेऽप्यरिस्तेषां मुरारिस्तेन कीर्तितः'—इति

ब्रह्मवैवर्ते। 'कोऽसौ मुरारिर्देवर्षे ! देवो यक्षो नु किं नरः। दैत्यो वा राक्षसो वापि पार्थिवो वा तदुच्यताम्।' 'योऽसौ रजःसत्वमायागुणवांश्च तमोमयः। निर्गुणः सर्वगो व्यापी मुरारिर्मधुसूदनः'—इति वामने। अनर्घराघवग्रन्थकर्ता; 'अस्ति मौद्गल्यगोत्रसमुद्भूतस्य महाकवेर्भट्टश्रीवर्धमानात्मजस्य तन्तुमतीहृदयनन्दनस्य मुरारिनामधेयस्य कवेः कृतिरनर्घराघवं नाम नाटकं तत्प्रयुञ्जानाः सामाजिकानुपास्महे'—इति तत्कृतनाटकगद्यम्। २१

मुशलिका स्त्री. [मुस्+'वृषादिभ्यश्चित्' इति कलश्चित् स्यात्, टाप्। ततः संज्ञायां कन्, अकारस्येत्वम्, पृषोदरादित्वात् शत्वम्] मुसली; गृहगोधिका; पल्ली; तालमूली; सुवहा; तालपत्रिका; गोधापदी; हेमपुष्पी; भूताली; दीर्घकन्दिका; मुषली; तालिका; तालमूलिका; अर्शोघ्नी। २३४

मुशली, मुसली [न्] पुं. [मुसलं प्रहरणत्वेनास्यास्तीति। मुसल+इनि, पूर्ववत् शत्वम्] बलदेवः; बलरामः; बलभद्रः; मुष्टिकान्तकः। २८

मुष्कः पुं. [मुष्णाति वीर्यमिति। मुष्+'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्, इति कक्] अण्डकोशः; 'स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः'—इति वाग्भटे। मोक्षकवृक्षः; संघातः; तस्करः; मांसल। ५२३

मुष्टिः पुं.–स्त्री. [मुष्+क्तिच्] त्सरुः; 'परिघैरायसैस्तीक्ष्णैः सन्निकर्षे च मुष्टिभिः। निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत्'—इति महाभारते (१।१९।१७)। (५२३,५३७) सङ्ग्राहः; बद्धपाणिः; सम्पिण्डिताङ्गुलिपाणिः; मुस्तुः; मुचुटी; मुष्टिका; 'मुट्ठी' इति भाषा। ४७३

मुष्टिकः पुं. [मुष्टिः प्रयोजनमस्य। मुष्टि+कन्] स्वर्णकारः; नाडिन्धमः; कलादः; सुवर्णकारः; [मुष्णाति परवीर्यमिति। मुष्+क्तिच्। संज्ञायां कन्] कंसराजमल्लविशेषः; 'नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा'—इति हरिवंशे (४१।१६०)। ५८८

मुस्तकः पुं. [मुस्तयति संहतीकरोति रुधिरमिति। मुस्त+क, ततः संज्ञायां स्वार्थे वा कन्] तृणमूलविशेषः; कुरुविन्दः; मेघनामा; मुस्ता; मुस्तः; राजकसेरुः; मेवाख्यं; गाङ्गेयं; भद्रमुस्तकम्; अभ्रनामकः; श्रीभद्रा; भद्रकः; भद्रा; 'मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकः। कुरुविन्दश्च स ख्यातोऽपरः कोरकसेरुकः। भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः। मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम्। कषायं कफपित्तास्रतृड्ज्वरारुचिजन्तुहृत्'—इति भावप्रकाशः। पुं. स्थावरविषविशेषः; 'चत्वारि वत्सनामानि मुस्तके द्वे प्रकीर्तिते'—इति सुश्रुतः। ६२२

मुहुः [स्] अव्य. [मुह्+'मुहेः किच्च' इति उसि किच्च] पुनः पुनः; असकृत्; वारं वारम्; प्रतिक्षणम्; अभीक्ष्णं; भूयः; 'स्वस्वप्नमापरोक्षेण दृष्ट्वा पश्यन् स्वजागरम्। चिन्तयेदप्रमत्तः सन्नुभावनुदिनं मुहुः'—इति पञ्चदश्याम् (७।१७१)। ७२४

मुहुर्दृष्टः त्रि. [मुहुः दृष्टः] अवगीतः। अवगीतशब्दोऽत्रावलोक्यताम्। ७५५

मुहुर्भाषा स्त्री. [मुहुः भाषा भाषणम्] पुनः पुनः कथनम्; अनुलापः; मुहुर्वचः। १५०

मूकः त्रि. ['मू' इति कायति। मू+का+क] वाक्यरहितः; अवाक्; जडः; कडः; 'गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे चावमानिते। भवेत्कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिण्मिण एव च'—इति सुश्रुते। 'आवृत्य वायुः संकफो धमनीः शब्दवाहिनीः। नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिण्मिण गद्गदान्'—इति सुश्रुतः। पुं. [मव्यते बध्यते जालिकैरिति। मव्+कक्+ऊठ्] मत्स्यः; दैत्यः; दानवभेदः; 'स सन्निकर्षमागत्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः। मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्'—इति महाभारते (३।३९।७)। दीनः; तक्षकपुत्रः; 'शिली शलकरो मूकः सुकुमारः प्रवेपनः। मुद्गरः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः। एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम्'—इति महाभारते (१।५७।१०)। ६०९

मूढः त्रि. [मुह्+क्त, ढत्वधत्वलोपदीर्घाः] मूर्खः; मातृशासितः; बालः; जडः; 'अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्वपुः। एकीभूयभवेन्मुख्यस्तत्र मूढैः प्रयुज्यते'—इति पञ्चदश्याम् (७।१०)। तन्द्रितः। ३३६

मूर्खः त्रि. [मुह्+ख, मूरादेशः] मुह्यति यः; अज्ञः; मूढः; यथाजातः; वैधेयः; बालिशः; 'मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरं, कार्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा गुणैर्बान्धवान्। अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं

कथाभिर्बुधं, विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद्वशम्'—इति नवरत्नानि। 'पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम्। उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये' —इति हितोपदेशः। ३३६

मूर्च्छा स्त्री. ['मूर्च्छनम्, मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः+ 'गुरोश्च हलः' इति अ, टाप्] संमोहः; कश्मलं; मोहः; मूर्च्छनं; मूर्च्छायः; 'संज्ञोपघातो मूर्च्छायो मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छनं तथा। कश्मलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु मृतोपमः' —इति कोषान्तरम्। 'नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम्। पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते। वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च। कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे।' 'सेकावगाहा मणयः सहाराः शीताः प्रदेया व्यजनानिलाश्च। शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि।' 'सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाडिमा जाङ्गलजा रसाश्च। तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छासु पथ्याः ससतीनमुद्गाः।' 'कोलमज्जोषणोशीरं केशरं शीतवारिणा। पीतं मूर्च्छां जयेल्लीढा कृष्णा वा मधुसंयुता।' 'ताम्बूलं पत्रशाकानि दन्तघर्षणमातपम्। विरुद्धान्यन्नपानानि व्यवायं स्वेदनं कटुम्। तृड्निद्रयोर्वेगरोधं तक्रं मूर्च्छामयी त्यजेत्' —इति वैद्यके। ८३९

मूर्तिः स्त्री. [मूर्च्छ्+क्तिन्, 'राल्लोपः', 'न ध्याख्येति' न तकारस्य नत्वम्] शरीरम्; तनुः; देहः; गात्रं; कायः; कलेवरम्; 'खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम्। पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गाञ्च मूर्तिषु' —इति मनुः (१२।१२०)। काठिन्यं; प्रतिमा; स्वरूपः; 'आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः। दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्मातिथिः स्वयम्। अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः'—इति भागवते (६।७।२९-३०)। ब्रह्मसावर्णिपुत्रविशेषः; 'तत्सुता भूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः। सुवासना विरुद्धाद्या जयो मूर्तिस्तदा द्विजाः'—इति भागवते (८।१३। २१-२२)। ५१०

मूर्द्धजः पुं. [मूर्द्धिन जातः। जन्+ड] केशः; 'बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्फुटिताग्रपरुषह्रस्वाश्च। अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च मूर्द्धजा वित्तहीनानाम्'—इति बृहत्संहितायाम् (६८।८२)। मूर्द्धिन जाते त्रि.। ५३०

मूर्धपिण्डः पुं. [मूर्ध्नि जातः पिण्डः, तदाकारः शीर्षभागः] करिकुम्भः; हस्तिशिरोऽर्धभागः, (तच्छिरसो भागद्वयं कुम्भद्वयरूपेण कथ्यते)। २१६

मूर्धवेष्टनम् क्ली. [मूर्द्ध्नः वेष्टनम्] उष्णीषः। ७९६

मूर्द्धा [न्] पुं. [मूर्वति बध्नाति यत्रेति। मुर्व+'श्वन्नुक्षन्पूषन्' इति कनिन्, उकारस्य दीर्घः वकारस्य धकारः] मस्तकः; शिरः; 'लौहे पात्रे तण्डुलान् कोद्रवाणां शुक्ले पक्वांल्लोहचूर्णेन साकम्। पिष्टान् सूक्ष्मं मूर्ध्नि शुक्लाम्लकेशे, दत्त्वा तिष्ठेद्वेष्टयित्वार्कपत्रैः'—इति बृहत्संहितायाम् (७२।२)। 'मूर्द्धा मूर्द्धा शिरोदेशे पुंसि स्यातामिमौ समौ'—इत्युणादिकोषः। 'दृष्ट्वा वेणीं कृतां मूर्ध्नि कज्जलं लोचने तथा। असिं गृहीत्वा तरसा छेत्स्यहं नान्यथा सुखम्'—इति देवीभागवते (२।७।२८)। ५१९

मूर्द्धाभिषिक्तः पुं. [मूर्धन्यभिषिक्तो मूर्धाभिषिक्तः। राज्यारोहणसमये प्रथमं क्षत्रियो मूर्द्धन्यभिषिच्यते] क्षत्रियः; राजा; 'राज्ञो मूर्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः। तीर्थसंसेवया चांहो जह्यङ्गाच्युतचेतनः'—इति भागवते (९।१५।४१)। वर्णसङ्करविशेषः; स तु विप्रात् क्षत्रियायां जातः; मूर्द्धावसिक्तः; प्रधानः; मन्त्री। ४२१

मूलम् क्ली. [मवते बध्नाति वृक्षादिकमिति। मू+'मूशक्यविभ्यः क्लः' इति क्ल] शिफा; ब्रध्नः; अङ्घ्रिनामकः; कन्दः; वृध्नः; जटा; पादः; 'भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च। हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च'—इति मनुः (३।२२७)। आद्यम्; 'कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः। विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम्'—इति महाभारते (१।१६१।१)। नक्षत्रविशेषः; 'कुर्वन्तश्चानुराधासु लभन्ते चक्रवर्तिताम्। आधिपत्यं च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम्—इति मार्कण्डेये (३३।१३)। निकुञ्जः; अन्तिकम्; 'जगादोच्चैः प्रयाहीति मूलं शुम्भनिशुम्भयोः' —इति मार्कण्डेये (८६।६)। मूलवित्तं; मूलधनम्; 'अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः। अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम्'—इति मनुः (८।२०२)। निजं; चरणम्; 'त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च'—इति

ऋग्वेदे (१०।८७।१०)। 'मूलं पादम्'—इति तद्भाष्ये सायणः। टीकार्हग्रन्थः; पुष्करमूलं; शूरणं; पिप्पलीमूलं; कारणम्; 'धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते'—इति मनुः (११।८४) 'मूलं कारणम्' —इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। त्रि. [मूलतीति। मूल् प्रतिष्ठायाम्+क] अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतोनविंशनक्षत्रम्; 'मूलमाद्ये शिफायां च निकटे भे तु वा स्त्रियाम्'–इति शब्दरत्नावली। 'मूलं विरुद्धावयवं समूलं कुलं दहत्येव वदन्ति सन्तः। चेदन्यथात पुरुषाविशेषात् सौभाग्यमायुश्च कुलानुवृद्धिः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। १८३

मूलीकर्म [न्] क्ली. [अमूलः विमुखः मूलः विश्वस्तः क्रियते यत्र। मूल+च्वि+कृ+मनिन्] संवननं; कार्मणं; वशीकरणम्। ७१६

मूल्यम् क्ली. [मूलेन आनम्यते अभिभूयते, मूलेन समं वा इति। मूल+'नौवयोधर्मेत्यादिना' यत्। मूल्यते अर्प्यते इदम्] कर्मण्या; विधा; भृत्या; भृतिः; भर्म; वेतनं; भरण्यं; भरणं; निर्वेशः; पणः; 'मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः'—इति मिताक्षरायाम्। त्रि. [मूलं रोपणमर्हतीति। मूल+यत्] प्रतिष्ठायोग्यः; रोपणयोग्यः; इति मूलधात्वर्थदर्शनात्। [मूलतः उत्पाटनं येषाम् इति। 'मूलमस्याबर्हि' इति यत्] मूलत उत्पाटनयोग्ये मुद्गादौ। ७२८

मूषकः पुं. – क्ली. [मूष+स्वार्थे कन्] उन्दुरुः; आखुः; वृषः; उन्दरः; खनकः; 'रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः। मूषकैः परिधावद्भिरुद्बूलैरावृतानि च'— —इति रामायणे (२।३३।१९)। २३५

मूषिकः पुं. [मुष्णाति द्रव्याणीति। मुष्+'मुषेर्दीर्घश्च' इति किकन् दीर्घश्च] जन्तुविशेषः; उन्दुरुः; आखुः; मूषः; मूषीकः; उन्दूरुः; बभ्रुः; वृषः; आखनिकः; वृशः; मूषकः; पिङ्गः; उन्दुरुकः; नखी; खनकः; बिलकारी; धान्यारिः; बहुप्रजः; 'मूषिको मधुरः स्निग्धो व्यवायी बलवर्धनः'—इति राजवल्लभः। जनपदविशेषः; 'द्रविडाः केरलाः प्राच्या मूषिका वनवासिका'—इति महाभारते (६।९।५८)। २३५

मृगः पुं. [मृगयते अन्वेषयति तृणादिकम्, मृग्+इगुपधत्वात् कर्तरि क] चन्द्रहृदयलाञ्छनं; हस्तिविशेषः (२१५); (२३०) [मृग्यते अन्विष्यतेऽसौ व्याधैः] पशुविशेषः; कुरङ्गः; वातायुः; हरिणः; अजिनयोनिः; सारङ्गः; चारुलोचनः; जिनयोनिः; कुरङ्गमः; ऋष्यः; ऋश्यः; रिष्यः; रिश्यः; एणः; एणकः; 'सम्बरो रोहितो न्यङ्कुकुरङ्गसुदृशो रुरुः। एणश्च हरिणश्चेति मृगा नवविधा मताः'—'समूरू रोहितो न्यङ्कुः सम्बरो बभ्रुणो रुरुः। शशोणहरिणाश्चेति मृगा नवविधा मताः। हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव!, ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा। एते बलिप्रदाने च चर्मदाने च कीर्तिताः'—इति कालिकापुराणे। पशुमात्रम्; 'आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना'—इति मनुः। (५।९); 'मृगशब्दोऽत्र नहिषपर्युदासात् पशुमात्रपरः'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। नक्षत्रभेदः; 'अश्विनीमृगमूलाश्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा'—इति इन्द्रजालतन्त्रे। अन्वेषणम्; 'जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया, वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम्। कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना, मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता'—इति साहित्यदर्पणे (४।१७)। कनकस्य सुवर्णस्य मृगे अन्वेषणे, पक्षे कनकमृगे हेमहरिणे या तृष्णा इत्यर्थः। याच्ञा; मार्गशीर्षमासः; यज्ञविशेषः; मृगनाभिः; मकरराशिः; 'मृगकर्कटसंक्रान्तौ द्वे तूदग्दक्षिणायने। विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापराः' —इति तिथ्यादितत्त्वम्। चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः; 'वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरुश्चपलमतिसुदेहः शीघ्रवेगो मृगोऽयम्।' 'शशके पद्मिनी तुष्टा मृगे तुष्टा च चित्रिणी' —इति रतिमञ्जरी। अन्वेष्टा; 'मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः'—इति ऋग्वेदे (१।१५४।२)। 'मृगः अन्वेष्टा'—इति तद्भाष्ये सायणः। ४४

मृगजालिका स्त्री. [मृगाणां जालिका] मृगबन्धनार्थंजालं; वागुरा; मृगबन्धनी। ५९७

मृगदंशः पुं. [मृगान् पशून् दशति। मृग+दंश्+ण्वुल्] कुक्कुरः; कुकुरः; मृगदंशकः; मृगारिः; मृगारातिः; सारमेयः; कौलेयकः; भषणः; शालावृकः। २८१

मृगधूर्तकः पुं. [मृगेषु पशुषु धूर्तः, वञ्चकत्वात्। मृगधूर्त+स्वार्थे कन्] शृगालः; मृगधूर्तः। २२९

मृगनाभिः पुं. [मृगस्य नाभिः। तदभ्यन्तरे जातत्वात्

तथात्वम्] कस्तूरी; मृगनाभिजा; 'मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित् । कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता' । 'मृगनाभिर्मृगमदो मदः कस्तूरिकाण्डजः' —इति वैद्यकरत्नमालायाम् । ५४४

मृगपतिः पुं. [मृगाणां पशूनां पतिः, यथेष्टं भक्षणरक्षणादौ स्वामी] सिंहः; 'यल्लीलां मृगपतिराददेऽनवद्यामादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः'—इति भागवते (५।२५।१०)। 'मृगपतिः सिंहः'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । कामप्रदश्रेष्ठः, यथा तत्रैव टीकायाम् 'मृग्यन्त इति मृगाः कामप्रदास्तेषां पतिर्मुख्यः ।' २१४

मृगमदः पुं. [मृगाः माद्यन्ति अनेनेति । मृग+मद्+अप्] कस्तूरी; मृगनाभिजा; 'मृगमदकृतचर्चापीतकौषेयवासा रुचिरशिखिशिखण्डा बद्धधम्मिल्लपाशा'—इति छन्दोमञ्जर्याम् (२।१५।४) । ५४४

मृगया स्त्री. [मृग्यन्ते पशवोऽस्यामिति । मृग्+णिच्, 'इच्छा' इत्यत्र 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाटचानामुपसंख्यानम्' इति शे यकि णिलोपः] वनेषु राज्ञां मृगहननक्रिया; [मृग्यन्ते अन्विष्यन्तेऽस्याम्] आच्छोदनं; मृगव्यं; आखेटः; 'शिकार' इति भाषा। 'चचार मृगयां तत्र दृप्त आत्तेषुकामुकः । विहाय जायामतदर्हां मृगव्यसनलालसः'-इति भागवते ४ स्कन्धे २६ अध्यायः । ४३५

मृगयुः पुं. [मृगं यातीति । मृग+या+'मृगय्वादयश्च' इति कु निपात्यते] व्याधः; लुब्धकः; वागुरिकः; मृगवित् (ध) ; 'मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा दिशमिव दाहवतीं मरावुदन्यन्'—इति भट्टिकाव्ये (४।४४) । ५९६

मृगरिपुः पुं. [मृगाणां पशूनां रिपुः शत्रुः] सिंहः; मृगारिः; पशुपतिः; मृगपतिः । २१४

मृगव्यम् क्ली. [मृगान् विध्यति अत्र इति । व्यध्+'अन्येष्वपि दृश्यते' इति काशिकोक्त्या अधिकरणेड] मृगया; आखेटः; 'कदाचिद्राजपुत्रोऽसौ मृगव्यमचरद्वने'—इति मार्कण्डेये (१२७।१) । ४३४

मृगाङ्कः पुं. [मृगः अङ्के यस्य] चन्द्रः; 'विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवान् मृगाङ्कचूडामणिवर्जनार्जितम्'—इति नैषधचरिते (१।७८) । कर्पूरः; वायुः; मृगचिह्नं; चन्द्रे तच्चिह्नकारणं यथा–'लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशसंस्थितम् । न विदुः सोमदेवापि ये च नक्षत्रयोगिनः'–इति महाभारते हरिवंशः । यक्ष्मरोगस्य औषधविशेषः; 'स्याद्रसेन समं हेम मौक्तिकं द्विगुणं भवेत् । गन्धकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्कणः । सर्वं तद्गोलकं कृत्वा काञ्जिकेन विशोषयेत् । भाण्डे लवणपूर्णेऽथ पचेद्यामचतुष्टयम् । मृगाङ्कसंज्ञको ज्ञेयो रोगराजनिकृन्तनः ।' 'रसस्य भस्मनो हेम पिष्टीकृत्य प्रयोजयेत् । गुञ्जाचतुष्टयञ्चाज्यमरिचैर्भक्षयेन्नरः'—इति मधुमती । 'रसभस्म हेमभस्म तुल्यं गुञ्जाद्वयं द्वयम् । दोषं बुद्ध्वानुपानेन मृगाङ्कोऽयं क्षयापहः' ।—इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः । ४३

मृगारिः पुं. [मृगाणां पशूनाम् अरिः वैरी] मृगादनः; क्षुद्रव्याघ्रः; तरक्षुः; तर्क्षुः; तरूक्षुः; तरक्षकः; व्याघ्रः; 'चीता, बाघ' इति भाषा । सिंहः; कुक्कुरः; कुकुरः; वृक्षविशेषः; रक्तशिग्रुः । २२६

मृडः पुं. [मृडति हृष्यतीति, मृड्+इगुपधत्वात् कर्तरि क] शिवः; महादेवः; 'प्राङ् निषण्णं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः'—इति भागवते (४।२।७) । १३

मृडा स्त्री. [मृड+जात्यर्थे टाप्] दुर्गा; शिवा । १५

मृडानी स्त्री. [मृडस्य पत्नी । 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडेति' ङीष् आनुक् च] मृडा; मृडपत्नी; शिवा; पार्वती; हैमवती; अम्बिका । १५

मृणालम् क्ली.– पुं. [मृण्यते हिंस्यते भक्षणाद्यर्थं यत् । मृण् + 'तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः' इति कालन्] पङ्कजादीनां नालं; बिसं; बिशं; पद्मनालं; मृणाली; मृणालिनी; पद्मतन्तुः; बिसिनी; नलिनीरुहम्; 'मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते'—इति नैषधे (१।१३७) । शालूकविशेषः; 'पद्मादिकन्दः; शालूकं करहाटश्च कथ्यते । मृणालं मूलं भिष्माण्डं लज्जाशूकं च कथ्यते ।' 'मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रजिद्गुरु । दुर्जरं स्वादुपाकं च स्तन्यानिलकफप्रदम् । सङ्ग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम्'—इति भावप्रकाशः । क्ली. [मृण्+कालन्] वीरणमूलम्; 'मृणालमभयं सेव्यं लामज्जकमुशीरकम्' —इति वैद्यकरत्नमालायाम् । 'स्यादुशीरं मृणालं च सेव्यं लामज्जकं तथा'—इति गारुडे । ६२८

मृत् [द्] स्त्री. [मृद्नाति प्रलये चूर्णतया स्वकारणे लीयत इति । मृद्+कर्तरि क्विप्] मृत्तिका; 'कषाया

मारुतं पित्तमुषरा मधुरा कफम् । कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तञ्च रूक्षयेत् । पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि । इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा। पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम्'—इति माधवकरः । तुवरी। १५९

मृतः त्रि. [मृ+क्त] गतप्राणः; परासुः; प्राप्तपञ्चत्वः; परेतः; प्रेतः; संस्थितः; प्रमीतः; 'मरा' इति भाषा। 'धर्मः प्रव्रजितस्तपः प्रवसितं सत्यं च दूरे गतम्, पृथ्वी मन्दफला जनाः कपटिनो लौल्ये स्थिता ब्राह्मणाः । मर्त्याः स्त्रीवशगाः स्त्रियश्च चपला नीचा जना उन्नता, हा कष्टं ! खलु जीवितं कलियुगे धन्या नरा ये मृताः' —इति गारुडे ११५ अध्यायः । 'चतुर्थं तु मद्रे मूढो भग्नदार्विव निष्क्रियः । कार्याकार्यविभागाज्ञो मृतादप्यपरो मृतः'—इति माधवकरः । 'उत्तिष्ठोतिष्ठ गच्छ त्वं वद मौनं समाचर । ये पराधीनतां यान्ति तेऽपि जीवन्ति के मृताः'—इत्युद्भटः । याचितवस्तु; क्ली. याचितं [याचनवृत्तिर्गरणमिव दुःखजनकत्वाद् मृतं, भावे कर्मणि वा क्त]; मृत्युः । ६२९

मृतस्नानम् क्ली. [मृतमुद्दिश्य स्नानम्] मृतोद्देशेन स्नानम्; अपस्नानम् । ६३९

मृत्तिका स्त्री. [मृदेव इति । मृद्+'मृदस्तिकन्' इति स्वार्थे तिकन्, स्त्रियां टाप्] मृत्; मृदा; मृत्तिः; तुवरी; 'मिट्टी' इति भाषा । 'मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः । कषाया मारुतं पित्तं उषरा मधुरा कफम्' —इति माधवकरः । १५९

मृत्युः पुं.– क्ली. [म्रियते अस्मादिति । मृ+'भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ' इति त्युक्] प्राणवियोगः; पञ्चता; कालधर्मः; दिष्टान्तः; प्रलयः; अत्ययः; अन्तः; नाशः; मरणं; निधनं; पञ्चत्वं; मृतं; मृतिः; नैधनं; संस्था; कालः; परलोकगमः; परलोकगमनं; दीर्घनिद्रा; निमीलनम्; अस्तम्; अवसानं; भूमिलाभः; निपातः; विलयः; आत्ययिकम्; अप्ययः । 'क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृष्णे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा । न शाम्यतोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः । प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलं च दारुणम् । पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः'—इति सुश्रुतः । पुं. यमः; मारकः (कंसः) ; 'प्रत्यर्प्य मृत्यवे पुत्रान् मोचये कृपणामिमाम् । सुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्वा न म्रियेत चेत्'—इति भागवते (१०।१।४९) । ६२८

मृत्सा स्त्री. [प्रशस्ता मृत् इति । मृत्+'सस्नौ प्रशंसायाम्' इति स+टाप्] प्रशस्तमृत्तिका । १५९

मृत्स्ना स्त्री. [प्रशस्ता मृत् इति । मृत्+स्न+टाप्] प्रशस्तमृत्तिका; 'त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात्'—इति भागवते (८।६।१०) । काक्षी; 'सौराष्ट्री पार्वती मृत्स्ना काक्षी च पङ्कपर्पटी' —इति वैद्यकरत्नमालायाम् । १५९

मृदङ्गः पुं. [मृद्यते आहन्यते असौ इति । मृद्+'विद्यादिभ्यः कित्' इति अङ्गच् स च कित् । यद्वा मृत् अङ्गमस्येत्यमरटीकायां रघुनाथः] वाद्यविशेषः; मुरजः; 'रजनिविरतिशंसी कामिनीनां भविष्यद्विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः'—इति माघे (११।२) । पटहः; घोषः; वंशः । ९७

मृद्भाण्डम् क्ली. [मृदः भाण्डम् बृहत्पात्रम्] उष्ट्रिका; मृत्पात्रम् । ७९०

मृद्वीका स्त्री. [मृदु+बाहुलकात् ईकन्, टाप्] द्राक्षा; कपिलद्राक्षा; मृद्वी; गोस्तनी; गोस्तना; हारहूरा; 'जम्बूवेतसवानीरकदम्बोदुम्बरार्जुनाः । बीजपूरकमृद्वीकालकुचाश्च सदाडिमाः'—इति बृहत्संहितायाम् (५५।१०) । १९३

मृधम् क्ली. [मर्धते क्लिद्यतीति । मृध्+क] युद्धम्; 'अपयाते ततो देवे कृष्णे चैव महात्मनि । पुनश्चावर्तत मृधं परेषां लोमहर्षणम्'—इति हरिवंशे (१८२।१) । ४५३

मृषा अव्य.— मृषा; वृथा; मिथ्या । १४४

मृषा अव्य. [मृष्यत इति । मृष्+का] मिथ्या; 'मृषामृधं सादिबले कुतूहलान्नलस्य नासीरगते वितेनतुः'—इति नैषधचरिते (१।६८) । वृथा । १४४

मेकलकन्यका स्त्री. [मेकलः मेखलायुक्तः तन्नामा वा विन्ध्यपर्वतः तस्य कन्यका । तस्य नितम्बदेशान् निःसृतेत्यर्थः] नर्मदानदी; मेकलाद्रिजा; मेखलाद्रिजा । ६७४

मेखलकन्यका स्त्री. [मेखलस्य मेखलोपलक्षितस्य विन्ध्य गिरेःकन्यकेव प्रसूता] नर्मदा । ६७४

मेखला स्त्री. [मीयते प्रक्षिप्यते कायमध्यभागे इति । मि+संज्ञायां खल, गुणश्च, स्त्रियां टाप्] स्त्रीकट्याभरणं; काञ्ची; सप्तकी; रसना; सारसनं;

काञ्चिः; रशना; कक्षा; रसनं; रशनं; कक्ष्या; सप्तका; सारशनं; कलापः; 'करधनी' इति भाषा। कटिदेशः (८२४) स्त्रीकट्यां; वस्त्रग्रन्थनम्; अष्ट यष्टिका; 'एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका। रसना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः।' खड्गादि-निबन्धनं; शिक्कनिका; चर्मरज्ज्वादि; मुष्टिदार्ढ्यार्थम् उपर्यधो लौहबन्धः; शैलनितम्बः; नर्मदानदी; पृश्निपर्णी; उपनयनकाले धारणीयमुञ्जनिर्मितसूत्रत्रयम्; 'अथैनं माणवकमाचार्यस्त्रिः प्रदक्षिणं त्रिवृत्तमुञ्ज-मेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति'—इति दशकर्म-पद्धतिः। 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे स्वसूत्रोक्तविधानतः। दण्डी च मेखली सूत्री कृष्णाजिनधरो मुनिः। मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला। मौञ्ज्यभावे कुशेनाहुर्ग्रन्थिनैकेन च त्रिभिः'—इति कौर्मे। होम-कुण्डोपरि मृद्घटितवेष्टनविशेषः; 'यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते। हस्तैके मेखलास्तिस्रो-वेदाग्निनयनाङ्गुलाः। कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणा-ङ्गुलाः। चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः'—इति वशिष्ठपञ्चरात्रे। यज्ञवेष्टनसूत्रम्; 'हरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैकेऽग्नीननाशयन्। कुण्डेष्वमूत्रयन् केचिद्बिभिदुर्वेदि-मेखलाः'—इति भागवते (४।५।१५)। 'मेखलाः सीमासूत्राणि' -इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। ५६०

मेघः पुं. [मेहतीति। मिह्+अच्, 'न्यङ्क्वादीनाञ्च' इति कुत्वम्। मेहति सिञ्चति यः] अभ्रं; वारिवाहः; स्तनयित्नुः; बलाहकः; धाराधरः; जलधरः; तडित्वान्; वारिदः; अम्बुभृत्; घनः; जीमूतः; मुदिरः; जलमुक्; धूमयोनिः; अभ्रं; पयोधरः; अम्भोधरः; व्योमधूमः; घनाघनः; वायुदारुः; नभश्चरः; कन्धरः; कन्धः; नीरदः; गगनध्वजः; वारिमुक्; वार्मुक्; वनमुक्; अब्दः; पर्जन्यः; नभोगजः; मदयित्नुः; कदः; कन्दः; गवेडुः; गदामरः; खतमालः; वातरथः; श्वेत-नीलः; नागः; जलकरङ्कः; पेचकः; भेकः; दर्दुरः; अम्बुदः; तोयदः; अम्बुवाहः; पाथोदः; गदाम्बरः; गाडवः; वारिमसिः। तद्वैदिकपर्यायाः—अद्रिः; ग्रावा; गोत्रः; बलः; अश्नः; पुरुभोजाः; बलिशानः; अश्मा; पर्वतः; गिरिः; व्रजः; चरुः वराहः; शम्बरः; रौहिणः; रैवतः; फलिगः; उपरः; उपलः; चमसः; अहिः; दृतिः; ओदनः; वृषन्धिः; वृत्रः; असुरः; कोशः। 'आवर्तो निर्जलो मेघः सम्वर्तश्च बहूदकः। पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः सस्यप्रपूरकः' —इति ज्योतिस्तत्त्वम्। षड्रागान्तर्गतरागविशेषः; 'भैरवोऽथ वसन्तश्च नटो नारायणस्तथा। श्रीरागो मेघ-रागश्च षडेते पुरुषाह्वयाः।' 'ललिता मालसी गौडी नाटी देवकिरी तथा। मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः'—इति सङ्गीतशास्त्रम्। मुस्तकः; राक्षसः। ५८

मेघतिमिरम् क्ली. [मेघेन तिमिरम् अन्धकारो यत्र] मेघाच्छन्नदिनं; दुर्दिनम्। ५९

मेघपुष्पम् क्ली. [मेघस्य पुष्पमिव] जलं; पानीयं; नीरं; सलिलं; पिण्डाभ्रं; नदीजलम्। पुं. [मेघ इव पुष्प्यति प्रकाशते इति। पुष्प विकशने+अच्] शक्रहयः; श्रीकृष्णाश्वः; 'तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम्' —इति महाभारते (४।४३।२१)। ६४८

मेघरागः पुं. [मेघनामको रागः] षड्रागान्तर्गतराग-विशेषः। १०० अ

मेघवह्निः पुं. [मेघस्य मेघजन्यो वा वह्निः] मेघज्योतिः; वज्राग्निः; इरम्मदः। ७०

मेघवाहनः पुं. [मेघो वाहनमस्य] इन्द्रः; 'अविलम्बि-तैलविलपाणिपल्लवः श्रयति स्म मेघमिव मेघवाहनः' इति माघे (१३।१८)। ५४

मेचकः पुं. [मचति वर्णान्तरेण मिश्रीभवतीति। मच्+ 'कुञ्जादिभ्यः संज्ञायां वुन्' इति वुन्। ततः 'पचिमच्यो-रिच्च' इति इत्वे लघूपधगुणः] मयूरचन्द्रकः; धूमः; मेघः; शोभाञ्जनः; श्यामलः। २४२

मेचकम् त्रि. [मेचकः कृष्णनीलमिश्रितः वर्णः अस्ति अस्य। अर्श आद्यच्] श्यामलगुणयुक्तः; कृष्णनीलः; 'मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसन्निभः'—इति शब्दार्णवः। क्ली. श्रोतोऽञ्जनम्; अन्धकारः; नीलाञ्जनम्; 'मेचकं मर्दनाञ्जनपिण्डवदीषत् कृष्णरूक्षम्'—इति माधवकरः। ७३४

मेढ्रः पुं. [मिह् सेचने+ष्ट्रन्] शिश्नः; मेषः; 'मेढो मेढो हुडो मेष उरभ्र उरणोऽपि च'—इति भावप्रकाशः। ५१४

मेथिः, मेठिः पुं. [मेथन्ते पशवोऽत्रेति। मेथृ सङ्गमे+ 'सर्वधातुभ्यः' इति इन्। ठयुक्ते पृषोदरादिः] खले पशु-

बन्धनार्थन्यस्तदारु; मेधिः; 'मेठिभूतस्तु वै सर्वान्' वायुपाशैर्नियन्त्रितान्। आकल्पं तत्पदं तिष्ठन् भ्रामयन् ज्योतिषां गणान्'—काशीखण्डे (२१।८०)। 'मेधिर्मेथिः खलेवाली खले गोबन्धदारु यत्'—इति हेमचन्द्रः। स्त्री. मेथिका; मेथिनी; मेथी; दीपनी; बहुपत्रिका; बोधिनी; गन्धबीजा; ज्योतिः; गन्धफला; वल्लरी; चन्द्रिका; मन्था; मिश्रपुष्पा; कैरवी; कुञ्चिका; बहुपर्णी; पीतबीजा; 'मेथी' इति भाषा। 'मेथिका मेथिनी मेथिर्दीपनी बहुपत्रिका। बोधिनी बहुबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा। वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी। कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा। मेथिका वातशमनी श्लेष्मघ्नी ज्वरनाशिनी। ततः स्वल्पगुणा वन्या वाजिनां सा तु पूजिता'-इति भावप्रकाशः। ५७८

मेदः [स्] क्ली. [मेद्यति स्निह्यतीति। मिद्+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्] मांसप्रभवधातुविशेषः; वपाः; वसा; मेदः; 'यन्मांसं स्वाग्निना पक्वं तन्मेद इति कथ्यते। तदतीव गुरु स्निग्धं बलकार्यतिबृंहणम्।' 'मेदो हि सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम्। अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत्'—इति भावप्रकाशः। रोगविशेषः; 'अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः। मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदो विवर्द्धयेत्'—इति सुश्रुतः। पुं. [मेद्यति स्निह्यतीति। मिद्+अच्] वपा; वसा; मांसप्रभवधातुविशेषः; 'तृष्णाकण्डुकृमिहरो मलघ्नो मेदकुष्ठहा'—इति भरतधृतशालिहोत्रः। म्लेच्छजातिविशेषः; अलम्बुषा; ऐरावतकुलजो नागविशेषः; 'विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः। ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्'—इति महाभारते (१।५७।११)। ६३५

मेदिनी स्त्री. [मेदोऽस्या अस्तीति। मेद+इनि। ङीष्] पृथिवी; [मेदो विद्यतेऽस्यामिति, सान्तान्मेदः शब्दादिन्, सलोपश्च निपात्यते इति परे। स्वमते मेदःसामानार्थोऽदन्तो मेदशब्दोऽस्ति] 'मधुकैटभयोर्मेदःसंयोगान्मेदिनी स्मृता। धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः'। गतप्राणौ तदा जातौ दानवौ मधुकैटभौ। सागरः सकलो व्याप्तस्तदा वै मेदसा तयोः। मेदिनीति ततो जातं नाम पृथ्व्याः समन्ततः। अभक्ष्या मृत्तिका तेन कारणेन मृनीश्वराः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। मेदा; ओषधिभेदः; मेदोद्भवा; जीवनी; श्रेष्ठा; मणिच्छिद्रा; विभावरी; वसा; स्वल्पपर्णिका; मेदःसारा; स्नेहवती; मधुरा; स्निग्धा; मेधा; द्रवा; साध्वी; शल्यदा; बहुरन्ध्रिका; पुरुषदन्तिका; काश्मरी। १५६

मेधा स्त्री. [मेधते सङ्गच्छते अस्यामिति। मेध्+'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ+टाप्] धारणावती बुद्धिः; 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्'—इति मुण्डकोपनिषदि (३।२)। 'शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला। अभया च गुडूची च अटरूषकवाकुची। एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतं प्रस्थं विपाचयेत्। कण्टकार्या रसप्रस्थं बृहत्या च समन्वितम्। एतद् ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम्'—इति गारुडे। दक्षप्रजापतिकन्याविशेषः; 'कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः'—इति वह्निपुराणे। धनम्। ३३४

मेधावी [न्] पुं. [मेधास्त्यस्येति। मेधा+'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनि] पण्डितः; विशारदः; शुकपक्षी; मदिरा; व्याडिः; कस्यचिद् ब्राह्मणस्य पुत्रः; 'द्विजातेः कस्यचित् पार्थ! स्वाध्यायनिरतस्य वै। बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः'—इति महाभारते (१२।१७५।३)। मेधायुक्ते त्रि.। 'स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ। वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः'—इति रामायणे (१।४।६)। ३३३

मेधिः पुं. [मेध्यते खले स्थाप्यते इति। मेध्+'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्] खले पशुबन्धनार्थन्यस्तदारु; खले धान्यमर्दनस्थानमध्ये पशुबन्धननिमित्तं निहितं यद्दारु तत्; मेथिः; खलेवाली; 'मेधिर्मेथिः खलेवाली खले गोबन्धदारु यत्'—इति हेमचन्द्रः। ५७८

मेध्यम् त्रि. [मेध्यते इति, मेध्+'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्। यद्वा मेधामर्हतीति। मेधा+दण्डादित्वाद् यत्] पवित्रम्; 'ज्ञानेन मेध्यमखिलममेध्यं ज्ञानतो भवेत्। ब्रह्मज्ञाने समुत्पन्ने मेध्यामेध्यं न विद्यते'—इति चिन्तामणौ। 'पूतं मेध्यं पवित्रं स्याद्वीध्रं प्रयतनिर्मलम्। निशोध्यं शोधितं मृष्टं निर्णिक्तमनवस्करम्'—इति शब्दरत्नावली। नित्यमेध्यम्; 'नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम्। ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यमेध्य-

मिति स्थितिः'—इति मनुः (५।१२९)। शुचिः; 'तत्तादृक् तृणपूलकोपनयनक्लेशाच्चिरद्वेषिभि, र्मेध्या वत्सतरी विहस्य वटुभिः सोल्लुण्ठमालभ्यते'—इति अनर्घराघवे (२।१४)। मेधाजनकः; 'मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः, क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम्। रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः। आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि। मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी'—इति चरकः। पुं. [मेधायै हितः। मेधा+'उगवादिभ्यो यत्' इति यत्] खदिरः; यवः; छागः। १३२

मेनका स्त्री. [मन्यते इति। मन्+'मनेराशिषि च' इति वुन्। ततः 'नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्' इत्युक्त्या अकारस्य एत्वम्] स्ववेश्या; तस्याः कन्या शकुन्तला; 'विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने। वेदैतद्भगवान् कण्वो वीर! किं करवाम ते'—इति भागवते (९।२०।१३)। [मेनैव, मेना+स्वार्थे कन्] उमामाता। ८८

मेनकात्मजा स्त्री. [मेनकाया आत्मजा] दुर्गा; पार्वती; शकुन्तला; 'नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः। पर्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम्'—इति महाभारते (१।७२।११)। १६

मेरुः पुं. [मि+'मिपीभ्यां रुः' इति रु] पर्वतविशेषः; सुमेरुः; हेमाद्रिः; रत्नसानुः; सुरालयः; [मिनोति क्षिपति ज्योतींषि, उच्चत्वात्] 'देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते। प्रागायतः ससौवर्ण उदयो नाम पर्वतः'—इति मात्स्ये। १३५,१३६

मेषः पुं. [मिषति अन्योऽन्यं स्पर्द्धते इति। मिष् स्पर्द्धायाम्+अच्] पशुविशेषः; मेढ्रः; उरभ्रः; उरणः; ऊर्णायुः; वृष्णिः; एडकः; भेडः; हुडः; शृङ्गिणः; अविः; लोमशः; बली; रोमशः; भेडुः; भेडकः; मेण्टः; हुलुः; मेण्टकः; हुडुः; संफलः; 'मेषेण सूपकाराणां कलहो यत्र वर्तते। स भविष्यत्यसन्दिग्धं वानराणां भयावहः'—इति पञ्चतन्त्रे (५।६२)। लग्नविशेषः; औषधविशेषः; 'मेषस्य पुष्पैर्मधुकेन संयुतं तदञ्जनं सर्वकृते प्रयोजयेत्। क्रियाश्च सर्वाः क्षतजोद्भवे हिताः क्रमः परिम्लायिनि चापि पित्तहृत्'—इति सुश्रुतः। राशिविशेषः; 'मेषलग्ने समुत्पन्नश्चण्डो मानी धनी शुभः। क्रोधी स्वजनहन्ता च विक्रमी परवत्सलः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। 'मेषे दिनेशे पुरुषः सुवेशः सत्साहसः स्यान्नृपतेः समानः। बुद्धया युतः पित्तकृता च पीडा वक्त्रोद्भवा वा सततं महौजाः' २७९

मेहनम् क्ली. [मेहति सिञ्चति मूत्ररेतसीति। मिह् सेचने+ल्यु] शिश्नः; 'मेहनाद्वनं कारणाल्लीम'—इति ऋग्वेदे (१०।१६३।५)। 'मेहनात् मेढ्रात्'—इति तद्भाष्ये सायणः। मूत्रम्; 'वस्तवद्विलपन् यश्च भूमौ पतति स्रस्तमुष्कस्तब्धमेढ्रो भग्नग्रीवः प्रणष्टमेहनश्च मनुष्यः'—इति सुश्रुतः। [भावे ल्युट् प्रत्यये मूत्रोत्सर्गश्च] पुं. [मेहति सिञ्चति रसमिति। मिह्+ल्यु] मुष्ककवृक्षः। ५१४

मैत्रम् क्ली. [मित्रादागतमिति। मित्र+अण्] मित्रता; मैत्री; मित्रभावः; विट्त्यागः। ७०६

मैत्रावरुणः पुं. [मित्रश्च वरुणश्चेति। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यनङ् ततः 'देवताद्वन्द्वे च' इति मित्रस्य वृद्धिः। 'दीर्घाच्च वरुणस्य' इति वरुणस्य न वृद्धिः। तयोरपत्यमिति। अण्] वाल्मीकिः; अगस्त्यः; 'न वर्षं मैत्रावरुणं ब्रह्मज्यमभिवर्षति'—इति अथर्ववेदे (५।१९।१५)। 'उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः। द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्ये न विश्वे देवा पुष्करे त्वाददन्त'—इति ऋग्वेदे (७।३३।११)। ४१२

मैत्रावरुणिः पुं. [मित्रावरुणयोरपत्यमिति। मित्रावरुण+'अत इञ्' इति इञ्] अगस्त्यः; 'तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम्। आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन्'—इति महाभारते (३।१०३।१४)। ४१२

मैत्री स्त्री. [मैत्र+ङीप्। यद्वा मित्र+भावे ष्यञ्+ङीप्। ततः 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः] मित्रस्य भावः; मित्रस्य कर्म; मित्रता; 'विद्विष्टपतितोन्मत्तबहुवैरातिकीटकैः। बन्धकीबन्धकीभर्तृक्षुद्रानृतकथैः सह। तथातिव्ययशीलैश्च परीवादरतैः शठैः। बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकः पन्थानमाश्रयेत्'—इति विष्णुपुराणे। ७०६

मैथुनम् क्ली. [मिथुने सम्भवतीति। मिथुन+'सम्भूते' इति अण्। मिथुनस्येदमित्यण् वा] सङ्गतं; सम्बन्धः; 'सङ्गतिः सङ्गमो दा संयोगो विवाहः'—इति कलिङ्गः। रतं; ग्राम्यधर्मः; सुरतम्; अभिमानितं; धर्षितं;

सम्प्रयोगः; अनारतम्; अब्रह्मचर्यकम्; उपसृष्टं; त्रिभद्रं; क्रीडारत्नं; महासुखं; व्यवायः; निधुवनं; 'ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत्' —इति सुश्रुतः। अग्न्याधानम्; 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने'--इति मनुशातातपौ। परस्यादिगमने दण्डः। ८३८

मैरेयम् पुं.- क्ली. [मारं कामं जनयतीति। मार+ढक्। निपातनात् साधुः। मिरायां देशभेदे ओषधिविशेषे वा भवम्। नद्यादित्वाड् ढक् इति वा] मद्यविशेषः; 'तीक्ष्णः कषायो मदकृद् दुर्नामकफगुल्महृत्। कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः'—इति सुश्रुतः। 'मद्यं तु सीधुर्मैरेयमिरा च मदिरा सुरा। कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवल्लभा'—इति भावप्रकाशः। 'सीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत्। मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्लसंहितम्'—इति माधवः। ३३०

मोक्षः पुं. [मोक्ष् असने+भावे घञ्। मोक्ष्यते दुःखमनेन। मोक्ष्+करणे घञ्] मुक्तिः; 'न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले। सर्वाशासंक्षये चेतःक्षयो मोक्ष इति श्रुतेः'—इति सांख्यसारे (२।७।२५)। पाटलिवृक्षः (८१२); मोचनम्; 'ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे! घर्मलब्धस्य न स्यात्, क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भीषयेस्ताः'--इति मेघदूते (६१)। मृत्युः; विश्लेषः; 'जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये। ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्'—इति भगवद्गीतायाम् (७।१९)। 'मोक्षाय विश्लेषणार्थम्'— इति तट्टीकायामानन्दगिरिः। आत्मस्वरूपदर्शनं; निरसनं; पतनम्; 'मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुर्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः' —इति कुमारसम्भवे (३।३१)। 'मर्मरपत्रमोक्षाः जीर्णपर्णपाताः'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। १२४

मोघम् त्रि. [मुह्यतेऽस्मिन्निति। मुह्+घञ्। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्] निरर्थकं; मुधा; बिफलम्; 'यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम्। गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम्'—इति मनुः (९।५०)। प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च। मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम्। तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया। तस्मान् मोघाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषः'--इति सुश्रुतः। हीनम्; 'सज्जन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्जने मोघा'—इति आर्यासप्तशत्याम् (६७०)। पुं. [मुह्यत्यस्मिन्। मुह्+घञ्। कुत्वम्] प्राचीरम्। ७६०

मोचा स्त्री. [मुञ्चति त्वचमिति। मुच्+अच्+टाप्] कदलीवृक्षः; 'कदली वारणा मोचाम्बुसारांशुमतीफला' —इति भावप्रकाशः। शाल्मलिवृक्षः; 'शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च। रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी'—इति भावप्रकाशः। नीलीवृक्षः। १९२

मोटकी स्त्री. [मोटक+ङीष्] रागिणीविशेषः। १०६ अ

मोहः पुं. [मोहनमिति। मुह्+भावे घञ्] अविद्या; मौढ्यं; मूर्च्छा; 'संज्ञावहासु नाडीसु पिहितास्वनिलादिभिः। तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत्। सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत्। मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता'—इति सुश्रुतः। दुःखं; देहादिषु आत्मबुद्धिः; 'बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः। प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्मृत्युर्लोचनतो नृप!'—इति मात्स्ये २ अध्यायः। 'मम माता मम पिता ममेयं गृहिणी गृहम्। एतदन्यं ममत्वं यत् स मोह इति कीर्तितः'—इति पाद्मे। धर्मविमूढत्वम्; 'अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन नश्यति। कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः'—इति प्रायश्चित्तविवेकः। ८३९

मोहनम् क्ली. [मुह्यतेऽनेनेति। मुह्+ल्युट्] सुरतं; मैथुनम्; 'प्रविश्य गर्भमल्पेको भुक्त्वा मोहयतेऽपराम्। जायन्ते मोहनात् तस्याः सर्पमण्डूककच्छपाः'—इति मार्कण्डेये (५१।७७)। नगरभेदः; 'मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरां कोशलां तथा। एतान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः'—इति महाभारते (२।२५३।९)। पुं. [मोहयतीति। मुह्+णिच्+ल्यु] धुस्तूरवृक्षः; कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गतबाणविशेषः; 'कामस्यैव जगज्जैत्रमोहनास्त्राधिदैवतम्। तद्रूपहृतचित्ताभूत् समाधिस्थेव तत्क्षणम्'—इति कथासरित्सागरे (७१। १३२)। नृपविशेषः; 'वीक्ष्य प्रलम्बं निहतं मोहनो नाम भूपतिः। सन्निपत्याट्टहासं तं ताडयामास सायकैः' —इति कथासरित्सागरे (४७।६१)। मोहकारके त्रि.।

'यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः। निद्रालस्य-प्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्'—इति भगवद्गीतायाम् (१८।३९)। 'अत्र मोहनं मोहकरम्'—इति तट्टीकायामानन्दगिरिः। ५६९

मौकुलिः पुं [मुकुलं मृतस्य देहं पेश्यण्डादिकं वा अर्हति। 'अत इञ्।' मुकुं मुक्तिं लातीति मुकुलः बलिपिण्डः, तदत्ति वा] काकः; मौद्गलिः; 'कूजत्कुञ्जकुटीर-कौशिकघटात्घूकारवत्कीचक, स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः। एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितैः, रुद्वेल्लन्ति पुराणचन्दनतरु-स्कन्धेषु कुम्भीनसाः'—इति उत्तररामचरिते २ अङ्के। २४६

मौक्तिकम् क्ली. [मुक्तैव, मुक्ता+'विनयादिभ्यष्ठक्' इति ठक्] मुक्ता; शौक्तिकेयः; 'मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलं च तत्। अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत्'—इति भावप्रकाशः; 'शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे। साधवो नहि सर्वत्र चन्दनं न वने वने'—इति चाणक्यः। ६६४

मौढ्यम् क्ली. [मूढस्य भावः कर्म वा। मूढ+'गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ्] मोहः; 'यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम्। हित्वार्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः'—इति भागवते (३।२९।२२)। पुं. मूढस्यापत्यम्; [मूढ+'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्य] मूढपुत्रः। ८३९

मौद्गीनम् क्ली. [मुद्गानां भवनं क्षेत्रमिति। मुद्ग+'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' इति खञ्] मुद्गभवोचित-क्षेत्रम्। १६२

मौनम् क्ली. [मुनेर्भावः इति। मुनि+अण्] शब्द-प्रयोगराहित्यम्; अभाषणं; तूष्णीं; तूष्णीकाम्; 'ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः। गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव'—इति रघुवंशे (१।२२)। 'उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने। स्नाने भोजन-काले च षट्सु मौनं समाचरेत्'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। ८८३

मौर्वी स्त्री. [मूर्वाया विकारः। मूर्वा+'अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः' इति अण्+ङीप्] धनुर्गुणः; ज्या, 'शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता'—इति रघौ (१।१९)। अजशृङ्गी; मूर्वामयी; 'मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णाकार्या विप्रस्य मेखला। क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी'—इति मनुः (२।४२)। ४६४

मौलिः पुं.-स्त्री. [मूलस्यादूरे भवः। मूल+सुतङ्गमादि-त्वाद् इञ्] मस्तकम्; 'भालनयनेऽग्निरिन्दुर्मौलौ गात्रे भुजङ्गमणिदीपाः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (४२४)। चूडा; 'एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलि-मुपास्पृशत्। शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत्'—इति महाभारते (९।५९।५)। किरीटम्; 'इयं च सा मया मौलिरुद्धृता वरुणलयात्'—इति हरिवंशे (९७।३०)। संयतकेशः; 'स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्र-निष्कर्षणभिन्नमौलिः। ललाटबद्धश्रमवारिबिन्दुर्भीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे'—इति रघौ (७।६६)। प्रधानः; 'मौलयस्ते महाकायाः शाकपीतकरम्भकाः'—इति मार्कण्डेये (५९।१४)। ५१८

मौहूर्तिकः पुं. [मुहूर्तं तद्बोधकं शास्त्रमधीते वेद वा। मुहूर्त+'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट् ठक्' इति ठक्] ज्योतिर्वेत्ता; सांवत्सरः; ज्योतिषिकः; ज्यौतिषिकः; ज्ञानी, ज्योतिषी, दैवज्ञः; 'ततो मौहूर्तिकादेशादन्येद्युर्वरकन्यका। सा मया परिणीताभून्मिलिता-खिलबन्धुना'—इति कथासरित्सागरे (२२।१३३)। दक्षकन्यामुहूर्तोद्भवदेवगणविशेषः; 'मौहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे'—इति भागवते (६।६।९)। मुहूर्तोद्भवे त्रि.। 'मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे दुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेकः'—इति भागवते (५।१३।२२)। ४३०

म्लानम् त्रि. [म्लै हर्षक्षये+'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः'। इति निष्ठातस्य न] मलिनं; कच्चरं; कश्मलं; मलीमसम्; 'मलिनं कच्चरं म्लानं कश्मलं च मलीमसम्'—इति हेमचन्द्रः। 'स चिन्तयामास तदा किं न्वेषा गजगामिनी। निश्वासपवनम्लाना गिरावत्र वरूथिनी'—इति मार्कण्डेये (६२।१६)। दुर्बलम्; 'अन्तेषु शूनं परिहीणमध्यं म्लानन्तथान्तेषु च मध्य-शूनम्'—इति माधवः। [म्लै+भावे क्त] ग्लानिः; 'रथ्यावसर्पणस्नानक्षुत्पानम्लानकर्मसु। आचामेच्च यथान्यायं वासो विपरिवाय च'—इति मार्कण्डेये (३५।२४)। ७२७

म्लिष्टम् क्ली. [म्लेच्छ+क्त+'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धेत्यादिना' निपातितम्] अविस्पष्टं; अस्पष्टवाक्यं; त्रि. अव्यक्तवाक्; म्लानः। १४१

म्लेच्छः पुं. [म्लेच्छयति वा म्लेच्छति असंस्कृतं वदतीति। म्लेच्छ+अच्] किरातशबरपुलिन्दादिजातिः; पामरभेदः; पापरक्तः; अपभाषणम्। ५९९

य

यकृत् क्ली. [यज्+'शकेर्ऋतिन्' इत्यत्र 'बाहुलकाद् यजेः कश्च' इति ऋतन् जस्य च कः] कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डं; कालखण्डं; कालखञ्जं; कालेयं; कालकं; करण्डा; महास्नायुः; 'यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्नः प्लाशिभ्यो विवृहामि ते'—इति ऋग्वेदे (१०।१६३।३)। 'यक्नः हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो यकृत् तस्माद्'–इति तद्भाष्ये सायणः। रोगविशेषः; 'प्लीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्वा यकृत्यपि समाचरेत्। कार्यं च दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षणम्। क्षारं च विडकृष्णाभ्यां पूतिकस्याम्बुनिस्रुतम्। पिबेत् प्रातर्यथावह्नि यकृत्प्लीहप्रशान्तये'—इति भावप्रकाशः। ६६५

यक्षः पुं. [यक्ष्यते पूज्यते इति। यक्ष्+घञ्। यद्वा ई लक्ष्मीमक्ष्णोतीति। यक्ष्+अण्] गुह्यकमात्रं; गुह्यकेश्वरः; धनरक्षकः; 'आजग्मुर्यक्षनिकराः कुबेरवरकिङ्कराः। शैलजप्रस्तरकरा अञ्जनाकारमूर्तयः। विकृताकारवदनाः पिङ्गालाक्षा महोदराः। स्फटिकारक्तकेशाश्च दीर्घस्कन्धाश्च केचन'––इति ब्रह्मवैवर्ते। इन्द्रगृहम्। ७९, ८७।

यजमानः पुं. [यजतीति, यज्+शानच्] अध्वरे आदेष्टा; व्रती; यष्टा; यजिः; दीक्षितः; 'नाहं तथाद्मि यजमानहविर्विताने श्च्योतद्घृतप्लुतमदन् हुतभुङ्मुखेन'—इति भागवते (३।१६।८)। ४२०

यज्ञः पुं. [इज्यते हविर्दीयतेऽत्र। इज्यन्ते देवता अत्र वा। यज्+'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' इति नङ्] यागः; सवः; अध्वरः; सप्ततन्तुः; मखः; क्रतुः; इष्टिः; इष्टं; वितानं; मन्युः; आहवः; सवनं; हवः; अभिषवः; होमः; हवनं; महः; 'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्'—इति गारुडे। ४१४

यज्ञान्तः पुं. [यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन्] अवभृथः; यागान्तस्नानम्; विष्णुः; 'यज्ञान्तकृद् यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च'—इति महाभारते (१३।१४९।११८)। ४१७

यज्वा [न्] पुं. [यज्+'सुयजोर्ङ्वनिप्' इति ङ्वनिप्] विधिना इष्टवान्; वेदविधानेन कृतयागः; 'राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा कृत्वाध्वराज्योपमयैव राज्यम्। भुङ्क्ते श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः पूर्वं त्वहो शेषमशेषमन्त्यम्'––इति नैषधचरिते (३।२४)। ४२०

यतम् [यमनं नियमनमिति। यम्+भावे क्त] गजस्य चालनार्थपादकर्मभेदः; हस्तिपकेन स्वपादसङ्केतद्वारा गजचालनम्। २२२

यतिः पुं. [यतते चेष्टते मोक्षार्थमिति। यत्+'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्] निर्जितेन्द्रियग्रामः; यती; भिक्षुः; संन्यासिकः; कर्मन्दी; रक्तवसनः; परिव्राजकः; तापसः; पाराशरी; परिकाङ्क्षी; मस्करी; पारिरक्षकः; 'अष्टौ मासान् विहारस्य यतीनां संयतात्मनाम्। एकत्र चतुरो मासानब्दं वा निवसेत् पुनः। अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते। यतिभिर्मोक्षकामैश्च अविमुक्तं निषेव्यते'—इति मात्स्ये। निकारः; विरतिः; ब्रह्मणः पुत्रविशेषः; 'सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः। नैते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नूर्द्धरेतसः'—इति श्रीमद्भागवते (४।८।१)। नहुषपुत्रः; 'यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम्। नहुषो जनयामास षट् सुतान् प्रियवाससि'—इति महाभारते (१।७५।३०)। विश्वामित्रपुत्रः; 'आराणिर्नाचिकं चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा। नवतन्तुर्बकनखः समनो यतिरेव च'—इति महाभारते (१३।४।५७)। त्रि. कर्मसूपरतोऽयष्टा; 'येनायतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ'—इति ऋग्वेदे (८।३।९)। 'येन सुवीर्येण यतिभ्यः कर्मसूपरतेभ्योऽयष्टृभ्यो जनेभ्यः सकाशात् धनमाहृत्य भृगवे महर्षये प्रयच्छसि'–इति तद्भाष्ये सायणः। स्त्री. [यम्यते रसनात्रेति। यम्+'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन्, 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति' मकारलोपः] पाठविच्छेदः; जिह्वेष्टविश्रामस्थानम्; 'यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते। सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया। क्वचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्व-